

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині

Всеукраїнський науковий часопис

Заснований у 2001 р.

Число 33

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 14 від 27 листопада 2025 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, науковий співробітник;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;
Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;
Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Ільницький Василь Іванович, доктор історичних наук, професор;
Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;
Філіпович Мирослава Богданівна, кандидат історичних наук;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1834 від 21.12.2023 року. Ідентифікатор медіа R30-02323.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Волинський національний університет імені Лесі Українки (просп. Волі, буд. 13, м. Луцьк Волинської обл., 43025, post@vnu.edu.ua, тел. (0332) 720123).

Періодичність видання: 2 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, французька, німецька, польська.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузях С – Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини та D – Бізнес, адміністрування та право (спеціальності B9 «Історія та археологія», C2 «Політологія», D4 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 40,46 обл.-вид. арк., 41,39 ум. друк. арк. Наклад 100 пр.

Зам. 1125/856. Підписано до друку 28.11.2025.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Історія Волині

Бондарчук Віталій

Вандали чи зберігачі: православне духовенство Волині другої половини XIX – початку XX століть і музейна й пам’яткоохоронна справа.....11

Малеончук Галина

Давня та середньовічна історія Волині на сторінках «Волинського щорічника» Якуба Гофмана (1930–1939 рр.).....16

Пилипів Ігор, Тимків Богдан

Сучасні тенденції розвитку мистецтва сакральної дереворізьби та малярства в закладах вищої освіти Прикарпаття 21

Пінчук Людмила

Життєпис провідника Камінь-Каширського районного проводу ОУН Йосипа Федоровича Тюбая (Дубового) 28

Ярмолюк Дмитро

Історико-правова оцінка Волинських подій польським експертним середовищем..... 34

Історія України

Атаманська Світлана

Особливості волонтерської діяльності в Київській області в умовах воєнного стану..... 38

Бліхарська Ліана

De publicis et privatis українських галицьких студентів початку XX століття: листування Івана Крип’якевича та Мирослава Січинського в 1908–1909 роках 45

Владика Володимир

Поглиблення партнерства з НАТО у 2014–2022 роках: програма розширених можливостей і статус кандидата 54

Діхтярук Євген

Українсько-польські відносини: загострення крок за кроком..... 59

Добржанський Олександр

Боротьба за лідерство в єврейському русі на Буковині на початку XX ст.....65

Карабардін Андрій

«Хороші руські» як виклик українському образу: критика російського ліберального дискурсу на сторінках тижневика «Тризуб» (1920–1930-і роки).....72

Костиренко Тамара

Козацтво Великобудиської сотні Полтавського полку (на основі компутів і ревізій 1718–1735 рр.)..... 81

Лаврут Ольга

Навчання дітей шестирічного віку: досвід 1980-х років в Українській РСР.....86

Лисенко Дмитро

Соціальний склад Комітетів незаможних селян Радянської України (1920–1933 рр.)..... 92

Ліщина Ксенія	
Острів Зміїний у системі сучасних маркерів національної ідентичності українців.....	97
Магась В'ячеслав, Хабчук Андрій, Корнійчук Юрій	
Правові умови діяльності студентських об'єднань у підросійській Україні у 1905–1914 рр.....	101
Митрофаненко Юрій	
Парадигми розвитку громадянської та історичної освітньої галузі в умовах формування громадянського суспільства 1991–2025 рр.....	106
Паска Богдан, Паска Ганна	
Попереджувально-профілактичні заходи КДБ проти українських дисидентів-постшістдесятників у другій половині 1970-х років.....	112
Пятницькова Ірина, Франкова Вікторія	
Мурали як форма комеморації у публічному просторі міст України.....	118
Турченко Галина, Тоцька Софія	
Черепично-цегляне виробництво на Пологівщині: від «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г. П. и Тарасов М. К.» до Пологівського цегляного заводу.....	124
Хом'як Павло	
Українська Греко-Католицька та Римо-Католицька церкви і процеси першої радянізації Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.).....	129
Чабан Ярослав	
Віковий профіль промислового робітництва Єлисаветграда (80-ті роки XIX – початок XX ст.): галузева специфіка.....	133
Всесвітня історія	
Бортнікова Алла	
Гуситський рух у Чехії: сучасні напрями досліджень.....	139
Гусак Дарія	
Писемні історичні джерела Японії.....	144
Єлова Тетяна	
Польща й Україна в східному вимірі Європейського Союзу: досвід інтеграції та перспективи співпраці (1990–2014 роки).....	148
Каліщук Оксана	
Рефлексії над змінами епохи Мейдзі в Японії: культура й суспільство.....	159
Карліна Оксана	
Принципи християнського вчення про людину у «Сповіді» Августина Блаженного.....	164
Крамар Юрій, Фізер Роксолана	
Єзуїтські колегіуми у Європі: модель освіти та виховання.....	171
Ленко Леонід, Санжаревський Олег, Пальчевський Руслан	
Ретроспектива основних наративів державної пропаганди в Республіці Білорусь у період президентства О. Лукашенка.....	176
Малацай Ірина	
Діяльність українських громад у Чехії на підтримку України під час російсько-української війни в 2014–2024 роках.....	181

Скакальська Ірина	
Зустріч культур: українсько-японські культурні взаємини початку XX століття (на прикладі театральних турне).....	187
Стрільчук Людмила, Каліщук Оксана	
Країни ЄС та міграційна криза: виклики, загрози, шляхи вирішення.....	192
Тимошик Михайло	
Приклади нагород у миротворчих процесах: історичний аналіз їхньої ролі в урегулюванні конфліктів.....	197
Ткачук Анатолій	
Освітні моделі організації навчання та виховання самураїв у Японії XVI – середини XIX ст.....	203
Хахула Любомир, Смикалова Ніколь	
Ідеологічні засади та електоральна підтримка ультраправої політичної сили ФРН «Альтернатива для Німеччини» (2013–2025).....	209
Шульга Світлана	
Освіта та педагогічна думка Стародавнього Риму доби ранньої імперії.....	217
Політологія	
Adamadze Kristine	
Democracy backsliding in Georgia: turning from West to Russia.....	222
Бузаров Андрій	
Еволюція ролі євроатлантичної спільноти в підтримці України: від протидії агресії в гібридній війні до системної глобальної взаємодії.....	230
Вовк Світлана, Новоскольцева Людмила, Демідов Денис	
Стратегії політичного консалтингу для поляризованих суспільств на основі мережевої аналітики.....	240
Дмитрук Юрій	
Інституційні аспекти взаємовідносин Республіки Польща й України (на прикладі діяльності Ради з питань співпраці з Україною).....	249
Lepska Natalia, Yasmo Olha	
Features of public diplomacy in Ukraine during martial law.....	254
Ляшенко Тетяна	
Збройний конфлікт і громадянське суспільство в контексті сучасної політичної теорії.....	260
Муляр Володимир, Мельничук Вікторія, Марченко Світлана	
«Два трактати про врядування» Джона Лока: проблема людини і влади.....	265
Паталаха Валерій	
Вплив демократичних практик на формування колективної ідентичності у США.....	271
Petriaiev Oleksii	
The muslim diaspora in contemporary Norway: history, challenges and dangers.....	276
Пустовар Владислав	
Політична система та економічна стійкість: взаємозв'язок і виклики сучасності.....	282

Сокуренько Ольга	
Політика охорони здоров'я США у динаміці політичної конкуренції.....	287

Шихутський Роман	
Міжнародний імідж держави як стратегічний ресурс у глобалізованому інформаційному середовищі.....	293

Ягодзінський Сергій, Левченко Леся	
Евфемізми в політиці: від риторичних формул до технології впливу на суспільну свідомість....	299

Публічне управління

Бондаренко Сніжана	
Аналіз актуального стану ринку праці Запорізького регіону: виклики та можливості.....	306

Васиньова Надія	
Роль комунікативної та інституційної взаємодії в розвитку інклюзивного публічного управління в Україні.....	314

Гура Вікторія	
Аналіз позитивних кейсів щодо реалізації державної політики інноваційного розвитку соціального підприємництва у Великій Британії: перспективи впровадження міжнародного досвіду для України.....	319

Загурська-Антонюк Вікторія, Свірко Світлана, Загурський Володимир	
Роль громадського порядку в забезпеченні національної безпеки в умовах турбулентних загроз.....	327

Зан Михайло	
Етнополітичний менеджмент в Україні: національний і регіональний (Закарпатський) виміри.....	334

Таран Євгеній	
Формування регіональних кластерів безпеки як напрям реалізації трансформаційного механізму національної безпеки.....	343

Рецензії

Вітенко Микола	
Візантійська стратегія у дослідженні Едварда Люттвака (рецензія на книгу Е. Люттвака «Стратегія Візантійської імперії»).....	350

Сиротинська Наталія	
Нова монографія Богдана Кіндратюка про музичне мистецтво Галицько-Волинського князівства.....	354

Карпо Василь	
Нова монографія про ректора Чернівецького університету, професора-славіста Є. Козака (Рецензія на монографію: Чучко М., Грябан В. Євгеній Козак (1857–1933): життя та науковий доробок ректора Чернівецького університету, професора-славіста, священнослужителя (до 150-річчя зі дня заснування університету в Чернівцях) : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2025. 136 с.).....	357

Contents

History of Volyn

Bondarchuk Vitalii

Vandals or guardians: the Orthodox clergy of Volhynia in the second half of the 19th – early 20th centuries and museum affairs with built heritage conservation sector.....11

Maleonchuk Halyna

Ancient and medieval history of Volyn in the pages of Jakub Gofman's 'Volyn Yearbook' (1930–1939).....16

Pylypiv Ihor, Tymkiv Bogdan

Modern trends in the development of sacred woodcarving and painting in higher education institutions of Prykarpattia..... 21

Pinchuk Liudmyla

The life of Yosyp Fedorovych Tyubai (Dubovyi): leader of the Kamin-Kashyrskyi district OUN unit.....28

Yarmoliuk Dmytro

Historical and legal assessment of the Volhynia events by Polish experts.....34

History of Ukraine

Atamanska Svitlana

Characteristics of volunteer work in Kyiv region under martial law conditions.....38

Blikharska Liana

De publicis et privatis of Ukrainian Galician students in the early 20th century: correspondence between Ivan Krypiakevych and Myroslav Sichynskyi in 1908–1909..... 45

Vladyka Volodymyr

The deepening of Ukraine-NATO partnership in 2014–2022: enhanced opportunities program and the status of a candidate..... 54

Dikhtiaruk Yevhen

Ukrainian-Polish relations: step-by-step escalation.....59

Dobrzhanskyi Oleksandr

The struggle for leadership in the Jewish movement in Bukovyna at the beginning of the 20th century..... 65

Karabardin Andrii

“Good russians” as a challenge to the Ukrainian image: criticism of russian liberal discourse in the weekly magazine “Tryzub” (1920–1930s).....72

Kostyrenko Tamara

The Cossacks of the Velykobudyshchanska Sotnia of the Poltava Regiment (based on records and audits from 1718–1735).....81

Lavrut Olga

Education of six-year-old children: experience of the 1980s in the Ukrainian SSR..... 86

Lysenko Dmytro

Social composition of the committees of poor peasants of Soviet Ukraine (1920–1933)..... 92

Lishchyna Kseniia

Zmiinyi Island in the system of modern markers of Ukrainian national identity.....97

<i>Mahas Viacheslav, Khabchuk Andrii, Korniiuchuk Yurii</i>	
Legal environment for the activities of student associations in russian-ruled Ukraine in 1905–1914.....	101
<i>Mytrofanenko Yurii</i>	
Development paradigms civic and historical educational industry in the conditions of the formation of civil society 1991–2025.....	106
<i>Paska Bohdan, Paska Hanna</i>	
KGB preventive measures against Ukrainian post-sixties dissident activists in the second half of the 1970s.....	112
<i>Piatnytskova Iryna, Frankova Viktoriia</i>	
Murals as a form of commemoration in the public space of Ukrainian cities	118
<i>Turchenko Galyna, Totska Sofiia</i>	
Tile and brick production in Polohivshchyna: from the “Brick Factory of Polohy Station: Neifeld G. and Tarasov M.” to the Polohy Brick Factory.....	124
<i>Khomyak Pavlo</i>	
The Ukrainian Greek Catholic and Roman Catholic Churches and the processes of the first Sovietisation of Western Ukraine (September 1939 – June 1941).....	129
<i>Chaban Yaroslav</i>	
The age profile of Yelisavetgrad’s industrial workforce (1880s – early 20th century): sectoral specificity.....	133
World history	
<i>Bortnikova Alla</i>	
The hussite movement in the Czech Republic: current research trends.....	139
<i>Husak Dariia</i>	
Written historical sources of Japan.....	144
<i>Yelova Tetiana</i>	
Poland and Ukraine in the Eastern dimension of the European Union: integration experience and prospects for cooperation.....	148
<i>Kalishchuk Oksana</i>	
Reflections on the changes of the Meiji era in Japan: culture and society.....	159
<i>Karlina Oksana</i>	
Principles of Christian teaching about man in the “Confessions” of Saint Augustine.....	164
<i>Kramar Yurij, Fizer Roksolana</i>	
Jesuit colleges in Europe: a model of education and upbringing.....	171
<i>Lenko Leonid, Sanzharevskiy Oleh, Palchevskiy Ruslan</i>	
A retrospective of the key narratives of state propaganda in the Republic of Belarus during the presidency of Alexander Lukashenko.....	176
<i>Malatsai Iryna</i>	
Activities of Ukrainian communities in the Czech Republic in support of Ukraine during the Russian-Ukrainian war in 2014–2024.....	181
<i>Skakalskaya Iryna</i>	
Cultural encounter: Ukrainian-Japanese cultural relations in the early 20th century (as exemplified by theatre tours).....	187

<i>Strilchuk Liudmyla, Kalishchuk Oksana</i>	
EU countries and the migration crisis: challenges, threats, solutions.....	192
<i>Tymoshyk Mykhailo</i>	
Examples of awards in peacemaking processes: a historical analysis of their role in conflict regulation.....	197
<i>Tkachuk Anatolii</i>	
Educational models of organizing the training and upbringing of samurai in Japan, 16th – mid-19th centuries.....	203
<i>Khakhula Liubomyr, Smykalova Nicol</i>	
Ideological foundations and electoral support of the far-right political force of Germany “Alternative for Germany” (2013–2025).....	209
<i>Shulha Svitlana</i>	
Education and pedagogical thought of Ancient Rome in the early Empire period.....	217

Political science

<i>Adamadze Kristine</i>	
Democracy backsliding in Georgia: turning from West to Russia.....	222
<i>Buzarov Andrii</i>	
Evolution of the role of the Euro-Atlantic community in supporting Ukraine: from countering aggression in a hybrid war to systemic global cooperation.....	230
<i>Vovk Svitlana, Novoskoltseva Liudmyla, Demidov Denys</i>	
Political consulting strategies for polarized societies based on network analytics.....	240
<i>Dmytruk Yurii</i>	
Institutional aspects of the relations between the Republic of Poland and Ukraine (based on the activities of the Council for Cooperation with Ukraine).....	249
<i>Lepska Natalia, Yasmo Olha</i>	
Features of public diplomacy in Ukraine during martial law.....	254
<i>Liashenko Tetiana</i>	
Armed conflict and civil society in the context of contemporary political theory.....	260
<i>Muliar Volodymyr, Melnychuk Viktoria, Marchenko Svitlana</i>	
John Locke’s “Two Treatise of Government”: the problem of man and power.....	266
<i>Patalakha Valerii</i>	
The impact of democratic practices on the formation of collective identity in the United States.....	271
<i>Petriaiev Oleksii</i>	
The muslim diaspora in contemporary Norway: history, challenges and dangers.....	276
<i>Pustovar Vladyslav</i>	
Political system and economic resilience: interconnection and contemporary challenges.....	282
<i>Sokurenko Olha</i>	
U.S.A. healthcare policy in the dynamics of political competition.....	287
<i>Shykhutskyi Roman</i>	
The international image of the state as a strategic resource in the globalized information environment.....	293

Yahodzinskiy Serhii, Levchenko Lesia

- Euphemisms in politics: from rhetorical formulas to the technology
of influencing public consciousness.....299

Public administration

Bondarenko Snizhana

- Analysis of the current state of the labor market in the Zaporizhia region:
challenges and opportunities.....306

Vasyniova Nadiia

- The role of communicative and institutional interaction in the development of inclusive
public administration in Ukraine.....314

Hura Viktoriia

- Analysis of positive cases of implementation of state policy on innovative development of social
entrepreneurship in Great Britain: prospects for applying international experience in Ukraine.....319

Zahurska-Antoniuk Viktoriia, Svirko Svitlana, Zahurskyi Volodymyr

- The role of public order in ensuring national security under conditions of turbulent threats.....327

Zan Mykhaylo

- Ethnopolitical management in Ukraine: national and regional (Transcarpathian) dimensions.....334

Taran Yevhenii

- Formation of regional security clusters as a direction for implementing
the transformational mechanism of national security.....343

Reviews

Vitenko Mykola

- Byzantine strategy in the research of Edward Luttwak (review of E. Luttwak's book
"Strategy of the Byzantine Empire").....350

Syrotynska Nataliia

- A new monograph by Bohdan Kindratyuk on the musical art of the Galicia-Volyn Principality.....354

Karpo Vasyl

- New monograph about the rector of Chernivtsi University, professor-Slavist Ye. Kozak
(Review of the monograph: Chuchko M., Gryaban V. Yevheniy Kozak (1857–1933):
life and scientific achievements of the rector of Chernivtsi University, professor-Slavist, clergyman
(to the 150th anniversary of the founding of the university in Chernivtsi) :
monograph. Chernivtsi: Druk Art, 2025. 136 p.).....357

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 27:069 (477.82)«18/поч. 19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.01>

ВАНДАЛИ ЧИ ЗБЕРІГАЧІ: ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ І МУЗЕЙНА Й ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Бондарчук Віталій,

кандидат історичних наук,

докторант кафедри філософії та культурного менеджменту

Національного університету «Острозька академія»

ORCID ID: 0009-0006-3460-8542

У статті зроблено спробу оцінити взаємодію Церкви й музею, залученості православного духовенства до музейної та пам'яткоохоронної справи. Територіальні рамки дослідження обмежені історичною Волинню, часові – др. пол. XIX – поч. XX ст.

Джерельна база – з особистої колекції автора, яка складається головним чином з Указів Волинської Духовної Консисторії, а також письмових реакцій на них священників Острожчини, відкриває іноді далеко не найприємніші факти поведінки окремих осіб духовенства стосовно предметів і будівель, що були чи претендували на статус історико-культурної спадщини. Водночас ці самі джерела засвідчують, що інші представники духовенства відіграли визначальну роль у збереженні й створенні можливостей для дослідження згаданих предметів і пам'яток.

З'ясовано, що духовенство, підпорядковане Волинській Духовній Консисторії, брало участь у фінансуванні створення Волинського давньосховища в м. Житомирі, тобто фактично музею. При цьому робило воно це в тому числі й добровільно. Показано суми коштів, які зібрали на цю справу окремі причти, і як їх за це винагороджувало церковне керівництво.

Також розглянуто подробиці залучення духовенства до формування історичної та художньої колекцій давньосховища. Виокремлено критерії й типи предметів, які кліру пропонували передавати до музею. Показово, що серед таких були предмети не лише з православних храмів, а й «уніатського походження».

Разом із тим у статті продемонстровано кричущі випадки халатного й шкідницького ставлення духовенства до об'єктів архітектури, що претендували на статус історико-культурних пам'яток. Ці будівлі були як світські, так і церковні. Визначено, що такі випадки шкідництва з боку духовенства фіксувалися як у другій половині XIX, так і на початку XX ст. Також священники часто не усвідомлювали історичної цінності предметів церковного інтер'єру, які могли б поповнити музейну колекцію.

Ключові слова: музей, пам'яткоохоронна справа, православ'я, релігія, священник, Волинь.

Bondarchuk Vitalii. Vandals or guardians: the Orthodox clergy of Volhynia in the second half of the 19th – early 20th centuries and museum affairs with built heritage conservation sector

The article attempts to assess the interaction between the Church and museums, as well as the involvement of the Orthodox clergy in museum and heritage conservation activities. The territorial scope of the study is limited to historical Volhynia, and the time frame is the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century.

The source base from the author's personal collection, consisting mainly of decrees of the Volhynian Spiritual Consistory, as well as responses to them from priests of the Ostroh region, sometimes reveals far from pleasant facts about the behaviour of individual clergy members in relation to objects and buildings that were or pretended to be historical and cultural heritage. At the same time, these same sources attest that other representatives of the same clergy played a decisive role in preserving and creating opportunities for research into the aforementioned artefacts and monuments.

The details of the clergy's involvement in the formation of the historical and artistic collections of the ancient repository are also considered. The criteria and types of items that the clergy offered to transfer to the museum are highlighted. It is noteworthy that among these were items not only from Orthodox churches, but also of "Ukrainian Greek Catholic Church origin".

It has been established that the clergy subordinate to the Volyn Spiritual Consistory participated in financing the creation of the Volyn ancient repository in Zhytomyr, i.e. a museum. At the same time, they sometimes did so voluntarily. The amounts of money collected for this cause by individual parishes and how they were rewarded for this by the church leadership are demonstrated.

At the same time, the paper highlighted egregious cases of negligent and destructive behaviour by the clergy towards architectural objects that pretended to be historical and cultural monuments. These buildings were both secular and ecclesiastical. It was determined that such cases of vandalism by the clergy were recorded both in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. Priests were also often unaware of the historical value of church interior items that could have been added to the museum's collection.

Key words: museum, heritage conservation, Orthodox Christianity, religion, priest, Volhynia.

Глобальна секуляризація й радянська атеїзація зменшили вплив Церкви, однак вона продовжує залишатися вагомим чинником життя суспільства, при цьому не лише у сфері релігії, адже в неمالій кількості сучасних українських сіл часто вже немає сільради, клубу, фельдшери-акушерського пункту, але церква й, відповідно, церковна громада продовжують існувати, у тому числі як потенційне джерело інформації й дослідницьке поле науковців, зокрема музейників. Експедиційних можливостей у них або немає, або вони дуже скромні. Тому критичне звернення до історії «нецерковної» діяльності священиків є виправданим і нагальним. Воно дасть змогу отримати емпіричний дослідницький матеріал, необхідний як для історії, так, з іншого боку, для практичного музеєзнавства. У зв'язку зі статейним форматом, дослідження має обмежені територіальні й часові рамки, концентрується саме на музейній і пам'яткоохоронній діяльності духовенства. Окрім намагання вирішити практичні питання, стаття вносить свій вклад у проблемне коло теоретичного рівня. Це визначення критеріїв і меж, а також правил співіснування світського й релігійного, Церковного й наукового елементів. Ще соціолог Пітер Бергер указував, що нинішній світ «такий же релігійний, як і завжди, а в деяких місцях релігійніший, ніж раніше» [21, с. 171].

Більшість наявних наукових праць, пов'язаних із музейною і пам'яткоохоронною діяльністю духовенства, має краєзнавчий характер, переважно біографічне спрямування й подекуди відверто компліментарну оцінку предмета свого дослідження. У розрізі «персоналізного» виміру торкаються означеної проблеми М. Бендюк [1, с. 38], М. Данилюк, М. Манько [2; 7; 8]. Означену проблематику також охоплюють статті О. Завадської [3] та І. Старенького [10; 11], однак мають інші, відповідно, часові й територіальні межі. Особливо заслуговує на увагу стаття І. Старенького [12], де показано, наскільки активно священик міг бути задіяним у громадській роботі й навіть еволюціонувати та почергово займати різні протидіючі сторони в ній. Деякі аспекти роботи Братства ім. князів Острозьких із духовенством у питанні збиральницької роботи розкриває О. Кушпетюк [5]. Вона ж вивчає Волинське єпархіальне давньосховище [6]. Г. Капустін досліджує відновлення православних братств на Волині [4].

Означені праці торкалися різних аспектів заявленої проблеми взаємодії Церкви і музею, та все ж ця проблема далека від остаточного рішення. Стаття доповнює попередні інформацією з автентичних. Її мета – дати критичну характеристику участі духовенства Волині в музейній і пам'яткоохоронній справі в др. пол. XIX – на поч. XX ст.

Досліджувані документи проливають світло на окремі подробиці організації духовенством Волині, передусім його керівником архієпископом Модестом (Стрільбицьким), Волинського давньосховища, у сучасній термінології – музею. Так, архієпископ Модест (Стрільбицький) указує, що 11 травня 1892 р. відбулося урочисте відзначення 900-річчя з часу заснування на Волині православної єпископської кафедри. «Щоб назавжди зберегти про неї пам'ять» він дав два розпорядження. По-перше, у кожную церкву Волинської єпархії було куплено й унесено в церковні описи медальйони і Збірник [мається на увазі праця М. Теодоровича «Святкування 900-річного ювілею Волинської єпархії» – *авт.*], видані в пам'ять 900-річчя православ'я на Волині. По-друге, на рапорт священника Миколи Трипольського, у якому було сказано, що Волинський Єпархіальний З'їзд духовенства на влаштування єпархіального давньосховища й бібліотеки постановив виділити одноразово по 30 копійок від причту й 90 рублів, які до цього не видали депутатам з'їзду, архієпископ Модест (Стрільбицький) наклав свою резолюцію. Вона полягала в пропозиції священникам організувати збори добровільних пожертв. Також за згадані медальйони кожна церква мусила заплатити по 25 копійок, а за збірник – по 5 рублів. Залишкові кошти після покриття витрат на видання книги передали б на організацію давньосховища.

Не менш показовою є рукописна приписка на бланку цього указу, зроблена острозьким благочинним Ігнатієм Зілітінкевичем, який цей указ отримав 12 вересня 1892 р. Там підсумовано виконання указу священниками Острозького округу: за книги отримали 10 рублів, за медальйони 75 копійок, добровільних пожертв зібрали 3 рублі 75 копійок. Усі ці кошти надіслали 4 листопада 1892 р. в консисторію [13].

Кошти на музей і бібліотеку збирали й пізніше. Про це свідчить рапорт з Воскресенської церкви на Новому місті в Острозі. У рапорті повідомляється про передачу грошей відповідно до указу Волинської Духовної Консисторії від 30 грудня 1895 р. № 15855. Три рублі передається в розпорядження Комітету Церковно-Археологічного Товариства, а ще 50 копійок – на спільноєпархіальну бібліотеку [9].

Варто зазначити, що зусилля низових священників щодо організації давньосховища їхнє керівництво без уваги не залишало й намагалося їх винагороджувати. Наприклад, на цю справу благочинний священник Микола Шумовський зібрав 50 рублів 84 копійки пожертв від причтів і прихожан. За це йому оголосили подяку, жертводавцям було дане Боже благословення з друком у Єпархіальних Відомостях. Іншим же благочинним указується виконати резолюцію № 3317 і надати архієпископу зібрані пожертви й списки жертводавців у двомісячний термін [14].

Окрім фінансових нюансів, досліджувані документи також дають інформацію про критерії й особливості формування колекції церковного музею та бібліотеки. Консисторія пропонувала через благочинних священників усієї єпархії доставити в Архієрейський дім у м. Житомирі речі, які вийшли з ужитку, але мали «археологічне значення», і церковні предмети. До таких зараховували давні залишки іконостасів, ікони «своєрідного письма чи хорошого письма», хрести, чаші, стародруковані й рукописні богослужбові книги, а також уніатські книги й інші «важливі в архієпископському відношенні» предмети. Показово, що в давньосховище треба було передавати й «уніатські» предмети. Щодо єпархіальної бібліотеки, то в неї мали поміщати книги про Волинь, видані в росії й за кордоном, а також книги богословського характеру та церковно-богослужбові та інші видання «релігійно-морального» змісту [15].

Підсумовуючи інформацію з опрацьованих документів щодо вказаного аспекту, можемо стверджувати, що духовенство Волині зробило свій внесок у розвиток музейництва регіону. Він виявився як у збиральницькій роботі, яка сформувала музейні колекції, так і в компенсуванні фінансових витрат на організацію «храму муз».

Однак далеко не завжди терміни «священник», «музей», «пам'ятка» звучали на Волині др. пол. XIX – поч. XX ст. з тільки позитивними конотаціями. Інформація, отримана з того самого типу джерел – указів Волинської Духовної Консисторії, демонструє, що панотці своїми діями завдавали шкоду архітектурним пам'яткам.

Показова, навіть кричуща, історія сталася з острозьким духовенством у 1891 р. Вона почалася з клопотання до обер-прокурора Святійшого Синоду причту соборної церкви м. Острогу про дозвіл залишитися в будівлі, що знаходилася в підпорядкуванні Удільного відомства, поки не буде облаштовано причтові будівлі замість тих, які постраждали від пожежі 4 липня 1889 р. На це прокурор звернувся за детальнішою інформацією до в. о. Управляючого Департаментів Уділів князя Леоніда Вяземського. Той повідомив, що пожежа 4 липня 1889 р. знищила більшу частину міста Острога, у тому числі причтові будівлі. Тому після неї Окружний Наглядач Острозького округу «приватним способом» дозволив причту тимчасово зайняти уцілілу [тут мова не так про пожежу, як про старість – *авт.*] частину бувшого замка князів Острозьких. За словами Л. Вяземського, Імператорською Археологічною Комісією замок був визнаний пам'яткою «високого історичного інтересу». З метою збереження цієї пам'ятки оборонної архітектури він був відреставрований Удільним відомством у 1887 р. На відновлення тоді потратили до 5000 рублів. Цю радше довідкову інформацію князь указує, щоб ще більш яскраво виглядала його подальша розповідь. Полягала вона в тому, що соборний причт, користуючись даним йому приватним тимчасовим дозволом, займає цю будівлю й до теперішнього [1891 р. – *авт.*] часу. Верхній поверх пристосували для проживання, «а нижній поверх для корів, з прибудовою до цієї будівлі дерев'яних хлівів для свиней і сараїв для худоби й інших потреб» (переклад авторський) [16]. А ще причтом зведено галерею зі сходами для входу в житлове приміщення. Своїми діями він повністю спотворив зовнішній вигляд будівлі замку й забруднив площу, на якій поряд стоїть тільки що відбудований собор.

На цьому претензії чиновника не закінчуються. Він указує, що Департаментом уділів після пожежі соборному причту відпущено безплатно на побудову будинку 1000 колод. Але їх стіс більше двох років лежить і гніє на порожній церковній садибі – до побудови необхідних будинків той так і не приступив.

При цьому Л. Вяземський додає, що після вищевказаного клопотання він зробив розпорядження про дозвіл залишитися причту в приміщенні, яке той зайняв до осені наступного року [1892 – *авт.*], але за умови, що священно- й церковнослужителі собору в м. Острозі зобов'язалися в піврічний термін усі зведені ним прибудови знести й будівлю замку здати Департаменту уділів у тому вигляді, у якому вони його прийняли.

Указ консисторії фактично повторював умови поставлені Л. Вяземським причту Острозької Соборної Церкви. За недбале утримання будівель йому робили попередження й приписували вжити заходи щодо «нешкідливого» утримання відпущеного Удільним відомством лісового матеріалу. Указ було надіслано благочинному протоієрею Ігнатію Зілітінкевичу 11 січня 1892 р. Отримав його він 16 січня, як, очевидно помилково, указано 1891 р. [16].

Проте постраждати від необдуманих, навіть шкідливих дій церковників міг не лише замок князів Острозьких. Уже за рік їхньою новою жертвою ризикувала стати розташована поблизу замку, на тій же,

як її тоді називали, Судовій горі, пам'ятка архітектури – Кругла вежа XVI ст. Комусь спала на думку ідея перетворити цю вежу у дзвіницю. Це знову потягнуло за собою бюрократичну переписку: обер-прокурор Святійшого Синоду 28 травня 1893 р. видав відношення № 9494. У ньому він фактично переказував відношення № 4168 від Керуючого справами Головного управління уділів Міністерства Імператорського Двору [у досліджуваних документах ця організація також фігурує під назвами «Удільне відомство» та «Департамент уділів» – *авт.*]. Той повідомляв, що Кругла вежа разом із замком князів Острозьких визнається Імператорською Археологічною Комісією такими, які становлять значний історичний інтерес, і збереження їх у первозданному вигляді дуже бажане. Із цією метою Удільне відомство з перших же років отримання Острозького маєтку робило чималі затрати на підтримку означених пам'яток, за які, крім того, була виплачена попередньому власнику м. Острога С. Танєєву значна сума. Тому передача Замкової башти для її перероблення у дзвіницю не відповідала б прагнення уряду зберігати пам'ятки старовини, особливо такі, як замок з навколишніми баштами. Відтак князь Вяземський уважав за неможливе передачу цього удільного майна не лише безплатно, а й за гроші.

Водночас у цьому ж документі йшлося про укріплення Судової гори. Л. Вяземський писав, що по Головному Управлінню Уділів буде дано розпорядження, щоб управляючий Острозьким маєтком не лише не перешкоджав Єпархіальному відомству в його розпорядженнях щодо зміцнення Судової гори для запобігання пошкодженню Богоявленського собору, а й сам звернув би увагу на стан згаданої гори й ужив зі свого боку необхідні заходи. Вищезгадане було постановлено повідомити комісії, яка створена 3/5 серпня 1892 р. і займалася зміцненням Судової гори. Комісія складалася зі всіх членів Острозького соборного причту зі старостою й двома представниками парафіян. Саме вона мала визначити яким способом – «господарським чи з торгів» – проводити роботи щодо зміцнення Судової гори на відпущену Святійшим Синодом суму 3400 рублів. Також причту зроблено припис потурбуватися про створення проекту й кошторису на побудову при Острозькому Соборі нової дзвіниці. Їх треба буде представити Єпархіальному Начальству для прохання надання необхідної суми грошей [20]. Можна констатувати, що, попри скандал із худобою, причт усе ж зберіг або зумів відновити довіру керівництва, і те навіть виділяло йому на освоєння відносно чималі суми коштів.

Шкоду від духовенства ризикувала отримати і їхня безпосередня власність – церкви. У червні 1892 р. Архієпископ Волинський і Житомирський Модест (Стрільбицький) здійснював огляд церков у Житомирському й Овруцькому повітах. Його невдоволення викликало оновлення іконостасів і старовинного живопису без наявної на те потреби. Відтак він указує, що згадані дії мають відбуватися з дозволу «єпархіального начальства» в тому числі для того, щоб уникнути нарікань з боку Московського археологічного товариства, яке зверталось до нього з проханням повідомляти йому про всі плановані перебудови й переробки [19].

Подорожі архієпископа ввіреними йому єпархіями відображено ще в одному указі консисторії. У липні того ж 1892 р. Модест (Стрільбицький) здійснював огляд церков у Кременецькому, Старокостянтинівському й Житомирському повітах. Критичними враженнями та пропозиціями щодо подорожі він поділився в січні наступного року у своєму відгуку. Церковний сановник висловив невдоволення реконструкціями приміщень церков в окремих приходах, зокрема в с. Райки Житомирського повіту. Суть реконструкції полягала в перетворенні трикупольних церков в однокупольні. При цьому один із куполів, той, що ближче до паперті, перебудовували на дзвіницю. Старі ж дзвіниці, які раніше будувалися окремо від церкви, при цьому знищували. Автор звернення вказує на давність та історичність традиції саме трикупольних церков, які виводили ще з початків християнства, зазначає, що ставили їх і в «часи татарського й польського тяжкого ярма». Окрім власної, він апелює й до думки науковців і пише, що про збереження старих видів церков і дзвіниць, що ще залишилися, просило потурбуватися Московське археологічне товариство. Урешті й у резолютивній частині документа церковний керівник знову апелює до цього ж Товариства. Він доручає консисторії вказати духовенству Волинської єпархії, щоб трикупольні храми не переробляли в однокупольні, бо вони свідчать про «найдавніше православ'я на Волині», їх збереження вимагає згадана Імператорська Археологічна Комісія, без розгляду якої «по указам» не варто порушувати старовину. Якщо ж є необхідність у ремонті чи побудові, то необхідно дотримуватися древнього виду старих церков і дзвіниць, які були розташовані на тих місцях [18].

Очевидно, настанови архієпископа дійшли не до всіх. Сплив перший десяток років XX ст., а стародавні споруди все ж знищувалися. Так, згідно з Указом Волинської Духовної Консисторії від 28 лютого 1911 р. № 5245, острозькому благочинному протоієрею Юлію Гапановичу було доручено надати свідчення, з чийого дозволу й коли саме розібрана старовинна дерев'яна дзвіниця в м. Острозі на Новому містечку. Звітувати він мав на вимогу Імператорської Археологічної Комісії [17].

Можемо зробити черговий проміжний висновок: далеко не всі, особливо рядові, священники розуміли історичну й культурну цінність екстер'єрів та інтер'єрів храмів, у яких служили, й архітектурних пам'яток загалом. Відтак їхні дії ставали причиною порушення оригінальності й автентичності, а то й знищення згаданих пам'яток. Запобігти цьому в окремих випадках удавалося шляхом втручання як церковної ієрархії, так і світських наукових організацій.

Отже, стосунки православного духовенства Волині й музейних і пам'яткоохоронних організацій у др. пол. XIX – поч. XX ст. можна охарактеризувати як суперечливі. Матеріал статті показує, що саме духовенство ставало причиною як добрих починань, так і великих збитків. Також варто вказати на ще три аспекти. По-перше, «церковне» чи «нецерковне» походження пам'ятки не було критерієм ступеня лояльності до нього духовенства – шкоду могли завдати всім. По-друге, помічаємо різницю між вищою ієрархією й «низовим» духовенством у розумінні історико-культурної цінності пам'ятки чи предмета. Очевидно, у першій воно було набагато більшим і, до своєї честі, вона постійно намагалася прищепити його й рядовому кліру. По-третє, принаймні в досліджуваному часовому відрізку духовенство чітко декларувало, що береже церковні пам'ятки й предмети для власних цілей і потреб, тобто спочатку як свідчення «древності православ'я Волині», а вже потім «на вимогу Московського археологічного товариства». У будь-якому разі навіть при низці недоліків факт залученості духовенства в музейництво й пам'яткоохоронну справу мав велике позитивне значення.

Література:

1. Бендюк М. Поборник православ'я і краєзнавець священник Давид Бичковський. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 1. С. 38.
2. Данилюк М., Манько М. Михайло Тучемський – засновник і перший керівник історичного музею в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. 5. С. 3–8.
3. Завадська О. Сторінками історії Острозького краєзнавчого музею в 1919–1920 рр. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 1. С. 42–44.
4. Капустін Г. Основні чинники відновлення православних братств на Волині в другій половині XIX ст. (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею). *Наукові записки*. 2008 Вип. VI. С. 124–127.
5. Кушпетюк О. Діяльність музею Братства імені князів Острозьких (за матеріалами архіву Братства з фондів Волинського краєзнавчого музею). *Острозький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 7. С. 283–287.
6. Кушпетюк О. Єпархіальне давньосховище в Житомирі: 120 років від часу заснування. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2013. Вип. 21 (269). С. 155–160.
7. Манько М. Михайло Струменський – один із реабілітованих історією. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2019. Вип. 11. С. 220–224.
8. Манько М. Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*. 2009. Вип. 2. С. 91–102.
9. Рапорт настоятеля Новоміської церкви Миколи Денбовецького благочинному Острозьких міських церков Якову Немоловському (№ 24 від 27 січня 1896 р.). *Особистий архів автора*.
10. Старенький І. Музейна справа на Поділлі в 1890–1920 рр. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2015. Вип. XIII. Ч. 2. С. 127–132.
11. Старенький І. Охорона пам'яток старовини на території Волині та Поділля на початку XX ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. 5. С. 167–172.
12. Старенький І. Штрихи до біографії релігійного, громадського та літературного діяча Кирила Стиранкевича (до 170-ліття від дня народження). *Місто Хмельницький в контексті історії України* : матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 2021. С. 492–498.
13. Указ Волинської Духовної Консисторії № 10673 від 13 серпня 1892 р. *Особистий архів автора*.
14. Указ Волинської Духовної Консисторії № 15341 від 30 листопада 1893 р. *Особистий архів автора*.
15. Указ Волинської Духовної Консисторії № 2480 від 15 лютого 1893 р. *Особистий архів автора*.
16. Указ Волинської Духовної Консисторії № 421 від 11 січня 1892 р. *Особистий архів автора*.
17. Указ Волинської Духовної Консисторії № 5245 від 28 лютого 1911 р. *Особистий архів автора*.
18. Указ Волинської Духовної Консисторії № 7375 від 20 травня 1893 р. *Особистий архів автора*.
19. Указ Волинської Духовної Консисторії № 8584 від 1 липня 1892 р. *Особистий архів автора*.
20. Указ Волинської Духовної Консисторії № 8641 від 16 червня 1893 р. *Особистий архів автора*.
21. Худавердієва В. Релігія як структурна складова функціонування сучасного суспільства. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. 2023. Вип. 33. С. 166–181. URL: <http://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1493/1478> (дата звернення: 20.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.82)"08/15"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.02>

ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ВОЛИНІ НА СТОРІНКАХ «ВОЛИНСЬКОГО ЩОРІЧНИКА» ЯКУБА ГОФМАНА (1930–1939 РР.)

Малеончук Галина,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-4622>

У статті проаналізовано публікації, що стосуються давньої та середньовічної історії Волині на сторінках «Волинського щорічника» (*Rocznik Wołyński*). Із 1930 по 1939 р. було надруковано вісім томів часопису, редактором якого став відомий польський краєзнавець, етнолог, організатор досліджень з історії та історичної бібліографії Якуб Гофман. Часопис засновано за підтримки Волинського окружного управління Польського товариства вчителів загальних шкіл та призначався, передусім, для опрацювання вчителями Волинського воєводства.

Давній та середньовічній історії Волині присвячено чотирнадцять досліджень, це трохи більше п'ятнадцяти відсотків матеріалу, опублікованого у «Волинському щорічнику» впродовж 1930-х років. У запропонованій статті розглянуто проблематику опублікованих статей: археологія, історія Русі та Волинсько-Галицької держави, становище волинських земель у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. Окремими групами досліджень є аналіз документальних джерел та картографії, висвітлення історії окремих архітектурних пам'яток (фундаменти церкви над річкою Лугою, Успенський собор, Василівська ротонда у Володимирі, монастирі францисканців у Корці та Межирічах Острозьких), історії релігійних процесів у Волинському регіоні в добу Середньовіччя. Зокрема, огляд історії протестантизму на Волині у XVI–XVII ст. Александра Коссовського та дослідження з історії Православної церкви на Волині 992–1596 рр. К. Ходиніцькі, у тексті яких особливу увагу звернено на полеміку довкола прийняття Берестейської унії, яка була активною серед волинян. Представлено основні тези цих статей, джерела їх написання. Автори текстів походили з Кракова, Варшави, Гданська, Любліна, Торуня, Львова.

Ключові слова: давня та середньовічна історія Волині, «Волинський щорічник», Якуб Гофман, міжвоєнний період.

Maleonchuk Halyna. Ancient and medieval history of Volyn in the pages of Jakub Gofman's 'Volyn Yearbook' (1930–1939)

The article analyses publications related to the ancient and medieval history of Volyn, featured on the pages of the «Volyn Yearbook» (*Rocznik Wołyński*). Between 1930 and 1939, eight volumes of the magazine were published, edited by the renowned Polish local historian, ethnologist, and organizer of research on history and historical bibliography, Jakub Hoffman. The magazine was founded with the support of the Volyn District Office of the Polish Society of General School Teachers, and was primarily intended for teachers of the Volyn Voivodeship.

Fourteen studies focus on the ancient and medieval history of Volyn, making up just over fifteen percent of the material published in the «Volyn Yearbook» during the 1930s. The articles address various topics, including archaeology, the history of Rus', the Volyn-Galician state, and the status of the Volyn lands within the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth. Separate groups of research are the analysis of documentary sources and cartography, highlighting the history of individual architectural monuments (foundations of the church over the Luha River, the Dormition Cathedral, the St. Basil Church-rotunda in Volodymyr; Franciscan monasteries in Korets and Mezhyrichy Ostrozki), the history of religious processes in the Volyn region in the Middle Ages. In particular, a review of the history of Protestantism in Volyn in the 16th–17th centuries by Alexander Kossovsky and research on the history of the Orthodox Church in Volyn between 992 and 1596 by K. Khodynitsky, in the text of which special attention is paid to the controversy surrounding the adoption of the Union of Brest, which was active among Volyn residents. The main theses of these articles, and the sources for their writing, are presented. The authors of the texts were Poles from Kraków, Warsaw, Gdansk, Lublin, Toruń, and Lviv.

Key words: ancient and medieval history of Volyn, «Volyn Yearbook», Jakub Hoffman, interwar period.

«Волинський щорічник» (*Rocznik Wołyński*) є восьмитомним науковим виданням, що друкувалося у Рівному у 1930-х роках за підтримки Волинського окружного управління Польського товариства вчителів загальних шкіл, оскільки першочерговими читачами часопису мали стати вчителі Волинського воєводства.

Метою нашого дослідження є аналіз тематики давньої та середньовічної історії Волині на сторінках «Волинського щорічника». У восьми виданих томах було опубліковано 14 таких статей, дев'ятий том планували видати у 1940 р., однак через Другу світову війну цього не сталося.

Аналіз «Волинського щорічника» не знайшов належного відображення в науковій літературі. Зокрема, дослідників не зацікавила тематика давньої та середньовічної історії Волині. Однак те, як представлена у часописі тема польських повстань, писав І. Ярмошик [5], а постать редактора «Волинського щорічника» – Якуба Гофмана стала предметом дослідження таких учених, як В. Бусленко [1], В. Добровичинська та В. Мартинюк [3], М. Ковальський [4], А. Мілевська-Млинік [12].

Ініціатором заснування «Волинського щорічника» став Якуб Гофман, історик, етнограф, освітянин, посол до сейму Польщі у 1935–1938 рр. З ініціативи Польської академії наук він організував волинський комітет «Польського біографічного словника» і з 1932 р. був його секретарем (склав картотеку 18 тис осіб, яка, ймовірно, була втрачена під час війни), брав активну участь у роботі регіональних відділень «Польського географічного словника» та Комісії з охорони пам'яток. Я. Гофман також сприяв створенню у 1935 р. Волинського товариства приятелів наук, що ставила собі за мету поширення знань, підтримку та проведення різноманітних досліджень, що стосувалися Волині. Програмові завдання реалізовувалися шляхом організації наукових засідань, підтримки музеїв, архівів і бібліотек. Я. Гофман вів активну суспільно-політичну діяльність. Він керував роботою місцевого відділення Союзу легіонерів та Обласного стрілецького союзу в Рівному, був членом Міського громадського економічного комітету, Повітового комітету фізичного виховання та військової підготовки, а також Регіонального комітету фізичного виховання та військової підготовки [12, с. 147–148].

Працюючи у Рівному з 1923 р., він також досліджував історію регіону. Результати своїх досліджень публікував у своєму часописі. У 1931 р. в організованій при редакції регіональній майстерні він розпочав збір матеріалів для бібліографії Волині. Я. Гофман писав, що сміливо може назвати «Волинський щорічник» своїм дітищем. І це правда, адже він був його ініціатором, редактором і видавцем. Створюючи часопис, він керувався ідеєю надати місцевим учителям інформацію про Волинь, необхідну для реалізації шкільної програми. Її обсяг охоплював розділи про релігію (історію релігійних груп та окремих церков), статистику, економіку та господарство, шкільництво та освіту, діяльність Кременецького ліцею, геологію, археологію, етнографію, ботаніку, мистецтво, літературу, історію, географію, видані документи та бібліографію. «Волинський щорічник» зміг залучити до співпраці вчених різних спеціальностей, є надзвичайно багатим джерелом інформації про природу, історію та культуру Волинської землі та її мешканців [12, с. 147–148].

«Волинський щорічник» підтримував контакти з Науковим товариством імені Тараса Шевченка, Українським науковим інститутом імені Петра Могили у Варшаві, з Білоруським музеєм та Єврейським науковим інститутом у Вільнюсі, які надсилали свої публікації. Обмін виданнями також здійснювався з німецьким Інститутом Східної Європи у Вроцлаві, Литвою та Фінляндією [12, с. 147–148].

Перший том «Волинського щорічника» вийшов навесні 1930 р. і включав вісім статей, які були присвячені географії, природі, традиційно-побутовій культурі краю. Авторами текстів стали поляки з Кракова, Варшави, Гданська, Любліна, Торуня, Львова. Доповненням тому стали карти Волинського воєводства, розроблені дирекцією громадських робіт у Луцьку, книгарнею «Орбіс» у Кракові та видавництвом «Атлас» у Львові [15].

У наступних томах уже публікувалися статті, присвячені давній та середньовічній історії Волині. Їх умовно можна згрупувати у такі тематичні групи: дослідження з археології, історії Русі та держави Романовичів, про Волинь у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, статті, присвячені окремим пам'яткам, аналізу документів та карт, історіографії, окремо публікувалися наукові розвідки з історії релігійних процесів на Волині.

Статтю Людвіка Савицького присвячено питанням давньої історії Волині. На основі власних досліджень 1920-х років на Волині, автор охарактеризував знахідки доби палеоліту (крем'яні вироби), а також опублікував їхні фото із сіл Городок та Куличівка [1].

Дослідження Романа Якимовича порушує питання походження Болеслава Хороброго на Київ на початку XII ст. У світлі археології автор розглядає Волинь як особливе територіальне, політичне та культурне явище на межі контактів та взаємовпливів східних і західних слов'ян. Р. Якимович дослідив також топографію Волині, стан племінних стосунків на момент Київського походу, поселення на Волині у X–XII ст., окремо автор вивчав міста Волині. У згаданій статті детально проаналізовано культуру середньовічної Волині на основі виявлених археологічних пам'яток (поховання та їхній інвентар). Автор звертає увагу на зовнішні впливи на розвиток культури на території Волині і відзначає слабкі впливи Києва, Скандинавії і, навпаки, надає значення західноєвропейським, зокрема з боку Польщі. На основі літописних джерел Р. Якимович презентує чотири групи комунікаційних шляхів між Руссю та Польщею, а також реконструює шлях Болеслава з Польщі до Києва. Стаття доповнена зображеннями археологічних знахідок та картою середньовічних поселень на Волині [9].

У статті Боніслава Влодарського досліджено Волинь у часи правління Рюриковичів, Романовичів та Юрія-Болеслава Тройденовича. На основі руських літописів та польських хронік проаналізовано політичну ситуацію на Волині починаючи з X ст., міжкнязівську боротьбу в період Русі та Галицько-Волинської держави, польські та угорські впливи на цю територію. Б. Влодарський констатує, що Юрій II Болеслав Тройденович прийшов до влади на Волині та Галичині за підтримки польського короля Владислава Локетка та через підтримку католиків та іноземних колоністів мав неприхильність від бояр і був ними ж отруєний 1340 р. [21]. Нині причини смерті Юрія II інтерпретуються інакше, з акцентом на самостійну політику князя та інтереси Казимира III в Галичині [2].

Дослідження Станіслава Заячковського мало назву «Волинь під пануванням Литви». У статті йшлося про період боротьби за галицько-волинську спадщину після 1340 р. і до 1569 р., коли волинські землі з містами Луцьк, Володимир, Кременець опинилися у складі Речі Посполитої. Детально описано боротьбу між королем Польщі Казимиром та Любартом, одним із синів Великого литовського князя Гедиміна, що став волинським князем 1340 р. Наступна частина дослідження висвітлює успішні спроби короля Польщі Владислава-Ягайла та його двоюрідного брата литовського князя Вітовта закріпитися на Волині та забрати луцькі та володимирські землі у сина Любарта – Федора. У результаті Острівської угоди 1392 р. Вітовта було визнано Великим князем Литовським, але васалом Ягайла. Згадав автор і про з'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 р., однак лише в контексті ініціативи коронування Вітовта. Далі він описав події, які називав «повстанням Свидригайла», коли розпочалася боротьба між братом Вітовта – Сигізмундом та братом Ягайла – Свидригайлом за землі Великого Князівства Литовського. За результатами цієї боротьби Свидригайло правив на Волині з 1440 по 1452 р. Після цього Волинське князівство було ліквідоване, а його землі стали частиною Великого Князівства Литовського. С. Заячковський висвітлює також становище Волині у другій половині XIV–XVI ст.: кордони, управління, економічне життя, соціальну структуру. Публікація завершується схвальною тезою про інкорпорацію Волині Польщею напередодні Люблінської унії 1569 р. Автор використовував для написання статті роботи переважно польських авторів, але відзначимо, що серед використаної літератури є «Історія України-Руси» Михайла Грушевського [22].

Стаття Владислава Томкевича продовжує історію Волині до 1795 р. Автор розпочав свою наукову розвідку з причин Люблінської унії – зовнішня загроза з боку Московської держави та спільна боротьба проти неї поляків та литовців. Продовжив детальним аналізом королівського привілею Сигізмунда Августа про «повернення» Волині до Польського королівства від травня 1569 р., акцентуючи увагу на зрівнянні в правах волинської та коронної шляхти та їх лояльності до Польщі. Автор виокремив мовне питання, наголошуючи, що з часом польська мова почала витіснити руську з офіційного користування. В. Томкевич указує, що тиску з боку влади у цьому питанні не було. Зокрема, волинська шляхта сама почала користуватися польською мовою, наприклад у своїх інструкціях на сейм, і для того, аби вести справи з представниками інших воєводств держави. Наступні сторінки статті присвячено релігійним питанням, процесам реформації, дискусіям навколо укладання Берестейської унії 1596 р., ролі у цих процесах православних братств та козацтва [19].

Казимир Левицький у сьомому томі «Волинського щорічника» дослідив роль князів Острозьких на службі Польської держави, їхній внесок у розвиток Волині, а також політичний, економічний та культурний вплив у Речі Посполитій. Історію цього роду автор розпочинає із середини XIV ст. Він детально аналізує військові звичаї та політичну діяльність Костянтина Івановича Острозького та його сина Василя Костянтина Острозького [11].

Окрему групу статей у «Волинському щорічнику» присвячено пам'яткам архітектури. Зокрема, у другому томі вміщено дослідження Міхала Валіцького про середньовічні церкви Володимира. Ідеться тут про фундаменти церкви над річкою Лугою та Успенський собор (обидві датовано XII ст.) та Василівську ротонду кінця XII ст. [20]. Т. Соболевський дослідив історію монастиря францисканців у Корці [18]. Про францисканський монастир у Межиричах Острозьких ідеться у дослідженні Казимира Молендського. Він характеризує місто, його оборонні функції, церкву Святої Трійці, житлові будівлі при монастирі, описує їх архітектуру, внутрішнє оздоблення і подає тогочасні фото [13].

На початку другого тому було вміщено лист від волинського воєводи Генрика Юзевського щодо виявлення та фотофіксації пам'яток історії та культури Волині всіма її громадянами, що свідчить про підтримку владою ідеї розвитку «Волинського щорічника» та бажання зберегти історичну спадщину волинян [16].

На сторінках «Волинського щорічника» Я. Гофман публікував також документи, зокрема «Хроніку парафіяльного костелу в Острозі» 1622 р., оригінал якої було віднайдено у Кракові, а копію Я. Гофман отримав від Казимира Кардашевича, котра була зроблена 1894 р. Станіславом Кардашевичем. Текст

містить описи пам'яток, вулиць, будинків Острога [8]. Про збірники документів до історії Волині йшлося у статті Фелікса Похорецького, зокрема про Волинську метрику, трибунальські акти, волинські земські та гродські акти [14].

Кароль Бучек став автором статті про Волинь на давніх картах XV–XVIII ст. У дослідженні згадано, що перше місто Волині на європейських картах – це Володимир, який позначений на атласі 1351 р. На карті XV ст., створеній Миколою Кузанським, є ще три міста Волині – Луцьк, Остріг та Збараж, однак їх локація помилкова – безпосереднє сусідство із Північним Причорномор'ям. К. Бучек додає ілюстрації карти Польщі та Угорщини Себастьяна Мюнстера 1540 року, карти Європи 1542 р. Джакомо Гастальді, карту Польщі Вацлава Гродецького 1557 р., а також аналізує дані щодо розташування на них міст і річок Волині. Важливим доповненням до публікації є таблиці згаданих населених пунктів на семи картах XVI ст. [6].

Цікавим було рішенням Я. Гофмана опублікувати наприкінці 2–6-го, а також 8-го томів списки публікацій із короткими анотаціями до них із різних сфер життя Волині, у тому числі з історії, археології, етнографії, антропології та ін. [16].

У третьому томі вміщено огляд історії протестантизму на Волині у XVI–XVII ст. Александра Косовського. Автор стверджував, що релігійні питання залежали від великих землевласників – родин Острозьких, Збараських, Сангушків, Чарторийських, Корецьких, Радзивілів. Особливу роль у поширенні аріанства А. Косовський приписує Андрію Курбському, прихильності до кальвіністських ідей – Костянтину Острозькому. У статті детально описано полеміку навколо укладання Берестейської унії 1596 р., у якій узяли участь К. Острозький, Іпатій Потій, Гедеон Балабан, Михайло Копистенський. Історію протестантських громад Волині теж досліджено А. Косовським, зокрема у Бабині, Берестечку, Гощі, Галичанах, Іваничах, Киселині та ін. [10].

Ще одну статтю присвячено релігійним процесам на Волині – дослідження з історії православної церкви на Волині 992–1596 рр. К. Ходиницького. Автор вибрав цю тему через те, що у XVI ст. на Волині мало місце найбільше протистояння між прихильниками та опонентами щодо укладання Берестейської унії. У статті детально описано появу християнства на території Волині з часів Володимира Святославовича, організацію Католицької та Православної церков у період правління перших представників династії Ягеллонів у Польщі на українських землях, що входили до її складу, міжконфесійні відносини у XV–XVI ст., де автор звертає увагу на окатоличення родів Острозьких, Гольшанських і, звісно, роль Волині у прийнятті унії [7].

Отже, «Волинський щорічник» – це багатотомне видання з ґрунтовними дослідженнями з географії, етнографії, історії та культури Волині. Вагоме місце на його сторінках має тематика давньої та середньовічної історії. Ці дослідження здійснені на основі власних археологічних розкопок авторів, опрацювань архівних джерел та наявної станом на 1930-ті роки історіографії. Ці роботи й сьогодні не втратили своєї актуальності та можуть бути корисними сучасним історикам та краєзнавцям.

Література:

1. Бусленко В.В. Якоб Гофман – посол до сейму. Роде наш красний... *Волинь у долях краян і людських документах*. Луцьк : Вежа, 1996. Т. 2. С. 272–273.
2. Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. Вип. 5. С. 209–220.
3. Добровичська В., Мартинюк В. Волинські сторінки діяльності польської родини Якуба і Ядвіги Гофман (1921–1939). *Слов'янський вісник*. 2004. Вип. 4. С. 57–64.
4. Ковальський М. Гофман Якуб. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* / гол. ред. І. Пасічник. Вид. 3-є, доп. і перероб. Острог : Острозька академія, 2019. С. 147–148.
5. Ярмошик І. Листопадове (1830–1831) та січневе (1863) польські повстання проти царизму на сторінках часопису «Rocznik Wołyński» (1930-ті рр.). *Мандрівець*. 2010. № 1. С. 24–27.
6. Buczek K. Wołyń w dawnej kartografii (Wiek XV–XVIII). *Rocznik Wołyński wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1935. T. 4. S. 1–37.
7. Chodynicki K. Z dziejów prawosławia na Wołyniu (992–1596). *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1937. T. 5–6. S. 53–106.
8. Hoffman J. Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r., co waż niejsze wydał. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1934. T. 3. S. 192–214.
9. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. (Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia). *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku*

- Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1934. T. 3. S. 10–104.
10. Kossowski A. Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII w. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1934. T. 3. S. 233–296.
 11. Lewicki K.Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1938. T. 7. S. 1–70.
 12. Milewska-Młynik A. Jakub Hoffman – Wołyniak z wyboru, społecznik z powołania. *Wrocławskie Studia Wschodnie*. 14 (2010). 2012. S. 141–167.
 13. Molendziński K. Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrońskim. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Chodyncki Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1935. T. 4. S. 102–135.
 14. Pohorecki F. Kilka uwag o dyplomach i aktach wołyńskich. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1938. T. 7. S. 71–87.
 15. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1930. T. 1. 164 s.
 16. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. T. 2. 584 s.
 17. Sawicki L. Z zagadnień prehistorii dypluwalnej Wołynia. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1934. T. 3. S. 1–9.
 18. Sobolewski T. ks. Z dziejów klasztoru franciszkańskiego w Korcu. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1934. T. 3. S. 215–232.
 19. Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie (1569–1795). *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. T. 2. S. 26–66.
 20. Walicki M. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. T. 2. S. 371–383.
 21. Włodarski B. Wołyń pod rządami Rurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1934. T. 3. S. 105–148.
 22. Zajączkowski S. Wołyń pod panowaniem Litwy. *Rocznik Wołyński: wydawany staraniem Wołyńskiego Zarządu Okręgowego Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych* / pod red. J. Hoffmana. Równe: Nakład Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. T. 2. S. 1–25.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 246.3:745.511:75.025]:378.4(477.83/86)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.03>

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА САКРАЛЬНОЇ ДЕРЕВОРІЗЬБИ ТА МАЛЯРСТВА В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПРИКАРПАТТЯ

Пилипів Ігор,

доктор історичних наук,

*професор кафедри історії України і методики викладання історії
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника*

ORCID ID: 0000-0001-7569-069X

Тимків Богдан,

кандидат педагогічних наук, доктор філософії, професор,

*завідувач кафедри методики викладання образотворчого
і декоративно-прикладного мистецтва та дизайну
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника*

ORCID ID: 0000-0002-3892-6015

У статті розкрито особливості становлення та розвитку образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва на Прикарпатті, зокрема сакральної дереворізьби та малярства, у хронологічній послідовності. Метою статті є аналіз творчості та мистецьких досягнень видатних майстрів Івано-Франківщини в галузі сакральної дереворізьби і малярства від початку ХХ ст. до сьогодення та врахування їхнього доробку в підготовці студентів закладів вищої освіти Прикарпаття.

Проаналізовано творчість та мистецькі досягнення видатних майстрів Прикарпаття в галузі сакральної дереворізьби і малярства в художній творчості від початку ХХ ст. дотепер. Особливу увагу приділено поверненню до автентичних національних мотивів. На прикладі діяльності окремих митців показано сучасні здобутки у сфері іконопису, декоративного різьблення та художнього оздоблення сакральних архітектурних споруд. Зазначено, що доробок кожного із цих майстрів становить унікальне явище, яке через призму авторської творчої концепції розкриває художні особливості мистецької епохи на Прикарпатті. Наведено приклади мистецьких проєктів, що відзначаються високою майстерністю та індивідуальним стилем.

Окрему увагу приділено спадкоємності традицій, зокрема передачі знань і практичних навичок від майстра до студента. Розкрито історію становлення та розвитку фахової мистецької освіти на Прикарпатті, насамперед діяльність Косівського державного інституту декоративного мистецтва та Навчально-наукового інституту мистецтв Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Висвітлено освітню та творчу діяльність викладачів зазначених закладів вищої освіти, окреслено інституційні кроки, спрямовані на створення сприятливого середовища для формування професійних мистецьких колективів. У такий спосіб вибудовується історичний наратив, що відображає еволюцію мистецьких традицій у контексті національної культури та освітньої політики.

Ключові слова: Прикарпаття, історія, культура, мистецтво, сакральна дереворізьба, малярство, образотворче мистецтво, митці, мистецька освіта, заклади вищої освіти.

Pylypiv Ihor, Tymkiv Bogdan. Modern trends in the development of sacred woodcarving and painting in higher education institutions of Prykarpattia

The article reveals the peculiarities of the formation and development of fine and decorative-applied arts in Prykarpattia, in particular sacred woodcarving and painting, in chronological sequence. The aim of the article is to analyze the creative work and artistic achievements of prominent masters of Ivano-Frankivsk region in the field of sacred woodcarving and painting from the beginning of the 20th century to the present day, as well as to consider their contributions in the training of students in higher education institutions of Prykarpattia.

The creative work and artistic achievements of prominent Prykarpattia masters in sacred woodcarving and painting from the early 20th century to the present are analyzed. Particular attention is paid to the revival of authentic national motifs. Through the example of individual artists' activities, the article demonstrates modern achievements in icon painting, decorative carving, and artistic decoration of sacred architectural structures. It is noted that the legacy of each of these masters today represents a unique phenomenon which, through the prism of the author's creative concept, reveals the artistic features of the era in Prykarpattia. Examples of artistic projects distinguished by high craftsmanship and individual style are provided.

Special attention is given to the continuity of traditions, in particular the transmission of knowledge and practical skills from master to student. The history of the establishment and development of professional art education in Prykarpattia is presented – primarily the activities of the Kosiv State Institute of Decorative Arts and the Educational and Scientific

Institute of Arts of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. The article highlights the educational and creative activities of the teaching staff of these higher education institutions and outlines institutional measures aimed at creating a favorable environment for the formation of professional artistic collectives. In this way, a historical narrative is built that reflects the evolution of artistic traditions in the context of national culture and educational policy.

Key words: Prykarpattia, history, culture, art, sacred woodcarving, painting, fine arts, artists, art education, higher education institutions.

Метою статті є аналіз творчості та мистецьких досягнень видатних майстрів Івано-Франківщини в галузі сакральної дереворізьби і малярства від початку ХХ ст. до сьогодення та врахування їхнього доробку в підготовці студентів закладів вищої освіти Прикарпаття.

Івано-Франківщина протягом віків зберігає самобутні традиції талановитих митців сакральної дереворізьби, малярства, писанкарства, ліжникарства, ткацтва та інших художніх ремесел. Прикарпаття вирізняється етнографічною розмаїтістю, оскільки охоплює території Гуцульщини, Покуття, Бойківщини та Опілля, кожна з яких зберігає власну унікальну мистецьку спадщину та характерні традиції. Із проголошенням незалежності України постала унікальна нагода не лише зберігати, а й примножувати ці традиції завдяки діяльності спеціалізованих мистецьких освітніх закладів, зокрема закладів вищої освіти. Вивчення цієї практики має науковий та прикладний інтерес для інших регіонів України та зарубіжжя, сприяє збереженню духовності та етнічної ідентичності та є джерелом натхнення для сучасних митців.

Історіографічний аналіз досліджень мистецької України надзвичайно широкий. Серед наукових монографій про українське мистецтво сучасності необхідно назвати колективні та одноосібні праці, що розглядають мистецтво України кінця ХХ – початку ХХІ ст.: «Мистецтво України ХХ–ХХІ століття» [1], монографію М. Міщенка «Сучасна культура України» [2], статті О. Ясенєва [3], Н. Мусієнко про «Мистецтво Майдану» [4], а також працю М. Протаса «Мистецтво посткультури» [5], де аналізуються новітні тенденції у мистецтві, які торкаються й регіональних проявів. Заслуговує на увагу фундаментальне дослідження Б. Тимківа «Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова», яке було номіновано у 2013 р. на Національну премію України імені Тараса Шевченка [6]. Автор у низці праць систематизував історію сакральної та ужиткової дереворізьби, розглянув питання інтеграції українських митців у культурні простори діаспори [6; 7]. У працях І. Пилипіва розглядається діяльність єпископату та духовенства Української греко-католицької церкви в розвитку та збереженні української культури та мистецтва в першій половині ХХ ст., що суттєво вплинуло на формування прикарпатської мистецької школи [9; 10].

Історико-культурні аспекти розвитку мистецтва в регіоні проаналізовано у збірниках «Івано-Франківськ мистецький» [11], «Мистецьке Прикарпаття: історія та сучасність» [12], «Образотворче мистецтво Прикарпаття ХХ століття» О. Біланюка [13], а також у дослідженні В. Яремчука «Коломийська мистецька школа: традиції та сучасність» [14], яке є ключовим для розуміння формування художньої освіти в регіоні.

Проблема становлення та розвитку сучасної Прикарпатської школи сакральної дереворізьби й малярства досліджується в численних працях, присвячених історії, теорії та практиці народного і професійного мистецтва регіону, а також у публікаціях, що висвітлюють творчість окремих митців і функціонування мистецьких інституцій. Цікавим джерелом є альбом-монографія М. Іванчука «Євген Сагайдачний» [15], що репрезентує одного з визначних представників прикарпатського мистецтва та акцентує на поєднанні традицій народного живопису з модерними художніми формами. Практичні та освітні аспекти формування місцевої мистецької школи висвітлено в посібнику В. Дутки, І. Ваха, О. Гордійчука «Художній килим Косівщини» [16], що є прикладом збереження та трансформації декоративно-прикладного мистецтва регіону.

Питання розвитку і становлення мистецьких практик висвітлено у виданнях, присвячених окремим видам прикладного мистецтва: «Косівська мальована кераміка» І. Ділеті [17]; життєпис та творчу спадщину різьбяр Миколи Грепиняка досліджено у публікації М. Гнатюка «Різьбяр Микола Грепиняк і народне мистецтво Косівщини» [18], що є важливим джерелом для вивчення спадкоємності традицій народного різьбярства на Прикарпатті.

Дослідження методологічної бази мистецтвознавчих досліджень зроблено в роботі О. Клековкіна «Мистецтво: Методологія дослідження» [19], що допомагає в теоретичному осмисленні функціонування прикарпатської школи різьбярства та живопису.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення в 1991 р. незалежності України перед митцями Прикарпаття не було потреби у самоідентифікації, адже тут постійно існувала самобутня українська традиція у поєднанні з особливостями місцевого колориту. Регіон завжди славився своїми талановитими

майстрами, які зберігають традиції дереворізьби та передають їх своїм учням. Одним із найвідоміших майстрів сакральної й ужиткової дереворізьби був народний художник України Ярослав Пасічанський, який народився у с. Середній Березів Косівського району Івано-Франківської області. Художню освіту здобув у Косівському училищі прикладного мистецтва, де його вчителями були такі знані мистці, як В. Гуз, О. Соломченко та М. Федірко. У своїй творчості майстер використовує традиційне гуцульське різьблення, доповнюючи його своїми орнаментальними елементами. Досить часто в композиції декору поєднує елементи гуцульського та рельєфного різьблення, що надає творам особливої виразності. Серед великої кількості творів значне місце посідають вироби сакральної тематики. Його настінні різьблені хрести, пластичні ікони-образи («Богородиця»), настільні каплички, декоративні пласти («Пречиста», «Капличка») носять яскраво виражений національний характер та вражають мініатюрністю різьби [20]. Найбільш відомим твором мистця стала скринька, подарована Папі Римському Іоанну Павлу II. Зовнішні та внутрішні стінки скриньки декоровано мініатюрними рельєфними сюжетами із зображенням Бога-Отця, Святого Духа, Богоматері та Розп'яття. На дні скриньки вирізьблено Люрдівську ікону. Усі ці сюжети по краях скриньки обрамлює мережана смуга з тригранно-виїмчастого різьблення. Композиція зовнішніх стінок скриньки побудована на променевому тлі. На чільному боці скриньки розміщено ювілейну емблему 2000-річчя Різдва Христового, де зображено п'ять різноколірних голубів, які символізують п'ять континентів Земної кулі. Скринька вражає ювелірністю виконання та довершеністю сюжетних композицій. Твори Ярослава Пасічанського зберігаються у приватних колекціях як в Україні, так і за кордоном, зокрема в Австрії, Великій Британії, США, Канаді, Німеччині та інших країнах [6].

В Івано-Франківську в майстернях при Теологічній академії плідно працювали мистці Михайло Халак, Василь Стефурак та ін. М. Халак виконав іконостаси для церкви св. Параскеви і каплиці Теологічної академії (1996–1997). Для Івано-Франківської церкви монастиря сестер Василиянок мистець виконав бокові престולי, тетрапод та намалював декілька ікон (св. Микола, архистратиг Михаїл, архангел Гавриїл). У новозбудованій церкві Різдва Христового, поблизу єпископської резиденції (Івано-Франківськ), М. Халак виконав престол, бокові престולי, проскомодійники і тетрапод. Окрім цього, мистець намалював чотири напрестольні ікони, а запрестольну ікону Різдва Христового виконав Василь Стефурак. Ця ікона, на думку багатьох фахівців, є кращою іконою ювілейного і святого 2000 р. в Україні, тому її широко репродукували на церковних календарях, у журналах, листівках. Для церкви в урочищі Підлюте на Рожнятівщині. М. Халак разом із сином Тарасом виконав чудовий іконостас, а ікони намалював В. Стефурак [22, с. 276].

Різьбярський та іконописний талант М. Халака відомий і на теренах Європи, й українській діаспорі. Для церкви м. Навара (Італія) мистець виконав дерев'яний кивот та декілька ікон; для церкви св. Володимира містечка Елізабет (Нью-Джерсі, США) намалював плащаницю [23].

Відомими майстрами сакрального різьблення в Івано-Франківську є Володимир Федорів, який народився в селі Угорники біля Івано-Франківська, та Петро Глухій, що народився в Отинії Коломийського району. Упродовж останнього десятиріччя мистці виконали цілу низку творів літургійного та обрядового характеру. В. Федорів брав участь у виконанні дереворізьби іконостасів відродженого Михайлівського Золотоверхого собору та Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври. У виконанні предметів сакрального характеру митцю допомагали молоді художники Дмитро Бокало, Олександр Водяний, Василь Неспляк та Антон Матвейчук – випускники кафедри методики викладання образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та дизайну Навчально-наукового інституту мистецтв Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Під керівництвом Володимира Федоріва молодими художниками виконані для церкви Андрія Первозванного (м. Київ) царські врата і чотири кивоти. Для творчості В. Федоріва характерне дотримання давніх традицій українського сакрального різьблення. Із найновіших творів митця слід виокремити іконостас для церкви Царя Хрестителя монастиря чину оо. Василиян (м. Івано-Франківськ) [6, с. 272].

Мистець Петро Глухій брав участь у створенні проєкту та виготовленні іконостасу для храму Св. Пантелеймона (м. Київ). Іконостасне різьблення виконували також В. Федорів, М. Дундяк, В. Боянівський, В. Василяшко, І. Каюк, І. Рибак, В. Спільник та В. Куравський. Працював над виготовленням знищеного у роки війни іконостасу для храму Володимира Великого (Херсонес) – царські врата та дияконські двері. У царині просторово-об'ємного оформлення храмового інтер'єру працював Ярослав Воронич, який народився 1950 р. у с. Саджава Богородчанського району. Мистецьку освіту здобув у Косівському училищі прикладного і декоративного мистецтва та Львівському інституті декоративного і прикладного мистецтва на факультеті «Інтер'єр та обладнання». Мистець виконав іконостас і кивот для церкви св. Покрови села Вікторів Галицького району та іконостас для церкви с. Красна Надвірнянського району Івано-Франківської області, іконостас для церкви св. Миколая села Коропець на Тернопільщині.

Оригінальним стилем виконання відзначається Я. Воронич, що виконав кивот та елементи різьбленого декору в оформленні інтер'єру церкви св. Петра і Павла у м. Івано-Франківськ [6, с. 273–276].

Значний внесок у розвиток сакрального мистецтва робить знаний на Прикарпатті заслужений майстер народної творчості України Дмитро Сивак. Його творчість різножанрова та багатопланова, окрім дереворізьби, він захоплюється ікономалярством. Пензлю мистця належить низка професійно виконаних ікон: «Одигітрія», «Деїсус», «Покрова», «Пресвята Богородиця», «Ісус Христос» та ін. У роботі мистець дотримується давніх українських традицій ікономалярства. Ікони намальовано на дерев'яних дошках темперою, аквареллю, вирізняються витонченістю, одухотвореністю ликів та довершеним колористичним вирішенням [24, с. 176].

На Івано-Франківщині своєю творчою діяльністю вирізняється група мистців із м. Галича під керівництвом Володимира Сірка. Володіючи фундаментальними знаннями в галузі сакрального мистецтва, художники працюють над комплексним оформленням об'ємно-просторового інтер'єру храмових споруд. Взірцем є робота, проведена митцями в македонському м. Радовіс. У Церкві Святої Тройці під керівництвом київського художника А. Гайдамаки виконано фрески, мозаїки, кування, хрести, меблі й вітражі. Група галицьких майстрів під керівництвом В. Сірка виконала іконостас, церковні меблі та вхідні двері, які формою нагадують обкладинку стародавньої книги, на обох стулках яких зображено Кирила і Мефодія – творців слов'янської абетки. Автор проєкту – А. Гайдамака, виконання – В. Бойчук, В. Качковський, В. Кузьмич, І. Магдій, Б. Шелепін, В. Сірко. Золочення елементів іконостасу та меблів виконала Людмила Сірко [25; 26].

Оригінальністю та самобутністю вирізняється творчість заслуженого художника України Мирослава Ясінського з м. Коломиї Івано-Франківської області. Мистець є яскравим виразником традиційних видів народного мистецтва Гуцульщини та Покуття. Його творам, виконаним за допомогою авторської техніки (розпис на подвійному склі та левкас на дереві), притаманні сакральні мотиви, своєрідна образність та глибокий філософський зміст. М. Ясінський був одним із перших учасників міжнародного проєкту «Світ левкасу». Тритомне видання «Світ левкасу» зберігається в 37 найпрестижніших мистецьких музеях і галереях світу [26; 6, с. 297].

Як бачимо, іконотворчість та сакральне дереворізьблення, засновані на давніх традиціях українського мистецтва, продовжують розвиватися, збагачуватися завдяки сучасним мистцям як в Україні, так і в західній діаспорі.

Із відновленням державної самостійності України та відродженням духовності народу важливою історичною віхою є факт повернення майстрів-різьбярів до виготовлення літургійних предметів та облаштування відповідного внутрішнього простору церкви. Більше уваги цьому приділено в західних областях, де особливо швидко споруджуються нові й реставруються старі храмові приміщення. Різьбярі іконостасів працюють на Львівщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині та інших регіонах України й зарубіжжя. Особливо цікавими є твори випускника кафедри методики викладання образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та дизайну Навчально-наукового інституту мистецтв Карпатського національного університету імені Василя Стефаника Євгена Мельничука з Івано-Франківщини. Працюючи у різних напрямках сакрального мистецтва, він надає перевагу різьбленим іконам-складням, що були поширеними на наших теренах із часів Київської Русі. Нині мистецтво виготовлення складнів відроджує Є. Мельничук. Свої складні мистець виконує в техніці традиційного плоскорельєфного різьблення. Це двостулкові («Благовіщення») або тристулкові складні: «Воскресіння» («Зішестя в пекло»), «Весілля в Кані Галилейській», «Різдво Христове», виконані на високому мистецькому рівні, з філігранно вирізьбленими постатями святих [6, с. 287].

Особливої уваги заслуговує тристулковий складень «Воскресіння», або «Зішестя в пекло», сюжет якого характерний для іконології східного обряду: Воскреслий Христос, що стоїть на розбитій брамі пекла, визволяє душі праведників, які були заручниками первородного гріха. Наступними є зображення пророка Мойсея та царя Давида. Зверху – ангели, що тримають символи Христових страстей – Чашу і Хрест. Увінчує це зображення піктографічне зображення Голгофи, яке водночас є монограмою Христа (ІНЦІ).

Значну частину в творчому доробку мистця займають ручні хрести, кіоти, проскомодійники та іконостаси. Художник добре володіє не лише плоским різьбленням, а й об'ємним (скульптурним), що виразно видно на верхній частині вхідних дверей церкви Різдва Івана Хрестителя (м. Яремче). Для всіх робіт мистця характерними є чистота виконання, досконалість форм та канонічність релігійних сюжетних композицій [6, с. 289].

На сучасному етапі розвитку української сакральної дереворізьби та малярства відбувається переосмислення і новаторське використання традицій народного мистецтва, створення декоративних

різьблених творів та іконописів для інтер'єрів нової архітектури. Ведуться пошуки сучасних художньо-композиційних виражальних засобів. Творча діяльність мистців спрямована на створення оригінальних, національно своєрідних декоративних творів на основі новаторського інтерпретування традицій українського мистецтва.

Регіон славиться талановитими майстрами декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва, що стало можливим завдяки спадкоємності у передачі знань і вмінь молодому поколінню. Із метою збереження та примноження мистецьких традицій у Карпатському регіоні було створено професійні мистецькі навчальні заклади, які відіграють важливу роль у формуванні практичних навичок у майбутніх митців. На Прикарпатті протягом століть із покоління в покоління передається досвід різьбярства, іконописі, писанкарства та інших художніх ремесл. Самобутні народні майстри не лише зберігають традиційні форми художньої виразності, а й розвивають їх, адаптуючи до сучасних умов, зберігаючи при цьому національну ідентичність та духовну спадщину.

Важливу роль у підготовці майстрів декоративно-прикладного мистецтва відіграють сучасні навчальні мистецькі заклади, зокрема заклади вищої освіти. Започаткував традицію професійної мистецької освіти теперішній Косівський державний інститут декоративного мистецтва, який є єдиною в Україні мистецькою школою зі 143-літньою історією. Нині в Косівському державному інституті декоративного мистецтва готують фахівців із дереворізьблення, вишивання, ткацтва, малярства та інших видів декоративно-прикладного мистецтва. Студенти інституту опановують традиційні технології різних видів декоративного мистецтва, їх інтерпретацію у сучасні форми, створення виставкових творів та виробів ужиткового характеру для серійного виробництва, які мають естетичну цінність, реалізацію авторських пропозицій засобами проєктної та комп'ютерної графіки [29].

Один із відомих митців-педагогів цього закладу, який успішно розвиває сакральне й ужиткове дереворізьблення та успішно передає свої знання та уміння студентам, – Мирослав Радиш, заслужений художник України, лауреат премії імені Катерини Білокур, премії імені Тетяни Яблонської, премії імені Юрія Шкрібляка. Мистецькі твори цього художника вирізняються новаторським підходом до гуцульського різьблення та інкрустації (викладання дерева по дереву а тло виробу – це склеєні шматочки різних порід деревини: каштана, горіха, черешні, червоного дерева). Творчі роботи М. Радиша неодноразово репрезентувалися на міжнародних, всеукраїнських та регіональних мистецьких виставках. Велику частину робіт митця становлять твори сакральної тематики, зокрема, цикл «Хресна дорога» (1–8, 11, 13, 14 стадії) та ін.

Мирослав Радиш навчався на відділі художнього дерева в Косівському технікумі народних художніх промислів ім. В. Касіяна (1977–1981), а згодом закінчив художньо-графічний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. Василя Стефаника (1984–1989), нині – Карпатський національний університет імені Василя Стефаника.

Важливу роль у підготовці висококваліфікованих фахівців у галузі мистецтва відіграє Навчально-науковий інститут мистецтв Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, створений у 2001 р. на базі художньо-графічного і музично-педагогічного факультетів, який є провідним мистецьким навчальним закладом та науково-методичним центром вищої мистецької освіти Прикарпаття. Потужний науково-педагогічний потенціал Навчально-наукового інституту мистецтв дає змогу успішно вирішувати проблеми модернізації навчально-виховного процесу, які сприяють удосконаленню професійної підготовки майбутніх художників, дизайнерів, викладачів образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва, активізації їх професійної компетенції, творчої активності й самостійності. Кваліфіковану підготовку забезпечують три спеціалізовані кафедри: кафедра методики викладання образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та дизайну, кафедра дизайну і теорії мистецтва та кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації [30].

Успішна передача фахових знань і навиків майстерності із сакральної дереворізьби, малярства, художньої кераміки, писанкарства, художнього ткацтва, ювелірного мистецтва й інших видів художніх ремесел відбувається на кафедрі методики викладання образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та дизайну, яка створена у 2016 р. на базі кафедри декоративно-прикладного мистецтва і етнодизайну. Кафедру очолює заслужений діяч мистецтв України, номінант Національної премії імені Тараса Шевченка (2013 р.), доктор філософії, професор Богдан Михайлович Тимків. На очолюваній ним кафедрі фахові знання та професійні вміння із сакральної дереворізьби та малярства передають студентам відомі митці-педагоги: доцент Василь Корпанюк, доцент Юрій Юсипчук, доцент Михайло Гнатюк; із декоративного малярства – доцент Марія Дяків; із художнього ткацтва – старший викладач Оксана Веретко; із ювелірного мистецтва – старший викладач Віталій Городецький, а з художньої кераміки – викладач Галина Коман [31].

Творчий доробок вище зазначених митців-педагогів та їхніх вихованців-студентів експонується на міжнародних, всеукраїнських і обласних мистецьких виставках. За останній період їхні авторські твори були представлені на міжнародній мистецькій виставці «Осінні мотиви» в Івано-Франківському краєзнавчому музеї з 08 по 29 листопада 2024 р., а також на міжнародній мистецькій виставці з образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та етнодизайну «Карпатські візерунки» в Сопотській академії прикладних наук у період із 12 по 16 травня 2025 р. (м. Сопот, РП).

Кафедра готує фахівців за освітньою програмою «014.12 Середня освіта (Образотворче мистецтво)». Для повноцінної підготовки майбутніх висококваліфікованих учителів образотворчого мистецтва та керівників гуртків, студій із дизайну, декоративно-ужиткового мистецтва на кафедрі створено навчальні майстерні з художньої обробки дерева, кераміки, ковальства, ювелірного мистецтва, ткацтва та художньої обробки шкіри, а також дві аудиторії-музеї, де в експозиції представлено мистецькі твори викладачів та студентів, що яскраво відображають творчу діяльність кафедри.

Колектив кафедри активно співпрацює з провідними мистецькими закладами вищої освіти України та Республіки Польща, зокрема з такими польськими ЗВО, як Кошалінська політехніка (Інститут мистецтв), Варшавська академія мистецтв, Гданська академія мистецтв та Сопотська академія прикладних наук. На підставі укладених угод про співпрацю здійснюється обмін студентами для проведення плерно-етнографічних практик та стажування викладачів. А в травні 2023 р. 15 студентів нашої спеціальності в межах Міжнародної програми студентської мобільності «ЕРАЗМУС+» пройшли навчання в Сопотській академії прикладних наук.

Для відвідувачів Навчально-наукового інституту мистецтв Карпатського національного університету імені Василя Стефаника організовано постійну експозицію творів викладачів та студентів кафедри, яка репрезентує їхній творчий доробок у галузях образотворчого мистецтва, декоративно-прикладного мистецтва та дизайну. Традиційним стало проведення майстер-класів із метою збереження давніх традицій народних промислів та художніх ремесел Карпатського регіону. Щороку перед Великодніми святами викладачі та студенти кафедри організовують майстер-класи з писанкарства для дітей і дорослих нашого краю.

Таким чином, науково-дослідна, навчально-методична та творча діяльність викладачів та студентів кафедри відзначається ефективністю, різноманітністю форм і напрямів, сприяє підвищенню фахового рівня майбутніх художників-педагогів.

Висновки. Прикарпатська школа сакральної дереворізьби та живопису є самобутнім мистецьким явищем, сформованим під впливом багатовікових традицій народного декоративно-ужиткового мистецтва Гуцульщини, Покуття, Бойківщини та Опілля. Її витоки пов'язані із сакральним та декоративно-ужитковим різьбленням по дереву, настінним малярством, а також іконописом в інтер'єрах українських храмів.

Характерними рисами прикарпатської сакральної дереворізьби є орнаментальність, насичений символізм, використання геометричних і рослинних мотивів на основі традиційного різьблення з інкрустацією. У малярстві регіону переважають народні традиції у зображенні жанрових сцен та сцени побуту, які зберігають колорит і дух місцевої культури. Іконописці Прикарпаття здавна вирізнялися вмінням поєднувати канонічні риси з декоративною стилізацією та яскравістю палітри.

Вивчення та популяризація творчості прикарпатських митців роблять вагомий внесок у розвиток української культури у цілому. Із відновленням і розвитком мистецької освіти у незалежній Україні ці традиції зберігаються та примножуються у профільних навчальних закладах, зокрема у закладах вищої освіти, насамперед у Навчально-науковому інституті мистецтв Карпатського національного університету імені Василя Стефаника та в Косівському державному інституті декоративного мистецтва.

Література:

1. Мистецтва України ХХ–ХХІ століть / Інститут проблем сучасного мистецтва АМУ. Київ, 2008. 188 с.
2. Міщенко М.М. Сучасна культура України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). Харків : НТУ «ХПІ», 2014. 156 с.
3. Ясенев О.П. Тенденції розвитку образотворчого мистецтва в часи незалежності України. *Культура і сучасність*. 2021. № 1. С. 170–174.
4. Мусієнко Н. Мистецтво Майдану. Вид. 4-е, доп. Київ : Національний музей Революції гідності, 2020. 156 с.
5. Протас М. Мистецтво посткультури: тенденції, ризики, перспективи. Київ : ІПСМ НАМ України, 2020. 432 с.
6. Тимків Б. Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова : монографія. 2-е вид., перероб. і доп. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. 584 іл.
7. Тимків Б. Інтеграція українських митців у культурне середовище країн Західної Європи, Північної, Південної Америки та Австралії. *Наш український дім*. 2017. № 1. С. 15–21.
8. Тимків Б.М. Мистецтво художньої обробки дерева : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2023. 196 с.

9. Пилипів І.В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 pp.) : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2011. 440 с.
10. Пилипів І. Греко-католицька церква в суспільному житті Другої Речі Посполитої. *Українські маркери історії Польщі: виклики міжвоєнної доби ХХ століття* : колективна монографія / редкол.: М. Литвин (гол.), Л. Хахула, Т. Горбачевський. Львів ; Суми : Університетська книга, 2024. С. 107–135. DOI: <https://doi.org/10.32782/978-617-521-093-2-5>.
11. Івано-Франківськ мистецький. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2021. 198 с.
12. Мистецьке Прикарпаття: історія та сучасність / за ред. І. Гаврилюка. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 280 с.
13. Біланюк О. Образотворче мистецтво Прикарпаття ХХ століття. Івано-Франківськ : Лілея, 2004. 212 с.
14. Яремчук В. Коломийська мистецька школа: традиції та сучасність. *Мистецтвознавчі записки*. 2021. № 39. С. 135–142.
15. Іванчук М. Євген Сагайдачний: альбом-монографія. Косів : Писаний Камінь, 2024. 192 с.
16. Дутка В.В., Вах І.С., Гордійчук О.З. Художній килим Косівщини : навчальний посібник. Косів : ENTERPRINT, 2024. 80 с.
17. Ділета І.В. Косівська мальована кераміка. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2024. 142 с.
18. Гнатюк М. Різьбяр Микола Гrepиняк і народне мистецтво Косівщини. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 2. С. 104–109.
19. Клековкін О.Ю. Мистецтво: Методологія дослідження : методичний посібник. Київ : Фенікс, 2017. 144 с.
20. Чернівецький обласний художній музей. URL: http://artmuz.cv.ua/?page_id=883 (дата звернення: 15.08.2025).
21. Пасічанський Я. Карпатські рапсодії: альбом творів декоративно-ужиткового мистецтва, різьблення та інкрустації. Чернівці : Друк Арт, 2019. 143 с.
22. Степовик Д. Василь Стефурак – майстер відновленої іконотворчості. Про художника. *Галичина*. 1999. № 3. С. 158–161.
23. Степовик Д. Стиль ікон Василя Стефурака. *Нова Зоря*. 1999. 28 липня.
24. Сивак Д. Художники України. *Живопис. Графіка. Скульптура. Декоративно-ужиткове мистецтво* : творчо-біографічний альбом-довідник. Київ : Іпрез, 2005.
25. Подвижник сакрального малярства. *Галичина*. 01.06.2022.
26. Культ особи: Володимир і Людмила Сірки. *Галицький кореспондент*. 20.05.2022. URL: <https://gk-press.if.ua/kult-osoby-volodymyr-i-lyudmyla-sirky/> (дата звернення: 15.08.2025).
26. У Коломії відкрилася ювілейна виставка Мирослава Ясінського. URL: <https://www.golosinfo.com.ua/v-kolomyi-vidkrylas-yuvilejna-vystavka-myroslava-yasinskogo/> (дата звернення: 15.08.2025).
27. Найвідоміші українські стріт-арт-художники створюють мурали для музеїв та галерей. URL: <https://ukraineartnews.com/news/news/najvidomishi-ukrajinski-strit-art-hudozhniki-stvorjat-murali-dlja-muzejiv-ta-galerej> (дата звернення: 15.08.2025).
28. Гнатюк М. Різьбяр Микола Гrepиняк і народне мистецтво Косівщини. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 2. С. 104–110.
29. Косівський державний інститут декоративного мистецтва. URL: <http://kdidm.edu.ua> (дата звернення: 15.08.2025).
30. Навчально-науковий інститут мистецтв Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. URL: <https://art.pnu.edu.ua/> (дата звернення: 15.08.2025).
31. Карпатський національний університет імені Василя Стефаника. Навчально-науковий інститут мистецтв. Кафедра методики викладання образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та дизайну. <https://kmvodpmd.pnu.edu.ua/> URL: <https://kmvodpmd.pnu.edu.ua/> (дата звернення: 15.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.82)(092)''!9''

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.04>

ЖИТТЄПИС ПРОВІДНИКА КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОННОГО ПРОВІДУ ОУН ЙОСИПА ФЕДОРОВИЧА ТЮБАЯ (ДУБОВОГО)

Пінчук Людмила,*доктор філософії зі спеціальності «Історія та археологія»,**провідна наукова співробітниця**Волинського краєзнавчого музею**ORCID ID: 0000-0003-3091-3401*

Публікації біографічного характеру мають велике значення для вивчення проблематики визвольного руху. Вони дають цілісне уявлення про особистість та її роль в перебігу визвольної боротьби, дають змогу закарбувати їхні імена в науковому обігу та відновити історичну справедливість, спростувавши закладений радянською тоталітарною системою міф про їхню негативну діяльність.

Цей матеріал присвячено життєпису одного з волинських борців визвольного руху 1940–1950-х років – Йосипу Федоровичу Тюбай на псевдо Дубовий та долі його родини, котра постраждала за його діяльність. Йосип Федорович був одним з учасників осередку ОУН у с. Облapy Ковельського району в період німецько-нацистської окупації Волині, а також активним представником УПА. Після закінчення німецько-радянської війни став районним провідником Камінь-Каширського проводу ОУН. Із літа 1948 р. виконував обов'язки провідника ОУН Камінь-Каширського надрайону.

Архівні матеріали із зазначеної теми дослідження вперше вводяться до наукового обігу, що дає змогу розширити джерельну базу та спростувати низку неточностей, які наявні у публіцистичних матеріалах. Одним із важливих спростувань є рік загибелі провідника Дубового. У низці архівних матеріалів зазначено, що він загинув 23 січня 1949 р. Натомість більшість публіцистичних матеріалів та символічна пам'ятна табличка подають 1948 р.

Окрему увагу в публікації авторка звертає на долю інших членів родини Йосипа Федоровича Тюбая, котрі були виселені у віддалені райони СРСР як члени родини учасника ОУН і УПА. Одна із сестер була ув'язнена і досі не має статусу реабілітованої. Хоча, з огляду на дані з архівно-кримінальної справи, вона виконувала в підпіллі функції кухаря, що не є належною підставою для ненадання їй статусу реабілітованої.

Ключові слова: визвольний рух, ОУН, УПА, Камінь-Каширський район, Ковельський район, Йосип Федорович Тюбай, виселення, Волинь, агентура.

Pinchuk Liudmyla. The life of Yosyp Fedorovych Tyubai (Dubovyi): leader of the Kamin-Kashyrskyi district OUN unit

Biographical studies play a crucial role in exploring the history of the Ukrainian liberation movement. They offer a comprehensive understanding of individuals and their contributions to the struggle for national independence, helping to preserve their names in scholarly discourse and restore historical justice by dismantling the myths imposed by the Soviet totalitarian regime regarding their alleged «negative» activities.

This article examines the life of one of Volyn's fighters of the 1940s–1950s liberation movement – Yosyp Fedorovych Tyubai, known by the nom de guerre «Dubovyi» – as well as the fate of his family, who suffered persecution as a result of his involvement. Tyubai was a member of the OUN cell in the village of Oblapy, Kovel District, during the German-Nazi occupation of Volyn, and an active participant in the Ukrainian Insurgent Army (UPA). After the end of the German-Soviet War, he became the district leader of the Kamin-Kashyrskyi OUN unit. In the summer of 1948, he was appointed head of the Kamin-Kashyrskyi supra-district OUN structure.

Archival sources on this topic are introduced here into academic circulation for the first time, expanding the evidentiary base and allowing for the correction of several inaccuracies found in earlier journalistic accounts. One notable clarification concerns the year of Dubovyi's death: while certain archival documents indicate 23 January 1949, most popular publications and a symbolic memorial plaque give the year as 1948.

The article also devotes special attention to the plight of Tyubai's family members, who were deported to remote areas of the USSR as relatives of an OUN and UPA activist. One of his sisters was imprisoned and remains without official rehabilitation status. According to her archival criminal case file, her underground role was limited to that of a cook – an insufficient legal basis for denying her rehabilitation.

Key words: Ukrainian liberation movement, OUN, UPA, Kamin-Kashyrskyi District, Kovel District, Yosyp Fedorovych Tyubai, deportation, Volyn, agent network.

Імена багатьох представників визвольного руху загублено у плині часу та обставин. Одним із таких є районний, а згодом надрайонний провідник Камінь-Каширщини Дубовий. Тривалий час ця постать залишалася маловідомою для історичної науки, однак доволі знаковою для старожилів окремих сіл району.

Йосип Федорович Тюбай на псевдо *Дмитро Дубовий* народився 1921 р. у с. Облапи Ковельського району. Походив із багатодітної родини Федора Кириловича та Мар'яни Терентіївни, котрі крім Йосипа мали ще дітей: дочок Феодосію, Анну, Марію [4, арк. 1], Агафію та сина Степана. Родина вела одноосібне господарство, мала 10 га землі, двох коней, чотири корови тощо. Із показів односельців Йосип відмовлявся вступати в колгосп, а у 1941 р., будучи мобілізованим до лав радянської армії, дезертирував. Щонайменше із цього періоду був членом ОУН (рис. 1) [24, арк. 7, 8, 32, 38]. Разом із ним активним учасником організації був інший відомий житель с. Облапи Василь Сементух – *Ярий* [2, с. 12]. У селі Облапи осередок ОУН активно діяв принаймні з січня 1941 р. Але вже навесні низку її членів арештовано. Новий етап активності ОУН фіксується під час німецької окупації.

У фондах Ковельського історичного музею зберігається групове фото на якому є Йосип Тюбай (другий ряд, перший зліва). Цілком імовірно, що інші особи на фото – учасники ОУН із с. Облапи [27].

Також учасниками осередку ОУН у селі були Іван Поліщук, Осип Шум, Федір Клиновий (господарчий), Антон Смаль, Семен Скоповський, Федір Деркач, Трохим Ромашук (староста села), Микола Смаль. Згодом до осередку приєдналося ще близько трьох десятків мешканців села [24, арк. 32–33].

Із жовтня 1941 р. до кінця березня 1943 р. Йосип Тюбай перебував на службі в українській допоміжній поліції м. Ковель. Однак у березні 1943 р., як і більшість представників української поліції, вступив до лав УПА. Приєднався до сотні *Шуки* (Федір Шабатура) – колишнього коменданта Ковельської допоміжної поліції. Федір Шабатура загинув у бою з ВВ НКВС у 1944 р. [4, арк.1; 1, с. 702]. Згодом свій бойовий шлях *Дубовий* продовжив у сотні *Кубіка* (Тихона Зінчука), де командував чотою [4, арк. 1], яка складалася переважно з місцевих мешканців, налічувала 30–40 осіб та дислокувалася у Скулинських лісах, що за 5–6 км від с. Облапи. Заступником *Дубового* був також житель с. Облапи Федір Деркач на псевдо *Галюда*. Чота під командуванням *Дубового* мала характер рейдувочої групи, яка виконувала завдання за межами села на відміну від іншої, котра здійснювала виключно оборонні функції [24, арк. 7, 9]. Серед відомих операцій за участю *Дубового* варто відзначити успішне відбиття м. Камінь-Каширський у серпні 1943 р. Важливим результатом тут було те, що німецькі війська на певний час відійшли з міста, що дало змогу повстанцям поповнити арсенал зброї та продовольчі запаси [14]. Також це важливий приклад наступальної тактики УПА стосовно переважаючих сил противника.

Значна частина операцій, проведених за участі чоти під командуванням *Дубового*, стосувалася протистояння з радянськими партизанами. Так, відомо про напад на останніх улітку 1943 р. поблизу р. Стохід (за 100 км від с. Облапи). Ця ж чота виконувала завдання в м. Камінь-Каширський, зокрема взимку 1944 р., а також проти партизанських загонів генерала Ковпака [24, арк. 35, 42, 48–49]. У лютому 1944 р. на хуторі Застенки, що поблизу с. Облапи, відбувся бій із радянськими партизанами, у результаті якого загинув заступник *Дубового* – *Галюда* (Федір Деркач) [24, арк. 9, 11]. Навесні 1944 р. багато повстанських сотень, що локалізувались у Ковельському районі, вимушено рейдували через наближення радянських військ до Ковеля. Тому сотня *Кубіка*, у складі якої був *Дубовий*, перейшла до Камінь-Каширського району, зупинившись у лісах поблизу с. Сошично. Про це детально розповідав на допиті Григорій Халан (майбутній провідник цього району) [29, с. 6].

Серед свого оточення *Дубовий* отримав славу відданого справі вояка. Його словесний портрет зустрічаємо в протоколі допиту одного з затриманих повстанців: «27 років, середнього росту, міцної статури, блондин, волосся зачесане назад...» [28, с. 111]. Одне з небагатьох фото, яким можуть послугувати історики під час вивчення постаті Йосипа Тюбая (рис. 2), нині зберігається у фондах Ковельського історичного музею [25].

Рис. 1. Йосип Тюбай з односельцями

Рис. 2. Йосип Тюбай

Із приходом радянської тоталітарної системи на Волинь спротив дещо змінився. Підпілля активніше проводило операції проти представників силових структур. Одну з таких здійснила чота *Дубового* в с. Несухойжі наприкінці серпня 1944 р., напавши на працівників НКВС. У результаті серед силовиків були поранені та загиблі [4, арк. 1]. Після цього 3 вересня в Ковельський РВ НКВС викликали батька *Дубового* – Кирила Федоровича, який відвозив цих працівників НКВС за наказом сільського старости. Його звинувачували у допомозі УПА та власне своєму сину.

20 вересня того ж року родину (батька, матір Мар'яну Терентівну та двох сестер – Анну і Феодосію) виселено на спецпоселення в Іркутську область як членів сім'ї учасника УПА на п'ять років [4, арк. 10]. Із показів сестри Агафії, яка носила батьку передачу в РВ НКВС м. Ковель, Кирила Федоровича після виклику не відпускали. Тож їхню матір затримали, коли повезла їжу для чоловіка. Після цього з будинку забрали решту членів родини – Феодосію та Анну [8, арк. 108]. Уникнули виселення лише брат Степан, сестри Агафія [8, арк. 108] та Марія. Сестри *Дубового* на момент виселення були в Ковелі (носили їжу батькам) [8, арк. 108] і розминулися з групою НКВС, яка виселяла їхню сім'ю. У картках облікованих до виселення членів родини радянські виконавці написали: «В момент виселення скryлась».

Побоюючись виселення, вони переховувалися на хуторах свого села. Через певний час у Скулинських лісах зустрілися з братом Йосипом, який забрав до себе 14-річну сестру Марію. А старша, Агафія, за дорученням брата мала б жити у прихильних до підпілля людей. Однак з її ж кримінальної справи відомо, що з жовтня 1944 р. перебувала у підпорядкуванні командира Ковельського районного шефа зв'язку СБ *Кузьменка*, виконуючи функції кухаря [8, арк. 109–110]. Весною 1945 р. *Кузьменко* від отриманих у бою поранень помер. Агафія певний час переховувалася самотійно [8, арк. 43, 112, 113].

Тим часом Йосип Тюбай активно вів боротьбу на території Камінь-Каширщини. У 1945 р. чотового *Дубового* підвищили до чину булавного УПА. У цьому статусі на початку серпня провів одну з удалих операцій проти радянських прикордонників, які здійснювали рейди в карпилівських лісах. Окрім трофейної зброї, його чота визволила двох зв'язківців, котрі потрапили у радянський полон [32]. У вересні 1945 р. *Дубовий* очолив повстанську сотню у складі бригади УПА «Соборна Україна» [33; 1, с. 835; 17, арк. 15]. Сотня дислокувалась у лісах між селами Верхи та Сошичне. Це підтверджує випадок, який трапився восени того року. *Ярий* (Василь Сементух), ідучи до місця постю *Дубового* в Сошиченський ліс, натрапив разом з охороною на облаву військ Червоної армії і вимушено відступив до с. Верхи [8, арк. 17]. Із аналізованих джерел можна зробити висновок, що *Дубовий* часто діяв у районі сіл Верхи, Карпилівка, Карасин, Радошинка, Яйно, Стобихва, Великий Обзир [23, арк. 163].

На початку свого формування сотня *Дубового* налічувала до 30 осіб особового складу та володіла невеликим арсеналом зброї, серед якої – сім гвинтівок, ручний кулемет, чотири автомати [12, арк. 93; 15, арк. 42]. Відомо, що шефом зв'язку та розвідки в сотні *Дубового* був житель с. Радошинка Михайло Шворак на псевдо *Греб*. До його зв'язку входило кілька зв'язкових, які були закріплені за кількома селами. Зокрема, за с. Несухойжі, Запруддя закріплені Михайло Бойчук *Гарбузюк*, с. Карпилівка, і Карасин – Яків Шворак *Орех* та Антон Шворак *Бойовий*, за с. Стобихівка і Радошинка – Семен Шворак *Вишня* та Григорій Шворак *Ясен*. Основний пункт зв'язку розміщувався на х. Пухове (поблизу с. Радошинка) [9, арк. 11, 14, 46, 48, 61, 72]. Функції господарчого виконував Лукаш Трофімчук із х. Підргеби. [9, арк. 73].

Із показів затриманого вояка УПА Миколи Павловича відомо, що у другій половині лютого 1945 р. *Дубовий* ще лишався сотенним у бригаді під командуванням *Кубіка* [28, с. 111; 34]. Однак приблизно з весни чи літа 1945 р. очолив Камінь-Каширський районний провід ОУН. Цю посаду він зайняв після кризи в управлінні осередку ОУН, яка розпочалася взимку 1945 р. із затриманням районного провідника *Миколи* [13, арк. 11].

Діяльність *Дубового* як керівника місцевого проводу ОУН із приходом радянської влади можна розділити на кілька етапів. Перший полягав у вербуванні і мобілізації нових членів підпілля. Попри складну ситуацію, у якій опинилося українське підпілля, процес поповнення лав організації та УПА не припинявся. Другий стосувався акцій проти представників окупаційної адміністрації [18, с. 43; 9, арк. 10].

1946–1947 рр. стали часом активних дій проти українського підпілля з боку влади. Силові органи вигадували різні засоби та способи, щоб унеможливити сам факт існування підпілля. Для цього у 1946 р. проведено масштабну військову блокаду та виселення населення з хуторів, аби перешкодити допомозі підпіллю. Власне під час проведення одного з рейдів Ковельським РВ НКВС на хуторах с. Облapi 7 лютого 1946 р. затримано сестру *Дубового* – Агафію [8, арк. 101]. Очевидно, що радянським органам було відомо про її місце перебування, позаяк ордер на її затримання видано за кілька днів до того [8, арк. 98]. У березні того ж року Агафію засудили до 10 років ВТТ із поразкою у правах на п'ять років [8, арк. 229].

У лютому 1947 р. радянська влада планувала проведення виборів народних депутатів Верховної Ради УРСР, тому вже у січні в різних населених пунктах відбулося розквартирування військових гарнізонів. Підтверджують це дані повстанської розвідки. Зокрема, наприкінці січня 1947 р. боєць СБ ОУН *Вишня* (Семен Шворак) інформував районного провідника *Дубового* про те, що в селах Стобихівка та Карасин помічені радянські військові. На час підготовки до виборів посилювалися військово-чекістські операції. Радянські органи правопорядку зробили ставку на ліквідацію командного складу визвольного руху [30, с. 24], тож їх активно шукали. Повстанці були вимушені часто змінювати місце свого перебування, аби уникати рейдів. Зима стала найскладнішим періодом для переховування: весь зимовий період 1947 р. *Дубовий* із найближчим оточенням перебували в районі сіл Верхи, Карпилівка та Карасин. За кілька кілометрів від с. Карпилівка він разом із підпільниками *Вітер* (Іван Лавчерчук), *Камінь* (Семен Гоцик) та *Водка* (Іван Микитюк) зимував в облаштованому схроні. Підтримували їх дружина повстанця *Вітра* – Анна з Карасина та брат *Каменя* – Никифор із Карпилівки. Рідні забезпечували їх продуктами харчування та маскували схрон ззовні [11, арк. 12, 14; 22, арк. 41]. Серед помічників була наречена провідника – Устина Мартинюк, яка мешкала на хуторі Розваж'є (поблизу с. Карасин) [11, арк. 60]. Загалом 1947 р. став часом активного полювання на *Дубового* та учасників проводу загалом. Силові органи розробляли всілякі комбінації для їх виявлення. Урешті взимку 1947 р. у зв'язках із *Дубовим* запідозрено листоношу села Радошинка Катерину Панасюк, котра за версією слідства протягом двох років допомагала підпіллю в інформаційній пропаганді: розклеювала націоналістичні листівки та передавала кореспонденцію. Фактично Панасюк була очима й вухами в Радошинці та навколишніх селах. Наприкінці січня 1947 р. на території її господарства затримано повстанця *Дуба*. Він переховувався у схроні, облаштованому в клуні. Органи безпеки знали, що *Дубовий* приходив до цього схрону для вирішення організаційних питань [9, арк. 6; 10, 2, 14]. 26 лютого того ж року заарештували й шефа зв'язку районного проводу *Граба* та кількох зв'язківців. Це спричинило втрату комунікації між учасниками районного Проводу [10, арк. 29; 9, 2, 7, 15]. Навесні частину його побратимів ліквідовано, а сам він переховувався в урочищі «Красний бір» (місце дислокації радянських партизанів у період війни) [16, арк. 5]. Підтвердженням суттєвих утрат слугують покази дружини підпільника *Вітра*, яка під час зустрічі з чоловіком у травні 1947 р. дізналася, що повстанці збиралися ставити пам'ятник полеглим побратимам [16, арк. 59].

Незважаючи на складні умови, у яких опинилося все підпілля через активну роботу радянських каральних органів, наприкінці літа 1948 р. *Дубовий* отримав наказ виконувати обов'язки провідника Камінь-Каширського надрайонного проводу ОУН, позаяк його попередник *Ярий* (Василь Сементух) очолив Ковельський окружний провід ОУН. За наказом вищого керівництва *Дубовий* готувався до рейду на Захід, який планувався на 1949 р. [1, с. 592, 666].

На початку січня 1949 р. для ліквідації *Дубового* в МДБ сформовано оперативно-військову групу з шести осіб під керівництвом заступника начальника РВ МДБ по 2-Н старшого лейтенанта Миколи Горячева та військового командира лейтенанта Леоніда Андросова. Разом із тим для пошуку місця перебування *Дубового* спецоргани залучили активну агентуру. Завербованій агентці на псевдо *Середина* вдалося з'ясувати, що *Дубовий* переховувався в с. Радошинка у будинку родини Швораків. Під піччю їхньої хати облаштовано криївку. Згідно з оперативним планом, схрон підлягав ліквідації лише у разі перебування там *Дубового*. За будинком велося стеження [18, арк. 42, 170; 19, арк. 12]. Кілька днів у криївці перебували машиністка та ще один підпільник. Увесь цей час оперативна група перебувала неподалік села, чекаючи сигналу, коли до схрону прийде *Дубовий*. Зрештою на четвертий день (уранці 23 січня) спостереження надійшов сигнал від агентури про перебування в будинку *Дубового* [20, арк. 170]. Досить швидко оперативна група МДБ оточила будинок [19, арк. 12]. Зрозумівши, що оточені, підпільники спалили документи та застрелилися, не чекаючи розправи [34]. У своїх донесеннях керівництву виконавці зазначали, що здаватися *Дубовий* та його друзі відмовилися, тому схрон закидали гранатами [18, с. 43]. Окрім *Дубового*, у криївці були його сестра – Марія Мала (рис. 3), котра виконувала функції машиністки, та особистий охоронець. До слова, довгий час було невідомо, хто був

Рис. 3. Марія Тюбай. Фото з фондів Ковельського історичного музею [26]

цим охоронцем. Нам удалось встановити, що ним виявився житель села Карпилівка Фелось Гоцик на псевдо *Бересток* [18, арк. 43]. Із криївки вилучили три автомати, два пістолети, друкарську машинку та літературу [20, арк. 146].

Для того щоб зробити цю ліквідацію показовою, тіла повстанців повантажили на підводи й повезли на залізничну станцію Сошичне, а звідти – у Камінь-Каширський, де виставили біля паркану на огляд громадськості [34]. Така практика була поширеною, особливо коли йшлося про відомих представників визвольного руху. Мета цих заходів полягала у залякуванні населення та зниженні рівня підтримки підпілля.

За кілька днів після загибелі *Дубового* Ніна Козік писала у листі до свого батька: «...Пропало троє дорогих для нас людей: *Дубовий*, його сестра, що працювала лікарем. Вона робила операцію і лікувала той зелений дубочок, котрий так неочікувано пропав. І ще одна невідома нам людина. Як тепер у нас погано жити, багато треба переносити горя і багато співчуття братам. Але будемо жити і вірити в те, що скоро переживемо те, що нам вже набридло. Нехай наші вороги не тішаться тим, що сталося, бо лишаться люди, котрі нанесуть жорстоку помсту. Ти просиш, щоб ми знайшли тих, що лежать невідомо

де. В одному місці ми знайшли двох людей, але не знаємо чи це вони, якщо вони то заберемо...» [21, арк. 31, 53; 31, с. 267]. Імовірно, у листі йдеться про те, що сестра *Дубового* – *Мала* виконувала ще й медичні функції. І справді, в одній з архівно-кримінальних справ є інформація, що один із повстанців на псевдо *Гарбуз*, котрий перебував із *Дубовим*, був паралізований на обидві ноги, і *Мала* переважно перебувала з ним в криївках [11, арк. 60]. Доля цього повстанця після загибелі *Дубового* невідома.

В одній із публікацій зазначено, що однієї ночі невідомі закидали тіло *Дубового* вишитими хустинками. Його тіло не вдалося забрати, він таємно похований радянськими силовиками [34].

Операцію з ліквідації надрайонного провідника *Дубового* радянські силовики вважали настільки успішною, що зобов'язали вивчати її іншими РВ МДБ [20, арк. 170]. А вже у липні того ж року заступник начальника Камінь-Каширського МДБ Микола Горячев пішов на підвищення й очолив Голобський РВ МДБ [20, арк. 175]. Інші учасники цієї операції у листопаді також отримали нагороди. Зокрема, заступник командира 1-ї стрілецької роти 277 с/п ВВ МДБ по політичній ланці лейтенант Василь Башликов [21, арк. 13]. Ще низка причетних до операції отримали додаткові місячні оклади та годинники [17, арк. 16].

Однак українське підпілля в районі не припинило свою боротьбу проти радянської тоталітарної системи. Довгі роки у публікаціях місцевої преси існувало припущення, що криївку, де перебував *Дубовий*, видав Федір (за іншими даними – Петро), у будинку якого вона й була з 1945 по 1949 р. За зраду Федору Швораку помстився особисто керівник СБ ОУН *Голуб* (Микола Бодасюк) [34; 17, арк. 15]. 8 липня 1949 р. Шворака і його дружину вбито, а їхній будинок разом з іншими господарськими спорудами спалено [19, арк. 11].

У радянських донесеннях зазначено, що власника будинку не заарештовано, щоб не викрити власної агентури [19, арк. 12]. Ми не можемо стверджувати, чи був хтось із господарів будинку завербованим агентом, адже радянські спецслужби добре маскували свою агентуру. Окрім того, часто компрометували невинних для збудження місцевого населення проти підпілля.

Дубовий був ліквідований, однак його родина все ще перебувала у виселенні, де їм доводилося відстоювати своє право на повернення. У 1950 р. з невідомих причин батько Йосипа – Федір Кирилович підписав розписку про перебування його родини на спецпоселенні навечно. У разі втечі їм загрожувало засудження до 20 років позбавлення волі [6, арк. 5]. За час перебування на спецпоселенні його сестри одружилися. Феодосія у 1946 р. з Михайлом Назаренком, якого виселено ще в 1931 р. як «куркуля». У серпні 1949 р. у них народилася донька Марія [7, арк. 17]. Анна одружилася з волинянином Олександром Сасом у 1953 р. У 1955 р. її чоловік подавав клопотання про відміну для дружини спецпоселення, однак йому відмовили [3, арк. 14–16] навіть попри те, що присуджений їм термін уже завершився. Урешті, усіх членів родини звільнено весною 1956 р. Однак улітку 1959 р. волинські силові відомства підняли питання про незаконність повернення батька і матері *Дубового* у Волинську область. На той час вони проживали із сином Степаном у м. Ковель.

Лише через поважний вік їх повторно не виселили [4, арк. 25, 27]. 17 квітня 1991 р. усю родину (окрім Агафії) реабілітовано [4, арк. 30].

У 2016 р. в с. Радошинка встановлено пам'ятний хрест і меморіальну табличку на відзначення символічного місця загибелі *Дубового* та його побратимів [34].

Отже, дане дослідження фіксує історію боротьби одного з представників визвольних змагань 1940-х років та засвідчує його внесок у розвиток національного спротиву; частково також дає змогу простежити розвиток та методи боротьби ОУН і УПА на теренах Камінь-Каширського та частини Ковельського районів; показує динамічні зміни у діяльності підпілля після завершення Другої світової війни та роль у цьому процесі провідників, їхніх родин та небайдужого населення загалом.

Література:

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). *Літопис УПА*. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2014. Т. 13. 1073 с.
2. Антонюк Я. Життєпис «Ярого»: провідник Ковельської округи ОУН Василь Сементух. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Старовижівщина та її населені пункти в історії України і Волині* : науковий збірник. LXXIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція / упоряд. Г. Бондаренко та ін. Луцьк ; Стара Виживка, 2023. Вип. 73. С. 12–23.
3. Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1-п. Спр. 1008. (Особова справа Тюбай Анни Федорівни).
4. Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1-п. Спр. 1008. (Особова справа Тюбай Йосипа Федоровича). Арк. 1.
5. Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1-п. Спр. 1008. (Особова справа Тюбай Мар'яни Терентіївни).
6. Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1-п. Спр. 1008. (Особова справа Тюбай Федора Кириловича).
7. Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1-п. Спр. 1008. (Особова справа Тюбай Феодосії Федорівни).
8. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 3076. арк. 8, 17, 43, 108–110, 112–113.
9. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 5536. Арк. 11, 14, 46, 48, 61, 72, 73.
10. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 5703. Арк. 2, 14, 29.
11. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6100. Арк. 12, 14, 59, 60.
12. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6445. Арк. 93.
13. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6951. Арк. 11.
14. Бондарук Л. Як УПА звільнила Камінь-Каширський від нацистів. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/233556-20-serpnia-v-istoriyi-kamenia-kashirskogo-upa-zvilnila-misto-vid-natsistiv> (дата звернення: 15.08.2025).
15. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 228. Арк. 42.
16. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 848. Арк. 5.
17. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 985. Арк. 15, 16.
18. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1234. Арк. 43.
19. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1235. Арк. 11, 12.
20. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1354. Арк. 146.
21. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1361. Арк. 13, 53.
22. Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 534. Арк. 41.
23. Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3888. Арк. 163.
24. Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 4093. Арк. 7–11, 32–35, 38, 42, 48–49.
25. Ковельський історичний музей. КЗ. ДМ. 564.
26. Ковельський історичний музей. КЗ. ДМ. 565.
27. Ковельський Історичний музей. КЗ. ДМ. 567.
28. Літопис УПА. Нова серія. Т. 15. – Кн. 2 / Упор. С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький. Київ ; Торонто, 2011.
29. Пінчук. Л. «Ворог народу» для московитів і «борець за свободу» для українців. *Полісся*. 2025. 3 липня. № 27. С. 6.
30. Пінчук Л.В. Протистояння українського націоналістичного підпілля радянським виборчим кампаніям 1946–1947рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району Волинської області). *Літопис Волині*. Луцьк: Гельветика, 2021. Чис. 24. С. 21–27.
31. Реабілітовані історією. Волинська область : у 27 т. Кн. 1. Луцьк : Надтир'я, 2017. 688 с.
32. УПА-Північ: бойова діяльність. URL: <https://reibert.info/threads/upa-pivnich-bojova-dijalnist.1319325/page-2> (дата звернення: 15.08.2025).
33. Федорович О. із роду нескорених... URL: <http://polissia.net/?p=5253> (дата звернення: 15.08.2025).
34. Федорович О. Так патріоти любили Україну і вмирали за неї. URL: <http://polissia.net/?p=1359> (дата звернення: 15.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.82)"1943/1944":323.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.05>

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА ВОЛИНСЬКИХ ПОДІЙ ПОЛЬСЬКИМ ЕКСПЕРТНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ

Ярмолук Дмитро,
аспірант

Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0009-0003-8625-2603

У статті зроблено спробу здійснити правову оцінку Волинської трагедії, що впливає на міждержавні та міжнаціональні відносини і є важливою для історичного примирення між народами та державами. Частина суспільства та експертів вважають антипольську акцію проявом геноциду. Серед тих, хто першим почав використовувати цей термін, були представники крайньоправих середовищ. Указано, що саме така оцінка нині стала домінантною у позиції Польської держави і позиції суспільства. Інша частина науковців заперечувала проти терміна «геноцид» щодо волинських подій, оскільки вони не мали на меті винищення польського населення. Виокремлено позицію Гжегожа Мотики, який у своїх оцінках еволюціонував і нині розрізняє характер українсько-польського протистояння на Волині та Східній Галичині. Автор також указує на використання щодо волинських подій терміна «етнічні чистки», який з юридичного погляду є поняттям неоднозначним. Констатовано, що нині з політичних та правових мотивів його вживають менше. Показано, що на історико-правову оцінку польською стороною волинських подій впливають постулати, які є у її підґрунті: умисне збурення українськими націоналістами, головними винуватцями масового винищення польського населення, позірної мирних і дружніх відносин між українцями та поляками у міжвоєнний період; розмежування особливостей українсько-польських відносин у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни, таким чином «вириваючи їх із контексту»; визнання існування в керівних проводах націоналістичного підпілля та Української повстанської армії наказу чи детального плану винищення мирного польського населення на Волині та Галичині. Висловлюється теза про те, що розгляд волинських подій згідно з нормами міжнародного права дасть змогу зняти українсько-польські суперечки щодо історико-правової оцінки українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни.

Ключові слова: українсько-польське протистояння, Друга світова війна, геноцид, етнічні чистки, правова оцінка, Волинь, Східна Галичина.

Yarmoliuk Dmytro. Historical and legal assessment of the Volhynia events by Polish experts

An attempt is made in this article to provide a legal assessment of the Volhynia tragedy, which affects inter-state and inter-ethnic relations and is important for historical reconciliation between peoples and states. Some members of society and experts consider the anti-Polish campaign to be an act of genocide. Among those who first began to use this term were representatives of the far right. It is noted that this assessment has now become dominant in the position of the Polish state and society. Other scholars objected to the term 'genocide' in relation to the events in Volhynia, since they were not aimed at the extermination of the Polish population. The position of Grzegorz Motyka is highlighted, who has evolved in his assessments and now distinguishes between the nature of the Ukrainian-Polish confrontation in Volhynia and Eastern Galicia. The author also points to the use of the term 'ethnic cleansing' in relation to the events in Volhynia, which is an ambiguous concept from a legal point of view. It is noted that it is now used less frequently for political and legal reasons. It is shown that the Polish side's historical and legal assessment of the events in Volhynia is influenced by the following postulates: deliberate provocation by Ukrainian nationalists, who were the main perpetrators of the mass extermination of the Polish population, of seemingly peaceful and friendly relations between Ukrainians and Poles in the interwar period; the separation of the peculiarities of Ukrainian-Polish relations in the interwar period and during World War II, thus 'taking them out of context'; the recognition of the existence of an order or detailed plan by the leadership of the nationalist underground and the Ukrainian Insurgent Army to exterminate the peaceful Polish population in Volhynia and Galicia. The thesis is put forward that consideration of the Volhynia events in accordance with the norms of international law will allow the Ukrainian-Polish disputes regarding the historical and legal assessment of the Ukrainian-Polish confrontation during World War II to be resolved.

Keywords: Ukrainian-Polish confrontation, Second World War, genocide, ethnic cleansing, legal assessment, Volhynia, Eastern Galicia.

Історико-правова оцінка складних і почасти загострених подій минулого є складовою частиною розвитку сучасної історичної та юридичної науки. Упродовж трьох десятиліть, коли тема Волинської трагедії опинилася у центрі наукового і суспільного дискурсів, її оцінка з боку польських експертів виразно радикалізувалася. Вона проеволюціонувала від стану, коли як «геноцид» їх характеризували лише крайні праві сили та комбатанські й кресові середовища, до визнання їх такими парламентом Республіки Польща та впровадження 11 липня як національного дня пам'яті поляків – жертв

геноциду, вчиненого ОУН та УПА на східних територіях Другої Речі Посполитої. Тобто на офіційному рівні було сформульовано правову оцінку українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. З огляду на вплив історичних суперечок довкола подій середини ХХ ст. на міждержавні та міжнаціональні відносини між Україною та РП, їх фахова історико-правова оцінка є надважливою та актуальною.

До розгляду цієї проблеми вже зверталися вітчизняні та зарубіжні (передовсім польські) вчені. Серед інших назвемо Оксану Калішук [34; 35], Андрія Козицького, Василя Ухача [36], Томаша Турейка [23], Богуслава Кужняра [7] та ін., які у своїх роботах торкалися основних аспектів історико-правової оцінки Волинської трагедії.

Є очевидним, що нині польська візія волинських подій (а все частіше – волинсько-малопольської різанини) є зцементованою і чітко окресленою. Спробуємо визначити основні погляди на неї.

На переконання Томаша Турейка, дослідження польських авторів, у тому числі істориків та правників, проведені на сьогодні, не призвели до формування єдиної концепції правової оцінки волинських подій. Предметом суперечки є вирішення підставового питання, яким є встановлення, чи в її основі був намір різними способами змусити польську людність покинути ці терени, чи наміром виконавців було знищення усіх поляків на Волині [23, с. 76].

Видається слушним виокремити групи, які сформувалися в історико-правовій оцінці волинських подій.

На переконання знаного історика Ришарда Тожецького, метою УПА було очищення спірного терену, а вчинені злочини були винятково способом досягнення цієї мети [22, s. 261]. Відомий польський соціолог і багаторічний дослідник геноциду Лех Ніяковський теж не вбачає метою УПА «екстермінацію» поляків, а змушення їх до втечі, і, отже, події українсько-польського протистояння є етнічною чисткою, а не геноцидом [12, s. 137–142].

Знаний журналіст, котрий пише про порушення прав людини, К. Герберт вважає, що Волинські події не підпадають під дефініцію геноциду саме тому, що метою українських націоналістів не було «часткове чи повне» знищення ні поляків, ні польського населення Волині, а вигнання їх із територій спільного проживання [24, s. 32–33] (де, відповідно, мала постати Українська держава).

Слід виокремити позицію Гжегожа Мотики – одного зі знаних дослідників проблеми. Якщо підсумувати позицію історика, висловлену ним в основних працях, то Волинські події він кваліфікує як «злочин геноциду», іноді називає «етнічними чистками з ознаками геноциду» [10, s. 413; 11, s. 450–457]. При цьому звертає увагу на відмінність подій на Волині та Східній Галичині – наскільки у випадку вчений метою визнає знищення, настільки у другому наміром українських націоналістів він вважає «очищення» теренів від поляків через примус їх до «опущення» спірних теренів.

Одними із затятих прихильників кваліфікації Волинських подій як геноциду є Владислав та Ева Семашки, праця яких стала підставою для польської історіографії [17]. Подібною є позиція Пьотра Мадайчика [9, s. 9] чи М. Флемінга [2]. Правову оцінку дій українських націоналістів в однозначний спосіб представила Люцина Кулінська у статті у «Palestrze» [5].

Прокурори Інституту національної пам'яті (Пьотр Зайонц, В. Швець) та працівники відділу Комісії вивчення злочинів проти польського народу у Вроцлаві (Пшемислав Мішко, Кшиштоф Матковський) віддавна наполягають на кваліфікації подій Другої світової війни як геноциду [3; 6; 21; 25–30].

Прихильником «геноцидної інтерпретації» Волинських подій слід уважати Ришарда Шавловського, який свого часу запропонував найрадикальніше окреслення *genocidium atrox* (хоча слід зазначити, що його почали використовувати й на означення інших трагічних подій) [18]. Ця конструкція, на думку творця, має чітко визначене юридичне навантаження і застосування в контексті пт. 1 арт. II Конвенції від 09 грудня 1948 р. На переконання самого Р. Шавловського, одним із його здобутків стала популяризація у суспільній свідомості тези про три геноциди поляків – німецького, радянського та українського [19; 20], яку підтримали деякі автори. Ба більше, учений наполягав на тому, що геноцид, «учинений українцями» проти поляків, є жорстокішим навіть за Голокост, учинений нацистами. Хоча його підтримала лише частина радикально налаштованих учасників волинського дискурсу [1; 4; 8; 13–16; 32; 33], усе ж слід визнати її вплив на поширення у польському суспільстві геноцидної концепції. Зрештою, уживання поняття *Genocidium Atrox* представниками польського політикуму (як прем'єр Матеуш Моравецький) є чи ненайкращим підтвердженням цієї тези. Запровадження для Волинських подій спеціального терміна *genocidium atrox*, який був створений Ришардом Шавловським на означення геноциду жорстокого, страшного, супроводжуваного найжахливішими тортурами, застосовуваними з чистого садизму, і який набув у публічному просторі поширення всупереч науковій рації, ще більше провокує емоційно заангажованих науковців до «геноцидних інтерпретацій» [34].

Варто зауважити, що конструкція *genocidium atrox*, на думку її творця, може бути застосована у контексті пт. 1 арт. II Конвенції від 09 грудня 1948 р., тобто має чітко визначене юридичне навантаження [31, s. 27].

Аби довести геноцидний характер Волинської трагедії, польські дослідники, а слідом за ними представники політикуму, виокремлюють цей історичний епізод, виривають його з контексту подій, не згадуючи, що відбувалося до та після того. Як би ми не кваліфікували ті чи інші історичні реалії, однак лише належна увага до причинно-наслідкового контексту дає змогу сформувати об'єктивне уявлення про них. Ба більше, саме їх виявлення робить історичні студії прикладними, дає змогу виявити механізми розгортання конфліктів і випрацювати відповідні запобіжники.

Однак принципова відмінність між польськими експертами полягає лише в тому, що в тлумаченні «традиціоналістів» події на Волині – це спрямована акція геноциду проти польського населення, а ревізіоністи схильні вважати, що це зачистка етнічних українських територій від польського елемента. Прихильники окреслення Волинських подій як геноциду не лише намагаються за всяку ціну довести слушність саме такого окреслення, а й активно виступають проти використання інших термінів на їх визначення.

При цьому варто вказати, що на певному етапі як компромісний варіант у волинському дискурсі поширеним був термін «етнічні чистки» – порівняно новий (уперше з'явився 1981 р.). Він увійшов у міжнародний лексикон як калька із сербсько-хорватського виразу *etničko čišdenje*. У 1990-ті роки засоби масової інформації колишньої Югославії регулярно використовували цей вираз щодо подій громадянської війни у цій країні. У серпні 1992 р. вираз «етнічні чистки» почав з'являтися у документах міжнародних організацій (наприклад, Комісії з прав людини). Однак, знову ж, через розмитість і неоднозначність він викликав дискусії.

Отже, на історико-правову оцінку польською стороною Волинських подій впливають постулати, які є у її підґрунті: умисне збурення українськими націоналістами, головними винуватцями масового винищення польського населення, позірною мирних і дружніх відносин між українцями та поляками у міжвоєнний період; розмежування особливостей українсько-польських відносин у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни, таким чином «вириваючи їх із контексту»; визнання існування в керівних провадах націоналістичного підпілля та Української повстанської армії наказу чи детального плану винищення мирного польського населення на Волині та Галичині.

Література:

1. Cebat D. Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945 na terenie województw: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946* Bogusław Paż, red. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. S. 101–102.
2. Flemming M. Wydarzenia na południowo-wschodnich rubieżach a prawo międzynarodowe. *Na Rubieży*. 2006. Nr 88.
3. Gałązka W. Działalność śledcza w sprawach zbrodni nacjonalistów ukraińskich. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 1996. Nr 39. S. 245–247.
4. Kruczek A. Kwalifikacja prawna zbrodni jest niezmienna. *Nasz Dziennik*. 2009. 11 marca. Nr 59. S. 6.
5. Kulińska L. Przemilczane ludobójstwo. *Palestra*. 2013. Nr 7–8.
6. Kura A. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w latach 1939–1947 w świetle śledztw prowadzonych przez prokuratorów Instytutu Pamięci Narodowej. *Na Rubieży*. 2008. Nr 100. S. 38–31.
7. Kuźniar B. Dowody zbrodni nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w latach 1939–1947 oraz ich ocena w świetle prawa krajowego i międzynarodowego. *Przegląd Geopolityczny*. 2015. Nr 12. S. 59–72.
8. Lubezyński Kr. «Mordowano ich strasznie»: ukraińskie genocidium atrox. *Dziennik Trybuna*. 2022. 4–6 listopada. Nr 22. S. 20.
9. Madajczyk P. Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina. *Dzieje Najnowsze*. 2016. Nr 1.
10. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła»: konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Warszawa: Wydawnictwo literackie, 2011.
11. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTm, 2015.
12. Nijakowski L.M. Rozkosz zemsty. Socjologia historyczna mobilizacji ludobójczej. Warszawa, 2013.
13. Nowak J. Ustalenia w sprawie śledztwa dotyczącego zbrodni ludobójstwa na Wołyniu. *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*. Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, wstęp i redakcja naukowa. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019. S. 13–24.
14. Osadczy W. Genocidium Atrox: bestialstwo w imię narodu. Zbrodnie ludobójstwa nacjonalistów ukraińskich w czasie II wojny światowej. *Ludobójstwo OUN–UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej* Pod redakcją Witolda Listowskiego. T. 17. Kędzierzyn-Koźle, 2023. S. 102–109.

15. Rosolak M. Genocidium atrox, czyli ludobójstwo straszliwe. *Rzeczpospolita*. 2011. 28 kwietnia. Nr 14.
16. Rozpędowski D. «Genocidium atrox». *Ponad granicami. Odra – Niemien: kwartalnik Stowarzyszenia Odra – Niemien*. 2023. nR 3/12. S. 18–21.
17. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. 2 t. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2008.
18. Szawłowski R. Genocyd, czyli zbrodnie na narodach. *Mysł.pl* 2008. Nr 11. S. 52–56.
19. Szawłowski R. Trzy ludobójstwa. *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy*. 2003/2004. Nr 17/18. S. 8–16.
20. Szawłowski R. Trzy ludobójstwa. *Nasz Dziennik*. 2008. 28 marca. Nr 3(10). Dodatek historyczny IPN. S. I–IV.
21. Szwiec W. Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1945 na terenie Huty Pieniackiej. *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*. Bogusław Paż, red. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. S. 117–127.
22. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy : sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: W-wo Naukowe PWN, 1993.
23. Turejko T. Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2023. 240 s.
24. Warszawski D. Nazywanie nieszczęścia. *Polityka*. 2009. 7 listopada (Nr 45). S. 32–33.
25. Zając P. Informacja odnośnie do oceny karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie. *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*. Pod red. Bogusława Pazia. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. S. 103–116.
26. Zając P. Problematyka ścigania i karania sprawców zbrodni ukraińskich nacjonalistów na ludności polskiej w latach 1939–1945 na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego i lubelskiego. *Na Rubieży* 2012. Nr 119. S. 13–23.
27. Zając P. Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939–1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie. *Zbrodnie przeszłości: Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. Tom 2. *Ludobójstwo*. Pod redakcją Radosława Ignatiewa i Antoniego Kury. Warszawa, 2008. S. 35–49.
28. Zając P. Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939–1945. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego* 2004. Nr 1. S. 152–166.
29. Zając P. Ustalenia śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939–1945. *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 2003. Nr 2/78. S. 4–21.
30. Zając P. Wołyń 1943: apogeum zagłady. *Nazwać zbrodnie po imieniu: ustalenia Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w sprawie zbrodni z okresu II wojny światowej*. Redakcja naukowa Sylwia Afrodyta Karowicz-Bienias, Rafał Leskiewicz, Andrzej Pozorski. Warszawa, 2021. S. 223–250.
31. *Zbrodnia przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2, «Ludobójstwo» Radosław Ignatiew i Antoni Kura (red.). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008.
32. Żurek S. Genocidium atrox. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2022. Nr 04 (131). S. 41–47; Nr 05 (132). S. 22–28; Nr 06 (133). S. 41–44.
33. Żurek S. Polskie kobiety – ofiary genocidium atrox. Cz 1–2. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2024. Nr 10 (161). S. 8–16; 2024. Nr 11 (162). S. 10–16.
34. Каліщук О. Волинська трагедія в контексті геноцидних студій. *Український історичний журнал*. 2025. № 1. С. 225–238.
35. Каліщук О. Правові аспекти оцінки українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. «Волинь-43»: міфи і реальність : збірник наукових праць / упоряд. М.М. Кучерепа, А.Г. Шваб. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 238–249.
36. Ухач В. «Геноцидна» інтерпретація українсько-польських взаємин у 1943–1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект). *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. № 3/11. С. 41–46.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 356.15 (477.41)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.06>

ОСОБЛИВОСТІ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Атаманська Світлана,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

ORCID ID: 0000-0003-0569-9896

У статті розглянуто й проаналізовано особливості волонтерської діяльності в Київській області в умовах воєнного стану. Дослідження присвячене аналізу трансформаційних процесів волонтерської діяльності в Київській області після введення воєнного стану 24 лютого 2022 року. Розглядаються ключові напрями діяльності добровольців: евакуація цивільного населення, надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам, медична підтримка постраждалих, психологічна реабілітація травмованих громадян.

У дослідженні акцентовано увагу на координаційних механізмах взаємодії державних інституцій і громадських організацій, а також на нових формах волонтерської активності, що постали в умовах російсько-української війни. Розглянуто ключові виклики для волонтерів: забезпечення особистої безпеки в прифронтових районах, подолання логістичних перешкод у доставці допомоги й ризики емоційного вигорання. Висвітлено особливості міжнародної співпраці українських волонтерів із європейськими благодійними фондами. Отримані результати засвідчують трансформацію волонтерства від традиційної благодійності до системної підтримки національної оборони й зміцнення суспільної стійкості в умовах війни.

Визначено роль громадських організацій і волонтерських ініціатив у сприянні інтеграції ВПО на місцевому рівні. Вони забезпечують підтримку у вирішенні нагальних побутових і соціальних проблем, допомагають із пошуком житла, працевлаштуванням, доступом до медичних і освітніх послуг. Важливим складником їхньої діяльності є також психологічна підтримка й створення безпечного простору для комунікації. Завдяки активності волонтерів переселенці отримують не лише матеріальну допомогу, а й відчуття належності до місцевої громади. Такі ініціативи сприяють формуванню довіри між ВПО та місцевим населенням, зменшують соціальне напруження й підсилюють згуртованість суспільства.

З'ясовано, що волонтерські організації Київщини, попри свої значні досягнення, стикаються з низкою викликів, які впливають на результативність їхньої діяльності. Однією з ключових проблем є недостатня координація між різними волонтерськими організаціями. Велика кількість груп та ініціатив інколи призводить до дублювання зусиль, нераціонального використання ресурсів і навіть конкуренції за донорську підтримку.

Ключові слова: Київська область, волонтерська діяльність, волонтерська організація, воєнний стан, соціальна підтримка, гуманітарна допомога, внутрішньо переміщені особи (ВПО).

Atamanska Svitlana. Characteristics of volunteer work in Kyiv region under martial law conditions

This article examines and analyzes the distinctive characteristics of volunteer work in Kyiv region under martial law conditions. The study focuses on analyzing the transformational processes in volunteer activities within Kyiv region following the declaration of martial law on February 24, 2022. Key areas of volunteer work are examined: civilian population evacuation, humanitarian assistance to internally displaced persons, medical support for victims, and psychological rehabilitation of traumatized citizens.

The research emphasizes coordination mechanisms between state institutions and civil society organizations, as well as new forms of volunteer engagement that emerged during the Russian-Ukrainian war. Key challenges facing volunteers are examined: ensuring personal safety in near-frontline areas, overcoming logistical barriers in aid delivery, and risks of emotional burnout. The study highlights the distinctive features of international cooperation between Ukrainian volunteers and European charitable foundations. The findings demonstrate the transformation of volunteerism from traditional charity work to systematic support for national defense and strengthening societal resilience during wartime.

The role of civil society organizations and volunteer initiatives in facilitating IDP integration at the local level has been identified. These organizations provide support in addressing urgent domestic and social issues, assist with housing searches, employment opportunities, and access to medical and educational services. Psychological support and creating safe spaces for communication constitute important components of their work. Through volunteer activities, displaced

persons receive not only material assistance but also develop a sense of belonging to local communities. Such initiatives help build trust between IDPs and local populations, reduce social tensions, and strengthen social cohesion.

The study reveals that volunteer organizations in Kyiv region, despite their significant achievements, face numerous challenges that impact their effectiveness. Insufficient coordination among different volunteer organizations represents one of the key problems. The proliferation of groups and initiatives sometimes results in duplicated efforts, inefficient resource utilization, and competition for donor support.

Key words: *Kyiv region, volunteer work, volunteer organization, martial law, social support, humanitarian aid, internally displaced persons (IDPs).*

Волонтерський рух в Україні набув особливого значення після подій 2014 року, став ще більш потужним із початком повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року. Київська область, один із найбільших регіонів України, зазнала активних бойових дій у лютому-березні 2022 року, зокрема в Стоянці, Бучі, Ворзелі, Ірпені, Бородянці та Гостомелі, коли російські війська здійснили спробу захоплення столиці. У цьому регіоні волонтерська діяльність охоплює різні напрями, від надання гуманітарної допомоги й евакуації мирних жителів до підтримки військових і відбудови пошкодженої інфраструктури.

Актуальність дослідження волонтерського руху Київщини зумовлена необхідністю систематизації досвіду організації громадянського суспільства в умовах воєнного стану, аналізу ефективності різних форм волонтерської діяльності й визначення перспектив розвитку цього явища в майбутньому. Досвід волонтерів Київщини може стати цінним прикладом для інших регіонів України та світу в питаннях мобілізації громадських ресурсів для протистояння кризовим ситуаціям.

Волонтерський рух і волонтерська діяльність активно досліджуються в сучасній науці як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Систематизація наукових джерел засвідчує багатогранність цієї проблематики й різноманітність підходів до її вивчення. Чимало досліджень зосереджено на аналізі процесів самовизначення й самореалізації особистості через призму волонтерської участі. Зокрема, такі вчені, як Д. Веденєєв, О. Турчак [1], О. Гірченко, В. Перетятко [2], П. Горінов, Р. Драпушко [3], Д. Горелов [4], Л. Коломієць [5], О. Панькова, О. Касперович [6], В. Погрібна [7], О. Сидоренко [8], Т. Тарасенко [9], І. Чайка [10], аналізують особистісні характеристики волонтерів і психологічні ефекти волонтерської участі, розглядають організаційні форми та методи роботи волонтерських організацій.

Метою статті є комплексний аналіз волонтерської діяльності в Київській області в умовах воєнного стану, зокрема в дослідженні її структури, методів функціонування, результатів і проблемних аспектів. Особлива увага приділяється ролі місцевого населення у формуванні та підтримці волонтерських ініціатив, а також впливу цих процесів на соціально-економічний розвиток регіону в умовах війни.

Волонтерський рух на Київщині має глибокі історичні корені, що сягають традицій взаємодопомоги та громадської активності українського народу. Однак сучасні форми організованого волонтерства почали формуватися під час Революції Гідності 2013–2014 років, коли тисячі жителів Київщини долучилися до підтримки протестувальників на Майдані Незалежності.

Перший серйозний виклик для волонтерського руху Київщини пов'язаний із подіями на Донбасі й анексією Криму у 2014 році. Саме тоді сформувалися перші організовані волонтерські групи, які займалися збором і доставкою гуманітарної допомоги для внутрішньо переміщених осіб і підтримкою української армії. Особливо активними стали жителі Київщини, які мали безпосередню можливість спостерігати наслідки військових дій з 2014 року на Сході України. Травматичний досвід окупації Бучі та навколишніх населених пунктів у 2022 році став потужним каталізатором для мобілізації місцевого населення, створення волонтерських груп.

У планах повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 року Київщина посідала особливе місце – як ворота до столиці, яку планували захопити за 3–5 днів, щоб змусити українську владу підписати повну капітуляцію на російських умовах. Ставка робилася на ракетні атаки по стратегічних об'єктах Київщини, захоплення військових аеродромів поблизу Києва (передусім аеродрому «Антонов» у Гостомелі), висадку на них десанту й підкріплення у вигляді колон військової техніки, що рухалися з боку білоруського кордону.

До 30 березня 2022 року найбільш небезпечними напрямками на Київщині залишалися населені пункти вздовж Житомирської траси, а також Буча, Ворзель, Гостомель, Немішаєве, території Дмитрівської та Макарівської громад, північна частина Вишгородського району. Загроза зберігалася і в окремих населених пунктах Баришівської, Калитнянської й Великодимерської територіальних громад Броварського району, де противник постійно переміщував техніку та намагався перегрупуватися. Події на Київщині розвивалися настільки швидко, що багато людей у перші ж дні опинилися під окупацією чи

на лінії бойових дій. Від постійних обстрілів доводилося по кілька діб поспіль переховуватися в підвалах і бомбосховищах. Особливо потерпали мами з маленькими дітьми та люди старшого віку.

Лише протягом 29 березня 2022 року зафіксовано понад 30 обстрілів житлових кварталів та об'єктів соціальної інфраструктури області російськими військами. Найбільші руйнування внаслідок обстрілу в Бучанському (Ірпінська, Бучанська, Макарівська, Бородянська, Дмитрівські громади), Броварському (Великодимерська громада), Вишгородському районах (Димерська, Іванківська громади). Загалом пошкодження зафіксовано в 34 із 69 територіальних громад Київської області, що становить 49,2%. Критичних руйнувань зазнали громади: Бучанська, Ірпінська, Гостомельська, Бородянська, Макарівська та Великодимерська. Загалом зруйновано 550 об'єктів [11].

На звільнених територіях зафіксовано численні воєнні злочини: мародерство, катування, насилля, убивства. За даними генерального прокурора Андрія Костіна, тільки в Бучанському районі за 33 дні окупації російські військові скоїли понад 9 тисяч воєнних злочинів і вбили понад 1400 цивільних жителів, серед них – 37 дітей. 2 квітня 2022 року Київщину повністю звільнили від російської окупації [12].

Освітні заклади Київщини стали важливими осередками волонтерської активності. Студенти вищих навчальних закладів, учні шкіл і їхні викладачі організовували численні акції зі збору коштів, виготовлення маскувальних сіток, написання листів підтримки для військових, що засвідчує опитування й анкетування осіб від 14 до 67 років, проведене з червня по липень 2025 року в Бучанському районі Київщини. Ця діяльність не лише допомагає фронту, а й сприяє патріотичному вихованню молодого покоління.

Підприємницька спільнота Київщини також не залишилася осторонь волонтерського руху. Малий, середній і великий бізнес регіону активно долучився до фінансування волонтерських ініціатив, надання логістичної підтримки й організації виробництва необхідних для фронту товарів. Такий підхід створив унікальну модель партнерства між громадським сектором і бізнесом.

За інформацією Білогородської сільської ради, у Білогородській ОТГ діють 43 організації та фонди: БФ «ДоброВільно», БФ «Зелена хвиля Білогородки», БФ «Есфірь», БФ «Творча лабораторія», БФ «Святої Єлени», БФ «Проекти милосердя», БФ «Подаруйте надію», БФ «Рідне село», БФ «Місце під сонцем – ти не один», БФ «Наша толока», БФ «Планета віри», БФ «Сиротинушка», БФ «Новий дім», БФ «Ліга допомоги учасникам АТО, добровольчим загонам та біженцям», БФ «Захисту суспільства України», БФ «Україна – європейське майбутнє», БФ «Підтримки оборони Київщини», БФ «Допомога жителям Білогородської громади», БФ «Незламному духу від серця», БФ «Відновлення довкілля Київщини», Міжнародний благодійний фонд «Всі наші» тощо. Ця вражаюча кількість громадських організацій свідчить про високий рівень соціальної активності мешканців громади та їхнє прагнення до позитивних змін у своєму регіоні.

Діяльність благодійного фонду «ДоброВільно» зосереджена на підтримці найбільш вразливих верств населення громади. Організація реалізує численні соціальні проекти, спрямовані на допомогу багатодітним сім'ям, людям похилого віку й особам з інвалідністю. Фонд активно співпрацює з місцевими підприємцями та меценатами, залучаючи додаткові ресурси для вирішення нагальних соціальних проблем.

БФ «Підтримки оборони Київщини» зосереджує свою діяльність на підтримці оборонного потенціалу регіону. Організація збирає кошти на потреби територіальної оборони, допомагає в придбанні необхідного обладнання для місцевих підрозділів та організовує курси з основ цивільної оборони для населення.

БФ «Допомога жителям Білогородської громади» є універсальною організацією, що надає різноманітну допомогу мешканцям громади. Фонд реагує на екстрені ситуації, допомагає у вирішенні побутових проблем, організовує благодійні ярмарки й координує діяльність волонтерів під час кризових ситуацій.

БФ «Відновлення довкілля Київщини» займається екологічною реабілітацією територій, постраждалих від техногенних і природних катастроф. Фонд проводить заходи з очищення водойм, відновлення лісових насаджень і створення зелених зон у населених пунктах громади.

Міжнародний благодійний фонд «Всі наші» здійснює координацію з міжнародними партнерами для залучення зарубіжної гуманітарної допомоги. Організація реалізує проекти міжнародного співробітництва, сприяє культурному обміну й допомагає місцевим НГО в установленні партнерських відносин із зарубіжними благодійними організаціями.

На регіональному рівні діють потужні волонтерські центри, які координують діяльність численних менших груп і забезпечують ефективний розподіл ресурсів. Обласні волонтерські штаби стали ключовими координуючими органами, що об'єднують зусилля різних волонтерських організацій. Ці

структури забезпечують інформаційний обмін між групами, координують логістичні операції та запобігають дублюванню зусиль. ТрО Київщини також підтримують зв'язок з місцевими органами влади та військовими підрозділами для оптимізації надання допомоги.

Районний рівень організації волонтерського руху представлений місцевими волонтерськими центрами, що діють при районних державних адміністраціях або самостійно. Ці центри краще знають специфіку потреб свого району й можуть більш оперативно реагувати на локальні виклики. Вони часто спеціалізуються на конкретних видах діяльності: гуманітарна допомога, підтримка військових, допомога внутрішньо переміщеним особам.

Станом на початок 2024 року в Київській територіальній громаді проживає 410 489 офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) (за даними Національної соціальної сервісної служби України) [13]. Однак чисельність ВПО в громаді значно вища, з огляду на наявність незареєстрованих переселенців.

За інформацією Київської обласної військової адміністрації, на початок 2025 року в регіоні офіційно зареєстровано понад 180 тисяч ВПО, що становить близько 10% від усього населення області. Найбільше переселенців проживає в містах-супутниках столиці – Броварах, Борисполі, Ірпені, Бучі та Василькові. До Київщини регулярно надходить гуманітарна допомога від волонтерських організацій з усієї України та європейських країн. Товари першої необхідності передають, зокрема, із західних областей – Рівненської, Волинської, Львівської та Вінницької. Важливий внесок робить і міжнародна спільнота: допомогу надають волонтери з Італії, Німеччини, Польщі й Кіпру [14].

Київська обласна військова адміністрація (далі – КОВА) здійснює координацію у сфері соціального захисту ВПО через Департамент соціального захисту населення. Серед ключових завдань КОВА – фіксація пошкоджень інфраструктури та житлового фонду, особливо в громадах, що зазнали наслідків бойових дій. Адміністрація також співпрацює з міжнародними організаціями, зокрема ПРООН, у питаннях збору й аналізу даних про руйнування. У структурі департаменту діє спеціалізований відділ з питань ВПО, який відповідає за реалізацію державних програм соціальної підтримки. Важливу роль у цій системі відіграють територіальні центри соціального обслуговування, що функціонують у кожному районі області.

Сільські громади Київщини демонструють цікаві приклади самоорганізації у волонтерській діяльності. Тут волонтерство ґрунтується на традиційних формах взаємодопомоги, які набули сучасного звучання та пристосовані до нових потреб. Такі ініціативи зазвичай невеликі за масштабом, проте вирізняються високим рівнем згуртованості й результативності у вирішенні локальних завдань.

Показовим прикладом є село Музичі Бучанського району, де від перших днів повномасштабної війни працює волонтерська група «Свій до свого по своє», до якої входять 2 тис. учасників. Її назва не випадкова: вона відсилає до відомого українського гасла «Свій до свого про своє», що виникло наприкінці XIX століття серед українців Австро-Угорщини й поширилося у 1920–1930-х роках у Галичині в умовах польської окупації. Тоді цей принцип уособлював прагнення українців протистояти економічному тиску, розвиваючи власне виробництво, торгівлю й господарство.

Саме ця ідея лягла в основу діяльності сільської громади. Місцеві жителі об'єдналися навколо народного гасла, щоб закликати до взаємної підтримки в повсякденному житті та господарських справах: купувати товари у своїх, користуватися послугами своїх, розвивати місцевий бізнес і тим самим робити внесок у зміцнення української економіки в умовах війни.

Особливе місце в структурі волонтерського руху посідають спеціалізовані організації, що фокусуються на конкретних напрямках діяльності. Медичні волонтерські організації займаються наданням першої допомоги, евакуацією поранених і постачанням медикаментів. Логістичні волонтерські групи спеціалізуються на транспортуванні вантажів і людей. Психологічні служби надають підтримку як військовим, так і цивільному населенню.

Евакуаційна діяльність становить особливо важливий і небезпечний напрям волонтерської роботи. Місцеві волонтери Київщини організовують евакуацію цивільного населення з небезпечних районів, транспортування поранених до медичних закладів, доставку людей до безпечних територій. Цей вид діяльності вимагає високого рівня координації з військовими та державними органами.

Гуманітарна допомога становить один із найбільших напрямів волонтерської діяльності на Київщині. Волонтери організовують збір продуктів харчування, одягу, медикаментів та інших необхідних товарів для військових і цивільного населення постраждалих районів. Наприклад, БО БФ «Волонтерський рух Ірпеня», який розпочав свою діяльність ще з 25 лютого 2022 року, тобто із самого початку повномасштабного вторгнення, орієнтований на допомогу соціально незахищеним верствам населення, особам, які втратили житло, ВПО й багатодітним родинам та українським захисникам.

Станом на 17 серпня 2025 року Благодійний фонд «Волонтерський рух Ірпеня» здійснив евакуацію понад 1000 осіб [15].

Волонтерські майстерні з виготовлення військової продукції стали характерною рисою Київщини. Тут виготовляють маскувальні сітки, окопні свічки, елементи військового спорядження. Багато підприємств регіону перепрофілювали своє виробництво для потреб армії, часто працюючи на волонтерських засадах або з мінімальною рентабельністю.

Психологічна підтримка населення стала новим важливим напрямом волонтерської діяльності. Волонтери-психологи надають консультації військовим, ВПО, родинам загиблих і поранених. Організуються групові заходи для подолання травматичного досвіду, реабілітаційні програми для ветеранів.

В умовах воєнного стану на Київщині в кожній громаді активно реалізуються заходи соціального захисту населення. У громадах діють відповідальні особи, які надають догляд на дому маломобільним самотнім літнім людям та особам з інвалідністю, забезпечуючи їм належні умови проживання, харчування й за потреби медичну допомогу. Міжнародні організації (ООН, Червоний Хрест, NRC, UNICEF, WFP) забезпечують харчуванням, гуманітарною допомогою й тимчасовим житлом.

Громадський сектор представлений мережею волонтерських організацій і благодійних фондів, які здійснюють гуманітарну допомогу, соціальний супровід, психологічну підтримку й адвокацію прав ВПО. Серед найактивніших організацій на території Київщини можна відзначити ГО «Крим SOS», БФ «Право на захист», ГО «Донбас SOS», ГО «Восток SOS» тощо. Усі ці громадські організації, благодійні фонди створені ще у 2014 році. Організації працюють як на правовому, так і на гуманітарному рівні, поєднуючи консультації, адвокацію та реальну допомогу «в полі».

Населення Київщини демонструє надзвичайно високий рівень залучення до волонтерської діяльності, що стало однією з найважливіших особливостей регіонального волонтерського руху. Соціальна підтримка ВПО на Київщині охоплює широкий спектр послуг і допомоги, які можна класифікувати за кількома напрямками. Першочергова допомога включає забезпечення житлом, гуманітарною допомогою та надання грошової допомоги. У Київській області функціонують понад 30 модульних містечок і центрів компактного проживання ВПО, які забезпечують тимчасовим житлом найбільш вразливі категорії переселенців. Також діють програми компенсації оренди житла для ВПО та проекти будівництва соціального житла.

Європейські волонтерські організації стали основними партнерами місцевих волонтерів. Співпраця включає спільні проекти з гуманітарної допомоги, обмін волонтерами, передачу технологій і методик роботи. Особливо тісні зв'язки сформувалися з волонтерськими організаціями Польщі, Чехії, Німеччини, які мають багатий досвід роботи в кризових ситуаціях.

Американські благодійні фонди та волонтерські організації надають суттєву фінансову й технічну підтримку волонтерам Київщини. Гранти американських фондів дали змогу профінансувати численні проекти з медичної допомоги, освітніх програм, психологічної реабілітації. Технічна допомога включає навчання волонтерів, передачу обладнання, розроблення спеціалізованого програмного забезпечення.

Також на Київщині надають безкоштовне житло для ВПО з Донецчини й Луганщини. Американський бізнесмен і меценат Делл Лой Хансен виділив кошти на благодійні програми в Україні, створив місця для проживання ВПО в так званих «Містечках Хансена». Наприклад, у с. Тарасівка збудоване «Містечко Хансена» для переселенців з Донецчини та Луганщини. У селі Софіївська Борщагівка викуплені 259 квартир для переселенців, а в селі Колонщина побудоване «Чудо містечко». Це комплекс індивідуальних житлових будинків для переселенців похилого віку. Делл Лой Хансен уклав 50 контрактів щодо будівництва соціального житла на Київщині. Роботи планують завершити до кінця 2025 року [16].

До речі, у селі Колонщина в Київській області збудують другу чергу «Чудо-містечка Хансена» для ВПО старшого віку, там зможуть оселитися до 200 осіб. Кожне помешкання має вихід на власну терасу. Першу відкрили восени 2023 року. У цьому комплексі вже мешкають 105 родин. Це 160 осіб віком від 65 років до 100 з Донецчини, Луганщини, Херсонщини, Запоріжжя, Харківщини, Сумщини. Проживання в містечку повністю безкоштовне, мешканці навіть не сплачують за комунальні послуги.

Демографічний склад київських волонтерів характеризується значною різноманітністю. У волонтерській діяльності активно беруть участь представники всіх вікових груп: від школярів до пенсіонерів. Особливо помітна участь жінок середнього віку, які часто очолюють волонтерські групи й демонструють найвищий рівень організаційних здібностей. Молодь активно залучається до технічних та інноваційних аспектів волонтерської роботи.

Професійна структура волонтерського руху відображає економічний профіль Київщини. Значну частку становлять працівники освіти, охорони здоров'я, сфери послуг. Водночас активно долучаються

представники технічних спеціальностей, IT-сфери, підприємці. Така різноманітність професійного складу забезпечує волонтерському руху широкий спектр компетенцій і можливостей.

Мотивація участі населення у волонтерській діяльності має складну структуру. Панівними мотивами є патріотичні почуття, бажання захистити рідну землю, підтримати збройні сили. Водночас важливими є мотиви соціальної солідарності, допомоги ближньому, реалізації громадянського обов'язку. Для багатьох волонтерська діяльність стала способом подолання почуття безпорадності перед масштабами трагедії війни.

Соціальний капітал Київщини суттєво зріс завдяки волонтерському руху. Сформувалися нові соціальні мережі, зміцнилися зв'язки між різними групами населення, підвищився рівень довіри в суспільстві. Волонтерська діяльність стала платформою для об'єднання людей різного віку, професій, соціального статусу навколо спільних цілей.

Форми участі населення у волонтерському русі надзвичайно різноманітні. Від постійної щоденної роботи у волонтерських організаціях до епізодичної участі в конкретних акціях. Багато жителів регіону поєднують основну роботу з волонтерською діяльністю, приділяючи їй вечірні години або вихідні дні. Родини Київщини активно долучаються до волонтерської діяльності: у навчальних закладах і Будинках культури Бучанського, Обухівського, Фастівського, Вишгородського, Білоцерківського, Броварського та Бориспільського районів вони плетуть маскувальні сітки, допомагаючи військовим приховувати техніку й укріплення від ворога.

Освітній вплив волонтерського руху проявляється у формуванні нових компетенцій у населення. Участь у волонтерській діяльності дає людям змогу оволодіти новими навичками: від логістики та проєктного менеджменту до психологічної підтримки й кризового управління. Ці компетенції матимуть цінність і в мирний час, сприяючи професійному розвитку учасників волонтерського руху.

Волонтерський рух Київщини, незважаючи на свої значні досягнення, стикається з численними викликами й проблемами, що впливають на ефективність його діяльності. Одним із найсерйозніших викликів є проблема координації між різними волонтерськими організаціями. Множинність груп та ініціатив іноді призводить до дублювання зусиль, неефективного використання ресурсів, конкуренції за донорські кошти.

Фінансова стійкість волонтерських організацій залишається критичною проблемою. Більшість груп працює виключно на добровільних внесках і благодійних пожертвах, що робить їхню діяльність непередбачуваною. Відсутність стабільного фінансування ускладнює планування довгострокових проєктів, утримання професійного персоналу, розвиток інфраструктури.

За даними опитування, яке проходило з червня по липень 2025 року, психологічне виснаження волонтерів стає все більш серйозною проблемою в міру тривання війни. Постійний стрес, емоційне навантаження, свідчення жаків війни негативно впливають на психічне здоров'я учасників волонтерського руху. Багато хто з них потребує професійної психологічної підтримки, яка не завжди доступна.

Волонтерський рух Київщини має значні перспективи розвитку як у короткостроковому, так і довгостроковому періодах. Досвід, накопичений за роки війни, створив міцну основу для подальшої еволюції волонтерської діяльності та її адаптації до нових викликів і можливостей. Прогнозування майбутнього волонтерського руху вимагає врахування як внутрішніх чинників розвитку регіону, так і глобальних тенденцій у сфері громадянського суспільства.

Отже, волонтерська діяльність у Київській області зазнала кардинальних змін з початком повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року. Якщо до війни волонтерство мало переважно соціальний характер, то в умовах воєнного стану воно набуло стратегічного значення для національної безпеки та виживання суспільства.

Волонтерська діяльність стала потужним економічним фактором, залучаючи мільйони гривень у вигляді пожертв і ресурсів. Це створює альтернативні канали фінансування критично важливих потреб, особливо у військовій сфері. Волонтерські організації в Київській області продемонстрували високу здатність до адаптації в умовах постійно змінюваної безпекової ситуації, швидко переорієнтуючи свою діяльність відповідно до нагальних потреб.

Досвід Київщини доводить, що в умовах екстремальних обставин громадянське суспільство здатне не лише мобілізувати ресурси, а й формувати інноваційні соціальні структури, які за ефективністю перевищують традиційні інституційні механізми. Це створює підґрунтя для оптимістичних прогнозів щодо зміцнення української державності й соціальної згуртованості.

Література:

1. Веденєєв Д.В., Турчак О.В. Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання. *Військово-науковий вісник*. Вип. 30. С. 206–216. URL: <http://vnp.asv.gov.ua/article/view/153726>.
2. Гірченко О., Перетятко В. Дослідження компоненту духовності і структури ціннісних орієнтацій волонтерів. *Вісник Чернівецького національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*. Вип. 126. С. 43–46.
3. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження. Київ, 2022. С. 144–150.
4. Горелов Д.М. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2015. 36 с.
5. Коломієць Л.Т. Психологічні особливості мотивації волонтерської діяльності. *Психологічний часопис*. 2017. № 5. Вип. 9. С. 79–90.
6. Панькова О.В., Касперович О.Ю. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей повоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 2022. Т. 1. № 3. С. 277–290. URL: <http://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1605>.
7. Погрібна В.Л. Волонтерський рух як ознака змін у ментальності українців. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. С. 196–202.
8. Сидоренко О.О. Волонтерський рух у світі та в Україні. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том 10. Вип. 28. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/index.php/ua/arkhivvydannya/tom-10/vipusk-28-v-10-mua>.
9. Тарасенко Т. Волонтерська діяльність як пріоритет державної молодіжної політики в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 2. С. 121–129.
10. Чайка І.Ю. Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні. *Грані*. 2017. Т. 20, № 7. С. 72–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2017_20_7_10.
11. Київська обласна військова адміністрація (КОВА). Оперативна інформація станом на 30.03.2022. Ситуація на Київщині. <https://koda.gov.ua/operativna-informacziya-standom-na-1000-30-03-2022/> (дата звернення: 12.08.2025).
12. Український інститут національної пам'яті. Інформаційні матеріали. Рік визволення: Київщина. <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vyzvoleni-regiony-materialy-do-richnyci-deokupaciyi/rik-vyzvolennya-kyuyivshchyna> (дата звернення: 14.08.2025).
13. Особливості адаптації та інтеграції ВПО у Київській територіальній громаді. <https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/11048.pdf> (дата звернення: 15.08.2025).
14. Київська обласна військова адміністрація (КОВА). <https://koda.gov.ua/gumanitarna-dopomoga-dlya-kyuyivshhyny/> (дата звернення: 16.08.2025).
15. Волонтерський рух Ірпеня <https://www.irpinvolonter.com/#history> (дата звернення: 17.08.2025).
16. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціального захисту. (Отримано від 04.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.83/.86)«19»(092)(044)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.07>

**DE PUBLICIS ET PRIVATIS УКРАЇНСЬКИХ ГАЛИЦЬКИХ СТУДЕНТІВ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ЛИСТУВАННЯ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
ТА МИРОСЛАВА СІЧИНСЬКОГО В 1908–1909 РОКАХ**

Бліхарська Ліана,

аспірантка кафедри історії гуманітарного факультету

Українського католицького університету

ORCID ID: 0000-0001-5453-7565

На початку ХХ століття, що був водночас кінцем довгого дев'ятнадцятого, серед трансформацій політичних ідей, які декларували вже не лише автономію, а й створення національної держави, формувалося нове інтелектуальне середовище в Галичині. Саме серед цього оточення дорослішали, кристалізували власні цінності й розвивали переконання Іван Крип'якевич і Мирослав Січинський. Гімназисти, ставши студентами університету Франца Йосифа I у Львові, а у випадку М. Січинського ще перед цим і Віденського університету, вони увійшли в громадське життя. Як типові представники верстви східноєвропейської інтелігенції в Габсбурзькій імперії, вони бачили у своєму навчанні не лише перший крок до кар'єри вчителя чи юриста, а й здійснення своєї соціальної місії. Контекст, у якому вони реалізували задумане, відігравав важливу роль: серед демонстрацій і протестів 1900-х рр. студенти, як ніхто інший, хотіли доконати того, що не вдалося їхнім попередникам. У статті досліджено процес формування політичних ідей у середовищі української молоді Галичини та співпрацю між Іваном Крип'якевичем і Мирославом Січинським через нове історичне джерело – їхнє листування з 1908–1909 рр. У цих текстах відбивається не лише коло зацікавлень юнаків і їхні плани на майбутнє, а й ширші тенденції українського інтелектуального життя. Доведено, що листи демонструють поєднання приватного й публічного вимірів. У них автори поряд з особистими переживаннями роздумували над цілями та завданнями студентського руху, невдачами політичних стратегій, вибраних українськими галицькими політиками, подіями в публічній сфері, розвитком науки, літератури й публіцистики. Проаналізувавши ці документи, можемо зрозуміти, як саме вони бачили роль інтелігенції в розвитку національної ідентичності широких верств населення, найчастіше селян і міських робітників. Залучення цього епістолярного матеріалу дає змогу подивитися на постаті І. Крип'якевича та М. Січинського в новому світлі, глибше зрозуміти особливості формування їхнього світогляду й простежити механізми інтелектуального взаємовпливу в середовищі української молоді Галичини. Отримана інформація дає змогу краще зрозуміти біографічні аспекти обох історичних діячів і стане в пригоді дослідникам історії українського студентського руху та щоденності Галичини на поч. ХХ ст.

Ключові слова: Іван Крип'якевич, Мирослав Січинський, Галичина, Львів, університет, історична наука.

Blikharska Liana. De publicis et privatis of Ukrainian Galician students in the early 20th century: correspondence between Ivan Krypiakevych and Myroslav Sichynskyi in 1908–1909

At the beginning of the twentieth century, which simultaneously was the continuation of the long nineteenth century, amid transformations in political ideas that declared not only autonomy but also the creation of a national state, a new intellectual milieu formed in Galicia. It was in this environment that Ivan Krypiakevych and Myroslav Sichynskyi grew up, crystallised their values and developed their convictions. As gymnasium graduates, they continued their studies at the Franz Joseph I University in Lviv (and, in Sichynskyi's case, also previously at the University of Vienna) – and thus entered the realm of public life. As characteristic representatives of the Eastern European intelligentsia within the Habsburg Empire, they regarded education not merely as preparation for a professional career—whether in teaching or law—but as a means of fulfilling a broader social mission. The context in which they pursued their aspirations was equally significant: in the climate of demonstrations and protests of the 1900s, students more than any other group sought to accomplish what previous generations had not succeeded in doing. This article examines the process of forming political ideas among Ukrainian youth in Galicia and the collaboration between Ivan Krypiakevych and Myroslav Sichynskyi through a new historical source: their correspondence from 1908–1909. These texts reflect not only the interests of young people and their plans, but also broader trends in Ukrainian intellectual life. These letters demonstrate a combination of private and public spheres. In them, the authors, along with their personal experiences, reflected on the goals and tasks of the student movement, the failures of political strategies chosen by Ukrainian Galician politicians, events in the public sphere, and the development of scholarship, literature, and journalism. An analysis of these documents reveals how they viewed the role of intelligentsia in the development of national identity among broad segments of the population, most often peasants and urban workers. The use of this epistolary material allows us to look at the figures of Ivan Krypiakevych and Myroslav Sichynskyi in a new light, to gain a deeper understanding of the peculiarities of the formation of their worldview, and to trace the mechanisms

of intellectual interaction among the Ukrainian youth of Galicia. This information allows us to better understand the biographical aspects of both historical figures and will be useful to researchers of the history of the Ukrainian student movement and everyday life in Galicia at the beginning of the 20th century.

Key words: Ivan Krypiakievych, Myroslav Sichynsky, Galicia, Lviv, university, historical scholarship.

12 квітня 1908 р. студент Львівського університету Мирослав Січинський убив намісника Галичини Анджея Потоцького в його власному кабінеті, куди прийшов на аудієнцію як звичайний відвідувач, почекавши перед цим у черзі. У цей час в іншій частині міста на Мирослава чекав його товариш Іван Крип'якевич. Разом із ще одним студентом – Федором Заморою – вони мали проводити, як звичайно робили це по неділях, заняття для робітників. У другій половині дня обидва опинились у будівлі комісаріату поліції. М. Січинського заарештували на місці злочину, а І. Крип'якевич прийшов дізнатися більше інформації та спробувати побачити друга [1, арк. 1]. Зустрітися їм не вдалося, а контакт між хлопцями, які до цього дня вели спільну громадську діяльність і мали список планів на майбутнє, відновився згодом у листах.

Постать Мирослава Січинського, як і здійснене ним політичне вбивство не лише сколихнули польську, українську й австрійську пресу тоді, але ця тема й досі розробляється в наукових дослідженнях [2; 3; 4]. Так само й у випадку з Іваном Крип'якевичем, діяльність якого в період до 1914 р. ґрунтовно вивчена науковцями [5; 6; 7]. Проте, незважаючи на багату історіографію, досі дослідники не звернули уваги на пов'язання цих двох постатей і їхню спільну діяльність у Галичині в першому десятилітті ХХ ст. У фонді І. Крип'якевича, який зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, вдалося знайти листування між ним та М. Січинським. Разом корпус становить двадцять три листи. Перший збережений лист, датований 23 квітнем 1908 р., як й останній, від 6 липня 1909 р., написав М. Січинський. Він був автором двадцяти листів, із них дев'ятнадцять він написав до І. Крип'якевича. У колекції також зберігся один написаний до Осипа Назарука, їхнього спільного товариша. Листів від І. Крип'якевича значно менше – усього лише три, проте важливо підкреслити, що це не копії, а таємні¹ листи, які, скоріш за все, були повернені автору після їх прочитання адресатом. Саме так вони опинилися в архіві історика. Цей корпус кореспонденції, частина якого додається до статті у вигляді додатку, є цінним джерелом до історії української інтелігенції в Галичині поч. ХХ ст. Ці джерельні документи допомагають краще, ніж офіційні звіти й опубліковані тексти, зрозуміти самих дієвців, їхню мотивацію до громадської діяльності, наукові зацікавлення, політичні вподобання, а також плани на сучасне їм майбутнє. Окрім того, у них можна знайти інформацію не лише про наукову та громадську діяльність студентів поч. ХХ ст. Описуючи свої думки, переживання, спостереження, навіть плітки, які кружляли поміж населенням, автори надають корисну інформацію для дослідження щоденності Галичини.

Мета статті – за допомогою знайдених джерельних документів проаналізувати спільну громадську діяльність І. Крип'якевича й М. Січинського та контекстуалізувати її в історії українського студентського руху в Галичині в першому десятилітті ХХ ст.

Іван Крип'якевич, народжений у місті Львові в червні 1886 р., був на рік та чотири місяці старший від Мирослава Січинського, народженого в селі Чернихівці, що за сім кілометрів від Збаража. Обоє їхніх батьків – Петро-Франц Крип'якевич (1857–1914 рр.) і Микола Січинський (1850–1894 рр.) були не першим у своїх родинях поколінням греко-католицьких священників. До цього Петро-Франц мав ще й досвід еміграції його батьків з Холмщини, що на той час була частиною Російської імперії, через відмову перейти на православну віру. Як священники, батьки були залучені в публічну сферу. Микола Січинський поєднував священницьке життя з громадсько-політичним – спочатку як член Збаразької повітової ради, а в 1883–1894 рр. як посол Галицького сейму. Петро-Франц поєднував ролі священника, науковця та публіциста, адже після закінчення греко-католицької духовної семінарії (як і Микола Січинський) був студентом Віденського й Львівського університетів, де працював над докторською дисертацією, а також був автором у релігійних і світських часописах. Обоє були прихильниками політики «Нової ери» та близькими до її ядра: о. Січинський як член сеймового «Руського клубу» [8, с. 182], а о. Крип'якевич через близьку співпрацю з єпископом Сильвестром Сембратовичем, зокрема, під час Львівського синоду 1891 р. та дослідження історії церковної унії. Сини священників – Іван і Мирослав – навчалися в університеті Франца Йосифа – на філософському й правничому факультетах відповідно. Разом належали до студентського товариства «Академічна Громада». Дружба між ними зміцніла під час студентських віч і демонстрацій 1906–1907 рр. Перед початком навчання в університеті обоє пройшли

¹ Під «таємними листами» варто розуміти кореспонденцію, яка передавалась у в'язницю нелегальним способом через одного з адвокатів Мирослава Січинського – Володимира Загайкевича.

етап вибору й формування української національної ідентичності під час навчання в гімназіях у Львові та Перемишлі. Ставши членами таємних гімназійних гуртків, які зосереджувалися на самоосвіті, вони присвячували вільний час читанню як ідеологічної літератури, так і теоретичних політичних і філософських текстів. Відповідно, після вступу в університет – І. Крип'якевич у Львові (1904 р.), а М. Січинський у Відні (1905 р.) – хлопці вирішили приділяти велику частину свого часу суспільній діяльності. Однією з ключових справ, навколо якої оберталася активне громадське життя українських студентів, була справа створення окремого українського університету у Львові. Ця ідея, що зародилася в співпраці галицьких студентів з їхніми однолітками у Відні, знайшла відгук у створеній у 1896 р. «Академічній громаді», яка стала центром українського студентського руху. У 1905 р. І. Крип'якевич став співзасновником Організації української молоді для справ українського університету у Львові, члени якої причинилися до організації студентських демонстрацій 1906 та 1907 рр. Після того, як у 1906 р. М. Січинський перевівся у Львівський університет, він також брав участь у протестах, а в 1907 р. став одним з організаторів мітингу в судовій в'язниці, де перебували затримані на демонстраціях студенти [9, с. 8]. Після цих подій обоє юнаків вирішили змінити тактику й добиватися прав через роботу з населенням. І. Крип'якевич, наприклад, розпочав діяльність у товаристві «Просвіта»; разом з іншим товаришем Юліаном Балицьким, також членом цієї організації, вони багато ходили Львовом, вивчали, де живуть українці, де розміщені українські крамниці та ремісничі цехи й «обдумували плани «здобуття Львова» [10, с. 96]. М. Січинський ж зосередився на участі в агітації перед виборами, які мали відбутися згідно з новою реформою, що запроваджувала загальне виборче право для чоловіків. Через перебування в селах і містах п'яти повітів він зміг добре пізнати стан життя й рівень освіти нижчих верств населення – «це передо мною відкривало книгу життя українського реального селянства» [9, с. 9]. Таким чином, двома різними дорогами І. Крип'якевич і М. Січинський дійшли висновку, що змобілізувати населення до зацікавлення політичними ідеями можна через освіту. Таким чином вони ввійшли в керівний склад «Просвітнього кружка», що заснований у структурі «Академічної громади»² 4 лютого 1908 р. через сполучення двох інших гуртків – Історично-літературного та Правничого [5, с. 374–375]. Саме про його діяльність уже після арешту М. Січинського хлопці переписувалися найбільше. Проте, щоб зрозуміти, чим саме займалася ця організація, вартує приглянутися їй детальніше. На організаційній зустрічі в лютому 1908 р. І. Крип'якевич виголосив реферат щодо місії гуртка. Потребу створення насамперед мотивував тим, що «в нашій життю тепер інтерес до політичних справ бере верх над культурними справами» [11, арк. 221]. Для нього проблематичним було те, що демонстрації, на протигагу університетським заняттям, відвідувала значно більша кількість студентів. Він уважав, що ця тенденція спричинена умовами, у яких опинилися українці в Галичині, де вони змушені боротися за свою національну ідентичність і права з польськими сусідами, затиснені між Австро-Угорською та Російською імперіями. Однак для нього політична діяльність була лише частиною визвольного процесу. Іншою важливішою сферою діяльності була позитивістична органічна праця серед селян і міських робітників. Вона ж притягала й М. Січинського. Водночас підхід до справ і мотивація останнього різнилися. Станом на 1908 р. він був членом Української соціал-демократичної партії Галичини, брав участь у передвиборчих агітаціях, а також мав досвід навчання та проживання у Відні. Звідти українська молодь приносила політичні ідеї в Галичину й Буковину. Таким чином, для нього членство в «Просвітньому кружку» водночас як і збільшувало потенційну аудиторію для поширення політичних ідей, так і допомагало доносити їх у безпечнішому середовищі – на заняттях у читальнях. Тут вартує також додати, що дядько Мирослава – Андрій Січинський – як студент права й колишній гімназист-член гімназійних гуртків у 1868 р. ввійшов до комітету засновників товариства «Просвіта». Сама назва гуртка вказує на те, що студенти йшли слідом товариства, навіть ставали його членами, допомагали в діяльності філій і читалень. Серед обов'язків тих, хто вступали, – студенток і студентів вищих навчальних закладів лише української національності – було організовувати заходи та сприяти діяльності читалень і робітничих товариств, організовувати лекції, розмови на популярно-наукову тематику, писати рецензії на популярну літературу, доступну для широкого загалу, складати й виголошувати реферати на освітню тематику, писати статті, долучатися до видавничої діяльності й поширювати відповідну літературу. Таким чином, за словами І. Крип'якевича, потрібно було стати освітніми робітниками, окрім того, щоб «валити чужі мури» (ішлося про австрійські, польські та російські впливи), члени гуртка мали «на місці чужих будинків давати свої» [11, арк. 222]. Ішлося не лише про інституційність, а й поширення українського національного проєкту серед широких мас населення як альтернативу польському та москвофільському. Кількість учасників гуртка стрімко росла. У спогадах І. Крип'якевич згадує, що

² 3 1909 р. у структурі Українського Студентського Союзу.

за шість місяців діяльності команда збільшилася з десятих до ста осіб [5, с. 375]. Члени організовували лекції для робітників переважно по читальнях міста Львова. Серед головних предметів були історія України, географія, природничі науки, право, німецька мова. Зазвичай на заняття приходило близько сорока робітників у віці від 14 до 23 років [12, с. 433]. Улітку роботу студенти переносили в сільські місцевості, де заняття відбувалися переважно в неділі та свята. Для популяризації й поширення української літератури активно розвивали бібліотечну справу. Вони самі ставали бібліотекарями у львівських читальнях, а також допомагали засновувати читальні по селах галицьких повітів і консультували місцевих бібліотекарів.

Про те, що студенти послідовно виконували ці плани, свідчить лист М. Січинського, написаний у липні 1909 р., де він заохочує товариша не покидати старань щодо його планів на Львів – українізації (sic!) міста [13, арк. 48]. Він радить І. Крип'якевичу стати редактором газет і журналів, бо «газетою більше навчиш і виховаєш, чим навіть на фотелі віцепрезидента Ради шкільної» [13, арк. 48]. Так у майбутньому й сталося: редакторська діяльність стала важливою сферою для науковця, допомогла йому побудувати мережу дуже різних контактів і бути активним у публічному просторі Галичини. Порада М. Січинського справдилася: І. Крип'якевичем був пов'язаний із редакторською діяльністю впродовж усього життя. Від популярних журналів «Дзвінка» й «Ілюстрована Україна» перед Першою світовою війною через редагування наукових «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» в міжвоєнний період до співтворення «Українського Історичного Журналу» й «Історичні джерела та їх використання» в 1950–1960-х рр. Розмови про редакторський хист І. Крип'якевича в листуванні були частиною ширшої дискусії про плани відродження часопису «Молода Україна» та підготовку нової видавничої серії, що отримала назву «Дешева бібліотека». Серед трьох перших виданих книжок були «Веселі вірші» Степана Руданського (5 000 примірників), «Історичні пісні», упорядковані Мирославом Січинським³ (15 000 примірників), «Пан Потоцький. Оповідання про Каньовського і иньшу польську шляхту» (30 000 примірників). Найбільшою популярністю користувалася брошура про чин Мирослава під назвою «Казка наших днів» (32 000 примірників). Про видавничі справи, плани написання статей, а навіть книжок І. Крип'якевича переписувалися впродовж всього перебування М. Січинського у в'язниці. Там, маючи час на читання, він ознайомлювався з новою літературою, яку йому передавав І. Крип'якевич через адвоката або особисто відвідуючи слідчого, який вів справу [13, арк. 3]. Щоб М. Січинського залучити в активну діяльність гуртка навіть після арешту, товариші запропонували йому написати звіт щодо різноманітності позицій літератури в тюремній бібліотеці [13, арк. 31–32]. Таким чином, як і всі інші, він міг причинитися до спільної справи, навіть перебуваючи у в'язниці. Водночас М. Січинський укладав збірник з віршами Тараса Шевченка, проте це народне видання не зреалізоване. Ще одною ґрунтовною його справою мало стати написання порівняльної історії Європи: він планував це зробити в майбутньому, після того як його засудять і переведуть у постійну в'язницю, де він матиме значно більше часу займатися історією та географією [13, арк. 29–30, 39–42]. Важко сказати, чи він дійсно планував це робити, позаяк у цей період уже переписувався із сестрою й іншими друзями щодо втечі. У будь-якому разі в листуванні з І. Крип'якевичем, особливо це видно в офіційних листах, які проходили цензуру, будується образ М. Січинського, якому навіть ув'язнення не перешкоджає вести громадську діяльність. Разом із тим цей образ громадського діяча був інтерналізований не лише ним, а й І. Крип'якевичем. Це можна побачити й у темах, наявних у неофіційній кореспонденції. Наприклад, юнаки розмірковують про формування потенційних національних ідеалів майбутньої держави. Університетська справа також знаходить тут своє відображення: М. Січинський порівнює «Просвітний кружок» із народним університетом. Цей гурток став визначальним для них обох. І. Крип'якевич, знайшов для себе поле діяльності, у якому працював до жовтня 1939 р.⁴, а М. Січинський здійснив злочин, який унеможливив для нього кар'єру на Батьківщині, водночас ставши публічною особою з побудованим образом, що допомогло йому в політичній кар'єрі в еміграції – спочатку в Європі, а пізніше в Північній Америці, де став діячем Української федерації Соціалістичної партії Америки. Інформацію, необхідну для розуміння початку процесу конструювання образу М. Січинського, можна також знайти в аналізованому листуванні, яке було на теми «de publicis et de privatis», як хлопці це самі ж називали [13, арк. 7]. У листах від І. Крип'якевича, особливо в першому неофіційному, який написав у травні 1908 р., він

³ «Історичні пісні» укладені ще перед 12 квітня 1908 р., але після замаху його друзі – Іван Крип'якевич та Осип Назарук, заангажовані у видавничу діяльність, додали туди ще декілька пісень і видали під іменем Мирослава, який нібито уклав їх уже перебуваючи у в'язниці.

⁴ У жовтні 1939 р. І. Крип'якевич був прийнятий на новостворену кафедру історії України Львівського університету та змінив головний фокус своєї роботи на наукову діяльність. До цього часу він багато працював як освітянин з молоддю в гімназіях, у Таємному українському університеті й Богословській академії.

описує вплив атентату на жителів міст, містечок і сіл. Там перераховує декілька народних образів, які надавали його товаришу: захисника народу, в ім'я якого називають дітей; народного героя; Ісуса Христа в оливному саду; галичанина, близького серцю імператора [1, арк. 1–2]. Якщо перший лист був доволі емоційний, то інший – від 9 липня 1908 р. – має аналітичний характер. Автор простежив зміни: за його словами, народний образ героя став ключем до мобілізації суспільства: «Дотепер наш рух в Галичині йшов лиш по верхах мас; маси брали участь в визвольних змаганнях, заініційованих інтелігенцією, але рідко де розуміли їх ясно; занадто зложені сі стремління, щоби для них знайти оден клич, замкнути їх в одну формулу. А для мас таке коротке, понятне сформулювання конче потрібне. Тепер така формула знайшла ся: се ти і твоє діло» [1, арк. 6].

Отже, Іван Крип'якевич і Мирослав Січинський були студентами, що вибрали бути активними в громадському житті. Обидва працювали для подібної цілі – популяризації українського національного проєкту й мобілізації до нього широких верств населення, і хоча їхні методи різнилися, проте це не стало перепорою до спільної діяльності. Співпраця розпочалася від діяльності в «Академічній громаді», що була спрямована на позитивне вирішення університетської справи, а саме поділу Львівського університету на українську й польську частини. Після цього обоє вирішили зайнятися освітньою діяльністю серед селян і міських робітників, ставши одними з головних членів «Просвітнього кружка». Для Івана Крип'якевича це було можливістю досягти цілі нерадикальними засобами, а для М. Січинського – продовжувати агітацію в безпечніший спосіб. Можна припустити, що для обох юнаків, як східноєвропейських інтелігентів, це був спосіб здійснення суспільної місії, але також власної самоосвіти, здобуття професійного досвіду й, найважливіше, соціального капіталу.

Документи

№ 1

Львів, четвер, 10. VI. 908

Арк. 1

[Позначка порядкового числа синім олівцем]: I

[Напис червоним олівцем]: I. К. Лист офіціальний.

[Напис сірим олівцем]: до Січинського М.

Дорогий Миросю.

Дякую щиро за лист, хоч він такий строго «діловитий» – лише *de publicis* й *de publicis*: бачу, ти вже зовсім не маєш приватних справ, твоя індивідуальність до самого дна потопає в суспільній ніврані; ну, гарно, але хотів би я дещо знати і про тебе самого. То коли вже ми вийшли на тему «*publica*» – то буду з сього починав. Останні дні принесли дещо інтересного – а ти про все не знаєш нічого, бо *Gaz.[eta]* *lwow.[ska]* Не цікавить ся тим.

Пишеш в своїм листі, що ми (= наша «група») якби змовили ся і маємо такі самі думки та пляни – і ми львівські і ти «закордонний»; дійсно, я теж починаю вірити в магнетизм думок. Бо от, ти подаєш нові пляни, а ми їх вже й виконали! І так, що до «Січий» – дві вже заложені коло Львова; що до січових вправ – якраз вчора почав ся заходом «Кружка» пожарний курс – ходить 20-30 наших хлопців – вівчимо ся і муштри і гасити вогонь і все. Що до вакаційної дольпортажі, справа також йде вперед: будемо колопортувати не лише свої речи, але й чужі. Навіть поробимо золоті інтереси. Річ в тім, що Видавнича Спілка *via* Грушевський подала

Арк. 2

нам пропозицію, щоби ми взяли в коміс всі її видання; дає нам 60% [закреслено] 40% опусту і очевидно беремо! Але як кольпортувати? Бачиш, тут знов запрягаємо в наш тріумфальний поїзд «Просвіту»; треба тобі знати, що й «Просвіта» вже в наших руках. В понеділок були загальні збори [додано над рядком «Просвіти»] наш кружок зробив там кілька атентатів: Назарук на видання, Ганяк на бібліотеки, Мілько Ривюк на крамниці, я на загальний напрям – се є на перевашу економічної роботи над культурно-просвітною. Наш виступ зробив належну сензацію – уступаючий виділ майже не боронив ся і результаті до нового заряду ми переперли наших хлопців: Ганяка в виділових, Червавського в заступники. Виділ загально досить порядний: гол. Петро Огоновський, члени: Волод. Бачинський, Білецький, Брик, Ганяк, Кость Левицький, Коцюба, Озаркевич, Іванець, Мудрак, Томашівський, 2 попи: Лежогубський, Мохнацький. Ганяк возьме бібліотекарство і буде нашим референтом. Отже-ж між иншим зажадаємо [додано над рядком «від «Просвіти»] позички 300-400 К, купуємо коняку і візок та будемо їздити по Галичині (нк. з правом колопортажі в кишені). При тім отвирають ся певні вигляди й на угорську Україну. Я познайомив ся з одним півінтелігентом, що

Арк. 3

походить з Галичини, але жив 8 років на Угорщині: був й робітником й громадським писарем й «нотарем»; видавав теж по угорськи газету «Листок» – й то в українським дусі; але правительство пізнало, що се за птиця і нагнало нашого чоловіка. Й ся людина говорить, що кольпортажа в угор. Україні дуже легко, сам він пустив багато гал. видань – купують ся охотно; при його помочи й в порозумінню з іншими угорусинами хочемо з якипути йти за Карпатами; як се піде, побачимо.

В кожнім році кружок рухає си. Тепер вже конче потрібний нам статут, бо стенди львівського кружка дуже зростають (дохід в маю був понад 600 К – за самі книжки вернуло ся 460 К), а повертають і провінційональні організації – нпр. Влодко Левіцький заложив кружок в Тисмениці. Нашу організацію ми дещо змодифікували: адміністрацією займає ся виділ, виданнями видавн. Комісія, викладами – викладова; на сходах є тепер лиш дискусії на загальній темі: нпр. про «Просвіту», «Tow. Szk. Lud», etc. Замітне, що вступають до нас й не-академіки: семінаристкы, сільські учителькы – вони й взяли на себе частину каталога. Тебе певне аж текомла бере на таку роботу: як маєш час, то злюструй «вашу» кримінальну бібліотеку і подай нам справоздання. Рух у нас є, бо взагалі між народом ліпший настрій, а чому – про се тобі знати не вільно.

Арк. 4

Навіть ЛНВістник представляє ся ліпше; між іншими є стаття Миколи про д'Ануція і Гавітмана – гарне, з симпатичними віцами. Шкода, що тобі не можна подати [наступний рядок замальований чорнилом, а збоку стрілкою до нього всталено написане чорним чорнилом: «<сконфіскований за статтю Грушевського (!) про атентат>»]. Але все таки думаємо про наш власний орган – котрий був би й органом молодіжи; тепер трудно, бо приходить на мене трагедія іспитів – мабуть навіть виїду на пів року на провінції вчити ся; зате потім покажемо таке, чого не було ще на сьвятій Руси. Взагалі здасть ся мені, що наша справа рушила ся вже з сеї мертвої точки, на котрій стояла від кількох літ: тепер crescendo піде до ліпшого, а де жерело нової струї [додано над рядком «ти»]. Ну, історія найшше, не я.

Се publica – private лучить ся з нами. Наша «група» – як я тобі певно вже писав – зробила ся тіснійша, як вперед, хоч що до членів побільшала; війшли в моду спільні вечери у Комупічкої – з дискусіями, очевидно. По місті ходимо такими великими ордами, що се аж звертає увагу властей публічного безпеченства. Думаю, що наше покоління і в дальшій життю буде йти солідарно, а не так люзом як попередні – і лишить слід по собі. <Тільки ми воліли б посидіти іще з раз на ул. Баторія, як торік; як будуть вольні місяця так на яку сотчину – повідомили нас>. Покищо гаразд – щиро здоровлю і цілую твій Іван Крип'якевич.

P.S. Слова зазначені < > не подобалися п. Пшилуському, й тому лист не пішов до тебе.

№ 2

Арк. 1

[14. I. [19]09]

I. То ти, Іване мій, думаєш, що лиш у Тебе настрої гублять ся? Хіба ні! Такий вже час, що навіть у мене часом, не дуже і не зовсім, то значить не так, щоби аж підходити під пессімістичний тон чорної кави, або на сьвіт нарікати, бррр, не люблю того. Але менше більше гарний настрій губить ся і робить ся аналітично-ніякий. Nomines sumus. Твій лист прийшов саме на поворот з ніякого настрою після деякої «журби» (нічо спільного з арештом, судом, наступником престолом, що після «Діла» має бути прихильником кари смерті, з психіатрами і т. д. Тим всім ще на хвалити господа не журился і бігме не буду. а щось зовсім інакше) до звичайного, здорового. А звичайний тон у мене такий: добре мені, Das Leben ist doch schön, і треба, щоби всім було добре. І незвичайний не перечить того, не сьміє, але і не твердить, заховуєть ся прихильно вижидаючого, а властиво ніяк, то значить глупо. Але він є потрібний відай, то я собі міркую: чорт тебе бери, не велике діло, минеш, і буде гарно. І є гарно. Перечитав, щойно, твое письмо, тай зараз відписую.

Твоя правда, не лиш вражінє: страх як переписали ся наші пера! Щоби одна нова думка, бодай форма, бодай старе, але не перемелене – така якась схоластика, такі плягіати себе самих, аж прикро. І то вже відай від кількох літ; оден Грушевський дає час від часу щось нового (публіцистика на російсько-українські теми) а впрочім на всіх языках всьо мовчить. Ніби повинноби якраз противно бути; по Україні від 3 літ трохи vita nuova після революцій, у нас всякі реформи, вибори, агітація;

Арк. 2

і багато вже нас, є кому писати і читати, а чогось так сухо і мляво тече життя. Конче нового щось повинно займати нас. І то відай по змісті нове повинно воно бути, своє, не зичине; ідеальне а практичне. Чорт знає, що. Не партія і не напрям в літературі, а якась гарна і розумна робота. Але яка, з ким і як, нічо не знати. Теперішня «родинна чуда», то не хвилеве Silentium, то може висихають ті керниці,

що ми (кажу про Галичину, бо на великій Україні ще хіба не перейшли на цілій лінії від книжки до роботи) з них воду пили від 20 літ, від Драгоманова мабуть, а нових дость біг і не знати де їх копати, чи на своїм подвірю, чи спроваджувати рурами з Заходу. Наш націоналізм неперезитивний, кінчить ся на критиці польської неволі, а соціалізм такий дерев'яний і в теорії і в практиці не освоєний, не заакліматизований. Нової керниці треба, не так зовсім нової, так поглиблення і поширення давних. Що ж, не видко такого Мойсея, щоб зі скали чудом воду добув, треба призвичаїти ся копати. Чого Івась не навчив ся, того Іван не зможе, тому треба зачати від малого і ждати аж підросте то покоління, що ти його будеш вчити в гімназії за рік. Звісно ми самі ще не Івани, а приміром я і ти то й від Івасів не далеко відбігли, але мені здаєть ся,

Арк. 3

що з наших ровесників не багато буде копати за сьвіжою водою. Все вертає думка, що твоя часопись повинна бути більше середньошкільна, чим університетська. Завж то, Іване, що нас гімназія робила людьми, а не університет; я бодай не змінив ся в загальних нарисах від тих часів, коли перший раз читав Дренера, Драгоманова, соціалістичні брошури, Енгельса, etc. – і Франка. І бігме своя була би мудрість, такби хлопчики X–XI л. зачали вчити ся так, як треба, вміли вчити ся читати і не тратили огня святого на таку бібулу, яка случайно під руки попаде. Найважнійша річ підвалини, далі піде будова сама. Студент університета вже щось означеного, як у него є іскра божя, то, щоби нараз перестали виходити всі наші журнали і газети, він не пропаде, а так нема в него іскри, не викрешеш, Іване, її ні з історика ні з математика. Не дати йому віру в себе і – скажім оригінально – в Україну, не так дати, як помочи виробити в 14 р. життя, буде огонь несоломаний до смерті; з тою вірою і він собі з другими зробить на університеті vita nuova, але сіяти зерно мусиш на весну, провесну рано. Май на увазі; таких 10 студентів, у Львові,

Арк. 4

розрушать прочих 1000; вони мають до помочи: пресу під руками всю, більший запас знання, університетську свободу, кількох професорів як Грушевський і (контраст, але подекуди, щодо іскри божої) анальгом Ромер і університетську бібліотеку і багато других, і публична робота аж прочить ся в політиці та в культурі. А семінарист з Заліщицької, чи сокальської пренарації – воістину важнійший член чим студент прав, що буде урядником – дівчина перемиського Інститута, ученик польської реальної школи в Тернополі, гімназіст з Бродів і учениця 8 кл. коломийської віділової (польської) школи – бігме важнійший член суспільности, бо буде матір'ю твоїх чи моїх дітей чим 8 правників – не мають ні преси, ні бібліотеки, ні підготовання до копання керниці, ні свободи в науці, ні попсованих нервів, що перещкоджають науці і живуть так пильні лілії і годують ся тим, що з неба спаде. З них хто знає, що могло би бути, якби роздмухати той святий огонь зарання, доки реаліст не стане членом «Основи» (або

Арк. 5

Москвофілом, або націоналом a la Бурбела) інститутка жінкою, а семінарист учителем. II. І ще одно зваж. Берім діло практично. На разі ти одинокий сталий ініціатор часописі. Чим ти будеш? Гімн. учителем, значить будеш мати до діла передусім з молодшою братією, чому ту не зачинати де буде йти щоденна робота? Чому не зі споду, де всяке віте найглубше коренить ся. Ту потреба найбільше і робота многонадійна і певність, що газета вдержить ся. Вона була би не лиш дидактична, а мала би заправляти наймолодшу молодіж до практичної роботи в народі. Газета радила би і показувала би своїй публиці як добувати знання, помагала би образувати ся красше і більше систематично, чим ми і наші батьки, а рівночасно пускала би свою публику на таку саму роботу, передусім «культурну» (всяка культурна робота є роботою правдивополітичною) – між народ: закладати товариства, організувати (всюди!) бібліотеки, давати відчити (підчас ферій), колпортувати книжки (офіційно не чисто політичні, бо будуть хлопців карати). Нема такого слова,

Арк. 6

отже і «Нового слова», якого не можна би сказати просто і зрозуміло хочби ученикові середньої школи. Загально беручи, по моїй інтуїції, наше «Нове слово» полагало би на радикальній переоцінці поняття «нація», на виповненню того поняття таким широким і глибоким змістом, щоби в Україні «змістив ся весь сьвіт», (щоби національні інтереси не ріжнили ся зовсім від народніх (ludowych) інтересів) коротко, хоч може не зовсім точно: на ідентичности нашого (і загалом всякого «правдивого») націоналізму з соціалізмом. Національним ідеалом не є якабудь «вільна» Україна, а така Україна «якої змістом є щастє її жителів. Надто «нове» воно не є, але загалом «нового» в освіті не багато. Новість буде в поглибленню, поширенню і заціпленню сего слова, що бодучність до нас належить, бо наша національна культура не є культурою класи, але нації. Але напиши широко, wie du das siehst.

Арк. 7

III. Перечитую написане, два рази переглядаю і чогось маю таке вражінє, що я тобі писав вже колись те саме, зовсім ті самі думки і навіть такими ж словами. Дивно і трошечки нїяково: чи така в мене погана пам'ять, що невідомо повторюю те саме, чи що за біда? Навмисне переглянь послідні листи і скажеш чи моє вражінє вірне. То здасться дуже можливе; може тому, що ті думки досить давні у мене, а охота виховати при помочи гарно редагованої часописі нову, ліпшу від нас «молодіж» досить вперта – а може тому, що то вже 9 місяців з верхом як ми говорили а я загалом не вмію писати так, щоб заступити листом розмову і тому повторююся. Безперечно потрібна часопись для нас самих. На дискусію, на знанє житя, як stimulus до роботи над собою і в наріді. Але вона менше важна від тої педагогічної, таку я би хотів дати молодшому, наймолодшому поколіню. Ми є нїякі, діти переходового, незакрашеного нїякою гарячою краскою часу. Весь публичний інтерес концентрується тепер в борбі о форму, а не о зміст. Польське питанє у нас таки є питанєм форми, так бодай трактується. Нїде не чути діспути про те, що, який зміст потрібний формам нашого національного житя, бо не маємо на те енергії за вічною денервуючо-затуманеною борбою, щоби скинути вже раз польські форми з себе. Хочемо українських шкіл, але не думаємо про те, що

Арк. 8

і народна школа і гімназія і університет що до змісту стоять висше критики і чужі нам не лиш мовою а тенденцією історичної Польщі. Про таку важну справу як реформа середньої школи у нас не появилось ся відай більше нічо крім одної статі (в кількох числах) в «Руслані»! Вся політика обертається коло питання чи адміністрація, суд, рада шкільна краєва, університет, мандати посольські – мають бути українські чи польські по формі, зміст не цікавить. Тому про нас небогато більше можна сказати поза тим, що ми не хочемо Польщі. Такий час і ми всі такі. Тому так мало запалу навіть у гарячих; так мало цікавого в публичнім житю. Спільного між нами молодими, чогось такого, щоб лучило і держало разом – небогато, бо сама ненависть до Польщі не вистачає, а позитивної, української роботи не робимо, бодай не гарячо і не спільно – бо висихають керниці, води брак, а при роботі сьвіжа вода конечна. Тому, що ми такі сухі, то й держимо ся спілки; jeden für sich, і не творимо організму. Отже і не маємо органу. Нема бажання порозумівати ся і міняти ся думками, бо оден другим не интересуємо ся. Возьми приклад: Панейко, Цеглинський, Витвицький, Бажалук, Темницький і Назарук – всьо менше більше ровесники і не бачу у них, знаючи всіх потрохи, багато кардинально спільного, а що їх лучить разом? Нічо

Арк. 9

крім антипатії до сусідної «висшої культури». Не маємо органу і сумніваю ся чи вдержить ся він тепер між нами; бо страшно мало маємо спільного. Тому не раджу зачинати від нас, а від тих, що за 3–4 роки прийдуть на наше місце. Треба дбати про них, бо вони більше варта, всьо, що приїде більше варте від того, що вже є. Бо про них легко дбати і можна сподівати ся, що так будемо видавати для них добру часопись, то при тій роботі самі зможемо зійти ся і «зніхати ся на ідеях». Також то є велика річ. Ще більше чим журнал для всіх, або чим популярна часопись для народу. Систематично, два рази в місяць впливаєш кажім на 600–700 молодих хлопців і дівчат, помагаєш виробляти «переконання» на ціле житє, будиш «юні сили», запал до знаня і до роботи, віру в себе і в Україну. А всьо так певно і легко йде, бо ти лиш справляєш їх besesucht на здорову і гарну дорогу, орентуєш в масі книжок, що їх шукає маса голодних очий і в масі питань, що над ними преповажно дискутують 5–6 класісти в кружках. Маючи трохи зручності, гарну ідею і охоту (а то всьо в тебе є) можна змінити протягом 4 літ підставу, ба будучність, нашу, в Галичині.

Арк. 10 [сірим олівцем]

Не приходив С, тай не було як передати листа. А ту всякі ревізії були, ключника одного арестували, що злапали на передаваню нелегальщини, не було навіть як докінчити письма. Небавом прийдуть доктори і скажуть мені, що найшли в моїй голові. То напишу тобі. Відповідай через Ст. Собіщина 7. Вже спокійно з ревізіями. Впрочім у мене її робити танують, лиш дурно бояв ся. Я здоров, веселий і цілую Тебе, а се пишу на колїні, бо пошта жеде. Мирослав.

Література:

1. Відділ рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, ф. 314, спр. 320/5, Листи І. Крип'якевича до М. Січинського.
2. Лехнюк Р. Убивство намісника Галичини та суд над його вбивцею. *Інтерактивний Львів* (Центр міської історії 2020). URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/events/potocki-assassination>. DOI: <https://doi.org/10.69915/lia014>.
3. Мищик Ю, Тарасенко І., Щестюк Т. Листи М. Січинського до М. Грушевського. *Наукові записки НАУКМА*. 2010. Т. 104. С. 64–67.
4. Wolff L. The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford, 2010.

5. Клименко Н. Іван Крип'якевич і товариство «Академічна громада». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : збірник наук. праць. 2016. Вип. 28. С. 372–385.
6. Заболотна І. Нове до формування світогляду І.П. Крип'якевича (за матеріалами його гімназійного щоденника та спогадів). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : збірник наук. праць. 2016. Вип. 28. С. 368–371.
7. Мороз І. Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича. *Український археографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 433–488.
8. Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів : Тріада плюс, 2010. 224 с.
9. Шаповал М. Зі споминів Мирослава Січинського записав М.Ю. Шаповал. *Подебради* : Вільна спілка, 1928. 40 с.
10. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : збірник наук. праць. 2001. Вип. 8. С. 77–140.
11. Відділ рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, ф. 314, спр. 324, 1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про Університет 1905–06; 3. «1903–1904. Дневник і varia».
12. Назарук О., Охримович О. Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові. *Січ* : альманах в пам'ять 40-их роковин основи товариства «Січ» у Відні / ред. З. Кузеля, М. Чайківський. Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1908. С. 538. С. 387–435.
13. Відділ рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, ф. 314, спр. 310/36, Листи М. Січинського до І. Крип'якевича.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 327(477):327.51НАТО

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.08>

ПОГЛИБЛЕННЯ ПАРТНЕРСТВА З НАТО У 2014–2022 РОКАХ: ПРОГРАМА РОЗШИРЕНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ І СТАТУС КАНДИДАТА

Владика Володимир,*здобувач четвертого курсу третього освітньо-наукового рівня (аспірант)**кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка**ORCID ID: 0009-0005-7047-8709*

У статті здійснюється комплексний аналіз поглиблення партнерства між Україною й Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) у 2014–2022 роках – періоді, що став переломним як для зовнішньополітичного курсу України, так і для архітектури європейської безпеки загалом. З огляду на різке зростання зовнішніх загроз, спричинених агресією російської федерації, євроатлантична інтеграція набула пріоритетного значення в системі національної безпеки та оборони України. Особливу увагу приділено рішенням Альянсу надати Україні статус учасника Програми розширених можливостей (Enhanced Opportunities Partnership, EOP) у 2020 році. Цей крок розглядається як визнання з боку НАТО вагомого внеску України в спільну безпеку та як інструмент поглиблення практичної взаємодії у форматі, максимально наближеному до повноправного членства.

У межах дослідження розкривається зміст Програми розширених можливостей, її значення для трансформації сектору безпеки й оборони України, а також окреслюються її інституційні й оперативні наслідки. У статті аналізуються політичні та правові передумови формування національного курсу на вступ до НАТО, зокрема закріплення цієї мети в Конституції України у 2019 році, що засвідчило незворотність євроатлантичного вектору. У контексті цих процесів розглядається поняття «статус кандидата в НАТО» як політична категорія, що, попри відсутність офіційного визначення в нормативно-правовій базі Альянсу, використовується для позначення країн, які демонструють сталі наміри приєднатися до НАТО, беруть активну участь у програмах партнерства й упроваджують внутрішні реформи відповідно до стандартів Альянсу. Підкреслюється, що в українському контексті такий статус має вагоме символічне і стратегічне значення для легітимізації зовнішньополітичного курсу й мобілізації внутрішніх ресурсів для його реалізації.

У роботі визначено роль НАТО як ключового стратегічного партнера України в період активної фази російсько-української війни, а також окреслено потенційні сценарії розвитку євроатлантичної інтеграції України в середньо- й довгостроковій перспективі. Зроблено висновок, що вказаний період (2014–2022 роки) заклав нову якість співпраці між Україною та НАТО, наблизивши країну до рівня взаємодії, характерного для держав-кандидатів на вступ, і сформувавши концептуальне підґрунтя для майбутнього набуття членства в Альянсі.

Ключові слова: Україна, НАТО, співпраця, партнерство, безпека, Європа.

Vladyka Volodymyr. The deepening of Ukraine-NATO partnership in 2014–2022: enhanced opportunities program and the status of a candidate

The article provides a comprehensive analysis of the deepening of the partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization (NATO) during the period 2014–2022 – a time that proved pivotal both for Ukraine's foreign policy orientation and for the overall architecture of European security. In light of the sharp increase in external threats caused by the aggression of the Russian Federation, Euro-Atlantic integration has become a top priority within Ukraine's national security and defense system. Special attention is given to NATO's decision to grant Ukraine the status of participant in the Enhanced Opportunities Partnership (EOP) in 2020. This step is interpreted both as NATO's recognition of Ukraine's substantial contribution to collective security and as a mechanism for intensifying practical cooperation in a format closely aligned with full membership.

The study examines the substance of the Enhanced Opportunities Program, its importance for the transformation of Ukraine's security and defense sector, and its institutional and operational implications. The article analyzes the political and legal preconditions for Ukraine's course toward NATO membership, particularly the constitutional enshrinement of this goal in 2019, which marked the irreversibility of the Euro-Atlantic trajectory. Within this context, the concept of 'candidate status for NATO membership' is discussed as a political category that, despite lacking official definition in the Alliance's legal framework, is used to describe states that demonstrate consistent aspirations to join NATO, actively participate in partnership programs, and implement internal reforms in line with NATO standards. It is emphasized that, in the Ukrainian context, this status carries significant symbolic and strategic weight in legitimizing the country's foreign policy course and mobilizing domestic resources for its implementation.

The study identifies NATO's role as Ukraine's key strategic partner during the active phase of the Russian-Ukrainian war and outlines possible scenarios for Ukraine's Euro-Atlantic integration in the medium and long term. It concludes

that the 2014–2022 period marked the emergence of a qualitatively new stage in Ukraine – NATO relations, bringing Ukraine closer to the level of engagement typical of candidate countries and laying a conceptual foundation for future membership in the Alliance.

Key words: Ukraine, NATO, cooperation, partnership, security, Europe.

Безпекова ситуація в Європі суттєво змінилася в контексті збройної агресії російської федерації проти України. Безпекові виклики перед Україною ставали дедалі більш очевидними, особливо після 2014 року. У цей період держава прагнула не лише посилити співпрацю з Альянсом через участь у Програмі розширених можливостей, а й закріпити свій статус кандидата на вступ до НАТО. Водночас відсутність чітко визначеного офіційного статусу кандидата в структурі Альянсу ускладнює правове й політичне осмислення цього процесу. Це зумовлює необхідність глибокого дослідження сутності, змісту й ролі програм співробітництва, а також політичних чинників, що формують сучасне партнерство України з НАТО й визначають перспективи її інтеграції в Альянс.

Проблематика поглиблення співпраці України з НАТО в умовах збройної агресії російської федерації привернула увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, політиків та експертів. В українській історичній науці цьому питанню присвячено праці таких дослідників, як О. Івченко, С. Василенко, Л. Гайдуков, А. Гальчинський, Ю. Щербак, Л. та М. Алексієвці, І. Мінгазутдінова, О. Семіков, Т. Горфиняк тощо.

Аналіз політичних і військово-стратегічних аспектів партнерства України з НАТО у 2014–2022 роках подано, зокрема, у колективній монографії І. Артьомова, С. Віднянського, І. Тодорова й П. Токаря «Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.)», у дисертації В. Знака «Еволюція взаємовідносин Україна – НАТО у 1991–2019 рр.: історико-безпековий аспект», а також у праці Т. Мелешенка й І. Волошина «Шлях України до НАТО». У цих роботах висвітлено основні етапи зближення України з Альянсом, зокрема значення Програми розширених можливостей (Enhanced Opportunities Partnership, EOP) як інструмента зміцнення політичної й оборонної співпраці та наближення до стандартів НАТО.

Метою статті є аналіз відносин між Україною й Організацією Північноатлантичного договору у 2014–2022 роках. Розглянуто ключові кроки з поглиблення партнерства, зокрема надання Україні статусу учасника Програми розширених можливостей у 2020 році. У статті окреслено значення набутого статусу кандидата на вступ до НАТО та перспективи подальшої євроатлантичної інтеграції України.

У процесі еволюції взаємин між Україною та Північноатлантичним альянсом держава послідовно реалізовувала заходи, спрямовані на поступове зближення з НАТО.

Приєднання України в 1994 році до Програми «Партнерство заради миру» стало наслідком прагнення держави налагодити співпрацю з Північноатлантичним альянсом після здобуття незалежності й в умовах переорієнтації зовнішньополітичного курсу на європейські та євроатлантичні структури. Цей крок започаткував інституціоналізовану взаємодію з НАТО, що в подальшому сприяло формуванню механізмів двостороннього співробітництва [1, с. 38]. Логічним продовженням стало впровадження Цільового річного плану дій Україна-НАТО, який у 2009 році трансформовано в Річну національну програму співробітництва. Ця програма, на відміну від попереднього формату, передбачала більш системний підхід до реформування ключових секторів, зокрема безпекового й оборонного, і стала основним інструментом реалізації євроатлантичного курсу за підтримки Альянсу [7, с. 97].

Надалі в рамках реалізації Стратегічної концепції НАТО 2010 року та подальшого адаптаційного курсу до змін міжнародної безпекової обстановки у 2014 році започатковано ініціативу «Партнерство розширених можливостей» (Enhanced Opportunities Partnership, EOP). Вона стала логічним продовженням прагнення Альянсу до диференційованого підходу в співпраці з державами-партнерами, які довели свою спроможність до глибокої операційної взаємодії з НАТО. Програма EOP є частиною більш широкої концепції «Партнерство заради миру», однак орієнтована на держави, які, не будучи членами Альянсу, беруть активну участь у його діяльності, у тому числі в операціях із підтримання миру, безпеки, гуманітарних місіях тощо [8, с. 107].

Метою EOP є поглиблення політичного діалогу й військової співпраці з партнерами, що мають високий рівень сумісності із силами НАТО та стратегічно важливі для забезпечення регіональної й глобальної безпеки. Основними напрямками участі в Програмі є спільні навчання, обмін оперативною інформацією, координація в кризових ситуаціях, доступ до розширених форматів політичних консультацій, упровадження стандартів і процедур НАТО, а також участь у формуванні рішень, що стосуються партнерів.

Серед перших країн, включених до ЕОР, були Швеція, Фінляндія, Австралія, Грузія та Йорданія. Критерієм добору учасників стало не лише прагнення до членства (як у випадку Грузії), а й готовність держав брати участь у спільних операціях і забезпечувати технічну та логістичну взаємосумісність з Альянсом. Таким чином, ЕОР виконує подвійну функцію: з одного боку, слугує механізмом зміцнення військової співпраці, а з іншого – є політичним сигналом про високий рівень довіри з боку НАТО [10, с. 206–207].

У цьому контексті рішення про надання Україні статусу учасника Програми розширених можливостей 12 червня 2020 року є показовим. Воно відбулося на тлі затяжної гібридної війни, що триває з 2014 року, і свідчить про зростання ролі України в архітектурі європейської безпеки. Україна стала шостою державою-учасницею ЕОР, продемонструвавши не лише політичну волю до зближення з Альянсом, а й реальні здобутки у сфері військових реформ, стандартизації, участі в міжнародних операціях.

З формально-правового погляду, участь в ЕОР не надає жодних гарантій щодо вступу до НАТО, однак відкриває доступ до численних інституційних механізмів Альянсу. Зокрема, Україна отримала можливість брати участь у розширених форматах військово-політичного діалогу, спільних навчаннях на рівні підрозділів, регулярних консультаціях з питань безпеки, а також доступ до оперативного обміну інформацією. Партнерство передбачає участь у процесі оперативного планування й уніфікації збройних сил відповідно до натівських вимог [6, с. 146].

Участь України в Програмі ЕОР значно активізувала її оборонну трансформацію, особливо з огляду на інституційну реформу сектору безпеки, запровадження стандартів НАТО, посилення цивільного контролю над збройними силами, а також упровадження нової воєнної доктрини, сумісної з підходами Альянсу. У практичному вимірі ЕОР дала Україні змогу не лише підвищити рівень боєготовності, а й активніше координувати спільні дії з НАТО на оперативному й стратегічному рівнях, зокрема, у Чорноморському регіоні [2, с. 103–105].

З науково-аналітичного погляду, Програма розширених можливостей виконує функцію своєрідного «тестового майданчика» для потенційних майбутніх членів НАТО, хоча сама по собі не є гарантією вступу. У випадку України участь в ЕОР поєднується з політичним прагненням до членства, закріпленням на конституційному рівні, і поступовим формуванням внутрішніх спроможностей до виконання критеріїв Вашингтонського договору. Таким чином, ЕОР в українському випадку є проміжною, але стратегічно важливою сходинкою на шляху євроатлантичної інтеграції [9, с. 308].

Участь України в Програмі розширених можливостей стала важливою віхою в процесі реалізації стратегічного курсу на євроатлантичну інтеграцію. Цей формат співпраці поєднує практичну оборонну взаємодію зі зміцненням політичного діалогу й довіри між Україною та державами-членами НАТО. Умови збройного конфлікту актуалізували значення ЕОР як дієвого інструмента підвищення обороноздатності, адаптації до стандартів Альянсу й посилення оперативної сумісності. Водночас участь у Програмі стала своєрідним політичним маркером зміни статусу України в системі міжнародної безпеки – не як периферійного партнера, а як активного суб'єкта євроатлантичного простору. ЕОР зміцнила позиції України як потенційного члена НАТО, сприяючи формуванню довгострокової підтримки з боку Альянсу на шляху до повноправного членства.

Переходячи до другого питання статті, варто розпочати з того, що поняття «статус кандидата в НАТО» в сучасному політичному й безпековому контексті немає. На відміну від Європейського Союзу, де процедура набуття статусу кандидата є чітко визначеною та закріпленою в установчих документах, Організація Північноатлантичного договору не передбачає юридично усталеної категорії «країна-кандидат». У правових і програмних документах НАТО відсутній формалізований механізм визнання держави кандидатом на вступ [11, с. 4–5].

Натомість Альянс керується гнучкою політичною практикою, що базується на консенсусі держав-членів, індивідуальних підходах до країн-партнерів і поступовій еволюції співробітництва.

Найбільш наближеним до офіційного «кандидатського» статусу інструментом у структурі НАТО є План дій щодо членства (Membership Action Plan, MAP) – механізм, який запроваджено в 1999 році як форму підготовки держав до повноправного членства в Альянсі. План дій щодо членства є політичним і технічним інструментом, що передбачає регулярне оцінювання прогресу країни-кандидата за низкою критеріїв: демократичне управління, цивільний контроль над збройними силами, оборонна реформа, урегулювання міжнародних суперечок тощо. Проте навіть участь у такому плані не гарантує членства, а лише відображає наявність політичної волі та спроможності країни виконати відповідні зобов'язання [3, с. 67].

У випадку України ситуація має особливий характер. Незважаючи на офіційну заявку на вступ до НАТО, подану у 2022 році, і закріплення курсу на членство в Конституції України у 2019 році, держава досі не отримала формального запрошення до участі в МАР.

Нині Україна не отримала такого запрошення, однак на саміті НАТО у Вільнюсі в липні 2023 року союзники погодилися скасувати вимогу щодо Плану дій щодо членства для України. Це означає, що шлях до членства скорочується з двох етапів до одного, й Україна може бути запрошена до Альянсу без попереднього виконання МАР, але лише після виконання визначених умов [6, с. 103].

Утім в умовах стрімкої трансформації євроатлантичної безпекової архітектури вітчизняна та міжнародна політична риторика дедалі частіше оперує поняттям «статус кандидата» стосовно України, надаючи йому символічно-політичного наповнення, попри відсутність юридичного визначення.

Такий статус набуває сенсу через низку об'єктивних ознак: активну участь України в операціях НАТО, приєднання до Програми розширених можливостей, проведення глибоких реформ у секторі безпеки й оборони, постійний діалог на високому рівні з державами-членами, а також публічне та політико-правове декларування прагнення до вступу. У цьому контексті термін «статус кандидата в НАТО» варто розглядати не як офіційну категорію, а як політичну конструкцію, яка відображає фактичну динаміку інтеграційного процесу та готовність країни до вступу [5, с. 466].

Таким чином, у сучасних умовах український статус кандидата до НАТО є політичним маркером стратегічного вибору, а також індикатором визнання з боку окремих держав-членів Альянсу. Він виконує важливу функцію внутрішньої мобілізації на проведення реформ і зовнішнього позиціонування України як активного суб'єкта євроатлантичного безпекового простору.

Отже, період 2014–2022 років став визначальним для трансформації відносин між Україною та НАТО, ознаменувавшись якісним переходом від декларативного партнерства до інституційно й практично наповненої взаємодії. Збройна агресія російської федерації проти України створила нову безпекову реальність, у якій питання обороноздатності й стратегічної інтеграції з Альянсом набули критичного значення. У цьому контексті надання Україні статусу учасника Програми розширених можливостей у 2020 році стало не лише визнанням практичного внеску держави в забезпечення міжнародної безпеки, а й дієвим інструментом для поглиблення оборонної співпраці, упровадження стандартів НАТО та посилення оперативної сумісності.

Участь у Програмі ЕОР зміцнила національну безпекову інфраструктуру України, сприяла розвитку цивільного контролю над Збройними Силами, розширила доступ до навчань, розвідданих і політичних консультацій, а також створила додаткові передумови для просування курсу на членство в Альянсі.

Водночас упродовж цього періоду в політичному дискурсі України утверджується вживання терміна «статус кандидата», незважаючи на відсутність чіткої юридичної процедури в структурі НАТО. Такий статус має насамперед політичне значення, відображаючи прагнення держави до повноправного членства й поступову інтеграцію в євроатлантичний безпековий простір.

Таким чином, поглиблення партнерства між Україною та НАТО у 2014–2022 роках, зокрема через Програму розширених можливостей, відіграло вирішальну роль у переосмисленні геополітичного статусу України. Цей процес не лише сприяв зміцненню національної стійкості до зовнішніх загроз, а й став основою для довгострокового стратегічного зближення з Альянсом, політичної підтримки з боку держав-членів НАТО й формування нової парадигми оборонної та зовнішньополітичної ідентичності України.

Література:

1. Алексієв М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. Україна – Європа – Світ. Серія «Історія, міжнародні відносини»: міжнародний збірник наук. праць. Київ, 2016. Вип. 17. С. 34–49.
2. Артёмов І., Віднянський С., Тодоров І., Токар П. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 284 с.
3. Василенко С. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. Одеса, 2000. 206 с.
4. Власюк О., Бодрук О., Парахонський Б. Україна – НАТО: сучасний стан відносин та перспективи розвитку. Київ: ПІД «Фоліант», 2015. 352 с.
5. Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: Фоліо, 2021. 591 с.
6. Знак В.В. Еволюція взаємовідносин Україна – НАТО у 1991–2019 рр.: історико-безпековий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2023. 218 с.
7. Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи. Київ: Центр Разумкова, 2018. 232 с.
8. Мелешенко Т., Волошин І. Шлях України до НАТО: основні проблеми, здобутки та перспективи євроатлантичної інтеграції. Український історичний журнал. 2021. № 4(559). С. 104–113.

9. Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст. Київ : Дух і літера, 2023. 552 с.
10. Тодоров І. Євроатлантична інтеграція України. Історія та сучасність : навчальний посібник. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2022. 376 с.
11. Шутов О. Поступ України до НАТО: крок вперед чи рух на місці? Військо України. 2007. № 2. С. 4–7.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477+438)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.09>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: ЗАГОСТРЕННЯ КРОК ЗА КРОКОМ

Діхтярук Євген,*аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки*
ORCID ID: 0009-0009-7020-7545

Українсько-польські міждержавні та міжнаціональні відносини стали предметом дослідження в статті. Історично їх важливість зумовила географічна близькість розміщення й спільна історія України та Польщі. Коротко описано основні події, які визначили характер взаємовідносин Києва й Варшави на офіційному рівні. Характер відносин залежить від внутрішньої ситуації в обох країнах і зміни геополітичних реалій і впливу «третьої сили». Факти, наведені в статті, підтверджують висновки експертів про абсурдність ситуації, яка полягає у тому, що охолодження відбувається у відносинах двох великих сусідніх центральноєвропейських держав, яким загрожує агресивна росія. Водночас, аналізуючи відносини між двома країнами, необхідно звертатися передовсім до історії, спільні історії якої впливають на сучасність. Розбіжності в поглядах на минуле є головним каменем спотикання у відносинах між державами й народами, що відображають численні офіційні документи. Саме тому виділено проблемні питання історії, які зумовлюють відносини між країнами й аспекти співпраці. На підставі аналізу ключових явищ зроблено висновок про зміну їх характеру та загальні тенденції. Аналіз конкретного наповнення українсько-польських відносин дає змогу ствердити їх наповненість та інтенсивність. У 1990-х і 2000-х роках українсько-польські стосунки розвивалися загалом у конструктивному руслі, а президентські домовленості в питаннях міжнаціонального примирення, перераховані в статті, стали кроком двох народів назустріч один одному. З 2008 року спостерігаємо період турбулентності, яку простежуємо й у заявах політиків, і в настроях суспільства. Проаналізований досвід українсько-польських відносин доводить, що непорозуміння можна й потрібно залишити в минулому та рухатися в спільному напрямі європейського майбутнього.

Ключові слова: Україна, Польща, українсько-польські відносини, політика, суспільство, історія.

Dikhtiaruk Yevhen. Ukrainian-Polish relations: step-by-step escalation

Ukrainian-Polish inter-state and inter-ethnic relations are the subject of this article. Historically, their importance has been determined by the geographical proximity and shared history of Ukraine and Poland. The main events that have shaped the nature of relations between Kyiv and Warsaw at the official level are briefly described. The nature of relations depends on the internal situation in both countries and changes in geopolitical realities and the influence of a 'third force'. The facts presented in the article confirm the experts' conclusions about the absurdity of the situation, which consists in the cooling of relations between two large neighbouring Central European states threatened by an aggressive Russia. At the same time, when analysing relations between the two countries, it is necessary to refer first and foremost to history, whose shared past influences the present. Differences in views on the past are the main stumbling block in relations between states and peoples, as reflected in numerous official documents. That is why problematic issues of history that determine relations between countries and aspects of cooperation have been identified. Based on the analysis of key phenomena, conclusions have been drawn about changes in their nature and general trends. Analysis of the specific content of Ukrainian-Polish relations allows us to verify their substance and intensity. In the 1990s and 2000s, Ukrainian-Polish relations developed in a generally constructive manner, and the presidential agreements on interethnic reconciliation listed in the article became a step towards rapprochement between the two nations. Since 2008, we have been witnessing a period of turbulence, which can be seen in the statements of politicians and in the mood of society. The analysed experience of Ukrainian-Polish relations proves that misunderstandings can and should be left in the past and that we should move in the common direction of a European future.

Key words: Ukraine, Poland, Ukrainian-Polish relations, politics, society, history.

З отриманням Польщею політичної свободи в 1989 році та здобуттям Україною незалежності в 1991 році розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних і міжнаціональних відносин. Цілком очевидно, що українсько-польські контакти сучасності виникли не на непередбаченому ґрунті. Досвід паризької «Культури», контакти представників Народного Руху України та діячів польської «Солідарності» вплинули на характер взаємин між країнами, коли ті набули міждержавного характеру. На їх перебіг впливав вибір шляху, яким рухалися країни та народи. За три десятиріччя, які минули, українсько-польські відносини пройшли й похолодання, «потепління», зближення, взаємну допомогу й підтримку, спільну боротьбу й загострення, дистанціювання, охолодження, непорозуміння.

Спробуємо через конкретні події змалювати всю непросту картину сучасних українсько-польських відносин, яку представили численні дослідники [1; 2; 3; 5; 6; 7].

21 травня 1997 року – заява Президентів України та Республіки Польща «До порозуміння і єднання». Закликаючи відкинути глибокі історичні стереотипи упередженого ставлення українців і поляків один до одного, президенти наголосили на необхідності активізувати співробітництво між двома державами та забезпечити кожній із них гідне місце в об'єднаній Європі. Декларація про примирення була покликана поставити крапку в багаторічній суперечці про історичне минуле двох країн.

11 липня 2003 року – у селищі Павлівка Волинської області відбулась урочиста зустріч президентів Л. Кучми й А. Кваснєвського як акт примирення з нагоди 60-ї річниці Волинської трагедії, на якій очільники України та Польщі сказали важливі й довгоочікувані слова: пробачаємо і просимо пробачення, а також відкрили пам'ятник українсько-польського примирення «Пам'ять – Скорбота – Єднання». Обидві сторони залишилися не до кінця задоволеними тими урочистостями. Для польських «патріотів» вони були замало польськими й патріотичними. Українські «патріоти» вважали їх надміру пропольськими та однобічними, адже нема за що розкаюватися, а порахунки кривд між нашими націями рівні, якщо не з більшою шкодою для української сторони.

2006 рік – акт примирення проголосили президенти В. Ющенко й Л. Качинський, відкривши в селі Павлокома (Польща) пам'ятники замордованим українцям і полякам.

27 квітня 2007 року – спільна заява Президента України та Президента Республіки Польща з нагоди 60-ї річниці акції «Вісла».

5 липня 2013 року – звернення депутатів українського парламенту, а точніше Партії регіонів та КПУ, яке стало можливим завдяки Президенту України Віктору Януковичу (2010–2014 роки), до польського Сейму про визнання Волинської трагедії геноцидом проти польського народу: «Просимо вас, депутатів Сейму Республіки Польща, підтримати рішення сенату, визнати Волинську різанину ОУН-УПА геноцидом щодо польського населення і засудити злочинні діяння українських націоналістів», – ішлося в документі. За словами авторів звернення, помилково вважати, що політичні кроки польських парламентарів, які вживають термін «геноцид» щодо Волинської трагедії, спричинять непорозуміння в польсько-українських відносинах.

17 грудня 2014 року – Президент України Петро Порошенко попросив у поляків вибачення за Волинську трагедію під час виступу перед обома палатами польського парламенту. На виступі президента був присутній президент РП.

9 квітня 2015 року – парламент України прийняв законопроект про правовий статус і вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України (у тому числі УВО, ОУН, УПА). Оскільки це було зроблено під час візиту президента Броніслава Коморовського, у Польщі це сприйняли як «антипольський» крок. Згодом частина експертів заявила, що це позначилося на його поразці в президентських перегонах.

8 липня 2016 року – Президент України Петро Порошенко разом з українською офіційною делегацією, в рамках візиту до Варшави на саміт НАТО, поклав квіти до Пам'ятника жертвам Волинської трагедії, запалив лампадку біля монумента та став на коліно. Таким чином, зроблено спробу вплинути на рішення польського парламенту щодо «волинської» резолюції.

22 липня 2016 року – Сейм Республіки Польщі ухвалив резолюцію, згідно з якою події, що мали місце на Волині, Східній Галичині в 1943–1945 роках, визнані «геноцидом, вчиненим українськими націоналістами проти мешканців Другої Речі Посполитої». День 11 липня, згідно з проголосованим документом, установлено Національним днем пам'яті геноциду. Президент України Петро Порошенко та МЗС України заявили, що шкодують із цього приводу.

8 вересня 2016 року – Верховна Рада України ухвалила заяву, у якій назвала рішення Сейму некоректною оцінкою трагічних подій. Український парламент висловив «жаль і розчарування» щодо рішень Сенату й Сейму Польщі, фактично не даючи оцінки самим подіям.

7 жовтня 2016 року – вихід у прокат художнього фільму «Волинь» режисера Войцеха Смажовського. Ця стрічка збурила емоції й стала суттєвою для українсько-польського діалогу. Одним із суттєвих застережень до цієї художньої стрічки стала повнота й об'єктивність показу минулого в ній. В Україні було спочатку скасовано закритий показ, запланований на 18 жовтня 2016 року й організований Польським інститутом в Україні (Київ); згодом було прийняте рішення про заборону прокату цієї стрічки в Україні. У Польщі ж фільм став переможцем Польських кінопремій «Орли 2017» (здобув 9 із 14 категорій, зокрема «найкращий фільм» і глядацьких симпатій).

20 жовтня 2016 року – польський Сейм і Верховна Рада України ухвалили спільну Декларацію пам'яті та солідарності, яка мала покласти край історичним суперечкам. Декларація, підтримана Сеймом, майже ідентична з документом, за який того ж дня проголосувала Верховна Рада, проте з неї прибрали згадку про боротьбу українських сил «антинацистського опору».

17 січня 2017 року – президент (міський голова) Перемишля Роберт Хома заявив, що йому заборонений в'їзд до України на п'ять років. Посольство Польщі направило до МЗС України ноту з проханням пояснити обставини заборони в'їзду для мера Перемишля. Варто нагадати, що в Перемишлі в грудні 2016 року відбувся «Марш орлят». Під час проходження колони повз будівлі Українського народного дому один із демонстрантів крикнув «Смерть українцям», решта ж учасників ходи його підтримали. Варто вказати, що захід відбувався під патронатом мера Хоми. Згодом заборона була скасована.

6 лютого 2017 року – голова керівної партії Польщі «Право і Справедливість» Ярослав Качинський вважає, що возвеличення (głogifikacja) імені Степана Бандери в Україні може завадити євроінтеграційним прагненням України. «Коротше кажучи, це справа певного вибору України. Я чітко сказав пану президенту Порошенку, що з Бандерою вони в Європу не увійдуть. Це справа для мене ясна, ми й так виказали величезне терпіння, але всьому є межі».

29 березня 2017 року – обстріл Генерального консульства РП у Луцьку, розташованого на вул. Дубнівській, 22 б. Про навмисну провокацію заявив міністр оборони Польщі Антоній Мацаревич: «Я віддаю перевагу найбільш поширеній тезі: ми маємо справу з навмисною провокацією. Це є частиною ланцюга подій, які стосуються не тільки України. Ланцюг подій, пов'язаний з бажанням будь-якою ціною посіяти ненависть між Польщею та Україною, щоб призвести до виникнення конфлікту, спору, сварки, плутанини». Тоді голова МЗС України Павло Клімкін висловив обурення з приводу провокації: «Обурений провокацією проти Генконсульства Польщі у Луцьку. Це підлість від тих, хто проти нашої дружби з Республікою Польща. Робимо все, щоб винні були покарані». Згодом прес-служба СБУ повідомила, що за нічним обстрілом і перекриттям траси Львів – Рава-Руська стоять російські спецслужби, а безпосереднім замовником виступив лідер радикальної громадської організації «Наждак» Микола Дульський, який переховується в РФ.

26 квітня 2017 року – представники радикальної організації «Національний рух» та інших націоналістичних сил за день до відзначення 70-річчя акції «Вісла» демонстративно демонтували український пам'ятник бійцям УПА на цвинтарі в Грушовичах Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства поблизу кордону. Хоча це був не перший факт плюндрувань українських пам'яток у Польщі, однак присутність представників місцевого самоврядування й виправдання цих дій державними інституціями робили цю подію винятковою. Це викликало протести в Україні: після інциденту в с. Грушовичі Український інститут національної пам'яті оголосив, що зупиняє роботу щодо пошуку та легалізації польських пам'яток в Україні.

7 серпня 2017 року – вручено ноту протесту послу РП в Україні Яну Пеклу через плани Польщі до сторіччя незалежності 2018 року випустити паспорти в новому дизайні. Серед запропонованих зображень на сторінках паспорта з'явилися «Остра брама» в литовському Вільнюсі й «Меморіал орлят» у Львові, що викликало протест Литви й України. Згодом суперечливі пропозиції були відхилені й скандал урегульований.

2 листопада 2017 року – міністр закордонних справ РП Вітольд Вашиковський заявив, що «зараз ми запускаємо процеси, які не допускать людей, що демонструють вкрай антипольські позиції, на територію Польщі. Люди, які демонстративно носять мундири СС «Галичина», до Польщі не в'їдуть». Він відзначив, що мова також іде про тих, хто перешкоджає відновленню польських місць пам'яті. Коли 18 листопада польські прикордонники не впустили до країни відповідального секретаря Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції Святослава Шеремета, це стало підтвердженням упровадження «чорних списків».

5 листопада 2017 року – міністр закордонних справ РП Вітольд Вашиковський у ході візиту до Львова відмовився відвідати Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» після слів директора Русла Забілого про окупацію Західної України в 1921–1939 роках.

7 листопада 2017 року – Президент РП Анджей Дуда заявив, що очікує від влади України, що «люди, які висловлюють відверто націоналістичні й антипольські погляди, не будуть обіймати важливих місць в українській політиці». За його словами, те, що такі люди є, «бо всі ж знають, що вони є, – то дуже недобрий знак щодо нас із українського боку», «це неприйнятно».

8 листопада 2017 року – Президент України Петро Порошенко ініціював проведення надзвичайного засідання консультативного комітету президентів України та Польщі. В офіційному повідомленні прес-секретаря глави держави йдеться, що комітет скликається «з метою запобігання подальшій ескалації напруженості між країнами».

16 січня 2018 року – Польща зареєструвала в раді Безпеки ООН проєкт резолюції про визнання актів геноциду, учинених українськими націоналістами щодо поляків у роки Другої світової війни. Цей проєкт було внесено на підставі резолюції Генеральної Асамблеї ООН про недопущення актів геноциду

та покарання за них (1948 рік) і про незастосування часових обмежень щодо воєнних злочинів і злочинів проти людяності (1968 рік).

26 січня 2018 року – Сейм ухвалив нову редакцію закону «Про Інститут національної пам'яті (ІНП)», який значно розширює повноваження установи у справі розслідування «злочинів, учинених проти польського народу та його доброго імені».

1 лютого 2018 року – Сенат Польщі прийняв без поправок закон «Про Інститут національної пам'яті», який стосується злочинів нацизму та комунізму під час Другої світової війни й має протидіяти запереченню або применшенню відповідальності виконавців злочинів, що співпрацювали з Третім Рейхом. Окрім іншого, ним передбачено кримінальну відповідальність за заперечення т. зв. «злочинів українських націоналістів» проти поляків. Це викликало глибоку кризу відносин РП з Ізраїлем та Україною.

6 лютого 2018 року – Верховна Рада України ухвалила проєкт постанови про заяву у відповідь на ухвалення Сеймом і Сенатом РП змін до закону про ІНП. У заяві йдеться про те, що український парламент з розчаруванням і глибокою стурбованістю сприйняв ухвалені в Польщі зміни до законодавства, які запроваджують кримінальну відповідальність за заперечення т. зв. «злочинів українських націоналістів».

11 лютого 2018 року – прем'єр-міністр РП Матеуш Моравецький під час зустрічі в публічній бібліотеці із жителями Холма (Люблінське воєводство) поставив Богдана Хмельницького в один ряд із Гітлером і Гімлером. Це ще раз підтвердило використання минулого в сучасних українсько-польських відносинах.

22 травня 2022 року – Президент Республіки Польща Анджей Дуда став першим очільником іноземної держави, який виступив у Верховній Раді України від початку широкомасштабного вторгнення росії. Він запевнив, що «Польща ніколи не залишить Україну на самоті», і продемонстрував беззастережну підтримку України в процесі входження до ЄС. Під час виступу польський президент окреслив перспективи співпраці. Він виходив з розуміння того, що напруження в польсько-українських відносинах слугує виключно чужим інтересам, а полякам та українцям заважає. Водночас польський Президент опосередковано продемонстрував декларування й аргументоване відстоювання позиції польської держави щодо спірних історичних подій, зазначивши, що «ми зробили взаємно багато помилок, за які заплатили високу ціну».

10 березня 2023 року – віцеміністр Ярослав Селлін на питання про вибачення за Волинь і вшанування 80-річчя волинських подій у контексті війни заявив: «Потрібне терпіння. Україна починає вибачатися. Нагадаю, що вже минулого року була безпрецедентна ситуація, коли посол України у Польщі разом із представниками найвищої державної влади, тут у Варшаві, під пам'ятником, який вшановує волинську різанину, поклав свій вінок, схилив голову й помолився. Рівно ж Володимир Зеленський у цій справі висловився, віддаючи шану та честь жертвам волинської різанини». «Це рефлексія дозрівання. Мусимо бути у цій справі терплячими, битися за правду, домагатися правди. Правда ж є такою, що це був геноцид, геноцид, учинений українськими націоналістами. І, попри те, що сьогодні маємо зовсім інші відносини, дружні, і разом боронимося від російської агресії, про важкі карти нашого спільного минулого забувати не повинні», – додав він.

11 березня 2023 року – прем'єр Матеуш Моравецький, перебуваючи в Jaśle (Підкарпаття), заявив про необхідність з'ясування правди про «волинську різанину» до кінця. «Під час двох останніх візитів до Києва розмовляв з президентом (Володимиром) Зеленським і про те – і маю обіцянку, що ексгумації врешті будуть знову розпочаті». І наступне: «Ми цього напевне не відпустимо, незалежно від того, що відбувається в Україні (...) не маємо права того відпустити й не відпустимо... Правда про Волинську різанину має бути з'ясована до кінця».

19 травня 2023 року – речник Міністерства закордонних справ РП Лукаш Ясіна заявив, що Президент України Володимир Зеленський мав би вибачитися за волинські події 1943 року. Про це йдеться на порталі Опет: «Ніколи не буде вдалого часу, щоб говорити про це. Це треба нарешті сказати собі, бо досі лунають заклики, що заради польсько-українських відносин варто менше говорити про Волинь».

21 травня 2023 року – «Справа волинської трагедії – це справа, яка й надалі є живою в пам'яті багатьох польських родин, і ця тема не буде нами занедбаною, однак повинна бути порушеною з певної перспективи становчо, однак і розважливо, через діалог і в співпраці обох сторін, – ствердив віцешеф МЗС Аркадіуш Мулярчик. – Треба підкреслити, що це проблема, яка стосується нашої спільної історії в українсько-польських відносинах, а справа волинської різанини не є закритою в наших відносинах. Нині це не є й не може бути нагальним питанням для української сторони, адже Україна бореться нині за життя, що не змінює того, що для поляків ця тема є надважливою».

20 травня 2023 року – у відповідь посол України у РП Василь Зварич назвав неприйнятними спроби нав'язати Президенту України, що він має робити щодо спільного минулого: «Будь-які спроби нав'язати Президенту України чи Україні те, що ми повинні робити по відношенню до нашого спільного минулого, є неприйнятним і прикритим. Ми пам'ятаємо історію, готові до діалогу і взаємного розуміння, водночас закликаємо до поваги і виваженості у заявах, особливо в складній реальності геноцидної російської агресії проти українського народу. Крім того, відома формула справжнього примирення в українсько-польських відносинах, яку взяли за основу ієрархи наших Церков, розуміючи перебіг історії і всю морально-християнську сутність наших взаємин звучить так: «прощаємо і просимо пробачення».

25 травня 2023 року – у промові в Сеймі РП голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук згадав про важкий досвід історії – роковини Волинської трагедії: «Наближаються роковини страшних подій на Волині. Ми розуміємо ваш біль після втрати близьких. Усім нащадкам загиблих висловлюю співчуття і вдячність за те, що вони зберігають світлу пам'ять про своїх предків. Пам'ять, яка не закликає до помсти і ненависті, служить застереженням, що подібне ніколи не повториться між нашими народами».

20 червня 2023 року – Польща чекає від України не одиничних вибачень за волинську різанину, а комплексного підходу до вирішення проблеми ставлення до людей, які загинули від рук українських націоналістів 1943 року. Саме про це у вівторок, 20 червня, заявив в етері RMF заступник міністра закордонних справ РП Павел Яблонський. Відповідаючи на питання журналістів, чи повинен чинний український Президент Володимир Зеленський вибачитися перед Варшавою за трагічні події часів Другої світової війни, П. Яблонський підкреслив: «Ми не хочемо однієї заяви, однієї декларації, одних вибачень. Ми прагнемо, щоб це питання вирішувалося комплексно, на довгострокову перспективу. Суть у тому, щоб провести ексгумацію, вшанувати пам'ять жертв». Чиновник також відзначив, що польська сторона активно «працює над тим, щоб ситуація змінилася на краще». «Я оптимістично налаштований у тому, що робота йде в правильному напрямі, що вже почалися певні кроки щодо ексгумації», – підкреслив заступник міністра.

24 червня 2023 року – про волинські події запитали голову PiS Ярослава Качинського під час розмови на RMF FM: «Це важко, не буду цього приховувати. Не хочу цієї теми розвивати. Говорю прямо – коли прийде річниця, а це вже незабаром, треба сказати, що це геноцид винятково брутальний, жорстокий, гірший, ніж німецький. Це був геноцид і з цим варто розрахуватися». Водночас він ствердив: «Колись сказав це Петру Порошенкові в будівлі Сейму й навіть у більш жорсткій формі. Але в цій хвилі не вважаю, що цим допоміг би тому, що є в цей момент також нашою головною метою, а отже, здолання Росії. Вони вважають, що в цей момент не можуть. Не поділяю цієї думки, однак це вони провадять війну, вони гинуть на фронтах, їх бомбардують, нищать різними способами. Щодо них теж запланований, адже, напевне, був такий план, геноцид. Саме так це потрібно визначити». Ярослав Качинський ствердив, що це потрібно враховувати, але не можна рівно ж забувати про польські жертви: «Не можемо із цього зрезигнувати, адже жоден народ не може прийняти геноцид, учинений на його громадянах, і загалом не може прийняти – якщо є народом і цивілізованою державою – жодного геноциду».

7 липня 2023 року – росія намагатиметься використати факт Волинської трагедії, щоб посварити українців і поляків, поки обставини тих подій не будуть повністю з'ясовані. На цьому наголосив прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький у селі Плужники Тернопільської області, де проводяться пошуково-ексгумаційні роботи на місці поховання польських жертв Волинської трагедії. «Маємо усвідомлювати, що поки не буде до кінця встановлено й записано історію Волинського злочину, Росія завжди використовуватиме «Волинську карту», аби вбити клин між поляками й українцями». За його словами, цього не можна дозволити, особливо в період, коли Україна бореться за свою свободу, незалежність і право на життя. «Уся Україна бореться також за Польщу і Європу. Вона бореться за нашу безпеку та наше майбутнє. Щодня українські воїни гинуть у боротьбі з варварською російською навалою, і ми їм вдячні».

7 липня 2023 року – «Наші українські сусіди та союзники сьогодні, мабуть, розуміють краще, як для нас важливо відшукати кожне місце, усі рештки й поховати їх по-християнськи. Ми, поляки, ніколи не зупинимося, поки останні рештки не будуть знайдені. Це не лише наша справа, а й справа українців. Не буде цілковитого польсько-українського об'єднання без усіх решток», – цитує М. Моравецького «Польське радіо».

9 липня 2023 року – Президент РП Анджей Дуда відвідав Луцьк, де разом з українським колегою Володимиром Зеленським ушанував пам'ять жертв Волинської трагедії. Відтак президенти опублікували однакові дописи в соцмережах: «Разом вшануємо всіх невинних жертв Волині! Пам'ять нас єднає! Разом ми сильніші!».

4 червня 2025 року – польський Сейм ухвалив закон про Національний день пам’яті про поляків, жертв геноциду, учиненого ОУН та УПА на східних землях Другої Речі посполитої, як називали в Польщі «східних кресах» у 1939–1946 роках, указавши кількість польських жертв – у понад 100 тисяч.

Цілком очевидно, що періоди напруження, які виникали й виникають між державами та народами, пов’язані передовсім різним трактуванням історичного минулого двох народів.

Як підсумок і висновок висловимо таку тезу. Досвід останніх десятиліть не підважує висновку, зробленого Іваном Лисяком-Рудницьким у 80-х роках 20 століття: «Моє перше твердження зводиться до того, що польсько-українські взаємовідносини у великій мірі визначили шляхи історичної долі обох народів. Моє друге твердження полягає в тому, що, незважаючи на численні взаємозбагачення обох народів і численні випадки взаємодієвчої співпраці, поляки й українці в минулому не заснували своїх політичних взаємин на задовільних, а тим більше міцних підвалинах» [4, с. 83]. Водночас жодні суперечки про історичну минувшину не повинні заважати співпраці й добросусідству нині. Жодні «війни пам’ятей» не мають перешкодити воєнній допомозі задля перемоги України й усього демократичного світу в російсько-українській війні.

Література:

1. Буліга М. Державна політика історичної пам’яті в Республіці Польща (90-ті роки XX – поч. XXI ст.): тенденції, еволюція та досвід для України. *Літопис Волині*. 2024. Ч. 31. С. 81–85.
2. Каліщук О. Волинська трагедія в контексті геноцидних студій. *Український історичний журнал*. 2025. Ч. 1. С. 22.
3. Каліщук О. Українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни: інтерпретації минулого в умовах змін геополітичних реалій. *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 4. С. 98.
4. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 83–110.
5. Сінкевич Є.Г. Українсько-польські відносини (1918–2020) : навчальний посібник. 3 вид., випр. і доповн. Черкаси : Вид-во ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2020. 145 с.
6. Стрільчук Л. Сучасний польський націоналізм та українсько-польські суперечності – нові обличчя старих проблем. *Історичні і політологічні дослідження*. 2019. № 1 (64). С. 192–200.
7. Стрільчук Л. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття). Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 608 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.85)(=411.16)«19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.10>

БОРОТЬБА ЗА ЛІДЕРСТВО В ЄВРЕЙСЬКОМУ РУСІ НА БУКОВИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Добржанський Олександр,

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID ID: 0000-0002-3817-188X

У статті проаналізовано боротьбу між окремими угрупованнями єврейських політиків за вплив на суспільні процеси, формування політичних товариств і партій, визначення ідейних орієнтирів єврейського національного руху. Значну увагу приділено характеристиці двох найбільш яскравих лідерів євреїв цього часу – адвоката Беняміна (Бенно) Штраухера та професора Чернівецького університету Леона Кельнера. Відзначено, що Бенно Штраухер на початку ХХ ст. став найбільш впливовим єврейським політиком Буковини. Він був одночасно й депутатом Австрійського парламенту, і Буковинського сейму, і Чернівецької міської ради. Він очолював Буковинську єврейську громаду й низку культурних і політичних товариств. У 1901 р. він створив першу політичну організацію євреїв Буковини «Єврейське народне товариство», у 1907 р. замість попередньої ним засновано «Єврейське національне товариство», яке 1909 р. перетворено в «Національну партію євреїв Буковини». Така концентрація влади викликала опозицію серед низки єврейських політиків, зокрема М. Ебнера, Ф. Менчеля й інших. Упродовж 1905–1910 рр. вони створили низку політичних товариств, які прагнули боротися із засиллям Б. Штраухера в політичному житті євреїв. Однак усі спроби завершувалися поразкою. Новий етап боротьби настав у 1910 р., коли лідером антиштраухерівської опозиції став Леон Кельнер. У жовтні цього року він виступив з ідеєю створення політичної організації «Буковинська народна рада». Цей проєкт утілено в життя вже в 1911 р. Цього ж року розгорнулася передвиборча боротьба до Буковинського сейму, а потім Австрійського парламенту. Хоча Національна партія Б. Штраухера отримала 6 депутатських місць у Буковинському сеймі, а прихильники Л. Кельнера – тільки два, це вже був значний успіх для опозиції. У статті підкреслено, що, незважаючи на гостру боротьбу, обидві політичні сили сповідували приблизно однакові ідейні орієнтири, відстоюючи визнання євреїв окремим народом, добиваючись розширення їхніх національно-культурних прав, пропагуючи ідеї сіонізму. Відмінності найбільше торкалися тактики дій і взаємин з іншими політичними силами краю. Підкреслено, що прихильники Б. Штраухера послідовно підтримували союзницькі відносини з українськими політичними силами. Загалом зазначена політична боротьба мала позитивний характер, бо сприяла демократизації єврейського руху, кристалізації національних гасел, консолідації розрізнених політичних сил.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Буковина, євреї, політична партія, антисемітизм, сіонізм, Б. Штраухер, Л. Кельнер.

Dobrzhanskyi Oleksandr. The struggle for leadership in the Jewish movement in Bukovyna at the beginning of the 20th century

The article analyzes the struggle between individual groups of Jewish politicians for influence on social processes, the formation of political societies and parties, and the definition of the ideological guidelines of the Jewish national movement. Considerable attention is paid to the characteristics of the two most prominent Jewish leaders of that time, lawyer Benjamin (Benno) Straucher and Chernivtsi University professor Leon Kellner. It is noted that at the beginning of the 20th century, Benno Straucher became the most influential Jewish politician in Bukovina. He was simultaneously a member of the Austrian Parliament, the Bukovina Sejm, and the Chernivtsi City Council. He headed the Bukovina Jewish community and a number of cultural and political societies. In 1901, he created the first political organization of Bukovina Jews, the Jewish People's Society, and in 1907, he replaced it with the Jewish National Society, which in 1909 was transformed into the National Party of Bukovina Jews. Such a concentration of power provoked opposition among a number of Jewish politicians, including M. Ebner, F. Menchel, and others. Between 1905 and 1910, they created a number of political societies that sought to combat B. Straucher's dominance in Jewish political life. However, all attempts ended in failure. A new stage in the struggle began in 1910, when Leon Kellner became the leader of the anti-Straucher opposition. In October of that year, he proposed the idea of creating a political organization called the Bukovina People's Council. This project was implemented in 1911. That same year, the election campaign for the Bukovina Sejm and then the Austrian Parliament began. Although B. Straucher's National Party won six seats in the Bukovynian Sejm and L. Kellner's supporters only two, this was already a significant success for the opposition. The article emphasizes that despite the fierce struggle, both political forces professed roughly the same ideological guidelines, advocating the recognition of Jews as a separate people, seeking to expand their national and cultural rights, and promoting the ideas of Zionism. The differences mainly concerned tactics and relations with other political forces in the region. It is emphasized that B. Straucher's supporters consistently maintained allied relations with Ukrainian political forces.

In general, this political struggle was positive in nature, as it contributed to the democratization of the Jewish movement, the crystallization of national slogans, and the consolidation of disparate political forces.

Key words: *Austria-Hungary, Bukovyna, Jews, political party, anti-Semitism, Zionism, B. Straucher, L. Kellner.*

На початку XX ст. єврейський рух на Буковині переживав певне піднесення. В основі цього лежало декілька чинників. Передусім мало місце значне зростання економічного потенціалу єврейства, особливо в промисловості й торгівлі, а також серед великих землевласників. Позитивним був демографічний баланс. За період з 1880 по 1910 рр. чисельність буковинців іудейського віросповідання зросла з 67418 [23, с. 26] до 102919 [12, с. 57–95]. У більшості міст і містечок євреї становили значну частину населення. Важливим чинником, який впливав безпосередньо й на єврейський рух, були реформи, які відбувалися в державі загалом (наприклад, реформування виборчого закону до австрійського парламенту) і на Буковині зокрема. Єврейська громадськість не могла залишатися осторонь них.

Разом із тим, незважаючи на всі позитивні зміни, які відбулися в попередні десятиліття, єврейство не було забезпечене деякими необхідними правами. У політичному плані воно залишалося на другорядних позиціях. Як і в інших регіонах Австрії, євреїв Буковини не визнавали окремим народом. Їхню мову їдиш вважали зіпсованою німецькою. У всіх статистичних довідниках євреїв рахували німцями. Особливо гостро це стало відчутно, коли розпочалися розмови про запровадження національних кадастрів при виборах до місцевих сеймів та Австрійського парламенту.

Певне значення мало й те, що в Австро-Угорщині на початку XX ст. стають популярними партії, які в тій чи іншій формі сповідували антисемітизм. Найбільш характерною в цьому плані була християнсько-соціальна партія на чолі з багаторічним бургомістром Відня Карлом Люгером. Ця партія мала своїх послідовників на Буковині, зокрема серед деяких румунських і німецьких політиків.

Така ситуація призвела до значної активізації єврейства краю, розуміння ними, що політика культурної асиміляції з німцями не врятує їх від антисемітизму. З'являються перші політичні товариства, які фактично діяли як політичні партії, значно загострюється боротьба між окремими суспільними силами, які по-різному бачили майбутній розвиток єврейського населення краю та його ідейні орієнтири. Усе це надзвичайно цікава й досить повчальна історія, яка дає можливість краще зрозуміти розвиток окремих національних рухів, становлення та розвиток модерних націй у Центральній і Східній Європі й заслуговує на поглиблене вивчення.

Останнім часом дослідження проблеми значно активізувалося. Однак намітилася досить цікава тенденція. Українські дослідники переважно звертають увагу на діяльність одного з найбільш яскравих представників єврейського руху краю – Бен'яміна (Бенно) Штраухера. Відзначимо статті Миколи Кушніра [3], Ігоря Піддубного [5], у яких показано окремі аспекти участі Б. Штраухера в суспільному житті Буковини на початку XX ст. Разом із тим у західній історіографії зараз велика увага приділяється політичній діяльності професора Чернівецького університету Леона Келльнера. Зокрема, це роботи Рамона Пілса (Ramon Pils) [15], Джуліо Ск'явоні (Giulio Schiavoni) [21].

Особливо вартісними є праці Девіда Рехтера (David Rechter), який дослідив життєвий шлях Л. Келльнера, зокрема його суспільну діяльність у Чернівцях [19]. В узагальненій праці про євреїв Буковини австрійської доби він приділив окремий розділ подіям на початку XX ст., але основну увагу звернув на боротьбу політичних сил у єврействі краю тільки в 1910–1914 рр. [20].

Загалом зроблено вже певні напрацювання в дослідженні поставленої проблеми, однак чимало аспектів взаємин окремих політичних сил єврейства Буковини в суспільно-політичному житті краю залишалися поки що поза увагою дослідників.

Мета статті – проаналізувати формування політичних організацій євреїв Буковини на початку XX ст., боротьбу за лідерство в єврейському русі між найбільш яскравими його представниками: Б. Штраухером, М. Ебнером, Л. Келльнером, А. Вальштайном, Н. Вендером, С. Вайсельбергером та іншими, осмислити ідейне спрямування й наслідки цієї боротьби.

З кінця 90-х рр. XIX ст. єврейство Буковини вступило в новий етап розвитку, який пов'язаний з формуванням політичних товариств і партій і посиленням впливу на суспільно-політичні процеси.

Яскравим лідером єврейства Буковини в цей час став юрист, адвокат Бен'ямін (Бенно) Штраухер. Він був корінним буковинцем, народився в с. Рогізна під Чернівцями в єврейській родині. Навчався в Чернівецькому Вищому реальному училищі, але потім, щоб забезпечити собі кращі можливості вступу в університет, перейшов до Вищої чернівецької гімназії, де закінчив восьмий клас і склав випускні іспити (матуральні екзамени) у 1872 р. [26, с. 80]. Після цього з 1872 по 1876 рр. пройшов чотирирічний курс навчання на правничому факультеті Віденського університету й склав там випускні іспити, але докторат захистив у Чернівецькому університеті в 1880 р. [13, с. 127].

З 1884 р. займався адвокатською практикою. Одночасно почав брати участь у громадському житті Чернівців, а згодом і всієї Буковини. Свою політичну діяльність Б. Штраухер розгорнув під гаслами захисту інтересів простих євреїв, надання їм більших економічних і національно-культурних прав. У зв'язку з цим критикував деяких впливових і заможних єврейських діячів за те, що вони нехтують інтересами широких народних мас. Така риторика досить швидко зробила його популярним. У тому ж таки 1884 р. його вперше обрали до Чернівецької міської ради, де він одразу показав себе як ініціативний депутат і вправний оратор. Дійсним членом цього представницького органу влади Б. Штраухер безперервно залишався аж до 1938 р., тобто 54 роки.

Важливим етапом політичної кар'єри Б. Штраухера стало обрання його депутатом Австрійського парламенту в 1897 р. У роботі цього вищого представницького органу Австрії він брав участь до розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Виступи Б. Штраухера в палаті депутатів незмінно викликали увагу громадськості Буковини. Вони друкувалися в газетах або окремими відбитками. У них він торкався проблем не тільки своєї малої батьківщини, а й Галичини й інших коронних земель. Декілька разів він досить гостро виступав у парламенті з приводу єврейських погромів у Російській імперії та становища євреїв у Румунії.

Зберігаючи парламентські повноваження, Б. Штраухер одночасно був обраний депутатом Буковинського сейму. Членом цього органу місцевого самоврядування він був незмінно до 1918 р., а в 1904–1911 рр. також обирався членом крайового виділу.

Хоча передвиборчі кампанії Б. Штраухер проводив досить успішно, він розумів, що для зміцнення своїх позицій у суспільному житті краю необхідна політична організація, за допомогою якої він міг би втілювати свої ідеї в життя. Тому в 1899–1900 рр. Б. Штраухер виступає з ініціативою заснування «Єврейського народного товариства» («Jüdischer Volksverein»), яке мало б об'єднати євреїв під політичними і національно-культурними гаслами. Щоправда, воно було засноване з деяким запізненням на початку 1901 р., уже після виборів 1900 р., які, як уже зазначалося, були успішними для Б. Штраухера. На деякий час у товаристві об'єдналися більшість впливових єврейських діячів краю. Основна ідея товариства полягала у відмові від підтримки політики повної єдності з німцями й боротьбі за права євреїв як окремої нації. В одному з програмних документів товариства зазначалося: «Єврейське народне товариство» у Чернівцях поставило собі за мету зберегти національну культуру та захистити інтереси євреїв як у країні, так і за її межами. Серед засобів досягнення цієї мети – організація в культурному, соціальному й політичному плані, зокрема в культурному плані шляхом збереження єврейської історії та єврейського духовного життя; у громадській сфері – через організацію єврейських товариств і заснування єврейського народного дому; у соціальній сфері – через регулювання єврейської благодійної діяльності, заснування фондів підтримки для максимального обмеження випадків жебрацтва, створення благодійних фондів, а також ощадних і позичкових товариств; у політичному плані – шляхом створення бюро з правового захисту, обрання осіб до органів громадського представництва, які словом і ділом виступатимуть за захист прав єврейського народу або принаймні підтримуватимуть наші прагнення, а також шляхом найповнішого розумного використання всіх наших можливостей впливу в економічній і політичній сфері» [7, с. 4].

Як бачимо, товариство мало на меті вирішення широкого кола питань, які торкалися як політики, так і культурно-освітніх проблем, благодійництва, товариського життя. Упродовж перших років існування товариство проявляло певну активність, регулярно проводячи зібрання й прагнучи залучати на них широкі верстви єврейського населення. Однак уже відразу стало відчутним, що товариство використовувалося Б. Штраухером для зміцнення своїх позицій у єврействі краю. Уже в 1903 р. його обрали віце-президентом, а наступного року президентом єврейської релігійної громади.

Досить важливим для Б. Штраухера було питання політичних союзників з інших народів краю. Варто зауважити, що він завжди вважав, що євреї та українці на Буковині – природні союзники, бо в них є багато спільних інтересів щодо реформування суспільних відносин у краї. Невипадковим стало зближення Б. Штраухера на початку XX ст. з новим лідером українців М. Васильком. Логічним також був союз у цей час з групою А. Ончула, так званих демократичних румунів, яка виступала під гаслом захисту інтересів простих румунських селян і боротьби із засиллям великих землевласників у буковинських справах.

Таким чином, уся логіка попередньої суспільної діяльності сприяла зближенню цих трьох депутатів Буковинського сейму і створенню міжнаціонального об'єднання, яке отримало назву «Вільнодумний союз». Участь у ньому сприяла зростанню авторитету Бенно Штраухера як політика. Хоча об'єднання розпалося вже в 1905 р., ті ініціативи, з якими воно виступило в 1903–1904 рр., залишалися стрижнем політичного життя краю аж до Першої світової війни, а Бенно Штраухер брав активну участь на рівні

Буковинського сейму, крайового виділу, Чернівецької міської ради в розробленні реформ і намаганні забезпечити буковинцям кращі економічні й культурно-освітні умови.

Дещо гірше в Б. Штраухера було із суто єврейськими справами. Уже через декілька років після заснування «Єврейське народне товариство» перестало проявляти будь-які ознаки активності. Досить потужно в цей час проти Б. Штраухера виступили відомі діячі єврейства Буковини: журналісти Маєр Ебнер, Філіп Менчель, Адольф Вальштайн, юрист Йозеф Вайндефельд, та інші. Б. Штраухеру закидалося узурпування влади в єврействі краю, авторитарних методах управління товариствами, нечесності.

Важливим у суспільно-політичному житті краю став 1907 р. Саме цього року відбувалися вибори до Австрійського парламенту за новим виборчим законом, який передбачав загальні, рівні й безпосередні вибори при таємному голосуванні. За кожною національністю закріплюлася певна кількість місць. Через те що євреї входили до німецької виборчої квоти, вони особливо гостро відчували необхідність належної агітаційної роботи, щоб провести своїх кандидатів.

Б. Штраухер, щоб активізувати своїх прихильників, 13 січня 1907 р. заснував нову політичну організацію «Єврейське національне товариство» [11], яке в 1909 р. перейменували в «Єврейську національну партію». У програмі цього політичного об'єднання зазначалося: «Найголовнішою метою партії є повна реалізація проголошеної конституцією рівноправності в усіх сферах, необмеженої рівності, а також визнання єврейського народу і єврейської нації. Діяльність партії охоплює найперше захист економічних, політичних і культурних прав та інтересів єврейського народу Буковини» [1, с. 276]. Найближчим завданням на 1907 р. товариство вважало необхідність вибороти два депутатські місця до Австрійського парламенту від східного й західного німецьких виборчих округів Чернівців. Друкованим органом товариства стала газета «Die Volkswehr» («Народна самооборона»), яка почала виходити ще в 1904 р. й завжди займала відкриту проштраухерівську позицію.

Однак опоненти Б. Штраухера також не сиділи склавши руки. Ще в 1905 р. вони спробували заснувати «Політичне товариство прогресивних євреїв Буковини», розробили статут товариства. Але тоді цей проєкт не було повністю втілено в життя [1, с. 222–228].

Проте 24 лютого 1907 р. було засновано нове «Єврейське політичне товариство» («Der jüdisch-politische Verein»). Головою цього об'єднання став др. Макс Фокшанер, заступником голови – др. Майєр Ебнер, секретарем – др. Макс Перлштейн [9]. У програмних документах товариство не приховувало, що воно поведе серйозну боротьбу за мандати до Австрійського парламенту й інших представницьких органів влади. Зокрема, зазначалося: «... нашим найважливішим завданням буде зміцнення політичного становища євреїв, зокрема, на Буковині в усіх напрямках шляхом відповідного представництва в Рейхсраті, земельних сеймах, муніципалітетах та інших державних органах, а також, залежно від обставин, шляхом укладення відповідних союзів та угод» [17]. Також відкрито декларувалася антиштраухерівська позиція й негативне ставлення до його діяльності. «Ми засуджуємо нагромадження державних посад однією особою, тому що досвід навчив нас, що надмірна концентрація влади легко призводить до її зловживання, а будь-яка диктатура за своєю природою є запереченням демократії... Релігійна громада повинна повернутися до своїх справжніх і законних завдань, вона має служити релігійним потребам громади й специфічним єврейським культурним завданням. Ми подбаємо про те, щоб у релігійній громаді більше не займалися політикою», – зазначалося в програмі [17].

Для поширення своїх ідей у цьому ж році товариство почало видавати «Буковинську народну газету» (Bukowiner-Volks-Zeitung), редактором якої став відомий журналіст Адольф Вальштайн. Неофіційно прихильників «Єврейського політичного товариства» називали партією незалежних євреїв, або просто партією незалежних.

В умовах виборів до Австрійського парламенту боротьба між обома товариствами набула досить гострого характеру. Обидві партійні газети публікували масу негативу на своїх опонентів. Доходило й до відкритих сутичок. Газета «Буковина» повідомляла в лютому 1907 р.: «Жидівська організація національна (Jud. Nationalverein) скликала на день 17. с. м. великі збори до Черновець. На вічу тім зложив др. Штраухер рішучу заяву, що жиди не відступлять ніколи від жадання двох мандатів і віззав всіх до солідарної борби о мандати. Др. Штраухер зганив агітацію т. зв. незалежних жидів, які працюють на шкоду жидівської справи. Збори висказали др. Штраухерові повне признанє і офірували йому мандат із східного округу Черновець.... «Незалежні Жиди» скликали збори в Садагурі. Се їм однак не повело ся, бо прихильники др. Штраухера так енергічно виступили проти аранжерів (організаторів, авт.) віча, що комісар розв'язав збори» [2].

Незважаючи на чималу активність «Єврейського політичного товариства», проведення ним чималої кількості зборів, вічей, зустрічей з виборцями, його кандидати не змогли обратися до Австрійського парламенту. Але і «Єврейське національне товариство» не досягло повного успіху. Б. Штраухер переміг

у своєму виборчому окрузі, однак інший представник організації – др. Н. Вендер, програв кандидатуві від соціал-демократів Г. Грігоровічі [4]. В обох випадках партію Б. Штраухера підтримували українські національні сили.

Після такої поразки «Єврейське політичне товариство» фактично перестало проявляти якісь ознаки життя. «Буковинська народна газета» припинила друк 1 березня 1908 р. У редакційній статті останнього номера зазначалося: «Наші друзі повинні знати, що Партія незалежних продовжує політичну боротьбу з звичною і посиленою енергією, а наші вороги можуть бути твердо переконані, що кожна злісна атака, кожна образа, кожна наклеп і кожна лайка будуть негайно і безжально покарані наклепникам і зневажникам. Народні збори, листівки та плакати будуть нашою найефективнішою зброєю» [6]. Однак насправді нічого з названого не робилося. Вибори 1909 р. до Чернівецької міської ради прихильники Б. Штраухера повністю виграли. Вони йшли в союзі з українськими, німецькими й польськими політичними силами, створивши міжнаціональне виборче об'єднання.

Офіційно «Єврейське політичне товариство» припинило свою діяльність тільки в липні 1913 р. [1, с. 366], але це вже була проста формальність.

Новий етап боротьби між прихильниками та противниками Б. Штраухера розпочався в 1910 р. Відправним моментом загострення боротьби стало обрання цього року головою Буковинського сіоністського комітету професора Чернівецького університету Леона Келльнера. Його постать була добре відома в єврейських політичних колах не тільки Буковини, а й усієї Австро-Угорщини. Уродженець м. Тарнів Королівства Галичини і Володимирії (нині Республіка Польща), він закінчив Віденський університет, був фахівцем з англійської філології. Займався викладанням англійської мови та літератури в закладах освіти й науковими дослідженнями з англістики. Ще в середині 90-х рр. XIX ст. він став близьким другом і соратником засновника сіонізму Теодора Герцля. Л. Келльнер був також популярним публіцистом. Він друкувався у відомому сіоністському виданні «Die Welt», у низці центральних газет Австро-Угорщини.

1904 р. Л. Келльнер виграв конкурс і був запрошений на посаду екстраординарного професора в Чернівецькому університеті [25, с. 14]. Про його популярність серед єврейської громадськості Відня засвідчують урочисті проводи, влаштовані йому в «Тойнбі Галле». Одна з газет повідомляла: «У місцевій залі Тойнбі, засновником якої є проф. д-р Келльнер, на честь його від'їзду йому були влаштовані овації, які навіть тут, у місті культу особистості, є рідкістю. Приводом для овацій стала лекція Келльнера, яку він прочитав на прохання нинішнього голови Тойнбі-Галле ректора професора доктора Шварца в останній вечір цього річного лекційного сезону. За годину до початку лекції велика лекційна зала була переповнена, як завжди, коли оголошують лекцію Келльнера. Цього разу значення цього вечора було ще більшим, оскільки стало відомо, що це остання лекція Келльнера перед його від'їздом до Чернівців. На лекційному столі вже чекав на нього гарний букет квітів, а на стіні за трибуною були прикріплені ялинові гілки з ініціалами Л. К. Коли з'явився Келльнер, пролунав тисячоголосий «Ура, Келльнер!» і багатохвилинні бурхливі оплески. Ректор Шварц, який вів вечір, ледве зміг заспокоїти захоплену юрбу, щоб лектор міг виступити» [16].

У перші роки перебування в Чернівцях Л. Келльнер займався більше науковою та викладацькою діяльністю. У 1909 р. став ординарним професором і завідувачем новозаснованої кафедри англійської філології [14, с. 15]. У цей час він уклав добірку праць і документів Т. Герцля «Сіоністські твори Т. Герцля» («Teodor Herzls zionistische Schriften»), яка була видрукована в Берліні [24], опублікував декілька монографій з англістики. Також він видавав журнал з новітніх досліджень англійської мови «Bausteine». Газета «Die Volkswehr» писала в 1910 р.: «Не так давно, ледве рік тому, професор Келльнер виказував відразу до практично-політичної діяльності. Він вважав зрадою єврейську політику австрійських сіоністів і відкрито виступав проти такої діяльності» [1, с. 337]. Однак після обрання головою Буковинського сіоністського комітету його політична активність значно зросла. 27 жовтня цього ж року він виступив з ініціативою про заснування «Єврейської народної ради» («Der Jüdische Volksrat»). Було сформовано підготовчий комітет щодо створення нової організації, який за невеликий проміжок часу організував низку зборів, нарад, зустрічей з різними верствами населення як у Чернівцях, так і в інших населених пунктах краю, зокрема в Сучаві, Радівцях, Вижниці, Кіцмані, Кимполунзі, Вамі тощо. Найбільш активно в цих зустрічах, крім самого Л. Келльнера, брали участь М. Ебнер, Х. Кінсбруннер, М. Кінсбруннер, Л. Таубес, Ф. Менчель та ін. Ці віча цікаві ще й тим, що на них виступали як прихильники, так і противники Б. Штраухера. Перші закликали не створювати якусь нову політичну організацію, а об'єднуватися з уже наявною національною партією, другі ж, навпаки, заявляли, що Б. Штраухер не хоче йти на жодні компроміси, тому потрібна нова організація [18; 22]. Уже 14 січня 1911 р. почала виходити газета «Der Jüdische Volksrat» («Єврейська народна рада»), яку редагував Л. Келльнер.

У другому номері газети для обговорення було опубліковано статут і програму нового об'єднання. Передбачалося, що Народна рада буде складатися з 36 представників, обраних з усієї Буковини. 10 мали обрати з Чернівців, решту – від повітів та окремих населених пунктів. Наприклад, від Вижицького повіту – 3, Заставнівського – 2, Кіцманського – 1, Садгори – 2 [10] тощо.

Програма об'єднання включала низку положень економічного, політичного й культурного характеру. У ній зазначалося: «Першочерговим завданням Народної Ради буде забезпечити, щоб рівність євреїв не була мертвою буквою, а повністю та беззаперечно застосовувалася у здійсненні законів та державної влади, у школах та установах, а також у всіх галузях суспільного життя» [10].

У політичних справах ставилося завдання: «В інтересах рівноправності Народна рада буде виступати за те, щоб євреям була надана належна їм частка державної влади, тобто щоб вони були відповідно представлені в законодавчих і виконавчих органах.

Внутрішньо Народна рада буде дбати про формування думки про кандидатів на мандати та рекомендувати виборцям ретельний вибір у вигляді списку кандидатів» [10].

Вибори до «Єврейської народної ради» відбулися 5 березня 1911 р. Від Чернівців були обрані Л. Келльнер (отримав найбільше голосів), М. Ебнер, М. Фокшанер, М. Кіслінгер, Ф. Менчель, А. Шіфтер, М.К інсбрунер та інші. Цього ж дня проведено вибори в повітових центрах і великих населених пунктах. Газета Л. Келльнера повідомляла: «... загальна кількість поданих голосів становить приблизно 6000. При цьому варто врахувати, що голосування відбулося лише в приблизно 20 виборчих дільницях, тоді як велика кількість сіл залишилася поза увагою» [8]. Загалом вибори до «Єврейської народної ради», незважаючи на протидію опонентів, були успішними й засвідчили популярність цієї ідеї. Уже 12 березня відбулося перше засідання «Народної ради євреїв на Буковині», на якому товариство уконституювалося. Головою було обрано Л. Келльнера, затверджено остаточно програму товариства та його статут.

Ні для кого не було секретом, що «Єврейська народна рада» створювалася значною мірою для боротьби за мандати до Буковинського сейму й Австрійського парламенту. Вибори до цих органів влади власне й відбулися в 1911 р. за новим виборчим законом. Як і в 1907 р., боротьба між прихильниками й опонентами Б. Штраухера була запеклою. Єврейська національна партія діяла традиційними методами, граючи з біднішими верствами населення й педалюючи ідею про незалежний єврейський народ і боротьбу з антисемітизмом.

«Єврейська народна рада» головний акцент робила на необхідності демократизації відносин у єврейському русі, оновленні представників єврейства в органах влади. Загалом вибори 1911 р. показали приблизне співвідношення сил. Представники «Національної партії» вибороли 6 місць у Буковинському сеймі, а їхні опоненти – 2. «Єврейська народна рада» розцінювала такий результат як успіх, ураховуючи, що товариство було створено за кілька місяців перед виборами.

Однак наступні вибори до Австрійського парламенту й Чернівецької міської ради «Єврейська народна рада», незважаючи на чималу активність, фактично повністю програла. Депутатом Австрійського парламенту вкотре став Б. Штраухер, а в міську раду були обрані виключно представники «Національної партії». Більше того, у 1913 р. бургомістром і першим віцебургомістром Чернівців обрані член «Національної партії» С. Вайссельбергер і підтримуваний цією партією М. Барлеон.

Дискусії між обома політичними силами тривали до початку Першої світової війни. Декілька разів порушувалося питання про об'єднання єврейських політичних сил, але кожного разу все впиралося в особисті амбіції лідерів, колишні образи й підозри в нечесності чи нещирості опонентів.

Але єврейський рух, попри внутрішні суперечки, досяг певних успіхів і в представництві в органах влади, і в розширенні національно-культурних можливостей. Партія Б. Штраухера зараховувала собі як здобуток будівництво ошатного Єврейського народного дому, відкритого в 1908 р. Натомість «Єврейська народна рада» добила відкриття «Тойнбі Галле» за зразком такого ж у Відні, у якому проводилася чимала культурно-освітня робота для широких верств єврейського населення. Напередодні війни єврейство Буковини перетворилося в значну політичну силу, яка опиралася на фінансово-економічні можливості єврейського капіталу, обґрунтовану програму дій, добре згуртовані єврейські маси, поширення сіоністської ідеології.

Отже, початок ХХ ст. став часом бурхливого розвитку єврейського національного руху на Буковині. Найбільш яскраво це уособлювалося в створенні політичних організацій і партій, які декларували потребу згуртування широких єврейських мас навколо національних гасел. Разом із тим ця беззаперечна ідея викликала різні підходи до її реалізації, різну тактику дій. У середовищі євреїв краю цього часу сформувалася ціла когорта професійних або напівпрофесійних політиків, які по-різному бачили розвиток єврейського народу. Звідси гострі суперечки між окремими політичними товариствами й партіями.

Але це було закономірне явище розвитку національного руху, пошуку оптимальних шляхів для задоволення своїх потреб.

Найбільш яскравими єврейськими політиками цього часу стали Б. Штраухер, Л. Келльнер, С. Вайсельбергер, М. Ебнер, Ф. Менчель, М. Фокшанер, Н. Вендер та інші.

Позитивним було також те, що гостра політична боротьба сприяла залученню до суспільного життя широких народних мас. Численні збори, віча, мітинги відбувалися як у Чернівцях, так і в провінції. Активними були передвиборчі кампанії.

Загалом єврейський рух на Буковині початку ХХ ст. був типовим для Австро-Угорщини й усієї Центральної Європи. Він засвідчував наявність низки невирішених проблем у становищі євреїв, намагання діяти в межах конституційного поля, опиратися на союзи з представниками інших народів. Відбувалося поступове просування в розв'язанні нагальних єврейських проблем. Однак цей досить успішний процес був перерваний Першою світовою війною.

Література:

1. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті ХVІІІ – на початку ХХ ст. : збірник док. та матеріалів / упор. О. Добржанський, М. Кушнір, М. Никирса. Чернівці, 2007.
2. З жидівського табору. *Буковина*. 1907. 9 (22) лютого.
3. Кушнір М. Виникнення та діяльність першого єврейського політичного товариства на Буковині на початку ХХ ст. *Історико-політичні проблеми сучасного світу* : збірник наукових статей. Чернівці, 2024. Т. 50. С. 153–165.
4. Нові буковинські посли. *Буковина*. 1907. 13 (26) травня.
5. Піддубний І. Місце та роль Бенно Штраухера у житті єврейської громади Чернівців та Буковини кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки»*. 2022. Т. 35. С. 178–190.
6. An die Freunde und Gegner. *Bukowiner-Volks-Zeitung*. 1908. 1 März.
7. Aufruf des „Jüdischen Volksvereins“ in Czernowitz. *Bukowiner Post*. 1901. 23. Juli. S. 4.
8. Ausweis. *Der Jüdische Volksrat*. 1911. 10 März.
9. Der jüdisch-politische Verein veranstaltet. *Bukowinaer-Volks-Zeitung*. 1907. 3 März.
10. Der Volksrat der Bukowiner Juden. *Der Jüdische Volksrat*. 1911. 20 Jenner.
11. Dr. Strauchers Nationalverein. *Bukowiner-Volks-Zeitung*. 1907. 15 März.
12. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XVII. Czernowitz, 1913.
13. Norst A. Alma mater Francisco-Josefina. Czernowitz, 1900.
14. Personalstand der k. k. Franz Josephs-Universität zu Czernowitz im Studienjahre 1909/1910. Czernowitz, 1909.
15. Pils R. Leon Kellner zwischen Czernowitz und Wien. *Sachunterricht. Fundstücke aus der Wissenschaftsgeschichte* / Eds. Brandstetter T., Rupnow D., Wessely C. Wien. 2008. S. 24–29.
16. Professor Dr. Leon Kellner. *Czernowitzer Tagblatt*. 1904. 30 März.
17. Programm des jüdisch-politischen Vereines. *Bukowiner-Volks-Zeitung*. 1907. 3. März.
18. Radautz. (Der jüdische Volksrat.). *Czernowitzer Tagblatt*. 1910. 17 Nowember.
19. Rechter D. At Eden's door: the Habsburg Jewish life of Leon Kellner 1859–1928. London, 2023.
20. Rechter D. Becoming Habsburg: the Jews of Austrian Bukovina 1774–1918. Oxford & Portland, 2013.
21. Schiavoni G. Leon Kellner: un sionista fra la Vienna di Herzl e gli ebrei della Bucovina. *Verso una terra "antica e nuova": culture del sionismo (1895–1948)* / Eds. Schiavoni G., Massino G. Roma. 1911. S. 79–102.
22. Sereth. (Der jüdische Volksrat.). *Czernowitzer Tagblatt*. 1910. 17 November.
23. Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder. XIII. Bukowina. Wien, 1885.
24. Teodor Herzls zionistische Schriften. Herausgegeben von Prof. Dr. Leon Kellner. Berlin, 1905.
25. Übersicht der Akademischen Behörden Professoren, Privatdozenten, Lehrer, Beamten etc. k. k. Franz-Josephs-Universität zu Czernowitz im Studienjahre 1904/1905. Czernowitz, 1904.
26. Wolf S. Programm des k. k. OberGymnasiums in Czernowitz in dem Herzogtum Bukowina für das Schuljahr 1872. Czernowitz, 1872.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94:323.12(477)“192/193”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.11>

**«ХОРОШІ РУСЬКІ» ЯК ВИКЛИК УКРАЇНСЬКОМУ ОБРАЗУ:
КРИТИКА РОСІЙСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО ДИСКУРСУ НА СТОРІНКАХ
ТИЖНЕВИКА «ТРИЗУБ» (1920–1930-І РОКИ)**

Карабардін Андрій,*аспірант кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних дисциплін
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

ORCID ID: 0009-0008-9545-5900

У статті розглядається критика російського ліберального дискурсу на сторінках українського еміграційного тижневика «Тризуб», який видавався в Парижі в період з 1925 по 1940 рік і вважався основним інформаційним органом УНР в екзилі в ті роки. Особлива роль присвячується його ролі у формуванні іміджу української нації в умовах бездержавного існування. Дослідження зосереджено на тому, як автори журналу протистояли російським ліберальним наративам, які заперечували українську суб'єктність, та як ця боротьба сприяла утвердженню образу України як гідної, культурно зрілої та відокремленої нації. Через аналіз чотирьох ключових тактик російських лібералів – ігнорування українського питання, визнання культурної самотності з прив'язкою до «російського цілого», позиціонування як союзників і демонстрація удаваної нейтральності – розкривається їхня імперська сутність. Натомість автори «Тризубу», використовуючи факти, іронію й історичні аргументи, викривали маніпулятивність цих стратегій, демонструючи, що російський лібералізм часто приховує колоніальну зверхність. Дослідження також установлює паралелі із сучасними «хорошими руськими», які відтворюють подібні патерни, уникаючи визнання української суб'єктності.

Висновки статті наголошують, що таке протистояння імперським наративам не лише викривало справжню суть російських лібералів, а й водночас створювало модель антиколоніального дискурсу, який актуальний і сьогодні. Українська еміграційна преса так формувала позитивний імідж нації, доводячи її право на державність і міжнародне визнання. Сучасна боротьба з подібними елементами вимагає подібної пильності: лише повний розрив з імперськими ілюзіями й визнання української суб'єктності може забезпечити перемогу в інформаційній війні. Спадщина журналу «Тризуб» у цьому сенсі є дороговказом для сучасної України, нагадуючи про необхідність послідовної боротьби за власний голос і місце в історії.

Ключові слова: журнал «Тризуб», українська еміграція, імідж нації, українська суб'єктність, російський ліберальний дискурс, імперське мислення.

Karabardin Andrii. “Good russians” as a challenge to the Ukrainian image: criticism of russian liberal discourse in the weekly magazine “Tryzub” (1920–1930s)

The article examines criticism of Russian liberal discourse in the pages of the Ukrainian emigre weekly “Tryzub”, which was published in Paris from 1925 to 1940 and was considered the main information organ of the Ukrainian People's Republic in exile during those years. Particular attention is paid to its role in shaping the image of the Ukrainian nation in the context of stateless existence. The study focuses on how the authors of the magazine opposed Russian liberal narratives that denied Ukrainian subjectivity and how this struggle contributed to the establishment of Ukraine's image as a dignified, culturally mature, and separate nation. Through an analysis of four key tactics used by Russian liberals – ignoring the Ukrainian question, recognizing cultural identity with reference to the “Russian whole,” positioning themselves as allies, and demonstrating feigned neutrality – their imperial essence is revealed. Instead, the authors of Trident, using facts, irony, and historical arguments, exposed the manipulative nature of these strategies, demonstrating that Russian liberalism often conceals colonial superiority. The study also draws parallels with today's “good Russians,” who reproduce similar patterns, avoiding recognition of Ukrainian subjectivity.

The article concludes that such opposition to imperial narratives not only exposed the true nature of Russian liberals, but also created a model of anti-colonial discourse that is still relevant today. The Ukrainian emigre press thus shaped a positive image of the nation, proving its right to statehood and international recognition. The modern struggle against similar elements requires similar vigilance: only a complete break with imperial illusions and recognition of Ukrainian subjectivity can ensure victory in the information war. In this sense, the legacy of the magazine “Tryzub” serves as a guide for modern Ukraine, reminding us of the need to consistently fight for our own voice and place in history.

Key words: magazine “Tryzub”, Ukrainian emigration, national image, Ukrainian subjectivity, Russian liberal discourse, imperial thinking.

Ідея про так званих «хороших руських» – культурних, ліберальних, антипутінських та антивоєнних росіян – стала однією з моральних проблем сучасної міжнародної політики та публічного дискурсу. Такі люди й діячі, попри задекларований гуманізм, нерідко продовжують традиції імперського

мислення, заперечуючи українську суб'єктність. Навіть під час повномасштабної та агресивної війни вони зводять трагедії до «общей бедж» або ж виступають захисниками «русской культуры». Усе це не нове явище, а частина довгої історії так званої російської ліберальної полеміки, яка, як і 100 років тому, у міжвоєнний період, не лише не підтримала ідею українського визвольного руху, а й продовжила маргіналізацію ідеї української державності.

Журнал послідовно викривав нещирість таких діячів, не просто організовуючи полеміку, а додатково ще демонструючи альтернативний образ української нації – як гідної, культурно спроможної та історично виправданої суб'єктної політичної спільноти. Переосмислення таких дискусій у світлі сучасних подій допомагає краще зрозуміти, чому українці сьогодні знову стикаються з тими самими формами заперечення, адаптованими до реалій сучасності.

Журнал «Тризуб» нині досліджений науковцями з різних векторів: як джерело життя й діяльності Симона Петлюри в його паризький період (С. Литвин, В. Сергійчук), як дані для вивчення діяльності УНР в екзилі (О. Маврін, В. Яблонський), як приклад діяльності, функціонування й поширення видання (А. Тимошик-Сударикова), як матеріал для дослідження сприйняття української нації в міжвоєнний період (Т. Сергійчук), як джерело дослідження соціально-економічних процесів і повсякдення життя в УРСР та осередків української еміграції тощо (В. Власенко, В. Голубко, О. Вовк, А. Карабардін) тощо. Проте тижневик як база матеріалів полеміки української еміграції з російським ліберальним дискурсом у контексті формування іміджу української нації в міжвоєнний період не є дослідженим аспектом і, на нашу думку, має нереалізований потенціал.

Метою статті є окреслення імперських ідей російських лібералістів та аналіз аргументів, якими автори тижневика «Тризуб» спростовували російський ліберальний дискурс, розкривали імперську сутність його тактик, і демонстрація того, як критика таких наративів сприяла формуванню іміджу України як гідної та суб'єктної нації в умовах бездержавного існування.

У міжвоєнний період, після поразки в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років, українська еміграція опинилася в складних умовах, борючись за збереження національної ідентичності й ідеї державності в різних куточках світу. Тижневик «Тризуб», який був заснований у Парижі Симоном Петлюрою та його прибічниками в 1925 році, став важливим майданчиком для інформаційної боротьби за збереження й поширення української нації. Його автори – відомі діячі національно-визвольних змагань, представники уряду УНР в екзилі, науковці та громадські діячі, у свою чергу, постали перед викликом протистояння не лише більшовицькій пропаганді, а й впливу російських емігрантів. Російська еміграція, яка після революційних подій у своїй країні осіла в європейських країнах, намагалася зберегти ідею «единой россии» й часто розглядала Україну як регіональний елемент імперії. На сторінках журналу «Тризуб» ми можемо простежити різні тактики російського ліберального дискурсу й те, як критика таких підходів, у свою чергу, підкреслювала право української нації на власну державність та існування.

По-перше, однією з ключових тактик «хороших русских» було відверте ігнорування українського питання. Російські ліберали нерідко уникали прямої дискусії про Україну, зводячи її до другорядного чинника в загальноросійських проблемах. Така мовчанка мала подвійний ефект: з одного боку, вона «знімала з порядку денного» вимогу української державності, а з іншого – створювала ілюзію, що Україна не є самостійним суб'єктом міжнародної політики.

Наприклад, у статті Модеста Левицького «Політичне шулерство» критикувався російський ліберальний дискурс, який ігнорував український фактор у єврейському питанні. М. Левицький аналізував полеміку в емігрантській пресі, де російські автори оперували «росією» та «югом россии», викреслюючи Україну як самостійну реальність і трактуючи її як простір для колонізації. Автор викриває маніпуляції статистикою (наприклад, ігнорування українського контексту, де єврейські господарства становлять 3%, а не 0,25%), обурюється витісненням українських селян (237 тис. заяв на переселення через земельну скруту) та акцентує на ролі євреїв у державних органах. М. Левицький у висновку називає це «політичним шулерством», де гуманітарні аргументи маскують імперське мислення, нівелюючи наратив через висвітлення української перспективи [6, с. 18–19].

Подібна критика ігнорування відбувається й у статті Олександра Шульгина «Дві тези: до російської дискусії в українській справі». Сама публікація присвячена критиці російської дискусії щодо української незалежності. У ній автор аналізує позиції російських інтелектуалів і політиків, таких як Мякотин, Мілюков, Струве, Василь Шульгин та інші, у контексті можливих змін у радянській росії. О. Шульгин аргументує, що російська впертість щодо української справи призводить до руїни самої росії, наводячи історичні приклади: «Чому сталася в Петербурзі міністерська криза в початку липня 1917 р.? Тому що кадети уперлися і не хотіли йти на угоду з Центральною Радою... Чому Керенському ні на кого було

спертися в час большевицької революції? Тому що він не зумів піти разом з українськими та іншими національними елементами, які серйозно готові були тоді боротися проти большевиків...». Автор підкреслює, що нинішня дискусія може призвести до нового краху, оскільки росіяни нехтують реальністю українського руху.

Російський ліберальний дискурс у статті описується через позиції Мілюкова й Мякотина, які визнають український народ окремою слов'янською нацією з історичними аналогіями до інших європейських рухів, але заперечують його право на повну державність, вважаючи це «історично невідповідним» ґрунтом. О. Шульгин зазначає: «...ці росіяне ніяк не зможуть зрозуміти того, що коли народ є дійсно свідомий себе, він мусить рано чи пізно прагнути своєї державності». Тим самим автор підкреслює, що ліберали бачать у державності загрозу для єдності, але ігнорують неминучість цього прагнення для великої нації з «впертим характером і працездатністю».

О. Шульгин нівелює цей наратив, протиставляючи йому реальність українського культурного й національного відродження, яке вже нестримне, й історичні наслідки для росії. О. Шульгин порівнює ліберальну тезу з консервативною (Струве-Василь Шульгин), називаючи обидві нереальними: «Не реальна думка останніх – утримати велику націю, яку вони самі майже визнали, на пів дороги до здійснення своїх ідеалів», і наводить докази української суб'єктності, як-от: Академію наук, літературу та міжнародне визнання: «... українська національна окремішність здобула собі міцне визнання». Він підсумовує, що такі росіяни «стали поза історією» й не впливатимуть на майбутнє, готуючи українців до «миру чи війни», тим самим нівелюючи ліберальний дискурс як відірваний від життя та приречений на провал [22, с. 4–7].

Нарешті, у цьому аспекті ігнорування досягає абсурду в сатиричному висміюванні російських претензій на українську ідентичність. У статті «За Русь святую» П. Шандрук висміює брошуру Ліги російських офіцерів, видану в Белграді в 1937 році, яка ігнорує українську історію, зараховуючи українців до «російської еміграції» під гаслом «За веру, царя и отечество». Брошура пропонує об'єднання під керівництвом Ліги з її головою Володимиром Гринем як «гетьманом» (Гринь вважає себе потомком Грицька Чорного), попри його мінімальний військовий досвід. У свою чергу, це товариство заперечує український сепаратизм, приписуючи національні кольори «даруванню» австрійського імператора Франца Йосифа.

П. Шандрук називає претензії Гриня «глупотою», підкреслюючи, що українці обирають лідерів рівня Дорошенка, Мазепи чи Петлюри. Він спростовує можливість об'єднання під російським прапором, наголошуючи на згуртованості української еміграції та її власному лідерстві, викриваючи абсурдність і відірваність російських наративів від реальності: «Нехай всі, хто читав цей пашквіль, знають, що еміграція українська об'єднана і з певністю на съезде освобождения родины не буде, а Україна Вождя має» [21, с. 14–17].

По-друге, інша тактика полягала в тому, щоб визнавати культурну чи етнографічну самотність українців, але жорстко прив'язувати її до «єдиного російського цілого». В емігрантських текстах лібералів і видавців часто звучала думка, що українська мова й традиції – лише «регіональний відтінок» великої російської культури. Цей аспект важливий тим, що він виявляє глибинний колоніальний підхід: під прикриттям ліберальної толерантності утверджувалося заперечення політичної суб'єктності України.

Зокрема, у статті «Нерви не витримують» висміювалася й розкривалася суперечливість російського ліберального дискурсу щодо українського питання, який представив у Празі колишній міністр Тимчасового уряду С. Прокопович. Автор підкреслює, що російських інтелектуалів «питання українське» переслідує та доводить до нервового напруження: «Виглядає це справді так, ніби це питання... не дає спокійно спати й дихати бідним росіянам». Ліберальна аргументація С. Прокоповича будується на економічних «законах» і застарілих переписах 1897 року, щоб довести безплідність українізації та «природність» російської мови як єдиного засобу національно-економічного розвитку. Проте, як підкреслює автор, ці аргументи штучні та позбавлені актуальності: «Аргументи занадто натягнені, для доказів їх треба було-б діставати матеріал, свіжий, живий і актуальний, а йому вже слава Богу аж 30 років...».

Російський ліберальний дискурс у викладі Прокоповича проявляється в кількох ключових тезах: 1) українці «не мають пролетаріату», отже, не можуть бути модерною нацією; 2) Донбас і Новоросія «не є українськими»; 3) російська мова – «як залізниця», необхідна для індустріального розвитку; 4) українізація – «безплідне перманентне явище». Автор статті демонструє хибність цих тверджень: наводить приклад високого рівня освіти українців, підкреслює ігнорування Прокоповичем реальних процесів індустріалізації та міграції в Україні, а також реалії політики більшовиків, які свідомо переселяли росіян до Донбасу для денаціоналізації. Тож усі ці «наукові» побудови оголошуються пропагандистськими й позбавленими підґрунтя.

Автор з іронією відзначає, що Прокопович намагається прикривати великодержавні інстинкти економічними аргументами, але факти свідчать протилежне: «І наведений докладчиком аргумент говорить за Україну, а не проти неї, і говорить проти росії, а не за неї». Водночас підкреслюється, що жодні диспути не здатні переконати росіян добровільно погодитися з українською незалежністю. Наприкінці звучить тверезий висновок: «Без війни, без багнетів та гармат росія не погодиться на відірвання України від неї... коли для того треба «стати на груди» – то нічого не поробиш, треба стати» [14, с. 8–10].

Ця сатирична лінія продовжується в наступній статті, де російський дискурс зображується через алегорію для підкреслення його абсурдності. Стаття «Маленький фельетон» авторства Нем-Тудо є сатиричним описом російської еміграційної дискусії про «українське питання», яке постає перед росіянами як несподівана й загрозлива реальність. У формі алегорії про «добродушних російських ведмедів», які після «сплячки» зіткнулися з «українським питанням», що нагадає «рогатину», автор висміює нездатність російських інтелектуалів осмислити українську боротьбу за незалежність. Вони намагаються «покінчити» з питанням, звинувачуючи українців у зв'язках із німцями чи заперечуючи їхню окремішність, але «українське питання» лише «усміхається» у відповідь, демонструючи свою невразливість: «Мовляв: чхаю – ergo sum!» («ergo sum» – «отже я існую» в перекладі з латини – А. К.).

Російський ліберальний дискурс, представлений постатями Мякотина й Мілюкова, зображений як лицемірний і безсилий. Вони визнають існування української нації, але намагаються применшити її значення, звинувачуючи в історичних чи зовнішніх впливах, наприклад, німецькому. Автор висміює їхні аргументи, показуючи їхню абсурдність: «Ударили: – Петлюра привел немцев. А украинский вопрос только усмехается». Ліберали зображені як такі, що біжать «за штиками», тобто схиляються до силового вирішення, попри соціалістичні чи демократичні гасла, що підкреслює їхню непослідовність. Через сатиру нівелюється ліберальний дискурс, викриваючи його як відірваний від реальності й історично неточний. Фельетон висміює їхні спроби заперечити українську ідентичність, підкреслюючи її силу та неминучість визнання, роблячи ліберальний дискурс комічним і безпорадним [12, с. 14–15].

Продовжуючи сатиричний тон, наступна публікація застосовує його вже до конкретного регіону. Стаття «Дивний край» стала іронічним коментарем до статті російського емігранта Д. Мейснера в «Последніх Новостях», де він описує Підкарпатську Русь як «удивительный край», що нібито зберігає «русскость» і є частиною «російського моря», попри українські національні змагання. Д. Мейснер стверджує, що на Підкарпатті переважає російська ідентичність, наводячи дані про 400 тисяч «русских» проти 2 тисяч «украинцев» за переписом і перевагу «Общества им. Духновича» над «Просвітою». Автор статті висміює ці твердження, указуючи на їхню наївність і відірваність від реальності, зокрема через використання Мейснером терміна «русскость», який сам по собі підриває його аргумент. Указується, що Мейснер не розуміє специфіки Підкарпаття, де «удивительный крестьянин» уже готовий протистояти москвофільським ідеям. Стаття висміює ілюзії Мейснера про росію там, де її немає, цитуючи його ж слова про «полную иллюзию того, что находишься в России», і робить висновок, що такі погляди – лише фантазія, яка не враховує пробудження національної свідомості [3, с. 16–17].

Ця критика імперських наративів переходить до аналізу подій, де російські емігранти намагаються применшити український внесок у науку й культуру. Зокрема, у статті «Тіні минулого» описується святкування ювілею київського університету св. Володимира російськими еміграційними організаціями в Парижі 1935 року, де російський ліберальний дискурс применшував значення української національної ідентичності й унеску університету в українську науку й культуру. У статті висвітлюється зібрання, організоване російськими товариствами, такими як союз «русских адвокатов», академічна група та товариство лікарів ім. Мечникова. На цьому заході в «традиційно-академічній» атмосфері відбувається виступ професора Трахтерєва, який називає місцевих студентів-українців «неповоротливими малороссами» і стверджує, що київський університет відігравав ключову роль у боротьбі з українським рухом. Автор статті критично аналізує це зібрання, указуючи на присутність «тіней минулого» – відлуння імперських наративів, які заперечують українську державність і культуру, і підкреслює іронію присутності на заході професора Зінківського, ексміністра Української Держави, який своєю участю ніби солідаризується із цими поглядами.

Російський ліберальний дискурс у статті представлений як спроба применшити українську ідентичність, зобразивши українців як частину «російського» культурного простору, та ігнорування їхнього внеску в науку й національне відродження. Це проявляється в промові Трахтерєва, який звинувачує українських вихованців університету, таких як проф. Багалій, у «підривній ролі» та ворожнечі до «російської мови й народу». Автор нівелює цей дискурс, підкреслюючи його архаїчність і відірваність від реалій: «Гірко посміялася доля з людей, які не визнавали на Україні української мови: довелося їм на старості літ переучуватися... вчитися сербської». Автор також наголошує на існуванні визнаної

світом української науки, зокрема Української академії наук. Крім того, стаття відзначає економічний «київський напрямок» (*die kijower Richtung*), який, на відміну від московської школи, підтримував індивідуальне господарство, відображаючи українську національну ідентичність: «Глибока різниця між Московщиною з її общиною і Україною з індивідуальним господарством виявилася ... у тих економічних школах». Таким чином, автори протиставляють російському наративу факти про вагомий внесок українців у науку й культуру, підкреслюючи неспроможність імперських спроб «обрусіння» подолати українське національне життя [19, с. 2–4].

По-третє, особливу групу становили ті російські емігранти, які позиціонували себе як можливі союзники українців у боротьбі з більшовизмом. Вони робили декларативні заяви про підтримку українського руху, проте на практиці намагалися використати українське питання для зміцнення власних позицій у міжнародних дискусіях. Автори «Тризуба» уважно фіксували такі спроби й наголошували, що під маскою партнерства приховується небажання визнавати українців рівноправними суб'єктами. Цей аспект важливий для розуміння того, як «дружні» жести насправді відтворювали старі імперські схеми.

Так, у статті «З приводу одного диспуту» описується дискусія, яка відбувалася в Празі в жовтні 1926 року. Тема самого диспуту була присвячена національному питанню в Східній Європі, зокрема ролі росії та російських есерів. Автор аналізує виступи п. Гуревича, який намагався запропонувати політичну програму для народів регіону, включно з проєктом «сполучених держав Східної Європи». Стаття підкреслює, що російський ліберальний дискурс ґрунтувався на принципах демократизму й «здорового націоналізму», але часто залишався абстрактним і відірваним від реальної політичної ситуації: «Для політичної фантазії пана Гуревича немає перепон... він не має сумніву, що Східна Європа вкриється демократичними республіками». Проте автори демонструють, що такі плани є утопічними, бо на московщині зберігаються сильні монархічні та диктаторські тенденції, що робить союз демократичної України з росією неможливими: «... з усього блискучого плану п. Гуревича лишається убога фраза».

Російський ліберальний дискурс у статті показаний як непослідовний і внутрішньо розділений. Гуревич, з одного боку, виступає «на власну відповідальність», тоді як керівними органами партії ще не сформовано єдиного погляду на національне питання. Інші есери, такі як Лазарев, демонструють радикально протилежні підходи, що свідчить про внутрішній конфлікт між прогресивними й імперськими тенденціями: «Взяти б хоч Єгора Лазарева... висміюючи самоозначення народів, вимагав самостійності для своїх Чебоксар».

У дискусії також висвітлено ставлення інших учасників, особливо українців і представників Кавказу, які скептично сприймають абстрактні обіцянки росіян. Деякі промовці навіть виходили із зали на знак протесту проти нереалістичних і шовіністичних заяв. Автор підкреслював, що такі дебати, проведені «персонально» й без підтримки партій, не мають практичного значення й радше слугують вправою в красномовстві, ніж реальною політичною користю: «Мимоволі виникає сумнів щодо доцільності дебатів... які заступають тільки свої погляди» [16, с. 13–16]. Це підкреслює критичне ставлення до російського ліберального дискурсу як до декларативного, абстрактного й фактичного неефективного у вирішенні національних питань.

Переходячи до вузького контексту уваги російської преси, варто згадати статтю В. Садовського «Українська справа серед росіян», яка обговорює підвищену увагу російської еміграційної преси та політичних груп до української проблеми в еміграції на початку 1920-х років. Автор зазначає, що за останні місяці з'явилася низка публікацій у виданнях на кшталт «Возрождєніє», «Последнія Новости» й «Руль», де росіяни висловлюють свої позиції щодо України, попри відсутність значних подій в українському житті. Це, на думку В. Садовського, свідчить про визнання росіянами актуальності української справи, але з негативного боку: «... свідомість актуальності нашої справи, засвоєна тепер росіянами, полягає в тому, що вони усвідомили ту реальну небезпеку, яку ми уявляємо до них». Автор підкреслює, що така увага є увагою ворога, яка не слабнуче. Російський ліберальний дискурс у статті описується як нещирий і тактичний, де ліберали, як-от представники партії народних соціалістів чи соціалістів-революціонерів, пропонують федерацію з росією, але не визнають української незалежності повною мірою. В. Садовський указує, що ці пропозиції не спрямовані на реальне порозуміння, а слугують для зовнішньої аудиторії та внутрішньої мобілізації: «Пропозиції федерації ставились абсолютно не з тим розрахунком, що вони знайдуть відгук в українському таборі. Вони висувались для закордонної опінії». Ліберали, на кшталт Мякотина чи Чернова, зображені як такі, що залишають питання відкритим або дискусійним, але в реальності стоять на позиціях «єдиної росії».

Автори нівелюють цей дискурс, підкреслюючи його ілюзорність і політичне банкрутство російської еміграції, яка не матиме впливу на майбутні відносини. В. Садовський аргументує, що росіяни

ігнорують факти й не шукають об'єктивного розв'язання, а нав'язують свою концепцію: «Коли факти не погоджуються з їхньою концепцією, тим гірше для фактів». Він стверджує, що справжнє порозуміння можливе лише з новими силами в росії, які визнають незалежність України: «Необхідною умовою і передпосилкою кожного порозуміння між росією і Україною є визнання з боку росії самостійності української держави» [15, с. 6–9].

Ця тема нещирості пропозицій розвивається далі. У статті «Російська дискусія на українські теми. Федералісти з примусу – Переконаючі заяви про неминучість війни між полуднем і північчю і непереконаючі федеративні декламації» аналізувалася підвищена увага російської еміграційної преси, зокрема газети «Дні» Олександра Керенського, до національних проблем Східної Європи з акцентом на українське питання. Автор зазначає, що ця увага виникла не з доброї волі росіян, а під тиском зовнішніх факторів, таких як зростання в західноєвропейських колах ідей про розпад колишньої росії та створення незалежних держав, включаючи Україну. Росіяни, у свою чергу, стурбовані таким розкладом подій, прогнозують старі методи («пожовклі шпаргали партійних програмів») і пропонують федерацію для нової держави.

Автор наводить приклади з дискусій у «Днях», де Керенський пропонує блок державних сил на базі «історично даної нам тепер росії», а Маслов прямо говорить про неминучу війну між півднем (Україною) і північчю (росією). На думку автора статті, такі мілітаристські позиції є єдиним конкретним елементом у російських дебатах, тоді як федеративні гасла залишаються абстрактними й нещирими. Стаття закликає українців готуватися до оборони й інформувати Захід про небезпеку російського націоналізму: «Мусимо використати войовничі настрої російських політиків для того, щоб вияснити західно-європейській публічній opinio всю ту небезпеку для справи миру на сході Європи й для світового миру» [1, с. 9–12].

По-четверте, певна частина російських емігрантів намагалася займати позицію «нейтрального спостерігача», зображуючи себе об'єктивними аналітиками. Проте в їхніх текстах, попри зовнішню відстороненість, продовжували циркулювати стереотипи щодо українців. На шпальтах «Тризуба» послідовно викривалася така «нейтральність» як форма прихованої упередженості, показуючи, що справжня об'єктивність можлива лише за умови визнання українців самостійними акторами. Розгляд цього аспекту дає змогу зрозуміти, як удавана безсторонність може бути засобом легітимізації імперських наративів.

Так, у статті Олександра Шульгина «П.Н. Мілюков та національне питання» (квітень 1926) критикується позиція Павла Мілюкова в книзі «Происхождение национальности и национальные вопросы в России». О. Шульгин зазначає, що російська інтелігенція не виявляла щирого інтересу до національних прагнень неросійських народів, а симпатії були «якісь дуже неясні і дуже непевні». Сам же Мілюков спочатку підтримував українське питання в Думі, але після 1917 року відмовився від автономії, вважаючи українців «не підготованими», а в еміграції трактував український рух як результат зовнішніх впливів «Центральних держав».

У статті О. Шульгин засуджує позицію Мілюкова, що культура Київської Русі була «общерусской», вважаючи це спробою нівелювати окремішність української національної історії. Попри формальне визнання принципу права на самовизначення, Мілюков на практиці не хоче його послідовно застосовувати до України, країн Кавказу чи Балтії, висловлюючись так тільки щодо Польщі та Фінляндії. Ліберал прикривається туманними формулюваннями про «економічну єдність», «спільну оборону» та «залежність від обставин» у контексті зв'язку «частин російської імперії». Олександр Шульгин наполягає на тому, що якщо Мілюков хоче бути чесним лібералом, він має прямо сказати, чи визнає право України на незалежність: «Наш народ виявив і свідомість, і упертість в боротьбі з своїми ворогами». У свою чергу, Україна вже проявила свою національну волю й не потребує особливої уваги з боку російських політиків та інтелігенції: «Ваша горда думка 1917 року, що ми не здатні навіть до автономії, що ми потребуємо Вашої опіки, – збанкрутувала». Фактично цим текстом Олександр Шульгин не просто критикує російський лібералізм – він формує образ української нації як гідного та свідомого суб'єкта, який не потребує опіки й вимагає визнання [23, с. 2–7].

Ця критика «нейтральності» продовжується й далі, де розкриваються українофобські випадки під виглядом лібералізму. У статті «Гніваються» Олександра Лотоцького розкрито українофобські випадки російської еміграційної преси в особі Діонео – псевдоніма Ісаака Шкловського, публіциста й етнографа. О. Лотоцький на цьому прикладі викриває глибинну природу національного шовінізму, який у реаліях замаскований під ліберальну риторику. Московський світогляд, на думку автора, проти українського права на національне самовизначення й «не хоче послідовно визнати цієї засади щодо народу українського», підкреслюючи, що «погодити ці два погляди в компромісовому рішенні – неможливо».

У статті Діонео подається українофобні наративи, зокрема з якоїсь причини автор звинувачує Симона Петлюру в «гонінні на російську культуру» та висміює сучасну українську мову як «волапюк галицьких інтелігентів». О. Лотоцький, звичайно, нівелює такі тези й фактично доводить, що російська еліта не готова сприйняти українську національну самостійність без зневаги, маніпуляцій і наклепів: «... в своїй безоглядній нехоті до українського незалежницького руху він (росіянин – А. К.) не спиняється і перед ганебним наклепом, щоб очернити пам'ять українського патріота» [10, с. 8–13].

Такі випадки в журналі розвінчування міфів про «російських лібералів» траплялись неодноразово. У статті з красномовною назвою «Ніяких ілюзій» автор під псевдонімом «Самовидець» навіть написав такий вступ: «Є відома в Європі приказка: пошкреби росіянина – знайдеш татарина. Ми можемо ту ж приказку переробити, відповідно до теперішніх обставин: пошкреби російського демократа чи навіть соціяліста, то зустрінеш централіста, імперіяліста й шовініста». Автор статті пише це в контексті дебатов, присвячених українському питанню в «Русском доме» в Празі в листопаді 1926 року. Центральною фігурою в цьому плані є історик Мякотин, який, прикриваючись «науковою безсторонністю» (його науковий інтерес – історія української гетьманщини), фактично заперечує право українців на державність, називаючи прагнення до самостійності «національним максималізмом», а український рух – проявом «ненависті до росії». Мякотин також з різних причин відокремлює Харківщину, Кубань, Крим і «Новоросію» (губернії над Чорним морем) від України. Цікаво, що до виступу Мякотина був виступ російського «ес-ера Гуревича», згаданого вище, у якому він допускав право народів на відокремлення, що, у свою чергу, викликало суттєвий негатив у кругах російської еміграції. «Яке він має право роздавати росію всяким хахлам та іншим іногородцям», – такі заяви лунали в присутніх росіян.

У виступі самого Мякотина далі йдуть різні «історичні довідки»: про Богдана Хмельницького, який «піддався Московському цареві, зрікся права на самостійність...»; про Центральну Раду, яка «почала виставляти себе за українське національне правительство»; про «жидівські погроми» за часів Директорії як результат «українського шовінізму»; про більшовиків як «своїх людей» на території УРСР. Повна зала росіян, за словами автора, дружно плескала в долоні виступу Мякотина.

Українці, присутні на дебатах, різко виступили проти маніпуляцій Мякотина, але після образливих заяв, зокрема про «жидівську кров» від «жида з Полтавщини» Троцького, покинули залу на знак протесту. Автор статті підкреслює марність діалогу з росіянами, стверджуючи, що єдина «спільна мова» з ними – це «мова гармат і кулеметів». Він закликає українців до політичної непоступливості й мобілізації, наголошуючи: «Гартуймо далі свої характери, будьмо непримирені і тоді ніякі загрози не страшні нам. Ніяких ілюзій» [17, с. 6–11].

У статті «Фантастичні мрії» В. Гнатович розкриває абсурдність і расизм російської еміграції, яка, попри поразку в громадянській війні, не відмовилася від імперських претензій на Україну. Аналізуючи книгу А. Царинного «Украинское движение» з передмовою князя Волконського, автор висвітлює страх росіян перед українським рухом, який вони намагалися дискредитувати через расові теорії, антисемітизм і звинувачення в змові з «іудеями» чи «темними силами». В. Гнатович підкреслює, що ці спроби «одурити хахла» обіцянками самостійності мали на меті використати українців проти більшовиків, щоб потім відновити імперське правління.

Попри ворожу пропаганду, В. Гнатович наголошує на моральній силі українського народу, яка викликає в росіян «гадюче безсилля» [2, с. 15–18]. Стаття формує образ української нації як такої, що вселяє страх і повагу навіть у ворогів, підкреслюючи їхню стурбованість силою українського національного відродження й неспроможність зупинити його імперськими наративами.

Подібна лінія критики переходить до аналізу реакцій на ключові події. Так, у статті «Короткий перегляд головніших статтів російської преси з приводу смерті С.В. Петлюри» автор проводить детальний огляд того, як російська еміграційна преса висвітлювала смерть Симона Петлюри, водночас показуючи суперечливість російського ліберального дискурсу щодо української національної постаті. З одного боку, видання на кшталт «Русь» або «Слово» прагнули принизити роль Петлюри, представляючи його «гарячим ворогом всякого антисемітизму», але водночас констатували, що «події ишли повз нього і на думку автора його режим самий юдофільський з усіх некоммуністичних був одночасно самим погромним».

Російський ліберальний дискурс, як показує стаття, характеризується внутрішньою невизначеністю й подвійністю оцінок: з одного боку, Петлюру критикують за «злочини» та «провінційність» його оточення, з іншого – змушені визнавати його державницькі таланти й вплив на маси, адже навіть автори, що негативно ставляться до нього, мимоволі констатують «велетня духу» [11, с. 25–29]. Таким чином, стаття висвітлює, як російський ліберальний дискурс постає інструментом маніпуляції, але через власні суперечності й об'єктивні обставини українська постать усе одно проявляється як сильний і самостійний історичний суб'єкт.

На завершення цього аспекту варто згадати три статті Миколи Литвицького під загальною назвою «Проблема української державності й російське видавництво «Єдинство» в Празі», де розкривається полеміка з російським еміграційним видавництвом «Єдинство» та одним із його авторів Петром Біциллі, який заперечує існування української нації, уважаючи її «мертвою» чи штучно створеною «українізаторами».

У першій статті автор зосереджується на загальному контексті активності російської еміграції щодо українського питання й аналізу концепції Біциллі, який заперечує існування української нації. Дискурс через статті Біциллі, Волконського, Лаппо, Мякотіна стверджує, що українська нація є або «мертвою», або штучно створеною «українізаторами». Російські ліберали пропонують ідею «уговора» (порозуміння) між росіянами й українцями, але насправді прагнуть відновлення імперської єдності під виглядом антибільшовицької боротьби. М. Литвицький спростовує це, зазначаючи, що українська нація не мертва, а перебуває в стані «летаргії» через 263 роки російського панування. Автор також порівнює українське відродження з польським (на прикладі Тадеуша Костюшка), підкреслюючи, що боротьба Петлюри є проявом національної свідомості, а не штучним «воскресінням» [7, с. 5–12].

Друга стаття поглиблює аналіз концепції Біциллі, фокусуючись на культурологічному вимірі. Біциллі вважає, що нові нації, включно з українською, «обіднують культуру», вступаючи в «стадію цивілізації» без належної національної традиції. Біциллі стверджує, що лише старі нації з віковою традицією мають право на державність, а молоді нації, як українська, приречені на «застій» та «оскудніє духа». М. Литвицький нівелює такі аргументи, доводячи, що українська культура розвивалася попри утиски, від княжої доби до Могилянської академії, яка «мало чим відрізнялася від тогочасних західно-європейських університетів». Автор підкреслює демократичний характер української традиції (приклад – Запорізька Січ) на противагу московській деспотії. М. Литвицький наголошує на загальній місії українців як «форпосту» Європи: «Об Київ, як об державно-політичний центр не раз розбивалися ці орди». Він звинувачує Біциллі в змішуванні культури та політики, ігноруванні умов, які гальмували український розвиток, маючи на увазі російські утиски, і протиставляє російську культуру, яка «была связана с общерусской государственностью», українській, яка виростала з народу [8, с. 12–17].

Третя стаття фактично підсумовує аргументи, критикуючи запропоновану Біциллі концепцію «регіоналізму» як альтернативу «єдиній росії». Ідея росіянина полягає в «союзі областей» замість єдиної держави. Ця ідея видається демократичною, але насправді зберігає імперський підхід, пропонуючи децентралізацію без визнання національної окремішності українців. М. Литвицький, у свою чергу, називає таку концепцію «мертворожденою» через змішування політики та культури. Він порівнює росію з демократичними моделями країн, які базуються на добровільній згоді, а не примусі, як росія: «Це класична країна сухого догматизму, державницької самозарозумілості, культурного еклектизму та політичного деспотизму». Автор критикує пропаганду «Єдинства» як таку, що зміцнює більшовицький режим, підриваючи віру в демократію: «Для борця за ідеали демократії – це зрадницька робота в користь свого супротивника». Він підкреслює, що українська нація, борючись за державність, виконує місію демократії: «Своє відродження вона ставить у тісний зв'язок зі своєю історичною місією – ролі демократії в її змаганні зі східною деспотією» [9, с. 7–12].

Наприкінці викладу основного матеріалу варто зазначити, що аналіз російського ліберального дискурсу в тижневику «Тризуб» знаходить прямі паралелі в сучасних дискусіях про «хороших росіян». У міжвоєнний період автори «Тризуба» викривали тактики російських емігрантів, які ігнорували українське питання, применшували його значення, чи використовували як інструмент для зміцнення ідеї «єдиної росії». Схожі тенденції простежуються в сучасних статтях, зокрема Олега Покальчука, який застерігає, що образ «хорошого росіянина» – це свідомо маніпуляція, спрямована на дестабілізацію України через гуманітарні чи інформаційні канали, приховуючи імперське мислення [13].

Сучасний аналіз, як у матеріалі Наси Захаревич, продовжує критику авторів «Тризуба», розвінчуючи міф про «хороших росіян» як жертв режиму. Авторка підкреслює, що антипутінська позиція російських лібералів рідко супроводжується визнанням української суб'єктності чи відповідальністю за імперську спадщину. Як і в «Тризубі», сучасні автори вказують на спроби росіян відсунути українців на периферію, зводячи війну до «помсти путіна» й уникаючи розмови про колективну відповідальність, що відтворює колоніальний підхід [5].

Стаття «Хто такі 'хороші росіяни' і що нам із ними робити?», інтерв'ю дослідника Данила Судина, публікація політика Олега Дунди акцентують, що поділ росіян на «хороших» і «поганих» – ілюзія з історичним корінням, яка маскує імперське гноблення під гуманізмом. Як і в «Тризубі», сучасні інтелектуали наголошують, що й російські опозиціонери мислять у парадигмі «великої імперії», не визнаючи права України на самовизначення [4; 18; 20]. Антиколоніальний підхід вимагає в цій проблематиці

деколонізації російської ідентичності, відкидаючи компроміси з «лібералами», що резонує з безкомпромісною позицією «Тризуба» щодо російського ліберального дискурсу.

Отже, аналіз критики російського ліберального дискурсу на сторінках «Тризуба» демонструє, як українська еміграційна преса не лише протистояла імперським наративам, а й активно формувала позитивний образ України як самостійної, культурно багатой та політично зрілої нації. Через викриття тактик ігнорування, умовного визнання, удаваного союзництва та прихованої упередженості автори журналу доводили, що російський лібералізм – це часто лише маска для колоніалізму, яка не здатна на справжнє визнання української суб'єктності. Ці історичні дискусії не втратили актуальності: сучасні «хороші руські» відтворюють ті самі патерни, змушуючи українців до постійної пильності й мобілізації. У підсумку досвід «Тризуба» вчить, що справжня деколонізація можлива лише через повний розрив з імперськими ілюзіями, де Україна виступає не як периферія, а як центральний актор власної історії.

Переосмислюючи ці уроки в контексті нинішньої війни, стає зрозуміло, що виклик «хороших руських» – це не лише моральна дилема, а й стратегічна загроза для українського національного образу. Лише через послідовну критику та самоутвердження Україна може перетворити історичні поразки на основу для майбутньої перемоги, де визнання суб'єктності стає не поступкою, а аксіомою. Спадщина «Тризуба» залишається в цьому контексті дороговказом, нагадуючи: будь-який компроміс з імперією загрожує втратою власного голосу та незалежності.

Література:

1. В.С. З життя й політики: російська дискусія на українські теми. *Тризуб*. 1930. Ч. 27 (235). С. 9–12.
2. Гнатівич В. Фантастичні мрії. *Тризуб*. 1926. Ч. 24. С. 15–18.
3. Дивний край. *Тризуб*. 1932. Ч. 41 (349). С. 16–17.
4. Дунда О. Про «хороших руських». *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3512638-pro-horosih-ruskih.html> (дата звернення: 04.08.2025).
5. Захаревич Н. Що не так із «хорошими росіянами». *Детектор медіа*. URL: <https://detector.media/infospace/article/212074/2023-06-04-shcho-ne-tak-iz-khoroshymy-rosiyanamy/> (дата звернення: 04.08.2025).
6. Левицький М. Політичне шулерство. *Тризуб*. 1925. Ч. 6. С. 18–19.
7. Литвицький М. Проблема української державності і російське видавництво «Єдинство» в Празі. *Тризуб*. 1930. Ч. 41 (249). С. 5–12.
8. Литвицький М. Проблема української державності і російське видавництво «Єдинство» в Празі. *Тризуб*. 1930. Ч. 42 (250). С. 12–17.
9. Литвицький М. Проблема української державності і російське видавництво «Єдинство» в Празі. *Тризуб*. 1930. Ч. 43 (251). С. 7–12.
10. Лотоцький О. Гніваються. *Тризуб*. 1926. Ч. 42. С. 8–13.
11. М.С. Короткий перегляд головніших статтів російської преси з приводу смерті С.В. Петлюри. *Тризуб*. 1926. Ч. 42. С. 25–29.
12. Нем-Тудо. Маленький фельетон: «Украинский вопрос». *Тризуб*. 1927. Ч. 11 (69). С. 14–15.
13. Покальчук О. Чому «хороші руські» – це спецоперація ворога. *Universum*. URL: <https://universum.lviv.ua/data/magarticles/files/3119.pdf> (дата звернення: 04.08.2025).
14. Романа В. Нерви не витримують. *Тризуб*. 1926. Ч. 58. С. 8–10.
15. Садовський В. Українська справа серед росіян. *Тризуб*. 1927. Ч. 1 (59). С. 6–9.
16. Самовидець. З приводу одного диспуту: Лист з Праги. *Тризуб*. 1926. Ч. 51. С. 13–16.
17. Самовидець. Ніяких ілюзій. *Тризуб*. 1926. Ч. 54. С. 6–11.
18. Судин Д. Як зростав російський імперіалізм. Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu-denatsifikatsiia-rosiyi-danilo-sudin/> (дата звернення: 04.08.2025).
19. С. Ч. Тіни минулого. *Тризуб*. 1935. Ч. 43 (497). С. 2–4.
20. Хто такі «хороші росіяни» і що нам із ними робити? *Media Vista*. URL: <https://mediavista.com.ua/archives/4838> (дата звернення: 04.08.2025).
21. Шандрук П. За Русь святу! *Тризуб*. 1938. Ч. 48–49 (648–649). С. 14–17.
22. Шульгин О. Дві тези: до російської дискусії в українській справі. *Тризуб*. 1927. Ч. 10 (68). С. 4–7.
23. Шульгин О. П.Н. Мілюков та національне питання. *Тризуб*. 1926. Ч. 28. С. 2–7.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.53)-053-055

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.12>

КОЗАЦТВО ВЕЛИКОБУДИСЬКОЇ СОТНІ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ (НА ОСНОВІ КОМПУТІВ І РЕВІЗІЙ 1718–1735 РР.)

Костиренко Тамара,

аспірантка кафедри історії України

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ORCID ID: 0000-0002-3139-6672

Історико-демографічні дослідження є важливим напрямом сучасної української історіографії, що розвивається з початку 2000-х років. Особливої уваги вчених заслуговує чисельний і соціальний склад населення Гетьманщини. Водночас населення сотень Полтавського полку, зокрема Великобудиської (Великобудищанської), залишається фрагментарно дослідженим. Історики та краєзнавці здебільшого зосереджуються на етимології назви цієї сотні, часі її заснування, адміністративно-територіальному устрої, на окремих аспектах соціально-економічного становища. Проте питання персонального складу та чисельності козацтва Великобудиської сотні висвітлено недостатньо в науковій літературі.

У статті проаналізовано персональний склад сотенної старшини, чисельність козацтва, їх майнову диференціацію як жителів Великобудиської сотні Полтавського полку в 1718–1735 рр.

Застосовано загальнонаукові методи: аналіз, узагальнення і синтез, а також спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний, проблемно-історичний, історико-порівняльний і джерелознавча критика. Дослідження ґрунтується на облікових джерелах, краєзнавчій літературі та історичних працях. Джерельну базу наукової розвідки становлять компути і ревізії Великобудиської сотні за 1718, 1721, 1723, 1726, 1733, 1735 рр., опубліковані у семитомному виданні «Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.)», упорядкованому Володимиром Мокляком. Із указаних джерел вибрано списки козаків із відомостями про їхній майновий стан і місце проходження військової служби.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше комплексно проаналізовано чисельний склад і майнове становище козацтва; представлено динаміку змін у структурі кінних і піших озброєних, піших беззбройних, присутніх і відсутніх у сотні; проаналізовано дані про козаків, які перебували «на почті драгунському», при сотенній ратуші, на Українській оборонній лінії та у військових походах у Польщі, що дало змогу окреслити географію військової мобільності населення сотні; виявлено збільшення частки кінних озброєних козаків та зменшення частки піших беззбройних за місцем несення служби.

Ключові слова: Полтавський полк, Великобудиська (Великобудищанська) сотня, сотенне містечко, Великі Будища, компут, ревізія, козак.

Kostyrenko Tamara. The Cossacks of the Velykobudyshchanska Sotnia of the Poltava Regiment (based on records and audits from 1718–1735)

Historical and demographic research is an important area of contemporary Ukrainian historiography, which has been developing since the early 2000s. The numerical and social composition of the population of the Hetmanate deserves special attention from scholars. At the same time, the population of the hundreds of the Poltava Regiment, in particular Velykobudyshche (Velykobudyshchanska), remains fragmentarily researched. Historians and local historians mostly focus on the etymology of the name of this sotnia, the time of its foundation, its administrative and territorial structure, and certain aspects of its socio-economic situation. However, the issues of the personal composition and number of Cossacks in the Velykobudyshchanska Sotnia are not sufficiently covered in scientific literature.

The article analyses the personal composition of the hundred's officers, the number of Cossacks, and their property differentiation as residents of the Velykobudyshchanska Sotnia of the Poltava Regiment in 1718–1735.

General scientific methods were used – analysis, generalisation and synthesis, as well as special historical methods – problem-chronological, problem-historical, historical-comparative and source criticism. The research is based on accounting sources, local history literature and historical works. The source base of the scientific research consists of computations and revisions of the Velykobudyshchanska Sotnia for 1718, 1721, 1723, 1726, 1733, 1735, published in the seven-volume edition 'Sources on the History of the Poltava Regiment (mid-17th – 18th centuries)' compiled by Volodymyr Mokliak. From these sources, lists of Cossacks were selected with information about their financial status and place of military service.

The scientific novelty lies in the fact that, for the first time, the numerical composition and financial status of the Cossacks have been comprehensively analysed. The dynamics of changes in the structure of mounted and unmounted armed, unarmed, present and absent in the sotnia are presented. Data on Cossacks who were 'on dragoon duty' at the sotnia town hall, on the Ukrainian defence line and in military campaigns in Poland were analysed, which made it possible to outline

the geography of the military mobility of the hundred's population. An increase in the proportion of armed Cossacks on horseback and a decrease in the proportion of unarmed foot soldiers at their place of service was revealed.

Key words: *Poltava regiment, Velykobudys'ka (Velykobudyshchanska) Sotnia, sotnia center, Velyki Budyshcha, comput, audit, Cossack.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях, присвячених становленню та функціонуванню Великобудиської сотні Полтавського полку, простежується інтерес як із боку істориків, так і місцевих краєзнавців. Варто згадати історичні нариси з однаковою назвою «Диканщина» Василя Скорика [1] та Олександра Ковалю [2]. Особливу цінність становить локальне дослідження Ярослави Городницької та Світлани Калашнік «Великі Будища: історичний нарис» [3]. Указані праці ґрунтуються на архівних матеріалах і науковій літературі, характеризують події другої половини XVII – кінця XVIII ст. Автори проаналізували варіативність назви сотні, функціонування сотенної ратуші, персональний склад сотенної старшини, а також чисельність козаків у реєстрах.

Проблема визначення дати заснування Великобудиської сотні залишається предметом дискусії. Львівський історик Ярослав Дашкевич та київська дослідниця Віра Панашенко схиляються до 1660 р., тоді як Олена Байда та Володимир Кривошея ведуть її початок із 1665 р. Утім, дослідники одноставно вважають, що функціонування сотні припинилося у 1775 р. внаслідок скасування полково-сотенного устрою Гетьманщини [4, с. 71]. Цю позицію підтверджує й довідкове видання «Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.)», яке репрезентує зміни адміністративно-територіального устрою регіону в історичній ретроспективі [5].

Виклад основного матеріалу. Сотенне містечко в минулому, а нині село Великі Будища, розташоване на правому березі річки Ворскла на відстані 34 км від м. Полтави. Етимологія назви поселення від слова «буда» – місце для випалювання поташу, виготовлення вугілля, дьогтю, селітри [6, с. 232].

Із утвердженням полково-сотенного устрою Гетьманщини у червні 1648 р. сформовано Полтавський полк. На початковому етапі його існування було 18 сотень [6, с. 223]. Із 1660 р. Великі Будища стали козацьким сотенним містечком в утвореній Будиській сотні, яка пізніше змінювала назви на Великобудиську і Великобудиську сотню в межах Полтавського полку [3, с. 101].

До сотенної старшини належали сотник, отаман, писар, осавул та хорунжий. Існували ще посади значкових, військових та бунчукових полкових і сотенних товаришів. Вони втілювали розпорядження полковників і гетьманів, виконували військові функції, оберігали земельну власність, слідкували за порядком. Сотенна адміністрація призначалася полковою канцелярією. Проте були випадки успадкування посад [2, с. 85]. Наприклад, великобудиськими сотниками почергово ставали родичі: дід Іван Павлович Сулима, батько Андрій Іванович Сулима, онук Павло Андрійович Сулима [3, с. 106].

У різні часи Великобудиську сотню очолювали: Педан Хоменко (1665 р.), Роман Пугач (1671 р.), Дмитро Харченко (1672 р.), Левко Звенигородський, Педан Хоменко (1683–1687 р.), Михайло Звенигородський-Лепченко (1600–1704 р.), наказний сотник Максим Носач (1693 р.), Максим Звенигородський-Левченко (1706 р.), Петро Олексійович Кованька (1708 р.), Дмитро Васильович Колачинський (1712 р.), Максим Звенигородський-Левченко (1715 р.), Федір Семенович (1718 р.), Йосип Сулима (1718 р.), Дмитро Васильович Колачинський (1720–1723 р.), Іван Павлович Сулима (у 1721 р. наказний сотник, 1723–1734 р.), наказний сотник Йосип Сулима (1724–1725 рр.), наказний сотник Іван Раданський (1724 р.), наказний сотник Юсько Ємченко (1724 р.), Андрій Іванович Сулима (1734–1771 рр.), Павло Андрійович Сулима (1771–1781) [2, с. 358].

У документі «Військова і міська старшина в малоросійських полках в 1725 році» вказано відомості про Великобудиську сотенну старшину: Іван Сулима – сотник, Йосип Сулима наказний сотник; Федір Товстий – отаман; Іван Фесенко – війт; Яків Іванов – писар [3, с. 109].

Компути укладалися в полкових канцеляріях за участі сотенних управ. Ці документи використовувалися для підтвердження приналежності до козацького стану та для оподаткування дворів. У джерелах із 1726 р. термін «компут» змінюється на «ревізія».

Оригінали компутів 1718, 1721, 1732 рр. зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ревізії 1726, 1733 і 1735 рр. знаходяться у Центральному державному історичному архіві України в місті Києві [7–11].

Компут від 8 січня 1718 р. розпочинається з переліку козаків кінних, у якому першими внесено тодішнього сотника Федора Семеновича, колишніх сотників Дмитра Колачинського й Максима Левченка, тодішнього отамана Сидіра Яременка та хорунжого Охріма Замурка (Мокляк В.О. (упоряд.). 2007, с. 136). У цьому компуті зафіксовано 236 козаків, серед них 124 були кінними, 83 – тяглими, які мали робочу худобу (волів), та 26 були пішими. Окрім того, у списку зазначено три удови, які зберегли

станову приналежність та майнові права, успадковані від чоловіків [7, с. 136–140]. Серед козаків піших вказано колишнього сотника Івана Педана [7, с. 139].

У компуті від 25 березня 1721 р. зафіксовано 212 осіб, серед яких переважали кінні козаки: 117 осіб володіли землею та 8 вдів, що також мали ґрунти. Виокремлено козаків, які мали волову упряж, із них 9 мали ґрунти, а 52 не володіли землею. До групи тяглих козаків належали чотири удови. У категорії піших вказано 17 козаків і 5 вдів без ґрунтів [8, с. 98–100]. Дані свідчать про те, що зазначені кінні козаки мали землю, натомість більшість козаків, які мали волову упряж, не володіли землею, що вказує на поглиблення майнової диференціації козаків.

Компут 1721 р. підписаний тодішнім сотником Дмитром Колачинським і отаманом городовим великобудиським Федором Товстієм [8, с. 282].

Списком від 21 липня 1723 р. засвідчено склад козаків Великобудиської сотні, які через «крайню свою убогість» не могли вирушити в черговий військовий похід і мали залишитися для несення служби вдома. До цього переліку увійшли 72 піші козаки та 8 кінних убогих, які використовувалися для доставки листів та виконання інших військових доручень Список 1723 р. затверджений підписом наказного полковника Полтавського Григорія Петровича Буцького [9, с. 41–42].

У документі під назвою «Ведення Полтавського полку Великобудиської сотні, скільки в тій сотні козаків кінних, волових, піших убогих і вдів козаких, можних і убогих, також посполитих можних, убогих з удовами, шинками і фільваркми в червні 1726 року і хто з них можний і убогий» зафіксовано поділ козаків за майновим принципом, що подібно до структури компутів за 1718 і 1721 рр.

У ревізії 1726 р. продемонстровано поширену проблему бідності, адже козаки в групах убогих і дуже убогих переважали кількісно тих, хто мав земельні наділи. Серед 97 кінних козаків лише 18 мали ґрунти, натомість 79 були убогими. Козаків, які мали волову упряж, зафіксовано 56. Козаків дуже убогих внесено 58, а вдів козаків піших і дуже убогих – 9. Усього налічувалося 218 осіб.

Ревізія 1726 р. підписана сотником Іван Сулимою та вищезгаданим отаманом Федором Товстієм [9, с. 145–148].

Варто узагальнити кількісний склад козаків за компутами та ревізією. Згідно з компутом 1718 р., визначено найбільшу кількість козаків – 236 осіб, у компуті 1721 р. зафіксовано найменше козаків – 212, за ревізією 1726 р. вказано 218 людей (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісний склад козаків за компутами 1718 і 1721 рр. та ревізією 1726 р.

Компут/ ревізія	Кінні		Тяглі	Піші		Мають волову упряж		Усього козаків
1718 р.	124	-	83	26	вдови 3	-		236
1721 р.	мають ґрунти 117	вдови 8	вдови 4	без ґрунтів 17	вдови без ґрунтів 5	мають ґрунти 9	без ґрун- тів 52	212
1726 р.	мають ґрунти 18	убогі 79	-	Дуже убогі 58	Удови козаків піших і дуже убогих 9	56		218

Варто розглянути списки козаків, які відрізняються від попередніх за структурою та призначенням. Перший називається «Ведення Полтавського полку Великобудиської сотні, скільки в тій сотні козаків кінних оружних піших оружних і безоружних наявні і скільки відправлено в розсходах, і куди саме; кінні чи оружні чи піші і безоружні» і складений 26 липня 1733 р. [10, с. 57–62]. Другий – «Список іменний Полтавського полку значкових товаришів, козаків рядових кінних і піших, оружних і безоружних, які перебувають у полку, і хто в яких відлучках» сформовано в лютому 1735 р. [11, с. 49–53].

Внутрішня структура цих ревізій однакова: спочатку подано рядових козаків, які перебували в сотні, а потім – відсутніх із різних причин. У межах списку також здійснено поділ козаків за наявністю коня і зброї, що давало змогу виокремити кілька груп: «кінні оружні», «піші оружні», «піші безоружні».

За поданою таблицею простежується динаміка чисельності рядового козацтва Великобудиської сотні за місцями перебуванням у липні 1733 р. та лютому 1735 р. Загальна кількість козаків, які перебували вдома, залишалася незмінною – 210 осіб. Водночас незначно збільшилася кількість відсутніх у сотні (з 21 до 22 козаків). Найбільші зміни зафіксовано серед кінних озброєних, їх чисельність зросла зі 104 до

Таблиця 2

**Кількісний склад рядових козаків Великобудиської сотні за місцями несення служби
за ревізіями 1733 і 1735 рр.**

Козаки та місця несення служби		У ревізіях	
		станом на 26 липня 1733 р.	станом на лютий 1735 р.
Козаки кінні озброєні наявні вдома		89	123
Козаки піші озброєні наявні вдома		43	28
Козаки піші беззбройні наявні вдома		78	52
			вдови 7
Козаки кінні озброєні «на почті драгунському» у Великих Будищах		5	-
Козаки кінні озброєні на стойці при ратуші		10	12
Козаки піші беззбройні на Українській оборонній лінії		6	-
Козаки кінні озброєні по другому наряду в поході в Польщі		-	10
Усього	<i>Наявних у сотні</i>	210	210
	<i>Відсутніх у сотні</i>	21	22
	<i>Кінних озброєних</i>	104	145
	<i>Піших озброєних</i>	43	28
	<i>Піших беззбройних</i>	84	59

145 осіб, тоді як кількість піших озброєних зменшилася із 43 до 28. Найбільше скорочення спостерігається серед піших беззбройних – із 84 до 59 осіб, що свідчить про зростання рівня озброєння (табл. 2).

Відповідно до табл. 2, відсутніх поділено за місцями несення служби:

1) «на почті драгунському» у Великих Будищах – мають на увазі «драгуни» – воїни кавалерії, які могли вести бій як у пішому, так і кінному строю [12]. Драгунські підрозділи були складовою частиною надвірного війська – особливого військового формування, яке виконувало охоронну функцію і супровід гетьмана під час походів, урочистих виїздів, зустрічей із послами та забезпечувало вартову службу в резиденціях [13];

2) на стойці при ратуші – козаки кінні озброєні несли службу з охорони ратуші в сотенному містечку Великі Будища [10, с. 57–62]. Великі Будища були ратушним містом, тобто з міським управлінням, але не користувалися магдебурзьким правом [2, с. 86];

3) на Українській оборонній лінії – загони несли варту на військово-інженерній системі фортифікаційних споруд, які простягалися від Дніпра по правому берегу річки Оріль до річки Сіверський Донець. Залучали на службу козаків Полтавського полку, адже значна частина лінії укріплень проходила через його територію. Будували цю оборонну лінію у 1731–1735 рр., вона відокремлювала Гетьманщину від Війська Запорозького Низового [14];

4) по другому наряду в поході в Польщі – загони козаків відправляли туди два рази у 1735 р. під час європейської війни за польську спадщину (1733–1735 рр.), після якої укладено мирний договір і визнано Августа III королем Речі Посполитої [11, с. 49–53].

Наприкінці списків розміщено таблиці, у яких пораховано загальну кількість рядових козаків за місцями несення служби.

У ревізії за 26 липня 1733 р. підписалися сотник Іван Сулима та отаман городовий Федір Товстий [10, с. 62]. Ревізія станом на лютий 1735 р. затверджена підписами сотника Андрія Івановича Сулими та згаданого отамана Федора Товстія [11, с. 53].

Козацько-гетьманська доба завершилась у 1775 р. ліквідацією полково-сотенного устрою, тому в жовтні Великі Будища увійшли до складу Полтавського повіту Новоросійської губернії. Із 1776 р. населений пункт приєднано до Полтавського повіту Полтавської провінції Полтавської губернії [15, с. 4]. У 1784 р. колишнє сотенне містечко відійшло до Катеринославського намісництва, із 1796 р. – до Малоросійської губернії [5, с. 24]. У 1802 р. Великі Будища приєднано до Полтавської губернії, а від 1803 р. – до її Зіньківського повіту. Станом на 1863 р. перебувало у складі волості Зіньківського повіту [5, с. 30–40].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу сформулювати низку узагальнень щодо чисельного складу, майнового статусу та динаміки змін у персональному складі козацтва Великобудиської сотні Полтавського полку впродовж 1718–1735 рр. На основі аналізу компутів і ревізій удалося реконструювати кількісний склад козаків за майновою ознакою (кінні, піші, тяглі, мали або не мали ґрунти), рівнем озброєння (озброєні й беззбройні), місцем несення служби (присутні в сотні та відсутні за її

межами). Перспектива подальших досліджень полягає в аналізі соціально-економічного становища козаків, посполитих і духовенства Великобудищанської сотні, у визначенні історико-демографічних характеристик населення Великих Будищ як сотенного містечка.

Література:

1. Скорик В.П. Диканщина: історико-краєзнавчий нарис. 2-е вид. Полтава : Скайтек, 2006. 68 с.
2. Диканщина: історичний нарис / ред. О.П. Коваль. Полтава : Дивосвіт, 2013. 560 с.
3. Калашнік С.В., Городницька Я.М. Великі Будища: історичний нарис. Полтава : Дивосвіт, 2013. 575 с.
4. Мокляк В.О. Полтавський полк: науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття. Полтава : Дивосвіт, 2008. 112 с.
5. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / редкол.: Г.П. Білоус та ін. ; упоряд.: Ю.О. Васильєва та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Полтава : АСМІ, 2012. 400 с.
6. Наливайко І.М. Славні діла козацького роду. Полтава : Дивосвіт, 2013. 256 с.
7. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. 1: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляк. Полтава : АСМІ, 2007. 400 с.
8. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. 2: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляк. Полтава : АСМІ, 2010. 436 с.
9. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. 3: Компуті та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляк. Полтава : АСМІ, 2012. 768 с.
10. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. 5: Компуті та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1733 р. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляк. Полтава : АСМІ, 2013. 474 с.
11. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. 7: Компуті та ревізії Полтавського полку. Список іменний Полтавського полку 1735 р. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляк. Полтава : АСМІ, 2018. 216 с.
12. Драгун. *Тлумачний словник української мови* / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні Національної академії наук України, 2011. URL: <https://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд=%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%83%D0%BD> (дата звернення: 27.06.2025).
13. Сокирко О.Г. Гетьманський драгун XVII ст. *Український тиждень*. 2008. 21 листопада. URL: <https://web.archive.org/web/20140903174800/http://tyzhden.ua/Publication/3740> (дата звернення: 27.06.2025).
14. Чухліб Т.В. Українська оборонна лінія, Українська лінія, Українська захисна лінія. *Енциклопедія історії України: Україна – Україні*. Кн. 2 / редкол. В.А. Смолій (гол.) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_oboronna_liniya (дата звернення: 26.06.2025).
15. Жук В.Н. Великі Будища. *Трудова слава*. 1990. 11 серпня. С. 4.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 373.2(091)(477)»1980-1989»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.13>

НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ШЕСТИРІЧНОГО ВІКУ: ДОСВІД 1980-Х РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті проаналізовано здійснення освітньої реформи у школах УРСР у контексті реалізації Постанови ЦК КП УРСР і Ради Міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984 р.). Вона покликана була покращити навчальну і виховну діяльність учнів, здійснити перехід від десятирічної до одинадцятирічної шкільної освіти. Це зумовлювалося подоланням деструктивних процесів і явищ, які накопичилися у радянському суспільстві, та спробою вирішити освітні проблеми і не втрачати міжнародні позиції. Основні напрями виховання мали бути реалізовані у школі та поза її межами, меседжами якого залишалися принципи ленінізму.

У роботі наголошено, що «перебудова» створила оптимальні можливості задля реалізації основних засад освітнього реформування у школі. Скориставшись офіційними гаслами, заклади освіти спрямували власні зусилля на це. Процес був тривалим та потребував уваги з боку державних та місцевих органів. Перші, з одного боку, продовжували бути інертними або здійснювали відповідні заходи завуальовано, другі – споглядали на них і вимушені були реагувати на педагогічну громадськість.

Акцентовано, що саме вчителі стали вирішальною силою у цьому процесі. Вони продовжували виконувати власну місію, вивчаючи особливості навчання, розвитку і взаємодії з дітьми шестирічного віку. Для них це було новим і справжнім викликом. Учителі у дошкільних закладах та школах здійснювали відповідну роботу не лише з дітьми, а й із їхніми батьками, педагогічною спільнотою. Доведено, що основним завданням діяльності з дітьми шестирічного віку є їх підготовка до подальшого шкільного, дорослого життя. Напрямами роботи з ними були такі: розвиток мови та мовлення, дотримання санітарно-гігієнічних норм та правил поведінки, формування здорового способу життя тощо. Це здійснювалося шляхом бесід, читання, практичної діяльності, екскурсій.

Зазначено, що не всі батьки віддавали навчатися своїх дітей із шестирічного віку через їх скептичне ставлення до змін, відсутність підготовки. Існували і проблеми, які потребували вирішення: кадрові, науково-методологічні, матеріальні. Усе ж шкільна реформа наблизилася демократичні зміни, які відбулися уже в наступних періодах існування українського суспільства.

Ключові слова: УРСР, реформа, школа, педагоги, діти шестирічного віку, відділи освіти, суспільство.

Lavrut Olga. Education of six-year-old children: experience of the 1980s in the Ukrainian SSR

The article analyzes the implementation of educational reform in schools of the Ukrainian SSR in the context of the implementation of the resolution of the Central Committee of the Communist Party of the Ukrainian SSR and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR «On further improvement of general secondary education of youth and improvement of working conditions of general education schools» (1984). It was designed to improve the educational and educational activities of students, to make the transition from ten-year to eleven-year school education. This was due to overcoming destructive processes and phenomena that had accumulated in Soviet society and an attempt to solve educational problems and not lose international positions. The main directions of education were to be implemented in school and beyond, the messages of which remained the principles of Leninism.

The work emphasizes that «perestroika» created optimal opportunities for the implementation of the basic principles of educational reform in school. Using official slogans, educational institutions directed their own efforts to this end. The process was long and required attention from state bodies and local. The first, on the one hand, continued to be inert or carried out appropriate measures in a veiled manner, the second – contemplated them and were forced to react to the pedagogical community.

It is emphasized that it was the teachers who became the decisive force in this process. They continued to fulfill their own mission, studying the features of learning, development and interaction with six-year-old children. For them, this was new and a real challenge. Teachers in preschool institutions and schools carried out appropriate work not only with children, but also with their parents, the pedagogical community. It is proven that the main task of working with six-year-old children is their preparation for further school and adult life. The areas of work with them were as follows: the development of speech and language, compliance with sanitary and hygienic norms and rules of behavior, the formation of a healthy lifestyle, etc. This was carried out through conversations, reading, practical activities, excursions.

It is noted that not all parents sent their children to school from the age of six because of their skeptical attitude to changes, lack of preparation. There were also problems that needed to be solved: personnel, scientific and methodological,

material. Nevertheless, the school reform brought closer the democratic changes that took place in the following periods of the existence of Ukrainian society.

Key words: *Ukrainian SSR, reform, school, teachers, six-year-old children, education departments, society.*

Постановка проблеми. Актуальність питання зумовлюється пошуком шляхів розвитку української системи освіти, її демократизацією та відкритістю. Періодично освітянській спільноті, здобувачам освіти та їхнім батькам пропонують нові або оновлені державні стандарти, науково-методичне та практичне забезпечення. Звернення до минулого досвіду є передумовою його переосмислення та можливого запозичення до практичного втілення найкращих здобутків. Питання навчання дітей із шестирічного віку – на часі. Його торкалися дослідники історичної, педагогічної та психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Н. Шліхта справедливо акцентує на тому, що освіта залишалася потужним інструментом впливу на особистість та її становлення в умовах радянської дійсності. Держава не змогла повністю відмовитися від марксистсько-ленінської ідеології, вона прикривалася прагненням змін у суспільстві [1, с. 37–42]. Л. Березівська [2, с. 9–33; 3; 4, с. 45–49], Л. Пироженко розглянули питання історіографії, джерелознавства, реформування шкільної освіти різних періодів радянської історії та їхні наслідки [5]. О. Лаврут зупинилася на історіографічній спадщині сучасності радянської школи в УРСР у 1940–1980-х роках [6, с. 171–182].

В. Молоткіна і Л. Хмельницька окреслили загальні риси реформування школи, акцентувавши на її непослідовному, половинчастому характері. Усе ж наприкінці 1980-х років держава змушена була реагувати на діяльність освітянської спільноти, яка на себе взяла ініціативу реалізації основних прогресивних задекларованих ідей [7, с. 137–142]. Про це зазначає і В. Примакова. Педагоги втілювали принципи демократизму, індивідуалізації в освіті, що в майбутньому стали основою для відновлення та розбудови національної школи вже в незалежній Україні. Педагоги-новатори були обличчям не лише вітчизняної педагогічної практики, а й стали відомі поза межами СРСР [8, с. 5–9]. Авторка зупинилася і на підвищенні кваліфікації вчителів початкової ланки школи, що покликане було розвивати майстерність учителів, ділитися власним педагогічним досвідом [9, с. 118–123]. Т. Степанова зосередилася на особливостях підготовки дітей старшого дошкільного віку до навчання у школі, проаналізувала програми дошкільних закладів та перших класів шкіл [10, с. 91–97].

Проте деякі питання залишилися осторонь дослідників. **Метою** роботи є характеристика особливостей навчання дітей шестирічного віку у контексті освітньої реформи у школах УРСР у 1980-х роках. Її **завдання** полягають у характеристиці історіографії та джерельної бази дослідження; з'ясуванні ставлення учительства до змін, що відбувалися, і втілення цих ідей у їхню практичну діяльність; зазначенні прогалин та шляхів їх подолання; окресленні перспектив подальших наукових пошуків.

Джерелами роботи стали періодичні видання, які дали змогу вивчити питання ставлення педагогів до змін, що відбувалися у суспільстві та освіті, їхню діяльність, спрямовану на реалізацію основних завдань реформи. Матеріали державних обласних архівів дали змогу вивчити особливості здійснення трансформацій, які відбувалися у шкільній освіті.

Виклад основного матеріалу. Пленум ЦК КПРС у 1983 р. розглянув питання про здійснення реформування у системі освіти, надолужуючи її прогалини, створюючи відповідне наукове, програмове, навчально-методичне забезпечення, поліпшення навчальної діяльності у школах. Згодом у 1984 р. ЦК КП УРСР і Рада Міністрів УРСР, спираючись на це рішення, прийняли відповідну Постанову «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи». Змінювався термін навчання: із десятирічного відбувався перехід на одинадцятирічний, навчання у початковій школі – протягом чотирьох років, а не трьох. Діти шестирічного віку навчалися перший клас у дитсадках. У сільській місцевості за наявності відповідних умов могли створюватися заклади «школа – дитячий садок», які керувалися Основами законодавства СРСР і союзної республіки про народну освіту, Статутом середньої загальноосвітньої школи, Положенням про дитячий дошкільний заклад. Діти, які не пройшли цю програму, вступали до першого класу із семи років і навчалися за трирічною (старою) програмою. Для цього необхідно було їх забезпечити і кадрово, і матеріально. Акцентували на створенні розвивального освітнього простору і нових підходів до навчання. Звертали увагу і на основні напрями виховання, які мали на меті формування радянської особистості, спираючись на старі принципи – ленінізму. З одного боку, Академія педагогічних наук СРСР і союзних республік мала реагувати на зміни і бути провайдером реформи, з іншого – її діяльність часто була інертною і спрямованою проти будь-яких змін. Саме діяльність педагогів стала відкритішою, вони скористалися фактично формальними гаслами і гуманізували освіту [11, с. 37–42].

Педагоги були психологічно готові до творчості в контексті реформування освіти, вивчали особливості навчально-виховного процесу дітей шестирічного віку [11, с. 118–123]. Де би не навчалася дитина: у садку або у школі – вона навчалася за єдиною програмою. Тобто місце її перебування не впливало на зміст і навантаження [13, с. 91–97]. Важливим складником діяльності школи була педагогіка співробітництва – реальна: із учнями на уроках і поза ними, із колегами, батьками та громадськістю [14 с. 5–9].

Акцентували на ролі початкової школи у формуванні основ особистісного розвитку дитини, брали й ідеї В. Сухомлинського, який писав про головне її завдання – уміння учитися, спостерігати, думати, висловлювати власну думку про те, що чує, бачить, робить, думає, читає і пише. Попри недосконалість програм учитель міг би це здійснити шляхом власної творчості, терпіння, любові та мудрості [15, арк. 15].

Педагоги вивчали питання напрямів розвитку шкільної освіти. Увагу приділяли дітям шестирічного віку: це було нове і незвичне. Зокрема, учителька Л.Й. Корбут цікавилася питанням адаптації шестирічок, до чого їх треба готувати з дитячого садка. Оскільки жінка займала посаду директора школи, то це заважало їй займатися відповідною проблемою. Однотумцем і послідовницею стала її колега Р.М. Мостова: у 1985/86 н. р. 35 дітей із колишньої підготовчої групи дитсадка № 587 мали прийти до неї у перший клас. Акцентували на рівні їхньої підготовки, чим і займався колектив школи, почавши ознайомлення з проблемою наступності роботи дитячого садка і школи. У закладі впроваджували ідеї В. Сухомлинського. Ця робота здійснювалася у трьох напрямках: підготовка вчителя до практичної діяльності з майбутніми першокласниками, підготовка самих дітей і підготовка їхніх батьків. Щороку заступник директора школи, завідувачка і методист дитячого садка № 587 складали план спільної роботи, який затверджувався на спільній педагогічній раді. На таких зустрічах у вересні та травні аналізувалися підсумки роботи обох колективів, долучаючись до спільних виставок, семінарів, конференцій та діяльності безпосередньо дітей цих закладів. На семінарах вихователі ознайомлювалися з програмою першого класу. Під час відвідування школи вони спостерігали за своїми колишніми вихованцями, проводили бесіди з ними та педагогами, цікавилися організацією навчання і відпочинку, позакласної роботи, роботи груп подовженого дня. Багато учнів швидко втомлювалися на уроках, не вміли керувати власною поведінкою, не виявляли достатнього інтересу до навчання. Ці аспекти теж обговорювали зі своїми колегами.

Звичними стали екскурсії малят у школу, розповіді, бесіди, читання про школу, зустрічі з учнями, спільні екскурсії до пам'ятників, організація виставок і концертів, спортивних змагань, ремонт та виготовлення іграшок, посібників для занять, робота в саду. Педагоги формували у дітей позитивне ставлення до школи, що потребувало уваги навчити їх відчувати радість, задоволення від процесу навчання, що виявилось досить складним процесом. Однією з форм роботи стала бесіда, коли організовували уявні мандрівки сторінками книжок, головним при цьому називали цікавість і здивування як рушій мотивації. У підготовчих групах вихователі використовували елементи проблемного навчання. Зокрема, під час відпочинку дітям пропонувалися загадки, жарти, ребуси («Скільки кроків робить горобець за день?», «Під яким кущем ховається заєць від дощу?»), що розвивало пізнавальний інтерес у дітей, заохочувало спостережливість, активізувало пам'ять і приносило радість [16, с. 3].

Учителька початкової школи Р.М. Мостова, відвідуючи дитячий садочок, давала поради вихователям щодо підвищення пізнавального інтересу дітей та розвитку їх активності. Педагоги розробили для дітей підготовчої групи правила поведінки, наближені до шкільних, задля майбутньої адаптації. Протягом двох-трьох років діти ознайомлювалися зі школою поступово: спочатку з її зовнішнім виглядом, із класом, учнями, майстернею, спортивним залом і майданчиком, Ленінським залом, музеєм Брестської слави, піонерською кімнатою, бібліотекою та їдальнею. Вони були присутні на уроках Миру, читання, математики.

Батьківські збори за участю вчителів, дні відкритих дверей у школі та дитячому садку, оформлення тематичних стендів, папок-пересувок, організація консультацій – заходи, які проводили з батьками. У вересні у підготовчих групах відбувалися батьківські збори, де вчителі розповідали, як треба готувати дитину до школи, розвивати у ній самостійність. У дошкільному закладі та школі проводилися індивідуальні консультації на теми: «Як готувати дитину до школи», «Як навчити дітей читати», «Підготовка руки дитини до письма», «Виховання уваги» тощо. Ознайомлювати батьків із вимогами школи допомагало оформлення тематичних стендів і виставок у школах і дитячих садках. Із першого січня щотижня, відвідуючи підготовчу групу, проводили з дошкільнятами заняття з розвитку мовлення, темами яких були: «Зима у місті», «Праця і відпочинок у сім'ї», «Москва – столиця нашої Батьківщини», «Наше місто – частина великої країни» та ін. Зважаючи на таку підготовку, вже у початковій ланці школи учні Розалії Михайлівни мали найвищу успішність у школі. Це все забирало чимало часу та ресурсу. Задля швидшої адаптації дітей та демонстрації подібних прикладів наголошували на необхідності взаємодії

учителів початкових класів із дошкільними закладами та батьками вихованців. У педагогічній пресі писали: «Як правило, дитині потрібно пів року, щоб після дитсадка звикнути до школи. А мої звикають за тиждень-другий». Очевидно, влада намагалася і нівелювати працю педагогів, знецінюючи їхні прагнення та повсякденну працю [17, с. 3].

Ідеологічним підґрунтям цього стало «50-річчя Стахановського руху», коли освітяни мали долучитися до нього. «Освітня нива ... щодня поповнюється новими й новими здобутками в праці, у здійсненні реформи загальноосвітньої і професійної школи, комуністичному вихованні підростаючого покоління». У контексті квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXVII з'їзду КПРС громадяни мали відповідати власними конкретними справами на знаменну дату [18, с. 1].

На початку навчального року питання шестирічок займало особливе місце. Творча праця з найменшими – запорука у подальшому навчанні. Діти вимагали й педагогічного підходу. На навчальних заняття варто було застосовувати ігри, часто змінювати види діяльності, продумувати кожен етап 35-хвилинного уроку. Учитель підготовчого класу мав утілювати у собі якості, які притаманні кільком учителям-предметникам: літераторам, істориками, математикам. Йому варто було використовувати міжпредметні зв'язки, розширювати інтелектуальний потенціал, надавати мисленню належну гнучкість [19, с. 1].

Досвід найкращих педагогів покликаний був вирішити ці складні питання. Прикладом цього стала діяльність учительки середньої школи № 1 м. Северодонецька Дарини Василівни Куниці. Вона вміло добирала методи і способи навчання, які запобігали перенапруженню і перевтоми, забезпечуючи повноцінний фізичний та духовний розвиток дітей. Учителька формувала особисту зацікавленість дитини, її бажання і вміння вчитися. Педагогиня звертала увагу не лише на інтелектуальну зрілість дітей, а й на моральну, волюву готовність до подальшого отримання освіти. У центрі також було і засвоєння правил навчання у колективі, «правильна реакція» на вимоги дорослих, свідоме прийняття норм поведінки та їх розумне виконання. Очевидним є долучення до норм суспільного життя у шкільному колективі, де відбувалося формування радянського світогляду.

Для найменших у школі було створено умови для занять та відпочинку: два приміщення з урахуванням гігієнічних вимог, де в одному навчалися, в іншому – гралися і відпочивали під час денного сну, на подвір'ї був ігровий майданчик. Створено набори дидактичних матеріалів та наочних засобів. Школярі навчалися п'ять днів на тиждень, у четвер навчальне навантаження було знижене. Вивчення тем, пов'язаних із навколишнім середовищем, проводилося на свіжому повітрі, що давало можливість оптимізувати працездатність дітей. Задля збереження пізнавальної активності використовували фізкультхвилинки, танці під веселу музику, що не лише підбадьорювало, а й розвивало фантазію у шестирічок. Задля запобігання перенавантаженню вчителька переносила засвоєння деякого матеріалу на позаурочний час. Поступово учні набували навичок гігієни розумової праці. Увагу звертали і на розвиток мови та мовлення у дитини, що здійснювалося разом із лікарем-логопедом. Під час оцінювання дітей використовувалися словесні методи заохочення, організовувалися виставки дитячих творів [20, с. 2].

Тісний зв'язок був установлений між школою та дитячим дошкільним навчальним закладом № 16: відбувалося взаємовідвідування занять і зустрічі з батьками майбутніх учнів. Спільно з міською бібліотекою організовувалися свята: «Хліб – усьому голова», «Книжчина лікарня», «Хай дружать діти усієї планети». Учителька не шкодувала часу, щоб ознайомитися із сім'єю та умовами перебування дитини там, зустрічалася з батьками ще в садочку. Її цікавили питання інтересів і захоплень дорослих та дітей, рівень педагогічної культури батьків, стиль взаємовідносин, виховні пріоритети, духовно-моральна атмосфера у сім'ї. Довіра до вчительки, єдність вимог, прийняття позиції школи як своєї власної, неформальне спілкування дали можливість батькам надавати дієву допомогу своїм дітям. На основі вивчення дитини складалася моральна характеристика, з якою ознайомлювалися батьки.

Досвід роботи підготовчого класу показав, що після відповідної роботи у дітей формувалося початкове уявлення про цілісність світу. Вони усвідомлювали взаємозв'язок явищ у природі, особистісне ставлення до них, почуття відповідальності за власну поведінку. У дітей збагатився лексичний запас, розвивалося мовлення, зникали типові лексико-граматичні помилки. Наприкінці навчального року діти добре читали (у середньому 40 слів за хвилину). Систематична праця з книгами спонукала до самостійного читання, розвитку інтересу до неї та довколишнього світу. Розповіді дітей за сюжетними картинками дали можливість зробити висновок про розвиток їхньої уяви. Шестирічки сумлінно оволоділи навичками слухання. У подальшому з 25 учнів колишнього підготовчого і вже 3-го класу 14 осіб були відмінниками, 8 – хорошистами [21, с. 2].

У доповіді на тему «О ходе реализации реформ общеобразовательной школы в районе» зазначалося, що у Первомайському районі Миколаївської області охоплено дошкільною освітою 80% дітей у 37 дошкільних закладах [22, арк. 158]. Прийом дітей шестирічного віку у 1-й клас у 1986 р.

у Миколаївській області був таким: план прийому – 15 200, фактично – 13 969, у тому числі на базі школи – 8 748, на базі дошкільного закладу – 5 221, відсоток виконання плану становив 91,9, кількість дітей шестирічного віку – 19 606, відсоток їх охоплення – 71,3. У 1987 р. ці показники були такими: 16 300, 16 331, 10 200, 6 131, 100,2%, 19 910 відповідно [23, арк. 158].

Позитивно зазначали про такі дошкільні заклади: Підгороднянський, Мигейський, Софіївський, Синюхобродський, колгоспів «Маяк комунізму», «Зоря», «Партизанська іскра». Але існували і проблеми, пов'язані з переходом дітей у 1986 р. із шестирічного навчання у школах. Лише половина шкіл із 30 мали підготовчі класи для занять із ними. Залишалися невирішеними питання і щодо змінності навчання, збільшення чисельності груп подовженого дня, створення ігрових і спальних кімнат. На порядку денному залишалися і питання, пов'язані з кадровим потенціалом та харчуванням. Кожен випадок був індивідуальним. У школах могли добудовувати приміщення, дооснащувати необхідними матеріалами [24, арк. 158].

У довідці про роботу установ народної освіти Оратівського району зі здійснення комуністичного виховання учнів згідно з вимогами XXVI з'їзду КПРС, завданнями червневого (1985 р.), жовтневого (1984 р.) пленумів ЦК КПРС та Постановою ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» згідно із перевіркою, яка відбувалася у березні 1984 р., зазначено, що питання охоплення дітей-шестирічок підготовкою до школи потребувало уваги: лише 50% охоплено підготовкою [25, арк. 1–4].

Перехід на навчання дітей із шести років – новий етап у розвитку структури радянської школи. Підготовка умов і кадрів для цього – актуальне завдання у контексті здійснення шкільної реформи. Значну роботу у Миколаївській області здійснено у Полтавській, Тарасівській, Романовобалківській школах: у них обладнано навчальні, ігрові, спальні кімнати для дітей, закуплено все необхідне для повноцінного навчання і відпочинку, вирішено питання кадрового забезпечення. Проте лише половина шкіл була готова до впровадження ідей. Значна кількість педагогів не розуміла практичних механізмів утілення реформи. Забезпечення і турбота про втілення її ідей у життя покладалася і на місцеві підприємства, організації та установи [26, арк. 170–171].

Вирішення потребували й питання діяльності дошкільних навчальних закладів. Робочий день вихователів у них міг регламентуватися не внутрішнім розпорядком, а правлінням колгоспів, як і термін відпусток. Місячна плата за утримання дитини становила від 14 до 25 крб. Більшість садків були переповнені щонайменше у 1,5–2 рази. Ці проблеми були системними, і відділи народної освіти самостійно вирішити їх не в змозі, але якщо органи освіти на місцях, згідно з реформою, отримали б очікувані повноваження, можливо, вони не стояли так гостро. Освіта не могла розвиватися за залишковим принципом або за підтримки меценатів, особливо це стосувалося сільських закладів [27, арк. 17].

Висновки. Отже, перехід на навчання дітей із шестирічного віку став ще однією сходинкою до оновлення системи шкільної освіти і наближення її до демократичних цінностей. Це був досвід, яким скористалися наступні покоління учасників освітнього процесу. Вагому роль при цьому відігравала особистість учителя, який мав практично реалізовувати основні аспекти освітньої реформи. Перспективою подальшого дослідження може стати вивчення питання діяльності педагогів у зазначений період та їхнього ставлення до процесів, що відбувалися в освітянському середовищі.

Література:

1. Шліхта Н.В. Деідеологізація освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2012. № 130. С. 37–42.
2. Березівська Л.Д. Реформування загальної середньої освіти в радянській Україні в умовах авторитарного суспільства (1931–1991): історіографія та джерела. *Науково-педагогічні студії*. 2019. № 3. С. 9–33.
3. Березівська Л.Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті. 2009. PhD Thesis. Інститут педагогіки.
4. Березівська Л.Д. Наслідки та досвід реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. *Рідна школа*. 2010. № 1(962). С. 45–49.
5. Пироженко Л.В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – середина 80-х років XX століття). Київ : Педагогічна думка, 2013. 304 с.
6. Лаврут О. Школа в Українській РСР у другій половині 1940-х–наприкінці 1980-х років: сучасні візії. *Емінак*. 2021. № 4(36). С. 171–182. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).565/](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).565/).
7. Молоткіна В.К., Хмельницька Л.В. Шкільна освіта Української РСР 1985–1991 рр.: радянський аспект. *Етнічна історія народів Європи*. 2025. № 76. С. 137–142.
8. Примакова В.В. Новаторський педагогічний рух у 80-ті роки XX століття. *Таврійський вісник освіти*. 2014. № 1(2). С. 5–9.

9. Примакова В.В. Післядипломна освіта вчителів початкових класів у 80-ті роки XX століття. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 2. С. 118–123.
10. Степанова Т.М. Реформування змісту передшкільної і початкової освіти в Україні у 80-ті рр. XX століття. *Педагогічні науки*. 2011. № 1(58). С. 91–97.
11. Шліхта Н.В. Деідеологізація освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2012. № 130. С. 37–42.
12. Примакова В.В. Післядипломна освіта вчителів початкових класів у 80-ті роки XX століття. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 2. С. 118–123.
13. Степанова Т.М. Реформування змісту передшкільної і початкової освіти в Україні у 80-ті рр. XX століття. *Педагогічні науки*. 2011. № 1(58). С. 91–97.
14. Примакова В.В. Новаторський педагогічний рух у 80-ті роки XX століття. *Таврійський вісник освіти*. 2014. № 1(2). С. 5–9.
15. Исполнительный комитет Первомайского районного совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской обл. Документы августовской конференции учителей школ района за 1990 год // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 456. Арк. 15 зв.
16. Сало В. За парти сядуть шестилітки. *Радянська освіта*. 1985. 26 липня. № 60(3553). С. 3.
17. Сало В. За парти сядуть шестилітки. *Радянська освіта*. 1985. 26 липня. № 60(3553). С. 3.
18. Зубалій О., Стасюкова І. Крила новаторів. До 50-річчя Стахановського руху. *Радянська освіта*. 1985. 12 вересня. № 72(3585). С. 1.
19. Сало В. За парти сядуть шестилітки. *Радянська освіта*. 1985. 26 липня. № 60(3553). С. 3.
20. Паничева Н.Ю. Шестилітки за партою. *Радянська освіта*. 1985. 12 вересня. № 72(3585). С. 2.
21. Паничева Н.Ю. Шестилітки за партою. *Радянська освіта*. 1985. 12 вересня. № 72(3585). С. 2.
22. Исполнительный комитет Первомайского районного совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской обл. Документы январской и августовской конференций учителей школ района за 1985 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 158 зв.
23. Отдел народного образования Николаевского облисполкома. Плановый отдел. План экономического развития по народному образованию на 1988 год // ДАМО. Ф. Р 2817. Оп. 6. Спр. 1613. Арк. 3 зв.
24. Исполнительный комитет Первомайского районного совета народных депутатов. Отдел народного образования. Первомайск Николаевской обл. Документы январской и августовской конференций учителей школ района за 1985 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 158 зв.
25. Документы о проверке работы учреждений народного образования Оратовского района (приказ, справка). 13 марта – 29 апреля 1984 год // Державний архів Вінницької області. Ф. Р 4897. Оп. 7. Спр. 2397. Арк. 1–4 зв.
26. Исполнительный комитет Первомайского районного совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской обл. Документы январской и августовской конференции учителей школ района за 1985 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 170–171 зв.
27. Исполнительный комитет Первомайского районного совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской обл. Документы августовской конференции учителей школ района за 1990 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 456. Арк. 17 зв.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК *316.343:316.35(477-22)»1920/1933»*

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.14>

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920–1933 РР.)

Лисенко Дмитро,*аспірант ОНП «Історія та археологія» за спеціальністю 032 «Історія та археологія»**Херсонського державного університету*

ORCID ID: 0009-0006-4606-9339

Статтю присвячено комплексному дослідженню соціального складу Комітетів незаможних селян (КНС) у Радянській Україні у 1920–1933 рр. на основі джерельної бази, що містить законодавчі акти, протоколи засідань, інструкцій від вищих органів влади, спогади партійних ідеологів, праці сучасних та радянських істориків. Описано особливості соціального формування та функціонування структури, що стала інструментом реалізації політики радянської влади на селі. Показано, що КНС створювалися не лише для адміністративно-репресивних завдань, а й як можлива соціальна опора комуністичного режиму серед різноманітних верств населення.

Проаналізовано певні соціальні категорії незаможників, що становили ядро організації: безземельні та малоземельні селяни, наймити, учасники колективних господарств, люди з низьким рівнем соціального статусу. Особливо відзначено наявність частки декласованих елементів, схильних до наживи та інших злочинних дій за рахунок односельчан. Приділено увагу національному складу КНС, де переважали українці, але мали місце бути і представники інших національностей. Приділено увагу ідеологічним та майновим критеріям відбору, що виключали заможні верстви населення та осіб із «контрреволюційним» минулим. Досліджено роль КНС як механізму контролю та соціальної інженерії на селі, що було спрямовано на розкол громади за класовою ознакою, ворожнечу у селянському соціумі, послаблення традиційних форм самоврядування та реалізацію більшовицької ідеології.

Зокрема, за допомогою КНС реалізовувалися кампанії з розкуркулення, колективізації, продрозкладки та мобілізації ресурсів села. Автор підкреслює, що членство у КНС часто було зумовлене не ідейними переконаннями, а прагненням будь-яким чином отримати економічні переваги та вигідно пристосуватися до діючого режиму. Стаття демонструє, що КНС стали своєрідною «соціальною маскою» радянської політики, формально репрезентуючи інтереси незаможних селян, але фактично виконуючи волю партійного керівництва. Їхній соціальний склад був результатом цілеспрямованого добору найбільш залежних та уразливих верств, що забезпечувало керованість і готовність до виконання репресивних заходів. Підкреслено, що діяльність КНС спричинила не лише економічну, а й морально-психологічну трансформацію сільського суспільства, що спричинило посилення недовіри, розколу у суспільстві та зникнення традиційних цінностей.

Зроблено висновки, що вивчення соціального складу КНС дає змогу глибше зрозуміти механізми радянського панування на місцевому рівні та процеси формування нової соціально-культурної дійсності.

Ключові слова: колективізація, Комітети незаможних селян, радянська влада, розкуркулення, репресії, селянство, соціальний склад.

Lysenko Dmytro. Social composition of the committees of poor peasants of Soviet Ukraine (1920–1933)

The article is devoted to a comprehensive study of the social composition of the Committees of Poor Peasants (CPP) in Soviet Ukraine during 1920–1933. It is based on a source base that includes legislative acts, meeting minutes, instructions from higher authorities, memoirs of party ideologists, and works by both contemporary and Soviet historians. The study describes the peculiarities of the social formation and functioning of this structure, which became an instrument for implementing Soviet rural policies. It is shown that the CPP were created not only for administrative and repressive purposes but also as a potential social support for the communist regime among various segments of the population.

The paper analyzes certain social categories of poor peasants who formed the core of the organization: landless and smallholding peasants, hired laborers, members of collective farms, and people with a low social status. Particular attention is given to the presence of a share of declassed elements inclined toward profiteering and other criminal activities at the expense of fellow villagers. The study examines the national composition of the CPP, which was predominantly Ukrainian but also included representatives of other nationalities. It also considers the ideological and property-based selection criteria that excluded the wealthy strata of the population and persons with a «counterrevolutionary» past.

The research explores the role of the CPP as a mechanism of control and social engineering in rural areas, aimed at dividing communities along class lines, fostering hostility within the peasant society, weakening traditional forms of self-governance, and enforcing Bolshevik ideology. In particular, through the CPP, campaigns of dekulakization, collectivization, grain requisitioning, and mobilization of rural resources were carried out. The author emphasizes that membership in the CPP was often motivated not by ideological beliefs but by the desire to gain economic advantages and adapt profitably to the prevailing regime. The article demonstrates that the CPP became a kind of «social mask» for Soviet policy, formally representing the interests of the poor peasants while in practice carrying out the will of the party.

leadership. Their social composition resulted from the deliberate selection of the most dependent and vulnerable strata, ensuring manageability and readiness to implement repressive measures.

It is stressed that the activities of the CPP led not only to economic but also to moral and psychological transformations of rural society, resulting in increased distrust, social division, and the erosion of traditional values. The study concludes that examining the social composition of the CPP allows for a deeper understanding of the mechanisms of Soviet domination at the local level and the processes of forming a new socio-cultural reality.

Key words: collectivization, Committees of Poor Peasants, Soviet power, dekulakization, repression, peasantry, social composition.

У контексті соціально-економічних перетворень, що відбувалися в селянстві Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у 1920-х – на початку 1930-х років, вагоме значення мали Комітети незаможних селян (КНС, комнезами). Ця організація була створена радянською владою як інструментарій для реалізації своєї політики на українському селі. Дослідження зумовлене необхідністю пересмислення ролі КНС не лише як адміністративно-репресивного органу, а й як соціального аспекту, що реалізовувало політичні, економічні та культурні зміни українсько-радянського села. Вивчення соціального складу комнезамів дає змогу краще зрозуміти, які верстви сільського населення були залучені до реалізації політики комуністичної партії, які мотиви спонукали людей до членства в КНС, а також соціальні наслідки для селян. Дослідження теми дає змогу не лише розкрити механізми впровадження радянської влади на місцях, а й простежити складні процеси взаємодії між державою та селянством в умовах перманентної соціально-політичної кризи. Аналіз соціального складу КНС є перспективою до розуміння ширших процесів соціальної інженерії та політичного контролю, що здійснювалися в УСРР у зазначений період.

Соціальний склад Комітетів незаможних селян був однією з основних проблем для партії у здійсненні більшовицької політики на селі в Українській СРР у 1920–1933 рр. Ці органи створювалися як інструмент упровадження радянського контролю над аграрною сферою, і ключовим завданням було залучення до їхніх лав саме тих верств населення, які були найбільш економічно, а подекуди соціально уразливими. Вони мали бути керованими і залежними від державної підтримки. Основу КНС становили безземельні й малоземельні селяни, наймити, учасники колективних господарств, а також ті, хто не мав змоги самостійно прогодувати родину через брак ресурсів [15]. Це були переважно соціально незахищені категорії сільського населення, які стали ідеальним середовищем для політичного маніпулювання та реалізації партійних завдань. Саме такі селяни, часто сповнені заздрості до більш заможних односельців, ставали слухняним зряддям у руках влади для проведення політики розкуркулення, колективізації та репресій. Характерною особливістю соціального складу КНС була наявність люмпенізованих елементів – осіб із низьким рівнем освіти, часто схильних до кримінальних проявів [12, с. 84–86].

У документах і протоколах часто згадується про пияцтво серед членів КНС, конфлікти, розповсюдження самогонів. У деяких випадках за такі проступки члени КНС виключалися з організації. Це свідчить про наявний аморальний стан окремих представників селянства. Проблема полягає у загальній деградації суспільства, викликаній довготривалим соціально-економічним тиском. Ще однією характерною рисою складу КНС була масова неграмотність. Хоча радянська влада офіційно декларувала ліквідацію безграмотності, серед членів КНС значна частина була неграмотною або мала дуже низький рівень освіти. Це зумовлювало труднощі в організації документальної роботи комітетів, призводило до помилок в обліку, порушень інструкцій, а також робило організації залежними від більш підготовлених партійних працівників [7, Арк. 10, 11, 28; 1, с. 269].

Національний склад КНС був переважно українським – до 90%, хоча в окремих районах до складу входили росіяни, німці, євреї та поляки [9, арк. 14]. Гендерний баланс був порушений: участь жінок у КНС була мінімальною. Це визнавалося у внутрішніх документах, де партійні органи ставили завдання активізувати залучення жінок до незаможницьких організацій, однак практичних результатів ця ініціатива часто не давала [7, арк. 12, 13; 14, арк. 8].

Більшовики висунули цілу низку ідеологічних критеріїв, за яким і відбувався набір у лави КНС: 1) це обов'язково мали бути бідняки, оскільки на них робилася ставка носіїв комуністичної ідеології; 2) це люди, які поділяли більшовицькі ідеї: станові зрівнялівки і грабунку заможної частини населення; 3) це люди, які вимушені були найматися, щоб проіснувати № 4) малоземельні та безземельні селяни; 5) носії колективних форм господарювання. Заборонялося ж вступати в лави КНС населенню, що мало протилежний ідеологічний світогляд, наприклад ксьондзи, попи, пастори, а також особи, що служили в петлюрівській, царській, гетьманській, арміях та денікінських загонах [15].

У проєкті статуту сільського комітету незаможних селян, датованому 1922 р., Всеукраїнський центральний виконавчий комітет прописав вимоги щодо соціальних критеріїв потенційних членів КНС. Членом КНС могли бути кожен бідняк і біднячка, якщо вони були звільнені від сплати сільськогосподарського податку через складне матеріальне положення; усі промислові робітники, що працювали на селі на постійній роботі, при цьому не маючи ніяких нетрудових прибутків; члени комун, артільей або товариств спільного обробітку землі, якщо вони до вступу в колгосп належали до наймитсько-бідняцького складу [16, арк. 6, 7]. У цій структурі наймити посідали особливе місце. Правляча партія прагнула повністю усунути систему найманої праці. Більшовики позиціонували себе як борці за права незаможників, особливо тих, хто вимушений був найматися до куркулів на заробітки. Тому до складу комнезамів приймали людей, які не могли задовольнити свої потреби та вимушені були найматися до капіталістів [2, с. 78].

Соціальний склад Комітетів незаможних селян формувався не випадково: радянська влада чітко усвідомлювала необхідність мати на селі опору серед тих, хто найменше був інтегрований у традиційні структури самоврядування, мав занижений соціальний капітал і готовий був підкорятися вказівкам зверху. Саме тому до лав КНС не допускалися особи, що наймали робочу силу, мали нетрудові доходи або були пов'язані з торгівлею. Навпаки, активно залучали тих, хто потребував підтримки, хто зазнавав утисків і не мав змоги самостійно існувати: наймитів, батраків, безземельних селян, людей, що займалися підсобними заробітками [15].

Більшовицька влада свідомо розколювала селянство за майновим принципом, надаючи перевагу найбільш збіднілим верствам населення. Вона штучно підсилювала їхню роль, використовуючи виборчі механізми: змінювала норми представництва, впроваджувала складну багаторівневу систему рад, а також активно усувала селянські партії, які намагалися репрезентувати інтереси селянства. Такі дії давали змогу більшовикам утримувати контроль. Проте в сільських регіонах УСРР, де їхні позиції залишалися вкрай слабкими, ці маніпуляції викликали значні труднощі. Саме тому в лютому 1920 р. Володимир Ленін порадив народному комісару землеробства УСРР Дмитру Мануїльському спиратися в продрозверстці виключно на ради, сформовані з бідноти та середняків-незаможників [13, с. 485; 14, с. 244–245]. Документ Пленуму ЦК підкреслював важливість у здійсненні рішучих заходів для зміцнення організації КНС та поліпшення їхнього соціального складу. Це було важливо в контексті боротьби за знищення заможного селянства [17, арк. 42].

У процесі аграрних перетворень на селі більшовики також розраховували на підтримку з боку середньої групи селянства. Одним із провідних завдань було створення спілки незаможних селян і середняків. Відносини між ними нерідко виявлялися напруженими, суперечливими та далекими від взаємної єдності. Так, наприклад, у Волинській губернії до середини 1924 р. добре ставилися до середняків лише 27% організацій КНС. У комнезамах перебувало тоді лише 9% середняків. Пізніше, з 1925 р., середняки почали проявляти більшу зацікавленість у залученні до роботи КНС, розраховуючи на отримання економічних пільг і політичних перспектив [3, с. 50].

Районні комітети регулярно проводили облік членів КНС, стежили за їхнім моральним обличчям, перевіряли походження, родинні зв'язки, соціальний статус. Анкети заповнювалися за чіткими зразками: обов'язковим було вказати, що людина є бідняком, не користується найманою працею, не має «буржуазного» минулого. Будь-яке відхилення могло стати причиною для відмови у вступі до організації або виключення. Із погляду структури в комітетах можна було зустріти як неграмотних сільських робітників, так і студентів, представників молоді [5, арк. 9–11]. Проте молодь залучали переважно для підтримання чисельності і створення видимості прогресивності. Досвід роботи в КНС відкривав шлях до вступу до партії, отримання посади в сільраді чи кооперативі. Варто підкреслити, що влада активно використовувала соціальну приналежність членів КНС як підставу для надання пільг: звільнення від податків, забезпечення житлом, зарахування до навчальних закладів. Це створювало додаткову мотивацію для вступу навіть серед тих, хто не поділяв комуністичних переконань, але прагнув полегшити життя собі та своїй родині [6, арк. 29]. Однак така політика мала побічні ефекти: формування «партійного активу» з осіб, що не завжди були здатні на ефективне управління, не мали відповідної культури, іноді зловживали довірою влади. Звідси – часті випадки службових зловживань, грубощів, репресивної ініціативи «знизу», коли ініціаторами розкуркулень виступали самі комнезамівці без погодження з вищими інстанціями. Таким чином, колективізація та Голодомор стали останнім спалахом роботи КНС уже на початку 1930-х років, після чого було прийнято рішення про їх ліквідацію. У складеному в 1932 р. статуті сільського КНС чітко прописано процес ліквідації організації. Як перспективний привід для нівелювання КНС у VII розділі сказано, що діяльність КНС припиняється у разі відповідної постанови генеральних зборів, якщо організація ухиляється від своєї мети в бік суперечним інтересам

радянської держави. Кошти та майно передаються до фонду колективізації та кооперування бідноти [16, арк. 10].

Загалом КНС були радше соціальною маскою радянської політики, ніж самостійними органами народного самоврядування. Їхній склад формувався цілеспрямовано з найбідніших і соціально уразливих категорій, що робило їх зручним інструментом для реалізації жорстких політичних ініціатив на селі. Радянська влада використала селянську заздрість, економічну скруту і психологічну нестійкість для побудови керованої структури, яка формально діяла «від народу», а по суті – була виконавцем найжорсткіших рішень комуністичного режиму. Це давало владі змогу вишукувати з членів КНС не просто лояльних, а вдячних виконавців волі партії. Саме через комнезами на місцях реалізовувалися кампанії з розкуркулення, продрозкладки, вилучення надлишків зерна [4, с. 68–69]. Особливо активно в КНС залучалися колишні солдати Червоної Армії, яких характеризувала дисципліна, готовність до підпорядкування та довіра до нової влади [11, с. 71].

Не менш показовим є й рівень організації навчання всередині КНС. Незважаючи на загальну неграмотність багатьох членів, у деяких районах організовувалися спеціальні курси з ліквідації безграмотності [10, с. 48]. Це свідчило про прагнення зробити КНС не лише інструментом тиску, а й частиною радянського проєкту «нової людини». Також багато хто вступав до КНС через тиск із боку партійних організацій або просто з міркувань самозбереження: бути поза КНС у 20-х роках означало втратити будь-яку можливість впливати на життя громади або навіть стати підозрюваним у нелояльності.

Таким чином, соціальний склад Комітетів незаможних селян демонструє глибоку трансформацію сільського суспільства – від традиційної спільноти до політично сегментованої структури, де підтримка влади визначала доступ до ресурсів, можливостей і навіть безпеки. КНС стали одним із символів нової соціальної ієрархії, де місце кожного визначали ступінь лояльності до режиму та готовність брати участь у репресіях щодо односельців.

Саме через соціальну природу КНС можна зрозуміти, чому радянські реформи так глибоко й болісно змінили українське село. Це був процес не лише економічної трансформації, а й морального руйнування, коли конфлікт інтересів між бідним і заможним, освіченим і неграмотним, активним і пасивним був цілеспрямовано посилений та використаний для побудови тоталітарної системи знизу вгору.

Соціальний склад комнезамів також відображав ключові риси радянської соціальної інженерії. Комнезами виступали в ролі провідника партійної лінії на селі, але вони не були елітарними організаціями в традиційному розумінні, навпаки, це була масова структура, сформована з найбільш уразливих, соціально залежних елементів сільського населення. Їх добирали не за моральними, освітніми чи господарськими якостями, а за політичними ідеологічними критеріями: лояльність до радянської влади, участь у перерозподілі власності, готовність до конфліктів.

Важливим був і психологічний аспект. Члени КНС часто відзначалися бажанням «відплатити» за соціальну несправедливість, яку вони відчували від більш заможних селян у дореволюційні часи. Цей класовий реванш, штучно розпалюваний більшовицькою пропагандою, ставав підґрунтям для руйнування звичних моделей солідарності, взаємодопомоги і довіри в сільській громаді. Замість співпраці між сусідами запроваджувалась атмосфера підозри, доносів, контролю. У цьому контексті КНС можна розглядати як соціальний інструмент, спрямований на руйнування традиційного сільського устрою і заміну його новою, ідеологізованою моделлю, де влада відштовхується від класової боротьби, а не від потреб громади.

Комітети незаможних селян стали тим прошарком, що забезпечив ефективну вертикаль мобілізації та репресій у найвіддаленіших кутках УРСР.

Література:

1. Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років XX століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. Вип. 15. С. 265–272.
2. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: про організацію сільської бідноти та їхню роль у здійсненні соціалістичних перетворень. Київ : Політвидав України, 1976. 149 с.
3. Буравський О., Власюк І. Діяльність комітетів незаможних селян на Волині у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак*. 2017. № 4(1). С. 48–52.
4. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.). Вінниця, 2001. 153 с.
5. ДАХО. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 79.
6. ДАХО. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 102.
7. ДАХО. Ф. 843. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 36.
8. ДАХО. Ф. 843. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 284.
9. ДАХО. Ф. 721. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 85.

10. Журба М.А. Національно-культурний аспект діяльності громадських об'єднань України в умовах більшовицького режиму (20–30-ті роки XX ст.) *Українська історична наука на порозі XXI століття* : матеріали Міжнар. наук. конгр. Чернівці, 2001. Т. 3. С. 47–52.
11. Ігнатуша О.М. Запорізький край на початку 20-х років XX ст.: адміністративні та соціально-політичні зміни. *Запорізький історичний огляд*. 2009. № 1(25). С. 68–75.
12. Капустян Г.Т. Більшовицький варіант політики «римських цезарів», або Комнезами як вияв люмпенської психології. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 84–88.
13. Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян, комнезами. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 485.
14. Ленін В.І. Телеграма Д.З. Мануїльському, 22 лютого 1920 р. *Повне зібрання творів В.І. Леніна*. 5-е вид. Т. 51. Москва, 1920. С. 244–245.
15. Про пільги, права і обов'язки незаможних селян : Декрет Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету від 05 грудня 1923 р. Харків, 1923. 19 с. (Відбиток з газ. «Селянська правда», 28 груд. 1923 р., № 150).
16. ЦДАВО. Ф.1. Оп. 8. Спр. 40. Арк. 10.
17. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 465. Арк. 52

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 930.85:323.1(477.74:210.73мійний)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.15>

ОСТРІВ ЗМІЙНИЙ У СИСТЕМІ СУЧАСНИХ МАРКЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Ліщина Ксенія,

здобувачка ступеня доктора філософії,
провідний фахівець Навчальної лабораторії кафедри археології,
етнології та всесвітньої історії факультету історії та філософії
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID ID: 0009-0005-3763-4431

У статті аналізується трансформація символічного образу острова Зміїного в системі сучасних маркерів української національної ідентичності. Показано, що ця невелика скеляста територія, відома з давніх часів як священне місце, у XX і XXI ст. поступово набула подвійного значення: стратегічного центру в Чорному морі та центру історичної пам'яті. Розкривається, як судові дебати щодо морської демаркації, події після 2014 р. та повномасштабна війна 2022 р. посилюють наративи про суверенітет, захист кордонів та громадянську стійкість. Методологічно стаття спирається на порівняльний підхід, дискурсивний аналіз медійних та художніх репрезентацій, а також інтерпретацію соціологічних показників гордості, довіри та почуття приналежності. Доведено багатовимірність образу Зміїного: у територіальному вимірі він функціонує як маркер цілісності держави; у політичному вимірі – як знак опору агресору та здатності до самоорганізації; у культурному вимірі – як символ у мистецтві та матеріальній культурі; у соціально-психологічному вимірі він функціонує як чинник консолідації, що мобілізує колективні дії. Простежено механізми міфологізації – від «місця пам'яті» до «кордону свободи». Показано, що фраза, народжена в контексті військового конфлікту, функціонувала як тригер колективної ідентифікації, перетворюючи Зміїний на центр пам'яті, а образ прикордонника – на архетип громадянської мужності. Зроблено висновок, що Зміїний є не лише об'єктом геополітичної конкуренції, а й культурним та цивілізаційним маркером, який інтегрує досвід травми та опору в позитивну програму державної суб'єктивності. Таким чином, острів функціонує як вузлова точка символічних географічних локацій України, зміцнюючи громадянський вимір нації, поглиблюючи практики пам'яті та підтримуючи стійкість спільноти в умовах тривалої війни; його образ слугує інструментом політичної комунікації та легітимізації українського суверенітету в глобальному просторі.

Ключові слова: національна ідентичність, острів Зміїний, символи, колективна пам'ять, російсько-українська війна, суверенітет України.

Lishchyna Kseniia. Zmiinyi Island in the system of modern markers of Ukrainian national identity

The article analyzes the transformation of the symbolic image of Zmiinyi Island in the system of contemporary markers of Ukrainian national identity. It shows that this small rocky territory, known since ancient times as a sacred place, gradually acquired a dual meaning in the 20th and 21st centuries: a strategic center in the Black Sea and a center of historical memory. It reveals how court debates on maritime demarcation, events after 2014, and the full-scale war of 2022 have reinforced narratives of sovereignty, border protection, and civic resilience. Methodologically, the article relies on a comparative approach, discursive analysis of media and artistic representations, and interpretation of sociological indicators of pride, trust, and sense of belonging. The multidimensionality of the image of Zmiinyi has been proven: in the territorial dimension, it functions as a marker of state integrity; in the political dimension, as a sign of resistance to the aggressor and the ability to self-organize; in the cultural dimension, as a symbol in art and material culture; in the socio-psychological dimension, it functions as a factor of consolidation that mobilizes collective action. The mechanisms of mythologization are traced: from a «place of memory» to a «border of freedom». It is shown that the phrase, born in the context of military conflict, functioned as a trigger for collective identification, transforming Zmiinyi into a center of memory and the image of a border guard into an archetype of civic courage. It is concluded that Zmiinyi is not only an object of geopolitical competition, but also a cultural and civilizational marker that integrates the experience of trauma and resistance into a positive program of state subjectivity. Thus, the island functions as a nodal point of Ukraine's symbolic geographical locations, strengthening the civic dimension of the nation, deepening practices of memory, and supporting community resilience in the context of prolonged war; its image serves as an instrument of political communication and legitimization of Ukrainian sovereignty in the global space.

Key words: national identity, Zmiinyi Island, symbols, collective memory, Russian-Ukrainian war, sovereignty of Ukraine.

Національна ідентичність розглядається як складне і багатовимірне явище, що формується завдяки складному поєднанню історичної пам'яті, культурних практик, політичних історій та символічних

уявлень про місця. Географічні артефакти мають особливе значення в процесах формування ідентичності, оскільки вони набувають статусу символічних маркерів національної ідентичності, виконуючи функції кодування колективного досвіду та просторової приналежності [1, с. 105].

Актуальність проблеми зовнішньополітичної орієнтації населення дуже важко переоцінити, тим більше коли йдеться про таку країну, як Україна. Але перед тим як говорити про зовнішньополітичну орієнтацію, необхідно звернутися до теми ідентичності як чинника побудови національної держави в Україні. Таке формулювання питання не випадкове: як буде показано далі, колишня країна Радянського Союзу будує свої зовнішньополітичні стратегії у відповідь на геополітичні амбіції російської федерації.

В аналізі також слідуємо цій логіці: політичні рішення і дії всіх релевантних учасників геополітичних процесів, до якого включена дана держава, є тим ключовим чинником, який формує зовнішньополітичні орієнтації його населення. Отже, для визначення головних тем, завдяки яким розкриються зовнішньополітичні орієнтації населення України, ми вважаємо необхідно звернутися до теми незалежної України в геополітичному дискурсі. У роботі ми зупинимося на концептуальних положеннях, представлених в англійських та українських публікаціях.

Публікації розглядаються в хронологічній послідовності з метою складання уявлення про геополітичний статус і особливості та відмінності незалежної України протягом її новітньої історії.

У випадку з Україною одним із таких маркерів став острів Зміїний, розташований у північно-західній частині Чорного моря. Його стратегічне значення та символічна репрезентація після 2014 р., а особливо в умовах повномасштабної агресії росії з 2022 р., перетворили Зміїний на важливий елемент колективної пам'яті й сучасної української ідентичності [2, с. 102].

Метою статті є аналіз трансформації образу острова Зміїний та його місця у системі сучасних маркерів національної ідентичності українців.

Збігнєв Бжезінський ще в 1996 р. наголошував на «критичній ролі України» у пострадянському просторі [3, с. 5]. На його думку, саме незалежність України послабила імперські амбіції росії, створила додатковий рівень безпеки для Польщі, Румунії та Туреччини, а також зробила проблематичною ідею відновлення Москвою контролю над простором колишнього СРСР. Він формулював запитання, яке залишається актуальним і нині: «Що таке Росія?», адже незалежність України автоматично ставить під сумнів російську концепцію «єдиного народу».

Тарас Кузьо у своїх працях деталізує зовнішньополітичні орієнтації держав СНД – від радикального прозахідного курсу до входження в російсько-білоруський союз [4, с. 81]. Водночас він наголошує: культурна та історична близькість із Росією посилює потребу в чіткому усвідомленні відмінності, інакше Україна ризикує утратити свою національну ідентичність [5, с. 344]. Ця думка на пряму перекується із сучасними реаліями: ідентичність українців дедалі більше формується «через відмежування від Росії» [6, с. 420].

Уже в незалежній Україні питання приналежності українського народу, а особливо острова Зміїного, постало у справі «Румунія проти України» в Міжнародному суді ООН (2009 р.), де українська сторона відстоювала свої права на виключну економічну зону [7]. Це закріпило Зміїний як символ державного суверенітету та інтегральну частину територіальної цілісності України.

Вагомий внесок у вивчення острова Зміїний зробили науковці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (ОНУ). Їхні роботи, опубліковані в серії «Острів Зміїний», є комплексним дослідженням, яке охоплює його історію, археологію, правовий статус, а також рослинний і тваринний світ [8, с. 15; 9, с. 9]. Ці праці стали фундаментальною базою для наукових і правових обґрунтувань, що захищають українські інтереси.

Зокрема, монографія «Острів Зміїний. Історія та археологія», підготовлена за участю В.А. Сминтини, висвітлює значення острова як спадщини античних цивілізацій [8, с. 23]. Це дослідження підкреслює, що острів був не просто точкою на карті, а місцем, де перетиналися давні культури, що робить його частиною світової спадщини. Окрім того, колективні праці, як-от «Острів Зміїний. Природа і люди», «Острів Зміїний. Рослинний і тваринний світ», підкреслюють унікальність біорізноманіття острова, що має значення для збереження природних ресурсів [9, с. 11].

Зміїний здавна був об'єктом геополітичних інтересів, що зумовлено його стратегічним розташуванням на морських шляхах. У давнину він асоціювався з кельтами, грецьких богів, зокрема Ахілла, про що згадували античні автори [10, с. 54]. У XX ст. острів неодноразово переходив від однієї держави до іншої, стаючи предметом міжнародних переговорів та суперечок [11, с. 117].

Після Революції гідності та початку російсько-української війни 2014 р. символічне значення острова набуло нових рис. Українське суспільство, стикаючись із загрозою втрати суверенітету, почало

активніше конструювати просторові маркери ідентичності. Зміїний розглядався як частина морського фронтиру, що протистояв експансіоністським планам Росії [1, с. 117].

Дослідження соціологів свідчать, що у цей період зростала значущість територіальної цілісності як частини національної ідентичності. Зокрема, за даними Центру Разумкова, у 2016 р. 74% українців визначали «належність до Української держави» як один із ключових елементів своєї ідентичності [12, с. 34]. У цьому контексті Зміїний виступав маркером державних кордонів, які необхідно було захищати.

Початок повномасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 р. радикально підсилив символічне значення Зміїного. Подія, коли українські прикордонники відповіли російському крейсеру «Москва» словами «Русській воєнний корабль, іди на...!», миттєво перетворила острів на символ спротиву [13]. Цей вислів став мемом, відображеним у медіа, мистецтві, на поштових марках та у повсякденному спілкуванні [14, с. 12; 24].

Таким чином, Зміїний із географічного об'єкта трансформувався у символ колективної мужності, стійкості та незламності. Соціологічні дані 2022–2023 рр. підтверджують зростання ролі символічних наративів у консолідації українського суспільства. Так, за опитуванням КМІС у грудні 2022 р., 95% українців відчували гордість за належність до своєї держави [15, с. 22].

Зміїний отримав значне відображення у культурних практиках. Зокрема, Національний банк України у квітні 2022 р. випустив пам'ятну монету «Русській воєнний корабль, іди...!», а «Укрпошта» видала поштову марку з аналогічною назвою [16]. Ці образи набутих артефактів стали частиною матеріальної культури війни й символами спротиву [2, с. 107].

В українському мистецтві та публічному дискурсі образ Зміїного посідає місце сакрального простору. Як зазначає М. Рябчук, національна ідентичність конструюється через символи, які здатні акумулювати колективний досвід [17, с. 145]. У цьому сенсі острів виступає маркером «кордону свободи», за який українці готові боротися [18, с. 210].

У системі сучасних маркерів української ідентичності Зміїний поєднує кілька вимірів:

- **територіальний** (символ державного суверенітету й територіальної цілісності);
- **політичний** (символ спротиву російським окупантам);
- культурний (образ, відтворений у мистецтві, медіа, мемах);
- соціально-психологічний (фактор консолідації, що формує відчуття гордості й єдності).

Завдяки цим вимірам Зміїний став невіддільною частиною новітньої національної міфології, яка сприяє посиленню почуття національної гідності та самоідентифікації українців [19, с. 30].

Зазначений комплексний символізм Зміїного наголошує на важливості території як простору не лише географічного, а й культурного, у просторі якого формується й відтворюється національна ідентичність. Саме через конструювання і підтримку цих символічних значень географічні об'єкти стають невіддільними частинами політичного та культурного ландшафту нації, виступаючи інструментами конструкції колективної пам'яті і наративів державності.

Таким чином, інструментарій, націлений на геополітичну орієнтацію населення, повинен, за можливості, стосуватися всіх релевантних аспектів геополітичної дійсності України. Це дасть змогу якнайліпше активізувати пам'ять, а також дасть людині достатню кількість когнітивних інструментів для обґрунтованого трактування такої комплексної проблеми.

Література:

1. Zhurzhenko T. Borders and Memory: Ukraine's Symbolic Geographies after 2014. *Europe-Asia Studies*. 2019. Vol. 71, no. 1. P. 104–126.
2. Савченко В. Острів Зміїний як символ спротиву: медійний дискурс 2022 р. *Українознавчий альманах*. 2023. № 31. С. 101–112.
3. Brzezinski Z. Brzezinski Z. Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space. *Harvard Ukrainian Studies*. 1996. Vol. 20. P. 3–8.
4. Kuzio T. Geopolitical pluralism in the CIS: The emergence of GUUAM. *European Security*. 2000. Vol. 9, no. 2. P. 81–114.
5. Kuzio T. Identity and nation-building in Ukraine: Defining The "Other" Ethnicities. *Nationalities Papers*. 2001. Vol. 1, no. 3. P. 343–365.
6. Kuzio T. National identity and history writing in Ukraine. *Nationalities Papers*. 2006. Vol. 34, no. 4. P. 407–427.
7. Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine). Judgment, I.C.J. Reports 2009. URL: <https://www.icj-cij.org> (дата звернення: 15.08.2025).
8. Сминтина В.А. Острів Зміїний. Історія та археологія / ред. О.В. Сминтина. Одеса : Астропринт, 2008. 175 с.
9. Сминтина В.А. Острів Зміїний. Рослинний і тваринний світ / ред. В.О. Іваниця. Одеса : Астропринт, 2008. 178 с.
10. Брайчевський М. Ю. Античні міфи та археологія Північного Причорномор'я. Київ : Наукова думка, 1998. 240 с.
11. Вовканич І.Й. Геополітика Чорноморського регіону: український контекст. Львів : ЛНУ, 2004. 312 с.

12. National identity громадян України: тенденції змін. Київ : Центр Разумкова, 2016. 72 с.
13. Прикордонники зі Зміїного живі, вони у полоні – ВМС. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60546736> (дата звернення: 14.06. 2025).
14. Bilaniuk L. Memes as antibodies. Creativity and resilience in the face of Russia's war. Routledge, 2023. 24 p.
15. Київський міжнародний інститут соціології. Українці у 2022 році: цінності, ідентичність, бачення майбутнього. Київ : КМІС, 2023. 64 с.
16. Укрпошта. Поштова марка «Русский военный корабль, иди...». URL: <https://ukrposhta.ua> (дата звернення: 15.07.2025).
17. Рябчук М. Дилеми української ідентичності. Київ : Критика, 2019. 256 с.
18. Yekelchuk S. War and Memory in Ukraine. Toronto, 2020. 270 p.
19. Wolczuk K. Ukraine's Nation-Building and Identity after Maidan. London: Chatham House, 2017. 38 p.
20. Rating Group. Суспільно-політичні настрої населення України (2023). URL: <https://ratinggroup.ua> (дата звернення: 15.08.2025).
21. Razumkov Centre. Ukraine and the EU: Public Opinion Dynamics (2012–2024). Київ, 2024.
22. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ : Генеза, 2016. 488 с.
23. Ніколаєнко Д.В. Острів Зміїний. Природа і люди : монографія / за заг. наук. ред. В.М. Пашенка. Київ : НДІГК, 2008. 304 с.
24. Результати сьомої хвилі Світового дослідження цінностей в Україні. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=140> (дата звернення: 20.06.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 37.014.5:342.7(477)»1905/1914»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.16>

ПРАВОВІ УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1905–1914 РР.

Магась В'ячеслав,

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук
Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова
ORCID ID: 0000-0001-6752-8860*

Хабчук Андрій,

*кандидат історичних наук, начальник штабу – заступник начальника
Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова
ORCID ID: 0000-0003-2433-5879*

Корнійчук Юрій,

*кандидат педагогічних наук, начальник кафедри суспільних наук
Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова
ORCID ID: 0000-0002-0699-3811*

Під час революції 1905–1907 рр. відбувалося пробудження громадянської активності багатьох категорій населення, але особливо діяльною була молодь, що прагнула реформувати бюрократично-самодержавний устрій. Студентський рух того часу був важливим елементом соціально-політичних трансформацій. Саме тому важливим аспектом є вивчення правового статусу студентських об'єднань.

Метою дослідження є з'ясування ролі студентства у суспільно-політичних процесах 1905–1914 рр., а також аналіз впливу нормативно-правових актів на формування та функціонування організацій студентства на початку XX ст.

У ході дослідження ми дійшли висновку, що під час революції 1905–1907 рр. в Російській імперії активізуються студентські громадські організації опозиційного, лоялістського та національного спрямування. Під тиском суспільства влада вдалася до вдосконалення та перегляду правового регулювання діяльності студентських об'єднань. Велике значення при цьому мав царський указ від 27 серпня 1905 р. про автономію університетів. Він сприяв тимчасовій лібералізації умов створення об'єднань студентів, що дало змогу пожевити їхню діяльність. Після завершення революції правилами 11 червня 1907 р. були введені обмеження щодо автономії університетів та діяльності студентських об'єднань. Різні перепони поширенню опозиційних і національних студентських організацій чинили жандармські органи, представники місцевої влади та адміністрація навчальних закладів. Натомість монархічні об'єднання молоді отримували всіляку підтримку на етапі офіційної реєстрації та в ході своєї подальшої діяльності. У цьому проявилася політика подвійних стандартів у ставленні царської влади до громадських об'єднань студентів.

Ключові слова: студентство, студентські громадські організації, правове регулювання, взаємодія з владою, університетська автономія, революція 1905–1907 рр.

Mahas Viacheslav, Khabchuk Andrii, Korniichuk Yurii. Legal environment for the activities of student associations in russian-ruled Ukraine in 1905–1914

During the Revolution of 1905–1907, civic activism flourished across various population groups, with youth playing a particularly active role in their aspirations to reform the bureaucratic-autocratic regime. The student movement of that period emerged as a significant element of socio-political transformations.

Examining the legal status of student associations is therefore a crucial aspect of this study. The research aims to elucidate the role of students in the socio-political processes of 1905–1914 and analyse the influence of legal and regulatory acts on the formation and functioning of student organisations in the early 20th century.

The study concludes that during the Revolution of 1905–1907 in the Russian Empire, student public organisations with oppositional, loyalist, and nationalist orientations became increasingly active. Under societal pressure, the authorities were compelled to revise and improve the legal framework regulating student associations. A significant milestone in this regard was the imperial decree of 27 August 1905, which granted university autonomy. This decree temporarily liberalised the conditions for establishing student associations, revitalising their activities. However, following the revolution, the regulations of 11 June 1907 introduced restrictions on university autonomy and the activities of student associations.

Opposition and nationalist student organisations faced numerous obstacles imposed by the gendarmerie, local authorities, and educational institution administrations. Conversely, monarchist youth organisations received substantial

support during their official registration and subsequent activities. This reflects the double-standard policy of the imperial authorities towards student associations.

Key words: *students, student public organisations, legal regulation, interaction with authorities, university autonomy, Revolution of 1905–1907.*

Постановка проблеми. Під час революції 1905–1907 рр. відбувалося пробудження громадянської активності багатьох категорій населення, але особливо діяльною була молодь, що прагнула реформувати бюрократично-самодержавний устрій. При цьому окремі студентські організації стояли на роялістських позиціях. Студентський рух того часу був важливим елементом соціально-політичних трансформацій. Саме тому важливим аспектом є вивчення правового статусу студентських об'єднань, що дає змогу краще зрозуміти взаємини влади і суспільства, а також взаємодію адміністрації та студентства. Правове становище студентських об'єднань в умовах жорстокої владної регламентації є важливим складником досліджуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії посилюється інтерес до громадсько-політичних організацій студентської молоді. Правове регулювання діяльності студентських організацій наприкінці XIX – на початку XX ст. розглянуто частково у монографії М. Кругляк, присвяченій життю та побуту студентства підросійської України. Особливий інтерес при цьому становить підрозділ, присвячений правовому статусу студентства, де міститься характеристика окремих нормативно-правових актів [1, с. 71–72]. Окремі аспекти правового регулювання діяльності студентських організацій у досліджуваній період висвітлено також у монографії В. Магася [2, с. 95–96].

Мета статті – на основі широкого комплексу джерел та спеціальних досліджень охарактеризувати правові умови діяльності студентських об'єднань у підросійській Україні у 1905–1910 рр., з'ясувати роль студентства у суспільно-політичних процесах тієї доби, а також проаналізувати вплив нормативно-правових актів на формування та функціонування організацій студентства на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Особливу суспільну групу в Російській імперії початку XX ст. становило студентство. На початку XX ст. відбулися значні зміни в їх кількісному та якісному складі: відкривалися нові вищі навчальні заклади, у тому числі й приватні. В останніх отримали змогу навчатися категорії населення, яким раніше шлях до вищої освіти був закритий, зокрема жінки. Відбулася демократизація станової структури студентства за рахунок збільшення в ній різночинного елемента та скорочення дворянського. Незважаючи на певну демократизацію, студентство залишалося об'єктом шовіністичної політики самодержавства, котра проявлялася в навчанні в усіх вишах виключно російською мовою, поділі студентства у статистичних відомостях за конфесійною приналежністю й занесенні українців до групи православних, протегуванні вступу до українських вищих навчальних закладів осіб із центральної частини Російської імперії тощо. Студентів не задовольняв їхній правовий статус, прагнення до розширення корпоративних і особистих прав стало однією з головних причин їх втягнення в революційні події 1905–1907 рр. Студентство долучалося до політичної боротьби, беручи участь у діяльності політичних партій та громадсько-політичних організацій як революційно-демократичного, так і консервативного спрямування. Молодь брала активну участь і в національному русі, зокрема польському та українському [1, с. 254–267, 363–364].

Під час Першої російської революції порядки в університетах лібералізувалися. Студенти стали активними учасниками суспільно-політичних процесів у країні.

Законодавство Російської імперії спочатку регулювало діяльність громадських організацій за допомогою заборонних норм. Можливість утворення таких організацій зумовлювалася нормативно-правовими актами, які були прийняті в роки революції 1905–1907 рр.

До законодавчих джерел, які стали основою для діяльності громадських об'єднань, належить Указ від 18 лютого 1905 р., що започаткував присудну кампанію, у ході якої приватні особи та установи отримали право подавати до Ради міністрів свої пропозиції щодо вдосконалення державного устрою [3, с. 133]. Велике значення для розгортання громадської активності студентів та утворення його громадських організацій мав також Маніфест від 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку», що проголосив основні громадянські свободи в країні та свободу об'єднань [3, с. 754–755]. Велике значення мали також Указ від 04 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи» [4, с. 201–207] та Основні державні закони від 23 квітня 1906 р. [4, с. 456–461]. Перші два нормативно-правові акти створили сприятливі умови для розгортання діяльності громадських організацій, натомість останній указ та новозатверджені Основні державні закони стали однією з причин переходу низки опозиційних організацій до конспіративної діяльності у 1906–1917 рр.

Окремі нормативно-правові акти безпосередньо врегульовували діяльність об'єднань студентів. Ще 27 серпня 1905 р. імператор підписав Указ «Про введення в дію тимчасових правил про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти», яким запроваджував автономію університетів. Відповідно до нього, усі ключові питання життя вишів знаходилися у віданні університетських рад [3, с. 658–659]. Зазначений нормативно-правовий акт впливав на хід університетського життя впродовж революції 1905–1907 рр., коли від позиції керівного органу навчального закладу залежали можливість створення та характер студентських об'єднань, інтенсивність студентських зібрань. Стіни вищих навчальних закладів у цей час перетворилися на місце проведення багатолюдних мітингів і публічних зборів, до яких подекуди долучалися представники різних суспільно-політичних сил. Окрім того, серед студентства почали утворюватися різноманітні гуртки (у тому числі й політичні), під впливом яких часто знаходилося усе внутрішнє життя університетів і на які змушена була зважати адміністрація [5, арк. 100]. Так, у вересні 1905 р. студенти Київського політехнічного інституту провели сходку, у якій узяли участь 320 осіб. На ній прийняли таку постанову: «Уважаємо правом студентських груп утворювати явочним порядком організації та студентські формування з правом внутрішнього самовизначення» [6, арк. 68].

Відзначимо, що ще починаючи з 1906 р. жандармські органи відслідковували діяльність як легальних, так і нелегальних учнівських та студентських організацій, а також політичні настрої молоді загалом [7, арк. 86–87; 8, арк. 2–7 зв.]. Представники офіційної влади та адміністрації навчальних закладів перешкоджали утворенню й діяльності опозиційних об'єднань [9, арк. 1; 10, арк. 1–1 зв., 5–5 зв.]. Разом із тим самоорганізація лояльно налаштованої до царської влади молоді зустрічала всіляку підтримку адміністрації.

У січні 1906 р. до київського губернатора звернулися студенти Університету св. Володимира з проханням про затвердження проекту статуту «Партії академічного порядку студентів університету святого Володимира». Головною метою організації була підтримка «правильного протікання академічних занять». Разом із зазначеним проханням він отримав також листа від ректора університету, який указав, що за чинним законодавством ані він, ані рада університету не можуть затвердити подібну організацію, оскільки їхня компетенція обмежувалася лише науковими та літературними гуртками. Водночас він не мав би нічого проти схвалення зазначеного проекту губернською владою [11, арк. 1–5; 12, арк. 14 зв.]. 28 жовтня 1906 р. з другої спроби та після врахування всіх попередньо висловлених зауважень [13, арк. 290–291] зареєстрували Київське патріотичне товариство молоді «Двуглавый орел» [14, арк. 24]. Згодом його відділення відкрили і в інших губерніях Наддніпрянської України [15, арк. 6–6 зв.], зокрема в містах Ніжині Чернігівської губернії, Катеринославі, Смілі Черкаського повіту Київської губернії. Якщо на початку свого існування товариство було громадсько-політичним, то в подальшому воно перетворилося на досить чисельну бойову організацію. В Одесі 01 серпня 1907 р. було створено товариство з подібною назвою, але не пов'язане з ним організаційно – «Белый двуглавый орел» [16, с. 234]. Окрім того, у Києві діяло відділення чорносотенного Всеросійського національного студентського союзу [17, арк. 1–1 зв.], створеного в Петербурзі у 1909 р. [16, с. 50–51].

Отже, влада сприяла чорносотенним студентським організаціям, натомість українські об'єднання студентів, які утворилися на хвилі загального національного підйому революційної доби, не мали можливості для реєстрації. Так, до Київського губернського у справах про товариства присутствія було подано клопотання про реєстрацію Клубу українців, які навчаються у вищих навчальних закладах м. Києва. Метою організації визначалася навчальна та матеріальна взаємодопомога, а також улаштування корисних розваг для своїх членів [18, арк. 1–1 зв.]. 17 січня 1907 р. Присутствіє розглянуло зазначене клопотання і зробило висновок, що вказане товариство неможливо зареєструвати за правилами від 04 березня 1906 р., оскільки університетське начальство не надало згоди на його утворення, а ініціатори подання не дотрималися низки формальних правил складання статуту та процедури реєстрації [18, арк. 7–8]. У зв'язку із цим студентські українські об'єднання існували нелегально, подекуди з досить радикальними самостійницькими програмами. Зокрема, у 1906 р. Харківське охоронне відділення виявило прокламацію «До українського народу!» із самостійницькими гаслами, видану від імені Академічного товариства «Січ» [19, арк. 48–48 зв.].

Із метою протидії зазначеним явищам та регламентації зібрань і діяльності студентських організацій 11 червня 1907 р. вийшли правила, які обмежували університетську автономію. Свободу дій рад університетів звели до мінімуму, а можливості для втручання поліції збільшилися [20, арк. 19]. Упорядкували також порядок утворення та функціонування студентських товариств [21, арк. 1–2, 4]. Відповідно до затвердженого Радою міністрів 11 червня 1907 р. положення про студентські організації, студентам ВНЗ дозволялося створювати об'єднання, статuti яких затверджували ради університетів,

а ті, які не мали затверджених у встановленому порядку статутів, визнавалися незаконними. До того ж жодна студентська організація не мала права виступати від імені всіх студентів вишу [5, арк. 100]. У стінах вишів допускалося влаштування у встановленому порядку публічних зібрань (лише навчального характеру) та приватних зібрань студентів цього ВНЗ. У разі існування сумнівів у законності зібрання на нього для проведення перевірки могли прибути представники поліції. Організатори зборів, що порушували законодавство, притягувалися до відповідальності в дисциплінарному або судовому порядку [22, с. 352–353]. Загалом Рада міністрів, яка затвердила нові правила, їхнє головне призначення вбачала в полегшенні для адміністрації можливості боротьби з незаконними організаціями та «бунтівними зібраннями» в стінах вищих навчальних закладів [2, с. 183]. 11 червня 1907 р. імператор затвердив відповідне положення Ради міністрів. Таким чином, зазначений нормативно-правовий акт спрямовувався проти надмірної, на думку влади, автономії університетів.

Тимчасові правила від 11 червня 1907 р. не принесли владі бажаного ефекту, їх бойкотували студенти, а чимало осіб із професорсько-викладацького складу схвалювало існування студентських представницьких органів. На думку члена Ради міністрів народної освіти С. Спешкова, після видання згаданих правил студентське представництво та політичні студентські організації в одних навчальних закладах пішли в підпілля, в інших – замаскувалися, хоча подекуди продовжили існувати без жодних перешкод [2, с. 95]. Протест проти прийняття зазначеного закону висловлювало студентство українських губерній. Так, у Київському політехнічному інституті 13 вересня 1907 р. пройшло офіційно дозволене зібрання студентів із метою обговорення правил 11 червня 1907 р. Більшістю голосів прийняли резолюцію, яка категорично їх заперечувала [23, арк. 104].

Після завершення революції 1905–1907 рр. постало питання про збереження досягнутих позицій. Так, представники гуртка юридичних наук КПІ 06 лютого 1908 р., обговоривши на своєму засіданні стан справ у країні та питання автономії університетів, дійшли висновку, що, по-перше, загальне політичне становище країни характеризувалося розпадом громадських організацій, створених ще у 1905 р.; по-друге, що інтелігенція та народні маси усвідомлювали крах революційних і конституційних ілюзій; по-третє, що реакція, підтримувана керівними прошарками суспільства, щодня посилює тиск, і з дедалі більшим успіхом насаджуючи аполітичність серед населення. Саме тому головним завданням моменту визнали не ігнорування указу 27 серпня 1905 р. і правил 11 червня 1907 р. та боротьбу за розширення прав, а, навпаки, збереження останніх, оскільки існуюче становище, на думку членів гуртка, гарантувало професорам і студентам ширшу порівняно із загальним становищем країни свободу викладання та самовизначення. Будь-які протести, допоки уряд дотримувався формально-юридичного статусу-кво, вирішили відкласти до «піднесення народного руху і звільнення як усієї країни, так і університету від старого ладу» [24, арк. 75–77].

Ураховуючи те, що Правила про товариства та союзи від 04 березня 1906 р. прийняли в революційний період і вони мали тимчасовий характер, у 1908 р. при Департаменті загальних справ МВС було створено особливу міжвідомчу раду з перегляду Тимчасових правил про товариства та союзи під керівництвом О. Арбузова. Протягом 1908–1910 рр. співробітники ДП МВС М. Блажчук та М. Харламов розробили низку пропозицій щодо вдосконалення законодавства про громадські організації. Розробники зійшлися на думці, що законодавство створило вкрай сприятливі умови для появи нових товариств, а також можливих зловживань із боку революціонерів, котрі використовували всі переваги легальної діяльності. Ключовою проблемою визнавався недостатній контроль влади над роботою товариств. Пропонувалося, зокрема, заборонити студентам брати участь в організаціях та створювати їх, а також обмежити участь іноземців та іноземців [2, с. 93].

Нове піднесення студентського руху наприкінці 1910 р. викликало репресивні заходи з боку уряду. 10 грудня 1910 р. Рада Міністрів розпорядилася відраховувати з вищих навчальних закладів тих осіб, які закликали до безпорядків, не бажали коритися закону та встановленим у навчальних закладах правилам. Відповіддю на зазначені норми став загальноросійський студентський страйк, що розпочався у січні 1911 р. Так, у січні 1911 р. на сходці коаліційної ради студентів Катеринославського вищого гірничого училища прийняли резолюцію з протестом проти ліквідації автономії вищої школи, арештів і висилки студентів, а також проти політики влади загалом. Окрім того, студенти почали страйк [26, арк. 37–38].

Для боротьби зі студентськими страйками влада вдалася до репресій. Усього в 1911 р. за участь у безпорядках у цілому по країні відрахували близько 6 тис студентів та курсисток [2, с. 95–96]. Циркуляр Ради міністрів від 11 січня 1911 р. заборонив усілякі зібрання в університетах і зобов'язав керівників вишів запропонувати присутнім розійтися й одночасно повідомити про це в місцеву поліцію. На цій підставі заборонялися навіть зібрання легалізованих студентських гуртків [25, арк. 13–14].

Влада чинила перешкоди діяльності польським студентським організаціям взаємодопомоги, наприклад касі взаємодопомоги «Братська допомога студентів-поляків Київського політехнічного інституту». 27 грудня 1913 р. було проведено обшук у скарбника каси зазначеної організації, а 15 січня 1914 р. касу закрито міністром торгівлі та промисловості у зв'язку з її шкідливою спрямованістю [27, арк. 23–23 зв.; 28, арк. 77–82 зв.].

Висновки. Таким чином, у ході революції 1905–1907 рр. у Російській імперії активізуються студентські громадські організації. Влада вдалася до вдосконалення та перегляду правового регулювання діяльності громадських об'єднань загалом та студентських об'єднань зокрема. Велике значення при цьому мав царський указ від 27 серпня 1905 р. про автономію університетів. Цей указ сприяв тимчасовій лібералізації умов створення об'єднань студентів, що дало змогу поживавити їхнє культурне, національне та суспільно-політичне життя. Після завершення революції правилами 11 червня 1907 р. були введені обмеження щодо автономії університетів та діяльності студентських об'єднань. Різні перепони поширенню опозиційних і національних студентських організацій чинили жандармські органи, а також представники місцевої влади та адміністрація навчальних закладів. Натомість чорносотенні організації молоді отримували всіляку підтримку на етапі офіційної реєстрації і в ході своєї подальшої діяльності. У цьому проявилася політика подвійних стандартів у ставленні царської влади до громадських об'єднань студентів.

Література:

1. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. Житомир : Волинь, 2015. 464 с.
2. Магась В.О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр. : монографія. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2020. 568 с.
3. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908.
4. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 46.
6. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 206.
7. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 643.
8. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 644.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. 75. Оп. 1. Спр. 329.
10. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 333.
11. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 345. Спр. 62.
12. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 345. Спр. 163.
13. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 24.
14. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 5.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1282.
16. Магась В. О. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. 562 с.
17. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 437.
18. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 16.
19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 304. Оп. 2. Спр. 22.
20. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 710.
21. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 346. Спр. 156 а.
22. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754–29943. 1910.
23. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 706.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 99.
25. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 547.
26. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 1139.
27. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 1308.
28. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 1309.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94:37.02(082) «1991 – 2025»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.17>

ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1991–2025 РР.

Митрофаненко Юрій,

доктор історичних наук,

доцент кафедри

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0000-0001-5371-3918

У публікації розглянуто тенденції розвитку громадянської та історичної освітньої галузі в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Окреслено напрями та подальші перспективи дослідження визначеної проблематики. Особливість генезису суспільствознавчої освітньої галузі полягає у тому, що її трансформація, спричинена відновленням незалежності України, розпочалася чи не найраніше з усіх інших освітніх галузей. Це суттєво вплинуло на підходи до викладання історії України, стало однією з причин запровадження курсу «Громадянська освіта», формування окремої освітньої галузі. Її основне завдання полягало у формуванні засад громадянського суспільства в Україні. Громадянська та історична освітня галузь зазнала трансформації під впливом процесів розвитку українського державотворення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На сучасному етапі ці завдання не втратили своєї актуальності, вони мають суттєвий вплив на процеси українського державотворення. Досвід попередніх поколінь освітян та науковців став основою реформування суспільствознавчої освітньої галузі.

На сучасному етапі розвитку української дидактики метою громадянської та історичної освітньої галузі визначено формування аксіологічної компетентності шляхом розуміння причинно-наслідкових зв'язків між процесами минулого, сучасного, осмислення взаємозалежності між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції.

Громадянська та історична освітня галузь пройшла декілька етапів змін у період трансформації української освіти ХХ–ХХІ ст. На сучасному етапі ці завдання не змінилися, вони мають бути вдосконалені та модернізовані, бо мають велике значення для процесів українського державотворення.

Ключові слова: історія, громадянська освіта, громадянська та історична освітня галузь, аксіологічна компетентність, сучасні освітні технології, актуальні проблеми громадянської освіти.

Mytrofanenko Yurii. Development paradigms civic and historical educational industry in the conditions of the formation of civil society 1991–2025

The article attempts to present publication progress of civic and historical educational industry trends are considered in Ukraine in the end XX – on XXI of century. The feature of genesis of social science educational industry consists in that her transformation caused by proceeding in незалежності Ukraine began or not before in all from all other educational industries. It substantially influenced on going near teaching of history of Ukraine, became one of reasons of input of course «Civil education», forming of separate educational industry. Her a basic task consisted in forming of principles of civil society in Ukraine. Civic and historical educational industry tested transformations under act of processes of development of Ukrainian creation of the state in the end XX – at the beginning XXI of century On the modern stage these tasks did not lose the actuality, they have substantial influence on the processes of Ukrainian creation of the state. Experience of previous generations of teachers and scientists became the basis for reforming social studies education.

At the current stage of development of Ukrainian didactics, the goals of civic and historical education are defined as follows developing axiological competence through understanding the cause-and-effect relationships between past and present processes, comprehending the interdependence between global, national, and local processes; the formation of Ukrainian citizens and their active civic position based on democracy, patriotism, respect for human rights and freedoms, recognition of the value of the rule of law, and intolerance of corruption.

Civic and historical education has undergone several stages of change during the transformation of Ukrainian education in the 20th and 21st centuries. At the present stage, these tasks have not changed; they need to be improved and modernized because they are important for the processes of Ukrainian statehood.

Key words: history, civic education, civic and historical education, axiological competence, modern educational technologies, current issues in civic education.

Особливість громадянської та історичної освітньої галузі полягає у тому, що її реформування розпочалася чи не найраніше з-поміж інших освітніх галузей. Роком значних змін для суспільствознавчої

освітньої галузі, таку назву вона мала до запровадження програми Нової української школи, став 1991 р. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила Декларацію про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 р. депутати ухвалили Акт про незалежність України. 01 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму за це рішення проголосували 90,32% громадян України. Мешканці усіх двадцяти чотирьох областей, Автономної Республіки Крим, міст з особливим статусом Київ та Севастополь підтримали це рішення більшістю голосів. Уже наступного дня розпочався процес міжнародного визнання України. Першими Україну привітали сусідня Польща та Канада – держава з чисельним та дієвим прошарком української діаспори, сформованої упродовж кількох хвиль української еміграції. 06 грудня 1991 р. було прийнято Закон про створення Збройних Сил України. А 08 грудня 1991 р. після Біловезьких угод припинив своє існування СРСР. «Українське питання» було розв'язане шляхом створення суверенної Української держави.

Відновлення української державності відразу позначилося на парадигмі змін викладання історії України переходом до принципу україноцентризму. Головним завданням цієї освітньої галузі було виховання громадянина – патріота відновленої Української держави. Никифор Григорійв, міністр освіти в уряді УНР, правонаступницею якої стала Україна, писав про важливість громадянської та історичної освіти для розвитку соціальної та громадянської компетентностей: «Ніхто, напевне, не стане сперечатися з тим, що *навчання дітей рідної історії – це перший ступінь національного освідомлення*, бо хоча, скажімо, діти й знають рідну мову, навіть граматику її та класичні зразки рідної літератури, та *все ж цього мало задля того, щоб поставити дитину на міцний науковий ґрунту національної свідомості, національного самовпевнення, без якого людина завше вагається й не знає, куди її пристати*» [9, с. 3].

Советська українська історична дидактика не мала такого ґрунту. Довелося звертатися до істориків діаспори. Першою спробою викладання історії України за новими концепціями та науковими підходами після відновлення незалежності стала праця Ореста Субтельного, канадського історика, представника української діаспори, «Україна. Історія», яку, за словами відомого історика Федора Турченка, тоді читали та опрацьовували всі – від школярів до академіків [18, с. 14]. Пізніше українська історикня Наталя Яковенко та історик Ярослав Грицак підготували дві книги «Нарисів з історії України» [5; 23]. Ці ґрунтовні дослідження знайомили читачів із найновішими теоріями й інтерпретаціями процесів українського націєтворення, розглядали його в міжнародному контексті і, на нашу думку, мали значний вплив на зміну свідомості вчителів історії.

В умовах поширення та розвитку концепції Нової української школи, що передбачає суттєве та змістовне реформування системи української освіти та пошуку нових моделей викладання історії України, великого значення набуває осягнення досвіду попередників, причетних до зміни парадигми викладання історії України у 90-ті роки ХХ ст. Ця тема впродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності серед істориків [6]. Одним із прикладів фахового осмислення цих процесів у науковому викладі є дослідження Ф. Турченка «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника» [18]. Автор фахово простежив генезис української історичної освіти, важливим складником якої є розвиток громадянських та соціальних компетентностей у контексті зміни підходів до викладання історії України [13]. Під *громадянськими та соціальними компетентностями* ми розуміємо цінності проактивної патріотичної особистості, пов'язані з ідеями демократії справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, що передбачають спроможність діяти як відповідальний громадянин України, держави, що прагне позбутися советсько-російського колоніального минулого і стати членом Європейського Союзу та Північноатлантичного військового альянсу.

Ф. Турченко, знаний в Україні та за її межами історик, автор значної кількості монографій та підручників з історії України, був активним учасником процесу оновлення парадигми української громадянської та історичної освітньої галузей [16–20]. Він належить до істориків, які, незважаючи на значну кількість ґрунтовних досліджень, ніколи не був «кабінетним». Свої знання з історії минулого завжди вмів застосовувати для відповідей на виклики сьогодення, що є вагомою та важливою рисою професії науковця та педагога. Його монографія «Україна – повернення історії...» що вийшла в 2016 р., також вирізняється актуальністю змісту, часом появи та відповідає запитам громадян України, бо розповідає про віхи змін парадигми української історичної освіти на шляху до запровадження компетентнісного підходу та концепції Нової української школи.

Праця Ф. Турченка «Україна – повернення історії...» аналізує процес зміни наукових концепцій та парадигм під час пошуку теоретичних засад, якими керувалися розробники змін концепцій викладання історії України від 1991 р. до запровадження компетентнісного підходу та концепції Нової української школи. Це був важливий час змін для історичної освіти, який став складовою частиною сучасного етапу державотворення. А підручник як своєрідний «паспорт держави» був першою вдалою спробою

декомунізації мислення стосовно нашого минулого та подолання явища, яке Л. Костенко влучно назвала «амнезією історичної пам'яті» [12].

Хронологічно дослідження Ф. Турченка охоплює декілька періодів: доба перебудови та відновлення незалежності України (1985–2000), коли визріла необхідність появи змін у викладанні історії України та відбулися перші кроки стосовно реформування історичної освіти. Про це йдеться в розділі з інтелектуально провокативною назвою: «Україна без історії». Перші роки незалежності – ідея та спроба змін у програмах з історії України, переосмислення підходів до викладання історії в школах з позицій проактивного суб'єктного навчання, спроб запровадження елементів демократизму та дитиноцентризму в організації навчально-виховного процесу, потреби в появі фахового та якісного підручника з історії України. Про це йдеться в розділах «Історична освіта в Україні на початку незалежності» та «Історія країни, якої не було». Назва останнього розділу символічна. Саме такими словами частина вчителів історії розпочинали викладати своїм учням історію України...

Саме тоді були ухвалені суттєві зміни до програм із вивчення історії України, всесвітньої історії, основ правознавства, як варіативний складник програм було запроваджено предмети «Ми – громадяни України», «Людина і світ», «Громадянська освіта» [1]. Автор цього розділу був одним із тих, хто пройшов навчання з методики викладання подібних курсів та популяризував їх серед освітян Кіровоградської області. У 2000 р. було введено 12-бальну систему оцінювання, більш гнучку та демократичнішу, ніж попередня 5-бальна шкала. Було розроблено чіткі критерії оцінювання, серед яких були й вимоги оцінювати історичні персоналії та процеси з позицій демократизму та україноцентризму.

У 2004 р. в умовах Помаранчевої революції, головною метою якої було збереження демократії в Україні та її європейського курсу, за підтримки міжнародних і громадських організацій розпочався процес упровадження ЗНО (зовнішнього незалежного оцінювання), що стало вагомим кроком у боротьбі з корупцією під час вступу абітурієнтів до вищих навчальних закладів. Одним з обов'язкових предметів за вибором стала історія України. Метою ЗНО було і залишається підвищення рівня освіти історичної освіти населення України, культурної компетентності, а також забезпечення реалізації конституційних прав громадян на рівний доступ до вищої освіти. Під *культурною компетентністю* ми розуміємо наявність стійкого інтересу до опанування культурних і мистецьких здобутків України та світу, шанобливого ставлення до культурних цінностей українців, представників корінних народів і національних меншин, інших держав і народів; здатність розуміти і цінувати творчі способи вираження та передачі ідей у різних культурах; прагнення до розвитку і вираження власних ідей, почуттів засобами культури та мистецтва [14].

Незважаючи на окремі проблеми та недоліки, що властиві будь-якій системі оцінювання, упровадження зовнішнього незалежного оцінювання підвищило якість середньої та вищої освіти в Україні, позитивно позначилося на розвитку історичної, громадянської, соціальної, культурної компетентностей, а здобуті знання з історії України дали змогу сформувати покоління патріотів України – бійців ЗСУ та волонтерів, що стали на захист України в 2014 р. під час війни росії проти України та продовжують захищати суверенітет та соборність держави і сьогодні.

Третій період – 2010–2013 р., коли чинилися спроби замінити історію становлення української державності проектом «Спільний підручник» (російсько-український), у якому школярам українських шкіл пропонувалося не так спільне, як виключно російське бачення минулого України. Передумовою цих процесів, що могли призвести до трагічних для нашої держави наслідків, було обрання президентом України російського агента Віктора Януковича та призначення міністром освіти та науки відомого українофоба Дмитра Табачника. Вони намагалися змінити програми з історії України та ЗНО з історії України, виключивши звідти прізвища лідерів українського руху Степана Бандери та Романа Шухевича, насаджували російський та советський наративи через концепти «вітчизняних війн» 1812 та 1941–1945 рр., насправді війн за контроль окупантів над українською територією та її населенням. Серед освітян та здобувачів освіти популяризувалися російська та советська символіка: червоні прапори, георгіївські стрічки, традиції «победобесія» під час ушанування пам'яті учасників та жертв Другої світової війни.

Імпонує об'єктивність Ф. Турченка. Автор згадав не лише про власну роль та здобутки в процесі написання підручника з історії України, а й визначив ціле покоління істориків, які взялися за невдячну і не надто безпечну справу написання підручника для населення держави, яке й досі не має спільної історичної пам'яті [7]. Що вже казати про 90-ті роки ХХ ст. Окрему подяку автор висловлює вчителям історії українських шкіл, які схвалили концепцію та зміст підручника для 10–11-х класів, чим позбавили противників українського бачення історії закрити їх доступ до українських шкіл [18]. Спільними зусиллями Ф. Турченку та його однодумцям удалося прорвати інформаційну блокаду комуністичних

штампів, ідеологом та міфологом і надати можливість мільйонам українців фахово розібратися у своєму минулому. З особливою теплою він пише про Наталію Теплоухову, представницю Міністерства освіти і науки України, яка зіграла значну роль у появі підручника з історії України та змінах у підходів до викладання історії у закладах середньої освіти.

На сторінках книжки Ф. Турченко відзначив роль освітян, причетних до створення підручника з історії України. Їхній внесок був доволі вагомим, тому зупинимося на ньому детальніше. У розділі «Історія країни, «якої не було», що охоплює 1992–1993 рр. – своєрідний підготовчий етап українського підручникотворення, Ф. Турченко згадав про нараду щодо підготовки нових підручників з історії. У ній узяли участь заступники керівників обласних управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської, Миколаївської областей [18, с. 26]. Автор книги згадує, що «усвідомлюючи, що нарада матиме політичний підтекст, запросив до роботи добре знайомих йому науковців, які отримали освіту в Харківському і Дніпропетровському університетах, спеціалізувалися на історії України, підтримували постійні зв'язки зі школою і були вільними від ностальгійних поглядів щодо комуністичного минулого» [18, с. 26]. Серед таких була Ганна Кирилівна Швидько, професор Дніпропетровського національного університету. За результатами наради Г.К. Швидько було рекомендовано для написання підручника з історії України для 8-го класу (охоплював період XVI–XVIII ст.) [18 с. 43]. Історик Олександр Удод пізніше згадував: «...обговорювали прискіпливо, абзац за абзацем, рядок за рядком» [21, с. 3].

Вагомою була і роль професора Юрія Мицика в круглому столі «Історія України XX ст. на сторінках шкільних підручників», який відбувся за участі народних депутатів лівого політичного спрямування, істориків, працівників Міністерства, авторів підручників, учителів і методистів. Результатом цієї наради було збереження підручників і недопущення фальсифікації історії України на догоду Москві [18, с. 57].

Аналізуючи процеси створення підручників з історії України автор книги відзначив, що «підручники з історії України вперше було написано на Південному Сході України, де для цього, здавалося, було найменше умов. До їх появи виявився причетним автор, а також учені історики Донецька, Дніпра та Запоріжжя, учителі історії загальноосвітніх шкіл цього регіону» [18, с. 24].

У цей період боротьби за історію неважко помітити поступ України в осягненні свого минулого. Чимало «білих плям» початку 90-х років уже давно стали складовою частиною національної пам'яті України, а до пантеону українських героїв та визначних свят потрапили події та особистості, які вперше були згадані на сторінках підручників з історії України групи Ф. Турченка. У книзі простежується опір українському баченню історії, який реалізовувався через проєкти «регіональний підручник», «спільний підручник», а в 2014 р. у формі відкритої агресії росії проти України та виявах воєнничого сепаратизму, коли поруч з іншими символами нашої держави знищувалися підручники з історії України. Намагання змінити зміст та методику викладання історії під російські наративи та парадигму треба розглядати як спробу інтелектуальної окупації України та асиміляції її населення. Аналіз цих процесів дає змогу зрозуміти, як готувалося покоління рашизму, які їхали в Україну поширювати Новоросію та боротися з «фашизмом», не помічаючи становлення неосталінізму на теренах росії, та українських колаборантів, що під впливом російського наративу під час викладання історії мали зустрічати окупантів із квітами. Це розпочалося зі сторінок російських підручників, де І. Сталін зображувався «як ефективний менеджер», а масові репресії виявилися «прагматичним інструментом вирішення народно-господарських завдань» (про це Ф. Турченко писав ще в 2010–2011 рр.) [18; 22].

Окремий розділ «Операція «Спільний підручник» аналізує спроби нав'язати Україні міф про спільну історію через створення єдиного підручника для всіх країн СНД або посібника для вчителя [22]. Ф. Турченко, В. Брехуненко, В. В'ятрович, Я. Дашкевич, Л. Залізняк та низка українських істориків викривали псевдонауковість та небезпеку такої позиції, яка суперечить історичним фактам та концепції українського державотворення, становить загрозу територіальній та духовній соборності України [2–4; 10]. Цим вони зробили якісне та вчасне інтелектуальне щеплення проти ураження вірусом небезпечних історичних міфів.

Наприклад, в умовах російсько-української війни в 2015 р. у співавторстві з Г. Турченком побачила світ надзвичайно актуальна праця «Проект «Новоросія»: ювілей на крові 1764–2014 рр.» в іншій редакції «Проект «Новоросія і новітня російсько-українська війна», яка стала відповіддю на російський та сепаратистський наративи стосовно підходів до викладання історії України [16; 19]. Ці дослідження аргументовано спростовують усі міфи про історичні традиції Новоросії на теренах сучасної України і є гарним матеріалом для боротьби з історичними фейками та російським наративом.

Процес українського підручникотворення є чудовим аргументом на користь ідеї української соборності. Навчальні посібники з історії України, якими користувалися учні Галичини та Закарпаття,

писали на початку 90-х років ХХ ст. науковці з Півдня та Сходу України. Це стало своєрідним продовженням традиції написання українського підручника ще з початку ХХ ст., коли автором популярної книги з історії України був мешканець Півдня України Микола Аркас.

У 90-х роках ХХ ст. українські історики спромоглися в надскладних умовах написати та захистити підручник з історії України, суттєво оновити програму та методологію викладання суспільствознавчих дисциплін. Але... Незважаючи на появу сучасних програм та підручників з історії України, значна частина вчителів продовжувала викладати історію України як «історію держави, якої не було» (про одну з таких Ф. Турченко згадує на сторінках книги) [18, с. 23]. На жаль, чимало таких «учителів» і нині продовжують працювати в українських школах, що мало сумні наслідки для Української держави навесні 2014 р.

На оновлених програмах, підручниках з історії України, створених у 90-ті роки, методиках інтерактивного викладання навчальних дисциплін було виховано покоління українців, які стали учасниками Помаранчевої революції, Революції гідності, серед них чимало волонтерів, вояків добровольчих батальйонів та Збройних сил України, які боронять Україну на Півдні та Сході України. Це був дієвий вияв громадянської компетентності, який виявився у розумінні власної ідентичності, бажанні захищати національні та демократичні цінності, розумінні основних подій національної, демократичної та світової історії, спроможності ефективно протидіяти ворогу в інформаційній війні. «Виразно й глибоко відчувати приналежність до певної нації спроможний лише той, хто змалку зрісся з нацією, хто змалку звик дивитися на рідну націю як на щось міцне, вічне, закономірне, що з давніх-давен і при всяких умовах існувало, існує й буде існувати», – писав Н. Григорієв [9, с. 3].

Українська освіта, яка мала шанс перейти на засади компетентнісного підходу через запровадження 12-річної школи, нині робить нову спробу. У Концепції розвитку освіти до 2025 р. задекларовано не лише «зелене світло» для компетентнісного підходу, а й зроблено важливий крок у напрямі до нього: заплановано розробити і запровадити впродовж 2015–2017 рр. національний курікулум з орієнтацією на найкращий європейський досвід. Ще одним позитивом має стати запровадження єдиних стандартів – індикаторів знань, умінь і навичок у галузі ІКТ для учнів та викладачів, що теж наблизить нас до розвитку ключових компетентностей учнів, інформаційної і підприємницької зокрема [11; 14; 15].

Громадянська та історична освітня галузь пройшла декілька етапів реформування в період трансформації української освіти ХХ–ХХІ ст. На сучасному етапі ці завдання не змінилися, вони мають бути вдосконалені та модернізовані, бо мають велике значення для України на сучасному етапі державотворення, коли розв’язання «українського питання» є як ніколи актуальним для всього світу.

Література:

1. Бакка Т., Ладиченко Т., Марголіна Л. Громадянська освіта: основи демократії : навчальний посібник. Харків : Основа, 2007. 167 с.
2. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. 280 с.
3. Брехуненко В. Україна й українці: ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.
4. Війна і міф. Друга світова війна / за ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків, 2016. 272 с.
5. Грицак Я. Нарис з історії модерної України. Київ, 1996. 358 с.
6. Грицак Я. Як викладати історію після 1991 року? *Страсті за націоналізмом*. Київ : Критика, 2011. С. 17–33.
7. Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
8. Грицак Я. Що залишилося після Помаранчевої революції? *Страсті за націоналізмом*. Київ : Критика, 2011. С. 299–321.
9. Григор'єв-Наш (Никифор Григорієв) Н. Про навчання дітей рідної історії. Київ : Веселка, 2007. 31 с.
10. Дашкевич Я. Чи має Україна свою історію? З приводу круглого столу «Історія України ХХ ст. на сторінках підручників». *Шлях перемоги*. 1997. 4 січня.
11. Державний стандарт базової середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 20.08.2025).
12. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Київ, 2005. 35 с.
13. Нова українська школа: основи стандарту освіти. Львів, 2016. 64 с.
14. Огляд і розбір Держстандарту громадянської та історичної освітньої галузі URL: <https://naurok.com.ua/post/oglyad-i-rozbir-derzhstandartu-gromadyansko-ta-istorichno-osvitno-galuzi> (дата звернення: 27.08.2025).
15. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyizagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 25.08.2025).
16. Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. 158 с.
17. Турченко Ф. Українська революція 1917–1921 рр. (Погляд із Запоріжжя). Запоріжжя, 2018. 188 с.
18. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ, 2016. 168 с.
19. Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Запоріжжя, 2016. 163 с.
20. Турченко Ф. Новітня історія України. 10-й клас. Київ, 1994. 326 с.

21. Удод О. Підручник з історії України – невід’ємний атрибут держави. *Історія України*. 2006. № 1. С. 3.
22. Україна й Росія розроблять спільні підручники для вчителів історії. URL: http://ukped.com/index.php?option=com_content&view=article&id...s.. (дата звернення: 26.08.2025).
23. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 348 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477):351.862.4-029:32|323.13:316.647.6(=161.2) «1970»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.18>

ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ-ПОСТШІСТДЕСЯТНИКІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1970-Х РОКІВ

Паска Богдан,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-5452-5254

Паска Ганна,

доктор філософії (PhD) за спеціальністю «Історія та археологія»,

наукова співробітниця

Івано-Франківського краєзнавчого музею

ORCID ID: 0000-0003-3485-5392

Метою статті є всебічний аналіз особливостей використання Комітетом державної безпеки (КДБ) попереджувально-профілактичних заходів проти постшістдесятницького середовища в другій половині 1970-х років. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. Основу джерельної бази становлять матеріали доповідних записок керівництва українського республіканського КДБ на адресу партійних лідерів та московського центру, які зосереджені в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Автори доходять висновку, що попереджувально-профілактичні заходи КДБ у другій половині 1970-х років стали одним із ключових інструментів радянської репресивної політики проти українських дисидентів-постшістдесятників. Використовуючи мережу агентури, особисті контакти, тиск через офіційні структури та можливості радянських ЗМІ, спецслужба прагнула нейтралізувати активність інтелігенції, схилити інакодумців до публічного каяття та поступової ізоляції від однодумців. Масштабність і системність цієї діяльності сприяли значному скороченню дисидентського середовища та звуженню простору для громадського опору. Попри відсутність відкритих масових репресій проти середовища постшістдесятників на кішталт початку 1970-х років саме профілактичні методи, що поєднували елементи психологічного тиску, дискредитації та матеріальних заохочень, виявилися надзвичайно ефективними у справі дезорганізації руху. Вони не лише паралізували активність багатьох інакодумців, а й завдали серйозного удару по моральному стану середовища, підірвали довіру між його учасниками й перешкодили численному залученню молодого покоління українців до опозиційної діяльності. У підсумку це стало важливим чинником занепаду дисидентського руху в Україні на початку 1980-х років.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), постшістдесятники, попереджувально-профілактичні заходи, репресії.

Paska Bohdan, Paska Hanna. KGB preventive measures against Ukrainian post-sixties dissident activists in the second half of the 1970s

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the features of the use of preventive measures by the State Security Committee (KGB) against the post-sixties dissident environment in the second half of the 1970s. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special-historical methods. The work used methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, comparison and comparison of information from various sources. The basis of the source base is the materials of the report notes of the leadership of the Ukrainian republican KGB addressed to party leaders and the Moscow center, which are concentrated in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The author concludes that the preventive and preventive measures of the KGB in the second half of the 1970s became one of the key instruments of the Soviet repressive policy against Ukrainian dissidents-post-sixties. Using a network of agents, personal contacts, pressure through official structures and the capabilities of the Soviet media, the special service sought to neutralize the activity of the intelligentsia, to induce dissidents to public repentance and gradual isolation from like-minded people. The scale and systematic nature of this activity contributed to a significant reduction in the dissident environment and narrowing the space for public resistance. Despite the absence of open mass repressions against the post-sixties environment, such as in the early 1970s, it was preventive methods that combined elements of psychological pressure, discredit and material incentives that proved extremely effective in disorganizing

the movement. They not only paralyzed the activity of many dissidents, but also dealt a serious blow to the moral state of the environment, undermined trust between its participants and prevented the mass involvement of the younger generation of Ukrainians in opposition activities. As a result, this became an important factor in the decline of the dissident movement in Ukraine in the early 1980s.

Key words: *Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), post-sixties, preventive measures, repressions.*

Постановка проблеми. У другій половині 1970-х років протистояння радянського режиму в особі його основного карального органу – Комітету державної безпеки (КДБ) – проти українського дисидентського руху фактично досягло свого апогею. Активна частина інакодумців вирішила створити легальну правозахисну структуру – Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Керівництво КДБ, своєю чергою, значно активізувало використання таємних позасудових методів боротьби, а наприкінці десятиліття проти українських правозахисників було організовано чергову хвилю судових репресій. Незважаючи на те що основні сили каральної машини режиму було спрямовано саме на боротьбу з УГГ, активні заходи проводилися також і проти дисидентів із шістдесятницького середовища, які залишалися на волі після генерального погрому 1972–1973 рр. або уже повернулися з ув'язнення. Деякі з них, зокрема Оксана Мешко, Ніна Строката, Надія Світлична, Василь Овсієнко, долучилися до гельсінського руху. Проте переважна більшість інакодумців, незважаючи на симпатії до УГГ та підтримку її діяльності, з тих чи інших причин вирішили не вступати до її складу. Саме такі дисиденти у статті іменуються постшістдесятниками задля того, щоб відрізнити їх від учасників гельсінського правозахисту та діячів підпільних організацій. Найбільш помітними фігурами в середовищі постшістдесятників у другій половині 1970-х років були Юрій Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Борис Антоненко-Давидович, Леоніда Світлична, Михайло Горинь, Атена Пашко, Любомира Попадюк та ін. Проти них репресивні дії ще з початку 1970-х років продовжувалися в рамках справи групової оперативної розробки КДБ під назвою «Блок». Попереджувально-профілактичні заходи проти середовища постшістдесятників займали вагомe місце в загальній структурі репресивних дій КДБ, спрямованих на придушення дисидентського руху та, зрештою, стали одним із ключових чинників призупинення опозиційної громадської активності.

Аналіз основних досліджень. Чимало аспектів вивчення попереджувально-профілактичних методів боротьби КДБ проти українських інакодумців уже перебували в полі зору сучасних українських істориків. Зокрема, Г. Касьянов у своїй монографії згадував окремі випадки профілактичних дій КДБ у вигляді організації «покаяльних виступів» учасників руху опору у засобах масової інформації (ЗМІ) [9, с. 157–164]. Дослідники Ю. Данилюк та О. Бажан у загальному контексті проаналізували здійснювану радянським режимом профілактичну роботу проти учасників опозиційного руху в 1970-х роках [8, с. 153–154]. Історик Т. Ковалевич навів приклади роботи радянських спецслужб щодо посилення суперечностей усередині дисидентського руху протягом досліджуваного періоду [10]. У статті Б. Паски проведено комплексний аналіз ключових особливостей використання приватної профілактики як методу боротьби проти українських дисидентів у 1970-х роках [11].

Тим не менше проблема використання КДБ попереджувально-профілактичних заходів саме проти представників середовища українських дисидентів-постшістдесятників у другій половині 1970-х років ще не ставала предметом комплексного вивчення. Основою джерельної бази статті є матеріали доповідних записок керівництва українського республіканського КДБ, які зосереджено у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Мета статті – усебічний аналіз особливостей використання КДБ попереджувально-профілактичних заходів проти постшістдесятницького середовища в другій половині 1970-х років.

Виклад основного матеріалу. Ключовим напрямом секретної роботи КДБ проти постшістдесятницького середовища в рамках справи «Блок» було проведення «виховних заходів» з особами, які проявляли нестійкість у своїх поглядах та вже схилилися до відходу від участі в русі опору. Протягом серпня 1976 р. – жовтня 1977 р. така робота через установлення з дисидентами працівниками спецслужби оперативних контактів поряд з одночасним впливом із боку авторитетних агентів, довірених осіб та громадськості здійснювалася проти 21 об'єкта справи «Блок» та 183 близьких до них осіб [5, арк. 94]. Зокрема, регулярна праця на основі особистих контактів велася з науковцями-гуманітаріями Іваном Дзубою та Зеновією Франко, які виступили з публічними каяттями в ЗМІ ще в 1972–1973 рр. Спецслужба забезпечила їм як винагороду сприяння в публікації нових «ідейно витриманих» матеріалів, а через вплив із боку агентури було організовано практично повний відрив об'єктів справи від своїх однодумців. У жовтні 1977 р. керівництво КДБ звітувало про «нейтралізацію націоналістичної діяльності» перекладача Григорія Кочура, літературознавців Віктора Іванисенка та Олексія Ставицького,

музейного працівника Ігоря Герети, жителя Полтавщини Леоніда Мартиненка та окремих інших дисидентів, які виступили у друкованих ЗМІ з критикою українського буржуазного націоналізму та схваленням національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) [5, арк. 94–95].

Яскравим прикладом відриву дисидента від середовища руху спротиву з використанням профілактичних методів можна вважати справу Володимира Комашкова – робітника із м. Вишгород Київської обл., який перебував у тісних зв'язках із заарештованим у 1972 р. В. Чорноволом. Протягом багатьох років після хвилі репресій 1972 р. В. Комашкову регулярно через агентуру та довірених осіб КДБ намагалися закріпити переконання про недовіру до нього з боку однодумців, а в дисидентському середовищі поширювалися чутки про нестійкість та сумнівність поглядів і позицій робітника. У результаті в 1974 р. В. Комашков за власною ініціативою зустрівся з раніше відомими йому двома співробітниками КДБ та заявив їм про припинення своєї дисидентської активності. У травні наступного року працівники спецслужби повторно встановили особистий контакт із робітником та в ході регулярних зустрічей і бесід намагалися чинити на нього «позитивний вплив». До початку 1977 р. із В. Комашковим було проведено більше десяти профілактичних бесід, у тому числі за участі керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Дисидент змушений був розповісти про причини своєї участі в русі спротиву, надав два письмові пояснення та завірив, що в майбутньому не буде допускати подібних дій. Зрештою, під час бесіди з кадебістами 12 лютого 1977 р. він заявив, що «виконання взятих на себе обов'язків він вважає не тільки справою його робітничої честі і совісті, а й результатом твердих ідейних позицій», про що надав письмову заяву на ім'я керівництва спецслужби. У результаті було прийнято рішення виключити В. Комашкова з числа об'єктів справи «Блок», проте тимчасово продовжити оперативний контроль за його діями з метою обмеження будь-яких зв'язків із колишніми однодумцями [2, арк. 92–94].

Організацію КДБ виступів представників постшістдесятницького середовища у пресі з покаяльними заявами доцільно розглянути на прикладі черкаського письменника Василя Захарченка, який свого часу був репресований під час генерального погрому та провів у радянських тюрмах і колоніях чотири роки (1972–1976) [12, с. 272–273]. У результаті «виховної роботи» органів КДБ письменник улітку 1977 р. дав згоду виступити в ЗМІ із засудженням діяльності українських дисидентів. За допомогою оперативних працівників спецслужби було підготовлено відповідну статтю авторства В. Захарченка під назвою «Право бути чесним», яка побачила світ на сторінках газети «Літературна Україна» 19 липня 1977 р. [4, арк. 211]. Згодом із цією публікацією цілеспрямовано знайомили в'язнів політичних виправно-трудових колоній, також її передрукували в рупорі радянської пропаганди за кордоном – газеті «Вісті з України». Згідно зі спостереженнями працівників КДБ, ознайомлення зі статтею В. Захарченка політв'язня Василя Лісового та об'єкта справи «Блок» на волі Григорія Кочура сприяло заходам щодо їх подальшої профілактики. Засудили розкаяння черкаського письменника київські дисиденти Ю. Бадзьо, М. Коцюбинська, Л. Світлична та Б. Антоненко-Давидович. Юрій Бадзьо, зокрема, називав покаяльні публікації В. Захарченка, а також давніші статті З. Франко, М. Холодного, Г. Кочура та В. Іванисенка «концепцією обпльовування всяких ідеалів за видимість свободи» та «беззаперечним успіхом КДБ». Після виступу в пресі працівники КДБ «через оперативні та офіційні можливості» надавали В. Захарченку моральну підтримку, намагалися закріпити в нього думку про правильність такого кроку. Зокрема, його стаття отримала одностайну підтримку на засіданні Черкаського відділення Спілки письменників України (СПУ). Два оперативні джерела спецслужби під час бесіди з В. Захарченком схвалили його виступ у ЗМІ та зайняту позицію. Управління КДБ у Черкаській області вжило заходів для організації надсилання на адресу письменника і редакції газети «Літературна Україна» листів «патріотично налаштованих» громадян зі схваленням його дій щодо засудження націоналізму [4, арк. 212–213]. До кінця 1979 р. В. Захарченко під тиском КДБ опублікував у пресі ще декілька статей, спрямованих проти організованих українською діаспорою кампаній захисту учасників правозахисного руху в УРСР [7, арк. 154].

Усього протягом серпня 1976 р. – жовтня 1977 р. у схожий спосіб було організовано покаяльні виступи в пресі семи об'єктів справи «Блок» та 50 наближених до них осіб. Станом на жовтень 1977 р. така робота велася ще з трьома об'єктами та 11 «зв'язками»; окремі з них підготували і передали в КДБ для ознайомлення рукописи своїх заяв. Згідно зі спостереженнями працівників спецслужби, виступи представників руху опору в ЗМІ, як правило, викликали в середовищі інших дисидентів замішання і розгубленість, породжували невіру в перспективи та можливості продовження активної громадської діяльності. Дисидент Ю. Бадзьо заявляв своїм однодумцям, що покаяльні заяви призводять до дискредитації дисидентського руху в цілому, до зниження активності однодумців, через що не спостерігалось значного залучення молоді, як це було в 1960-х роках [5, арк. 95–96].

Станом на квітень 1979 р. керівництво КДБ констатувало, що І. Дзюба, З. Франко та В. Іванисенко повністю порвали свої зв'язки з дисидентським середовищем. Тим не менше з ними продовжували підтримувати оперативні контакти та контролювати поведінку. Для того щоб «виключити можливість рецидивів націоналізму», їм одночасно надавали допомогу в працевлаштуванні, публікації матеріалів, надавали інші заохочення. Аналогічна робота велася з істориком Михайлом Брайчевським, перекладачем Григорієм Кочуром, скульптором Іваном Гончаром, літературознавцем Олексієм Ставицьким, львівськими дисидентами Ярославом Кендзьором, Михайлом Горинем, Михайлом Косівим, жителем Тернополя Ігорем Геретою [6, арк. 86]. Зокрема, із М. Брайчевським у листопаді 1977 р. було встановлено особистий контакт оперативного працівника КДБ. Відповідно до інформації з доповідних записок спецслужби, у результаті здійснюваного впливу історик заявив, що не поділяє поглядів «українських буржуазних націоналістів» та стоїть на марксистсько-ленінських позиціях. Він підготував і передав для публікації матеріали, у яких наголошувалося на спільному походженні трьох східнослов'янських народів відповідно до загальноприйнятої в офіційній радянській історіографії концепції (нарис «Стародавні східні слов'яни») [6, арк. 86–87; 7, арк. 153–154]. Григорій Кочур під значним тиском із боку КДБ у 1977 р. опублікував у газеті «Літературна Україна» статтю та інтерв'ю, у яких «визнав помилки, яких припускався», підтримуючи зв'язки з дисидентським середовищем. Оперативним джерелам КДБ він заявляв про наміри повністю порвати контакти з інакодумцями для того, щоб знову отримати змогу друкуватися [7, арк. 153].

Іноді в рамках попереджувально-профілактичної роботи КДБ із метою ізоляції окремих учасників дисидентського середовища від однодумців поряд зі схиланням до «покаяльних» публікацій у ЗМІ інакодумцям цілеспрямовано надавалося сприяння у працевлаштуванні за межами УРСР. Зокрема, літературознавець Олексій Ставицький, який на початку 1970-х років підтримував тісні контакти з київськими дисидентами, після генерального погрому був підданий профілактичним бесідам, виключений із партії та звільнений із роботи в Інституті літератури ім. Т. Шевченка Академії наук (АН) УРСР. У середині 1970-х років під час розробки О. Ставицького працівники КДБ установили, що він припинив «ворожі дії» щодо радянського режиму; у результаті проведеного в нього на квартирі таємного обшуку жодних самвидавних матеріалів «націоналістичного змісту» не було виявлено. Тому, коли науковець у серпні 1976 р. був вибраний за конкурсом на посаду доцента кафедри російської літератури в м. Комсомольську-на-Амурі (нині Росія), працівники КДБ при РМ УРСР провели з ним низку бесід. Під час розмов із кадебістами О. Ставицький засудив свою колишню поведінку, а також дії окремих представників дисидентського середовища та запевнив, що в майбутньому не буде підтримувати зв'язків із ними; висловив готовність виступити в пресі із засудженням «українського буржуазного націоналізму». Тому керівництво КДБ рекомендувало партійним лідерам не перешкоджати працевлаштуванню мовознавця на території Росії, оскільки «втягнення Ставицького в активний навчальний і творчий процес, припинення контактів із колишніми однодумцями після переїзду буде сприяти становленню його на правильні ідейні позиції». Із ученим було досягнуто домовленості, що на новому місці роботи з ним установлять контакт працівники місцевих органів КДБ, і він передасть їм написані статті проти «буржуазних націоналістів» [1, арк. 311–312]. У листопаді 1979 р. керівництво КДБ звітувало про те, що філолог дотримався своєї обіцянки й опублікував у республіканській пресі декілька «патріотичних статей», а також «у результаті вжитих заходів виховного характеру повністю визнав і засудив свої помилки» [7, арк. 154].

Протягом 1978 – початку 1979 рр. із метою зниження дисидентської активності об'єктів справи «Блок» Михайла Гориня (Львів), Івана Сокульського (Дніпропетровськ), Михайла Масютка (м. Нова Каховка Херсонської обл.) та Раїси Мороз (Івано-Франківськ) на них здійснювали вплив через особисті контакти з оперативними співробітниками спецслужби, агентуру, довірених осіб, родичів та громадськість. Здійснювалися заходи, спрямовані на ускладнення їхніх зустрічей з однодумцями та компрометацію в дисидентському середовищі. Водночас усіляко заохочувалося цілковите втягнення інакодумців до активної праці на робочому місці та участі в житті радянської громадськості [6, арк. 87].

Водночас значне занепокоєння у керівництва КДБ викликали спроби дисидентів переконати однодумців не відходити від участі в русі спротиву. Зокрема, відповідний вплив Оксана Мешко та Іван Світличний намагалися чинити на Г. Кочура, який проявляв вагання та нестійку позицію. Зрештою, у листопаді 1979 р. керівництво КДБ прозвітувало про здійснювану роботу щодо закріплення відповідних успіхів попередньої профілактичної роботи через систему заохочень для дисидентів, які відходили від спілкування з однодумцями та припиняли громадську активність. Спецслужба надавала їм допомогу в публікації творів, працевлаштуванні за власним бажанням тощо. Така співпраця наприкінці 1970-х років надавалася, зокрема, Г. Кочуру, М. Брайчевському, В. Захарченку [7, арк. 153–154]. Щодо

І. Дзюби та В. Захарченка керівництво КДБ уважало за доцільне «після відповідної роботи з ними з позицій СПУ» розглянути питання про поновлення їх у складі Спілки. Що стосувалося М. Брайтчевського та О. Ставицького, то відповідну виховну роботу передбачалося провести через АН УРСР [7, арк. 155–156].

Відповідно до вказівки КДБ при РМ СРСР № 2888 від 02 грудня 1975 р., українські кадебісти під час організації каральної роботи за справою «Блок» намагалися приділяти чимало уваги ретельному вивченню з використанням агентурної мережі не лише об'єктів справи, а й їхніх контактних осіб. Станом на серпень 1976 р. у перевірці КДБ знаходилися 584 такі особи. Із них на 296 осіб було заведено справи оперативного обліку; це були «націоналістично налаштовані» учасники дисидентського руху, які в умовах посиленого тиску з боку каральних органів, як правило, перейшли до вичікувальної тактики. Водночас 288 контактів об'єктів справи «Блок» перевірялися спецслужбою без заведення спеціальних справ, у тому числі 77 – на предмет оперативного використання та вербування. 56 осіб були піддані профілактичним заходам протягом січня-серпня 1976 р., із них 28 – завербовані як агенти КДБ [1, арк. 126].

У результаті посилення тиску з боку каральних органів до жовтня 1977 р. із цих 584 контактних осіб 299 від дисидентської активності відійшли та переважно припинили зв'язки з однодумцями, 86 завербовані в агентурну мережу. Було припинено діяльність 55 осіб, із яких 22 притягнули до кримінальної відповідальності (5 – за «антирадянську діяльність», 17 – за загальнокримінальні злочини); 33-м особам було оголошено офіційне застереження відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. Випадковими, на думку КДБ, контактами об'єктів справи «Блок» виявилися 12 осіб, вибули за межі республіки – 13, померли – 5 осіб. Станом на жовтень 1977 р. активні оперативні заходи проводилися тільки щодо 147 контактних осіб (із них 70 – за справами оперативної розробки, 68 – за справами оперативної перевірки, 9 – за справами оперативного спостереження). Відповідно до зібраної у КДБ інформації, 95 осіб займали вичікувальну позицію та на позір проявляли лояльність до режиму, і тільки 52 особи не відмовилися від продовження громадської активності в руслі українського національного руху (продовжували підтримувати зв'язки з об'єктами справи, зберігали самвидавну літературу, слухали й обговорювали закордонні радіопередачі, допускали «наклепницькі вигадки» про радянський устрій). Із 65-ма особами працівники КДБ установили особисті контакти та організували «виховну роботу щодо ідейного роззброєння», а на інших «стримуючий та виховний вплив» здійснювався через агентів, довірених осіб та адміністрацію за місцем роботи; 14 осіб вивчалися на предмет оперативного використання [5, арк. 107–108]. Фактично у результаті діяльності спецслужби протягом 14-ти місяців масштаби дисидентського середовища було скорочено майже в чотири рази.

У наступні роки до квітня 1979 р. зі 147 контактних осіб, які перебували в розробці станом на жовтень 1977 р., 21 особа була профілактована, 59 під впливом виховної роботи на основі особистих контактів із працівниками КДБ та агентурою відійшли від активності в структурі руху опору, 16 виступили у ЗМІ зі статтями проти «українського буржуазного націоналізму». Тим не менше станом на квітень 1979 р. у перевірці КДБ знаходилися 162 контакти об'єктів справи «Блок» (у тому числі за справами оперативної розробки – 26, за справами оперативної перевірки – 7 і за справами оперативного спостереження – 34). Протягом жовтня 1977 р. – квітня 1979 р. спецслужбою було виявлено 95 нових контактних осіб, яких узяли у вивчення на основі отриманих матеріалів про «прояви націоналізму» з їхнього боку [6, арк. 92]. Відповідні дані включали в себе як постшістдесятників, так і учасників та симпатиків українського гельсінського руху, оскільки обидва середовища були досить близькими та перебували в постійних тісних зв'язках.

Як приклад роботи КДБ проти контактів об'єктів справи «Блок» у регіонах простежимо репресивні дії щодо двох жителів м. Косова Івано-Франківської області – учителя Миколи Корпанюка та працівника торгової бази Ярослава Осташа. Вони були взяті в оперативну перевірку спецслужбою в березні 1976 р. У результаті виявилось, що М. Корпанюк та Я. Осташ підтримували зв'язки з об'єктом справи «Блок», жителем Києва І. Гончаром, а також «націоналістично налаштованими» киянами В. Трояком, І. Кравцем та ін., від яких отримували матеріали самвидаву (праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. Мороза «Хроніка опору», І. Сокульського «На Голгофу», вип. 7–8 журналу «Український вісник»), передруковували їх та намагалися поширювати серед знайомих. Працівники КДБ вирішили застосувати заходи профілактики, і протягом березня-квітня 1977 р. було організовано декілька відповідних бесід з учасниками руху за участі працівників місцевого обласного Управління КДБ. У результаті М. Корпанюк та Я. Осташ передали в каральні органи підготовлені самвидавні матеріали, друкарську машинку та 6 кг паперу. У процесі подальшого контролю за поведінкою профілактованих осіб було встановлено, що вони приховали від спецслужби окрему інформацію та під час бесід вели себе не

до кінця щиро. Тому 06 квітня 1977 р. інакодумцям було оголошено офіційне застереження, а оперативне спостереження за ними продовжено [3, арк. 63–64].

Висновки. Таким чином, попереджувально-профілактичні заходи КДБ у другій половині 1970-х років стали одним із ключових інструментів радянської репресивної політики проти українських дисидентів-постшістдесятників. Використовуючи мережу агентури, особисті контакти, тиск через офіційні структури та можливості радянських ЗМІ, спецслужба прагнула нейтралізувати активність інтелігенції, схилити інакодумців до публічного каяття та поступової ізоляції від однодумців. Масштабність і системність цієї діяльності сприяли значному скороченню дисидентського середовища та звуженню простору для громадського опору. Попри відсутність відкритих масових репресій проти середовища постшістдесятників на кшталт початку 1970-х років саме профілактичні методи, що поєднували елементи психологічного тиску, дискредитації та матеріальних заохочень, виявилися надзвичайно ефективними у справі дезорганізації руху. Вони не лише паралізували активність багатьох інакодумців, а й завдали серйозного удару по моральному стану середовища, підірвали довіру між його учасниками й перешкодили численному залученню молодого покоління українців до опозиційної діяльності. У підсумку це стало важливим чинником занепаду дисидентського руху в Україні наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років.

Перспективними напрямками подальшого дослідження проблеми вважаємо глибше вивчення агентурно-оперативних заходів КДБ проти українських дисидентів в другій половині 1970-х років, аналіз судових та позасудових репресій проти діячів українського гельсінського руху, а також розгляд методу фабрикування проти українських дисидентів звинувачень у здійсненні кримінальних злочинів.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1054. 326 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1059. 374 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1060. 335 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062. 299 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. 249 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. 362 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. 458 арк.
8. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки ХХ століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. ХХ століття). Київ: Кліо, 2019. 248 с.
10. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 423–435.
11. Паска Б. Приватна профілактика як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 58. Т. 2. С. 20–26.
12. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ: Смолоскип, 2012. 896 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94:75.052](477.44)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.19>

МУРАЛИ ЯК ФОРМА КОМЕМОРАЦІЇ У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ МІСТ УКРАЇНИ

Пятницькова Ірина,

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри історії та археології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ORCID ID: 0000-0002-5809-5212

Франкова Вікторія,

магістрантка II курсу ОП «Публічна історія»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ORCID ID: 0009-0001-9581-8002

Дослідницька оптика роботи спрямована на аналіз муралів як однієї з форм комеморації у сучасному публічному просторі міст України. У роботі проаналізовано історію розвитку муралізму на українських територіях, виділено три її періоди, які відрізняються інтенсивністю розвитку цього виду стрітарту та сюжетно-тематичним наповненням. З огляду на вибрану проблему дослідження, основну увагу спрямовано на аналіз стінописів історичного жанру. В інформаційному просторі виявлено 262 мурали, які належать до цього жанру або мають його елементи. Саме вони слугували джерельною основою дослідження та були проаналізовані за допомогою історико-хронологічного, історико-типологічного та художньо-композиційного методів наукового пізнання. Застосований науковий інструментарій дав змогу визначити, що у публічному просторі міст України найбільше представлено мурали, присвячені подіям доби козаччини, Революції гідності, російсько-українській війні. Найчастіше художники зверталися до історичних постатей Т. Шевченка, М. Грушевського. Збільшення практики звернення до муралів як форми комеморації спостерігалось після початку повномасштабної війни росії проти України. Оскільки мурали швидко створюються, не потребують тривалих процедур із затвердження, вони стали швидкою реакцією суспільства на запит закарбувати та зафіксувати у пам'яті переживання, окремі події війни та меморіалізувати загиблих.

Водночас мурали як форма комеморації мають свої недоліки. Найсуттєвішим серед них є недовговічність стінописів: під дією природних чинників малюнки втрачають свій початковий вигляд і з часом зникають. Проте їх фіксація та вивчення мають великий потенціал для дослідження історичної та колективної пам'яті суспільства.

Ключові слова: артivism, стрітарт, мурали, публічний простір, публічна історія, стратегії комеморації.

Piatnytskova Iryna, Frankova Viktoriia. Murals as a form of commemoration in the public space of Ukrainian cities

The research optics of the work is aimed at analyzing murals as one of the forms of commemoration in the modern public space of Ukrainian cities. The work analyzes the history of the development of muralism in Ukrainian territories, highlighting three of its periods, which differ in the intensity of the development of this type of street art and plot-thematic content. Given the chosen research problem, the main focus of the work is on the analysis of murals of the historical genre. 262 murals belonging to this genre or having its elements were identified in the information space. They served as the source basis of the study and were analyzed using historical-chronological, historical-typological and artistic-compositional methods of scientific knowledge. The applied scientific tools allowed us to determine that in the public space of Ukrainian cities the most represented murals are dedicated to the events of the Cossack era, the Revolution of Dignity, and the Russian-Ukrainian War. Most often, artists turned to historical figures T. Shevchenko and M. Hrushevsky. An increase in the practice of turning to murals as a form of commemoration was observed after the start of the full-scale war of Russia against Ukraine. Since murals are created quickly and do not require lengthy approval procedures, they became a quick response from society to the request to capture and record in memory experiences, individual events of the war, and memorialize the dead. At the same time, murals as a form of commemoration have their drawbacks. The most significant among them is the fragility of murals; under the influence of natural factors, drawings lose their original appearance and disappear over time. However, their fixation and research have great potential for exploring the historical and collective memory of society.

Key words: artivism, street art, murals, public space, public history, strategies of commemoration.

Постановка проблеми. У публічних просторах сучасних міст України можна спостерігати велику кількість муралів. Унаслідок розміщення на стінах будівель візуальні образи та сенси стінописів

доступні для сприйняття широким колам населення. При цьому функції муралів не обмежуються наданням будинкам більшої привабливості та естетичності. Образи, що вони відтворюють, часто звернені в минуле, а сенси робіт спрямовані на актуалізацію, переосмислення, меморіалізацію певних подій та постатей історії України. Сьогодні мурали є одним із різновидів місць пам'яті у публічних просторах, що беруть участь у формуванні колективної та історичної пам'яті українського суспільства. Попри досить активний розвиток муралізму в Україні цей напрям стрітарту залишається малодослідженою темою, особливо в оптиці публічної історії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Науковий доробок із проблеми муралізму має міждисциплінарний характер, оскільки охоплює питання урбаністичного планування, монументального мистецтва, соціального активізму та політики. Однією з ґрунтовних робіт, у якій досліджується історія формування муралів, є монографія Л. Форґалайта «Настінний живопис і соціальна революція в Мексиці, 1920–1940: мистецтво нового порядку» [27]. Агентність стінописів у процесі формування колективної пам'яті на прикладі Філадельфії вивчав Д. Логмен [28]. Дослідження словенського культуролога М. Великоні присвячене політичним графіті у країнах Центральної Європи та Балкан. Робота теоретизує політичне значення стрітарту і доповнює дослідницький напрям науково-методологічним інструментарієм [5].

Дослідження муралізму в Україні присутні переважно в урбаністичному, культурологічному та антропологічному дискурсах. До них належать роботи мистецтвознавців Г. Бітаєвої [2], Б. Гаврилюка [6], Ю. Шеменювої [26]. Проблема розвитку муралів в Україні як форми комеморації у сучасній історіографії спеціально не вивчалася, чим і зумовлене звернення до цієї дослідницької теми.

Під час роботи над вибраною для дослідження проблемою виявлено в інформаційному просторі та проаналізовано зображення 262 муралів, що належать до історичного жанру, мають його елементи або пов'язані з відтворенням сучасних подій. Географія проаналізованих муралів охоплює усю територію України за винятком АР Крим, окремих районів Донецької, Луганської областей, які були окуповані росіянами у 2014 р. Виявлена та проаналізована кількість муралів видається достатньо репрезентативною для формування теоретичних узагальнень та висновків.

Метою роботи є вивчення муралів як форм комеморації у сучасному публічному просторі міст України. Відповідно до поставленої мети, завдання дослідження полягають в аналізі розвитку муралізму на території України; з'ясуванні його сюжетно-жанрової наповненості; визначенні значення муралів як форми комеморації у публічному просторі.

Виклад основного матеріалу. Муралізм є одним із проявів сучасного мистецтва артивізму, який спрямований на формування суспільного резонансу засобами мистецтва, привернення уваги до важливих проблем політичного, соціального, культурного характеру, фіксації важливих подій для суспільства.

Зародження сучасного муралізму було пов'язано з революційними подіями у Мексиці у 1910–1917 рр. Свою незгоду з диктатурою художники втілювали у стінописах [27, с. 10]. Після цього мурали почали з'являтися в інших країнах Америки та Західної Європи, звідки практика їх створення поширилася і на українські терени.

У розвитку муралізму в Україні умовно можна виділити три етапи, що вирізняються інтенсивністю його поширення та тематичним наповненням. Перший етап охоплює початок 1990-х – 2013 рр. Він був пов'язаний із зародженням стрітарту в Україні та його поступальним розвитком. На початку 1990-х років, після появи на ринку закордонних журналів про молодіжну культуру та фарб у балончиках, серед української молоді стали популярними графіті [5, с. 5]. Вони не завжди мали глибокий сенс, досить часто виступали способом самоствердження молоді. Водночас саме графіті стали передтечею муралів.

Хоча протягом першого етапу поширення муралів в Україні не досягло великих розмахів, почали формуватися творчі групи митців, що спеціалізувалися на створенні стінописів. Серед них – всесвітньо відомий колектив «Interesni Kazki», до якого належали художники Олексій Бордусов (Aec) та Володимир Манжос (Waone). Вони були одними із зачинателів руху графіті-райтерів та й загалом стрітарт-мистецтва в Україні. Колектив працював із початку 2000-х років і до 2016 р., після чого художники продовжили індивідуальну творчу діяльність [6, с. 64].

Роботи «Interesni Kazki» вирізняються глибоким філософським змістом та способом його передачі. Сюрреалістичні ідеї, звернення до українського фольклору, міфології, символізму та алегорій допомагають райтерам утілювати фантазмагоричні образи, що спонукають глядачів до роздумів про сенс життя. Найвідомішими їхніми роботами є мурали «Святий Юрій» та «Час змін» у Києві.

У 2012 р. у Харкові сформувалася творча група «Kailas-V», що виконує настінні розписи на замовлення. Вони створюють мурали на різну тематику, добираючи необхідні техніки виконання, символи

для художнього вираження відповідно до заданої замовником теми. Серед найвідоміших їхніх робіт величезні стінописи, присвячені М. Грушевському в Києві, Т. Шевченку в Харкові [16].

Другий етап розвитку стінописів в Україні був детермінований подіями Євромайдану, Революції гідності, російською окупацією Криму та початком російського військового вторгнення у східні регіони. Політичні події, усвідомлення народом своєї політичної суб'єктності формували суспільний запит на зміну публічного простору, наповнення його сенсами, що мали національний характер. Виявом цього процесу, з-поміж іншого, став більш інтенсивний порівняно з попереднім етапом розвиток муралізму.

Велику роль у розвитку українського мистецтва муралів на цьому етапі почала відігравати активна співпраця із закордонними художниками та інституціями. В Україні було реалізовано низку художніх проєктів, фестивалів, що сприяли залученню іноземних митців, розвитку співпраці у сфері стрітарту. Серед них – масштабний проєкт «Art United Us», що був реалізований у 2016 р. Під час його проведення українськими та іноземними райтерами було створено мурали у Києві, Авдіївці, Чорнобилі.

У різних містах проводилися фестивалі, які ставали майданчиками для творчої колаборації та створення муралів. У 2016 р. у Києві, Одесі та Чернігові відбувся фестиваль «Mural Social». Однією з його знакових робіт став стінопис іспанського художника Г. Борондо «Портали» в Києві. Основу композиції становить зображення Софійського собору, що є знаковою культурно-історичною пам'яткою [4]. Присутність його зображення у публічному просторі привертає увагу до давніх джерел та тяглості української історії, унікальності української культури.

У Львові з 2017 р. був започаткований фестиваль «Lviv WallKing», організаторами якого є мистецьке об'єднання «Фарбований лис» та Інститут соціальних ініціатив [10]. Із метою осучаснення міського простору в межах стратегії розвитку інфраструктури у м. Дніпро місцевою владою у 2017–2018 рр. був проведений «Dnipro Mural Fest» [19]. У Луцьку в 2020 р. відбувся фестиваль «Lutsk WallKing» [21].

Початок російсько повномасштабної війни проти України вплинув на всі сфери життя українського суспільства. Він позначився і на розвитку муралізму, який, будучи мистецьким засобом швидкого реагування на суспільно-політичні зміни, сфокусувався на відтворенні емоцій, болю та суспільних переживаннях війни. Після 24 лютого 2024 р. можна спостерігати зміну тематики українських стінописів, трансформацію їх функціонального призначення, збільшення практики використання муралів як засобів комеморації. Ці зміни дають привід для виокремлення третього етапу розвитку муралізму в Україні, відлік якого варто вести з 2022 р.

Сьогодні мурали стали характерною частиною урбаністичного середовища України. Найбільшими осередками присутності муралів у публічному просторі є Київська, Івано-Франківська, Львівська, Дніпропетровська та Харківська області. Окрім великих обласних центрів, мурали присутні в невеликих містечках та селах, наприклад м. Бібрка Львівської області, м. Корець Рівненської області, с. Коршачина на Сумщині, с. Халеп'я на Київщині та ін.

Значна частина українських стінописів належить до історичного жанру або має його елементи. Їх зображення спрямовані на те, щоб привернути увагу суспільства до важливих історичних подій, особистостей як загальнодержавного, так і регіонального рівня, актуалізувати певні проблеми у контекстах сучасної історії України, переосмислити та спонукати до рефлексії над минулим українського народу, що визначає його сьогодення та майбутнє. Не випадково домінуючими темами українських муралів, що належать до історичного жанру або мають його елементи, є боротьба за незалежність, свобода, єдність, зв'язок поколінь.

Після детального аналізу виявлених у процесі дослідження муралів можна простежити в них присутність різних рівнів історичної пам'яті, а саме: національного, регіонального та особистісного. Національний та локальний рівні історичної пам'яті представлені серед найбільшої чисельності муралів. Для переважної більшості стінописів характерним є поєднання цих рівнів історичної пам'яті, що сприяє подвійному підсиленню та формуванню свідомого та консолідованого суспільства.

За результатами аналізу виявлених муралів визначено, що найбільшу їх кількість присвячено подіям доби козаччини, Української революції 1917–1921 рр., Революції гідності, російсько-українській війні. Географія поширення стінописів козацької тематики виходить за межі історичних регіонів проживання козаків, що свідчить про закріплення цього періоду в історичній пам'яті українського народу як одного з ключових. Для стінописів козацької тематики характерним є як зображення певних традиційних сюжетів, так і художнє переосмислення образу козаків. Одним з оригінальних муралів, що імплементують образ козака в сучасний міський простір, став стінопис «Козак Мамай на місяці» у м. Кропивницькому. Художник З. Шевчук зобразив на стіні дев'ятиповерхівки народного героя у космічному скафандрі, оскільки мурал розташований у районі Космонавтів [17].

Зображення подій Української революції 1917–1921 рр. у публічних просторах міст почало культивуватися з нагоди відзначення її сторіччя. Мурали тут виступали засобом швидкого реагування комеморативних практик. Прикладом може слугувати мурал «Крути», що був створений у 2019 р. харківським художником А. Пальвалем у Києві. На фоні залізничної станції Крути намальовано у повний зріст учасники бою з більшовиками 29 січня 1918 р. Їх зображення становить основу композиції роботи, що додає їй монументальності та візуально спрямовує увагу саме на героїв битви, а отже, їх мужність та значення героїчного спротиву. Попри вписування пам'яті про Крути у публічний простір та колективну пам'ять мурал зображує не реальних учасників бою, а акторів фільму «Крути 1918», що вийшов на екрани на початку 2019 р. З одного боку, це підсилює ефект від сприйняття події, але з іншого – не відповідає історичній дійсності [13].

У муралах знайшли відображення події Революції гідності. Більшість із них має комеморативний характер і спрямовано на фіксацію у публічному просторі пам'яті про Небесну сотню. Так, у Тернополі 2014 р. було створено мурал «Героям Майдану». На стінописі серед шин, що палають, зображено три особи: журналіста, медика та мітингувальника зі щитом, де написано «Волю народу». Художниця Т. Крамар надала постатям обличчя українських письменників та письменниць – Т. Шевченка, І. Франка та Л. Українки. Авторка пояснює таке художнє рішення поєднанням різних епох, які мають спільну рису, – боротьбу за українську державність [14]. Спостерігається і спадковість символів, адже ще взимку 2014 р. в Києві на стіні одного з магазинів по вулиці Грушевського з'явилося графіті із зображенням цих трьох українських класиків як учасників протестів на Майдані.

У стінописах, присвячених Революції гідності, можна простежити не лише національний, а й локальний та особистісний рівні історичної пам'яті. Наприклад, у м. Луцьк С. Радкевич створив стінопис під назвою «Святі мужі Волині». Робота за стилем віддалено нагадує ікону. У її основі прослідковується образ людини-мішені. Мурал присвячено волинянам, які загинули на Майдані в Києві [25].

До особистісного рівня історичної пам'яті належать стінописи з портретними зображеннями. Так, у Києві, у сквері Небесної сотні, створено мурал на честь Сергія Нігояна [24]. В Івано-Франківську на стіні однієї з будівель зобразили Романа Гурика [3].

У персоналізованому історичному вимірі райтери найчастіше зверталися до постатей Т. Шевченка, Б. Хмельницького, М. Грушевського, Кузьми Скрябіна. Із виявлених понад десять стінописів на території України присвячено постаті Т. Шевченка. Художник А. Буняк створив у Львові мурал, присвячений постаті митця у стилі «The Beatles» [8]. Гаслом стінопису став напис «Зніміть з мене вже той кожух», що привертає увагу до потреби переоцінки постаті Т. Шевченка, відходу від радянських канонів її подання. Мурали, присвячені постаті Т. Шевченка та його творчості, створено у Броварах, Ірпені, Кременчузі, Люботині, Переяславі, Покровську, Рівному, Сумах, Черкасах та на Кіровоградщині.

На локальному рівні художники створювали мурали, присвячені історичним постатям, які відіграли важливу роль у розвитку місцевої громади. Так, у Сумах створено мурал, присвячений промисловцю та землевласнику І. Харитоненку [23], у Мукачеві – скульптору і художнику І. Бровді [22], у Коломиї – засновниці гардинно-швейного промислу міста М. Горовіч [18], у Чернівцях – видатному режисеру та актору Івану Миколайчуку [11].

На окрему увагу заслуговує аналіз муралів, створених після початку повномасштабної війни росії проти України. Їх тематика, візуальні образи та спрямування набули нових рис. У публічному просторі відтепер присутні стінописи, що присвячені ЗСУ, стійкості українців. Мистецька рефлексія над подіями війни втілюється в образах військових-захисників, України-матері чи незламної України-дівчини.

Окремі мурали російсько-української війни виконують функцію фіксації подій війни, що найбільше вражали. Так, окупацію та знищення Маріуполя відтворено на муралі «Дорога додому» Д. Вовка у Львові [9]. У Бучі американські художники створили чотири мурали, що нагадують про російське насильство та окупацію міста [1]. Звільненню Херсону був присвячений мурал К. Каченовського з промовистим підписом «росія тут НІКОЛИ» [15].

Мурали як реакція на окремі події війни з метою їх візуальної фіксації можуть мати персоналізований вияв. Зокрема, зображення зоозахисниці А. Тихої на стінописі у Києві. Молода жінка разом із чоловіком евакуювала тварин з Ірпеня. Розстріл росіянами українського військового О. Мацієвського, останніми словами якого були «Слава Україні!», вразив жорстокістю не лише українську, а й світову демократичну спільноту. Йому присвячено мурали у Києві, Рівному, Кривому Розі, Одесі, Володимирці на Рівненщині. Мурал на пошану українського героя був створений і в Берліні.

Мурали стали не лише рефлексією на події, окремі з них виконують функцію закликів та привернення уваги суспільства, що характерно для артivismу. На підтримку захисників «Азовсталі» створено щонайменше п'ять муралів на території України. Зокрема, у березні 2023 р. в Києві було створено

мурал на підтримку захисників «Азовсталі» [20]. У центрі стінопису зображено руки в кайданах, по всій площі малюнка проходить колючий дріт. Також присутній напис англійською мовою «Боріться за них так, як вони боролися за нас». Цей стінопис став інструментом привернення уваги суспільства до полонених та проявом громадянської позиції його ініціаторів та творців. Зображення скнутих кайданками рук символізує не лише фізичне ув'язнення, а й прагнення до справедливості та звільнення полонених. Муралі на підтримку захисників «Азовсталі» створено також в Ужгороді, Нововолинську, Кривому Розі та Львові.

Війна спровокувала збільшення кількості муралів, які виконують функцію меморіалів та спрямовані на вшанування пам'яті загиблих героїв. Вони мають як загальний зібраний образ полеглих героїв, так і персоніфікований. До першої категорії належать стінописи «Дівчина із соколом у руці» у Дніпрі [7], «Дорога в Рай» – у Стрию [12], які вирізняються художньою подачею та філософським осмислення сучасних подій.

Поява муралів із зображенням загиблих героїв російсько-української війни є характерною для населених пунктів по всій території України. Створення стінописів, які присвячено вшануванню пам'яті конкретних осіб, насамперед узгоджується з родичами загиблого, але досить часто ініціатива появи такого муралу їм і належить. В Україні до цього часу ведуться дискусії щодо місць, практик меморіалізації загиблих військових. І в умовах формування нової культури вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні муралі виконують функції швидкої реакції на запит щодо фіксації у колективній пам'яті цих страшних людських утрат.

Муралі є відносно новим явищем у публічних просторах міст України. Вони дійсно здатні фіксувати важливі події та виконувати функцію місць пам'яті. Водночас розвиток цього напрямку стрітарту має низку проблематичних аспектів, що потребують урахування під час використання їх як засобу комеморації. Серед них першочерговою є проблема збереження муралів. Під дією природних чинників стінописи з часом утрачають яскравість кольорів і в перспективі можуть зникнути. Їх виконання потребує урахування як загальнонаціонального, так і місцевого контексту, проговорення та узгодження сюжету з представниками різних груп громади.

Проблемними аспектами у дослідженні, збереженні муралів є відсутність їх статистики на державному рівні, брак законодавчих норм, які б забезпечували захист стінописів. Окрім того, інтенсивний розвиток муралізму в Україні породжує дискурс щодо експертизи цінності цього напрямку стрітарту та відкриває нове дослідницьке поле.

Висновки. Розвиток муралізму в Україні бере початок з 1990-х років. Сьогодні стінописи вже є характерною ознакою публічного простору українських міст. Вони не лише додають будівлям естетичної привабливості, а й мають глибокий сенс, що ілюструє ставлення суспільства до певних суспільно-політичних проблем, подій минулого та сьогодення. Вивчення муралів у фокусі комеморативних практик дає можливість зробити висновок, що для колективної та історичної пам'яті українського суспільства важливими є періоди козаччини, Революції гідності, сучасна російсько-українська війна. Знаковими постатями залишаються Т. Шевченко та М. Грушевський.

Особливості муралізму періоду повномасштабної війни росії проти України полягають у тому, що посилюються комеморативні функції стінописів. При цьому не варто абсолютизувати значення муралів у процесі формування колективної пам'яті. Доцільно розглядати їх як одну з форм комеморації та враховувати, що створення стінописів часто відбувається як реакція на якусь подію, окремі з них мають комерційний характер і можуть не репрезентувати позицію спільноти, окрім того, час їх існування нетривалий.

Література:

1. Американські художники намалювали мурал на місці розстрілу в Бучі. Раніше там був меморіал (фото). *Хмарочос*. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/16/amerykanski-hudozhnyky-namalyuvaly-mural-na-misczi-rozstrilu-v-buchi-foto/>
2. Бітаєва Г. Мистецтво муралу як динамічне художнє явище сучасного українського соціуму. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2022. № 18(1). С. 79–86.
3. В Івано-Франківську створили гігантський мурал 19-річного Героя Небесної сотні. *5.ua*. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/v-ivanofrankivsku-stvoryly-hihantskyi-mural-19richnoho-heroia-nebesnoi-sotni-126939.html>
4. Відомий іспанський митець Гонзало Борондо створив свою Софію на Оболоні. *Sky Art Foundation*. URL: https://skyartfound.com/mural-social-club-roboti/vidomij-ispanskij-mitec-gonzalo-borondo-stvoriv-svoyu-sofiyu-na-oboloni/#google_vignette
5. Великоня М. Зображення незгоди: політичні графіті та вуличне мистецтво постсоціалістичного переходу. Одеса : Гельветика, 2023. 316 с.
6. Гаврилюк Б. Муралізм Олексія Бордусова «Аес» та Володимира Манжоса «WaOne», «Interesni Kazki». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип 49. Т. 1. С. 61–70.

7. Дівчина із соколом у руці. У Дніпрі створили мурал на честь загиблих українських військових. *Суспільне. Дніпро*. URL: <https://suspilne.media/dnipro/597819-divcina-z-sokolom-u-ruci-u-dnipri-stvorili-mural-na-cest-zagiblih-ukrainskih-vijskovih/>
8. «Зніміть з мене кожу»». У Львові створили мурал, де Шевченка зобразили у стилі The Beatles. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/news/u-lvovi-stvorili-mural-de-shevchenka-zobrazili-u-stili-the-beatles/>
9. Карнаух Н., Ярмолівська А. У Львові відкрили 30-метровий мурал, присвячений Маріуполю. *Суспільне Львів*. URL: <https://suspilne.media/lviv/295258-u-lvovi-vidkrili-30-metrovij-mural-prisvacenij-mariupolu/>
10. Королі стін. Хто, як і навіщо малює мурали у Львові. *Твоє місто.tv*. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/koroli_stin_ho_yak_i_navishcho_malyuie_muraly_u_lvovi_89888.html
11. Мурал Івана Миколайчука. «Талановиті особистості з нами» у Чернівцях. *KALIAS-V art&marketing*. URL: <https://kailas-v.com/mural-ivana-mikolajchuka-u-chernivtsjah>
12. Мурал-присвяту військовим відкрили у Стрию – Новини Стрий. *Drohobych.com.ua*. URL: <https://drohobych.com.ua/mural-prysviatu-vijskovym-vidkrily-u-stryiu-novynu-stryj/>
13. Мурал, що оживляє історію: Мурал «Крути». *Місто Кия*. URL: <https://mistokyia.ua/interesting-places/murals/mural-kruty>
14. Навігатор по муралах: Тернопіль. *Rubryka.com*. URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralah-ternopil/>
15. Поя А. У Херсоні художник створив мурал «росія тут НІКОЛИ!». Фото. *Життя. Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/30/252619/>
16. Перетворення простору з метою його гармонізації. *KALIAS-V art&marketing*. URL: https://kailas-v.com/about-us_
17. Сучасний козак Мамай: перший мурал у Кропивницькому створила суддя «ОМІ». *OMI studio*. URL: <https://omi.net.ua/uk/news/show?id=165>
18. Ткачук О. Про що пише місто: історії стінописів Коломиї. *Глузд*. URL: <https://gluzd.org.ua/articles/pro-shcho-pyshe-misto-istorii-stinopysiv-kolomyi/>
19. У Дніпрі почався фестиваль муралів (фото). *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/society/10324026-u-dnipri-pochavsya-festival-muraliv-foto.html>
20. У Києві з'явився мурал на підтримку захисників «Азовсталі». *Тукіів*. URL: <https://tykyiv.com/news/u-kiievi-ziavivsia-mural-na-pidtrimku-zakhisnikiv-azovstali/>
21. У Луцьку «оживуть» мурали: фестиваль «LUTSK WALLKING» запрошує шанувальників стрітарту. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/u-lutsku-ozhyvut-muraly-festyval-Lutsk-Walking-zaproshuye-shanuva/>
22. У Мукачеві створили мурал пам'яті скульптора і художника Івана Бровді. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3751535-u-mukacevi-stvorili-mural-pamati-skulptora-i-hudoznika-ivana-brovdi.html>
23. У середмісті Сум з'явився новий мурал. *Sumy Today. Культура*. URL: <https://sumy.today/news/culture/23604-u-seredmisti-sum-ziavyvsia-novyi-mural.html>
24. У Сквері Небесної сотні створили барельєф із портретом Сергія Нігояна. Фото. *Життя. Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2015/07/10/197005/>
25. У центрі Луцька намалювали велике графіті, присвячене Героям Майдану. Фото. *Волинь. Post*. URL: <https://www.volynpost.com/news/28708-u-centri-lucka-namalyuvaly-velyke-grafiti-prysviachene-geroiam-majdanu-foto>
26. Шеменьова Ю.В. Мурали України у світовому стрітарті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості : дис. ... докт. філос. : 023. Київ, 2021. 437 с.
27. Folgarait L. Mural Painting and Social Revolution in Mexico, 1920–1940: Art of the New Order. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 256 p.
28. Lohman, Jonathan M. «The walls speak»: Murals and memory in urban Philadelphia. University of Pennsylvania ProQuest Dissertations & Theses, 2001. 202 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.64):666.71/.72«1902/2022»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.20>

**ЧЕРЕПИЧНО-ЦЕГЛЯНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ПОЛОГІВЩИНІ:
ВІД «КИРПИЧЕДЕЛАТЕЛЬНОГО ЗАВОДА СТ. ПОЛОГИ: НЕЙФЕЛЬД Г. П.
И ТАРАСОВ М. К.» ДО ПОЛОГІВСЬКОГО ЦЕГЛЯНОГО ЗАВОДУ**

Турченко Галина,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-5020-6152

Тоцька Софія,

викладач кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-8229-1360

Статтю присвячено історії черепично-цегляного виробництва на Пологівщині. Важливість дослідження полягає у тому, що місто Пологи є центром із видобутку каолінових руд у Запорізькій області. Розглянуто черепичну справу на теренах Пологівщини – від діяльності «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» до Пологівського цегляного заводу з його філіями.

Висвітлено технологічні особливості місцевого виробництва у XIX – на початку XX ст.: ручне формування, випалювання цегли-сирцю у спеціальних печах, а також поступовий перехід до механізованих методів праці. Розглянуто вплив черепично-цегляної галузі на соціально-економічний розвиток Пологівського району.

У роботі використано архівні документи, спогади колишніх працівників цегляного заводу на території Пологівщини.

Авторами виділено етапи розвитку черепично-цегляного виробництва на Пологівщині: I етап (XIX ст. – 1924 р.) характеризується становленням черепичного виробництва. На ст. Пологи Катеринославської ЖД з'являється «Кирпичеделательний завод ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.»; II етап (1924–1941 рр.) – відбувається розвиток черепично-цегляного виробництва. Із 1924 р. на території Поліг починає функціонувати цегельний завод № 7; III етап (1950–1992 рр.) – період післявоєнної відбудови та розквіту промислового виробництва, час виготовлення цегли, черепицю не випускають. Промислові об'єкти цегельного виробництва Пологівщини підпорядковувалися промислового об'єднанню «Запоріжбудматеріали»; IV етап (1993–2022 рр.) – цегельне виробництво переведено до сіл Воскресенка та Басань. Підприємства підпорядковані ВАТ «Пологівський хімічний завод «Коагулянт», де виготовлялася керамічна цегла. Із 24 лютого 2022 р. м. Пологи тимчасово окуповане російськими військами, та цегельне виробництво призупинено.

Ключові слова: Пологівський цегляний завод, черепично-цегляне виробництво, промисловість, будівельні матеріали, глиняна сировина, цегла, Пологівщина.

Turchenko Galyna, Totska Sofia. Tile and brick production in Polohivshchyna: from the “Brick Factory of Polohy Station: Neifeld G. and Tarasov M.” to the Polohy Brick Factory

The article is devoted to the history of tile and brick production in the Polohy region. The importance of the study lies in the fact that the city of Polohy is the centre of kaolin ore mining in the Zaporizhzhia region. The article examines the tile industry in the Polohy region, from the activities of the «Polohy Brick Factory: Neifeld G. and Tarasov M.» to the Polohy Brick Factory with its branches.

The technological features of local production in the 19th and early 20th centuries are highlighted: manual moulding, firing of green bricks in special kilns, as well as the gradual transition to mechanised methods of work. The influence of the tile and brick industry on the socio-economic development of the Polohy district is considered.

The work uses archival documents and the memories of former employees of the brick factory in the Polohy district.

The authors highlight the stages of development of tile and brick production in the Polohy district: Stage 1 (19th century – 1924) – characterised by the establishment of tile production. The «Polohy Brick Factory: Neifeld G. and Tarasov M.» appears at the Polohy station of the Katerynoslav Railway. Stage 2 (1924–1941) – the development of tile and brick production. In 1924, brick factory No. 7 began operating in Polohy. Stage 3 (1950–1992) – bricks are produced, but tiles are not manufactured. The industrial facilities of the Polohy brick production were subordinate to the industrial association Zaporizhbudmaterialy; Stage 4 (1993–2022) – brick production was transferred to the villages of Voskresenka and Basan. The enterprises were subordinate to the Polohy Chemical Plant Coagulant, where ceramic

bricks were manufactured. Since 24 February 2022, the city of Polohy has been temporarily occupied by Russian troops and brick production has been suspended.

Key words: Polohiv Brick Plant, tile and brick production, industry, building materials, clay raw materials, bricks, Polohy region.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливої актуальності набувають дослідження, присвячені мікроісторії, історії окремих міст, промислових об'єктів. У цьому контексті інтерес викликає історія черепично-цегляного виробництва на Пологівщині. Місто Пологи є ключовим центром видобутку каолінових руд у Запорізькій області – ресурсу, що відіграє провідну роль у розвитку місцевої цегельно-черепичної галузі. Початки цього промислу варто пов'язувати з діяльністю «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасов М.К.», на базі якого згодом було створено Пологівський цегляний завод. Функціонування підприємств даного профілю на території Пологівщини мало велике значення для економічного розвитку Південноукраїнського регіону.

На даному етапі існує небагато наукових публікацій, присвячених тематиці черепично-цегляного виробництва, зокрема на території Запорізької області. Проте О. Чудновський у праці «Історія Пологівського району (1771–2001 рр.): Літопис рідного краю» подає детальну інформацію щодо промислового розвитку Пологівщини [24]. У роботі «Пологи – столиця запорізької кераміки: до 125-річчя від дня заснування міста» описано керамічну та цегельну історію Пологівщини [20]. В «Історії міст і сіл УРСР» подається загальна характеристика промислового розвитку Пологівщини [23].

Отже, історія черепично-цегляного виробництва на Пологівщині залишається малодослідженою.

Попри наявність окремих згадок у історичних дослідженнях низка аспектів становлення черепично-цегляного виробництва на Пологівщині залишається малодослідженою. Зокрема, до таких невирішених частин загальної проблеми належать: недостатнє висвітлення етапів становлення та трансформації виробництва; питання ролі природничо-сировинної бази (зокрема, покладів каоліну на території м. Пологи) у формуванні профілю місцевої промисловості; відсутність системного аналізу економічного та соціального впливу галузі на формування трудової міграції, структуру зайнятості населення та міське планування; обмеженість джерельної бази щодо діяльності перших підприємств, таких як завод Нейфельда і Тарасова, їх організаційної структури та виробничих технологій і т. п.

Метою дослідження є визначення специфіки становлення черепично-цегляної справи Пологівщини. Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань: дослідити діяльність «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасов М.К.» та Пологівського цегляного заводу; сформулювати основні тенденції розвитку цегляної справи на Пологівщині; виокремити основні етапи черепично-цегельного виробництва на Пологівщині.

Становлення черепичного виробництва Пологівщини має досить складну та цікаву історію. Географічно вигідне розташування Пологівщини зумовлює розвиток черепично-цегляного виробництва. Станція Пологи – важливий залізничний вузол, який зв'язує промислові райони Донбасу і Кривого Рогу, з одного боку, Бердянська та Дніпра – з іншого. Район перетинають траса шосейної дороги Запоріжжя – Маріуполь і ділянка Придніпровської залізниці Дніпро – Бердянськ – Донбас. Це зумовлює постачання вугілля, поширення ринків збуту. Територія Пологівського району багата корисними копалинами. Головні з них неметалічні. На правому березі річки Конка, біля сіл Кінські Роздори, Воскресенка (у 1934–2018 рр. мало назву Чапаська), Пологи залягають великою товщиною каолінові глини, які видобувають відкритим способом уже понад 70 років. Окрім того, є значні запаси вогнетривких глин, високоякісних пісків, є гончарні глини, граніт і піщаники. У північно-східній частині залягає високоякісне буре вугілля. Це так зване Санжарівське родовище [16, с. 19].

Після зруйнування Запорізької Січі козаки цілими полками оселялися на вільних землях, переважно на притоках Дніпра. Однією з таких приток була річка Конка, а також річка Токмачка. Так зростали села Кінські Роздори, Воскресенка, Семенівка, Басань, Федорівка. Воскресенка – одне з ранніх поселень (1775 р. заснування). Це село засновано переселенцями із села Гончарихи, що на Полтавщині. Увагу переселенців привернули поклади гончарної глини та вогнетривкої глини. Через те, що вищезазначені села перші з'являються на території сучасного Пологівського району, черепично-цегляне виробництво спочатку розвивається саме тут, а вже потім справа дійшла і до Поліг [17, с. 24].

Черепично-цегляна справа активно почала розвиватися з утворенням «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасов М.К.» Точної дати заснування цегляного заводу у м. Пологи не відомо [24]. У 1905 р. у Пологах діяли чотири млини, цегельний завод і невеликий кустарного типу завод із виробництва скла. Усі ці підприємства належали німецьким колоністам. На них працювало близько 200 робітників [20, с. 26–29]. На підприємствах панувала ручна праця. За 10-годинну

виснажливу працю робітники отримували 40 коп. Підліткам платили 15–20 копійок на день. У 1907 р. неподалік робітничого селища Пологи поселилося 140 бідняцьких родин із сусіднього с. Басані. Поселення назвали Новоолексіївкою. Переважна більшість селян шукала постійну чи сезонну роботу.

06 вересня 1913 р. Катеринославська казенна палата звернулася в Олександрівську повітову земську управу з проханням надати Пологам статус міста. У цьому документі вже говорилося про існування цегляного заводу. Імовірно, йшлося про «Кирпичеделательный завод ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» на початку ХХ ст. [18].

На «Кирпичеделательном заводе ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» використовувалися машини для черепичного виробництва, які виготовлялися на фірмі «Лепп і Вальман». Це підприємство німців-менонітів випускало сільськогосподарські машини та знаряддя побутового призначення [17, с. 84–85], зокрема: машини для обробки землі та врожаю, а саме: плуги, сіялки, жатки, кінні граблі, сортувальні, соломорізки і т. п.; машини для обробки сільськогосподарської продукції: молотильні машини, кукурудзяні молотарки, віялки, сортувальні, просорушки; машини для виробництва олії, коренерізки, а також приладдя для млинів. Наступна група – заводське обладнання: парові машини та котли, водонагрівачі, машини для обробки дерева та металів, точило зі станком, колодязні насоси, фарботерка і т. п. [16, с. 43–46]. До цієї групи знарядь, вироблених на фірмі «Лепп і Вальман», можемо віднести і приладдя, якими користувалися на «Кирпичеделательном заводе ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» [17, с. 44].

На черепичному заводі ст. Пологи Катеринославської ЖД працював ручний черепичний прес № 5, револьверний та приводний, із п'ятьма формами. Револьверний (ручний) коштував 750 р., а приводний – 800 р. Приблизна вага пресів була 120 пудів. Відтискання черепиці пресом відбувалося зверху вниз колінчатим валом. Нижня форма насаджена на вал, який автоматично подавав глину під верхню форму. До пресів приєднано гальма, якими можна зупиняти рух верхньої форми [2, арк. 2; 3, арк. 4, 4, арк. 10]. Черепичний прес № 4 мав ручний чавунний станок. Відтискання відбувалося зверху вниз. На цьому пресі досягалася рівномірна товщина черепиці. Приблизна вага пресу – 65 пудів. Вартість – 325 р., разом із чавунною підставкою – 340 р. [5, арк. 3–4; 6, арк. 2]. Черепичний прес № 6 ручний, на чавунній підставці. На пресі досягалася рівномірна товщина та довжина черепиці. Вага пресу – 65 пудів, ціна – 340 р. [7, арк. 1; 8, арк. 11]. Прес № 3 на чавунній підставці. Тиск відбувався зверху до низу голчатим валом. Вага пресу – 90 пудів, вартість – 450 р. [9, арк. 5; 10, арк. 2]. Окрім того, на черепичному заводі Нейфельда та Тарасова діяли черепичний прес № 2, який був ручним із чавунним станком, та черепичний прес № 1 ручний на дерев'яному станку. Вартість цих пресів коливалася від 200 до 250 рублів [11, арк. 14].

Окрім черепичних пресів, на заводі ст. Пологи також були глиноміски та глинодавки. Це чавунні бочки, у яких крутилися вали з приєднаними до них ножами-різцями. Ножі, своєю чергою, різали глину, а готова суміш виходила через нижній отвір. Для виробництва черепиці на заводі використовувалися форми для черепиць. Вироблялися такі види черепиці: марселка, шлунтовка, бубновка та ін. Також виготовляли тротуарні плити, основи для гіпсових форм та хвилясті плити [9, арк. 5].

Вартість одного комплексу черепичних форм для револьверних пресів становила 120 р. Відповідно, одиниця марселки, шлунтовки, бубновки коштувала 60 р.; тротуарні плити – 30 р.; основи для гіпсових форм та хвилясті плити коштували по 35 р. [2, арк. 2].

Таким чином, географічне розташування міста та поширення каолінових руд сприяли розвитку черепичної та цегляної справи Пологівщини. Промисловий об'єкт мав вагоме значення та сприяв подальшому розвитку й удосконаленню черепичного виробництва. На заводі працювали різного спрямування та комплектації черепичні преси, глиноміски, глинодавки. Продукція виробництва була затребуваною. Про це свідчить широкий асортимент товарів [1, с. 6–8].

У 1923 р. комуна «Авангард» у с. Басань відкрила цегляний завод. Пологівський цегляний завод № 7 розпочав свою роботу у 1924 р. [16, с. 65]. У 1927 р. завод реорганізовано в артіль «10 років Жовтневої революції». Першим головою підприємства був Безштанько, якого згодом було репресовано. У 1928 р. завідувачем Пологівського цегляного заводу був Тверін. Відомі прізвища працівників заводу: Вернер, Сагласв, Звягінцев, Жарик, Єрмоленко, Арсентьєв, Гульт, Пилявський, Пахарь, Рогоза, Минько, Пауцкова та ін. На заводі діяли два відділи – цегляний та черепичний [4, арк. 10].

У 1927–1928 рр. цегла була низької якості. Часто була не оформленою, крихкою, з великою часткою домішки піску і вапнякового каменю [5, арк. 3–4; 6, арк. 2].

Робочий день працівників Пологівського цегляного заводу № 7 був нормованим. Глиновози починали роботу о 1-й годині ночі і працювали до 6-ї години ранку, перерву на сніданок мали із 7-ї до

10-ї години ранку. О 13.10 робочий день завершувався [9, арк. 5]. У 1928 р. на Пологівському цегляному заводі налагоджували систему пожежної безпеки [7, арк. 1].

Щодо оплати праці на Пологівському цегляному заводі № 7 маємо такі дані: крутиль – 1 руб.; водокач кругова – 0.07 коп.; погонич кругова – 0.40 коп.; укладчик – 0.70 коп.; относчик – 1 руб. 07 коп.; буковщик – 1 руб. 15 коп.; глиновоз – 0.90 коп.; глиносів – 0.08 коп.; обрізальники – 1.70 коп. та ін. Очевидно, що оплата денної праці була незначною. За найменшу провину з робочих стягували штрафи та погрожували звільненням [10, арк. 2].

У 1929 р. до Поліг із Волновахи переведено рудоуправління, перейменоване в Приазовське. Нове підприємство розпочало розроблення покладів каоліну. За рішенням райкому КП(б)У на видобуток цінної сировини було направлено 400 робітників. На руднику проклали вузькоколіїку, встановили транспортери, з'явилися екскаватори, трактори, автомобілі, що дало змогу значною мірою механізувати розкривні і підземні роботи, завантаження продукції у вагони. У 1931 р. колектив Приазовського рудоуправління добув близько 19 тис т каоліну і понад 6 тис т інших видів глини [12, с. 123–127].

За часів Другої світової війни Пологівський цегляний завод не було евакуйовано. Він був частково зруйнований унаслідок бомбардування міста [19, с. 14]. Після війни завершилися великі відновлювальні роботи, колектив відновив видобуток каоліну і вогнетривкої глини. Почала виробляти продукцію промартілі «10 років Жовтня» (відновлений Пологівський цегляний завод № 7) [20, с. 56–57]. У 1961 р. на базі промартілі «10 років Жовтня» було створено завод будматеріалів. Із 1975 р. він виготовляв цеглу, що мала підвищені теплоізоляційні властивості. Значно збільшено випуск продукції, зокрема у роки дев'ятої та десятої п'ятирічок [22, с. 12–14]. У 1950–1980 рр. завод налічував декілька цехів: механічний (там працювали токарі, слюсарі) та цех із виробництва цегли-сирця. За спогадами очевидців, на кожному сараї, де сохла цегла-сирець, висіли плакати з лозунгами на зразок «П'янству – бой!», «Да здравствует коммунистическое будущее!» [13].

Робота на заводі була сезонною. Виробництво цегли тривало в теплу пору року, коли не було заморозків. Працювали у дві зміни. Узимку токарі, механіки та водії готували техніку до майбутнього сезону, інші робітники виробляли паперові пакети, в'язали віники, сировину для яких заготовляли у місцевому лісгосподарстві. Пакети виробляли у приміщенні бухгалтерії, у червоному куточку, а віники в'язали всередині печі, де перед цим у теплу пору року обпалювали цеглу [15].

Завод припинив свою роботу в 1990-ті роки. У 1993 р. згідно з рішенням Пологівської районної ради цегельне виробництво було переведено до дочірніх підприємств у селах Воскресенка та Басань, де було встановлене нове обладнання [15]. Басанський та Воскресенський заводи було реконструйовано та оновлено. Робітники, які працювали на Пологівському цегляному заводі, частково перейшли працювати до вищезгаданих сіл [14].

До початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. на території с. Воскресенка функціонував цегляний завод [14]. Він був відокремленим структурним об'єктом дочірнього підприємства «Будівельник» відкритого акціонерного товариства «Трест «Запоріжжя-мінбуд». На підприємстві займалися виготовленням будівельної цегли та керамічної черепиці високої якості з екологічно чистої сировини [15]. Основні її переваги – міцність, прийнятний показник поглинання води (близько 14–16%), відмінне зчеплення, що дає змогу зводити практично монолітні конструкції [20, с. 43].

Отже, черепично-цегляне виробництво Пологівщини у своєму становленні та розвитку пройшло низку етапів: I етап (XIX ст. – 1924 р.) – період, який характеризувався становленням черепичного виробництва на території м. Пологи. У цей час на ст. Пологи Катеринославської ЖД з'являється «Кирпичеделательний завод ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.». Географічне розташування міста та поширення каолінових руд сприяли розвитку черепичної та цегляної справи Пологівщини. На заводі працювали різного спрямування та комплектації черепичні преси, глиноміски, глинодавки. Виготовляли різні види черепиці: марселка, шлунтовка, бубновка, шпунтовка та ін. Це свідчить про затребуваність та значимість виробництва черепиці для розбудови міста. Промисловий об'єкт мав велике значення та сприяв подальшому розвитку й удосконаленню черепичного виробництва; II етап (1924–1941 рр.) – період, коли відбувається розвиток черепично-цегляного виробництва. Із 1924 р. на території Поліг починає функціонувати цегельний завод № 7, у 1927 р. завод перейменовано у «10 років Жовтня». Продукція була не надто високої якості, але протягом цих років відбувалося вдосконалення технології виробництва товару. У 1940-х роках підприємство зазнавало обстрілів та не працювало; III етап (1950–1992 рр.) – період післявоєнної відбудови та розквіту промислового виробництва. Це був час виготовлення цегли, черепицю не виготовляли. У 1961 р. на базі промартілі «10 років Жовтня» було

створено завод будматеріалів. У цей час промислові об'єкти цегельного виробництва Пологівщини підпорядковувалися промислому об'єднанню «Запоріжбудматеріали». На території с. Воскресенка та с. Басань працювали дочірні підприємства з видобутку глини та цегельні заводи, які підпорядковувалися Пологівському заводу; IV етап (1993–2022 рр.) – період сучасної модернізації у виготовленні цегли. У 1990-х роках цегельне виробництво було переведено до сіл Воскресенка та Басань. Поступово Пологівський цегляний завод утрачає свої керівні позиції. Станом на 2019 р. цегельні підприємства сіл Воскресенка та Басань підпорядковані Пологівському хімічному заводу «Коагулянт», де виготовлялася керамічна цегла.

Загалом промислова значимість Пологівського цегляного заводу є вагомюю. Передусім, це зумовлено вигідним географічним розташуванням району на території, багатій на корисні копалини. Також Пологи – це важливий транспортний вузол, що сприяє найменш затратному транспортуванню продукції. Віримо, що після визволення від російських окупантів України, у тому числі тимчасово окупованої території Запорізької області, цегляне виробництво на Пологівщині буде відновлене та розпочнеться нова сторінка успіху підприємства.

Література:

1. Білий І. Пологи, рік 1917-й. *Радянське село*. 1982. 7 листопада. С. 6–8.
2. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 1. 10 арк.
3. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 7. 9 арк.
4. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 22. 21 арк.
5. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 28. 16 арк.
6. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 43. 21 арк.
7. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 54. 10 арк.
8. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 67. 19 арк.
9. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 68. 40 арк.
10. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 72. 31 арк.
11. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. 300, оп. 1, спр. 392. 14 арк.
12. Запорізький край : антологія / упоряд. Н.І. Кузьменко, О.І. Абліцов, С.В. Воловник, Т.А. Гузенко. Запоріжжя : Тан-дем, 2008. 530 с.
13. Інтерв'ю С. Тоцької з колишньою робітницею Пологівського цегляного заводу у м. Пологи Л. Басараб, 1956 р. н. Пологи. 14.10.2019.
14. Інтерв'ю С. Тоцької з колишньою робітницею Пологівського цегляного заводу у м. Пологи Л. Кабациб, 1947 р. н., м. Пологи. 09.09.2019.
15. Інтерв'ю С. Тоцької з очевидцем цегляного виробництва Пологівського цегляного заводу у м. Пологи Ю. Тоцькою, 1971 р. н., м. Пологи. 06.10.2019.
16. Історія Пологівського району (1771–2001 рр.): Літопис рідного краю : антологія / упоряд. О. Чудновський, А. Карагодін. Пологи : Факел, 2001. 303 с.
17. Край наш Пологівський. Історично-документальна розповідь : антологія / упоряд. О. Чудновський, А. Карагодін. Пологи : Факел, 1998. 190 с.
18. Манько М. Чи виліковна хвороба дефіциту? *Запорізька правда*. 1989. 07 травня. С. 4–5.
19. Остроух Г. Пологбуд. Перші кроки. *Пологівські вісті*. 1991. 22 серпня. С. 14.
20. Пологи – столиця запорізької кераміки: до 125-річчя від дня заснування міста : бібліографічний покажчик. Запоріжжя : Тандем, 2012. 76 с.
21. Садова І. Заселення території Пологівського району : [у т. ч. про м. Пологи]. *Красназавчий вісник*. 2011. 01 грудня. С. 5.
22. Тищенко В. Хто заселяв наше місто. *Пологівські вісті*. 2002. 21 вересня. С. 12–14.
23. Тронько П.Т. Історія міст і сіл УРСР : у 26 т. Київ : УРЕ АН УРСР, 1970. Т. 8. 765 с.
24. Чудновський О. Пам'ятники для живих. *Запорізька правда*. 1968. 14 липня. С. 8–9.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК (281.5+282)+(477)«1939/1941»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.21>

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ТА РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВИ І ПРОЦЕСИ ПЕРШОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

Хом'як Павло,

доктор філософії,

докторант кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Статтю присвячено дослідженню становища Української Греко-Католицької та Римо-Католицької церков у період першої радянської Західної України. Проаналізовано ставлення радянської держави до релігії загалом та УГКЦ і РКЦ зокрема. Розкрито причини та механізми репресивної політики радянської влади та її атеїстичну політику. Простежено відношення населення Західної України до антирелігійної політики радянської держави.

Вступивши на землі Західної України восени 1939 р. радянська влада вдалася до репресій проти Церкви та її служителів. Відбувається масове закриття церков та монастирів, конфіскується їхнє майно, розпочинаються репресії проти священників та вірних Церкви. У перші ж місяці радянської окупації було закрито всі освітні заклади, пов'язані із Церквою, та періодичні видання, конфісковано та знищено церковні і монастирські бібліотеки та архіви. Владою було накладено заборону на діяльність організацій священників, братств та товариств. Відповідно до проголошеного принципу про відокремлення Церкви від держави, обов'язок реєстрації народжень, шлюбів та смертей було забрано з компетенції парафіяльного духовенства і передано державним відділам запису актів громадянського стану.

У період першої радянської Західної України завдяки заходам антиатеїстичної кампанії більшовицькій владі вдалося дуже швидко позбавити Греко-Католицьку та Римо-Католицьку церкви можливостей суспільного впливу та засобів до існування.

Репресії проти священників УГКЦ та РКЦ особливо посилилися напередодні німецько-радянської війни. Однак, незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки радянської антирелігійної кампанії 1939–1941 рр. залишилися більше ніж скромними. Культ войовничого атеїзму закріпився у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що відчуття страху за своє життя, спричинене терором із боку органів державної влади.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька церква, Римо-Католицька церква, Західна Україна, релігія, процеси радянської Західної України, репресії, протистояння, радянська держава.

Khomyak Pavlo. The Ukrainian Greek Catholic and Roman Catholic Churches and the processes of the first Sovietisation of Western Ukraine (September 1939 – June 1941)

The article is devoted to researching the situation of the Ukrainian Greek Catholic and Roman Catholic Churches during the period of the first Sovietisation of Western Ukraine. It analyses the attitude of the Soviet state towards religion in general and the UGCC and RCC in particular. It reveals the causes and mechanisms of the repressive policy of the Soviet authorities and their atheistic policy. It traces the attitude of the population of Western Ukraine towards the anti-religious policy of the Soviet state.

Upon entering Western Ukraine in the autumn of 1939, the Soviet authorities resorted to repression against the Church and its ministers. Churches and monasteries were closed en masse, their property was confiscated, and repression against priests and Church faithful began. In the first months of the Soviet occupation, all educational institutions associated with the Church and periodicals were closed, and church and monastery libraries and archives were confiscated and destroyed. The authorities banned the activities of priests' organisations, brotherhoods and societies. In accordance with the proclaimed principle of separation of Church and state, the duty of registering births, marriages, and deaths was taken away from the parish clergy and transferred to state civil registry offices.

During the first period of Sovietisation, thanks to anti-atheist campaign measures, the Bolshevik authorities very quickly succeeded in depriving the Greek Catholic and Roman Catholic Churches of their social influence and means of existence.

Repression against priests of the UGCC and the RCC intensified particularly on the eve of the German-Soviet war. However, despite all the efforts of the Soviet regime, the results of the Soviet anti-religious campaign of 1939–1941 remained more than modest. The cult of militant atheism became entrenched in the minds of the inhabitants of Western Ukraine as one of the most unpleasant experiences during the period of Soviet rule. The only thing that could compare with it was the fear for one's life caused by the terror of the state authorities.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, Western Ukraine, religion, Sovietisation processes, repression, confrontation, Soviet state.

Як відомо, у результаті початку Другої світової війни та підписаних на її напередодні договорів землі Західної України відійшли до складу Радянського Союзу. Жителі західноукраїнських земель суттєво різнилися у своїх емоціях щодо приходу Червоної армії: хтось вітав її прихід квітами і синьо-жовтими прапорами, хтось сприймав її з недовірою чи навіть вороже. Знаючи про особливості та методи радянського режиму щодо українців Центральної і Східної України, які у 20–30-х роках ХХ ст. мали нещастя перебувати у складі СРСР, загалом жителі західноукраїнських земель зустріли радянську владу досить насторожено. І хоча частина жителів західноукраїнських земель покладала надії на позитивні зміни у соціально-економічному та культурному житті, пов'язуючи їх із радянізацією, реалії розвіяли ейфорію від нововведень [10, с. 113–114].

Радянська влада принесла на землі західних українців ломку існуючих суспільно-політичних та соціально-культурних відносин, репресії, докорінну перебудову суспільства та соціальні потрясіння. Було оголошено поза законом громадські організації, заборонено діяльність політичних партій, розпочалися арешти громадських діячів (українців, поляків, євреїв), відбувався тотальний наступ на Українську Греко-Католицьку та Римо-Католицьку церкви [11, с. 185].

Релігія розглядалася радянською владою як шкідливий, а отже, непотрібний елемент суспільної свідомості. Тому від осені 1939 р. на землях Західної України розпочинається наступ на Церкву та релігію. Антирелігійний світогляд був не новим для радянської влади: В. Леніну імпувала теза К. Маркса про те, що «релігія – це опіум для народу», і, узявши її на озброєння, більшовики від перших днів приходу до влади повели спрямовану політику на відокремлення Церкви від держави, вважаючи, що віра не може бути приватною справою людини. Передбачалася безкомпромісна ідейна боротьба з релігією як антиподом матеріалістичного світогляду [8, с. 490].

Відточивши у попередні роки антирелігійну пропаганду та антирелігійну боротьбу до ідеалу, радянська влада, утвердившись у Західному регіоні України, зіштовхнулася з проблемами наявності щонайменше трьох (найбільших у кількісному плані) Церков (УГКЦ, римо-Католицької і православної) та високою релігійною свідомістю західних українців [11, с. 199].

Еміграційний історик церкви Б. Боцюрків стверджує, що після окупації Західної України радянська влада не застосовувала фронтального наступу на Церкву, а низкою кроків позбавляла релігійні громади можливості матеріально утримувати священників, церковні інституції, а духовенству впливати на вірних [2, с. 27]. Так, у перші місяці радянської окупації органами нової влади на місцях було обліковано всю церковну землю. Найчастіше вилучену землю розподіляли поміж селянами, наприклад так було у с. Дерманя та у с. Романові Луцького повіту [5, с. 33].

Священники, котрі реалістично оцінювали ситуацію та розуміли всі загрози сталінського режиму, скористалися моментом і залишили радянську зону окупації, – стверджує дослідник історії Церкви В. Борщевич [3, с. 633]. Більшість священників Православної церкви Волині переїздить на контрольовану німцями Холмщину та Підляшшя. Тиск радянського режиму на Церкву призвів, серед іншого, і до скорочення чисельності населеників монастирів. Чернечі громади просто не могли забезпечити себе продуктами харчування. Окремі із церковнослужителів намагалися пристосуватися до нових реалій часу без втрати зв'язку із Церквою. Маючи освіту вчителя або ж якийсь інший фах, вони влаштовувалися на цивільну роботу і намагалися надалі виконувати обов'язки, скажімо, псаломників.

Однак наприкінці 1939 р. репресії проти духовенства набирають обертів, найчастіше причиною арештів зазначалися причетність до ОУН або ж антирадянська діяльність [3, с. 639–640]. Сталінські репресії проти духовенства поставили перед Церквою низку дилем, серед яких найбільшою був гострий дефіцит кадрів (частина парафій залишилася без священників).

Слід акцентувати й на тому, що ставлення радянської влади до релігії та Церкви, будучи загалом досить негативним, усе ж різнилося, так би мовити, у відтінках нетерпимості. Особливо неприязно нова влада сприймала Греко-Католицьку та Римо-Католицьку церкви. Запровадження радянського законодавства на теренах Західної України означало для Римо-Католицької та Греко-Католицької церков скасування Конкордату з Ватиканом [1, с. 299], що особливо болісно було сприйнято мешканцями Західної України.

Прикладом відношення радянської влади до Римо-Католицької церкви може слугувати той факт, що вже за декілька днів після приходу у Луцьк більшовицькою владою було видано розпорядження про закриття курії та духовної семінарії римо-католиків, а римо-католицький єпископ Адольф Петро Шльонжек був вигнаний із садиби, де він мешкав. Частина римо-католицького духовенства виїздить за межі Луцької дієцезії, намагаючись у такий спосіб уникнути переслідувань із боку радянської влади [12, с. 54]. Радянськими карними органами впродовж весни 1940 – весни 1941 рр. було заарештовано дев'ять римо-католицьких священників за звинуваченнями у конспіраційній діяльності [12, с. 56, 166].

Фактично в усіх регіонах західноукраїнських земель було конфісковано, головним чином, під радянські установи, будівлі церков, націоналізовувалися молитовні будинки, костели, синагоги. Радянська влада у своїй репресивній політиці не бачила особливої різниці між римо-католиками, греко-католиками та православними священиками. Священнослужителі піддавалися утискам та переслідуванням, зазнавали дискримінації і були оголошені «нетрудовими елементами», що передбачало сплату за воду, електрику і т. ін. у п'ять разів дорожче від цін для «трудящих» [4, с. 194].

Згаданий вище еміграційний історик Б. Боцюрків зазначає, що офіційна політика радянської влади щодо УГКЦ та й загалом до Церкви знайшла своє відображення у радянській пресі. Зокрема, надрукований у київській щоденній партійній газеті «Комуніст» 9 жовтня 1939 р. написано: «Уніатське духовенство на чолі з митрополитом Шептицьким, як і в старовину, вірою і правдою служило польським поміщикам і буржуазії. Уніатські попи, звичайно, були в селех Західної України таємними агентами польської дефензиви (охранки)... Із церковних амвонів непереривно лунав заклик осканьчених попів до виступу проти СРСР. Попи діяли, як найзатятіші, найбільш віддані агенти контрреволюції у Західній Україні» [14]. Звинувачення подібного ґатунку були тиражовані багатьма іншими радянськими виданнями і мали на меті залякати духовенство, позбавити його підтримки мирян. Однак, з огляду на безумовний авторитет у Галичині глави греко-католиків митрополита Андрея Шептицького, а також не наважуючись обурити загальних вірних, радянська влада передбачливо не розпочинала фронтального наступу на Церкву [11, с. 204–205].

Так само не поспішала радянська влада запроваджувати на окупованих землях Західної України жорстокі положення радянського законодавства про релігійні культи, зокрема щодо заборони приватного навчання дітей релігії, націоналізації церковного рухомого і нерухомого майна, реєстрації релігійних громад і духовенства [7, с. 67–154]. Проте владі вдалося дуже швидко позбавити Церкву можливостей суспільного впливу та засобів до існування.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонструвала свою незгоду з режимом і національні погляди, виходячи за рамки обережної критики вади. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки церкви, митрополит Греко-Католицької церкви Андрей Шептицький задля запобігання репресіям запропонував священникам дотримуватися політичної нейтральності. Водночас митрополит робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936 р. У грудні 1940 р. він нагадав священикам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати всі релігійні права, даровані радянською конституцією [13, с. 76], а в листі до завідувача Львівського обласного відділу народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР. Однак ці та інші заяви не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці не дотримувалися.

У період осені 1939 – червня 1941 рр. радянською владою на землях Західної України було ліквідовано значну кількість храмів та каплиць УГКЦ та РКЦ. Частина з них була націоналізована, що, як правило, означало переоблаштування культових споруд під господарські та інші приміщення, наприклад склади, спортивні зали, стайні, клуби тощо. Так, костел у с. Тайкури, що на Волині, було переоблаштовано під клуб [6, арк. 92], костел у с. Стоянів, що на Львівщині, – на склад хімічних сільськогосподарських добрив [9, с. 144] тощо. Така ж сама доля римо-католицького костелу у Сарнах [6, арк. 106]. Загалом у досліджуваній період, наприклад на Волині, було повністю знищено або переоблаштовано 19 римо-католицьких храмів та каплиць [11, с. 205]. Тенденція до конфіскації та нищення майна Римо-Католицької церкви простежується не лише у містах та селах Волині, а й на Галичині та Буковині.

Не секрет, що Галичина була релігійним центром українських греко-католиків, тут було найбільше прихожан і Римо-Католицької церкви. Одразу після приходу на Галичину радянської влади відбувається одержавлення усіх засобів масової інформації, у тому числі греко-католицьких та римо-католицьких газет та журналів [2, с. 29]. Наприклад, було закрито такі релігійні видання: газети – «Нова Зоря» (виходила у Львові двічі на тиждень), «Мета» (щотижнева львівська газета), «Правда» (щотижнева львівська газета), а також журнали – «Дзвони» (щомісячник, виходив у Львові), «Місіонер» (видавався у Жовкві щомісяця), «Католицька акція» (квартальник, виходив у Львові), «Добрий пастир» (квартальник, виходив у Станіславові), «Наш приятель» (Львів, місячник), «Українське юнацтво» (Львів, місячник), «Богослів'я» (Львів, кварталник), «Праці Греко-Католицької Богословської Академії» (Львів, неперіодичне видання), «Записки Чину св. Василя Великого» (Жовква, неперіодичне видання), Львівські архиєпархіяльні відомості й вісники Станіславівської та Перемиської єпархій.

Окрім того, релігійна література вилучалася з книжкових крамниць, публічних бібліотек, шкіл, її почали просто знищувати [2, с. 30]. Націоналізація усіх освітніх закладів позбавила УКЦК та РКЦ

і монаші спільноти їхньої мережі приватних гімназій, педагогічних і торговельних училищ, початкових шкіл та вищих учбових закладів, де готувалося духовенство Римо-Католицької та Греко-католицької церков. Незважаючи на численні протести батьків та учнів, у школах було заборонено навчання релігії та здійснення будь-яких релігійних обрядів і використання релігійної символіки.

Новоутверджена радянська влада наклала заборону також на діяльність організацій священників, братств та товариств. Відповідно до проголошеного принципу про відділення/відокремлення Церкви від держави, обов'язок реєстрації народжень, шлюбів та смертей було забрано з компетенції парафіяльного духовенства і передано державним відділам запису актів громадянського стану (загсам).

Відбулося суттєве скорочення кількості чоловічих монастирів та монахів, ліквідовано увсі жіночі обителі та чернечі доми, вигнано з них монахинь. Наступним кроком щодо нищення монастирів стала конфіскація радянською владою монастирських книгозбірень та архівів, більшість із яких було знищено. Окрім того, радянська влада припинила здійснювати оплату праці священникам, запровадивши натомість величезні дискримінаційні податки на духовенство (як на «паразитичний елемент»), а також податки на самі храми [2, с. 31] (які не були конфісковані). Таким чином, римо-католицькі та греко-католицькі священники опинилися у повній залежності від доброї волі та пожертв парафіян.

На переконання автора статті, можна простежити декілька етапів в історії Римо-Католицької та Української Греко-Католицької церков, що пов'язані з радянським періодом, перший з яких припадає на 1939–1941 рр. і позначився численними переслідуваннями та екстермаційними акціями щодо духовенства [12, с. 59]. Радянські карні органи діяли на підставі таємного наказу НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р., який передбачав виявлення контрреволюційних і ворожих категорій осіб незалежно від їхньої конкретної антирадянської діяльності. До цього наказу додавалася таємна інструкція про порядок виконання депортації антирадянських елементів [15, с. 184].

Репресії проти священнослужителів особливо посилювалися напередодні німецько-радянської війни. Проте, незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки антирелігійної кампанії 1939–1941 рр. залишилися більше ніж скромними. Культ войовничого атеїзму закріпився у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що відчуття страху за своє життя, спричинене терором із боку органів державної влади.

Література:

1. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і римо-католицька Церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 2(52). С. 299.
2. Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Український католицький університет, 2005. 268 с.
3. Борщевич В.Т. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне : Волинські обереги, 2021. 1012 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Нью-Йорк, Баунд Брук : Українська православна церква у США, 1975. Т. 4. Кн. 2. 416 с.
5. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944. Луцьк : Ініціал, 1995. 127 с.
6. Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 11. Спр. 42.
7. Законодавство про релігійні культи : збірник документів та матеріалів / ред. К.З. Литвин, А.І. Пшеничний. Київ, 1973. С. 67–154.
8. Ісіченко І. Загальна церковна історія. Харків : Акта, 2001. 602 с.
9. Притулюк В. Українсько-польське порубіжжя – порубіжжя релігій: становище Греко-Католицької, Римо-Католицької та Православної церков у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. *Катедральні записки* : колективна монографія / відп. за вип. П. Хомяк. Суми : Університетська книга, 2025. Вип. 1. С. 135–145.
10. Стрільчук Л. Радянізація та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині*. 2024. Число 30. С. 113–118.
11. Стрільчук Л., Хом'як П. Радянізація духовної сфери Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Volhynia during the Second World War: Socio-Political Situation, Interethnic Relations, and Sovietisation : Scientific monograph* ; Edited by Liudmyla Strilchuk. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. Р. 184–206.
12. Хом'як П.П. Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939–1991 роках: особливості діяльності : монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. 268 с.
13. Шептицький А. Листи-послання (1939–1944). Львів : Терен, 1991. 612 с.
14. Ястребов Ф. Уніатське духовенство на службі польського панства. *Комуніст*. 1939. 9 жовтня.
15. Siedlecki J. Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1956. Gdańsk: Graf, 1990. 278 s.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(477.65)»19/20»:316.343.632:316.344.24

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.22

ВІКОВИЙ ПРОФІЛЬ ПРОМИСЛОВОГО РОБІТНИЦТВА ЄЛИСАВЕТГРАДА (80-ТІ РОКИ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ГАЛУЗЕВА СПЕЦИФІКА

Чабан Ярослав,*аспірант кафедри всесвітньої історії факультету суспільно-гуманітарних наук**Київського столичного університету імені Бориса Грінченка**ORCID ID: 0000-0002-3500-5341*

Статтю присвячено комплексному аналізу вікової стратифікації промислового робітництва Єлисаветграда у 80-х роках XIX ст. – на початку XX ст. з урахуванням галузевої специфіки. Джерельну базу дослідження становлять звіти фабричних інспекторів, матеріали Першого загального перепису населення 1897 р., фабрично-заводські показники кінця XIX – початку XX ст., елекційні списки робітників до Державної думи 1906 р. та 1912 р., а також внутрішня документація міських підприємств з обробки металу (заводів Товариства «В.А. Яскульський» та А.Л. Шкловського).

Визначено, що у 80-х роках XIX ст. до роботи на єлисаветградських підприємствах залучалися практично всі працездатні вікові групи, проте їх співвідношення поступово змінювалося. Так, у 80-х роках XIX ст. близько 76% промислових робітників міста належали до «дорослих» (віком від 16 років), а 24% становили підлітки (репрезентувалися хлопцями 12–15 років). Наголошено, що у наступні десятиліття спостерігалася поступове зменшення частки неповнолітніх у промисловості міста. Станом на 1894 р. дорослі вже становили близько 85% усіх робітників, підлітки – 14%, а діти (12–14 років) – лише близько 1%. Інтенсифікація механічного та машинобудівного виробництва супроводжувалася зростанням ролі кваліфікованих дорослих кадрів: на найбільших заводах частка юнацтва не перевищувала 10–20% (зокрема, 11% на заводі братів Ельворті), тоді як на менших підприємствах із низьким рівнем технологічності підлітки все ще могли становити 40–60% персоналу.

Автор звертає увагу й на тенденцію до «дорослішання» робочої сили на початку XX ст., що чітко проглядається в корпусі статистики. Відповідно до елекційного списку 1906 р., 51% фабрично-заводських робітників були старшими за 25 років. Натомість елекційний перепис робітників 1912 р. засвідчив, що основну масу (понад 60%) промислового персоналу становили працівники 28–42 років, тоді як частка неповнолітніх знизилася приблизно до 5%. Характерною ознакою напередодні Першої світової війни стало формування ядра висококваліфікованих робітників старшого віку (48–86 років), особливо на найбільшому в Єлисаветграді заводі сільськогосподарських машин Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», що наочно засвідчує утвердження традиції до цінності кваліфікації робітників та поваги тяжкості їхньої роботи на підприємстві.

Ключові слова: віковий профіль, промислові робітники, Єлисаветград, дитяча праця, праця підлітків, вікова стратифікація, галузева специфіка, Ельворті, Яскульський, Шкловський, Бургард, Барський, Гольденберг.

Chaban Yaroslav. The age profile of Yelisavetgrad's industrial workforce (1880s – early 20th century): sectoral specificity

The source base of the study includes factory inspection reports, materials from the First General Population Census of 1897, factory and plant directories from the late 19th and early 20th centuries, electoral lists of workers eligible to vote in the State Duma elections of 1906 and 1912, as well as internal documentation from local metalworking enterprises (including the plants of the «V.A. Yaskulskyi» Company and A.L. Shklovskyi).

The author establishes that in the 1880s virtually all employable age groups were engaged in industrial work at Yelisavetgrad's enterprises, although their relative proportions gradually changed. In the 1880s, approximately 76% of the city's industrial workforce were «adults» (aged 16 and above), while adolescents (boys aged 12–15) accounted for about 24%. In the following decades, a steady decline in the share of underage workers was observed. By 1894, adults made up around 85% of the industrial labor force, adolescents – 14%, and children aged 12–14 – only about 1%.

The intensification of mechanical and machine-building production was accompanied by a growing demand for skilled adult labor: at the largest factories, the share of youth did not exceed 10–20% (e.g., 11% at the Elworthy Brothers' plant), while at smaller, less technologically advanced workshops, adolescents could still constitute 40–60% of the workforce.

Attention is also drawn to the trend of an «aging» labor force in the early 20th century, as clearly evidenced in statistical data. According to the electoral list of 1906, 51% of factory workers were over the age of 25. The 1912 electoral census revealed that the majority (over 60%) of industrial employees were between the ages of 28 and 42, while the proportion of minors had dropped to approximately 5%. A distinctive feature on the eve of World War I was the emergence of a core of highly skilled older workers (aged 48–86), particularly at the city's largest enterprise – the Agricultural Machinery Plant of the «R. & T. Elworthy» Joint-Stock Company. This development reflects the growing institutionalization of worker qualification and the recognition of long-term service in the industrial sector.

Key words: age profile, industrial workers, Yelisavetgrad, child labor, adolescent labor, age stratification, sectoral specificity, late 19th century, early 20th century, Elworthy, Yaskulsky, Shklovsky, Burgard, Barsky, Goldenberg.

Постановка проблеми. Вікова характеристика промислового робітництва є одним із ключових чинників, що визначають специфіку трудового повсякдення та внутрішню соціальну динаміку робітничого колективу. У цьому контексті вік працівників перестає бути суто статистичним показником і слугує одним із засадничих чинників творення соціальної ієрархії та психологічного клімату в середовищі промислових робітників. Маємо констатувати, що аспект вікової структури робітництва окремих промислових центрів, особливо поза регіонами Донбасу та Придніпров'я, на сучасному етапі розвитку історичної науки залишається недостатньо дослідженим. Зокрема, досі не було здійснено комплексного аналізу вікового профілю робітників промислових підприємств Єлисаветграда у 80-х роках XIX – на початку XX ст. на етапі перепрофілювання міських виробництв на основі здобутків промислової революції. Строката структура промисловості міста з домінуванням сільськогосподарського машинобудування та млинарської справи зумовила суттєві відмінності у співвідношенні різних вікових груп промислових робітників. В окремих галузях практикували виключно працю дорослих через потребу у високій кваліфікації, значній фізичній силі й надмірній шкідливості виробництв. Водночас інші підприємства активно залучали підлітків як дешевший виробничий ресурс. Таким чином, виникає необхідність визначення галузевої специфіки вікової стратифікації промислового робітництва Єлисаветграда протягом досліджуваного періоду, що дасть змогу глибше зрозуміти особливості соціально-виробничої структури та психологічного клімату всередині робітничого середовища міста.

Мета статті – комплексно дослідити віковий профіль промислового робітництва Єлисаветграда у 80-х роках XIX – на початку XX ст. з урахуванням галузевої специфіки промисловості міста, виявити динаміку його змін та окреслити характерні тенденції розвитку.

Завдання дослідження: установити динаміку вікової стратифікації промислового робітництва Єлисаветграда в контексті галузевої диференціації промисловості міста наприкінці XIX – на початку XX ст.; виявити характерні вікові домінанти у різних видах виробництв; визначити співвідношення дитячої, підліткової та дорослої праці на підприємствах міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вікова структура промислових робітників Єлисаветграда у 80-х роках XIX – на початку XX ст. потрапляла в поле зору дослідників лише побічно. До такої роботи належить колегіальна праця представників марксистської історіографії «Історія міст і сіл Української РСР» [1]. Таким чином, дана публікація є першою спробою системного розгляду зазначеної проблематики на сучасному етапі розвитку української історичної науки.

Виклад основного матеріалу. Аналіз вікової стратифікації промислового робітництва Єлисаветграда показує, що до роботи на підприємствах міста були задіяні практично всі працездатні категорії населення, однак їх співвідношення протягом досліджуваного періоду поступово змінювалося. Матеріали, подані у звіті фабричного інспектора Київського округу І.О. Новицького, засвідчують, що у 80-х роках XIX ст. 76% промислових робітників міста належали до «дорослих». Зазначимо, що нижня гранична вікова межа цієї категорії у логіці джерела значно відрізнялася від сучасного розуміння цього терміну: до неї зараховувалися особи чоловічої та жіночої статі старше 16 років. На противагу цьому 24% робітників зараховувалися до т. зв. «малолітніх», що на практиці тотально репрезентувалися хлопцями у віці від 12 до 15 років, а використання праці дівчат, принаймні з формального погляду, не згадується. У таких галузях промисловості Єлисаветграда, як пивоваріння, виробництво штучних мінеральних вод та мукомельна справа, до роботи долучалися виключно дорослі робітники, що, з нашої точки зору, пов'язано з потребою у фаховому знанні технології виробництва, а у разі роботи на мукомельних підприємствах – й у грубій фізичній силі, що унеможливлювало працевлаштування підлітків. Необхідність високої кваліфікації та відносно вищого рівня грамотності в поєднанні зі шкідливими умовами виробництва, що критично впливали на здоров'я малолітніх, обмежувала можливість їхньої роботи й у типографській галузі – усереднено, лише 17% усіх робітників, при цьому на типографії Лемберга і Темкіна – 19% [2, с. 22, 24, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 41].

Водночас окремі галузі міської промисловості Єлисаветграда, навпаки, були орієнтовані на широке залучення праці малолітніх. Так, вони становили 43% усіх задіяних у столярно-меблевому виробництві (майстерня Шредера), 35% – на екіпажних фабриках (заклади П.І. Кесслера та М. Лінденблюма), 26% – на тютюнових фабриках (при цьому в закладах Я.І. Баккала та О. Гунькіна – 29%). На міських пекарнях та в кондитерських працювало в середньому 24% малолітніх, зокрема на пекарні Коваленка – 33% усіх робітників [2, с. 24, 29, 37, 41].

Окремого висвітлення потребує вікова стратифікація персоналу механічних та чавуноливарних заводів як основного модерного напрямку промисловості Єлисаветграда, де сумарно працювало 60 хлопців

від 12 до 15 років (25% усіх робітників галузі). Так, на підприємстві Крафта¹ малолітні становили 38%, Е. Бургарда – 35%, а на найбільшому заводі Єлисаветграда – англійців Р. і Т. Ельворті – лише 18% (26 осіб), тобто адміністрація орієнтувалася, перш за все, на працю дорослих кваліфікованих робітників. Схожа статистична картина спостерігалася й у 1881 р. Так, за даними агронома та сільськогосподарського інспектора В.В. Черняєва, учні становили лише 12% усіх робітників заводу, що, на думку автора, було однією з причин організаційно-фінансового успіху підприємства [2, с. 28; 3, с. 7]. Таким чином, механічне виробництво та сільськогосподарське машинобудування у 80-х роках XIX ст. були головними галузями використання праці підлітків, а завод братів Р. і Т. Ельворті – підприємством із найбільшою локалізацією таких робітників, хоча їх працевлаштування й обмежувалося виробничою стратегією власників.

У фабрично-заводській статистиці 90-х років XIX ст. виокремлення чоловіків та жінок в окрему категорію відбувається за тим самим підходом, називаючись «дорослими», але по відношенню до дітей уводиться розділення на «малолітніх» та «підлітків» без чіткого уточнення вікових рамок такої стратифікації. Як результат, у своїх підрахунках ми будемо керуватися визначеннями, уведеними у фабричне законодавство цього періоду, – 12–14 років для малолітніх та 15–17 років для підлітків відповідно. Станом на 1894 р. серед робітників підприємств Єлисаветграда, що потрапили в оптику укладачів промислового показника, 977 осіб (84,52%) належали до дорослих, 164 (14,19%, із них 10 – дівчата) – до підлітків та лише 15 (1,3%, із них 8 – дівчата) – до малолітніх [4, с. 396, 398, 400, 948, 950, 952, 954, 956, 958]. Порівняно з попереднім періодом варто наголосити на збільшенні залученості дорослих робітників на основі інтенсифікації розвитку механічної та машинобудівної промисловості міста. Серед 803 працівників цих підприємств лише 144 (17,93%) належали до категорії хлопців 15–17 років. Водночас із розширенням номенклатури закладів, у тому числі появою малих виробництв з акцентом на низькотехнологічній праці, усередині цього промислового кластера спостерігається диференціація застосування праці підлітків. Так, на заводі Б.І. Шмідта вони становили 64,29%, А.О. Гольча – 43,10%, а П.І. Кесслера – 42,59% усієї чисельності робітників відповідно. Водночас для найбільших підприємств галузі характерна зворотна тенденція: 22,22% – на заводі Товариства «В.А. Яскульський» та лише 11,25% (45 осіб) – на заводі Р. і Т. Ельворті, що показує продовження вище описаного нами тренду² [4, с. 396–400].

Ще однією відмінністю є фіксація початків працевлаштування підлітків у мукомельній галузі, що становили, однак, незначну частку млинарів – близько 1,92% (проте зафіксовано 5,56% на млині «Дашевський та Сини» та 11,11% – на млині Я.Л. Броуна) [4, с. 950–955]. Збільшення залучення дитячої праці (зокрема, дівчат) відбулося й на тютюнових фабриках (35,71%), при цьому на підприємстві І.С. Рофе працював лише 1 малолітній хлопець та 8 малолітніх дівчат, А. і К. Бельських – 5 підлітків-хлопців та 6 дівчат (сумарно становили 68,75% усіх робітників цього підприємства), Я.І. Баккала – 5 підлітків: 1 хлопець і 4 дівчини. Таким чином, ця галузь стала основою у використанні праці дівчат – малолітніх та підлітків на фабричному рівні організації виробництва, що становили 25,71% усіх робітників та переважали у цьому хлопців (лише 10,00%) [4, с. 958–959]. Інші акцизні галузі Єлисаветграда, такі як пивоварне (заводи Г.Г. Лайєра та Г.І. Зельцера) й винокурне (завод Л.Ф. Долинського) виробництва, обмежувалися виключно використанням праці дорослих. Чисельність же підлітків-хлопців у типографській галузі зростає незначно – 18,75% на основі статистики робітників закладу М.А. Гольденберга [4, с. 240–241, 956–959].

Доповненням до зрізу вікових показників 90-х років XIX ст. слугують підрахунки, зроблені нами на основі стратифікації населення Єлисаветграда за критеріями віку та професії у матеріалах перепису 1897 р. Відповідно до отриманих показників, серед чоловіків найбільш чисельною була категорія 20–39 років – 1 589 осіб (53,72%). Цей же віковий діапазон домінував серед жінок-робітниць – 81 особа (33,97%). Другою за чисельністю серед чоловіків була група робітників 40–59 років – 619 осіб (20,93% усіх робітників чоловічої статі). Для жінок таке охоплення мали робітниці 17–19 років, яких налічувалося 52 особи (21,68%). Судячи з отриманої нами статистичної картини, у дитячій та підлітковій роботі (12–16 років) були задіяні 275 хлопців та 44 дівчини (останні – здебільшого в обробці волокон, дерева, у пекарнях, кондитерських, на типографіях та тютюнових фабриках), що сумарно становили не більше 9,98% усіх промислових робітників Єлисаветграда. Таким чином, на зламі XIX–XX ст. основною

¹ Це підприємство зустрічається у фабрично-заводській статистиці лише один раз – у звіті фабричного інспектора Київського округу за 1885 р. У подальшому матеріали про діяльність підприємства відсутні. Можливо, мається на увазі прізвище тимчасового орендаря або помилка під час оформлення тексту.

² За даними джерела, на заводі с/г машин та знарядь Є.І. Бургарда не використовувалася праця дітей та підлітків, хоча ця інформація, з нашої точки зору, не відображає дійсність. Вочевидь, дані про це свідомо не були подані фабричній інспекції.

продуктивною силою міської промисловості виступали робітники та робітниці у віковому діапазоні 20–59 років [5, с. 196–197, 201].

У питанні вікової стратифікації робітників Єлисаветграда початку XX ст. фабрично-заводська статистика не несе детальної інформації та стає другорядною для нашого дослідження, тоді як єдиними джерелами стають елекційні списки для визначення виборщиків до II та IV Державних дум та внутрішня документація обліку на міських підприємствах. Специфіка елекційних джерел 1906 р. дає змогу виділяти лише вікову категорію чоловіків починаючи з 25 років, а частку молодших робітників можна визначити лише узагальнено, без суттєвої деталізації. За нашими підрахунками, робітники старше зазначеного віку на підприємствах Єлисаветграда становили 50,79%, а підлітки та дорослі від 18 до 24 років – 49,21% відповідно. Варто зазначити, що основу для перепису 1906 р. становили, перш за все, підприємства сільськогосподарського машинобудування. Так, на фабриці екіпажів та машин П.І. Кесслера налічувалося 57,78% (26 осіб) вище вікового цензу, на заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» – 52,64% (619 осіб), а на машинобудівному заводі А.Л. Шкловського – 40,59% (69 осіб). Різко виділяються із цього списку заводи К.К. Краузе та «Бургард Е. і К.» – лише 35% (21 та 42 особи відповідно): на цих підприємствах чисельність підлітків та осіб від 18 до 24 років була найвищою серед усіх підприємств цієї галузі. Сумарно ж, за оцінкою фабричного інспектора І. Дмитрієва, у 1907 р. частка дітей серед робітників машинобудівних заводів Єлисаветграда досягала 25% [1, с. 86]. Джерело охоплює й кілька підприємств інших галузей. Так, мукомельна справа в реєстрі репрезентується на прикладі парового млина «А.Д. Барський та Син» – близько 75% (45 осіб), а поліграфічне виробництво – типографією М.А. Гольденберга, де знаходили заробіток 19 осіб (76%) старше 25 років [6, с. 3–16; 7, с. 1 зв.–27; 8, с. 176, 323, 1000, 1012, 1013; 9, с. 122, 262].

Окремої уваги потребує робітнича спільнота машинобудівного заводу Товариства «В.А. Яскульський», оскільки збереженість документів внутрішнього обліку зі значним статистичним потенціалом дає змогу зробити більш деталізовані висновки про динаміку вікової репрезентації на цьому підприємстві. У 1906 р. з 200 робітників 125 (62,5%) становила категорія підлітків і дорослих від 18 до 24 років, і лише 75 осіб (37,50%) були старшими за 25 років. У цій групі найбільшу репрезентацію мали особи 25–30 років (36,00%) та 31–35 років (34,67%). Найстаршою зафіксованою віковою категорією серед робітників були особи 46–60 років, хоча таких налічувалося лише троє – *Савва Мефодійович Шпильовий* (46 років), слюсар *Микола Ігнатович Калганов* (49 років) та чорнороб *Іван Іванович Воронов* (55 років). Таким чином, середній вік робітників підприємства в 1906 р. серед вікової групи старше 25 років становив 33 роки [6, с. 3–4].

На відміну від електоральної статистики списки робітників підприємства з анкетними даними за 1909–1911 рр. дають змогу отримати максимальну повноту інформації щодо їх вікової стратифікації. Доходимо висновку, що з 493 осіб найбільша частка – 24,54% (121 особа) – належала саме категорії у віці 15–17 років, 22,72% (112 осіб) репрезентували групу 18–22 років і 20,49% (101 особа) – 23–27 років, тож усереднено саме представники цих вікових груп становили основний кістяк робітничого колективу підприємства. Представники ж вікового діапазону 28–42 років сумарно налічували 28,80% (142 робітника), тоді як решта категорій (із 43 до 62 років) становили відносно малозначущу частку – лише 3,45% (17 осіб). Найстаршими робітниками підприємства були *ливарник Борис Іванович Стапович*, *модельник Олексій Фомич Статовський* (обидва – 51 рік), *токарь Іван Тимофійович Рудковський*, згаданий нами вище *слюсар Микола Ігнатович Калганов* (обидва – 53 роки) та *чорнороб Іван Іванович Воронов* (58 років), що, як і Калганов, працювали на підприємстві з березня 1906 р. Відповідно до повноти статистичних даних, суттєво змінюється й розрахований нами показник середнього віку робітників на підприємстві, що для 1909–1911 рр. становив 25 років, а в категорії старше 25 років – 32 роки. Це показує незначне статистичне «омолодження» цієї групи порівняно з показником 1906 р. [10, с. 1–54].

Деталізація вікової репрезентації заводського робітництва в 1909–1910 рр. є можливою й для машинобудівного заводу А.Л. Шкловського, де як основне джерело вікової статистики використано корпус матеріалів із реєстрації амбулаторних хворих, ведений фельдшером підприємства. Згідно з результатами нашого аналізу, заснованого на виділенні унікальних записів для уникнення статистичного повтору, найбільш чисельними категоріями робітників були особи 18–22 років (127 осіб, 28,67%), 23–27 років (111 осіб, 25,06%) та 28–32 років (77 осіб, 17,38% усіх робітників підприємства відповідно). Підлітки (15–17 років) становили сумарно 49 осіб – 11,06% усіх робітників заводу, тоді як малолітні – менше 1%. Наймолодшим робітникам на підприємстві було 13 (*комірник Бенціон Минарей*) та 14 (*коваль Сергій Тартиковський*, *слюсари Андрій Ткач*, *Іван Антимонов* та *Анисим Носовський* (вказаний як «робітник» без чіткої професії, в решті випадків, вочевидь, йшлося про учнів майстрів із зазначеною кваліфікацією)) років. Найстаршими робітниками заводу можна вважати слюсарів *Івана Бубнова* (57 років),

Мойсея Чернієнка (51 рік) та «робітника» Григорія Божого (53 роки). Середній вік на підприємстві в 1909–1910 рр. становив 26 років, а кількість осіб старше 25 років дещо виросла порівняно з показником 1906 р. – до 46,95% [11, с. 1 зв.–57 зв.].

Висвітлення вікової репрезентації міського робітництва Єлисаветграда на заключному етапі ординарного економічного розвитку, злам якого відбувся внаслідок участі Російської імперії в Першій світовій війні, дає змогу реалізувати перепис робітників для визначення виборщиків до IV Державної думи, створений у травні-червні 1912 р. Звертаємо увагу, що вказівка віку в списку робітників міститься лише для шести промислових закладів міста, охопивши, таким чином, 1 666 осіб. Розглядаючи їх під кутом узагальнення, отримуємо результат, що нагадує загальні тенденції вікової стратифікації початку ХХ ст. Так, основу робітничої спільноти міста становила вікова категорія 28–32 років (409 осіб, 24,55%), 33–37 років (306 осіб, 24,37%) та 38–42 років (259 осіб, 15,55% відповідно). Фіксація праці малолітніх, як і на попередніх етапах нашого дослідження, залишається, принаймні формально, доволі низькою – лише 3 особи у віці 12–14 років, що працювали в типографії М.А. Гольденберга (*Костянтин Савюк, 14 років*) та на чавуноливарному й машинобудівному заводі Т. Шопинського (селяни с. Балашівка *Степан Волков* та с. Лелеківки *Федір Майборода*). На нашу думку, така ситуація в реаліях міської промисловості цього періоду мало відображає дійсність: скоріше за все, укладачі списків на підприємствах не вказували цю категорію виходячи з функціонального призначення документу, хоча, як видно з наповнення перепису, під час його створення віковий ценз фактично не брався до уваги. Підлітки ж (15–17 років) налічували 90 осіб (5,40%), хоча на таких підприємствах, як вище згадані чавуноливарний і машинобудівний заводи Т. Шопинського, завод землеробських машин Ф.К. Кличка, чавуноливарний та механічний заводи І.М. Гомберга, вони становили в середньому 32–40% усіх робітників. Цілком симптоматичним є й той факт, що на найбільшому підприємстві міста – заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» – домінуючими категоріями, що становили основу виробничого ресурсу підприємства, були робітники 28–32 та 33–37 років (по 395 осіб, 29,00% для кожної групи) і 38–42 років (245 осіб, 17,99%). Наголошуємо, що така репрезентація є незначно деформованою через відсутність у переписі підприємства малолітніх робітників, що цілком однозначно працювали на ньому. Особливістю робітничої спільноти заводу Ельворті в 1912 р. є абсолютно нетипова для підприємств Єлисаветграда чисельність робітників старших категорій. Так, тут знаходило свій хліб 40 осіб у віці 48–52 років, 20 – 53–57 років, 10 – 58–62 років, 5 – 63–67 років та 14 – у віці 68–72 років, що жодного разу не зустрічалося у статистичних вибірках за весь досліджуваний період. Така специфіка вікової репрезентації показує особливу цінність спеціалістів із високим професійним досвідом для адміністрації цього підприємства. Закономірно, що найстарші представники робітничого середовища міста походили саме з нього – у цій ролі виступають солдат у відставці *Євген Скоробагатько (79 років)*, міщани *Трофим Баланюк (79 років)*, *Григорій Гладкий (82 роки)* та селянин *Захар Черняхов (86 років)*.

Порівняння решти галузей із динамікою вікової репрезентації попередніх років показує, що на типографії М.А. Гольденберга відбулися корективи, які, вочевидь, були лакмусом змін в організації праці всієї поліграфічної галузі Єлисаветграда – йдеться про збільшення чисельності залучених підлітків. Так, найбільшими групами тут були особи 15–17 та 18–22 років (14 осіб, 53,84% сумарної частки всіх робітників закладу). На млині М.А. Барського підлітків серед робітників не зафіксовано, що є продовженням традиційного тренду в мукомельній галузі. Звертаємо увагу, що показник середнього віку робітників міських підприємств залишається фактично незмінним порівняно з 1906–1911 рр. і становить 27 років, при цьому найнижчим він був на заводі Т. Шопинського (22 роки), а найвищим – на заводі Р. і Т. Ельворті (35 років) [12, с. 11–15, 26–27, 30–31, 37–153].

Висновки. Таким чином, спираючись на отримані результати нашого дослідження, найбільш чисельною віковою категорією робітників Єлисаветграда та, відповідно, основною продуктивною силою на міських підприємствах протягом 1885–1912 рр. була група 20–42 років, а середній вік становив близько 25–27 років. Для залучення дитячої праці протягом 80-х років ХІХ – початку ХХ ст. характерний процес поступового скорочення, усереднено – від 23% до 5–10%, що свідчить про зростання кваліфікаційних вимог і професіоналізацію робочої сили. Водночас специфіка окремих галузей зумовлювала відчутний контраст у залученні до виробництва підлітків та малолітніх: найвища їх концентрація спостерігалася в тютюновій, деревообробній, кондитерській та екіпажній галузях. Із розвитком аграрного машинобудування та ускладненням технологічного процесу частка підлітків на найбільших підприємствах поступово зменшувалася, проте зберігалася стабільною на виробництвах із меншим рівнем технологізації. Характерною рисою в переддень Першої світової війни було формування ядра кваліфікованих робітників старшого віку (48–86 років), особливо на підприємстві братів Р. і Т. Ельворті, що засвідчує становлення на цьому заводі традиції цінності кваліфікованого робітництва для його адміністрації.

Література:

1. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Кіровоградська область / ред.: Д.С. Сиволап та ін. Київ : АН УРСР. Ін-т історії, 1972. 816 с.
2. Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И.О. Новицкого. Санкт-Петербург : Типография В. Киришбаума, 1886.
3. Черняев В. Русское сельскохозяйственное машиностроение: из путевых заметок. Санкт-Петербург : Тип. В. Демак, 1881.
4. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов / ред.: В.И. Михайловский, Н.П. Лангвой. Санкт-Петербург : Типография И.А. Ефрона, 1897.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47: Херсонская губерния / ред. Н. Тройницкий. 319 с.
6. Список рабочих завода Яскульского, Шкловского, Бургарда и др. предприятий, которые от роду не менее 25 лет. 1906–1909. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 10. Спр. 4. 25 арк.
7. Список мастеровых и рабочих завода Р. и Т. Эльворти от 25-летнего возраста: в связи с составлением списков выборщиков избирателей в Государственную Думу. 1906. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 10. Спр. 8. 27 арк.
8. Список фабрик и заводов России 1910 г.: по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов»; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. 2-е изд. Москва : издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К°, 1910. 1034 с.
9. Варзар В.Е. Список фабрик и заводов Российской империи / Составлен по официальным сведениям Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности под редакцией В.Е. Варзара. Санкт-Петербург : Типография В.Ф. Киришбаума, 1912. 720 с.
10. Список рабочих завода с указанием анкетных данных. 1909–1911. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 1 Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства «В.А. Яскульський», м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 57. 54 арк.
11. Книга для записи амбулаторных больных в фабричных приемных покоях Завода А.Л. Шкловского на 1909 год по 29 июня 1910 года. 1909–1910. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 2 Єлисаветградський машинобудівний завод землеробних знарядь товариства Шкловського, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 5. 50 арк.
12. Списки рабочих фабрик и заводов. 1912. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 3. Спр. 112. 153 арк.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(437.3)«19/20»329.3:2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.23>

ГУСИТСЬКИЙ РУХ У ЧЕХІЇ: СУЧАСНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Бортнікова Алла,

доктор політичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8132-1935

Метою статті є огляд головних напрямів досліджень гуситського руху в Чехії останніх десятиліть XX – початку XXI ст. Кризові явища, що охопили всю Європу з 60-х років XIV ст., набули в Чехії особливої гостроти наприкінці століття, а в XV ст. переросли в гуситський рух, що отримав свою назву від імені одного з його лідерів – Яна Гуса. Гуситський рух – багатопланове суспільне явище, що тривало понад вісім десятиліть чеської історії. Це боротьба за реформацію церкви, спроба змін соціально-політичного устрою, рух національного характеру проти засилля німців у країні.

Гуситський рух має багату історіографію. Значний внесок у вивчення гусизму зробили представники позитивістської школи (В.В. Томек, Я. Седлак, Я. Голл і його учні). У так званий соціалістичний період розвитку Чехословаччини стала панувати «марксистська» історіографія. Розроблялися переважно соціально-економічна історія Чехії в передгуситський і гуситський періоди, радикальний напрям гуситського табору, особливо таборити, оскільки комуністи вважали себе спадкоємцями революційної спадщини таборитів. Відхід від марксистської парадигми у вивченні середньовічної історії Чехії частково розпочався в 60–70-х рр. та активувався на зламі 70–80-х рр., коли з'явилося молоде покоління дослідників. Проте рубіж 80–90-х рр. XX ст. став справжнім проривним у розвитку історичної науки в Чехії. Нове покоління дослідників у наш час продовжує й розвиває розпочате попередниками у вивченні гуситського руху (Ф. Шмагел, П. Чорней, М. Поливка, Я. Боубин, Я. Чехура, Й. Юрок та ін.).

Спостерігається еволюція розвитку концепції гуситського руху в напрямі розширення його хронології та соціальної бази, процесів реформування власної церкви, виявлення інтегративних впливів на розвиток Чехії країн Європи, переважає тенденція щодо наближення цих революційних перетворень до аналогічних змін, що супроводжували Реформацію, її взаємозв'язок з аналогічними європейськими процесами розвитку. Сучасний напрям дослідження гуситського руху характеризується зняттям ідеологічних нашірвань, коли гусизм розглядався виключно як рух низів, до розуміння гусизму як комплексу соціально-економічних, політичних, релігійних і національних чинників. Характеристика гусизму як багатопланового явища дала змогу розширити верхні межі руху до 1485 р.

Ключові слова: гуситський соціальний рух, Ян Гус, Реформація, Чехія, історіографія гуситського руху.

Bortnikova Alla. The hussite movement in the Czech Republic: current research trends

The purpose of this article is to review the main areas of research on the Hussite movement in Bohemia in the last decades of the 20th century and the beginning of the 21st century. The crisis that engulfed all of Europe in the 1460s became particularly acute in Bohemia at the end of the century, and in the 15th century it grew into the Hussite movement, named after one of its leaders, Jan Hus. The Hussite movement was a multifaceted social phenomenon that lasted for more than eight decades of Czech history. It was a struggle for church reform, an attempt to change the socio-political system, and a nationalist movement against German domination in the country.

The Hussite movement has a rich historiography. The representatives of the positivist school (V.V. Tomek, J. Sedlak, J. Hall and his students) made a significant contribution to the study of Hussitism. In the so-called socialist period of Czechoslovakia's development, "Marxist" historiography came to dominate. The focus was mainly on the socio-economic history of Bohemia in the pre-Hussite and Hussite periods, the radical wing of the Hussite camp, especially the Taborites, as the communists considered themselves the heirs to the revolutionary legacy of the Taborites. The departure from the Marxist paradigm in the study of medieval Czech history began in the 1960s and 1970s and intensified in the late 1970s and early 1980s, when a new generation of researchers emerged. However, the turn of the 1980s and 1990s marked a real breakthrough in the development of historical science in the Czech Republic. A new generation of researchers today continues and develops the work begun by their predecessors in the study of the Hussite movement (F. Šmagel, P. Čornej, M. Polivka, J. Boubin, J. Čechura, J. Jurok, and others).

One can observe the evolution of the concept of the Hussite movement in terms of expanding its chronology and social base, the processes of reforming its own church, identifying integrative influences on the development of the Czech

Republic and European countries, with a prevailing tendency to compare these revolutionary transformations to similar changes that accompanied the Reformation, its interconnection with similar European development processes. The current direction of research into the Hussite movement is characterised by the removal of ideological layers, when Hussitism was viewed exclusively as a grassroots movement, to an understanding of Hussitism as a complex of socio-economic, political, religious and national factors. The characterisation of Hussitism as a multifaceted phenomenon made it possible to extend the upper limits of the movement to 1485.

Key words: *Hussite social movement, Jan Hus, Reformation, Czech Republic, historiography of the Hussite movement.*

Гуситський рух – визначна суспільно-політична подія XV ст. не лише в історії Чехії, а й усієї Європи. Саме в цій невеликій слов'янській країні вперше в історії виник масовий протест проти панування католицької церкви. Його майже всенародний характер призвів до того, що католицька церква мала визнати право чехів сповідувати свою різновидність християнської релігії й цим позбавилася власної ідеологічної монополії за століття до торжества загальноєвропейської Реформації. Звичайно, релігійна боротьба чеського народу уособлювала лише один із аспектів складного суспільного руху, що мав у підґрунті вагомі економічні й соціокультурні чинники. Це був водночас і національний рух проти панування німців у країні. Усе це так чи інакше містилося у відповідних програмах суб'єктів – активних учасників руху, що передбачали реформування чинних соціально-економічних і політичних порядків в інтересах різних соціальних прошарків, верств і груп. Тому основу гуситського руху (1419–1485 рр.) становить боротьба різних соціальних сил чеського суспільства.

Рух не обмежувався локальними межами однієї країни – Чехії, він набув міжнародних масштабів, оскільки Європа, керована римською католицькою церквою в союзі з імператором Священної Римської імперії, виступила проти «єретиків» і їхніх програмних перетворень. Це багатопланове суспільне явище, що зайняло понад трьох четвертей століття чеської та європейської історії, пройшло через два основні етапи й низку фаз.

У сучасній історіографії утвердилася періодизація гуситського руху, що отримав свою назву від імені одного з його вождів – Яна Гуса: *підготовчий етап* 1400–1419 рр. – період реформації церкви, наприкінці якого Гус загинув, період формування основних сил і напрямів руху; *другий етап*, 1419–1471 рр. – *гуситська соціальна революція*. Власне соціальну революцію, що тривала декілька десятиліть, поділяють на три фази або періоди: 1) 1419–1421 рр. – найвище піднесення революції й ініціативи радикальних верств; 2) 1422–1437 рр. – гуситські війни, боротьба всередині Чеського королівства між різними представниками руху, а також боротьба проти іноземної інтервенції за участі католицьких сил Чехії, спроба надати рухові міжнародного розвитку; 3) від середини 30-х – 1485 р. – стабілізація сформованої в роки революції соціально-політичної системи, компроміс з католицьким табором, боротьба за утримання завоювань. Це була фаза подальшого розвитку оновленого чеського суспільства, утримання досягнутого й прагнення до компромісу з навколишнім світом [1, s. 427–466].

Метою статті є огляд головних напрямів досліджень гуситського руху чеських істориків останніх десятиліть XX – початку XXI ст.

Гуситський рух має численну історіографію, видану багатьма мовами. Початок систематичного вивчення гуситського руху в Чехії покладено ще в середині XIX ст. Ф. Палацьким (1798–1876), який підготував фундаментальний твір «Історія чеського народу в Чехії й Моравії» на основі виявлених та опрацьованих ним багатьох цінних джерел. Дослідження, що виконано з позиції історичного романтизму, звертало увагу сучасників на минуле країни в умовах національного відродження. Автор оцінював гусизм як найяскравіший етап розвитку Чехії, а його причини вбачав у протистоянні слов'янства й німців.

Базові засади вивчення гусизму як соціального явища зробили представники позитивістської школи (В.В. Томек, Я. Седлак, Я. Голл і його учні). Вони наполегливо виявляли й публікували джерела, на їх основі досліджували різноманітні аспекти розвитку країни гуситської доби, де особливу увагу приділено ролі церкви (К. Крофт), поглядам Яна Гуса, Дж. Вікліфа та Петра Хельчицького (А. Ленц, Я. Седлак). Особливий погляд мав І. Пекарж, який оцінював гуситський рух різко негативно. Він розглядав гусизм як суто релігійний рух, що поширився під впливом ідей Вікліфа й призвів до трагедії XVII ст. Його праця, присвячена Яну Жижці, витримала кілька видань [2].

Значний внесок у дослідження періоду правління Іржи з Подебрад здійснив Р. Урбанек. Його праця й у наш час є єдиним фундаментальним дослідженням у вивченні подебратацького періоду [3]. В інших розвідках Р. Урбанек приділив велику увагу становищу шляхти. Він уважав, що гусизм сприяв тому, що криза шляхти в Чехії настала пізніше, ніж у сусідніх країнах. Автор також аналізував воєнне мистецтво гуситів, зокрема події напередодні й після битви під Липанами 1434 р.

Науковий інтерес до гуситської тематики спостерігався наприкінці 40-х рр. XX ст. Тоді ще продовжували свою творчу діяльність представники старої, позитивістської, школи (Р. Урбанек, Ф.М. Бартош). Існувала й впливова конфесійна історіографія, позитивістська за методом (А. Мольнар серед протестантських і Я. Кадлець серед католицьких дослідників).

У так званий соціалістичний період розвитку Чехословаччини панувала марксистська історіографія. Переважно розроблялися проблеми соціально-економічного розвитку Чехії в контексті загострення соціальних суперечностей у передгуситський і гуситський періоди. Особливу увагу приділено радикальному напрямку гуситського табору – таборитам, оскільки їхня діяльність вписувалася в марксистську парадигму суспільних змін шляхом революцій.

До істориків цього періоду належать ранні праці відомих гуситологів Й. Мацека (1922–1991), Ф. Грауса (1921–1989), Р. Каліводи (1923–1989), які вже на зламі 60–80-х рр. відійшли від цієї концепції. Кожен із них пройшов складний дослідницький і життєвий шлях. Ф. Граус поїхав до Німеччини, відмовився повертатися до Чехословаччини, поселився в Базелі, де пропрацював до своєї смерті, Й. Мацек розчарувався в марксизмі в період між 1969 та 1989 рр., утім не відмовився від своїх праць.

Р. Калівода вважав гусизм ранньобуржуазною революцією, яка була тривалим процесом. Важливим наслідком цієї трактовки стало обґрунтування Р. Каліводою логічного висновку щодо необхідності продовжити гуситський період до кінця правління Іржи з Подебрад (1471 р.) [4, s. 387–393]. Розширення хронологічних меж гуситських подій до 1471 р. стабільно ввійшло в чеську історіографію. Вочевидь, відхід від суворо марксистської історіографії у висвітленні гуситського руху відбувся задовго до подій 1989 р.

Остаточний відхід від марксистської парадигми у вивченні середньовічної історії Чехії, що частково розпочався в 60–70-х рр., активувався на зламі 70–80-х рр., коли з'явилося молоде покоління дослідників. Практично всі проблеми стосовно гуситського руху досліджено в узагальнених працях Й. Кейржа «Гусити» [5], Ф. Шмагела «Гуситська революція» [6], «Ян Гус» [7], П. Чорнея «Велика історія земель чеської корони (1402–1437)» [8].

Проте рубіж 80–90-х рр. XX ст. став справжнім проривним у розвитку історичної науки в Чехії загалом і гуситології зокрема. З розширенням джерелознавчої бази досліджень з'явилися фундаментальні праці з гуситології. Так, «Гуситська революція» знаного чеського медієвіста Ф. Шмагела в 1993 р. презентувала нову концепцію гуситського руху. Автор дійшов висновків, що гуситська революція була першим етапом європейської реформації [6, s. 447]. У дослідженні значно розширено хронологічні межі гуситського руху. Доведено, що виступи представників різних станів з 1419 по 1483 рр. були спільними за їх походженням. Важливим є те, що Ф. Шмагел першим об'єднав усі політичні зміни в Чехії аж до 1485 р., включив повстання в Празі 1483 р. до «гуситського періоду». На його думку, перемога утравістів у повстанні (1483) сприяла досягненню релігійного миру, ухваленого на Кутногорському сеймі 13 березня 1485 р.

В оглядових історіографічних нарисах чеських авторів (Ф. Шмагел [9, s. 702–740], Й. Кейрж [10, s. 89–94]) проаналізовано стан чеської гуситології в 90-і рр. XX ст. У статті Ф. Шмагела поділено гуситологічні праці чеських та іноземних авторів з 1994–1997 рр. за основними напрямками досліджень. Автор оцінив сучасний стан таких досліджень і, як наслідок, визначив перспективи гуситології в Чехії. Зі свого боку, на думку Й. Кейржа, завданням сучасних авторів мало стати формування в людей уявлень про гусизм як ідейний і культурний феномен, що належить не лише чеській, а і європейській історії. Автор підкреслив важливість подальшої публікації історичних джерел цього періоду, особливо стосовно історії католицької церкви.

Нове покоління дослідників у наш час продовжує й розвиває розпочате попередниками у вивченні гуситського руху (П. Чорней, М. Поливка, Я. Боубин, Я. Чехура, Й. Юрок). Зокрема, на концепції Ф. Шмагела базуються наукові розвідки представника «молодого покоління» П. Чорнея. Автор досліджував соціальні процеси в Чехії, причини гуситського руху, внутрішній розвиток країни. Особливу увагу приділено впливу на життя людей природних катаклізмів, зокрема епідемій, змінам у свідомості населення, питанням ролі національних меншин, насамперед німців у процесах соціально-культурного розвитку країни, становищу офіційної церкви в умовах розколу тощо. Дослідження С. Чехури спрямовано на аналіз правління Вацлава IV, розвиток реформаторського руху в Чехії, діяльність Яна Гуса та його попередників в умовах гуситської соціальної революції. На тлі аналізу суспільно-політичного розвитку відзначено економічний, адміністративний і правовий статус чеських земель напередодні й у процесі перебігу гуситського руху [11].

Нові підходи істориків простежуються й у висвітленні включення гуситської революції в контекст європейської реформації (теорія сформульована А. Мольнаром та Р. Каліводою). Особливу роль у розвитку гуситського руху відіграли міста. У низці праць вивчалася історія міст у передгуситський і гуситський періоди, їхнє господарське й соціальне життя, структура населення, економічні передумови гусизму тощо. Учені (Я. Мезник, М. Полівка) приділяли увагу розвитку не лише королівських міст, таких як Прага, Плзень, а й багатьох інших, приватновласницьких. Так, Й. Юрок порушив тему ролі королівських міст у політичному житті Чехії, зокрема участі представників міст у засіданнях земських і генеральних сеймів. Він вважає, що цей процес не був свідченням чеської специфіки, оскільки подібна практика стала нормою для країн Західної Європи, тоді як у Чехії цей процес відбувався набагато пізніше, ніж у Франції, Англії й Іспанії. Висновки чеського автора знаходять підтвердження в дослідженнях інших регіонів, зокрема історії міст Волині в складі ВКЛ у XV ст. [12].

Важливим напрямом гуситології є аналіз стану соціальної структури населення Чехії, зокрема активної участі шляхти в гуситському русі на боці як католиків, так й утравківців. Й. Юрок підсумовував досягнення попередників і значно розширив фактичним матеріалом вивчення проблеми еволюції шляхти цього періоду [13]. На основі аналізу діяльності впливових родів Чехії й Моравії за Люксембургів автор дійшов висновку щодо посилення позиції панів/шляхти в усіх сферах життєдіяльності Чехії, зокрема в землекористуванні, у взаєминах з впливовими землевласниками, участі шляхти у вирішенні соціально-економічних і конфесійних питань, боротьбі аристократії за участь у діяльності земських установ (земських і генеральних сеймах) тощо.

Отже, сучасні чеські дослідники зробили величезний внесок у розвиток історіографічної бази гуситського руху, накопичили значний історіографічний матеріал, що збагачується відповідно до досягнень історичної науки. Ідеться про поглиблення вивчення гуситського руху з точки зору не лише включення до наукового обігу нових джерел, а й використання нових методів дослідження.

Спостерігається еволюція розвитку концепції гуситського руху в напрямі розширення хронології та соціальної бази руху, процесів реформування чеської церкви, виявлення інтегративних впливів на розвиток Чехії країн Європи, переважає тенденція щодо наближення цих революційних перетворень до аналогічних змін, що супроводжували Реформацію, її взаємозв'язок з аналогічними процесами розвитку європейських країн.

Змінилося ставлення чеських авторів і до «закордонних» походів таборитів і сиріт, раніше оцінюваних лише позитивно, інші цілі походів майже не розглядалися. Сучасна чеська історіографія, крім демонстрації своєї воєнної могутності в гуситських походах, стала реалістичніше розглядати проблеми необхідності поповнення запасів для потреб Табору, аналізувати негативні явища, такі як мародерство, грабежі. Сучасна точка зору полягає в тому, що, хоча гуситські війська були головними силами відомих перемог, їм належала першість у боротьбі радикальних сил, однак утримання армії за рахунок реквізиції, тим більше мародерство призводили до зниження популярності гуситських військ, а, відповідно, і до занепаду війська, його ізоляції від народу. Зокрема, ці обставини й зумовили поразку в битві під Липанами й завершення радикальної фази руху.

Зняття ідеологічних нашарувань, коли гусизм розглядався виключно як рух низів, до розуміння гусизму як комплексу соціально-економічних, політичних, релігійних і національних чинників. Сучасні чеські вчені розширили межі досліджень і показали події в Чехії на основі факторів загальноєвропейського розвитку, наприклад, таких як клімат, стихійні лиха, урожайність, кон'юнктура ринкових цін на фоні нестабільності в Європі, підкреслюючи неминучість соціального вибуху в Чехії. Водночас характеристика гусизму як багатопланового явища дала змогу розширити верхні межі руху до 1485 р.

Література:

1. Šmahel F. Husitské Čechy: Struktury. Procesy. Ideje. Lidové noviny (LNL), 2001. 758 s.
2. Pekař J. Žižka a jeho doba. D I. Praha, 1927; D II. Praha 1928; D III. Praha, 1930; D IV. Praha, 1933.
3. Urbanek R. Věk poděbradský. D I. Praha, 1915; D II. Praha, 1918; D. III. Praha, 1930; D IV. Praha, 1962.
4. Kalivoda R. K otázce vzniku kategorie materiální substance ve středověké filosofii. Husitská revoluce a poděbradská epocha. FČ. 13/1965. S. 387–393. URL: <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/kalivo.html>.
5. Kejř J. Husite. Praha : Panorama, 1984. 304 s.
6. Šmahel F. Husitská revoluce. I–IV. Bd. II: Kořeny české reformace. Praha, 1993. 854 s.
7. Šmahel F. Jan Hus. Argo, 2013. 316 s.
8. Čornej P. Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek., V. 1402–1437. Praha : Paseka, 2000. 796 s.
9. Šmahel F. Hussitica 1994/95–1997. Český časopis historický. 95/1997. № 3–4. S. 702–740.

10. Kejř J. Stav a potřeby bádání o husitství. *Husitský Tábor*. Cborník Husitského muzea. 12/1999. S. 89–93. URL: https://rukovet.cms.flu.cas.cz/static/Odkazy_upload/HT_12_1999.pdf.
11. Čechura J. České země v letech 1378–1437: Lucemburkové na českém trůně II. Praha, Libri, 2000. 438 s.
12. Бортнікова А.В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV– середина XVII ст.). Луцьк, 2013. 552 с.; Bortnikova A.V. Self-government in the cities of Volyn in the Grand Duchy of Lithuania: historiographical review. *Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development: collective monograph*. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2020. P. 1–34.
13. Jurok J. Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku. Novy Jiřm, 2000. 610 s.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 05.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 930.2(520)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.24>

ПИСЕМНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ЯПОНІЇ

Гусак Дарія,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5229-6999

Японія має давню історію, яка відображена в писемних джерелах. Цей вид джерел відіграє для пізнання культури й історичного підґрунтя ключову роль у вивченні та розумінні її минулого. У статті проаналізовано основні писемні історичні джерела Японії. Ці тексти мають не лише історичну, а й міфологічну та релігійну цінність, оскільки описують походження світу, богів та імператорської династії.

Розглядаються основні типи японських писемних джерел, їх класифікація, хронологічні межі й значення для історичних досліджень. Особливу увагу приділено найдавнішим письмовим пам'яткам, таким як «Кодзікі» (Записи про діяння давнини) і «Ніхон сьокі» (Аннали Японії), що є фактично першими офіційними хроніками, датованими восьмим століттям. Також розглянуто середньовічні літописи, документи самурайської культури й офіційні державні архіви періоду Едо. Епоха Камакура та Муроматі залишила численні щоденники придворної знаті, воєнні хроніки й релігійні трактати. Період Едо характеризується бюрократизацією управління, тому в цей історичний часовий проміжок збереглися численні адміністративні документи, листування, земельні кадастри, накази сьоґунату зберегли, які є важливими джерелами для вивчення й аналізу соціальної історії Японії. Значний інтерес для істориків становить також епістолярна спадщина – приватне листування, яке часто зберігає унікальні відомості про політичні, економічні та культурні процеси.

Проаналізовано специфіку збереження, перекладу й інтерпретації джерел. Робиться висновок про актуальність вивчення японських джерел у контексті глобальної історичної науки. Підсумовуючи, підкреслюємо, що сукупність цих писемних джерел формує підґрунтя для вивчення японської історії, культури та суспільного життя. Наголошується на важливості їх критичного аналізу й порівняння.

Ключові слова: Японія, писемні джерела, культура, літописи, історієписання, архіви.

Husak Dariia. Written historical sources of Japan

Japan has a long history, which is reflected in written sources. This type of sources plays a key role in the study and understanding of its past for the knowledge of culture and historical background. The article analyzes the main written historical sources of Japan. These texts have not only historical, but also mythological and religious value, as they describe the origin of the world, the gods, and the imperial dynasty.

The article studies the main types of Japanese written sources, their classification, chronological boundaries, and significance for historical research. Particular attention is paid to the oldest written monuments, such as the Kojiki and the Nihon Shoki, which are actually the first official chronicles dating back to the eighth century. The article also examines medieval chronicles, documents of samurai culture, and official state archives of the Edo period. The Kamakura and Muromachi periods left behind numerous courtly diaries, war chronicles, and religious treatises. The Edo period is characterized by the bureaucratization of administration, so during this historical period, numerous administrative documents, correspondence, land registers, and shogunate orders have been preserved, which are important sources for the study and analysis of the social history of Japan. Of considerable interest to historians is also the epistolary heritage – private correspondence, which often preserves unique information about political, economic, and cultural processes.

The specifics of the preservation, translation, and interpretation of sources are analyzed. A conclusion is drawn about the relevance of studying Japanese sources in the context of global historical science. In conclusion, the article emphasizes that the collection of these written sources forms the basis for the study of Japanese history, culture, and social life. It emphasizes the importance of their critical analysis and comparison.

Key words: Japan, written sources, culture, chronicles, historiography, archives.

Японська цивілізація має давню традицію письма в Азії. Збережені писемні джерела охоплюють тривалий історичний період і є важливим джерелом для дослідження не лише японської історії, а й загальносвітових процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Проблема для фахового історика полягає в труднощах прочитання оригінальних текстів історичних джерел і їх інтерпретацій.

Писемні джерела Японії поділяються на міфологічні й історичні хроніки – «Кодзікі» (712 р.) та «Ніхон сьокі» (720 р.); буддистські та конфуціанські тексти, перекладені з китайської; література епохи Хейан – наприклад, «Гендзі моноґатарі»; самурайські хроніки й документи – «Хейке моноґатарі»; архівні документи періоду Едо та Мейдзі.

«Кодзікі» (Записи про давні справи) вважається найдавнішим письмовим документом Японії. У ньому зафіксовані міфи, легенди й перші описи японської державності. «Ніхон сьокі» – офіційна хроніка, укладена на замовлення імператорського двору. Вона має більшу історичну точність і подає події в порядку хронології [2].

Епоха Камакура та Муроматі (XII–XVI ст.) залишила численні щоденники придворної знаті, воєнні хроніки й релігійні трактати. Наприклад, «Адзума кагамі» – літопис сьогунату Камакура, що містить детальну інформацію про політичне життя країни.

Період Едо (1603–1868) характеризується бюрократизацією управління. Збереглися численні адміністративні документи, листування, земельні кадастри, накази сьогунату. Вони є важливими джерелами для соціальної історії Японії.

Японські писемні джерела мають кілька рівнів складності:

- ієрогліфічна система письма (кандзі);
- поєднання китайських і японських мовних елементів;
- літературна стилістика, що змінювалася в різні періоди.

Ці фактори створюють труднощі в перекладі та вимагають високої кваліфікації від дослідника.

У процесі формування японської історіографії важливу роль відігравала взаємодія з Китаєм, зокрема через запозичення письма, державної моделі управління й канонів літописання. Перші японські хроніки, як-от: «Кодзікі» та «Ніхон сьокі» – створені під очевидним впливом китайських анналів, проте поступово в Японії сформувалися власні традиції ведення історичних записів. Варто зазначити, що японські джерела раннього періоду відзначаються не лише історичним, а й міфологічним і літературним змістом, що ускладнює їх використання як виключно фактологічних джерел. Проте саме поєднання міфу й історії дає змогу дослідникам реконструювати уявлення давніх японців про світ, владу, суспільство та сакральний порядок [1].

Окрему категорію становлять релігійні тексти, зокрема буддистські сутри, перекладені з китайської, і синтоїстські трактати. Вони не лише відображають релігійні уявлення, а й фіксують історичні події, політичні союзи, конфлікти та соціальні трансформації. Наприклад, у буддистських текстах періоду Нара можна знайти згадки про поширення храмової архітектури, меценатство імператорської родини та взаємини між світською й духовною владою. Такі джерела є важливими для вивчення культури, ідеології та соціальної структури японського суспільства VIII–IX століть.

У літературній спадщині епохи Хейан (794–1185) особливе місце посідають «моногатарі» – наративні твори, які часто мають автобіографічний або щоденниковий характер. Зокрема, «Гендзі моногатарі» авторства Мурасакі Сікібу не лише вважається першим романом у світовій літературі, а і є джерелом з повсякденного життя аристократії, придворного етикету, моди, емоційного світу японців. Крім того, численні «ніккі» (щоденники) придворних дам дають унікальне уявлення про роль жінки в культурному житті Японії, її вплив на передачу цінностей і збереження традицій.

У період феодальної роздробленості (XII–XVI ст.) домінують хроніки воєн, літописи кланів, військові щоденники та записи про битви. «Хейке моногатарі» описує драматичне протистояння кланів Тайра й Мінамото, а «Гукансьо» узагальнює досвід політичної історії Японії з погляду буддійського ченця. Ці твори поєднують літературну естетику з історичною рефлексією, що робить їх цінними як джерела ментальної історії. Вони також демонструють, як релігійні уявлення проникали в політичну думку, формуючи концепцію божественного мандата імператора [3].

Період Едо (1603–1868), відомий стабільною політикою сьогунату Токугава, характеризується значним зростанням обсягів писемної документації. Збереглися численні офіційні накази, реєстри, податкові списки, листування між адміністративними органами. Ці документи є надзвичайно важливими для вивчення економічної історії, демографії, сільського господарства й урбаністики Японії. Водночас розвивалася освітня система, зростала грамотність, з'являлися приватні архіви, щоденники лікарів, учителів, мандрівників. Усе це формує потужний масив джерел соціальної історії, який дає змогу реконструювати повсякденність японців ранньомодерного періоду.

З переходом до доби Мейдзі (1868–1912), що символізує початок модернізації Японії, джерельна база істотно розширюється завдяки впровадженню західних форм адміністративного обліку. З'являються статистичні звіти, закони, парламентські стенограми, дипломатичне листування. Ці джерела дають змогу простежити трансформацію Японії з феодального суспільства в сучасну націю-державу. Особливу цінність мають матеріали з міжнародних відносин, які дають змогу вивчати зовнішню політику Японії в контексті глобальних процесів [5].

Незважаючи на багатство японських писемних джерел, їх використання вимагає професійної підготовки. Дослідник повинен володіти японською мовою, розуміти ієрогліфічну систему письма,

орієнтуватися в історичних епохах. Крім того, важливо враховувати специфіку жанру, авторства, цільової аудиторії джерела. Наприклад, офіційні хроніки можуть містити ідеологічні викривлення, а приватні щоденники – суб'єктивні оцінки подій. Тому для об'єктивного аналізу необхідно застосовувати порівняльний метод, критичне прочитання, міждисциплінарні підходи.

На окрему увагу заслуговує питання збереження та доступу до японських писемних джерел у сучасних умовах. Японія має розвинену систему архівних установ, музеїв і бібліотек, серед яких провідне місце посідають Національний архів Японії (Kokuritsu Kōbunshokan), Імператорська бібліотека, а також численні префектурні архіви й університетські колекції. Велика частина джерел оцифровується, що значно полегшує доступ до них для дослідників з усього світу. Онлайн-платформи, як-от: «National Diet Library Digital Collections» чи «Japan Center for Asian Historical Records» (JACAR) – надають відкритий доступ до мільйонів сторінок історичних документів, літописів, карт, фотографій та аудіовізуальних матеріалів.

Цифровізація не лише спрощує дослідження, а й змінює саму природу джерелознавства. Завдяки цифровим інструментам стало можливим автоматизоване порівняння текстів, аналіз стилістичних особливостей, візуалізація соціальних мереж історичних постатей на основі листування та щоденників. У результаті змінюються методи й підходи до аналізу джерел – від традиційної філологічної критики до цифрової герменевтики. Однак, попри технічний прогрес, зберігається потреба в класичній підготовці дослідника: знанні класичної японської мови, систем письма (кандзі, хірагана, катакана) і традиційного формату текстів (наприклад, вертикального письма справа наліво).

Головним є питання автентичності й критичного осмислення джерел. Частина писемних пам'яток, особливо давніх, дійшла до нашого часу виключно в копіях, зроблених значно пізніше. Це стосується, зокрема, «Кодзікі» й інших текстів періоду Нара, що збереглися в переписаних версіях XV–XVI століть. У таких випадках дослідник має враховувати можливі редакторські втручання, зміни орфографії, доповнення або скорочення, які могли бути внесені переписувачами. Тому особливо важливо мати справу з критичними виданнями, що базуються на порівнянні кількох рукописів або версій тексту [4].

Значний інтерес для істориків становить також епістолярна спадщина – приватне листування, яке часто зберігає унікальні відомості про політичні, економічні та культурні процеси. Наприклад, листи між даймьо (феодалами), монахами, ученими або торговцями дають змогу простежити неформальні відносини між соціальними верствами, а також динаміку змін у суспільстві. Часто саме в таких джерелах містяться відомості, що не потрапили до офіційних хронік, зокрема згадки про стихійні лиха, епідемії, голод або міжособистісні конфлікти, які залишаються «поза кадром» офіційної історії.

Серед новітніх напрямів дослідження японських джерел – вивчення текстів колоніальної доби (кінець XIX – середина XX ст.), коли Японія вела активну експансію в Корею, Китай, Тайвань, Маньчжурію та інші регіони. Архіви тих часів містять численні адміністративні документи, звіти, переписку, пропагандистські тексти й щоденники військових. Аналіз таких джерел дає змогу краще зрозуміти механізми імперської політики, ідеологію японського націоналізму та ставлення до підкорених народів. Водночас ці джерела потребують особливої критичності через їх політичну заангажованість.

Перспективним напрямом є дослідження писемної спадщини етнічних меншин Японії – айнів, рюкюсців (окінаванців), корейців. Хоча ці народи тривалий час перебували на периферії японської культури, їхні тексти (усні перекази, пісні, хроніки, пізніші записи) є важливими для відновлення повнішої картини історії країни. У сучасній японській історіографії помітна тенденція до переосмислення національного наративу через призму мультикультурності, і джерела меншин відіграють у цьому ключову роль [5].

Головним аспектом при вивченні японських писемних джерел є питання контекстуалізації, тобто аналізу джерела в його історичному, культурному та соціальному контексті. Японські документи, особливо ранніх періодів, майже ніколи не є нейтральними носіями інформації. Вони створювалися в умовах політичних трансформацій, боротьби за владу або з метою легітимізації правлячих династій. Наприклад, «Ніхон сьокі» має виразну функцію легітимації імператорського дому Ямато, тому багато описаних у ньому подій можуть мати не так реальний, як символічний або сакралізований характер. Такий підхід до аналізу дає змогу виявити не тільки зміст джерела, а й його ідеологічний заряд, функцію в суспільстві, механізми впливу на свідомість сучасників.

Значну увагу сучасні дослідники приділяють також питанням рецепції та перетлумачення японських джерел у різні історичні епохи. Наприклад, у період Мейдзі (1868–1912) частина середньовічних текстів була переосмислена в націоналістичному ключі, що призвело до зміни інтерпретації окремих подій і постатей. Такі феномени, як «реставрація Сьова» або «повернення до традицій», активно використовувалися для формування нової національної ідентичності. У цьому контексті вивчення писемних

джерел вимагає подвійної критики: по-перше, аналізу змісту самого джерела, а по-друге, аналізу того, як і навіщо цей зміст змінювався або переосмислювався згодом [2].

Особливо актуальною є проблема перекладу японських джерел іноземними мовами. Багато класичних текстів досі не мають повного перекладу українською чи навіть англійською мовами. Ті ж переклади, що існують, нерідко відображають інтерпретації перекладача, що може призводити до втрати або спотворення змісту. У випадку з поетичними або філософськими текстами це особливо важливо, оскільки навіть незначне зміщення акцентів може радикально змінити розуміння ідеї. Тому сучасна японістика приділяє велику увагу створенню колективних перекладацьких проєктів, у яких беруть участь філологи, історики, культурологи та носії мови [3].

Крім того, сучасна історична наука активно переосмислює роль так званих «мовчазних джерел» – текстів, які раніше не вважалися значущими: господарських записів, особистих нотаток, бухгалтерських книг, податкових реєстрів. У японській традиції такі тексти збереглися в надзвичайно великій кількості, особливо з періоду Едо. Їх вивчення дає змогу реконструювати не лише макроісторичні процеси, а й мікроісторію – життя окремих родин, громад, професійних груп. Завдяки цьому формується новий тип історичного наративу, який не зосереджується лише на подіях «великої історії», а дає змогу побачити багатогранність соціального досвіду.

Потрібно також зазначити, що японські писемні джерела нерозривно пов'язані з матеріальною культурою. Багато з них існують у вигляді сувоїв, блокнотів, альбомів, вишукано оформлених збірок – з використанням каліграфії, дереворитів, золочення, шовку. Це не тільки носії тексту, а й витвори мистецтва, які самі по собі є предметом дослідження. Аналіз таких джерел потребує залучення методів мистецтвознавства, археографії, реставраційної науки. В окремих випадках унікальність матеріального носія (наприклад, особливий тип паперу або палітурки) може дати додаткову інформацію про час, місце створення чи навіть соціальний статус автора чи замовника [4].

Отже, японські писемні джерела є надзвичайно багатим, складним і водночас перспективним об'єктом дослідження. Їх аналіз вимагає високого рівня фахової підготовки, міждисциплінарного підходу та постійного методологічного оновлення. У сучасному світі, де зростає інтерес до культурної спадщини Сходу, японські тексти відкривають нові горизонти для гуманітарної науки. Вони дають змогу не лише краще пізнати минуле Японії, а й переосмислити глобальні процеси історичного розвитку, взаємодії культур і формування ідентичностей.

Їх вивчення вимагає синтезу традиційних методів джерелознавства із сучасними технологічними інструментами, міждисциплінарного підходу та культурної чутливості. У контексті глобалізації японські документи поступово інтегруються у світовий академічний обіг, стаючи основою для порівняльних студій, транснаціональних досліджень і нових підходів до вивчення історії Східної Азії. Збереження, переклад і критичне осмислення цих джерел – не лише завдання японознавців, а й спільна справа міжнародної наукової спільноти, зацікавленої в глибшому розумінні минулого людства.

Японські писемні джерела становлять унікальний історичний пласт, який потребує комплексного підходу до вивчення. Їх аналіз відкриває нові горизонти для порівняльної історії, культурології та філології. Подальше дослідження потребує розвитку перекладацьких програм, міждисциплінарних методів і міжнародної співпраці.

Література:

1. Коджікі. Записи давніх діянь. Поезії. Ніхон-Сьокі; Анналі Японії. Поезії / з япон. пер. Іван Бондаренко. *Всесвіт*. 2004. № 1–2.
2. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ : Аквілон-Прес, 1997. 256 с.
3. Keene D. *Seeds in the Heart: Japanese Literature from Earliest Times to the Late Sixteenth Century*. New York : Columbia University Press, 1999.
4. Varley H.P. *Japanese Culture*. Honolulu : University of Hawaii Press, 2000.
5. Screech T. *Tokyo Before Tokyo: Power and Magic in the Shogun's City of Edo*. London : Reaktion Books, 2021.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 327-044.247(477+438)«1990/2014»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.25>

ПОЛЬЩА Й УКРАЇНА В СХІДНОМУ ВИМІРІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД ІНТЕГРАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ (1990–2014 РОКИ)

Слова Тетяна,

кандидатка політичних наук, доцентка,
докторантка кафедри політології та державного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-1059-5795

У статті проаналізовано роль Польщі й України в східному напрямі політики Європейського Союзу, зокрема в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції. Розглянуто економічні й політичні передумови вступу Польщі до ЄС і НАТО, ключові етапи реформ, зокрема впровадження «Плану Бальцеровича» та моделі «шокової терапії». Визначено основні виклики, з якими стикалася Польща на шляху до інтеграції, серед яких – скептицизм західних держав, опір росії, низька громадська підтримка, складність імплементації правових і технічних норм ЄС. Підкреслено роль політичної консолідації еліт у досягненні стратегічної мети вступу до європейських структур. Проаналізовано еволюцію відносин України з ЄС від перших контактів 1992 року до подій Революції Гідності. Особливу увагу приділено Угоді про партнерство і співробітництво (1994), Європейській політиці сусідства, ініціативі «Східне партнерство», а також впливу Помаранчевої революції на зміну європейського курсу. Висвітлено політичні, економічні й інституційні аспекти взаємодії України з ЄС, проблеми впровадження демократичних стандартів і боротьби з корупцією, а також роль Польщі як посередника й адвоката українських інтересів у європейських інституціях. Підкреслено значення досвіду Польщі для України в умовах сучасних викликів безпеки та необхідності проведення комплексних реформ. Зроблено висновок, що польська модель євроінтеграції може слугувати практичним орієнтиром для України, однак її адаптація потребує врахування національної специфіки, геополітичного контексту й внутрішніх реформаторських можливостей.

Окреслено часові межі – 1990–2014 роки – з основним фокусом на інтеграційних процесах до й після вступу Польщі до ЄС (2004) і впливі цих процесів на Україну.

Ключові слова: Польща, Україна, Європейський Союз, НАТО, Східне партнерство, євроінтеграція, Європейська політика сусідства, демократичні реформи.

Yelova Tetiana. Poland and Ukraine in the Eastern dimension of the European Union: integration experience and prospects for cooperation

The article examines the role of Poland and Ukraine in the Eastern dimension of the European Union's policy, with a particular focus on European and Euro-Atlantic integration processes. It analyses the economic and political preconditions for Poland's accession to the EU and NATO, key stages of reforms, including the implementation of the "shock therapy" model and the Balcerowicz Plan, which laid the foundation for the country's economic transformation. The study identifies the main challenges Poland faced on its integration path – scepticism from Western states, resistance from Russia, low public support, and the complexity of implementing EU legal and technical norms – as well as the mechanisms used to overcome them. Special emphasis is placed on the political consolidation of the elites around the integration course as a strategic state interest. The evolution of EU–Ukraine relations from the early 1990s to the post-2014 period is explored in detail. Particular attention is given to the Partnership and Cooperation Agreement (1994), the European Neighbourhood Policy, the Eastern Partnership initiative, and the impact of the Orange Revolution on Ukraine's European course. The article discusses political, economic, and institutional aspects of Ukraine–EU interaction, problems in implementing democratic standards and combating corruption, and Poland's role as an advocate and intermediary for Ukraine within European institutions. It is concluded that Poland's integration experience can serve as a practical model for Ukraine, provided that it is adapted to national specificities, the geopolitical context, and the country's internal reform potential. The findings contribute to understanding the interconnection between national reform agendas and broader EU strategic objectives in the Eastern neighbourhood.

The chronological framework of the study covers the period from 1990 to 2014, with a primary focus on the integration processes before and after Poland's accession to the European Union in 2004, and on the impact of these processes on Ukraine.

Key words: Poland, Ukraine, European Union, NATO, Eastern Partnership, European integration, European Neighbourhood Policy, democratic reforms.

Європейський Союз, становлення якого стало однією з найважливіших подій XX століття, виник під впливом комплексу економічних і політичних чинників. В економічному вимірі його створення зумовлено глобалізацією, формуванням міжнародного ринку, розвитком транснаціональних корпорацій, міжнародної кооперації, інвестиційних потоків і міграції робочої сили. У політичному контексті об'єднана

Європа розглядалася як інструмент колективного захисту від потенційної загрози, з якою окремі малі держави не могли б упоратися самотійно.

До середини 1990-х років політика ЄС щодо залучення країн Центрально-Східної Європи до інтеграційних процесів просувалася повільно. Паралельно постала потреба у виробленні стратегії взаємодії з державами, які найближчим часом не зможуть приєднатися до Союзу через відсутність необхідних політичних чи економічних передумов.

Практичний досвід трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи є корисним для прискорення ринкових реформ і демократизації в постсоціалістичних суспільствах, зокрема в Україні. Його використання здатне зміцнити регіональну співпрацю, сприяти глибшій інтеграції та підвищити рівень безпеки.

Хронологічні рамки статті охоплюють період від початку 1990-х років (становлення перших контактів України й Польщі з ЄС, початок польських реформ) до після 2014 року (Революція Гідності й новий етап у відносинах ЄС-Польща-Україна-росія).

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу досвіду Республіки Польща в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції, визначення його впливу на формування східного виміру політики Європейського Союзу й окреслення можливостей адаптації цього досвіду в українських умовах з урахуванням сучасних геополітичних викликів і внутрішніх реформаторських потреб.

Відповідно до поставленої мети, передбачено розв'язання таких наукових завдань: визначити ключові економічні та політичні передумови інтеграції Польщі до Європейського Союзу й Організації Північноатлантичного договору; проаналізувати основні етапи та результати польських реформ, зокрема впровадження моделі «шокової терапії» й реалізацію «Плану Бальцеровича»; ідентифікувати основні виклики та перешкоди на шляху польської інтеграції й визначити механізми їх подолання; дослідити еволюцію відносин між Україною та Європейським Союзом у 1992–2014 роках із виокремленням етапів поглиблення співпраці та факторів, що її ускладнювали; оцінити роль Польщі як стратегічного посередника й адвоката України в європейських структурах; сформулювати рекомендації щодо використання польського досвіду в процесі євроінтеграції України з урахуванням національної специфіки та геополітичних умов.

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує елементи політичної науки, міжнародних відносин і європейських студій. Використано такі методи наукового аналізу: історико-хронологічний метод – для відтворення послідовності ключових етапів інтеграційних процесів Польщі й України; порівняльний аналіз – для виявлення подібностей і відмінностей у досвіді реформування та взаємодії з євроатлантичними структурами; інституційний аналіз – для дослідження ролі й впливу інституцій ЄС і НАТО, а також національних органів влади у формуванні інтеграційної політики; аналіз документів – опрацювання міжнародних договорів, стратегічних програм, офіційних звітів ЄС, національних нормативно-правових актів і публікацій провідних дослідників; системний підхід – для комплексного розгляду євроінтеграції як багатофакторного процесу, що охоплює політичні, економічні, соціокультурні та безпекові виміри.

У 1990-х роках країни Центрально-Східної Європи підписали з ЄС Європейські угоди, спрямовані на майбутнє членство, зниження торговельних бар'єрів, розвиток співпраці в економічній, фінансовій, технічній, культурній сферах і політичний діалог. Це стало основою для поступової економічної й політичної інтеграції з ЄС. До набуття ними чинності ЄС уклав із Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Румунією та Болгарією Тимчасові угоди, а з Естонією, Латвією, Литвою та Словенією – угоди про вільну торгівлю. Наприкінці 1990-х років інтеграція вимагала від країн регіону відповідності Копенгагенським критеріям (1993 рік): дотримання політичних та економічних стандартів, а також прийняття інституційних і правових норм ЄС. Формування такої нормативної та інституційної бази стало ключовою умовою реалізації їхніх євроінтеграційних стратегій.

Однією з тенденцій євроінтеграції стало переосмислення значення національної спільності. Приєднання до наднаціональних об'єднань є добровільним, тож нав'язування інтеграційних моделей новим незалежним державам неприпустиме. У ЦСЄ існував опір «європеїзації» й «вестернізації», зокрема через заклики до збереження національних цінностей та обмеження іноземного капіталу. Подібне несприйняття інтеграції спостерігалось й в окремих західних країнах, які не бажали відкривати свої ринки для імпорту з регіону.

Україна, обравши європейський курс, прагне поєднати демократичний досвід розвинених держав зі збереженням національної ідентичності. У цьому корисним є досвід Польщі, яка за два десятиліття провела масштабні реформи, створила правову державу, розвинене громадянське суспільство та зміцнила економіку, значною мірою завдяки вступу до НАТО та ЄС. На початку інтеграції Польщі до ЄС

і НАТО її становище нагадувало нинішню ситуацію України: скепсис Заходу, спротив росії, іноземні війська на території, низька підтримка населення й побоювання втрати незалежності. Проте політичним елітам вдалося консолідуватися навколо інтеграції як головного державного інтересу. Попри помилки та суперечки, результат виявився успішним: у 2009 році членство в ЄС схвалювали понад 75% поляків, а вступ до НАТО – понад 80%, проти виступали лише 11% [45].

Україна часто орієнтується на польський досвід, зокрема на модель «шокової терапії». У 1990 році Польща запровадила «План Бальцеровича» – радикальну програму переходу від планової до ринкової економіки з акцентом на жорстку фінансову політику. Вона стала першою країною ЦСЄ, чия економічна стратегія підтримав МВФ, отримавши фінансову допомогу від міжнародних організацій та урядів інших держав. Уже тоді були помітні позитивні результати та структурні зміни в економіці.

Водночас складна нормативна база створювала труднощі для країн-кандидатів. З 2000 року між Польщею та ЄС виникли суперечки щодо сільського господарства, доступу до структурних фондів, прямих дотацій і тривалості перехідного періоду у сфері вільного переміщення людей. Лише Угорщина й Чехія успішно впроваджували технічні стандарти ЄС, що підтверджувало тривалий і непростий характер інтеграційних процесів. Початок формальних контактів України з ЄС датується 1992 роком, коли відбулися перші зустрічі керівництва. У 1993 році в Києві відкрилося представництво Єврокомісії, а в 1994 році Рада ЄС визначила пріоритети співпраці: підтримка прав людини, розвиток демократії та ринкової економіки, модернізація енергетичного сектору. На саміті в Корфу 1994 року основою відносин стала Угода про партнерство і співробітництво, що набула чинності в 1998 році. Вона передбачала регулярні зустрічі на найвищому рівні, роботу спільних органів, а також координацію зовнішньої політики й безпеки включно з модернізацією енергетики й Чорнобиля [13; 44].

Того ж 1994 року Рада міністрів видала спільну позицію щодо цілей і пріоритетів співпраці з Україною. Рада висловила готовність ЄС розвивати й зміцнювати відносини з Україною з метою розвитку демократичних інститутів і підтримки її в контактах із МВФ [36]. Тільки в середині 1990-х років Україна зробила практичні кроки в напрямі приєднання до міжнародних організацій і підписання договорів, заявила про свою готовність бути частиною міжнародного демократичного співтовариства, у 1995 році стала членом Ради Європи. З другої половини 1990-х років Україна продовжувала стверджуватися в членстві із ЄС. У квітні 1996 року Президент України Л. Кучма на Парламентській асамблеї Раді Європи прямо заявив, що мета України – стати членом ЄС. Пізніше, у червні 1998 року, держава прийняла Національну стратегію інтеграції до ЄС, у якій зазначено, що довготерміновою, стратегічною метою є повне членство в ЄС [31].

У липні 2001 року польський уряд Є. Бузека звернув увагу своїх європейських партнерів на те, що в найближчому майбутньому ЄС буде на Сході межувати з країнами, у яких тільки формується демократія й громадянське суспільство. На його переконання, це могло, з одного боку, створити для ЄС додаткові проблеми, з іншого – відкрити низку нових можливостей для розвитку співробітництва [2]. На думку деяких дослідників, більш тісні відносини з ЄС зумовлені здійсненням прогресу країн-партнерів у реалізації таких цінностей, як демократія, законність, повага до прав людини, а також утвердження принципів ринкової економіки, збалансованого розвитку й ефективного управління. Одночасно ЄС був зобов'язаний надавати підтримку реформаторським діям у сусідніх країнах, сприяючи поліпшенню якості державного управління [39].

Оскільки йшлося про зміщення центру Європи в бік України, то Європейська Комісія підкреслила, що відносини ЄС з Україною та росією є найважливішими, вони визначатимуть долю Європейського континенту. У жовтні 2002 року в польській газеті («Kierunek Europe», *Wprost*, 6 October 2002) були наведені такі слова Прем'єр-міністра України А. Кінаха про позицію нашої країни: «Україна чітко визначила свій європейський вибір. Вступити до ЄС є нашим засобом для досягнення високих стандартів в економіці й суспільному житті. Однак це процес, який вимагає відповідної підготовки ... У 2003 році ми хотіли б бути в групі держав, близьких до ЄС, а у 2004 році – бути готовими до повноправного членства». Натомість Представник ЄС із загальної зовнішньої політики й політики безпеки Х. Солана під час конференції «Україна в Європі», що відбулася у Варшаві 2002 року, заявив, що внутрішньополітична ситуація в Україні «не наближає її до європейських інститутів» [25].

У березні 2003 року схвалені нові параметри стосунків із росією західними державами СНД і Південного Середземномор'я – країн, які не були потенційними членами, але які невдовзі мали б спільний кордон із ЄС. Нова стратегія була покликана уникнути нових розподільчих ліній у Європі та сприяти стабільності й розвитку всередині та за межами нових кордонів об'єднаної Європи. Обіцянка розширення ЄС стала вагомим стимулом для держав Центральної та Східної Європи в перетворенні їхніх політичних та економічних систем, як це передбачено в Копенгагенських критеріях. Можливість вступу

до ЄС цим країнам дала Євросоюзу змогу формувати політичну й економічну модель, знищуючи економічні кордони та проводячи поступову гармонізацію й поліпшення умов життя та праці населення, а також дотримання принципів демократії й прав людини.

Польща упродовж 2000–2004 років зберегла «зразковий» процес демократизації та лібералізації. У зв'язку з євроінтеграційними аспіраціями держава в другій половині 1990-х років і в першій половині 2000-х років підпорядковувала зовнішню політику процесу європейської інтеграції. На практиці це означало декомунізацію країни, перевід тарифів і квот відповідно до керівних принципів СОТ, усунення торгівельних обмежень із державами-членами ЄС (за окремими винятками для деяких видів сільськогосподарської продукції). Найважливіша перевірка рівня демократичних змін у Польщі відбулася в грудні 2002 року, коли держава отримала офіційне запрошення на вступ до ЄС. На референдумі в червні 2003 року польські виборці більшістю голосів схвалили приєднання до ЄС [19].

Натомість в Україні в 1998–2004 роках Президент Л. Кучма був основним джерелом «прокламації» європейського вибору. З питань європейської інтеграції Глава держави не прагнув і не здобув підтримки від інших представницьких інститутів, таких як парламент. Жоден із них не прагнув, щоб неурядовий сектор або суспільство сприяло цій меті. Важливі документи, що визначають цілі та стратегії у відносинах із ЄС, а саме: «Стратегія інтеграції України до ЄС» 1998 року й «Програма інтеграції України до ЄС» у 2000 році, укази Президента країни – підписані без згоди або участі парламенту [9–10]. Це відбулося всупереч тому, що, відповідно до статті 85.5 Конституції України, парламент визначає принципи внутрішньої й зовнішньої політики.

Зважаючи на те що ЄС не визнавав європейських прагнень України, а й не зачиняв двері для перспективного членства, Київ прийняв із тривогою рішення ЄС офіційно відокремити у 2003 році документ «Ширша Європа – сусідство ініціативи від питання про можливе приєднання майбутньому». Виступаючи на Європейському економічному форумі у Варшаві у 2004 році, український Президент Л. Кучма сказав: «Ми не просимо багато від Європейського Союзу, ми тільки прагнемо з'ясувати, чи Європейський Союз хоче бачити Україну серед своїх членів-країн, чи ні» [11]. Глава держави висловив розчарування небажанням ЄС поширити асоційоване членство на Україну, незважаючи на неодноразові прохання країни зробити це. «Жоден із чиновників ніколи не заявив, що він хоче бачити Україну в ЄС», – зазначив Президент у відповідь на занепокоєння керівництва Євросоюзу з приводу можливої реакції росії як ключової перешкоди на шляху України до європейської інтеграції [41].

Однак водночас функціонував один із основних механізмів допомоги ЄС для України щодо демократії, прав людини та громадянського суспільства, а також джерело фінансування у вигляді *Європейської ініціативи в галузі демократії та прав людини*. Упродовж 2002–2004 років Україна була однією з основних країн цієї ініціативи й отримала 5,3 млн євро для покращення доступу до правосуддя та моніторингу прав людини. Перевагою цієї програми є те, що її виконували в партнерстві з неурядовими організаціями шляхом надання грантів без згоди уряду. Партнери, які мають право на фінансування, – це регіональні організації, неурядові структури, національні, регіональні й місцеві органи влади та державні установи, громадські організації, державні або приватні інститути. Водночас недоліком цієї ініціативи є обмеженість фінансування, складність процедури заявки на грант, що не дає змоги багатьом українським науково-дослідним організаціям застосувати її й отримати вигоду від цієї ініціативи [31].

В офіційних документах України європейська інтеграція позиціонувалася як основна стратегія економічного й соціального розвитку країни на найближчі десять років і в довготерміновій перспективі [21]. Більшого прогресу досягнуто на практичному рівні проєктів співпраці між ЄС та Україною. Президент та уряд зробили, здавалося б, активні кроки з інституціоналізації європейської інтеграції як основної мети зовнішньої політики. Пізніше Президент Л. Кучма відмовився підписати План дій ЄПС, заявивши, що він не пропонує нічого нового для України. Рівень «привілейованих відносин» між ЄС і їхніми сусідами-державами були пропорційні зобов'язанням європейської спільноти їхнім «спільним цінностям». Ця заява Л. Кучми призвела в подальшому майже до ізоляції України від цивілізованого світу. Держави-члени ЄС визначили, що внутрішні проблеми в Україні, які посилювалися, особливо у сфері основних прав людини і свобод, таких як свобода засобів масової інформації, принципів демократії й верховенства закону, розглядалися як головна перешкода на шляху України до об'єднаної Європи.

Насправді відмова Л. Кучми реалізувати оголошену ним європейську політику сприяла негативному іміджу і дискредитації серед української еліти. Формальна зміна правлячих еліт в Україні викликала розуміння того, що успішне «повернення до Європи» вимагає адекватного вдосконалення демократичних та економічних стандартів [34]. Форум для обміну думками з цього питання був організований на польсько-українській конференції з питань європейської інтеграції. У 2004 році проведена тільки одна

сесія (4 лютого 2004 року) під час візиту міністра закордонних справ України К. Гриценка до Варшави. Він підтвердив намір продовжувати політику зближення з ЄС. Також хотів, аби ЄС запропонував однозначну декларацію про те, коли Україна може набути членства та які стандарти передусім для цього повинні бути досягнуті. Майбутнє розширення й членство Польщі в ЄС розглядалися Україною як дуже позитивний чинник у довготривалій перспективі, але побоювання були висловлені щодо економічних проблем, які можуть виникнути відразу після приєднання у зв'язку із загальноєвропейськими антидемпінговими правилами, квотами й тарифами. Україна також прагнула партнерства й угоди про співпрацю з ЄС в адаптації до нової ситуації. Рішенню із цього питання передували консультації (за участю України, ЄС, чинних держав-членів і країн-кандидатів), а потім шляхом переговорів щодо протоколу розширення партнерства й угоди про співпрацю для нових держав [43].

Таким чином, розглядаючи розвиток відносин України та ЄС, зазначимо, що на початку 1990-х років ЄС не розглядав Україну як одну з країн Центральної та Східної Європи, що визначило подальший вибір політичних інструментів і посилило невизначеність орієнтації держави. Однак європейський вплив щодо української демократизації був дуже обмеженим, зважаючи на внутрішні чинники в країні: політична конкуренція була надзвичайно слабкою до 2000 року, лише піднесення у 2004 році дало змогу змінити владу через вибори. На думку більшості дослідників, котрі вивчають поширення демократії в країнах, які не є на цей момент готовими до вступу в ЄС, у впливі спільноти на цей процес немає іншого більш успішного інструмента стимулювання просуванню реформ, як членство в Євросоюзі.

У 2004 році затверджена *Європейська політика сусідства* (далі – ЄПС), яка поширює вплив на всі сусідні з ЄС держави – від Марокко та Єгипту до Закавказзя й Центральної Азії. Країни, на які поширювалася ця політика, були дуже різномірними як за рівнем свого соціально-економічного розвитку, так і за державним устроєм, що ускладнювало реалізацію програм і планів. Активність Польщі у сфері участі в програмах ЄС щодо держав пострадянського простору стала зростати в міру поглиблення польської інтеграції до ЄС. З урахуванням соціалістичного минулого для Польщі східний вимір «Європейської політики сусідства» став пріоритетним аспектом зовнішньої політики ЄС. Беручи активну участь у її реалізації, вона могла розраховувати на отримання політичних і, можливо, економічних дивідендів.

ЄПС спрямована на розширення й поглиблення політичних взаємин та економічного співробітництва в ЦСЄ, впливу на демократизацію політичного процесу реформ у цих державах. Стабільність і процвітання ЄС мали досягатися шляхом перенесення цінностей Євросоюзу, норм і стандартів в обмін на «доступ до спільного ринку» [4]. Передбачалося, що рівень нових стосунків залежатиме від прихильності кожної країни до спільних цінностей, таких як повага до прав людини, верховенства закону, належне управління, сталий розвиток і ринкова економіка [12].

Якщо країни-реципієнти виконували критерії, зазначені в ЄПС, вони могли отримати ширший доступ до ринку ЄС чи привілейований статус у двосторонніх торговельних відносинах. На думку деяких експертів, основна проблема полягала в тому, що ЄПС не передбачає інструментів для співробітництва з недемократичними державами. Якщо уряд країни-реципієнта не зацікавлений у співпраці з ЄС у галузі демократії, допомога неможлива, оскільки фінансову підтримку здійснюють через державні структури. ЄПС не містить конкретного аналізу ролі громадянського суспільства та шляху для його підтримки. З часом ЄС почав усвідомлювати недоліки у сприянні демократії й відсутність дієвих для цього інструментів демократичних перетворень у країнах, які не мають перспективи членства в найближчому майбутньому, що можна було простежити в зростанні тиску на авторитарний режим А. Лукашенка в Білорусі [23].

Між політологами, науковцями, політиками й дипломатами точиться дискусія щодо ролі та впливу ЄС стосовно держав ЦСЄ. Можемо зазначити, що до 2004 року ЄС не відігравав і не прагнув відігравати значної ролі у внутрішніх змінах колишніх республік СРСР і звертав більше увагу на південний схід Європи [15]. Із початком східного розширення ЄС прагнув проектувати свою «перетворювальну силу» далі до країн за межами своєї нової східної межі. Основним інструментом ЄПС став спільно узгоджений «План дій», що складається з великого переліку коротко- й середньострокових програм розвитку політичних та економічних реформ, які держави повинні виконувати для того, щоб наблизитися до ЄС [40].

Можемо погодитися з позицією, що, використовуючи політичну обумовленість вступу до євроспільноти, ЄС установлював демократичні правила, практики й умови, які цільові країни повинні виконати, аби отримати фінансову допомогу приєднання до інституційного об'єднання або отримання членства в ньому [30; 42]. Цілком погоджуємося з думкою Дж. Рейнхарда, що перспектива вступу до ЄС є дієвим інструментом для просування демократії в колишніх радянських державах [26]. Обумовленість умов вступу слугує в цьому контексті і як перспективний інструмент ЄС для заохочення демократії, і як

теоретична основа причинно-наслідкових зв'язків між перспективою членства в ЄС та успішним процесом демократизації в цільовій країні [18–17; 24; 29]. У зв'язку з тим що обумовленість основана на механізмі «батога і пряника», перспектива членства вважається тільки привабливим «батоком». Керуючись цим припущенням, критики стверджують, що ЄПС не може забезпечити привабливі стимули, не пропонуючи перспективи членства державам, які хотіли б на перспективу приєднатися до ЄС. Отже, ЄПС не в змозі реально впливати на процес їх демократизації через відсутність такої перспективи [3; 16; 26]. Країни, зацікавлені в інтеграції з ЄС, позитивно поставилися до того, що з усіх держав, які беруть участь у ЄПС, виділена група «європейських сусідів ЄС»; деякі з них відверто проголошують своє бажання вступити до ЄС [39]. Однак парадигма адаптації вичерпала себе, оскільки західні члени СНД або не хотіли (як, наприклад, росія та Білорусь), або були не в змозі (як Україна та Молдова) пристосуватися до нових умов.

Ф. Шіммельфенніг звертає увагу на те, що привабливим стимулом, крім перспективи членства, могли бути альтернативні чинники: торгівельні угоди (що, можливо, призведе до зони вільної торгівлі), безвізовий режим, спеціальні форми співпраці в деяких сферах політики, а також у галузі безпеки, посилення партнерських угод тощо) [28–29]. Найбільш загальна гіпотеза політичної обумовленості може бути сформульована так: рівень демократії в сусідніх країнах європейської спільноти збільшувався зі зростанням авторитету умовного стимулу ЄС [28]. Успіх двох хвиль розширення ЄС у 2004 і 2007 роках доводить ефективність поширення політичного впливу на країну, яка прагне вступити до ЄС, натомість не обов'язково доводить імовірність впливу на країну, яка не претендує на вступ, не визначилася або імітує це прагнення.

Незважаючи на доволі швидкий поступ Польщі в напрямі до виконання Копенгагенських критеріїв, перехід Польщі до демократії був ускладнений певними перешкодами й політичними скандалами, у центрі яких опинилася свобода засобів масової інформації та боротьба з корупцією, про що сказано в доповіді Європейської Комісії (2002). За даними «Трасперенсі Інтернешнл» Польща посіла 45 місце зі 102 країн у щорічному «Індексі сприйняття корупції» за 2002 рік. Характерно, що у 2004 році показники корупції в Польщі за даними цієї ж установи ще більше погіршилися, що визначило розміщення країни на 67 місці зі 146 країн [19]. Упродовж 2000–2004 років Ф. Хаус визначив для Польщі перше місце в рейтингу з політичних прав і друге місце з громадянських свобод (а у 2004 році Польща вже посідала перше місце з дотримання громадянських свобод) [14; 19].

Результатом подолання вищезгаданих перешкоди на шляху до європейської інтеграції став вступ Польщі до ЄС 1 травня 2004 року. Членство в євроспільноті вимагало виконання завдань, із-поміж яких – забезпечення стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство закону, права людини та повагу й захист меншин. Включення Польщі в систему координації в спільній зовнішній політиці й політиці безпеки дало країні можливість взяти активну участь у діяльності в різних інститутах ЄС. Після повноцінного входження Польщі до ЄС відбулися важливі зміни, зокрема передбачалася спільна відповідальність за розроблення позиції в рамках ОБСЄ. Це означало повний доступ до інформації про національні позиції окремих держав-членів, для дипломатів – це участь у різних зустрічах ОБСЄ, конференціях і семінарах, де повинна бути вироблена спільна позиція ЄС [22].

Двостороння допомога стала важливим інструментом польської зовнішньополітичної діяльності. Щороку польське Міністерство закордонних справ визначало пріоритетність реципієнтів та оголошувало їх разом із рівнем фінансування з метою надання допомоги кожній із країн. У цьому контексті П. Поспієшна порушує питання, чому польський уряд надавав допомогу іншим країнам. В офіційних документах зазначено, що існує дві головні групи чинників: міжнародні зобов'язання й національні інтереси. З урядових документів стає зрозуміло, що польська влада не лише прагнула досягнути географічної спрямованості допомоги, а й мала глобальну мету – відстоювання свої національних інтересів. МЗС діяло на основі «Стратегії розвитку співробітництва Польщі», прийнятої у 2003 році. У цьому документі зазначено, що основною метою допомоги з боку польського МЗС є підтримка сталого розвитку, скорочення бідності, сприяння демократії, верховенства закону і прав людини.

Членство Польщі в ЄС суттєво вплинуло на її участь у підтримці країн-претендентів на вступ. Держава підтвердила свою політичну й економічну готовність увійти до кола провідних європейських донорів допомоги як на регіональному, так і на глобальному рівні. Оскільки ЄС є одним із найбільших донорів у світі, нові члени зобов'язані надавати підтримку країнам, що розвиваються. Відповідно, Польща, як й інші країни ЄС, повинна мати розвинену інституційну систему надання допомоги та реалізовувати програми, що співфінансуються Євросоюзом.

Отже, з моменту вступу Польщі в ЄС значна частина польської допомоги була спрямована через установи та програми, які управляються Європейською комісією. За даними річного звіту МЗС, польська

частка в загальному бюджеті допомоги ЄС у 2006 році становила 2,5% й була найбільшою з усіх нових держав-членів. Польський внесок перевищив навіть роль деяких старих членів ЄС, таких як Австрія, Ірландія та Фінляндія [23]. Із 2006 року іноземна поміч із боку МЗС проводилася через програму під назвою «Польська допомога», була класифікована за двома основними напрямками: першим – допомога з метою розвитку, другим – підтримка процесу побудови демократії та громадянського суспільства [23].

Таким чином, у політиці розширення ЄС Польща виступала ключовою країною, яка демонструвала успіх політичних реформ для всього пострадянського простору. ЄС використовував політику Польщі у відносинах зі своїми східними сусідами як стимул до двох дискусій про те, як проводити політику ЄС щодо росії, України та Білорусі, а також більш широкого питання – про мінливий характер відносин між ЄС і його державами-членами [6]. ЄС був до України досить вимогливим партнером, що деякою мірою визначало напрям, у якому Україна розвивалася. Його вимоги були спрямовані на чотири сфери: демократію і свободу слова, гармонізацію українського законодавства зі стандартами ЄС, боротьбу з корупцією й економічні перетворення. Упродовж 2003–2004 років ЄПС була кращим, на що могла сподіватися Україна з боку ЄС.

У цьому контексті важливо відповісти на запитання: які стимули пропонував ЄС для України замість перспективи членства й чи підходять вони для успішного просування демократії. Україна – наочний приклад із таких причин: після розширення ЄС на схід вона стала суміжною до нього державою географічно, геостратегічно й економічно. Хоча демократія далеко не повністю реалізована, Україна подавала надію на розвиток у напрямі демократичних стандартів у багатьох галузях. У ЄС не готові були запропонувати членство, тому основне завдання на той час – спроектувати відповідну альтернативну політику щодо України [26]. Із цього приводу Дж. Рейнхарт ставить запитання: «Чи застосовує ЄС демократичну обумовленість у відносинах з Україною?» Оскільки у Плані дій умови визначені настільки широко й неоднозначно, що український уряд не міг знати, які саме зміни необхідні та які заходи були б задоволені в ЄС [26]. Останній критикував Україну за небажання боротися з корупцією (наприклад, у 2002 році в «Трасперенсі Інтернешнл» Україна зайняла 85 місце з-поміж 102 країн у щорічному «Індексі сприйняття корупції» [35]).

Ситуація змінилася внаслідок Помаранчевої революції. Під час подій кінця 2004 року ЄС надав допомогу Україні у виробленні компромісу між конфліктними сторонами, що дало змогу організувати третій тур президентських виборів, які, на відміну від перших двох раундів, були переважно незалежними й справедливими [33]. Присутність представників ЄС високого рівня в особі Х. Солани, О. Квасневського й В. Адамкуса була визначальною для досягнення компромісу. Не менш важливий внесок ЄС у вільні та справедливі вибори: Україна отримала від деяких держав-членів ЄС і неурядових організацій фінансову підтримку для моніторингу виборів і відправку делегації спостерігачів (безпосередньо через Європейський парламент та опосередковано через Раду Європи й ОБСЄ). Регулярна увага ЄС до виборчих питань у доповіді про прогрес ЄПС в Україні підтверджує систематичну увагу щодо вільної й справедливої природи українських виборів, політичних свобод і прав, діяльності засобів масової інформації [33].

Помаранчева революція показала здатність України прийняти основоположні європейські цінності демократії, ринкової економіки, прав людини та законодавства ЄС [37]. Дещо покращився імідж України щодо питань, пов'язаних із демократизацією держави. Політична ситуація наприкінці 2004 року засвідчила, що український народ віддав перевагу сценарію демократичного розвитку країни. Підтримавши першу хвилю інституційних реформ під час Помаранчевої революції, держава зіштовхнулася з великими труднощами у формуванні стійких коаліцій для подальших інституційних реформ. ЄС шляхом надання економічних стимулів, а не спонуканням до членства міг використати сильні ділові інтереси олігархічних кланів виходу на ринки ЄС, щоб мотивувати їх спільно управляти інституційною конвергенцією знизу до верху [20].

У Києві підвищилися очікування й вимоги до системи європейської зовнішньої політики. Під час президентської виборчої кампанії питання про міжнародну орієнтацію України вже набуло певної популярності. Ненасильницькі масові протести, мирне вирішення кризи під час повторних виборів змогли усунути найважливіший камінь спотикання між ЄС та Україною, тобто розрив між декларованою відданістю Києва європейським цінностям і політичною реальністю в Україні. У дуже оптимістичному настрої після кризи кандидат у президенти України В. Ющенко заявив, що він зробить допуск до ЄС пріоритетом, і виклав план із чотирьох пунктів для членства в ЄС. Уже будучи Президентом, В. Ющенко під час кількох візитів до країн Західної Європи заявляв, що Україна відходить від наявної до того часу «багатовекторної» зовнішньої політики й що пріоритетом країни стає отримання членства в ЄС і НАТО. Він також закликав до «зрозумілої європейської перспективи», яка буде представлена в Україні.

Загалом ці зусилля сформували послідовну кампанію лобіювання з метою завоювати підтримку до прагнень Києва щодо європейського членства, зміну уявлень у Європі після Помаранчевої революції. Київ також поставив перед собою конкретні завдання, зокрема статус ринкової економіки, підтримка вступу до СОТ, ЄС, Угоди про вільну торгівлю і спрощений візовий режим [27]. Експерти (А. Аслунд та М. Макфол [1], А. Вілсон [38], П. Данієрі [7]) вважають, що ЄС не міг знизити демонстрацію прагнень членства України, підтримку європейських цінностей під час бурхливих днів масових акцій протесту проти фальсифікацій. Євросоюз однак категорично опирався відкриттю «питання членства» й наполягав на розгляді відносин у рамках ЄПС. Зокрема, Євросоюз виступав за прийняття й здійснення Плану дій, який сформульований у вересні 2004 року (тобто ще під час президентства Л. Кучми). Був прийнятий так званий «Список додаткових заходів», у якому містяться деякі значні поступки українській стороні. Помаранчева революція створила такі високі очікування у відносинах із ЄС, що нові рамки стосунків з акцентом на прагматичні напрями співробітництва без кінцевої мети вже не могли задовольняти.

Отже, постпомаранчеве керівництво України сподівалося на перспективу членства й неохоче погодилося підписати трирічний План у лютому 2005 року. У ньому Україна погодилася на повну демократизацію державних структур, лібералізацію та правове регулювання економічної сфери відповідно до стандартів ЄС, тоді як Євросоюз увів Спеціальну програму ТАСІС, розширення ЄПС і програму спільноти «Interreg» для Польщі, України й Білорусі. Україні також пообіцяли вступ у Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ) і визнання її статусу вільної ринкової економіки. План дій «Україна – ЄС» був підписаний як конкретна стратегія розвитку відносин із ЄС у рамках ЄПС. Незважаючи на цей документ та ініціативу, було відчутно обмежено прогрес у реальній внутрішній підготовці України до інтеграції в ЄС. Багато українських чиновників, знімаючи з себе провину, стверджували, що створена система інститутів, відповідальних за реалізацію інтеграційної політики, була неоднозначна й суперечлива. Офіційні відносини між ЄС та Україною, які спочатку базувалися на Угоді про партнерство і співробітництво, доповнено новою угодою, щодо якої ЄС почав переговори з Україною ще в березні 2007 року [26].

Наступним кроком у східному напрямі зовнішньої політики ЄС стала запропонована Польщею разом зі Швецією ініціатива *Східного партнерства*, охоче схвалена Євросоюзом, – політика Європейського Союзу, що має на меті зміцнення стосунків зі східними сусідами ЄС і є продовженням східного напрямку чинної Європейської політики сусідства. Східне партнерство було урочисто відкрито Європейським Союзом у Празі 7 травня 2009 року, де взяли участь М. Баррозу, Х. Солана, представники всіх країн ЄС, Східного партнерства, Європейського парламенту, економічного й соціального комітету ЄС, Європейського інвестиційного банку та Європейського банку реконструкції та розвитку [8]. Українська делегація на чолі з Президентом В. Ющенком також узяла участь у саміті. Перша зустріч міністрів закордонних справ у рамках «Східного партнерства» відбулася 8 грудня 2009 року в Брюсселі [39]. Східна політика ЄС стосувалася також російської федерації (ураховуючи сусідство Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Польщі з Калінінградською областю росії), Білорусі й України, а після входження до складу ЄС Румунії також і Молдови. Після ініційованого Швецією та Польщею чеського головування у 2009 році програма «Східне партнерство» розширила сферу дії «добросусідства» щодо Грузії, Азербайджану й Вірменії.

Східне партнерство стало новим інструментом політики взаємодоповнюваності двостороннього та багатостороннього співробітництва з ЄС. На думку О. Стегнія, Східне партнерство водночас було для України важливим напрямом для просування й підтримки багатосторонньої співпраці з європейською спільнотою, а також як платформа для регіонального діалогу, яка теоретично мала підвищити шанси України для здійснення регіонального лідерства [32].

У випадку з Україною підхід ЄС у просуванні демократії був ціліснішим, ніж щодо інших держав, адже репрезентує використання різних аспектів демократії, спрямованих упродовж тривалого часу в рамках проєктів і діалогу. Деякі з них не мали пріоритету в ЄС та Україні до недавнього часу. З приводу цього С. Стюарт окреслює дві головні причини: по-перше, Україна за президентства В. Ющенка (2005–2010) досягла результатів у просуванні демократії, тоді як росія при президентові В. Путіні і прем'єр-міністрові Д. Медведєві виразно відкидала подібні зусилля; по-друге, розуміючи важливість росії у сфері енергетики й безпеки, держави-члени ЄС відмовилися від відчуження російської еліти в наполяганні імплементації проєктів, спрямованих на просування демократії [33].

Україна серйозно постраждала від великої кризи 2008–2009 років, і це негативно вплинуло на формування української внутрішньої та зовнішньої політики в наступний період, а також на рішення уряду України шукати більш тісних відносин із росією відразу після президентських виборів 2010 року. Тим

не менше аналітики вважають, що більш тісні стосунки з росією не повинні були негативно позначитися на зусиллях України в процесі її інтеграції до ЄС [5].

З 2010 року в Україні правлячою коаліцією керувала Партія регіонів. Тоді ж на пост Президента України було обрано В. Януковича, який засвідчив прихильність до європейської інтеграції, але разом із тим український уряд підписав низку угод про співпрацю з Росією, які можна інтерпретувати як зрушення в зовнішніх стосунках України в бік реінтеграції з Росією.

21 листопада 2013 року урядом М. Азарова було зірвано підписання угоди про євроінтеграцію, після чого почали збиратися перші мітингувальники на Майдані Незалежності в м. Києві. Супротив проти відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшої протидії цьому курсу отримав назву Революція Гідності (або Євромайдан). Одними з головних причин протестів стали надмірна концентрація влади в руках В. Януковича та його «сім'ї» й небажання народу України миритися з перетворенням країни не лише де-факто, а й де-юре на одну з колоній росії. Із цього періоду, на нашу думку, розпочинається новий етап відносин у системі міжнародних відносин ЄС-Польща-Україна-росія.

Отже, можемо підсумувати, що після розширення ЄС політичний вплив на держави Східної Європи змінився у зв'язку із залученням нових держав-членів, які долучилися до формування політики ЄС. Дві хвилі розширення принципово змінили геополітичну карту Європи, яка перетворилася на суцільне інтеграційне об'єднання, і змусили Європейський Союз внести суттєві корективи в інтеграційну стратегію щодо взаємин із країнами, які стали його новими сусідами. Інструментом підтримки демократичних перетворень та економічного розвитку в пострадянських країнах була Європейська політика сусідства, більшість положень якої базувалася на принципах, що визначали процес європейської інтеграції протягом усього періоду її розвитку. Відповідно до теорії неофункціоналізму, вони були втілені в принципі прагматичного детермінізму або прагматичних інтересів, виходячи з якого для ЄС було важливо сформулювати вздовж своїх східних кордонів пояс стабільності й безпеки.

Отже, досвід європейської та євроатлантичної інтеграції Республіки Польща засвідчує, що послідовність реформ, політична консолідація еліт і чітке визначення інтеграційного курсу як стратегічного державного інтересу можуть забезпечити успішне приєднання до провідних міжнародних структур, навіть за умов зовнішнього скептицизму та внутрішніх економічних і політичних труднощів. Польща змогла використати інструменти економічної модернізації, зокрема «План Бальцеровича», поєднати внутрішні трансформації із зовнішньополітичними пріоритетами й отримати вагомий політичний й економічний дивіденди від членства в ЄС і НАТО. Її приклад свідчить, що ключовими факторами успіху є здатність інтегрувати економічні, правові й інституційні стандарти, адаптуючи їх до національних умов, а також уміння вести конструктивний діалог із суспільством і міжнародними партнерами.

Для України польський шлях є цінним джерелом практичних уроків. Період 1990–2014 років в українсько-європейських відносинах показав, що відсутність системної консолідації еліт, непослідовність внутрішніх реформ та обмежена інституційна спроможність уповільнюють інтеграційний поступ. Угоди з ЄС, ініціативи «Європейська політика сусідства» та «Східне партнерство» створили основу для політичного діалогу й секторальної співпраці, однак без чіткої перспективи членства їхній вплив на глибинні демократичні перетворення був обмеженим. Водночас події Помаранчевої революції та Революції Гідності засвідчили високий суспільний запит на європейські цінності, політичну свободу й економічну інтеграцію з ЄС.

Роль Польщі як посередника й адвоката України в європейських інституціях мала суттєве значення, особливо у сфері просування українських інтересів на рівні ЄС. Польський досвід підтверджує, що успішна інтеграція потребує поєднання політичної волі, інституційної спроможності, готовності до глибоких економічних і правових реформ та активної дипломатії. Для України адаптація цього досвіду має спиратися на власні національні особливості, реалії безпекового середовища й необхідність синхронізації внутрішніх реформ із зовнішньополітичними пріоритетами.

Отже, в умовах сучасних викликів безпеки та глобальної нестабільності польська модель може стати не лише орієнтиром для України на шляху до ЄС і НАТО, а й платформою для розроблення власної, комплексної стратегії інтеграції, яка поєднуватиме ефективне реформування держави, розвиток громадянського суспільства, економічну стійкість і зміцнення регіонального співробітництва в рамках східного виміру Європейського Союзу.

Література:

1. Aslund A., McFaul M. *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington, DC : Carnegie Endowment for International Peace, 2005.

2. Cieszkowski A. Polityka rozszerzonej Unii Europejskiej wobec wschodnich sąsiadów – wkład Polski. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 2003. S. 54.
3. O'Donnell C.M., Whitman R.G. Das Phantom Zuckerbrot. Die Konstruktionsfehler der ENP. *Osteuropa*, 2007. Vol. 57. № 2–3. P. 95–104.
4. Communication from the Commission “European Neighbourhood Policy Strategy Paper”. 2004. URL: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf (дата звернення: 29.05.2025).
5. Conolly R., Copsey N. The Great Slump of 2008–9 and Ukraine's Integration with the European Union. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 2011. Vol. 27. № 3–4. P. 541.
6. Copsey N., Pomorska K. Poland's power and influence in the European Union: The case of its eastern policy. *Comparative European Politics*. 2010. Vol. 8. № 3. P. 304.
7. D'Anieri P. What Has Changed in Ukrainian Politics? *Problems of Post-Communism*. 2005. P. 53.
8. Dangerfield M. The Contribution of the Visegrad Group to the European Union's 'Eastern' Policy: Rhetoric or Reality? *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61. № 10. P. 1741–1742.
9. Decree by the President of Ukraine on the Approval of the Strategy of Ukraine's Integration to the European Union. 1998. № 615. 11 June. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/846.htm> (дата звернення: 29.05.2025).
10. Decree of the President of Ukraine on the Programme of Ukraine's Integration with the EU. № 1072/98. 14 September 2000.
11. EU warns Ukraine against deeper integration in single economic space. ITAR-TASS, 30 April 2004.
12. European Commission. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. *European Neighborhood Policy: Strategy Paper*, COM(2004) 373 final. Brussels, 5 December 2004. URL: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf (дата звернення: 13.07.2025).
13. European Council at Corfu 24–25 June 1994. Presidency Conclusions, Part II: Common Foreign and Security Policy, I: Ukraine. Press Release, Brussels, 24 June 1994.
14. Freedom in the World Country Report. Poland. Freedom House. URL: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=21&year=2007> (дата звернення: 13.07.2025).
15. Fritz V. New divisions in Europe? East–East divergence and the influence of European Union enlargement. *Journal of International Relations and Development*, 2005. № 8. P. 192.
16. Kempe I. Zwischen Anspruch und Realität: Die Europäische Nachbarschaftspolitik. *Osteuropa*. 2007. Vol. 57. № 2–3. P. 57–68.
17. Kneuer M. Demokratisierung durch die EU: Süd- und Ostmitteleuropa im Vergleich. Wiesbaden : Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.
18. Kubicek P.J. The European Union and Democratization. London : Routledge, 2003.
19. Makhorkina A. Quo Vadis? Polish-Ukrainian Relations in the Enlarging Europe, 1991–2004. Old Dominion University, 2007. 407 p.
20. Melnykovska I., Schweickert R. Bottom-up or top-down: what drives the convergence of Ukraine's institutions towards European standards? *Southeast European and Black Sea Studies*. 2008. Vol. 8. № 4. P. 445.
21. Molchanov M. A. Ukraine and the European Union: a Perennial Neighbour? *European Integration*, 2004. Vol. 26. № 4. P. 453.
22. Piatkowska A. Poland in the Organisation for Security and Co-operation in Europe in 2003–2004. *Yearbook of Polish Foreign Policy (English Edition)*. 2005. № 1. P. 257–258.
23. Pospieszna P. When Recipients Become Donors: Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine. *Problems of Post-Communism*. 2010. Vol. 57. № 4. P. 5–6.
24. Pridham G. *Building Democracy? The International Dimension of Democratisation in Eastern Europe*. 2nd ed. London : Leicester University Press, 1997.
25. Radio Free Europe / Radio Liberty, 17 October 2002. URL: <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/2002/02-10-17.rferl.html> (дата звернення: 29.05.2025).
26. Reinhard J. EU Democracy Promotion through Conditionality in its Neighbourhood: The Temptation of Membership Perspective or Flexible Integration? *Caucasian Review of International Affairs*. 2010. Vol. 4. № 3. P. 196–205.
27. Roth M. EU-Ukraine Relations After the Orange Revolution: The Role of the New Member States. *Perspectives on European Politics and Society*. 2007. Vol. 8. № 4. P. 509–510.
28. Schimmelfennig F., Scholtz H. Legacies and Leverage: EU Political Conditionality and Democracy Promotion in Historical Perspective. *Europe-Asia Studies*. 2010. Vol. 62. № 3. P. 445.
29. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2005.
30. Smith K. E. Western Actors and the Promotion of Democracy. In: Zielonka J., Pravda A. (eds.) *Democratic Consolidation in Eastern Europe*. Oxford : Oxford University Press, 2001.
31. Solonenko I. The European Union as Democracy Promoter: The Case of Ukraine. *The Romanian Journal of Political Sciences*. 2005. № 2. P. 62–63.
32. Stegnyy O. Ukraine and the Eastern Partnership: ‘Lost in Translation’? *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 2011. Vol. 27. № 1. P. 55.
33. Stewart S. EU Democracy Promotion in the Eastern Neighbourhood: One Template, Multiple Approaches. *European Foreign Affairs Review*. 2011. Vol. 16. P. 611.
34. Svetlov O. Ukraine's ‘Return to Europe’: Path Dependence as a Source of Mutual Elite Misunderstanding. *Perspectives on European Politics and Society*. 2007. Vol. 8. № 4. P. 529.
35. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2002. *Transparency International Press Release*. URL: www.transparency.org (дата звернення: 13.07.2025).

36. Turczyński P. European Policy towards Ukraine. *The Polish Quarterly of International Affairs*. 2005. № 2. P. 52.
37. Vinhas de Souza L., Schweickert R., Movchan V., Bilan O., Burskovskyj I. Now so near, and yet still so far: Relations between Ukraine and the European Union. In: Havrylyshyn O., Vinhas de Souza L. (eds.) *Return to Growth in CIS Countries*. Berlin : Springer, 2006. P. 144–190.
38. Wilson A. Ukraine's Orange Revolution. New Haven & London : Yale University Press, 2005.
39. Wojna B., Gniazdowski M. (eds.) *Partnerstwo Wschodnie – raport otwarcia*. Warszawa, 2009.
40. Wolczuk K. Implementation without Coordination: The Impact of EU Conditionality on Ukraine under the European Neighbourhood Policy. *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61. № 2. P. 188–189.
41. Woronowycz R. Kuchma expresses exasperation with EU. *The Ukrainian Weekly*, 2003. Vol. LXXI. № 40. URL: <http://www.ukrweekly.com/Archive/2003/400307.shtml> (дата звернення: 13.07.2025).
42. Youngs R. The European Union and the Promotion of Democracy. *Europe's Mediterranean and Asian Policies*. Oxford : Oxford University Press, 2001. P. 192.
43. Zajackowski W. Polish-Ukrainian Relations. *Yearbook of Polish Foreign Policy (English Edition)*. 2005. № 1. P. 125.
44. Мартинов А.Ю. Договір про партнерство й співробітництво між Україною та Європейським союзом 1994. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 432.*
45. Моцик О. Східне партнерство – додатковий шанс на зближення з ЄС. *Дзеркало тижня*, 24 квітня 2009. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/shidne_partnerstvo__dodatkoviy_shans_na_zblizhennya_z_es.html (дата звернення: 13.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 130.2:316.3(52)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.26>

РЕФЛЕКСІЇ НАД ЗМІНАМИ ЕПОХИ МЕЙДЗІ В ЯПОНІЇ: КУЛЬТУРА Й СУСПІЛЬСТВО

Калішчук Оксана,

доктор історичних наук, професор

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

У середині XIX ст. суспільство Японії зазнало глибокої трансформації під час Реставрації Мейдзі, яку визначили вестернізація та модернізація. Перехід від ізоляціонізму до відкритості призвів до швидкої індустріалізації й технологічного прогресу, підвищення рівня життя, освіти й соціальної мобільності. У країні висунули гасло «вакон-есай» (японський дух – західні знання), тому цю епоху ще називають епохою західного просвітництва. Авторка статті досліджує шлях Японії від закритого суспільства до процвітаючої нації, розвінчуючи романтизовані уявлення «про старі добрі часи» й аналізуючи глибокий вплив на культуру та суспільство. Зміна статусу самурайського класу вплинула на формування модерного культурного коду країни. Японія часів Мейдзі стала прикладом суспільства, яке переживало культурну травму й аналіз позиції суспільства в контексті цієї травми є важливим, адже японці мали сильне відчуття винятковості своєї культури. Саме тому засвоєння західних знань у філософії, соціології, політиці не спричинило до руйнування традиційної свідомості. Традиційне мистецтво Японії в епоху Мейдзі так само відчувало віяння нових традицій і використання нових технік. Нові суспільні трансформації торкнулися й зміни форм поезії. Водночас захоплення Японією пів століття по тому спричинило відкриття творцями зі Старого континенту культур позаєвропейських. Політичний розвиток спричинив низку експериментів у мистецтві, коли японська гравюра, кераміка, лак та інші артефакти потрапили на Захід. З Усесвітньої виставки в Парижі 1867 р. почалося справжнє захоплення Японією, вона викликала здивування й трепет. Деякі експерти говорять про культуру як елемент японської «м'якої сили». Таким чином, у статті проаналізовано еволюцію культури Японії епохи Мейдзі та її вплив на національні та європейські традиції.

Ключові слова: Японія, Європа, культура, культурні трансформації, культурна модернізація, традиції, епоха Мейдзі.

Kalishchuk Oksana. Reflections on the changes of the Meiji era in Japan: culture and society

In the mid-19th century, Japanese society underwent a profound transformation during the Meiji Restoration, which was characterised by Westernisation and modernisation. The transition from isolationism to openness led to rapid industrialization and technological progress, higher living standards, education and social mobility. The country adopted the slogan 'wa-kon-e-sai' (Japanese spirit – Western knowledge), which is why this era is also known as the era of Western enlightenment. The author of the article explores Japan's path from a closed society to a prosperous nation, debunking romanticised notions of 'the good old days' and analysing the profound impact on culture and society. The change in the status of the samurai class influenced the formation of the country's modern cultural code. Meiji-era Japan became an example of a society undergoing cultural trauma, and it is important to analyse the position of society in the context of this trauma. After all, the Japanese had a strong sense of the uniqueness of their culture. That is why the assimilation of Western knowledge in philosophy, sociology, and politics did not lead to the destruction of traditional consciousness. Traditional Japanese art in the Meiji era also felt the winds of new traditions and the use of new techniques. New social transformations also affected the forms of poetry. At the same time, the fascination with Japan half a century later led to the discovery of non-European cultures by artists from the Old Continent. Political developments led to a series of experiments in art when Japanese engravings, ceramics, lacquerware and other artefacts found their way to the West. The 1867 World's Fair in Paris sparked a real fascination with Japan, which aroused both surprise and awe. Some experts refer to culture as an element of Japan's 'soft power'. Thus, this article analyses the evolution of Japanese culture during the Meiji era and its influence on national and European traditions.

Key words: Japan, Europe, culture, cultural transformations, cultural modernisation, traditions, Meiji era.

Події, що відбулися в Японії в другій половині XIX століття, видаються важливими не тільки з точки зору Країни Квітучої Вишні чи історичної панорами регіону Далекого Сходу, а і як один із найцікавіших процесів соціально-політичної трансформації в новітній історії світу. Ця зміна мала епохальне значення як у метафоричному, так і в буквальному сенсі, адже епоха Едо в Японії перейшла в епоху Мейдзі.

У XIX–XX століттях ми стали свідками процесу радикальних змін у сприйнятті японцями самих себе, Заходу та Азії, що багато в чому відображає зусилля націєтворення й розбудови імперії, яких докладала Японія. Епоха Мейдзі символізувала «відхід» Японії від Азії, оскільки вона продовжувала відмовлятися практично від усіх інститутів і традицій, пов'язаних з конфуціанським світом. Проте після

двох військових кампаній Японії, китайсько-японської війни (1894–1895) і російсько-японської війни (1904–1905), нова імперія почала поглядати східну цивілізацію й заявляти про себе як про лідера Азії.

Японська колонізація Кореї та Китаю напередодні й під час Другої світової війни також широко використовувала стратегії культурної асиміляції та ідеологію східноазійського співпроцвітання для заспокоєння й індоктринації своїх підданих. Таким чином, тема азійської культури проходила через усю сучасну японську історію. Незалежно від того, чи це був «вихід з Азії», протистоячи поширенню західної цивілізації, чи «повернення в Азію» після того, як вона перетворилася на сучасну націю, ставлення Японії до Азії залишалося невід’ємною частиною її національної та культурної ідентичності.

Стаття, з огляду на саму конценцію й обмежений обсяг, не претендує на роль синтезу, а тим більше вичерпного дослідження теми. Вона є радше спробою рефлексії над тими аспектами перетворень Мейдзі, значення яких виходить за межі самого історичного процесу й може стати внеском у роздуми про стан Японії ХХ ст. і не тільки.

Історичні передумови. ХVІІІ та ХІХ століття були періодом революційних змін для людської цивілізації. Перша промислова революція (1750–1850) відбулася у Великій Британії, а незабаром індустріалізація поглинула більшу частину Європи, а також Сполучені Штати. Ці країни, тепер здатні масово виробляти не лише цивільні товари, а й військові кораблі та механізоване озброєння, почали поширювати свій вплив за межі Західної півкулі.

На противагу цьому, розвиток на Сході залишався стагнаційним через його ізоляціоністську зовнішню політику. Китай почав ставати все більш ізольованим за пізньої династії Мін (1368–1644) і до середини ХVІІІ століття вся зовнішня торгівля була обмежена південним портом кантону. Аналогічно сьогунат Токугава видав у 1635 р. указ сакоку, який ізолював Японію від решти світу. Таким чином, упродовж більшої частини періоду Едо (1603–1867) зовнішня торгівля була обмежена Нагасакі, де для голландських і китайських купців був призначений штучний острів Дедзіма. Метою сакоку було підтримати стабільність шляхом мінімізації іноземних впливів, таких як християнство й інші західні ідеї, які могли б викликати заворушення всередині країни. Токугава досяг успіху в досягненні цієї мети, адже період Едо характеризують миром, економічним процвітанням і стабільним соціальним порядком. Проте під цією завісою позірної стабільності поступово накопичувалася напруженість між прошарками суспільства. У період воюючих держав самураї виявилися надважливими.

Однак, коли Японія вступила в період Едо, ситуація почала змінюватися. Соціальний клас у Японії ґрунтувався на спадковості, тобто самурай завжди повинен був мати вищий статус, ніж фермери, ремісники й купці. Проте відсутність воєн та економічне процвітання протягом періоду Едо неминуче призвели до зубожіння воїнів, які формально мали вищий статус, ніж купці, що процвітали за рахунок торгівлі й миру. Окрім того, податки в архаїчній Японії сплачувалися у вигляді рису. У мирні часи виробництво рису зростало, що неминуче завищувало вартість податкового рису й ще більше збіднювало самурайів.

У той самий час західний світ пережив низку соціальних змін, які революціонізували суспільства й ідеології. Подією, яка зрештою призвела до зіткнення між Сходом і Заходом, була промислова революція та піднесення промислового капіталізму. Упродовж століть Британія перебувала в гіршому становищі в торгівлі з Китаєм, оскільки китайські товари, такі як порцеляна та чай, були широко популярні серед європейців, тоді як Китай залишався незацікавленим у західних товарах. Імператорський двір розглядав іноземних торговців як потенційний «дестабілізуючий фактор», у результаті торгівля обмежувалася лише Південним Кантоном. До кінця ХVІІІ століття Британія стала найбільшим торговельним партнером Китаю, але все ще мала величезний торговельний дефіцит. Щороку мільйони фунтів срібла потрапляли до Китаю в обмін на чай – продукт, дуже популярний серед британців, тоді як Британія не отримувала жодних економічних вигод. У 1792 році Британія втратила Північну Америку, основне джерело свого національного доходу, крім того, витратила мільйони на Громадянську війну. Не в змозі більше підтримувати попит на чай, Британія звернулася до китайського ринку в надії омолодити свою економіку. У 1793 році Британія відправила свою першу офіційну дипломатичну місію до Китаю з проханням про м’якішу торговельну політику, а також кілька інших прохань, які були відхилені імператором Цяньлуном (1711–1799) з династії Цін. Унаслідок дипломатичної невдачі в Китаї, а також інфляції цін на бавовну (яку Британія сподівалася зробити прибутковою у своїх індійських завоюваннях), Британія звернулася до опіуму у своїх зусиллях відкрити китайський ринок. Після того, як імперський чиновник Лін Цзесу розпочав агресивну антиопіумну кампанію в Кантоні, а китайські джонки відкрили вогонь по британському кораблю, що плив з Гонконгу, у 1839 році, розпочалася Перша опіумна війна. Хоча Китай зберіг стабільність завдяки політиці зачинених дверей, яку проводив імператор, століття ізоляції призвели до того, що Китай став технологічно й військово неконкурентним із Заходом.

Поки китайське суспільство й технології залишалися законсервованими, XVIII століття ознаменувало початок модерну в Європі, як наслідок, китайські джонки не йшли ні в яке порівняння з британськими лінкорами та кращою вогнепальною зброєю. Таким чином, Британія здобуває вирішальну перемогу й дві держави підписують Нанкінський договір, який змусив відкрити Китай для опіуму й інших британських товарів, передати Гонконг Британії, британську екстериторіальність тощо [5].

Епоха Мейдзі: вплив на культуру. Наслідки зустрічі Сходу і Заходу. Традиційне мистецтво Японії в епоху Мейдзі відчувало на собі віяння нових традицій і використання нових технік. Почалась «епоха цивілізації й просвіти» (Буммейкайка дзідай). Рух «за цивілізацію» всіляко підтримував японський уряд як необхідний етап на шляху перетворення Японії на сильну незалежну державу. Гвалтовні зміни епохи Мейдзі можна спостерегти в змінах мови чи літератури. Нові вирази, пов'язані з технологією та культурою, записувані за допомогою *катакана*, призвели до поступової японізації транскрипції запозичень. Усуспільнення засад мови й письма зумовила появу критичних голосів, які висловлювали стурбованість, що таке гвалтовне запозичення та зміни за граматичному рівні вплинули на природу японської мови. Прикладом відображення цих змін є творчість Фтабатеї Сімеї (справжнє ім'я Хасегава Тацуноске), який у 1887–1889 роках написав дві версії повісті «Хмарка, що пливе», використовуючи традиційну та модернізовану версії літературної мови [2, с. 474].

У 70-ті роки XIX століття почався період розквіту просвітницького руху. Одним із видатних японських просвітителів був Юкіті Фукудзава, чий праці – «Все про країни світу», «Заклик до науки», «Автобіографія» – пропагували досягнення світової науки й ознайомлювали читачів з культурою заходу та зарубіжних країн. Велике значення мала й педагогічна діяльність просвітителя, його «школа Фукудзава» набула виняткової популярності й згодом стала Університетом. У той час Тимін Накайе створив «Школу французької науки».

Західний стиль живопису (його) офіційно пропагував уряд, який відправив перспективних молодих художників на навчання за кордон. Митці цього стилю сформували Товариство образотворчих мистецтв Мейдзі для проведення власних виставок і сприяння оновленому інтересу до західного мистецтва [11].

При цьому власні традиції японців не залишилися поза увагою: їх не лише доповнили новими ідеями, мотивами та формами, повністю зберігши свою ідентичність. Чимало митців почали звертати увагу на особливості японської культури та привносити її елементи у свою творчість. На чолі з мистецтвознавцем Оакура Какузо й педагогом Ернесот Феноллозою відбулося відродження вдячності за традиційні японські стилі (ніхонга) [6].

Раніше відсутність контактів з людьми з інших культурних кіл, ніж, власне, та ситуація, у якій, коли нарешті цей контакт відбувся, виявилися ганебною для японців, однак це допомогло вивільнити демонів націоналізму. Додатковим натхненням було переконання, що, попри динамічність змін періоду Мейдзі, західні країни недооцінюють Японію, уважаючи її в кращому випадку екзотично дивною. Треба сказати, що це не було безпідставним. З одного боку, у західних країнах під час відкриття Японії, без сумніву, можна було помітити зростання інтересу до цієї країни та її культури. Виникали своєрідні парадокси, які влучно описує Кристіна Окадзакі, зазначаючи, що в той момент, коли до Країни Квітучої Вишні почала широко надходити західна техніка, наука й культура, «захоплені новизною японці відвернулися від культивованих і вдосконалених протягом століть форм і технік мистецтва» [3]. Перші свідчення японського впливу на західне мистецтво можна знайти в роботах американців Джона ла Фаржа (1835–1903) і Джеймса Ебота Макніла Вістлера (1834–1903). Кажуть, що останній відкрив для себе японські гравюри в китайській чайній біля Лондонського мосту. Спочатку його японізм обмежувався використанням японських мотивів, однак з початку 1860-х років він почав творчо поглинати східне мистецтво і роботах. Найяскравішим утіленням цього вважають «Ноктюрн у синьому та срібному» й «Креморнські вогні», вишуканість кольорів яких робить ці картини перекладом японського мистецтва на західний лад [5].

Непопулярні в Японії знамениті гравюри *укійо-е* скуповували за безцінь на європейських ринках і там відкривали видатні художники епохи, головним чином імпресіоністи й символісти, захоплювалися ними та шукали в них нове натхнення. Можливо, це була спроба відкрити нові горизонти за межами Європи в пошуках свіжості, викликана нудьгою або кризою цінностей. Демократичний релятивізм *укійо-е* був лише одним із факторів, що приваблював французьких художників XIX ст. Мане, «батько» імпресіонізму, був першим, хто відреагував на зміну бачення *укійо-е*. Особлива площинність і статичність, зумовлені чистими кольорами й немодельованими формами японського походження, були характерними для його мистецтва. Дега тренував своє око на невивчених позах і нових перспективах японців. Його нарочито візерунчасті шпалери, килими є імпресіоністичними аналогами декоративних тканин, що зустрічаємо в дизайні *укійо-е*. Серед інших аспектів, котрі приваблювали французів, було японське

вміння зображати сезонні зміни та мінливу погоду – вітер, воду, хвилі, дощ тощо. Наприкінці XIX ст., коли набісти уважали все мистецтво суто декоративним, візерунки, натхненні *укійо-е*, стали помітним елементом літографій Боннара й Вюйяра. Водночас японські гравюри надихнули Тулуз-Лотрека та Гогена на нову абстракцію, основу на спрощенні форм, кількох основних площинах і зосередженні на лініях [9].

Японізм змінив європейський живопис, додавши йому глибини деталей та абсолютно нового розташування ліній і кольорів, наприклад, західні художники тільки від японських митців, особливо зі школи Утагава, навчилися, як правдиво зображати на своїх полотнах дощ. Японізм також вивільнив абсолютно новий погляд на еротичну на Старому Континенті [8].

Водночас згадана захопленість часто була підкріплена ігноруванням і зневагою, а інколи навіть і презирством. Згадані митці не знали Японії, тому створювали її уявний та ідеалізований образ. Оскар Уайльд іронічно писав у 1889 році: «Насправді вся ця Японія є чистою фантазією. Немає такої країни, немає таких людей». Окакура Казуко влучно зазначав, що японці, майже на колінах, хотіли наблизитися до Заходу, перебуваючи в оманливому переконанні, що носіння жорсткого коміра та циліндра забезпечить їм доступ до цивілізації. Про те, що їх не пустили, найяскравіше свідчить ситуація 1921 року (тобто вже через понад пів століття після початку перетворень Мейдзі), коли спадкоємець британського трону, майбутній Едуард VIII, був увічнений на фотографії, стоячи на сходах швейної компанії Henry Poole & Company з тодішнім японським регентом Хірохіто, пізніше в листі до своєї коханки назвав японця «плюшевою мавпочкою» [4].

Описуючи складні відносини Японії із Заходом, не можна забувати про позбавлене подібних нюансів ставлення Токіо до інших азійських народів. Уже на початку перетворень Мейдзі для керівної верхівки було очевидним, що саме Японія призначена для лідерства на азійському континенті (щонайменше в східній його частині), і так варто розуміти паназійські гасла на кшталт «Азія для азійців», проголошені особливо палко під час Другої світової війни [1].

Важливі спостереження, пов'язані з обговорюваною проблемою, робить Ейко Ікегамі в знаковій праці «Приборкання самураїв», аналізуючи зміни в почесному індивідуалізмі японських воїнів і їх вплив на формування сучасної держави. Авторка пише: «Наші дослідження, присвячені самурайській культурі честі, вимагали обережного зняття послідовних шарів наших сучасних уявлень про честь та особистість. Наше розуміння честі стало настільки «цивілізованим», що більшість з нас не може зрозуміти, як честь може співіснувати з пересилою. Наше уявлення про самураїв настільки сильно сформоване акцентом на чесноті лояльності, що ми часто забуваємо про історії, в яких акти зради були мотивовані глибоким почуттям честі» [7]. Тут можна згадати інцидент у битві під Секігахарою, коли близький радник і родич Ісиди – Кобаякава Хідеакі – у вирішальний момент бою перейшов на бік Ієясу Токугави й допоміг йому захопити штаб-квартиру колишнього суверена.

Посилаючись на думки Ікегамі, варто зазначити, що західні дослідники, які займаються темою історії й ідентичності Японії, стоять перед надзвичайно складним завданням. Викликом є відмовитися від західного способу сприйняття реальності й заглибитися в *differentia specifica* складної японської ментальності, яка часто видається (?) внутрішньо суперечливою. У цьому контексті цікаву думку висловив Харукі Мураками: «До сорок п'ятого року ми були мілітаристами. А потім стали ніжними і миролюбними. Але ми були тими самими людьми. Солдати, які згвалтували китайців у Нанкіні, повернулися додому і були спокійними» [10].

Отже, хоча важко виносити категоричні судження з багатьох питань, пов'язаних із ментальністю й культурою японців, можна спробувати сформулювати деякі тези, пов'язані з проблематикою, представленою в цій статті. Передусім реформи, пов'язані з трансформацією Мейдзі, характеризувалися неймовірним розмахом і динамікою. За короткий час вдалося досягти глибоких, навіть революційних змін на рівні політики, економіки, соціального життя, релігії та етики. Варто зазначити, що ці зміни охопили народ, який протягом понад двохсот років, унаслідок добровільної ізоляції від зовнішнього світу й політики, що проводилася сьогунатом, був у певному сенсі застиглим у своїх звичаях і поведінці. Ба більше – головна ідея трансформації, а саме побудова могутності та її використання для вигнання іноземців, була швидко відкинута правлячою верхівкою, попри значні протести суспільства. Урешті-решт, було ліквідовано клас самураїв, хоча здавалося, що їхня культура та вони самі є невід'ємним складником Країни Квітучої Вишні.

Література:

1. Asatryan A. The Meiji Restoration and Its Shaping of Japan's Cultural Identity.
2. Jansen M. The making of Modern Japan. Massachusetts : Cambridge the Belknap press of Harvard University Press, 2000.

3. Kazufumi M., Befu H. Japanese Cultural Identity. An Empirical Investigation of Nihonjanron. *Japanstudien*. 1992. № 4. P. 89–102.
4. Krahn L. A Differentiation of Influences of Japanese Culture in Mid-nineteenth Century France. *Undergraduate Review*. 1991. Vol. 4. Issue 1. P. 35–43.
5. Lyon-Bestor V, Bestor T.C., Yamagata A. eds. *Routledge Handbook of Japanese Culture and Society*. Abingdon : Routledge, 2011.
6. Pałac-Rutkowska. *Dzieje kultury japońskiej*. Warszawa : PWN, 2023.
7. Rowell J. The Politics of Cultural Appropriation. *The Journal of Value Inquiry*. 1995. P. 137–142.
8. Stalker N.K. *Japan: History and Culture from Classical to Cool*. University of California Press, 2018.
9. Swale A. *A Cultural History of Late Meiji Japan. Empire and Decadence*. Handcover : Palgrave macmillan, 2023.
10. *The visual culture of Meiji Japan. Negotiating the transition to modernity*. Ayelet Zohar, Alison J. Miller (ed.). London & New York : Routledge, 2021. 216 p.
11. Шеремета А. Трансформація й еволюція культурних традицій Японії: від періоду Мейдзі (1868–1912) до сучасної доби. *Літопис Волині*. 2025. Ч. 32. С. 180–184.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 101.9(092)(3)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.27>

ПРИНЦИПИ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ У «СПОВІДІ» АВГУСТИНА БЛАЖЕННОГО

Карліна Оксана,*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії**Волинського національного університету імені Лесі Українки**Researcher ID: 3173402/oksana-karlina**ORCID ID: 0000-0001-8706-942X*

Стаття розкриває принципи християнського вчення про людину Августином Блаженным у його автобіографічному творі «Сповідь». Розповідь про досвід культурного і релігійного формування людської особистості містить глибокий аналіз внутрішнього світу автора, розкриває практику спілкування із самим собою як з іншим і створення самого себе, що проходить під знаком діалогу з Богом. На власному прикладі людини, яка шукає смисл життя, Августин показав, що цей смисл полягає у пізнанні Бога і в житті з Ним.

У «Сповіді» св. Августина все проходить через людину. Визначаючи існування людини як *imago Dei*, як багато інших стародавніх християнських письменників, Августин Блаженний розуміє його децю по-іншому: не лише як найвиразніший образ Творця, а як місце перебування Бога, якого треба шукати в людській душі. Людина в ученні Августина є центральною темою, найбільш очевидною, якій він присвятив найбільше місця у своїй рефлексії. Цю тему, розглянувши її всебічно і поглиблено, єпископ Гіппонійський трактував як основу розуміння навколишнього світу та існування Бога. При цьому її розуміння він не обмежував інтелектуальним аспектом, методологічним, хоча проблемі пізнання присвятив багато уваги. Величезне значення в його описі буття людини відіграв особистий досвід, пов'язаний з ним події, навіть коли не аналізував їх побіжно, роблячи конкретні висновки та ухвалюючи рішення. Він удавався до проникливих оцінок і коригування власних обґрунтованих роздумів, якщо тільки бачив у цьому потребу; його концепції були зверифіковані повсякденним життям.

Людину Августин постійно зараховує до цінностей, підкреслюючи важливість людського розуму для пізнання істини як причину щастя, підставою якого є єднання з Богом. Як невід'ємний елемент раціональної природи людини він також показує на свободу волі, концептуалізуючи її онтологічно та відрізняючи від свободи як внутрішньої автономії людського духу, що дана людині. Людина серед усього створеного буття займає особливе місце, пов'язане з її розвитком і динамізмом, проте завжди в тісному зв'язку з Творцем.

Ключові слова: Середньовіччя, середньовічна філософія, Августин Блаженний, «Сповідь», Бог, гріх, воля, свобода.

Karlina Oksana. Principles of Christian teaching about man in the “Confessions” of Saint Augustine

The article discusses Saint Augustine's principles of the Christian doctrine of man in his autobiographical work, «Confessions». The story of the experience of the cultural and religious formation of the man personality contains a profound analysis of the author's inner world; it reveals the practice of engaging in dialogue with oneself, akin to conversing with another person, and the journey of self-creation, all under the sign of dialogue with God. Through his own experiences as a person searching for the meaning of life, Augustine illustrated that this meaning is found in knowing God and living in relationship with Him.

In the «Confessions of St. Augustine», everything passes through man. Augustine of Hippo defined man's existence as *imago Dei*, similar to many other early Christian writers. However, he understood man somewhat differently. He viewed man not only as the most vivid image of the Creator; but also as the dwelling place of God, which must be sought within the human soul. In Augustine's teachings, man serves as the central theme, the most obvious, to which he devoted the greatest place in his reflection. The Bishop of Hippo examined this theme thoroughly and interpreted it as a foundation for understanding both the world around him and the existence of God. At the same time, he did not confine his interpretation solely to the intellectual, methodological aspect, although he devoted a lot of attention to the problem of cognition. Personal experiences and the events associated with its played a huge role in his description of man's existence, even when he did not analyse them in passing, making specific conclusions and decisions. He offered insightful assessments and made necessary corrections to his well-founded reflections whenever he recognized the need for them; his concepts were verified by everyday life.

Augustine constantly included man among the values, highlighting the importance of the human mind in understanding truth as a cause of happiness, the reason for which is union with God. As an integral element of the rational nature of man, he also pointed to free will, conceptualizing it ontologically and distinguishing it from freedom as the internal autonomy of the human spirit, which is given to man. Among all created beings, man holds a special place, associated with his development and dynamism, but always in close connection with the Creator.

Key words: Middle Ages, medieval philosophy, Augustine of Hippo, «Confession», God, sin, will, freedom.

Постановка наукової проблеми та її значення. Середньовічна філософія починається майже за століття до початку Середньовіччя, тобто до 476 р., дати падіння Західної Римської імперії. Постійний і глибокий вплив на середньовічну думку справляв Аврелій Августин, Августин Блаженний (354–430 pp.), єпископ Гіппонійський, перший середньовічний мислитель. Теми, які він підняв у своїх творах, перебуватимуть у центрі уваги всіх християнських філософів.

Для мислителя з Тагаста все проходить через людину і все сходиться в людині. Ця закономірність і спосіб дій спрямовані на повніше розуміння реальності, яку досліджує Августин, і на її точніший опис. Вони стосуються як видимого світу, космосу, усього творіння, так і пізнання Того, кому дійсність завдячує своїм існуванням, своєю теперішньою формою – Бога. Хоча антропологічні проблеми розглядалися у творах багатьох Отців Церкви, які передували Августину Блаженному, але для нього вона стає центральною темою. Учення єпископа Гіппонійського мало вплив на всю християнську думку: «Твори Августина – гігантська будівля, на яку віками опиралось інтелектуальне життя християнства, як філософія, так і теологія» [21, с. 77]. Особистість і творчість св. Августина багато в чому є ключовими для розуміння історії європейської цивілізації. Німецький історик філософії Вільгельм Віндельбанл писав, що «його вчення – це філософія християнської Церкви. У ньому він дав строго об'єднану систему, яка і лягла в основу освіти європейських народів; і в цій формі спадщина греків стала надбанням романських і германських народів» [5, с. 313].

Вивчення творів Августина залишається потребою у нинішніх реаліях, коли людство стикається з кризовими явищами в сучасній культурі в умовах мультикультуралізму та глобалізації. З одного боку, відбувається зростання загальноцивілізаційних рис буття людей, а іншого – тенденція до збереження унікальності своєї культури. Виникає необхідність у зверненні до тих рис людської природи, які характеризують її як творця духовних, культурних і суспільних форм. Очевидна світоглядна криза, вихід з якої можна знайти, звернувшись до витоків філософії. Те, що хвилювало Августина Блаженного в V ст., виглядає сучасним, позаяк його твори, передусім «Сповідь», дають змогу по-новому поглянути на місце і призначення людини, допомагають знайти моральну опору в добу світоглядного сум'яття.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Обсяг надрукованої літератури про самого Августина виходить за межі звичайного огляду, оскільки сам перелік назв у систематизованих бібліографічних покажчиках займає понад 200 сторінок [13, с. 306]. Достатньо сказати, що кожного року з'являється близько 500 робіт різними мовами, присвячених осмисленню творів єпископа Гіппонійського; видаються спеціалізовані часописи з його творчості (насамперед треба згадати журнал «Augustinian Studies»); виходять переклади його книг, проводяться конференції. Творчість Августина Блаженного вивчали богослови, філософи, історики [16].

Сучасні українські дослідники також нерідко звертаються до аналізу філософської спадщини Аврелія Августина. У статті Світлани Жданенко зазначено, що визначений та обґрунтований Августином теократичний принцип політичної влади поступово утверджувався в Середньовіччі разом із розвитком церковної організації [11]. Тезу про глибоко богословське вчення св. Августина про людину обґрунтував Василь Гоголь [6]. Варто також указати на статтю Дениса Ковальова, у якій він доводить, що духовні пошуки Аврелія Августина, людини пізньої Античності, розчарованої у старому світі, у його нестабільності, близькі нашим сучасникам [14]. Критичному аналізу рецепції християнсько-персоналістичної теології Августина у православній думці кінця XX – початку XXI ст. присвячено кілька статей Михайла Готича [7–9].

У новітній польській філософській і теологічній думці вивчення творів св. Августина займає вагоме місце, свідченням чого є чимала бібліографія. Серед них можна виділити монографію о. Станіслава Ковальчика «Людина і Бог у вченні святого Августина», у другій частині якої автор розкрив образ людини та світ її цінностей, відображений у творах єпископа Гіппонійського [22]. Луїза Жимовська схарактеризувала динаміку і значення опису «внутрішньої подорожі» у «Сповіді», відділивши її від опису «географічної» подорожі й опису «інтелектуальної» подорожі наратора [26].

Найповнішим новим прочитанням «Сповіді» є книга французького теолога і філософа Жана-Люка Маріона, у якій він пропонує переосмислити співвідношення розуму, пам'яті та бажання як головних сил душі – центральної тематики для самого Августина [24]. Як і «Сповідь» Августина не про Бога, а про душу, звернуту до Бога, так і текст Маріона звернутий до Бога і до читача як до того, хто шукає Бога і шукає радикальної зміни самого себе.

Джерельна база дослідження. Творчий доробок Августина величезний: до нас дійшли 133 окремі праці, окрім численних листів і проповідей. Серед них – найвідоміший твір «Сповідь, у 13 книгах» («Confessionum libri tredecim»). Українською мовою він видавався кілька разів [1–3]. У цьому творі у формі сповіді автор старався показати свою дорогу до Бога.

Мета запропонованої розвідки – розглянути принципи християнського вчення про людину у «Сповіді» Августина Блаженного. Єпископ Гіппонійський цікавився людиною з істинною пристрастю; він дивувався, що «люди милуються високими шпильми гір, височенними хвилями моря, широкими річищами, крутими берегами океану і кругообігом гір, а не звертають уваги на себе!» [1, с. 179]. Людина у своєму бутті була для нього найбільшою таємницею серед створених істот. «Що ж це за глибинь – людина!», – писав він. «Усе-таки легше порохувати волосся, ніж почування людини та хвилювання її серця» [1, с. 60].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Другу половину IV–V ст. прийнято вважати переломними в європейській історії. Вторгнення гунів стало тим історичним поштовхом, який перетворив тривалу боротьбу між варварами і Римом на завоювання ними Імперії. Східній половині Імперії вдалося встояти, а захід заповнили племена германців та деяких інших народів. Тоді був започаткований перехід від Античності до Середньовіччя. Поява «Сповіді» Августина Блаженного засвідчувала про появу в європейській культурі християнського персоналізму, того великого повороту до людини, яким супроводжувалося становлення Середньовіччя.

У духовній сфері Римської імперії спостерігалось активне протистояння між язичництвом і християнством [18, с. 101–125]. Спробу реставрації язичництва зробив імператор Юліан (361–363 рр.). Хоча вона не вдалася, язичницька опозиція не зникла. Язичницькі традиції культивувались у колі римських сенаторів. Натомість єпископ Амвросій Медіоланський не допускав ніяких поступок поганству й старався завадити відновленню в Римі давніх культів [10, с. 106–109]. У самому християнстві виникали ересі та розколи.

Історичний перелом, який стався за життя Августина, знайшов вираження в нових духовних пошуках людини. Кожен християнин чув про навернення святого Августина. Воно було дуже складним і тривалим процесом, складалося з різних етапів. Свідченням цього процесу, залишеного нам самим Августином, є його «Сповідь», твір, у якому у формі сповіді перед очима всього світу він намагається розкрити свій шлях до Бога, шлях, позначений роками боротьби із самим собою, не лише з тілом, а й із надзвичайним розумом, волею та духом, що неодноразово руйнувалися протягом цих років. Це був довгий шлях, коріння якого слід шукати в сімейному оточенні Августина. Тож спробуємо окреслити та охарактеризувати найважливіші ділянки цього шляху.

Святий Августин народився 354 р. в невеликому місті Тагасті в Північній Африці, розташованому на перехресті важливих торгових шляхів у басейні Середземного моря. Родина Августина належала до середнього класу, представники якого виконували різні управлінські функції. Вони прагнули дати своїм синам добру освіту, щоб ті змогли стати в майбутньому урядниками, риториками або правниками [28, с. 17]. Ось що пише Августин про соціально-економічну позицію і наміри свого батька: «Батьки почали готувати засоби, потрібні для мого тривалого перебування в Карфагені. Мій батько керувався при цьому більше своєю честолюбністю, ніж заможністю [...], він понад свій майновий стан стягався з останнього на все, що тільки було потрібне синові під час його навчання» [1, с. 24]. Слова Августина не варто розуміти дослівно. Родина володіла земельними наділами, батько засідав у міській раді, хоча зібрати сина на навчання в Карфагені потребувало фінансових зусиль.

Своєму християнському вихованню Августин завдячував матері Моніці. Про це він не забув згадати у «Сповіді»: «Я ще хлопчиною чув, як говорили щось про вічне життя, обіцяне через ласку Господа Бога нашого, що сходить аж до нашої пихи. І вже хрестили мене знаками його Хреста та приправляли його сіллям зараз по виході з лона матері, яка покладала на Тебе такі великі надії» [1, с. 12]. Незважаючи на християнське виховання матері, шлях Августина до християнської віри був тривалим і звивистим. На підставі «Сповіді» час між 17-м і 32-м роками його життя, тобто від початку навчання в Карфагені і до хрещення, можна поділити на чотири періоди: вивчення філософського діалогу Цицерона «Гортенсій», вступ до маніхейської секти, розчарування в маніхействі та відкриття неоплатоніків, остаточне прийняття християнства [21, с. 183].

У творі Цицерона «любов до мудрості» захопила Августина, але цього для нього було недостатньо, бо «там не було імені Христа» [1, с. 36]. У маніхейців, з яким був пов'язаний майже десять років під час навчання у Карфагені, він також не знайшов відповідей на питання, що його хвилювали, тому відрікся від них [1, с. 73–74; 19]. Августин читав книги неоплатоніків, і вони допомогли йому дійти до духовного розуміння Бога. До цього часу він уявляв собі Бога як певну субстанцію, розливу по всьому світу. Вивчення праць неоплатоніків дало йому концептуальне знаряддя, щоб мислити Бога як духовну сутність, цілком присутню скрізь і завжди [4, с. 310]. Зустріч зі св. Амбросієм у Медіолані наблизилася Августина до християнської віри. Його захопили проповіді єпископа Медіоланського: «А коли я вислухав ще більше розділів із тих книг, духовне значення яких він пояснював, я вже почав засуджувати своє

знеохочення, принаймні те моє переконання, що взагалі неможливо протиставитися тим, хто проклинає і висміює *Право і Пророків*» [1, с. 82].

Отримавши освіту ритора, Августин засвоїв важливіші ідеї Античності. Однак античний спосіб мислення не задовольняв його, бо не відповідав на низку питань, які його цікавили. Читання творів неоплатоніків справило на Августина суттєвий вплив, але бракувало імені Христа. Знайшов його Августин у листах апостола Павла [1, с. 124–125]. Отже, інтелектуальне навернення сталося, коли Августин знайшов Христа Спасителя, а хрещення він прийняв у квітні 387 р. з рук св. Амвросія у Медіолані [18, s. 190].

Моральні гріхи в житті Августина, безумовно, були проблемою, яку він мав подолати, щоб пережити момент остаточного навернення. Однак щось набагато важливіше, що довго тримало його в полоні і що призвело до остаточного навернення та хрещення на 32-му році його життя. Були проблеми, пов'язані з прийняттям християнського вчення, такого вчення, яке може відповісти на всі його запитання. Особливою проблемою Августина було пізнання християнського вчення таким чином, що він міг сприйняти його як найбільшу істину свого життя, найбільшу мудрість, яку він знайшов і відкрив. Протягом 32 років він просто шукав Мудрості та Істини. Хоча перші зерна мудрості та християнської віри він вбирав із молоком матері, але щоб повністю переконатися у цій істині, його проникливий розум спонукав його пройти такий довгий і звивистий шлях.

Принцип внутрішнього переживання пронизує усю спадщину Аврелія Августина, але через автобіографічну оповідь у *«Сповіді»*, написану близько 397–400 рр., автор робить щось більше – він знайомить читача зі своїм особистим внутрішнім досвідом і дозволяє йому взяти участь у таїнстві духовного перетворення. Хоча він не звертається безпосередньо до читача, проте будує з ним особливі стосунки на межі найважливішого та найінтимнішого – його стосунків із Богом, таємних стосунків оповідача з Божественним Ти. Одкровення такої приватності було чимось новим і вражаючим в історії літератури – це зробило Святого Августина піонером сповідальної літератури. Латинська назва твору *«Confessionum»* має подвійне значення: *«сповідання»* у сенсі сповіді свого життя та *«хваління»* у сенсі хвали мудрості Творця.

Визначаючи жанр, у якому написана *«Сповідь»* Августина, Маріон називає її гетеро-біографією [24, р. 30]. Автобіографія передбачає наявність *autos*, здатного дати звіт про самого себе. Розповідь Августина про своє життя – про появу Бога в ньому – не виходить від нього, а відповіддю Богу, який раніше покликав його: *«Ти позвав мене, і Твій поклик крикнув і прорвав глухоту мою; Ти заблиснув. І засяв, і прогнав мою сліпоту»* [1, с. 193].

Автобіограф не просто згадує: він пише історію свого життя, займаючи щодо минулого позицію історика, який оцінює і переосмислює пережите. Гетеро-біограф – не історик, а свідок: він не пише історію свого життя, а згадує своє життя у сповіді. Розповідь про себе у сповіді не претендує на точність, це спогад, а не реконструкція того, що сталося з людиною.

І разом із тим сповідь виглядає дивною і за обсягом, і за переліком гріхів. Серед дитячих гріхів, про які згадує Августин, є недбалість у школі, дрібний обман у грі, дрібні крадіжки з домашньої комори, бійки з друзями та брехня [1, с. 20]. Усе це лише доводить, що він нічим не відрізнявся від будь-якого іншого хлопчика його віку, жвавого та емоційного хлопчика, як він себе описує. Після настання підліткового віку його гріхи стають серйознішими: крадіжка груш із саду сусіда, порушення цнотливості, пристрасть до видовищ та шлюб і життя з молодою карфагенянкою. Найлегшим із гріхів, які перераховує Августин, була крадіжка груш. Августин довго зупиняється на цій темі у *«Сповіді»*. У загальних рисах цей учинок був просто дитячістю, що коренилася у схильності робити щось заборонене та ризиковане. Августин стверджує, що це був гріх без причини. Роками пізніше, коли він пише ці слова, це твердження викликає у ньому глибокий жаль і спонукає його сказати дещо, що багато говорить нам про психологію гріха: *«Я вкрав те, чого сам мав досхочу та ще й далеко кращої якості. Я не користуватися тими предметами, які намагався красти, я впивався самою крадіжкою, спокушуваний гріхом. [...] Ми набрали там велику кількість грушок не для наших бенкетів, а для того, щоб віддати їх свиням. А коли ми навіть їли їх, то все наше задоволення походило з того, що це нам було заборонено»* [1, с. 26]. Гріхи проти цнотливості у віці 16 років були чимось іншим, аніж збирання чужих груш. У цей час мати не радила йому одружуватися, оскільки не хотіла ставити під загрозу його навчання. Вона наполегливо закликала його уникати розпусти, особливо перелюбу. Августин зневажав ці застереження. Роками пізніше він згадував цю проблему такими словами: *«Пригадую собі, як вона нищечком, дуже зворушена, жадала від мене, щоб я не віддавався розпусті, і передусім, щоб я остерігався зводити чужих жінок. Та я вважав це за жіночі перестороги й соромився їх слухати»* [1, с. 25].

Проникливе читання Біблії дало змогу Августину підкреслити двовимірну природу людської істоти, сприймаючи в ній розумну душу та смертне тіло. Він уважав обидва елементи невід'ємними, що

утворюють ціле, і таким чином зробив висновок, що ні тіло, ні душа самі по собі не становлять повноцінної, справжньої людської істоти. І хоча це твердження видається нам дуже очевидним, акцент автора на онтологічній єдності людини є досить суттєвим, оскільки дає змогу виключити будь-яку однобічність як духовного, так і матеріального. Тому треба говорити про багатовимірну структуру людини в єпископа Гіппонійського. У цій структурі він розрізняє матеріальний, біологічний елемент, що виражає занурення людини у світ, а також трансцендентний елемент, що дозволяє безперервне перевершування просторово-часового виміру, завдяки якому людське психічно-духовне життя не може бути обмежене матеріальною реальністю. Усередині людини світи духу та матерії перетинаються; в людині обидва виміри доповнюють та зумовлюють один одного, існуючи разом.

Августин Блаженний зобразив людину в її екзистенційній тривозі, напрузі між часом і вічністю, моральним добром та злом, індивідуальною самотністю та прагненням і потребою соціального життя. Він називав людське життя пошуком правильного шляху між небом і землею, швидкоплинністю та вічністю. Людина – це динамічна істота, що перебуває у постійному русі, з потенціалом розвитку [1, с. 125, 187–188].

Говорячи про антропологію Августина, не можна ігнорувати аксіологію, що міститься в ній. Людина постійно звертається до цінностей, оскільки, на його думку, ізольовано від них важко не лише зрозуміти, а й описати людину. Серед цінностей єпископ Гіппонський виділяє ті, які він називає зовнішньо пов'язаними з людиною. До них належать, наприклад, земля, гроші, соціальне визнання та почесні. Набагато важливішими, однак, були цінності, пов'язані з біологічним виміром людини: здоров'я, тілесна краса, фізична сила та життєві задоволення. Але найважливішими були цінності, пов'язані з розумово-духовним життям, а саме істина, добро та краса. Найвище, найпрекрасніше та сама Доброта, Істина стосується людського розуму, який може і повинен пізнати Істину, бо лише так людина може досягти щастя [1, с. 191]. Довіра і захоплення цією здатністю усередині людини, розумом промовляє до нас майже з кожної сторінки твору Августина. Він шукав способи правильно зрозуміти цей дар у давньогрецькій філософії. Ця довіра також була підтверджена для нього його старанним читанням Біблії. І хоча стиль Писання простий і не надто вишуканий, та всі слова Біблії для нього засяяли яскравим світлом і були сповнені надзвичайної сили [1, с. 237]. Однак він не менше цікавився людською волею, яку часто представляв як основу для функціонування людського розуму, бо саме воля визначає, що людина, незважаючи на зневіру та різні невдачі, не здається у дослідженні та часто стикається з труднощами.

Єпископ Гіппонський, представляючи людину на початку своєї «Сповіді» як розірвану між прагненням добра, щастя, вічності та зануренням у швидкоплинність, смерть і гріх, указав на велику драму, яка не має аналогів у світі, що оточує людину [1, с. 3]. Тому, помічаючи сліди Божої любові та добра в природі, він не сприймав людину лише як слід Бога на землі, навіть якщо він був дуже винятковим. Для Августина людина була чимось більшим, аніж просто слідом Бога на землі. Завдяки своєму розуму, вільній волі, здатності пізнати істину та через свою любов людина для Августина є *imago Dei*, образом або радше місцем проживання Бога, якого слід шукати в людській душі.

Життя Августина представлене ним самим як рух, як повернення від зовнішнього до внутрішнього, від мороку до світла, від множинності до єдності, від смерті до життя. Цей внутрішній розвиток показаний у поворотних для біографії Августина моментах, кожний із яких відображений як яскрава картина, а через пов'язаність цих моментів між собою проходить ідея теоцентричності, тобто не людина є центром свого існування, але Бог. Звернення Августина до християнства – це повернення до себе і передання себе волі Бога. У «Сповіді» він намагається донести читачеві всі переваги такого життя, справедливості теоцентричного вчення, вказуючи, з одного боку, на велич, всемогутність і незбагненність Бога, а з іншого – на любов, терпіння і милосливість Бога до людей, що проявилось у Христі [20, с. 77]. Торкаючись чутливих струн своєї душі через смерть приятеля з молодих років Небродія, Августин знаходить глибокі слова розради: «Він уже не прикладає свого вуха до моїх уст; він наближає свої духовні уста до Твого джерела і п'є з нього Твою Мудрість, скільки лиш може, в догоду своїй жадібності до безмежного блаженства, але я думаю, що він не впирається нею до такої міри, що міг забути про мене, коли Ти, Господи, якого він п'є, пам'ятаєш мене» [1, с. 151].

Августин розуміє, що життя навіть «наверненої» людини сповнене небезпек, їй доводиться зносити страждання, переживати смерть близьких людей, чинити опір різним спокусам [29]. Він не насмілювався стверджувати, «що з тисяч різноманітних вражень, які кожної днини накопичуються довкруги мого життя, жодна не приковує моєї уваги, мого зору й не полонить моєї цікавості», адже «щодо себе, то я не знаю, яким спокусам у силі опиратися, а яким ні» [1, с. 175, 203].

На переконання Августина, людина складається з душі й тіла, внутрішньої та зовнішньої людини: «І я звернувся до самого себе і сказав собі: «А ти хто такий?» І відповів: «Людина!» Маю до своїх послуг

тіло й душу, одне ззовні, друге всередині. [...] Людина внутрішня пізнала [навколишній світ] за допомогою людини зовнішньої» [1, с. 176]. Людська душа для Августина – це внутрішня людина і образ Божий [27]. Це центр особистого буття – «я».

Ідея внутрішньої людини – центральна у філософії Августина. Душа людини, її внутрішній вимір мають цінність більшу, ніж її тіло. Августин говорить, що душа людини, захоплена масою чуттєвих речей, утрачає притаманну їй єдність із Богом і не може досягнути істини. «Внутрішня людина» прагне особистого зв'язку з Богом, занурюється в глибини своєї душі, шукає Бога як єдину опору свого часового перебування у світі. Саме у «внутрішній людині» живе істина [12, с. 120]. Проте – і в цьому великий урок Августина – та істина, яку шукає людина, не є вже готовою істиною пізнання, це не твердження про факти, які можуть здаватися «істинними» або «неправильними». «Я хочу у своєму серці здійснити її перед Тобою у сповіданні, а перед багатьма свідками – у своїх писаннях», – говорить Августин [1, с. 171]. Така істина – це не звіт про вчинки людини або навіть почуття, це істина, яка виникає, твориться у сповіді, а значить, і в тій хвалі, яку людина возносить Богу, і в тому питанні, який людина Йому ставить. Ба більше – людина сама є тим питанням: «Я сам для себе став великою загадкою» [1, с. 52].

Людина завжди повинна прагнути йти від зовнішнього (матеріального) до внутрішнього (духовного), у якому тільки й можна зіткнутися з Богом. Також людина повинна направити свій рух від розсіяності до внутрішньої зібраності і зосередженості, від множинності зовнішніх вражень до єдності свого «я», від неспокою до спокою духу, від змінного і тимчасового до незмінного та вічного. Людина повинна знайти своє «природне місце» у світобудові, де вона знайде справжню любов, щастя і свободу. Це місце людина може знайти тільки в Бога. Августин говорить: «Ти створив нас для Себе, і серце наше не супокійне, доки не спочине в Тобі» [1, с. 3].

Августин був не лише глибоким мислителем, а й великим письменником. Стиль його «Сповіді» – антична художня проза. У наведених прикінцевих рядках цього твору риторика стала поезією, «як це, зрештою, часто трапляється в римській літургії» [15, с. 87]. Найбільша майстерність Августина у «Сповіді» полягає у створенні літературної ілюзії діалогу в монологі. Автобіографічна оповідь є монологом, але «Сповідь» була написана для того, щоб читачі були впевнені не лише в тому, що Бог існує і слухає цю сповідь, а й що після її завершення Він відповість автору. Нас захоплює це одкровення діалогічно орієнтованих стосунків між людською особистістю та Богом.

Висновки. Августин Блаженний подав своє бачення смислу і цілей людського життя, які відкрилися йому під час вивчення системи духовних цінностей, моральних гріхів, місця і ролі людини в історії. Людина – творіння Бога, яке має різні рівні духовного формування. Людина, яка має високий рівень духовного розвитку, визначається автором як духовна.

У «Сповіді» св. Августина все проходить через людину. Визначаючи існування людини як *imago Dei*, як багато інших стародавніх християнських письменників, Августин Блаженний розуміє його дещо по-іншому: не лише як найвиразніший образ Творця, а й як місце перебування Бога, якого треба шукати в людській душі. Людина у вченні Августина є центральною темою, найбільш очевидною, якій він присвятив найбільше місця у своїй рефлексії. Цю тему, розглянувши її всебічно і поглиблено, єпископ Гіппонійський трактував як основу розуміння навколишнього світу та існування Бога. При цьому її розуміння він не обмежував інтелектуальним аспектом, методологічним, хоча проблемі пізнання присвятив багато уваги. Величезне значення у його описі буття людини відігравав особистий досвід, пов'язані з ним події, навіть коли не аналізував їх побіжно, роблячи конкретні висновки та ухвалюючи рішення. Він удавався до проникливих оцінок і коригування власних обґрунтованих роздумів, якщо тільки бачив у цьому потребу; його концепції були зверифіковані повсякденним життям.

Людину Августин постійно зараховує до цінностей, підкреслюючи важливість людського розуму для пізнання істини як причину щастя, підставою якого є єднання з Богом. Як невід'ємний елемент раціональної природи людини, він також указує на свободу волі, концептуалізуючи її онтологічно та відрізняючи від свободи як внутрішньої автономії людського духу, що дана людині. Людина серед усього створеного буття займає особливе місце, пов'язане з її розвитком і динамізмом, проте завжди в тісному зв'язку з Творцем.

Література:

1. Августин, Святий. Сповідь / пер. з лат. Ю. Мушака. Київ : Основи, 1996. 319 с.
2. Августин, Святий. Сповідь / пер. з лат. Ю. Мушака. Львів : Свічадо, 2008. 356 с.
3. Августин, Святий. Сповідь / пер. з лат. В.С. Бойка. Харків : Фоліо, 2012. 346 с.
4. Вилкен Р.Л. У пошуках обличчя Божого: введення у богослов'я ранньої Церкви / пер. з англ. Львів : УКУ, 2015. 320 с.
5. Виндельбанд В. Августин и средние века. *История древней философии*. Киев : Тандем, 1995. С. 312–337.

6. Гоголь В. Антропологічне вчення Святого Августина. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2021. Вип. 37. С. 19–26.
7. Готич М.І. Тріадологія Августина в її інтерпретаціях у сучасній православній теології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія «Релігієзнавство. Культурологія. Філософія»*. 2019. № 40(53). С. 45–53.
8. Готич М.І. Оцінка персоналізму Августина Жан-Люк Майоном та Девідом Гартом. *Практична філософія*. 2019. № 3. С. 138–144.
9. Готич М.І. Тріадологія Августина та сучасна православна теологія. *Гілея*. 2019. Вип. 145(2). С. 40–44.
10. Гофманн Й. Історія ранньої Церкви: найважливіші аспекти / пер. з нім. О. Конкевича ; за ред. О. Петринка, А. Михайлика. Львів : УКУ, 2019. 244 с.
11. Жданенко С.Б. Теократичні ідеї Августина Блаженного та їх середньовічна імплементація. *Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права. Політологія, соціологія»*. 2017. № 32. С. 53–63.
12. Жданенко С.Б., Кальницький Е.А., Мелякова Ю.В. Історико-філософська рефлексія передумов ідеї прав людини. *Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права. Політологія, соціологія»*. 2021. № 50. С. 115–128.
13. Здіорук С. «Сповідь» Августина і сучасна українська духовність. *Августин, Святий. Сповідь* / пер. з лат. Ю. Мушака. Київ : Основи, 1996. С. 297–307.
14. Ковальов Д.В. Вплив філософії Аврелія Августина на сучасність. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalov_Denys/Vplyv_filosofii_Aureliia_Avhustyna_na_suchasnist.pdf
15. Курціус Е.Р. Європейська література і латинське середньовіччя / пер. з нім. А. Онишка. Львів : Літопис, 2007. 752 с.
16. Марченко Н.П., Марченко Я.Ю. Августин Гіппонський: неогуманістичне бачення «Людини Віри» у межах довідкової біографіки. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 381–401.
17. Параді М. Августин Гіппонійський. *Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани* / за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2018. С. 287–295.
18. Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин ; наук. ред. М. Горяча. Львів : УКУ, 2017. 280 с.
19. Dobkowski M. Augustyn i jego wiedza na temat manicheizmu. *Studia Reliologica*. 2013. T. 46. Z. 1. S. 55–63.
20. Eckmann A. Obraz Boga w człowieku według świętego Augustyna. *Roczniki Humanistyczne*. 2003. T. LI. Z. 3. S. 75–84.
21. Kołowski T. Droga świętego Augustyna do wiary. *Seminare. Poszukiwania naukowe*. 1994. T. 10. S. 177–190.
22. Kowalczyk S. Człowiek i Bóg w nauce świętego Augustyna. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1988. 278 s.
23. Kułakowski L. Co nas pytają wielcy filozofowie: seria I. Kraków: Znak, 2004. 108 s.
24. Marion J.-L. Au lieu de soi. L'approche de Saint Augustin. Paris: Presses Universitaires de France, 2008. 441 p.
25. Nowakowski D. Święty Augustyn a paradoks zła. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Philosophica. Ethica-Aesthetica-Practica*. 2010. T. 23. S. 61–88.
26. Rzymowska L. Wyznania św. Augustyna w refleksji fenomenologicznej w XXI wieku. *Scripta Humana: seria monografi naukowych Uniwersytetu Zielonogórskiego*. 2021. V. 16. S. 13–31.
27. Sienkiewicz E. Człowiek w myśli św. Augustyna. *Teologia w Polsce*. 2011. T. 5. Nr 2. S. 259–272.
28. Trape A. Święty Augustyn. Człowiek – duszpasterz – mistyk. Warszawa: Pax, 1987. 359 s.
29. Turzyński P. Cierpienie jako droga w ujęciu św. Augustyna. *Vox Patrium*. 2010. T. 53. S. 637–653.
30. Wenta M. Koncepcja duszy według Świętego Augustyna. *Colloquia Theologica Ottoniana*. 2001. T. 1. S. 39–59.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94(4)»1534»:[37.018.56:27-789.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.28>

ЄЗУЇТСЬКІ КОЛЕГІУМИ У ЄВРОПІ: МОДЕЛЬ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ

Крамар Юрій,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-5711-3634

Фізер Роксолана,

магістрантка факультету історії, політології

та національної безпеки

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0009-0006-7335-2914

У статті зроблено спробу аналізу освітньо-виховної концепції єзуїтських колегіумів – навчальних закладів Товариства Ісуса. Заснований у 1534 р. Ігнатієм Лойолою, орден виконував не лише духовні функції, які поклалися на нього Католицькою церквою, а й здійснював широкий спектр світської діяльності, зокрема освітньої. З'ясовано, що завдяки високим стандартам якості освіти, інноваційним педагогічним підходам та розробленій системі виховання єзуїтські колегіуми надзвичайно швидко закріпили за собою репутацію провідних навчальних закладів у всій Європі та далеко за її межами.

Розглянуто історичні умови появи єзуїтських колегіумів у країнах Західної Європи. Зазначено, що в ранньомодерний період різко зросла потреба в освічених кадрах. Це було пов'язано з розвитком централізованих держав, бюрократичного апарату, судової системи та інших державних інституцій. Паралельно із цим зростання міського населення зумовило попит на доступну та якісну освіту. На тлі глибоких релігійних трансформацій, що охопили Європу в період Реформації, єзуїти розглядали освіту як один із найдієвіших інструментів впливу на молоде покоління, що мало виховуватися в релігійному дусі. На тлі цих змін єзуїтські колегіуми стали осередками формування нової еліти – не лише духовної, а й світської.

Показано, що формування унікальної за своїм змістом єзуїтської педагогічної системи нерозривно пов'язане з плеядою видатних представників чернечого Ордену єзуїтів: Ігнатієм Лойолою, Хосе де Акостією, Яковом Бальде, Атанасіусом Кірхером, котрі збагатили педагогічну думку новими ідеями та підходами.

Охарактеризовано методіку студій у єзуїтських колегіумах. З'ясовано, що особлива роль у навчально-виховному процесі відводилася формуванню внутрішньої мотивації до навчання та самовдосконалення, а також вихованню високої моральної відповідальності за свої вчинки. Методика навчання у єзуїтських колегіумах відзначалася інноваційністю для того часу. Вона свідомо спрямовувалася на всебічне залучення учнів до процесу пізнання нового. Викладачі-єзуїти активно використовували різноманітні інтерактивні методи навчання, такі як публічні диспути, дебати на актуальні теми, повчальні та цікаві театральні постановки, написання есе та віршів вишуканою латинською мовою.

Показано, що єзуїтська модель освіти зробила помітний вплив на розвиток шкільної справи у Європі. Чимало навчальних закладів різних країн запозичували та адаптовували прогресивні педагогічні підходи єзуїтів. Деякі з них залишаються актуальними та широко впроваджуються в сучасній школі й сьогодні.

Ключові слова: контрреформація, єзуїтські колегіуми, освіта, педагогічна система, методика навчання, навчально-виховний процес.

Kramar Yuriy, Fizer Roksolana. Jesuit colleges in Europe: a model of education and upbringing

The article attempts to analyse the educational concept of Jesuit colleges - educational institutions of the Society of Jesus. Founded in 1534 by Ignatius of Loyola, the Jesuit order performed not only the spiritual functions entrusted to it by the Catholic Church, but also carried out a wide range of secular activities, including educational ones. It is found that due to high standards of education quality, innovative pedagogical approaches and a developed system of education, Jesuit colleges quickly established a reputation as leading educational institutions throughout Europe and far beyond.

The historical conditions for the emergence of Jesuit colleges in Western Europe are considered. It is noted that in the early modern period the need for educated personnel increased dramatically. This was due to the development of centralised states, bureaucracy, the judiciary and other state institutions. At the same time, the growth of the urban population led to a demand for affordable and high-quality education. Simultaneously with the profound religious transformations that swept Europe during the Reformation, the Jesuits saw education as one of the most effective tools for influencing the younger generation, which had to be brought up in a religious spirit. In relation to these changes, Jesuit colleges became centres for the formation of a new elite – not only spiritual but also secular.

It is shown that the formation of the Jesuit pedagogical system, unique in its content, is inextricably linked to the galaxy of prominent representatives of the Jesuit monastic order – Ignatius Loyola, José de Acosta, Jacob Balde, Athanasius Kircher, who enriched pedagogical thought with new ideas and approaches.

The methodology of studies in Jesuit colleges is characterised. It is found that a special role in the educational process was given to the formation of internal motivation for learning and self-improvement, as well as the education of high moral responsibility for their actions. The teaching methods in Jesuit colleges were innovative for that time. It was deliberately aimed at fully involving students in the process of learning new things. Jesuit teachers actively used a variety of interactive teaching methods, such as public discussions, debates on actual issues, instructive and interesting theatre performances, writing essays and poems in exquisite Latin.

It is shown that the Jesuit model of education has had a significant impact on the development of schooling in Europe. Many educational institutions in different countries borrowed and adapted the Jesuits' progressive pedagogical approaches. Some of them remain relevant and are widely implemented in modern schools to this day.

Key words: Counter-Reformation, Jesuit colleges, education, pedagogical system, teaching methods, educational process.

Єзуїтська система освіти займає особливе місце в історії європейської педагогіки. Навчальні заклади Ордену єзуїтів спричинили помітний вплив на формування культурно-освітнього ландшафту постренесансної Європи. У їхніх стінах формувалася інтелектуальна еліта свого часу, вони були важливими культурними осередками епохи.

Поява та активна діяльність єзуїтських колегіумів припадають на період Контрреформації – духовно-культурного руху, який став реакцією Католицької церкви на поширення ідеології протестантизму. У період релігійної конфронтації у Європі ці навчальні заклади сприяли появі нової генерації освічених католиків, покликаних протистояти ідейно-світоглядним викликам епохи [1, с. 59].

В епоху Просвітництва, яка ознаменувалася зростанням уваги до розвитку науки, раціонального мислення та секулярних знань, діяльність єзуїтів не лише не втратила своєї актуальності, а й продовжувала відігравати важливу роль. Зберігаючи високі освітні стандарти, єзуїти продемонстрували вражаючу гнучкість у адаптації до нових інтелектуальних викликів, інтегруючи у свої навчальні програми елементи новітніх наукових досягнень.

У сучасних умовах, коли освітні системи багатьох країн світу, у т. ч. України, переживають трансформаційні зміни, стикаються з глобалізаційними викликами, стрімкими технологічними змінами та зростаючими очікуваннями високих стандартів якості та доступності знань, вивчення та творче переосмислення досвіду таких успішних освітніх моделей, які реалізовували, зокрема, єзуїтські колегіуми, набуває особливої актуальності. Їхня модель освіти та виховання, педагогічні ідеї та методики можуть стати в нагоді в процесі пошуку найбільш оптимальних шляхів розвитку освіти в ХХІ ст. [2, с. 128].

Історіографія, присвячена вивченню феномену єзуїтської моделі пройшла складний і часом суперечливий шлях – від переважно апологетичних та гостро полемічних творів, написаних у період релігійного протистояння, до сучасного критичного та об'єктивного аналізу, що спирається на міждисциплінарний підхід, який поєднує різні галузі знань: історію, педагогіку, філософію, культурологію тощо [3–7].

Дослідники намагаються подолати спрощені схеми минулого та переосмислити педагогічну спадщину єзуїтів. Для цього залучається широкий комплекс джерел: офіційні документи Ордену, такі як Ratio Studiorum, внутрішні інструкції для викладачів, учнівські твори, адміністративні звіти, листування, а також візуальні матеріали, зокрема архітектурні плани, зображення колегіумів, графічні та книжкові ілюстрації. Якнайширше залучення відомих і маловідомих документальних джерел дає змогу реконструювати не лише педагогічні методики, а й повсякденне життя навчальних закладів, соціальні відносини між учителями та учнями, духовну атмосферу єзуїтських шкіл [8, с. 127].

Переходячи до характеристики історичної епохи, коли з'явилися єзуїтські колегіуми, зазначимо, що в XVII–XVIII ст. соціально-політичні умови сприяли зростанню потреби в освічених кадрах. Це було пов'язано з розвитком централізованих держав, бюрократичного апарату, судової системи та інших інституцій. Освіченість дедалі більше сприймалася як передумова професійного успіху та соціального престижу. Цей процес особливо активізувався на тлі бурхливого розвитку торгівлі, науки, медичних знань, що потребувало підготовки кваліфікованих спеціалістів. На тлі цих змін єзуїтські колегіуми стали осередками формування нової еліти – не лише духовної, а й світської. Завдяки меценатству з боку аристократії, вищого духовенства та монархів було відкрито сотні нових навчальних закладів на берегах Європи, Латинської Америки, Азії та Африки.

Паралельно із цим зростання міського населення зумовило попит на доступну та якісну освіту. Єзуїтські колегіуми зазвичай відкривалися у великих містах, культурних та адміністративних центрах, що

сприяло широкому залученню до них учнів із різних соціальних прошарків. Їх відкритість до нових соціальних реалій та здатність адаптувати навчальні програми до потреб місцевих спільнот зробили ці інституції дієвим засобом освітньої інтеграції та соціальної адаптації [1, с. 60].

Становлення навчальних закладів Ордену єзуїтів відбувалося у складних історичних умовах, на тлі глибоких релігійних трансформацій, що охопили Європу в ранній Новий час. Реформація, ініційована Мартіном Лютером та іншими ідеологами протестантизму, спричинила релігійний розкол і конфесійну фрагментацію Європейського континенту. Це викликало протидію з боку Римо-католицької церкви, яка прагнула зберегти свій вплив та відновити єдність християнського світу. У цьому протистоянні Орден єзуїтів, будучи однією з найбільш потужних сил Контрреформації, відводив важливу роль освітній сфері. Єзуїти розглядали освіту як один із найдієвіших інструментів впливу на молоде покоління та суспільство загалом [9, с. 219].

Водночас у XVIII ст. під впливом прогресивних ідей епохи Просвітництва педагогічна система єзуїтів також зазнала помітної еволюції: поряд із традиційними теологічними дисциплінами, які залишалися важливим складником навчальних програм, значно більшу роль почали відігравати природничі науки, що бурхливо розвивалися, філософія з її раціоналістичними ідеями, класична риторика як мистецтво переконання та різноманітні види мистецтва, що сприяли гармонійному розвитку особистості.

Формування унікальної за своїм змістом, гнучкістю та впливом єзуїтської педагогічної системи нерозривно пов'язане з іменами цілої плеяди видатних представників чернечого Ордену єзуїтів. Кожен із них зробив свій вагомий та часто неоціненний внесок у розроблення як фундаментальних теоретичних засад, що лягли в основу їхньої освітньої філософії, так і ефективних практичних методик навчання та комплексного виховання молодого покоління [10, с. 152].

Серед цих видатних постатей особливе місце займає *Ігнатій Лойола* – засновник і перший генерал Товариства Ісуса. У фундаментальній праці «Духовні вправи» він сформулював новаторську на той час концепцію систематичної внутрішньої роботи людини над собою, метою якої було духовне зростання та самовдосконалення [11, с. 112]. Цей твір І. Лойоли став не лише важливим та дієвим методом глибокого духовного самовдосконалення для багатьох поколінь вірян, а й заклав фундаментальні принципи глибокого самопізнання власної особистості, свідомого самоконтролю над своїми думками та вчинками, а також наполегливої цілеспрямованості у досягненні поставлених духовних та життєвих цілей. Саме ці основоположні принципи згодом лягли в основу цілісної концепції єзуїтської системи освіти та всебічного виховання молодого покоління католиків. Ця концепція стала центральним елементом не лише релігійного та духовного виховання у єзуїтських колегіумах, а й формування цілісного характеру учнів, розвитку їхніх волі та моральних якостей.

Численними послідовниками І. Лойоли були відомі інтелектуали та педагоги того часу. *Хосе де Акоста* – знаний місіонер та дослідник Нового Світу, котрий адаптував європейські освітні практики до умов Латинської Америки. Він зробив значний внесок у систематизацію різноманітних знань про відкриті європейцями землі, опрацював ефективні принципи організації освітнього процесу в місіонерських колегіумах. Акоста наголошував на нагальній необхідності гнучкої адаптації навчальних програм до специфічних місцевих умов, культурних традицій та мовних особливостей корінних народів Америки [9, с. 220].

Яків Бальде – талановитий латиномовний поет та педагог, котрий активно використовував власну вишукану поезію в навчальному процесі. У такий спосіб він перетворював вивчення латинської мови та літератури на цікавий та захоплюючий для учнів процес. Я. Бальде також розробив цінні методичні рекомендації для ефективного викладання літературних дисциплін у навчальних закладах єзуїтів.

Атанасіус Кірхер – видатний учений-енциклопедист свого часу, дослідник у різних галузях знань. Своїми численними міждисциплінарними дослідженнями він наочно демонстрував надзвичайну важливість практичного використання наукових знань у процесі навчання, заохочуючи учнів до експериментів та практичного дослідження навколишнього світу.

Указані педагоги збагатили єзуїтську систему освіти новими ідеями та підходами – від гнучкої адаптації навчальних програм до специфічних культурних умов різних країн і регіонів, де діяли єзуїтські місіонери, до активного впровадження експериментальних наукових методів безпосередньо в шкільну практику, що було значним новаторством для того часу [10, с. 152].

Прогресивні педагогічні ідеї цих та багатьох інших видатних і впливових єзуїтів було покладено в основу фундаментальної та унікальної для свого часу праці під назвою *Ratio Studiorum* («План навчання»). У цьому документі окреслювалися ключові засади організації та проведення навчально-виховного процесу в єзуїтських колегіумах. Насамперед тут акцентувалася увага на надзвичайній важливості ґрунтовного вивчення класичних мов, таких як латинська та грецька, здобутків античної

літератури, опанування ораторського мистецтва та риторики, активного та всебічного залучення учнів до безпосереднього навчального процесу через організацію публічних диспутів та яскравих театральних постановок, а також на необхідності всебічного розвитку особистості кожного учня. Процес навчання мав гармонійно поєднувати інтелектуальний розвиток спудеїв, здобуття ними знань на практичних навичок, а також їх моральне та релігійне виховання.

Зауважимо, що сама педагогічна система, що практикувалася у єзуїтських колегіумах по всій Європі та за її межами, відзначалася особливою увагою до всебічного розвитку особистості учня. Єзуїти-педагоги пропонували комплексну та ретельно опрацьовану програму навчання, яка охоплювала широкий спектр дисциплін – від опанування основ граматики та риторики до поглибленого вивчення філософії та складних питань богослів'я. Важливими елементами навчального процесу були також регулярні театральні постановки, публічні диспути та дебати на різноманітні теми, активна практика написання есе та віршів вищукою латинською мовою, яка була універсальною мовою науки та культури того часу [12, с. 5].

Особлива роль у виховному процесі відводилася формуванню внутрішньої мотивації до навчання та самовдосконалення, а також вихованню високої моральної відповідальності за свої вчинки. Учні єзуїтських колегіумів жили за чітко регламентованим розпорядком дня, який удаło поєднував інтенсивне навчання з регулярними духовними вправами, розумним дозвіллям та обов'язковою фізичною активністю, яка розглядалася як важливий елемент гармонійного розвитку [1, с. 64].

Освітній процес у єзуїтських колегіумах вирізнявся чіткою та продуманою багаторівневою структурою, що забезпечувала послідовне та глибоке засвоєння знань. Навчання розпочиналося з початкових граматичних класів, де юні спудеї старанно опановували фундаментальні основи класичних латинської та витонченої грецької мов, які були ключем до скарбниці античної культури та філософської думки, і поступово просувалося до вищих філософсько-теологічних студій, де студенти заглиблювалися у складні питання метафізики, етики та богослов'я, формуючи цілісний світогляд [1, с. 64]. Кожен етап навчання характеризувався використанням уніфікованих та детально розроблених навчальних планів, що забезпечувало системність та послідовність у викладанні різних дисциплін, а також застосуванням чітких та об'єктивних критеріїв оцінювання знань учнів, що стимулювало їх навчальну активність та прагнення до високих результатів. Ефективну та злагоджену організацію усього навчального процесу забезпечувала чітка ієрархія адміністративних та досвідчених педагогічних посадових осіб, де кожен рівень відповідав за певний аспект функціонування навчального закладу, сприяючи безперебійній роботі колегіуму.

Методика навчання в єзуїтських колегіумах відзначалася інноваційністю для того часу та була свідомо спрямована на всебічне залучення учнів до процесу пізнання нового. Викладачі-єзуїти, які нерідко були висококваліфікованими науковцями та глибоко ерудованими інтелектуалами, активно використовували різноманітні інтерактивні методи навчання, такі як жваві диспути, змістовні дебати на актуальні теми, повчальні та цікаві театральні постановки, а також інші педагогічні прийоми, спрямовані на ефективне стимулювання розвитку критичного мислення, аналітичних здібностей і важливих комунікативних навичок учнів, необхідних для успішної самореалізації у майбутньому. Окрім того, значну та важливу роль у процесі засвоєння знань відігравали різноманітні мнемонічні (техніки запам'ятовування) та наочні візуальні засоби навчання, що полегшували сприйняття складного матеріалу та сприяли кращому його запам'ятовуванню [13, с. 15].

Навчальний процес у єзуїтських колегіумах передбачав активне використання наочних матеріалів, карт та інших дидактичних засобів, що перетворювало навчання на цікавий і захоплюючий процес. Єзуїтські педагоги заохочували учнів до самостійних досліджень та творчого мислення, створюючи сприятливе середовище для інтелектуального зростання кожного з них.

Побут учнів у стінах колегіумів був чітко регламентований суворим, але водночас раціонально організованим розпорядком дня, який включав не лише обов'язкові навчальні заняття з різних предметів, а й час для спільної та індивідуальної молитви, самостійної роботи над навчальним матеріалом у бібліотеці, позакласних занять та гуртків, спрямованих на всебічний інтелектуальний, високоморальний та глибоко релігійний розвиток молодого покоління [10, с. 151].

Завдяки високим стандартам якості освіти, інноваційним педагогічним підходам та ретельно розробленій системі виховання єзуїтські колегіуми надзвичайно швидко закріпили за собою репутацію провідних навчальних закладів свого часу в усій Європі та далеко за її межами. Цей стрімкий успіх та визнання дали змогу Ордену єзуїтів за відносно короткий період часу створити розгалужену та надзвичайно ефективну мережу своїх освітніх установ, яка охопила практично всі регіони Європейського континенту, сприяла інтеграції педагогічного простору Європи, формуванню спільних освітніх стандартів та обміну передовими педагогічними ідеями.

Інноваційні ідеї та методики, що ретельно випрацьовувалися та успішно апробовувалися в одному регіоні, завдяки налагодженій внутрішній комунікації та централізованій організаційній структурі Ордену досить швидко ставали цінним надбанням колегіумів, розташованих нерідко в досить віддалених між собою регіонах Європи. Це сприяло взаємозбагаченню педагогічного досвіду, стимулювало подальший розвиток єзуїтської освітньої системи та сприяло її постійному вдосконаленню. Окрім академічної підготовки, особлива увага в єзуїтських колегіумах приділялася всебічному вихованню важливих особистісних чеснот, таких як працьовитість, цілеспрямованість у досягненні поставлених цілей, висока дисциплінованість, глибоке смирення та щире співчуття до ближнього [13, с. 14].

Такий комплексний підхід до освіти та виховання забезпечував надзвичайно високий рівень довіри до випускників єзуїтських колегіумів у суспільстві, адже вони вирізнялися не лише глибокими знаннями, а й високими моральними чеснотами, що нерідко сприяло їхньому успішному кар'єрному зростанню та давало їм змогу ставати видатними державними діячами, відомими науковцями, талановитими викладачами та відданими своїй справі місіонерами [10, с. 151].

Оригінальна єзуїтська модель освіти зробила помітний вплив на розвиток шкільної справи у Європі. Чимало навчальних закладів різних країн запозичували та адаптували прогресивні педагогічні підходи єзуїтів. Деякі з них, наприклад активні методи навчання, орієнтовані на залучення учнів до процесу пізнання та індивідуальний підхід до особистості учня, залишаються надзвичайно актуальними та широко використовуються у сучасній педагогічній практиці й сьогодні.

Вивчення історії становлення та розвитку єзуїтських колегіумів має надзвичайно велике значення для розуміння генези західноєвропейської системи освіти, її ключових принципів та основоположних ідей, а також для активного і творчого пошуку нових, ефективних та інноваційних педагогічних рішень, здатних відповісти на виклики сьогодення. Унікальний педагогічний досвід, який накопичувався у стінах цих навчальних закладів упродовж століть успішної освітньої діяльності, без сумніву, може слугувати цінним ресурсом для подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу в сучасній школі, сприяючи підвищенню його якості та ефективності.

Література:

1. Бут Я.В. Місце та роль католицьких університетів у сучасній європейській вищій освіті. *Науковий вісник НУБІП. Серія «Педагогіка. Психологія. Філософія»*. 2015. № 192. Ч. I. Київ. С. 59-Бут Я.В. Політичні та соціальні передумови виникнення католицьких університетів Західної Європи. *Нові технології навчання*. 2011. № 79. С. 128131.
2. Басенко Р. Генеза і зміст освітньо-виховного напрямку молодіжної політики ордену єзуїтів (XVI–XVII століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. № 17. С. 67–78.
3. Прах Б. Релігійні навчальні заклади повинні створити нову якість в освіті. URL: <http://credo.pro/2015/07/137636>
4. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. Львів : Свічадо, 2005. 340 с.
5. Серяков С. Джерельна база вивчення історії єзуїтського шкільництва в польській історіографії кінця 1830-х – початку 1850-х років. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2014. № 50. С. 159–164.
6. Серяков С. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії*. 2012. С. 99–140.
7. Український Католицький університет на службі Церкви та суспільству. Львів : Український Католицький університет, 2003. 128 с.
8. Радул О.С. Перші вищі навчальні заклади середньовічної Європи. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*, 2017. Вип. 36. С. 219-Поляков М.В., Савчук В.С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. Київ : Вища школа, 2004. С. 149-Серяков С.О. Єзуїтське шкільництво як чинник культурного розвитку Речі Посполитої у польській історіографії другої половини 1830-х – початку 1850-х років. *Харківський історіографічний збірник*. 2013. № 12. С.112–128.
9. Сушко О. Впроваджене Єзуїтів до Польщі. Історично-критична студія. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1904. Т. 57–58. С. 1–75.
10. Серяков С.О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2004. 20 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 321.64(476)(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.29>

РЕТРОСПЕКТИВА ОСНОВНИХ НАРАТИВІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРОПАГАНДИ В РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ У ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА О. ЛУКАШЕНКА

Ленко Леонід,

магістр ОП «Національна безпека»

Національного університету «Острозька академія»

ORCID ID: 0009-0005-3385-8390

Санжаревський Олег,

доцент кафедри національної безпеки та політології

Національного університету «Острозька академія»

ORCID ID: 0000-0001-7911-4462

Пальчевський Руслан,

доцент кафедри історії та методики навчання

Рівненського державного гуманітарного університету

ORCID ID: 0000-0003-0812-1731

У статті проведено комплексний аналіз концептуальних та практичних аспектів державної пропаганди в Республіці Білорусь протягом президентства Олександра Лукашенка. Дослідження базується на поєднанні класичних теорій політичної комунікації із сучасними підходами до вивчення процесів сек'юритизації інформаційного простору, що дає змогу розглянути еволюцію легітимізаційних наративів у відповідь на змінні політичні, соціальні та економічні умови. Автори аналізують такі ключові наративи, як «батько нації», «гарант стабільності та порядку», «борець із зовнішніми загрозами», «незамінний управлінець», «фахівець у всіх сферах», «лідер боротьби з корупцією та олігархами» та «останній захисник радянських моральних цінностей», досліджуючи їхню роль у формуванні образу «народного» лідера та забезпеченні контролю над суспільною свідомістю.

Зазначено, що на початку 1990-х років політичний курс О. Лукашенка значно відрізнявся від сучасної реальності в Білорусі. Саме у цей період його політична кар'єра отримала перший імпульс: у 1990 р. він був обраний депутатом Верховної Ради БРСР. Як народний депутат Лукашенко відкрито критикував чинний правлячий режим, акцентуючи увагу на авторитарних рисах керівництва та збереженні комуністичної ідеології. Упродовж правління О. Лукашенка було сформовано низку ключових наративів, що сприяли легітимізації його влади, які поєднували в собі як традиційні, так і інноваційні елементи державної пропаганди. Особливу увагу приділено вивченню інструментів та каналів розповсюдження пропагандистських повідомлень, серед яких – державні засоби масової інформації, освітня система, масові культурні заходи та адміністративний апарат. Саме ці важелі впливу виступають основними механізмами мобілізації населення. Аналіз соціологічних даних свідчить, що попри високий рівень споживання офіційної інформації відбувається поступове зниження довіри до державних медіа. Цей факт сприяв виникненню протестних настроїв, що підтверджує адаптивність та трансформацію пропагандистських стратегій у відповідь на виклики сучасності. Результати дослідження мають практичне значення для розуміння механізмів формування політичної свідомості та забезпечення інформаційної безпеки в умовах змінного політичного ландшафту.

Ключові слова: пропаганда, легітимізація влади, наративи, Олександр Лукашенко, державні ЗМІ, інформаційний простір, сек'юритизація, безпека, політична свідомість.

Lenko Leonid, Sanzharevskyi Oleh, Palchevskyi Ruslan. A retrospective of the key narratives of state propaganda in the Republic of Belarus during the presidency of Alexander Lukashenko

The article provides a comprehensive analysis of the conceptual and practical aspects of state propaganda in the Republic of Belarus during the presidency of Alexander Lukashenko. The research is grounded in an integrative methodological framework that combines classical theories of political communication with contemporary approaches to the securitization of the informational sphere, thereby elucidating the evolution of legitimizing narratives in response to shifting political, social, and economic conditions. Key narratives examined include «Father of the Nation», «Guarantee of Stability and Order», «Fighter Against External Threats», «Indispensable Manager», «Expert in All Fields», «Leader in the Fight Against Corruption and Oligarchs», and «Last Defender of Soviet Moral Values», which collectively contribute to constructing the image of a «people's» leader and consolidating control over public consciousness. The study notes that in the early 1990s, Lukashenko's political course differed significantly from the current reality in Belarus. It was during this period that his political career gained its first momentum: in 1990, he was elected a deputy to the Supreme

Soviet of the Byelorussian SSR. As a member of parliament, Lukashenko openly criticised the ruling regime, focusing on the authoritarian traits of the leadership and the preservation of communist ideology. During Lukashenko's rule, a number of key narratives were formed that contributed to the legitimisation of his power, combining both traditional and innovative elements of state propaganda. Particular attention is devoted to exploring the instruments and channels of dissemination – such as state media, the educational system, mass cultural events, and the administrative apparatus – which serve as the primary mechanisms for mobilizing the population. Sociological evidence indicates that despite the high consumption of official information, a gradual decline in trust toward state media has contributed to the emergence of protest sentiments, thereby confirming the adaptive and transformative character of propaganda strategies in the contemporary context. The findings bear significant practical implications for understanding the mechanisms underlying the formation of political consciousness and ensuring information security amid a dynamic political landscape.

Key words: *propaganda, legitimacy, narratives, Alexander Lukashenko, state media, informational sphere, securitization, safety, political consciousness.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімкого розвитку інформаційного простору та зростання впливу альтернативних медіа актуальність дослідження державної пропаганди набуває особливого значення. Незважаючи на значну кількість наукових праць із питань політичної комунікації та легітимізації влади, проблема системного аналізу трансформації легітимізаційних наративів у Республіці Білорусь під час президентства Олександра Лукашенка залишається недостатньо вивченою. Основна наукова проблема полягає у визначенні специфічних механізмів та каналів розповсюдження пропагандистських повідомлень, які сприяють консолідації авторитарної влади в умовах зростаючого доступу до альтернативної інформації та змін у суспільних настроях. Особливу увагу слід приділити аналізу ефективності цих стратегій серед різних соціальних груп, адже неоднорідність сприйняття державної риторики безпосередньо впливає на політичну свідомість та стабільність режиму.

Аналіз останніх досліджень. Останні наукові дослідження в галузі державної пропаганди та політичної комунікації свідчать про важливість вивчення легітимізаційних наративів як ключового інструменту політичного впливу. Зарубіжні автори, зокрема представники досліджень сек'юритизації інформаційного простору (наприклад, Метью Фрер та Оле Вейвер), підкреслюють роль державних медіа у формуванні образу безпечного та стабільного суспільства. Вітчизняні дослідники зосереджують увагу на впливі пропагандистських кампаній на політичну свідомість різних верств населення, проте, як правило, аналізують окремі аспекти цього явища. Недостатньою є комплексна оцінка трансформації легітимізаційних наративів, що адаптуються до змін внутрішнього та зовнішнього політичного контексту. Виявлено, що існуючі дослідження не завжди враховують багатофакторний характер інформаційного впливу, що обмежує можливість розуміння повної картини механізмів легітимізації влади через пропаганду в умовах сучасного інформаційного простору.

Методологія. Методологічною основою дослідження є інтегративний підхід, що поєднує загальнонаукові, філософсько-дослідницькі та спеціальні емпіричні методи. Ураховуючи специфіку об'єкта дослідження, а саме державної пропаганди в Республіці Білорусь за період президентства Олександра Лукашенка, було використано низку методів, які дали змогу глибоко проаналізувати концептуальні та практичні аспекти пропагандистської діяльності режиму.

Історичний метод дав можливість простежити еволюцію державної пропаганди в контексті політичних, економічних та соціальних змін, визначити ключові етапи та передумови формування основних наративів, таких як «батько нації», «гарант стабільності» та «останній захисник радянських моральних цінностей».

Контент-аналіз використано для ідентифікації та якісної оцінки головних смислових та ідеологічних компонентів офіційних повідомлень державних ЗМІ, освітніх матеріалів, виступів та офіційних заяв, що дало можливість визначити механізми формування політичної свідомості населення.

Дискурсивний аналіз допоміг розкрити смислові конструкції та риторичні прийоми, що лежать в основі створення образу «народного лідера» та впливу пропагандистських повідомлень на громадську думку.

Особливу увагу приділено порівняльному методу, що дав змогу зіставити ефективність і адаптивність пропагандистських стратегій у різні періоди правління О. Лукашенка, а також визначити особливості сприйняття офіційних наративів серед різних соціальних груп населення.

Окрім того, було залучено загальнофілософські дослідницькі методи, серед яких ключову роль відігравав діалектичний метод. Цей метод передбачає розгляд пропаганди як явища, що перебуває у постійному розвитку, внутрішньому протиріччі та взаємодії з іншими явищами соціально-політичного середовища. Завдяки цьому підходу вдалося виявити глибокі внутрішні взаємозв'язки та взаємозумовленість пропагандистських стратегій із політичними, соціальними та економічними умовами, що змінювалися

з плином часу. Такий підхід дав змогу не лише описати, а й пояснити динаміку і трансформації пропаганди як складного соціального феномену.

Додатково застосовувався соціологічний аналіз, що ґрунтувався на статистичних даних соціологічних досліджень, які дали змогу встановити динаміку рівня довіри населення до державних медіа, а також з'ясувати ступінь ефективності пропагандистських стратегій у різні періоди.

Комплексність запропонованих методів забезпечує всебічність та об'єктивність дослідження, підкреслюючи важливість роботи у сфері аналізу державної пропаганди та політичної комунікації. Використання такого поєднання методів дало змогу отримати результати, які мають значущість як для подальших наукових пошуків, так і для практичного розуміння механізмів інформаційної безпеки у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. На початку 1990-х років політичний курс О. Лукашенка значно відрізнявся від сучасної реальності в Білорусі. Саме у цей період його політична кар'єра отримала перший імпульс: у 1990 р. він був обраний депутатом Верховної Ради БРСР. Як народний депутат Лукашенко відкрито критикував чинний правлячий режим, акцентуючи увагу на авторитарних рисах керівництва та збереженні комуністичної ідеології. Уже в 1991 р. публікація статті з провокаційною назвою «Диктатура: білоруський варіант?» стала сигналом для початку трансформацій, у ході яких формувався ранній наратив «жорсткої руки» як єдиний спосіб вирішення кризових проблем [9]. Застосовуючи риторичні запитання щодо свободи підприємницької діяльності та торгівлі, Лукашенко конструював образ лідера, здатного вивести країну з кризи, що невдовзі принесло йому значну підтримку серед широких верств населення.

Під час передвиборчої кампанії акцент робився, насамперед, на візії кандидата, що давало змогу заручитися вагомою підтримкою – близько 56% виборців. Проте вже тоді критики, а саме Сергій Антончик, звинувачували Лукашенка у формуванні корумпованого оточення, що супроводжувалося цензурою та маніпуляцією інформацією. Прикладами таких випадків були «білі плями» у пресі [1]. Незважаючи на це, завдяки організованим інсценізаціям нападу чи замаху на життя іншого кандидата Лукашенко формував образ незамінного рятівника, що давало йому змогу ефективно адаптувати свої наративи у відповідь на політичні виклики.

Упродовж правління О. Лукашенка було сформовано низку ключових наративів, що сприяли легітимізації його влади, які поєднували в собі як традиційні, так і інноваційні елементи державної пропаганди.

«Батько нації». Цей комплексний образ базується на несподіваних візитах Лукашенка до білоруських підприємств, що створювало враження його щирої турботи про людей та здатності вирішувати проблеми «на місцях». Основними каналами поширення цього наративу виступали пряме спілкування з громадянами та трансляції через державні ЗМІ. Наприклад, поїздки на рідну місцевість, де президент сам керує автомобілем, додатково підкріплювали образ «з народу», що знаходив відгук у свідомості населення [5].

«Гарант стабільності та порядку». У цьому наративі акцент робився на здатності президента ефективно вирішувати гострі соціальні конфлікти та відновлювати справедливість [7]. Особливо яскраво цей образ проявився під час подій 2010 р., коли Лукашенко заявляв, що «у Білорусі не буде Майдану». Трансляція таких заяв за допомогою державного телебачення посилювала впевненість громадськості у здатності влади зберігати стабільність.

«Борець із зовнішніми загрозами». Цей динамічний наратив еволюціонував відповідно до змін військово-політичної ситуації у регіоні. Він передбачав боротьбу як із західним впливом, так і з надмірним впливом росії. Під час переговорів із Москвою в 2019 р. Лукашенко, відкидаючи вимоги щодо створення єдиної валюти, підкреслював незалежність Білорусі, використовуючи як державні медіа, так і соціальні мережі для поширення цього меседжу [3].

«Незамінний управлінець». Формуючи цей образ, президент підкреслював свою здатність оперативно реагувати на економічні кризи. У 2011 р., оголосивши антикризовий план із підвищенням заробітних плат та контролем цін, він позиціював себе як єдину особу, здатну уникнути «соціального колапсу».

«Фахівець у всіх сферах». Завдяки численним публічним виступам, де Лукашенко ділився практичними порадами з аграрної чи виробничої діяльності, створювався образ політика, що володіє глибокими знаннями у різних галузях [8]. Трансляція цих виступів через державне телебачення та Інтернет сприяла консолідації позитивного іміджу.

«Лідер боротьби з корупцією та олігархами». На початкових етапах правління президент порівнював ситуацію в Білорусі з іншими пострадянськими країнами, де олігархи захопили владу. Демонстративне

ініціювання кримінальних справ проти високопосадовців, як у випадку з арештом керівника концерну «Нафтан», послужило доказом його непохитності у боротьбі з корупцією [6].

«Останній захисник радянських моральних цінностей та збереження державності» [9]. Це наратив, що поєднував історичну пам'ять про стабільність 1990-х років із сучасною політичною реальністю, знаходив відгук серед старшого покоління та тих, хто сприймав традиційні цінності як основу національної ідентичності.

«Хочете як в Україні?». У президентських кампаніях 2015 та 2020 рр. чинна влада активно використовувала антиукраїнські наративи російської пропаганди. Активним провідником цього наративу російської пропаганди є саме білоруська влада, яка активно використовує його у внутрішньополітичних цілях. Цей наратив активно використовується білоруською пропагандою для того, щоб відтінити на тлі українських проблем, пов'язаних із революцією 14-го року, ті проблеми, які є всередині Білорусі, насамперед демобілізувати суспільство на будь-яку політичну активність. Показати, що будь-які виступи проти влади загрожують розвалом держави. Українська ситуація розглядається як негативна з того погляду, що може призвести до дестабілізації становища й утручання третіх країн у внутрішньополітичний порядок денний Білорусі, тобто так званий «майданоекспорт», і що Україна нібито експортує своїх «екстремістів» для дестабілізації ситуації у сусідніх країнах.

Канали поширення цих наративів були різноманітними: окрім традиційних державних ЗМІ, значну роль відігравали система освіти (зокрема, шкільні підручники та профілактичні заходи у вишах), масові культурні події, адміністративний апарат та організація спеціальних програм для молоді. Як приклад можна навести «Білоруський республіканський союз молоді» [4]. Таке багатоканальне просування наративів давало змогу централізовано формувати інформаційний простір, мобілізуючи населення та посилюючи легітимізацію влади.

Аналіз інформаційних кампаній свідчить, що до 2020 р. білоруська пропаганда характеризувалася високою структурованістю та системністю, що відображалось у сталих каналах розповсюдження повідомлень і ключових меседжах наративів. Головні теми – стабільність, мир, соціальні гарантії, образ незамінного лідера та національна ідентичність. Поза суто політичними аспектами висвітлювання таких тем було спрямоване на різні соціальні групи.

За умовною класифікацією населення старше покоління та сільське населення демонстрували високу лояльність до державних меседжів, оскільки ці наративи апелювали до їхніх традиційних цінностей і потреб у соціальному захисті [10]. Серед міського населення середнього віку реакція була змішаною: частина підтримувала владу через страх перед невідомістю, тоді як інші відчували розчарування через економічну стагнацію. Молодь, маючи доступ до альтернативних джерел інформації, а саме Інтернет, була менш сприйнятливою до офіційних повідомлень, що знижувало ефективність пропагандистських кампаній у цьому сегменті [11].

Статистичні дані свідчать про високий рівень споживання державних медіа серед населення (наприклад, у 2011 р. 86% респондентів регулярно дивилися білоруське телебачення), проте рівень довіри до них залишався низьким. Із плином часу, зокрема у 2017–2018 рр., довіра до державної влади й інституцій значно знизилася, що вказує на вичерпання ресурсу традиційних наративів і сприяло початку масових протестних рухів [2].

Аналіз історії розвитку пропаганди в Республіці Білорусь за період із 1994 по 2020 р. дає змогу зробити висновок, що формування легітимізаційних наративів О. Лукашенка було поступовим і залежало від політичних, соціальних та економічних умов. На початку своєї політичної кар'єри президент прагнув позиціонувати себе як борець із корупцією та прихильник реформ, проте дуже швидко його риторика набрала авторитарних відтінків: концентрація влади в одних руках, придушення опозиції та контроль над медіа стали характерними рисами режиму. Основні наративи режиму – «батько нації», «гарант стабільності», «борець із зовнішніми загрозами», «незамінний управлінець», «фахівець в усіх сферах», «лідер боротьби з корупцією» та «останній захисник радянських моральних цінностей». Усі ці наративи активно просувалися через державні ЗМІ, систему освіти, адміністративний апарат та культурно-мистецькі заходи. Постійне використання цих інструментів сприяло формуванню образу лідера, здатного об'єднати народ, забезпечити соціальний захист та зберегти державний суверенітет.

На початкових етапах своєї політичної кар'єри О. Лукашенко позиціонував себе як реформатор, борець із корупцією та прихильник економічної стабільності. Він ефективно використав суспільне незадоволення хаосом перехідного періоду 1990-х років, щоб сформувати образ «незамінного управлінця», який може гарантувати порядок і соціальний захист. У цей час наративи влади базувалися на критичному ставленні до олігархічних структур, запозичених із сусідніх пострадянських країн, а також на підкресленні необхідності сильної централізованої влади.

Незважаючи на первинну успішність пропагандистської кампанії, з часом зниження довіри до державних інституцій і обмежений доступ до альтернативної інформації призвели до зменшення ефективності традиційних наративів. Це, своєю чергою, стало одним із чинників початку масових протестних рухів, що свідчить про трансформацію інформаційного простору в умовах змінних політичних реалій.

Література:

1. 27 років тому Олександр Лукашенко вперше виграв вибори в Білорусі. Тоді він критикував комуністів, обіцяв побороти корупцію і зробити пресу вільною, а у свою команду набирав молодь. *Бабель*. 2021. URL: <https://babel.ua/texts/66529-27-rokiv-tomu-oleksandr-lukashenko-vpershe-vigrav-vibori-v-bilorusi-todi-vin-kritikuvav-komunistiv-obicyav-poboroti-korupciyu-i-zrobiti-presu-vilnoyu-a-u-svoyu-komandu-nabirav-molod>
2. 30 лет с громкого «покушения» на Лукашенко под Лиозно – что тогда было. *Наша Ніва*. 2024. URL: <https://nashaniva.com/ru/345035>
3. Бізнесові кола Білорусі більше довіряють недержавним ЗМІ. *Детектор медіа*. 2011. URL: <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/8428/2011-12-15-biznesovi-kola-bilorusi-bilshe-doviryayut-nederzhavnym-zmi/> (дата звернення: 15.01.2024).
4. Встреча Путина и Лукашенко: программа интеграции появится к концу года? *BBC News*. 2019. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-49028640>
5. Гроші, ідеологія: у Білорусі молодь заганняють у «комсомол». *Радіо Свобода*. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29583717.html>
6. Дриндова О. Вітер змін. Причини політизації та солідаризації білоруського суспільства. *Zaxid.net*. 2020. URL: https://zaxid.net/viter_zmini_n1505608?
7. Какие поручения дал Лукашенко после осмотра экспериментальных полей на своей малой родине. *SB.BY*. 2022. URL: <https://www.sb.by/articles/istoricheskij-moment-belorusskiy-apk-vykhodit-na-novyy-uroven.html>
8. Лукашенко о перспективе выращивания озимого ячменя: это переломный момент в сельском хозяйстве. 2022. URL: <https://news.sb.by/articles/lukashenko-o-perspektive-vyrashchivaniya-ozimogo-yachmenya-eto-perelomnyy-moment-v-selskom-khozyayst.html>
9. Мінджоса С. Урок истории от тирана: 1 сентября Лукашенко пришел с пропагандой к студентам. 24. 2022. URL: https://24tv.ua/ru/lukashenko-1-sentjabrja-vystupil-so-svoej-propagandoj-pered-shkolnikami-i-studentami-24-kanal_n2148814
10. Молочные войны с Белоруссией. Хроника событий. *Агроинвестор*. 2016. URL: <https://www.agroinvestor.ru/regions/photo/477-molochnye-voyny-s-belorussiey-khronika-sobytyi/>
11. Як Білорусь стала диктатурою. Урок для українців. *LB.UA*. 2021. URL: https://lb.ua/news/2021/11/25/499384_yak_bilorus_stala_diktaturoyu_urok.html

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 323.113(437.3)(=161.2):355.01(470:477)-054.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.30>

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД У ЧЕХІЇ НА ПІДТРИМКУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В 2014–2024 РОКАХ

Малацай Ірина,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-5094-1082

У статті розглянуто багатовимірну діяльність українських громад у Чеській Республіці в контексті повномасштабної російсько-української війни, що розпочалася 24 лютого 2022 р. Першочергово увага зосереджується на ролі українських громадських об'єднань як чинників підтримки біженців, збереження української культури за кордоном, а також адвокації інтересів України в європейському суспільстві. Досліджено, як історичні традиції еміграції українців початку XX ст. стали підґрунтям для формування стійких діаспорних структур, здатних ефективно реагувати на сучасні виклики війни. Особливу увагу приділено діяльності Координаційної ради українських організацій у ЧР, заснованої у 2002 р., а також окремих громадських ініціатив, які виникли після повномасштабного вторгнення росії в Україну. Розглянуто форми допомоги, зокрема: гуманітарну, психологічну, правову підтримку, організацію масових акцій солідарності, культурно-освітніх заходів, а також збір коштів на потреби Збройних сил України. Підкреслено важливість міжсекторальної взаємодії між українськими громадськими організаціями, чеськими державними структурами та міжнародними організаціями. Наголошено на україноцентричному характері діяльності громад, що сприяє формуванню позитивного іміджу України в Європі. Водночас виокремлено проблеми, пов'язані з фінансовими труднощами, міжорганізаційною конкуренцією та інформаційною війною. Вивчення цих процесів не лише дає змогу зафіксувати важливі прояви солідарності та самоорганізації діаспори, а й поглиблює розуміння новітніх тенденцій у розвитку транскордонних мереж підтримки, що формуються в умовах глобальних криз. Стаття є спробою системного аналізу розвитку українських громад у Чеській Республіці в умовах війни та їх значення у формуванні культурної, соціальної й політичної підтримки України за кордоном.

Ключові слова: громадські організації, еміграція, українська діаспора, російсько-українська війна, Чехія, вимушені переселенці.

Malatsai Iryna. Activities of Ukrainian communities in the Czech Republic in support of Ukraine during the Russian-Ukrainian war in 2014–2024

The article examines the multidimensional activities of Ukrainian communities in the Czech Republic in the context of the full-scale Russian-Ukrainian war that began on 24 February 2022. The primary focus is on the role of Ukrainian civil society organisations as factors in supporting refugees, preserving Ukrainian culture abroad, and advocating for Ukraine's interests in European society. It examines how the historical traditions of Ukrainian emigration in the early 20th century became the basis for the formation of stable diaspora structures capable of effectively responding to the modern challenges of war. Particular attention is paid to the activities of the Coordinating Council of Ukrainian Organisations in the Czech Republic, founded in 2002, as well as to individual public initiatives that emerged after Russia's full-scale invasion of Ukraine. The article examines various forms of assistance, including humanitarian, psychological and legal support, the organisation of mass solidarity actions and cultural and educational events, as well as fundraising for the needs of the Armed Forces of Ukraine. The article emphasises the importance of cross-sectoral cooperation between Ukrainian civil society organisations, Czech state structures and international organisations. It highlights the Ukraine-centric nature of the communities' activities, which contributes to the formation of a positive image of Ukraine in Europe. At the same time, problems related to financial difficulties, inter-organisational competition and information warfare are highlighted. Studying these processes not only allows us to record important manifestations of solidarity and self-organisation within the diaspora, but also deepens our understanding of the latest trends in the development of cross-border support networks that are forming in the context of global crises. The article is an attempt at a systematic analysis of the development of Ukrainian communities in the Czech Republic in the context of war and their significance in shaping cultural, social, and political support for Ukraine abroad.

Key words: civil society organisations, emigration, Ukrainian diaspora, Russian-Ukrainian war, Czech Republic, displaced persons.

Постановка проблеми. Повномасштабне військове вторгнення 24 лютого 2022 р. стало початком відліку нового етапу російсько-української війни. Активні військові дії стали причиною масового переселення українських громадян за кордон, змусили їх стати біженцями, які мали рятувати власні життя та своїх рідних. Однією з країн, яка всебічно з перших днів війни допомагала й сьогодні продовжує

підтримувати українських громадян за кордоном, є Чеська Республіка. Майже як і сто років тому, Чехія знову стала країною, що надала підтримку українцям, які змушені залишати свої домівки, рятуючи родини і дітей від російського «звільнення».

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питання ролі та впливу українських громад у Чехії, їхньої діяльності на підтримку України та українців, які під час російсько-української війни 2014–2024 рр. опинилися в категорії осіб, що потребують захисту від російської військової агресії. Усвідомлення необхідності збереження демократичних цінностей як основи існування вільного суспільства пов'язано з проявами громадянської свідомості та відповідних дій. Діяльність українських громад у Чехії є сторінкою сучасної історії України, яка відображає настрої європейського суспільства та потребує нашої уваги. Стаття є однією з перших спроб проаналізувати та визначити головні напрями діяльності українських громад на підтримку України під час російсько-української війни.

Аналіз останніх публікацій та джерел. Дослідження процесу створення та діяльності українських громад у ХХ – на початку ХХІ ст. було й залишається одним з актуальних напрямів у контексті вивчення життя української діаспори за межами України. Багатовекторність проблеми діяльності українських громад в еміграції є полем досліджень для фахівців низки соціогуманітарних наук, таких як соціологія, історія, економіка, демографія та ін. Вивчення історії діяльності українських громад, їх згуртування в умовах сучасних викликів із метою вирішення проблем соціально-правового становища громадян України є беззаперечним підтвердженням потужної ініціативності, свідомої громадянської позиції української діаспори.

Попередньо дослідники акцентували увагу на діяльності українських громад стосовно саме трудової міграції, взаємодії українців та місцевого населення, адаптації новоприбулих українців, а також на самоорганізації в освітньо-культурній площині (вивчення мови, збереження національних традицій, проведення різноманітних культурних заходів) [1–4]. Вагомим компонентом у процесі вивчення становлення української діаспори за кордоном, у тому числі в Чехії, є праця В.П. Трощинського та А.А. Шевченка [5]. Аналізу історичних традицій та сьогодення українців у Чехії присвячено роботи С.М. Мотрук [6; 7], де авторка зазначає етапи еміграції українців до Чехії у різні історичні періоди та формування потужних діаспоральних центрів, указуючи на характерні особливості їхньої діяльності впродовж ХХ – на початку ХХІ ст. Причини збільшення українських мігрантів протягом 2014–2019 рр. та визначення своєрідності української громади в ЧР стали предметом дослідження М. Бачинської, яка наголошує на сталому збільшенні українських громадян-заробітчан, які, своєю чергою, сформували емігрантську громаду в Чехії й переважну частину якої становить молодь [8]. Вагомим джерелом дослідження питання історії діяльності українських громад є культурно-політичний місячник для українців у Чеській Республіці «Рогоһу», який був заснований у 1994 р. громадською організацією «Українська ініціатива в Чеській Республіці» та виходить за підтримки Міністерства культури Чехії. Видання інформує про українське життя в Чехії та Україні, містить чимало інтерв'ю, аналітичних матеріалів, які стосуються різноманітних напрямів суспільно-політичного міжнародного життя та культурні огляди.

Важливість питання взаємодії громад з українськими громадянами, які оселяються за кордоном, особливості створення нових організацій та їхня діяльність – саме цим питанням присвячено низку науково-практичних конференцій, організованих Міжнародним інститутом освіти, культури та зв'язків із діаспорою (МІОК) у 2019 та 2021 рр. [9]. У листопаді 2024 р. відбувся симпозіум на тему: «Співпраця неурядових організацій із місцевими органами влади для адвокації питань українських воєнних мігрантів у країнах Вишеградської групи». На платформі, де були представлені знані фахівці, науковці, представники органів місцевої влади та громадських організацій, відбулося обговорення питань про важливість розуміння сучасних міграційних процесів, які особливо посилюються з початком російсько-української війни, адже масова вимушена міграція українців стала новим викликом не лише для України, а й для її сусідів – країн Вишеградської групи [10].

Виклад основного матеріалу. Дієва та всебічна допомога українцям від чеського громадянського суспільства була присутня від початку загострення російсько-українського протистояння, з 2014 р., після окупації Криму, коли кілька тисяч українців були змушені залишити свої домівки та емігрувати до країн Європи, у тому числі й до Чехії, де від початку 90-х років ХХ ст. сформувалася чисельна українська громада. Здебільшого це були українці, які після розпаду СРСР шукали можливостей власної реалізації та покращення свого життєвого рівня.

Згідно з переписом населення, на березень 2011 р. в ЧР мешкало близько 130 тис. українців. Перепис 2021 р. засвідчив, що 78 тис. осіб зазначили себе українцями, майже третина з яких мешкала в Празі. За даними обліку чеських державних органів, у 2021 р. дозвіл на працю у Чехії мали понад 180 тис. громадян України. Уже на початок 20-х років ХХІ ст. ЧР стала другою країною після Польщі в межах

Євросоюзу, де сформувалася найбільша українська громада. До початку повномасштабного вторгнення до ЧР для навчання або роботи приїжджало багато жителів колишніх пострадянських країн, і значну кількість серед яких становили громадяни України [11]. Згідно з інформацією МВС Чехії, станом на 30 червня 2024 р. в Чехії проживали 559 тис. 836 українців. Це 53% із загальної кількості іноземців у країні (1 млн 56 тис. 626 осіб). Із загальної кількості тимчасовий захист отримали 360 230 осіб, 360 560 – постійне проживання, 335 835 – тимчасове проживання [12].

Бажання не відчувати себе відірваними від домівки, збереження мовно-культурних традицій, потреба у спілкуванні, а також необхідність у взаємопідтримці та взаємодопомозі у розв'язанні різноманітних питань посприяли створенню українцями цілої низки громадських та культурних організацій. В умовах сьогодення, коли Україна продовжує боротися за свої незалежність і майбутнє, співпраця між владою та громадськими організаціями стала не просто корисною – вона стала прикладом справжнього державно-суспільного партнерства.

Відлік створення українських громадських об'єднань у сучасній історії припадає на початок двохтисячних років. Так, у 2002 р. кілька громадських об'єднань ініціювали створення спільної Координаційної ради українських організацій у Чехії, до якої увійшли: «Голос України», «Союз українців Богемії», «Українська європейська перспектива», «Асоціація української громади в ЧР», «Українська профспілка в ЧР», «Український народний дім у ЧР», «Рута», видання часопису «Український журнал», «Європейський конгрес українців», «Джерело», «Об'єднання українців та прихильників України», «Форум культур», «Українська ініціатива в ЧР», Товариство українців у Чехії «Берегиня», «Празький Майдан», «Міжнародна асоціація українців «Євромайдан» та ін. [13]. Пріоритетними напрямками діяльності об'єднань були і залишаються координація спільних дій та заходів, інформаційний обмін, а також презентація української меншини у взаємодії з офіційними установами в Чехії.

Важливим кроком діяльності Координаційної ради стала спільна заява від 15 березня 2019 р. до парламенту, уряду, політичних партій та громадськості Чеської Республіки. У заяві йшлося про важливість підтримки України в її боротьбі з російською агресією та про необхідність посилення міжнародного тиску на росію, яка, порушуючи всі міжнародні зобов'язання, уже п'ятий рік веде відкриту збройну агресію проти України. У документі, зокрема, наголошувалося: «Ми, українці Чехії, представники понад 100-тисячної української громади, яка проживає у Чехії, звертаємося до Парламенту, Уряду, Президента, політичних партій та громадськості Чеської Республіки із закликом підтримати Україну у її протистоянні агресії з боку Росії, однозначно виступити проти спроб поставити під сумнів територіальну цілісність України, посилити тиск на Росію, зокрема шляхом посилення економічних санкцій проти кремлівського керівництва з тим, щоб змусити його повернутися в рамки міжнародного права. Чеські українці завжди були і завжди будуть відповідальними членами чеського суспільства, які роблять свій внесок у процвітання Чехії» [14]. Варто зазначити, що від часу заснування Координаційна рада значно розширилася та посилила свій вплив за рахунок долучення нових ГО. Так, на 2023 р. вона об'єднувала 25 громадських організацій українців Чехії, що дає підставу стверджувати про спроби налагодити спільну організаційну діяльність, аби мати більший громадський вплив.

У цілому діяльність ГО є досить різнобічною в контексті допомоги українцям, які виїхали до Чехії унаслідок війни, та спрямована на збір коштів, закупівлю ліків і різноманітних медичних засобів. Вагому допомогу українцям під час війни надають окремі громадські об'єднання. Так, однією з перших, що були започатковані на етапі розбудови відносин незалежної України та Чеської Республіки, стала «Українська ініціатива в Чеській Республіці», заснована в 1994 р. Організація, яка є членом Європейського та Світового конгресів українців, співпрацює з різними установами та неофіційними організаціями не лише в Чехії, а також всебічно підтримує Україну, намагаючись донести до європейської спільноти правдивість у взаємовідносинах України з росією [15]. На сторінках власного видання «Рогоху» розміщується інформація про ситуацію в Україні, історичні матеріали, відомості про спільні заходи, культурні проекти. Ще в 2016 р. «Українська ініціатива» започаткувала проведення курсів адаптації для новоприбулих українців зі Сходу України. Від початку робота була спрямована на ознайомлення переселенців із законодавством ЧР, що регулює перебування іноземців у країні, а також із можливостями працевлаштування та захисту робітників, можливостями започаткування підприємницької діяльності, медичного, соціального страхування, системи оподаткування, отримання освіти в Чехії. Тобто організація допомагала громадянам України, які рятувалися від війни, пристосовуватися до нових умов, налагоджувати повсякденне життя та знайомитися із самою Чехією, її звичаями, історією, культурою й т. ін. [16].

Прикладом співпраці української діаспори з громадянським суспільством Чехії та Словаччини стало об'єднання для збору коштів на допомогу ЗСУ, а також взаємодія лідерів думок та бізнесу. У цьому

контексті важливою є діяльність організації «Українська традиція у Чехії», яка є дочірньою компанією «Української ініціативи в Чехії». У листопаді 2014 р. в Чехії був заснований Український бізнес-клуб, який консолідував навколо себе потужні бізнеси та впливових підприємців. Після лютого 2022 р. ключовим напрямом їхньої діяльності став збір коштів та вирішення цілої низки важливих логістичних, гуманітарних та фінансових питань. Підтримавши ініціативу «Дрон за Україну» разом з Європейським конгресом українців, до другої річниці початку повномасштабного вторгнення було зібрано понад 2,5 млн чеських крон [17].

Міжнародна громадська організація «Українська Європейська перспектива», яка була заснована в 2011 р., уже під час російсько-української війни розгорнула активну діяльність із допомоги українським військовим, цивільним лікарням та військовим шпиталям. Уся допомога надходить безпосередньо до українських бійців, які перебувають на передових рубежах оборони України. Громадська організація допомагає як із лікувальним обладнанням, так і ліками та медичними засобами, які не заборонені для перетину кордону. Також організація надає допомогу людям, які постраждали від війни в Україні та вимушено переселилися до Чехії. Ідеться в тому числі й про емоційну підтримку, яка потребує фахових знань основ психології [18].

Організація та проведення громадських масових акцій, метою яких є привернення уваги до збройного конфлікту на Сході України та анексії Криму, є ще одним напрямом підтримки України. На початку 2017 р. українці Праги доєдналися до Всесвітнього протесту «Зупиніть війну Путіна в Україні». Аналогічні акції солідарності з Україною відбувалися в десятках країн світу, серед яких – Латвія, Франція, Німеччина, Нідерланди, Болгарія, Ізраїль, США та Австралія [19]. У Чехії активно працюють місцеві осередки міжнародних громадських організацій, що займаються наданням гуманітарної допомоги українським громадянам. Міжнародна організація з міграції (МОМ) здійснює збір та надання інформації про наявні програми та ресурси, спрямовані на допомогу в отриманні продуктових наборів, одягу та інших необхідних речей [20].

Від початку повномасштабного вторгнення активізувалася волонтерська діяльність, до якої долучилися чехи та українці. Невеликі хаби для збору коштів, медикаментів, харчів, одягу організовували окремі люди або цілі родини, тим самим демонструючи власну громадянську позицію [21]. Празькі волонтери з ГО «Допомагаємо Україні разом» активно працювали з військовими та їхніми сім'ями ще від 2015 р., надавши допомогу на 180 тис. грн [22].

Поряд із соціально-гуманітарними та волонтерськими центрами громадських організацій активно діють культурно-мистецькі та освітні товариства українців у Чехії. Одним із найбільш знаних є українське культурне товариство «Родина» (м. Прага) на чолі з Йосипом Климковичем. У 2023 р. зібрані ним кошти були передані на потреби ЗСУ [23]. З-поміж інших громадських організацій варто звернути увагу на створену в 2014 р. «Українську ініціативу Південної Моравії». Від часу заснування представники організації проводили масові акції на підтримку українського Майдану, збирали гуманітарну допомогу для українців на початку військового вторгнення росії, інформували чеське суспільство про актуальну ситуацію в Україні. Значною мірою діяльність організації спрямована на презентацію України та її культури в Чехії з метою збереження українських традицій. Від березня 2022 р. діяльність організації зосередилася навколо Українського центру в Брно, де українці й зараз продовжують отримувати консультативні послуги. Центр став місцем можливості реалізації ідей українських мігрантів у Чехії й залишається простором для творчості та взаємопідтримки [24]. Із метою збереження української культури за ініціативи українського об'єднання «Берегиня» починаючи від 2016 р. у Празі проходить «День вишиванки», який із 2024 р. отримав формат фестивалю. Зібрані кошти організатори передають на підтримку Організації допомоги біженцям [25].

У 2023 р. у Празі була створена «Спілка «Центр», метою діяльності якої стали поширення української культури та взаємна інтеграція українців та чехів, налагодження діалогу між спільнотами, щоб уникати напруженості, яку можуть використовувати опоненти (інші рухи, незацікавлені у підтримці України Чехією). Усі заходи організації спрямовані на поширення презентації української культури в європейському просторі. Як зазначають співзасновники «Спілки», головні засади успішної діяльності всіх громадських об'єднань, що ведуть до перемоги, – це єдність і довіра, об'єднання та координація спільних зусиль для досягнення більш стратегічного рівня [26].

Важливим етапом розширення діяльності українських громад стало підписання між Україною та ЧР спільної Декларації про створення Центру єдності України в Чехії у травні 2025 р. Цей документ є свідченням підтримки української громади в Чехії чеською владою, суспільством та українським урядом. За попередніми домовленостями було визначено, що важливим компонентом взаємодії громадських організацій має стати створення українського хабу в Празі як центру національного життя українців

в ЧР. На початок травня 2025 р. в Чехії перебувало 390 тис. українців зі статусом тимчасового захисту, а загалом у країні проживає близько 600 тис. осіб. Українська громада є найбільш чисельною у країні. Декларації про створення центрів єдності України укладено також з Іспанією, Німеччиною, Францією [27].

Варто зазначити, що діяльність громадських організацій має україноцентричне спрямування, що схвально впливає на формування позитивного іміджу країни у світі та донесення правдивої інформації про Україну. Поряд з тим існує низка викликів, пов'язаних із недостатністю фінансових ресурсів, непорозуміннями між окремими організаціями, впливом російської пропаганди, яка шкодить процесу консолідації організацій, і тому прагнення вибудовувати внутрішню та зовнішню комунікацію є одним із головних завдань перед громадськими об'єднаннями. Ураховуючи високу самоорганізацію українських громад, варто зазначити, що цілеспрямованість українців дає змогу бути самодостатніми активними учасниками соціально-економічного та культурного розвитку чеського суспільства, а взаємодія та підтримка України у війні проти росії – сподіватися на тісну політичну та економічну співпрацю в майбутньому європейському просторі.

Висновки. Отже, громадські об'єднання виконують важливі комунікативні та посередницькі функції, які спряють прискоренню адаптації українських біженців у чеському суспільстві. Ураховуючи багаторічний досвід діяльності та налагоджені зв'язки, українські ГО в Чехії вирішують безліч організаційних питань та адвокатуєть інтереси громадян України, які потребують захисту, перед державними установами Чеської Республіки. Беззаперечно, важливою є роль ГО, окремих родин і чеських українців: бізнесменів, священників, науковців, педагогів, діячів культури у збереженні та розвиткові українського соціокультурного середовища в ЧР. Ця роль значно посилилася від початку російської збройної агресії проти України, унаслідок чого сотні тисяч новоприбулих громадян України постали перед багатьма викликами і потребували підтримки та допомоги в питаннях: правових, побутових, фінансових, гуманітарних та ін.

Не менш важливим аспектом підтримки України є волонтерська діяльність українців Чехії: збори коштів, благодійні внески на зброю та медичне забезпечення сил оборони, організаційна та логістична підтримка надання допомоги тощо. Аналіз діяльності українських громад у Чеській Республіці з надання допомоги співвітчизникам під час російсько-української війни становить окремий сегмент сучасної історії України. Цей напрям дослідження відкриває перспективу осмислення глибинних суспільних змін, зокрема трансформації української ідентичності та становлення громадянської свідомості в умовах воєнного конфлікту та масової міграції.

Таким чином, досвід українських громад за кордоном стає релевантним джерелом для подальшого аналізу транснаціональних практик опору, взаємодії та соціальної згуртованості.

Література:

1. Мотрук С.М. Українці Чехії: історичні традиції, сучасне становище та перспективи етнокультурного розвитку. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. Т. 22. С. 485–503.
2. Мотрук С.М. Становище українців у Чехії у XX – на початку XXI століть. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2004. Вип. 74–76. С. 92–96.
3. Цуп О. Україністика в Чехії. Витоки і сучасні тенденції розвитку. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsup_Olena/Ukrainistyka_v_Chekhii_vytoky_i_suchasni_tendentsii_rozvytku.pdf?PHPSESSID=s8t3705pu1ih9468rj8hpaq322 (дата звернення: 04.08.2025).
4. Корсак Р.В. Економічне співробітництво України і Чехії (кін. XX – поч. XXI ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2005. Вип. 13. С. 177–180.
5. Трошинський В.П., Шевченко А.А. Україна крізь віки. *Українці у світі* / за заг. ред. В. Смолія. Київ: Альтернативи, 1999. Т. 15. 352 с.
6. Мотрук С.М. Історичні традиції та сьогодення української громади в Чехії. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 56. С. 60–69.
7. Мотрук С.М. Міграція українців до Чеської Республіки в умовах європейських інтеграційних процесів XXI ст. *Європейські історичні студії*. 2020. № 15. С. 61–76. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1312552.pdf> (дата звернення: 10.07.2025).
8. Бачинська М. Українці в Чехії: сучасні реалії та перспективи. *Українські громади за кордоном: нові точки відліку*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 22 квітня 2021 р. Львів, 2021. С. 8–13. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2236/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%20%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B0%20%20%D0%A7%D0%B5%D0%BF%D0%B5%D0%BB%D1%8C2021_compressed.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 13.07.2025).

9. Українські громади за кордоном: нові точки відліку. *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 22 квітня 2021 р. Львів, 2021. 158 с. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2236/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%20%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B0%20%20%D0%A7%D0%B5%D0%BF%D0%B5%D0%BB%D1%8C2021_compressed.pdf?sequence=1&isAllowed=y
10. Симпозіум «Співпраця неурядових організацій із місцевими органами влади для адвокації питань українських воєнних мігрантів у країнах Вишеградської групи» / Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків із діаспорою (МІОК) (Україна). 9 грудня 2024 р. URL: <https://vsesvit.miok.lviv.ua/news/103> (дата звернення: 10.04.2025).
11. Як живуть українці в Чехії. URL: <https://migrant.biz.ua/chexiya/zhittya-cz/ukraintsi-v-chekhii.html/amp> (дата звернення: 20.07.2025).
12. Стало відомо, скільки українців проживає у Чехії. 20.08.2024. URL: <https://gromada.cz/2024/08/20/stalo-vidomostilky-ukraintsi-v-prozhyvaie-v-chekhii/> (дата звернення: 02.07.2025).
13. Сайт посольства України в Чеській Республіці URL: <https://czechia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/361-ukrajinci-v-chehiji/5100-sklad-koordinacijnoji-radi-kerivnikiv-ukrajinskykh-organizacij-v-chr> (дата звернення: 02.07.2025).
14. Заява українських організацій у Чехії до 5-ї річниці від початку відкритої збройної агресії росії проти України. 18.03.2019. URL: <https://u-e-p.eu/2019/03/18/zaiava-ukrajinskykh-orhanizacij/> (дата звернення: 04.04.2025).
15. Офіційна сторінка громадської організації «Українська ініціатива в Чеській Республіці». URL: <https://www.ukrajinci.cz/ua/o-nas> (дата звернення: 04.07.2025).
16. Офіційна сторінка часопису для українців у ЧР «Porohy». URL: <https://www.ukrajinci.cz/ua/casopis-porohy/> (дата звернення: 22.07.2025).
17. Довіра – валюта допомоги: як працює ініціатива «Дрони за Україну». *Porohy*. № 1/2025, рік XXXIII. С. 9–15. URL: <https://www.ukrajinci.cz/files/files/f11457-Porohy-1-2025-web.pdf> (дата звернення: 01.08.2025).
18. Українська Європейська Перспектива (УЄП). URL: <https://u-e-p.eu/> (дата звернення: 05.08.2025).
19. Столиця Чехії долучилася до всесвітнього протесту «Зупиніть війну путіна в Україні». 21.01.2017. URL: <https://u-e-p.eu/2017/01/21/stolicya-chexiyi-doluchilasya-do-vsesvitnogo-protestu-zupinit-vijnu-putina-v-ukrayini/> (дата звернення: 20.06.2025).
20. Гуманітарна допомога громадянам України в Чеській Республіці. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/gumanitarna-dopomoga-gromadanam-ukraini-v-ces-kij-respublici-10233>. (дата звернення: 02.08.2025).
21. Із Чехії до України – з любов'ю: у кожного маленького українця має бути щасливе дитинство. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/75067/z-chehiji-do-ukrajini--z-ljubovju-v-kozhnogo-malenkogo-ukrajintsa-maje-buti-shaslive-ditinstvo.html> (дата звернення: 23.07.2025).
22. У Празі на виставці українського мистецтва збираються кошти для АТО. 28.06.2015. URL: <https://u-e-p.eu/2015/06/28/u-prazi-na-vistavci-ukrayinskogo-mistectva-zbirayutsya-koshti-dlya-ato/> (дата звернення: 24.06.2025).
23. Благодійний сольний концерт магістрантів МДУ в Чехії. URL: <https://rodyna.cz/solnyi-kontsert-vocart/> (дата звернення: 24.06.2025).
24. Офіційний сайт організації «Українська ініціатива Південної Моравії». URL: <https://ukrijm.cz/#calendar> (дата звернення: 03.07.2025).
25. Хроніки громади. *Porohy*. №1/2025, рік XXXIII. URL: <https://www.ukrajinci.cz/files/files/f11457-Porohy-1-2025-web.pdf> (дата звернення: 01.08.2025).
26. Пилмачук Т., Баланда О. «Спілка Центр»: головне для перемоги – це єдність і довіра. *Porohy*. № 1/2024, рік XXX. С. 7–15. URL: <https://www.ukrajinci.cz/files/files/f11408-Porohy-1-2024-web.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).
27. У Чехії відкриють український Центр єдності: підписано Спільну декларацію між урядами двох країн. 05.05.2025. URL: <https://unity.gov.ua/2025/05/05/u-chehiyi-vidkryut-ukrayinskyj-czentr-yednosti-pidpysano-spilnu-deklaracziyu-mizh-uryadamy-dvoh-krayin/> (дата звернення: 24.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 930.85(477+53)»20»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.31>

ЗУСТРІЧ КУЛЬТУР: УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ТЕАТРАЛЬНИХ ТУРНЕ)

Скакальська Ірина,*доктор історичних наук, професор,**завідувач кафедри української мови і літератури, історії та методики їх навчання**Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка*

ORCID ID: 0000-0001-8705-7971

У статті аналізуються перші культурні українсько-японські контакти, що склалися на початку ХХ ст. із моменту гастрольного турне української театральної трупи під керівництвом К. Кармелюка-Каменського у японських містах Кобе, Токіо, Камакурі та Йокогамі. Завдяки співпраці з японською співачкою Мацуї Сумако стали можливими ці гастролі, а отже, і знайомство японського суспільства з українською культурою.

Виявлено, що українські актори у національних костюмах справили глибоке враження на японців не лише своєю акторською майстерністю, а й виконанням українських народних пісень та танців, самобутністю української культури. Для Японії це був абсолютно новий досвід і нові знання про європейську культуру, оскільки вона тривалий час залишалася закритою країною. На початку ХХ ст. фактично паралельно із гастрольми українського театру в Японії відбувається культурний синтез японських традицій і західноєвропейських цінностей, що, з одного боку, унікальним чином зберегло і підкреслило японську національну ідентичність, а з іншого – органічно вплело європейський, зокрема й український, світогляд у культуру Японії.

Зважаючи на те, що у численних газетних матеріалах та інших документах збереглося чимало інформації про «малороську театральну трупу», можемо стверджувати, що глядачі (а з ними і японське суспільство) усвідомлювали, що актори були не з Росії, а з України, і чітко розмежовували діяльність російських та українських діячів мистецтв. До того ж більшість номерів репертуару трупи під керівництвом К. Кармелюка-Каменського становили українські народні пісні та танці, а театральні вистави та опери виконувалися українською мовою.

Звісно, театральні гастролі української трупи К. Кармелюка-Каменського є лише одним із невеликих фрагментів україно-японських культурних взаємин, однак саме з дослідженого у статті театрального турне Японією розпочалося знайомство японців з українською культурою та активні українсько-японські культурні взаємини.

Ключові слова: Японія, культура, українсько-японські культурні взаємини, культурні трансформації, мистецтво, театр, гастрольні турне, період Тайшю, період Мейдзі Ісін, Мацуї Сумако, Іван Світ, Костянтин Кармелюк-Каменський.

Skakalskaya Iryna. Cultural encounter: Ukrainian-Japanese cultural relations in the early 20th century (as exemplified by theatre tours)

The article analyses the first cultural contacts between Ukraine and Japan that took place at the beginning of the 20th century, starting with the tour of the Ukrainian theatre troupe led by K. Karmelyuk-Kamensky in the Japanese cities of Kobe, Tokyo, Kamakura and Yokohama. Thanks to the cooperation with Japanese singer Matsui Sumako, these tours became possible, and thus Japanese society became acquainted with Ukrainian culture.

It was found that Ukrainian actors in national costumes made a deep impression on the Japanese not only with their acting skills, but also with their performance of Ukrainian folk songs and dances, and the originality of Ukrainian culture. For Japan, this was a completely new experience and new knowledge about European culture, as Japan had remained a closed country for a long time. At the beginning of the 20th century, almost in parallel with the tour of the Ukrainian theatre, Japan experienced a cultural synthesis of Japanese traditions and Western European values, which, on the one hand, uniquely preserved and emphasised Japanese national identity, and on the other hand, organically wove European, and in particular Ukrainian, worldviews into Japanese culture.

Given that numerous newspaper articles and other documents contain a wealth of information about the 'Little Russian theatre troupe,' we can conclude that audiences (and Japanese society as a whole) were aware that the actors were not from Russia but from Ukraine, and clearly distinguished between the activities of Russian and Ukrainian artists. In addition, most of the repertoire of the troupe led by K. Karmelyuk-Kamensky consisted of Ukrainian folk songs and dances, and theatrical performances and operas were performed in Ukrainian.

Of course, the theatre tour of K. Karmelyuk-Kamensky's Ukrainian troupe is only one small fragment of Ukrainian-Japanese cultural relations, but it was precisely the theatrical tour of Japan discussed in this article that marked the beginning of the Japanese acquaintance with Ukrainian culture and active Ukrainian-Japanese cultural relations.

Key words: Japan, culture, Ukrainian-Japanese cultural relations, cultural transformations, art, theatre, touring, Taishō period, Meiji Ishin period, Matsui Sumako, Ivan Svit, Kostiantyn Karmeliuk-Kamenskyi.

У сучасній українській, та й загалом у світовій історіографії досліджень про україно-японські відносини дуже мало, ще більш поодинокими є розвідки про культурні взаємини двох країн. А між тим українсько-японські відносини, зустріч культур двох країн розпочалися ще на рубежі XIX–XX ст. Останніми роками у різних джерелах почала з'являтися інформація та уточнення про те, що Тайхо Кокі – відомий у Японії сумо з найвищим титулом «йоккодзуна» періоду Шьова – був сином Маркіяна Боришка, українця за національністю. Тому черговий сплеск інтересу в японському суспільстві до України та української культури відбувся саме завдяки згаданому факту. Звісно, що сучасне японське суспільство добре поінформоване про Україну у зв'язку з триваючою війною, однак авторка статті пропонує повернутися до витоків культурних взаємин двох націй у період рубежу XIX–XX ст.

Загалом же серед дослідників історії українсько-японських культурних взаємин слід назвати Сергія Ціпка [8] – заступника директора Центру україністики при Альбертському університеті, Юджі Курокаву – колишнього посла Японії в Україні та Йошіхіко Окабе [1] – професора, президента Асоціації україністів Японії. Важливим джерелом для вивчення українсько-японських взаємин досліджуваного періоду є мемуарна праця Івана Світа [5], який був засновником та редактором «Манжурського вісника» і певний період жив та працював у Японії. Фактично переліченими іменами вичерпується список дослідників, які вивчали українсько-японські культурні взаємини початку та першої половини XX ст., а тому представлена стаття претендує на наукову новизну в ніші українсько-японських відносин у сфері культури рубежу XIX–XX ст. та перших десятиліть XX ст.

На думку дослідників Л. Стрільчук та А. Ткачука [7, с. 171–172], із першого десятиліття XX ст. помітною стає тенденція регулювання урядом імператора Мейдзі впливів європейської та американської культур на японське суспільство. Це робилося, по-перше, аби зарадити втраті власних японських культурних традицій, а по-друге, аби збагатити культурно японське суспільство та інтегрувати його до європейських та американських цінностей. Тому на кінець періоду Мейдзі фактично можемо констатувати, що відбувається культурний синтез японських традицій та західноєвропейських цінностей, що, з одного боку, унікальним чином зберегло і підкреслило японську національну ідентичність, а з іншого – органічно вплело європейський світогляд у культуру Японії [7, с. 172–173].

На переконання авторки статті, японське суспільство було у досліджуваній період готове до сприйняття європейської та американської культур, ба більше, воно немов губка вбирало всю колористику і специфіку європейського мистецтва, яке викликало широкий інтерес серед японців.

Попри мандрівки та окремі особисті контакти українців з Японією і, навпаки, японців з Україною, що мали місце наприкінці XIX – на початку XX ст., перше широке знайомство японців з українською культурою відбувається на початку періоду Тайшю. Так, японська газета «Асахі Шімбун» 6 травня 1916 р. публікує широку статтю, повідомляючи про прибуття до Японії української театральної трупи у складі 45 акторів під керівництвом Костянтина Кармелюка-Каменського – українця за національністю, актора та режисера українського театру на Далекому Сході [5, с. 217]. Свого часу К. Кармелюк-Каменський розпочав свою театральну кар'єру у Києві, заснувавши власну театральну трупу, об'їздивши з нею з гастролями Кавказ, Сибір та Далекий Схід. Запрошення до Японії керівник театру отримав від знаної японської співачки Мацуї Сумако та театрального діяча Шімімура Хогену, які у 1915 р. гастролували у Владивостоці, де і відбулося їх знайомство з українською театральною трупю. Японські митці були у захопленні від українського театру, на виставах якого їм довелося побувати.

Від моменту прибуття на гастролі у Японію у травні 1916 р. української театральної трупи японська преса багато писала не лише про репертуар українського театру, пояснюючи тексти п'єс, що їх ставив український театр у Японії, а й подавала чимало інформації про український народ, звичаї та культуру українців, аби максимально поінформувати публіку про гастрольний колектив. Можна сміливо стверджувати, що саме із цього гастрольного турне розпочинається широке знайомство японців з українською культурою. Це було перше театральне турне Японією театру під керівництвом К. Кармелюка-Каменського, згодом у середині 20-х років XX ст., уже після розпуску театральної трупи, він ще неодноразово відвідає Японію, активно займаючись театральною діяльністю.

На світлині нижче наводимо зустріч української театральної трупи з представниками японського театру в Йокагамі 19 липня 1916 р. [5, с. 55].

Напередодні гастрольного турне української трупи японські газети рясніли заголовками «про приїзд легендарної трупи у складі сорока п'яти акторів», тому можемо припустити, якими великими були очікування японської публіки. Власне, про сприйняття театру К. Кармелюка-Каменського та відношення японців до українського театрального колективу свідчить і той факт, що прем'єрні виступи було організовано у будівлі Шюракукан (Кобе), яку ще називали «Західним Імператорським театром» [2, с. 44–45].

Гастролі української трупи під керівництвом К. Кармелюка-Каменського розпочалися у Кобе, продовжилися у Токіо, Йокагамі та Камакурі. Збереглося чимало афіш щодо гастрольної діяльності українського театрального колективу, їх у книзі «Історія японо-українських відносин 1915–1937 рр.» детально аналізує японський дослідник Йошіхіко Окабе. Узагальнюючи, зауважимо, що найбільшою популярністю серед японців користувалися опери «Запорожець за Дунаєм» та «Воскресіння», комедія «Сатана у бочці», п'єса «Нещасне кохання», класична драма «Камелія» та народний танець «Гопак» [1, с. 18].

Особливу симпатію японської публіки українська театральна група викликала тим, що програма щораз розпочиналася виконанням оркестру національного гімну Японії «Кімі га Йо». А завершувалася щораз театральна програма виконанням народного українського танцю (найчастіше гопака). Незважаючи на те що японська публіка не розуміла української мови, якою ставилися п'єси, талановита гра акторів викликала захоплення та схвальні відгуки, а також блискавичний розпродаж квитків, повні зали на виставах та шалені овації, якими зустрічали та проводжали українських митців.

Японський дослідник Йошіхіко Окабе звертає увагу на такий цікавий факт, що гастролі українського театру у Кобе відбувалися за фінансової підтримки косметичної компанії «Клуб бі но мото ошірой», яка виступила також спонсором подарунків (косметика власного виробництва) для глядачів, що купили квитки першого та другого класів [1, с. 18].

Знайомство з українською культурою відбувалося і через національні костюми. Японська тогочасна преса багато писала про колористику та неповторний стиль українського національного одягу. Зокрема, у газеті «Кобе Юшін Ніппо» зустрічаємо таку цитату: «...українські жіночі костюми, у яких переважають яскраво-червоні та багрянні кольори, розшиті блискітками лелітками. Вінки з великих квітів та стрічки, які спадають аж до землі, гармонійно завершують сценічний образ українок. Ці барвисті строї дещо нагадують традиційний одяг монгол і татар...» [1, с. 22]. Власне, початок широкого знайомства японського суспільства з українською культурою розпочався не лише через призму театрального мистецтва, а й з українських національних костюмів.

Загалом гастрольне турне українського театру у Японії мало дуже насичену програму, що дало змогу долучити чималу частину японського суспільства до українського мистецтва та культури. Наприклад, у столиці Японії – Токіо впродовж десяти гастрольних днів трупа українських акторів щодня ставила по одній виставі, а у неділю – по дві [5, с. 201–203].

Загалом у досліджуваний період, як вважає професорка Людмила Стрільчук, у Японії відбуваються потужні культурні трансформації, що проявилися не лише через знайомство із західними культурами, а й через численні запозичення мистецьких традицій [7, с. 171; 6, с. 101–102]. Японія стала однією з тих країн, яка, дбаючи про збереження культурних традицій, паралельно рухалася шляхом

трансформаційних змін, удало поєднуючи інновації з національною ідентичністю, інтегруючись до сучасного глобалізованого світу, і разом із цим не втрачала національної колористики [7, с. 172]. Фактично цей трансформаційний поступ Японії, що розпочався наприкінці 60-х років XIX ст., періоду Мейдзі Ісін, продовжувався до Другої світової війни.

Уже з першого десятиліття XX ст. яскраво вираженою стає тенденція регулювання урядом імператора Мейдзі впливу європейської та американської культур на японське суспільство. Ці процеси можна пояснити двояким ставленням: з одного боку, це робилося, щоб зарадити втраті власних культурних традицій, а з іншого – аби збагатити культурно Японію та підтримувати у країні рівень культурної відкритості світу. Саме через це наприкінці періоду Мейдзі фактично можемо констатувати, що відбувається культурний синтез японських традицій і західноєвропейських цінностей, що, з одного боку, унікальним чином зберегло і підкреслило японську національну ідентичність, а з іншого – органічно вплело європейський світогляд у культуру Японії [7, с. 171–172].

Власне, Японія може бути чудовим прикладом замкненого суспільства з його традиціями підпорядкування особи загалу, цінностями колективізму й монокультурності. Фактично така ситуація зберігалася впродовж доволі тривалого періоду, аж до кінця Другої світової війни [7, с. 172–173; 6, с. 101–102].

Цікавим фактом є й те, що гастролі української тупи під керівництвом К. Кармелюка-Каменського співпали у часі з візитом російської балетної трупи Маріїнського театру, у складі якої виступало легендарне подружжя Олени Смірної та Бориса Романова. Збереглися відомості про вартість квитків на виступи балетної трупи та на спектаклі українського театру. Їх порівняння однозначно вказує на те, що ціни на квитки українського театру були набагато нижчими, а отже, і доступнішими для широкого загалу [1, с. 18].

Окрім того, на переконання авторки, дуже важливим є той факт, що у японському суспільстві досліджуваного періоду чітко розмежовували російських та українських діячів мистецтв, про що свідчать повідомлення у тогочасній японській пресі. Зокрема, на шпальтах газет збереглося чимало інформації про «малороську театральну трупу», із чого можна робити висновок, що японське суспільство чітко усвідомлювало окремішність націй. Власне, українські національні костюми, у яких гастролювала трупа, українські народні танці та пісні, театральний репертуар (п'єси та опери), що ставився українською мовою, засвідчували про окремішність та національну ідентичність українців. Надзвичайно важливо, що у тогочасному японському суспільстві це усвідомлення існувало.

Загалом у Японії від початку XX ст., зокрема у книзі «Огляд японо-російських відносин» (виданий у 1905 р.) уперше подається тлумачення визначення Малоросії як окремої частини великої Росії, а «малороси» проживали на територіях із центром у Києві, а отже, вони є відмінними від росіян [5, с. 73–75]. І хоча, як пише І. Світ, у тогочасних японських джерелах уже чітко вирізняли «малоросів» від росіян, однак назви «Україна» не вживали. Таке використання назви (замість Україна) у Японії побутувало до початку 30-х років XX ст., до періоду, коли воно непомітно виходить з ужитку і з'являється топонім «Україна». Адже з початку 1930-х років Україна стає надзвичайно важливим об'єктом у контексті тогочасної міжнародної політики, і в японській пресі незмінно вживається саме цей термін. Уже на початку 30-х років, як стверджує О. Йошіхіко, у японській пресі знаходимо чимало інформації про українські незалежницькі рухи, про антирадянську діяльність членів Спілки визволення України, про Сергія Єфремова тощо [1, с. 8–9]. Тобто лише з початку 30-х років XX ст. топонім «Україна» широко входить у вжиток у японському суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, варто акцентувати на декількох моментах: по-перше, широке знайомство японського суспільства з українською культурою розпочалося на початку XX ст. з гастрольного турне театральної трупи під керівництвом К. Кармелюка-Каменського і викликало широкий інтерес та захоплення японської публіки; по-друге, на початку XX ст. у японському суспільстві існувало чітке розуміння окремішності української культури від російської; по-третє, широке вживання топоніма «Україна» у японському суспільстві розпочалося з початку 30-х років XX ст.

Література:

1. Йошіхіко О. Історія японо-українських відносин 1915–1937 рр. / пер. з япон. Н. Гораль. Львів : Львівська політехніка, 2021. 191 с.
2. Капранов С.В. Японознавство в Україні: головні етапи розвитку до 1991 року. *Магістеріум*. 2007. Вип. 26. С. 43–48.
3. Лах Р.А. Японія у житті та науково-публіцистичній спадщині Івана Світа (1897–1989). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2017. Вип. 65. С. 234–245.
4. Накай К. Україна і Японія. Дещо про відносини між обома країнами та про українознавство в Японії. *Українська орієнталістика*. 2007–2008. Вип. 2–3. С. 137–141.

5. Світ І. Українсько-японські взаємини 1903–1945 (історичний аналіз і спостереження). Нью-Йорк : Українське історичне товариство, 1972. 371 с.
6. Стрільчук Л., Гусак Д. Культурна модернізація Японії: від традиціоналізму до культурної експансії. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2024. Число 31. С. 99–103.
7. Стрільчук Л., Ткачук А. Японія: поступ від ізоляції та традиціоналізму до глобалізаційної єдності культури. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2025. Число 32. С. 170–174.
8. Cipko S. Ukrainians in Manchuria, China: A Concise Historical Survey, Past Imperfect, Vol.1, 1992, 157 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 339.9. 314/327(4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.32>

КРАЇНИ ЄС ТА МІГРАЦІЙНА КРИЗА: ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Каліщук Оксана,

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

У статті проаналізовано вплив сучасних міграційних процесів на країни Європейського Союзу та доведено, що сучасна міграція за своїми масштабами є небаченою досі та несе із собою кардинальні зміни у приймаючі європейські суспільства. Збільшення питомої ваги мігрантів різних національностей, релігій та культур у країнах ЄС призводить до серйозних соціокультурних трансформацій, які становлять серйозну загрозу національним ідентичностям та культурам. Країни ЄС, що в останні десятиліття прийняли мільйонні потоки мігрантів, постали перед низкою проблем економічного, соціального та культурного характеру, що призвело до міграційної кризи та зростання соціальної напруги у приймаючих суспільствах.

Проаналізовано причини активізації потоку мігрантів до країн ЄС, доведено, що частина мігрантів складно адаптується (або не здатна до адаптації) у приймаючих суспільствах, а тому відбувається культурна та релігійна асиміляція європейських країн мігрантами. У цьому полягає одна з найглибших причин міграційної кризи. Як наслідок, нині у більшості країн Європейського Союзу відбуваються трансформаційні процеси соціально-культурної сфери.

Країни Євросоюзу в останні 10–15 років постали перед серйозною міграційною кризою, що несе чимало викликів та загроз їхнім суспільствам. Власне, від вирішення цієї кризи залежить доля Альянсу. У статті аналізуються довгострокові та короткострокові перспективи та заходи, яких мав би вжити ЄС задля вирішення міграційної кризи. Для реалізації короткострокових та довгострокових заходів щодо вирішення міграційної кризи необхідно розробити стратегію, яка влаштує усі країни Співтовариства.

Ключові слова: Європейський Союз, мігранти, міграційна криза, міжнародні відносини, соціально-культурні трансформації, європейське законодавство, Шенгенська зона, Близький Схід, Україна, арабський фактор, соціальна напруга, криза ідентичності, загрози.

Strilchuk Liudmyla, Kalishchuk Oksana. EU countries and the migration crisis: challenges, threats, solutions

The article analyses the impact of current migration processes on European Union countries and proves that modern migration is unprecedented in scale and brings about radical changes in host European societies. The increase in the proportion of migrants of different nationalities, religions and cultures in EU countries is leading to serious socio-cultural transformations that pose a serious threat to national identities and cultures. EU countries, which have accepted millions of migrants in recent decades, have faced a number of economic, social and cultural problems, leading to a migration crisis and increased social tensions in host societies.

The reasons for the increase in the flow of migrants to EU countries have been analysed, and it has been proven that some migrants find it difficult to adapt (or are unable to adapt) to host societies, and therefore cultural and religious assimilation of European countries by migrants is taking place. This is one of the deepest causes of the migration crisis. As a result, most European Union countries are now facing the problem of social, cultural and religious transformations.

Over the past 10 to 15 years, European Union countries have faced a serious migration crisis, which poses many challenges and threats to their societies. The fate of the alliance depends on how this crisis is resolved. This article analyses the long-term and short-term prospects and measures that the EU should take to resolve the migration crisis. In order to implement short-term and long-term measures to resolve the migration crisis, it is necessary to develop a strategy that suits all countries in the community.

Key words: European Union, migrants, migration crisis, international relations, socio-cultural transformations, European legislation, Schengen area, Middle East, Ukraine, Arab factor, social tension, identity crisis, threats.

Світова історія знає чимало прикладів масових міграцій та переселень, адже впродовж тисячоліть людство поставало перед проблемами нестачі життєво важливих ресурсів, природними катаклізмами, війнами, епідеміями, які спричиняли до переселення цілих народів. Власне, розселення на Земній кулі є наслідком міграційних процесів, які з тих самих причин притаманні й сучасному світу. Ба більше, сучасні міграційні процеси набули глобального характеру і несуть із собою численні виклики та загрози як для регіонів походження, так і для приймаючих країн.

Представлена стаття має на меті проаналізувати найважливіші виклики та загрози, які несе сучасна міграція для країн Європейського Союзу зокрема.

Згідно з оцінкою фахівців ООН, кількість міжнародних мігрантів постійно зростає. Наприклад, на 2016 р. ця кількість досягла 250 млн осіб проти 175 млн у 2000 р. та 154 млн у 1990 р. Статистика, яку озвучили фахівці ООН, станом на 2024 р. засвідчила, що кількість міжнародних мігрантів у світі досягла 304 млн осіб, а це приблизно одна людина з кожних 30 осіб у світі є мігрантом. Найбільшу частку мігрантів у 2024 р. прийняла Європа (94 млн), а найбільша частка іноземного населення зафіксована в Катарі [4].

За підрахунками тієї ж ООН, біженців із України станом на грудень 2024 р. по всьому світу зафіксовано 6 813 900. Лівова частка з них перебуває у Європі – 6 253 700 осіб. Щоправда в Україні озвучують дещо іншу цифру. Зокрема, народний депутат Олексій Гончаренко, покликаючись на звіт парламентської Тимчасової слідчої комісії з питань захисту прав ВПО, повідомляв 17 грудня 2024 р., що за кордоном нині перебувають 7,7 млн українців, із них у країнах ЄС – 5,3 млн осіб [4].

Країни Європейського Союзу постали перед проблемою масової міграції уже в першому десятилітті ХХІ ст., і з того часу міграційна криза лише загострюється, наприклад через збройні зіткнення в Сирії та й загалом на Близькому Сході, безперервне насильство в Іраку та Афганістані, бідність у Косово. Значну частину становлять також біженці з економічно занедбаних країн Південно-Східної Азії та Центральної Африки [3]. Серед причин міграційних процесів сьогодні можемо виділити і недостатню кількість харчових запасів та запасів питної води (наприклад, на Близькому Сході чи в Африці), і зміни політичних режимів, і національно-релігійні утиски та політичні переслідування.

Не слід забувати і про ще один важливий чинник кризи мігрантів. Зокрема, у Європі криза мігрантів зумовлена прийняттям у ЄС стратегії, спрямованої на безоплатне надання допомоги людям. Ба більше: влада держав Євросоюзу, керуючись принципом толерантності, прагне надавати підтримку людям, які рятуються від насильства і війни, нерідко на шкоду власним громадянам. Однак це часто призводить до того, що замість пошуків роботи в новій країні багато мігрантів стають на шлях соціального утримання, а це, своєю чергою, негативно сприймається корінним населенням, викликаючи загалом загострено-негативне ставлення приймаючих суспільств до мігрантів [8, с. 80–81].

Зрозуміло, що такі масштабні міграційні потоки справляють відчутний вплив на формування та розвиток європейської міграційної політики. Поряд із цим слід урахувувати і такі негативні явища демографічного характеру, що є притаманними країнам ЄС, як:

- старіння населення;
- низькі показники народжуваності.

Згадані чинники ведуть до скорочення чисельності економічно активного населення країн Євросоюзу. Здавалося б, приплив нових працівників можна лише вітати. Однак криза мігрантів у ЄС призвела до того, що політика країн Альянсу в цій сфері стала на захист національного трудового ринку шляхом обмеження припливу іноземної робочої сили [7, с. 127–128].

Якщо здійснити ретроспективний історичний аналіз, то нескладно виявити, що законодавчо формування вільного простору для переміщення людей відбувалося у декілька етапів, зокрема:

- Римський договір від 1957 р. про створення Європейського економічного співтовариства.
- Шенгенський договір, що був підписаний у червні 1985 р. Німеччиною, Францією, Люксембургом, Нідерландами та Бельгією і набув чинності у березні 1995 р. Згодом у травні 1999 р. цей договір був заміщений Шенгенським законодавством Європейського Союзу [10]. Сьогодні його дія поширюється на 22 країни – члени ЄС та чотири держави, які не є членами Альянсу: Норвегію, Швейцарію, Ліхтенштейн та Ісландію.

Існують країни ЄС, які не входять у Шенгенську зону, це: Румунія, Болгарія, Кіпр, Хорватія, Великобританія, Ірландія та Норвегія. Де-факто в Шенген включено Сан-Марино, Монако та Ватикан [3]. Перелічені країни здійснюють спільну міграційну політику.

У грудні 2011 р. конференція міністрів внутрішніх справ країн ЄС прийняла рішення про трирічний пілотний проєкт, який передбачав приймати по 300 осіб, які потребують захисту, щороку шляхом переселення впродовж 2012–2014 рр. Так, уже в 2012 р. цей проєкт запрацював, і кордони країн Європи були відкриті для африканських біженців із Тунісу та іракських переселенців із Туреччини [5, с. 31–32].

У 2013 р. в рамках проєкту до Європи переселяються іракські, іранські та сирійські біженці з Туреччини, а в 2014 р. – біженці різних національностей (зокрема, громадяни Іраку) та особи без громадянства із Сирії.

Оскільки цей пілотний проєкт було успішно реалізовано, а потоки мігрантів лише наростали, було прийнято рішення продовжити його на невизначений термін як програму переселення. Наприклад, Німеччиною з 2015 р. було збільшено квоти на прийом мігрантів зі Сходу, які визначалися уже 500 прийомними місцями на рік. Тоді ж, у 2015 р., до Німеччини прибуває 500 уразливих громадян Еритреї, Сомалі, Судану, Південного Судану та Ефіопії, а також сирійців та іракців із перших країн біженців Єгипту, Судану та Лівану [9, с. 13–14]. Із 2016 р. прийом Німеччиною переселенців із Близького Сходу та країн Африки було ще збільшено, фактично Німеччина стає лідером за кількістю прийому мігрантів на рік серед усіх країн Європейського Союзу [6].

Аналіз характеру процесів міжнародної міграції населення дає змогу виділити такі тенденції:

1. *Збільшення обсягів та розширення географії міграції.* Парадоксально, але у відсотковому відношенні чисельність мігрантів зростає швидше, ніж населення Земної кулі. За прогнозами Міжнародної організації з міграції (МОМ), до 2030 р. показник міграційної активності зросте до 350 млн людей [1, с. 398].

2. *Поява нових типів мігрантів, ускладнення їхніх соціокультурних характеристик.* Їх поява насамперед пов'язана з глобалізацією ринків праці та швидким зростанням кількості трудових мігрантів. Серед них виділяються такі потоки: високваліфікована міграція – менеджери, адміністратори, техніки тощо; міграція низькокваліфікованих кадрів – робітники для будівництва, швейної промисловості, сільського господарства, сфери обслуговування; нелегальна міграція – дешева робоча сила в тіньовому сегменті економіки.

3. *Розширення вимушеної міграції.* За оцінками фахівців ООН, загалом понад 50 млн людей у світі сьогодні можуть уважатися жертвами вимушеного переміщення. Зростанню масштабів вимушеного переміщення в останні десятиліття сприяла поява нових військових конфліктів.

4. *Фемінізація міграційних переміщень.* Хоча жінки завжди становили значну частину мігрантів, їхня частка за останній час збільшилася до 48%. Особливістю є те, що якщо раніше здебільшого жінки мігрували у складі сімей, то сьогодні такі міграційні переміщення стають самостійними.

5. *Багато держав використовують міграцію для розв'язання проблем зайнятості у своїх країнах,* що означає фактичну урядову участь у вербуванні робочої сили [1, с. 398–399].

Аналізуючи міграцію як явище, варто зауважити, що впродовж останніх десятиліть загальною тенденцією міграційних потоків є її економічний складник. Основні потоки мігрантів завжди спрямовуються з держав із низьким рівнем доходів у країни з більш високим економічним рівнем. Тому країни Європейського Союзу виглядають економічно дуже привабливими для міжнародних мігрантів із регіону Близького Сходу та країн Африки. Окрім того, географічна близькість (порівняно з Америкою чи Океанією) є додатковим чинником, що зумовлює міграцію саме у цьому напрямку. Країни ЄС приваблюють потенційних мігрантів достатньою кількістю робочих місць, а коли йдеться про колонії колишніх західноєвропейських держав, то і знання мови (французької, англійської), що є додатковим стимулюючим чинником поряд із традиційними культурами та торговельними зв'язками [7, с. 128–129].

Згідно зі статистикою, кількість іммігрантів у країни Західної Європи у 90-х роках ХХ ст. щорічно становила близько 180 тис осіб. Окрім того, у рамках західноєвропейської інтеграції було створено (і донині він активно розвивається) спільний ринок робочої сили, котрий передбачає свободу переміщення працівників між країнами ЄС та уніфікацію трудового законодавства, що є досить привабливим для мігрантів.

Окрім усвідомлення гігантської цифри мігрантів у Європі за останні десятиліття, європейські уряди, власне, як і суспільства країн ЄС, свідомі щодо того, що міграція сьогодні стала однією з глобальних проблем людства, і перед приймаючими суспільствами вона постала як міграційна криза, адже, крім свіжих трудових ресурсів, міграційні потоки несуть у собі цілу низку проблем для приймаючих країн, як то:

- наростання протиріч між громадянами приймаючого суспільства та мігрантами, що проявляється через зростання соціальної напруженості у місцях концентрації мігрантів у зв'язку із доступністю сфери медичного обслуговування та освіти;

- посилення расової та національної ворожнечі, ксенофобії;

- загострення економічних протиріч, що проявляються у небажанні виплачувати або збільшувати різноманітні соціальні допомоги мігрантам, різниця у заробітній платні між мігрантами та національними громадянами (що увиразнюється у значно нижчому рівні життя мігрантів, тощо);

– складнощі культурної, мовної, релігійної адаптації, з якими стикаються вихідці з Африки та Азії у країнах ЄС, що призводить до відчуження або агресивного сприйняття європейського соціуму з боку мігрантів;

– проблеми збереження ідентичності. У цьому разі йдеться навіть не про національну ідентичність кожної з країн Європи, а скоріше про так звану «європейську ідентичність». Як показує практика, мігранти з арабського Сходу надзвичайно повільно адаптуються до умов приймаючих суспільств, а у багатьох випадках (наприклад, релігія, традиційний побут тощо) не здатні до адаптації узагалі. Тому часто відбуваються зворотні процеси: араби-мігранти асимільовують під себе приймаючі суспільства, особливо у разі, коли їхня питома вага у приймаючому суспільстві є досить високою. Прикладом цього можуть слугувати цілі арабські квартали у європейських столицях, визнання приймаючими країнами ісламу як державної релігії (наприклад, у Франції), тощо. Таким чином, країни ЄС постають перед проблемою збереження культурної та релігійної ідентичності.

Окрім того, серед кризових моментів масової міграції слід пам'ятати і про прояви расової дискримінації та конфлікти, які нею породжені. На переконання авторок статті, якими б загальнолюдськими і гуманістичними цінностями не керувався сьогодні світ, завжди знайдуться ті, хто вдасться до проявів расової та національної дискримінації та ксенофобії. Далеко не всі європейські суспільства вирізняються, як, наприклад, французи, толерантним ставленням до змішаних шлюбів, ісламу і т. д. Прояви ксенофобії, расової та національної нетерпимості щодо мігрантів із боку європейців лише поглиблюють соціальну напруженість та конфлікти між приймаючими суспільствами та мігрантами. А між тим, як засвідчує статистика, у міру збільшення питомої ваги мігрантів у приймаючих суспільствах соціальні відносини мають тенденцію до загострення. Окрім цього, складнощі мовної, культурної, релігійної та економічної адаптації мігрантів (а досить часто елементарне небажання мігрантів до цієї адаптації) призводять уже до відкритої ворожнечі та конфліктів між мігрантами та корінними націями.

Експерти вбачають такі варіанти вирішення міграційної кризи у Європі:

– по-перше, відновлення контролю всередині кордонів Євросоюзу. Таку міру зменшення припливу мігрантів застосовують вісім країн – членів Шенгенської зони. Угорщина, будучи основною транзитною державою, що лежить на шляху переселенців у країни ЄС із Близького Сходу, будує на кордоні із Сербією та Хорватією паркани. У Болгарії на протигагу поліції з'явилися нелегальні так звані народні дружини, які займаються виявленням мігрантів. Збільшення припливу переселенців стало одним із ключових чинників в ухваленні Великобританією рішення про вихід з Євросоюзу;

– по-друге, створення за межами Європейського Співтовариства таборів для розміщення переселенців. У 2015 р. після набрання чинності договору про висилку в Туреччину мігрантів із Греції Туреччина отримала від ЄС 3 млрд євро на облаштування та утримання таборів для цих осіб. Однак переселенці з Африки продовжують проникати на Апенніни по морю. Туреччина вимагає збільшення фінансування Євросоюзом утримання на своїй території таборів для сирійських біженців. Інший варіант – створення таборів для переселенців у країнах Африки. Орієнтовна сума витрат становить 20 млрд євро [3];

– по-третє, довгострокові заходи. Ідеться, передовсім, про стабілізацію рівня життя населення держав Близького Сходу та Африки. Для цього пропонується застосувати два методи. Перший – поширити політику обмеження народжуваності. Другий – підвищити рівень освіти жінок, що проживають у цих країнах. Звісно, що ці перспективи надто далекосяжні та неймовірно складні для реалізації. Окрім того, досі не підраховано навіть приблизної суми, яка необхідна для реалізації таких планів, однак у країнах ЄС в останні 10 років усе частіше повертаються до цієї теми.

Висновки. Аналізуючи вищесказане, можна зробити кілька висновків. Зокрема, держави Євросоюзу нині зіткнулися з міграційною кризою, від вирішення якої залежить доля Альянсу, адже масовий наплив мігрантів несе із собою чимало викликів та загроз, і не лише європейській ідентичності та культурі, а й економічній та соціальній та стабільності ЄС. За усіма оцінками та прогнозами, в осяжній перспективі потік мігрантів у країни ЄС лише зростатиме, що є наслідком різкого демографічного сплеску у країнах Близького Сходу та Африки, а також військових конфліктів та нестачі продовольчих запасів. Задля реалізації короткострокових та довгострокових заходів потрібно розробити чітку стратегію, яка влаштує всі країни співтовариства, і діяти злагоджено – це єдиний шлях згладити гострі грані міграційної кризи.

Література:

1. Білошицький С. Міграційні процеси як фактор соціокультурної трансформації європейського та українського суспільства. *Етнополітичний контекст суспільних трансформацій у сучасній Україні*. Київ, 2017. С. 394–471.
2. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / відп. ред. Б.О. Парахонський. Київ : Фоліант, 2008. С. 118–120.

3. Мігранти в Європі: у чому причини кризи. URL: <https://europortal.biz.ua/dovidkova/vyyizd-za-kordon/mihranty-v-evropi.html/amp> (дата звернення: 06.09.2025).
4. ООН: кожен тридцятий у світі – мігрант, чоловіків і жінок майже порівну. URL: <https://www.rfi.fr/uk /20241218> (дата звернення: 06.09.2025).
5. Пак Н. Неконтрольована міграція як загроза безпеці країн Європейського Союзу. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. № 44–45. С. 30–34.
6. Солодько А., Фітисова А. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики. *CEDOS*. URL: <https://cedos.org.ua/researches/mihratsiina-kryzavyes-statystyka-ta-analiz-polityky> (дата звернення: 02.09.2023).
7. Стрільчук Л., Прилуток В. Міграційні процеси в сучасному світі як фактор соціально-культурної трансформації. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2025. № 61. С. 125–131.
8. Швець С.Л. Міграційні процеси сучасності як фактор політичних трансформацій. *Регіональні студії*. 2018. № 12. С. 78–82.
9. Якубовський С.О. Міграційна політика ЄС: еволюція та соціально-економічні наслідки. *Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи* : наук.-практ. симпозіум, присвяч. 15-річчю Міжнар. дня мігранта та 25-річчю Міжнар. конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та їхніх сімей, м. Одеса, 18 грудня 2015 р. Одеса : Фенікс, 2015. С. 12–17.
10. Schwanitz Wolfgang. Europa wird am Ende des Jahrhunderts islamisch sein. *Die Welt*. 2004. 28 Juli.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 336.741(477.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.33>

ПРИКЛАДИ НАГОРОД У МИРОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ЇХНЬОЇ РОЛІ В УРЕГУЛЮВАННІ КОНФЛІКТІВ

Тимошик Михайло,

кандидат економічних наук,

докторант першого року навчання

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ORCID ID: 0000-0001-5105-0241

Стаття репрезентує результати комплексного дослідження ролі нагородних систем у миротворчих процесах через призму історичного аналізу конкретних випадків їх застосування у врегулюванні міжнародних конфліктів. Робота ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи політичної науки, міжнародного права та теорії символічної взаємодії для виявлення механізмів впливу нагород на динаміку переговорних процесів та поведінку конфліктуючих сторін. Дослідження охоплює період від початку ХХ ст. до сьогодення, аналізуючи еволюцію нагородних практик від класичної дипломатії до сучасних форм міжнародного визнання миротворчих ініціатив.

Методологічну основу дослідження становить порівняльно-історичний аналіз репрезентативних випадків присудження міжнародних нагород у контексті конкретних конфліктних ситуацій. Автор досліджує кореляцію між моментом присудження нагороди, її символічною значимістю та подальшими змінами у переговорній динаміці, аналізуючи як безпосередні, так і довгострокові ефекти нагородних ініціатив. Особлива увага приділяється ролі медіадискурсу та громадської думки у посиленні чи ослабленні впливу символічного визнання на учасників конфлікту. Дослідження також розглядає інституційні аспекти нагородних систем, включаючи критерії відбору, процедури ухвалення рішень та механізми забезпечення легітимності нагородних ініціатив.

Результати дослідження демонструють, що нагородні системи функціонують як важливий елемент «м'якої сили» у міжнародних відносинах, здатний істотно впливати на мотивацію учасників конфлікту до пошуку мирних рішень. Виявлено закономірність між престижністю нагороди, її міжнародним визнанням та ефективністю впливу на конфліктну ситуацію. Аналіз показує, що найбільш значний ефект досягається у випадках, коли присудження нагороди супроводжується широкою міжнародною підтримкою та медіаувагою, створюючи додатковий тиск на сторони конфлікту в напрямі мирного врегулювання. Дослідження також виявляє обмеження ефективності нагородних механізмів за умов глибоко вкорінених етнічних, релігійних чи територіальних суперечок.

Практична значущість роботи полягає у розробленні рекомендацій щодо оптимізації використання нагородних ініціатив у сучасній дипломатичній практиці. Автор пропонує типологію нагородних стратегій залежно від характеру конфлікту, стадії переговорного процесу та культурно-політичного контексту. Особливий акцент робиться на потенціалі регіональних нагородних систем як альтернативи глобальним ініціативам у разі, коли останні можуть сприйматися як прояв культурного імперіалізму чи політичного тиску. Дослідження робить внесок у теорію конфлікт-менеджменту, розширюючи розуміння ролі символічних ресурсів у миротворчих процесах та надаючи емпіричну базу для подальших досліджень у галузі превентивної дипломатії.

Висновки дослідження наголошують на необхідності інтеграції нагородних механізмів у комплексні стратегії урегулювання конфліктів, ураховуючи їхню здатність мобілізувати громадську підтримку мирних ініціатив та створювати позитивні стимули для конструктивного діалогу між протидіючими сторонами. Робота відкриває перспективи для подальших досліджень у галузі символічної дипломатії та її ролі у формуванні культури світу на регіональному та глобальному рівнях. Отримані результати можуть бути використані міжнародними організаціями, дипломатичними службами та інститутами громадянського суспільства для підвищення ефективності миротворчих зусиль за умов сучасних глобальних викликів.

Ключові слова: миротворчі процеси, нагородні системи, врегулювання конфліктів, символічна дипломатія, міжнародні нагороди, м'яка сила, переговорний процес, превентивна дипломатія, конфлікт-менеджмент, міжнародне визнання, медіація, постконфліктне відновлення, дипломатичні інструменти, міжнародна безпека, культура світу.

Tymoshyk Mykhailo. Examples of awards in peacemaking processes: a historical analysis of their role in conflict regulation

This article presents a comprehensive study of the role of award systems in peacemaking processes through the prism of a historical analysis of specific cases of their application in the settlement of international conflicts. The work is based on an interdisciplinary approach that combines methods of political science, international law and the theory of symbolic interaction to identify mechanisms of the influence of awards on the dynamics of negotiation processes and the behavior of conflicting parties. The study covers the period from the beginning of the 20th century to the present, analyzing

the evolution of award practices from classical diplomacy to modern forms of international recognition of peacemaking initiatives.

The methodological basis of the study is a comparative-historical analysis of representative cases of awarding international awards in the context of specific conflict situations. The author investigates the correlation between the moment of awarding an award, its symbolic significance, and subsequent changes in the negotiation dynamics, analyzing both the immediate and long-term effects of award initiatives. Particular attention is paid to the role of media discourse and public opinion in strengthening or weakening the impact of symbolic recognition on conflict participants. The study also examines the institutional aspects of award systems, including selection criteria, decision-making procedures, and mechanisms for ensuring the legitimacy of award initiatives. The results of the study demonstrate that award systems function as an important element of «soft power» in international relations, capable of significantly influencing the motivation of conflict participants to seek peaceful solutions. A pattern is revealed between the prestige of the award, its international recognition, and the effectiveness of its impact on the conflict situation. The analysis shows that the most significant effect is achieved in cases where the award is accompanied by broad international support and media attention, creating additional pressure on the conflict parties towards a peaceful settlement. The study also reveals the limitations of the effectiveness of reward mechanisms in conditions of deep-rooted ethnic, religious or territorial disputes.

The practical significance of the work lies in the development of recommendations for optimizing the use of reward initiatives in modern diplomatic practice. The author proposes a typology of reward strategies depending on the nature of the conflict, the stage of the negotiation process and the cultural and political context. Particular emphasis is placed on the potential of regional reward systems as an alternative to global initiatives in cases where the latter may be perceived as a manifestation of cultural imperialism or political pressure. The study contributes to the theory of conflict management, expanding the understanding of the role of symbolic resources in peacemaking processes and providing an empirical basis for further research in the field of preventive diplomacy.

The conclusions of the study emphasize the need to integrate reward mechanisms into comprehensive conflict resolution strategies, taking into account their ability to mobilize public support for peace initiatives and create positive incentives for constructive dialogue between the opposing parties. The work opens up prospects for further research in the field of symbolic diplomacy and its role in shaping the culture of the world at the regional and global levels. The results obtained can be used by international organizations, diplomatic services and civil society institutions to increase the effectiveness of peacekeeping efforts in the face of modern global challenges.

Key words: *peacekeeping processes, award systems, conflict resolution, symbolic diplomacy, international awards, soft power, negotiation process, preventive diplomacy, conflict management, international recognition, mediation, post-conflict recovery, diplomatic instruments, international security, culture of the world.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна система міжнародних відносин характеризується зростаючою складністю конфліктних ситуацій та пошуком нових інструментів їх мирного врегулювання. В умовах глобалізації та взаємозалежності держав традиційні дипломатичні механізми часто виявляються недостатніми для ефективного вирішення спорів. Нагородні системи у миротворчих процесах є унікальним феноменом символічної дипломатії, який потребує глибокого наукового аналізу. Вивчення історичного досвіду застосування нагород як інструменту стимулювання мирних ініціатив стає особливо актуальним у світлі сучасних викликів міжнародної безпеки та необхідності розроблення інноваційних підходів до конфлікт-менеджменту.

Емпіричний аналіз ролі нагород у миротворчих процесах набуває особливої значущості в контексті трансформації природи сучасних конфліктів та еволюції міжнародного права. Від Нобелівської премії миру до регіональних нагородних ініціатив символічне визнання миротворчих зусиль демонструє складну діалектику між моральним авторитетом, політичним впливом та практичною ефективністю дипломатичних інструментів. Історичне дослідження конкретних випадків присудження нагород дає змогу виявити закономірності їхнього впливу на динаміку переговорних процесів, громадську думку та поведінку конфліктуючих сторін. Такий аналіз представляє особливу цінність для розуміння механізмів «м'якої сили» у міжнародних відносинах та їхнього потенціалу у справі підтримки глобального світу.

Методологічна актуальність дослідження зумовлена необхідністю систематизації теоретичних підходів до аналізу символічних практик у міжнародній дипломатії. Існуючі дослідження у сфері миротворчості переважно фокусуються на формальних інституційних механізмах, тоді як роль символічного капіталу та нагородних систем залишається недостатньо вивченою. Міждисциплінарний підхід, що поєднує методи політичної науки, міжнародного права, соціальної психології та культурології, дає змогу створити комплексну аналітичну модель із метою оцінки ефективності нагородних ініціатив у миротворчих процесах. Така методологічна інновація сприяє розвитку теорії конфлікт-менеджменту та збагачує інструментарій практичної дипломатії.

Прикладна значимість теми визначається зростаючою потребою міжнародного співтовариства у розробленні ефективних превентивних заходів та інструментів постконфліктного відновлення. Аналіз історичних прикладів успішного застосування нагородних механізмів може надати цінні рекомендації для сучасних дипломатичних практик та ініціатив громадянського суспільства. В епоху інформаційних технологій та глобальних комунікацій символічний вплив нагород набуває нових вимірів, що потребують переосмислення традиційних підходів до їх використання. Результати дослідження можуть бути застосовані у роботі міжнародних організацій, неурядових структур та національних дипломатичних служб для підвищення ефективності миротворчих ініціатив та зміцнення культури мирного вирішення спорів на глобальному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сучасна академічна література в галузі досліджень миротворчих процесів (*C. Anderson (2021)*) демонструє зростання інтересу до вивчення нетрадиційних інструментів дипломатії, включаючи роль символічних механізмів у врегулюванні конфліктів [1]. Дослідження останніх років (*C. Boussalis, A. Dukalskis, J. Gerschewski (2023)*) фокусуються переважно на інституційних аспектах миротворчості, при цьому питання впливу нагородних систем на динаміку переговорних процесів залишаються недостатньо розробленими [12]. Сучасні дослідники (*Nietzel, Benno (2019)*) наголошують на необхідності переосмислення ролі ООН у миробудуванні з урахуванням принципів національного суверенітету, що створює контекст для аналізу альтернативних механізмів мотивації учасників конфлікту [2]. Роботи в галузі теорії конфлікт-менеджменту (*S.O. Oando, S.G. Achieng' (2021)*) усе частіше звертаються до міждисциплінарних підходів, що поєднують політологічний аналіз із методами соціальної психології та культурології для розуміння складних мотиваційних структур учасників переговорних процесів [3, с. 25].

Значний внесок у розуміння ролі символічного визнання у дипломатичній практиці зробили дослідження (*Sparks, Colin. (2007)*), присвячені аналізу конкретних випадків успішного застосування нагородних механізмів у вирішенні міжнародних суперечок [5]. Історичні дослідження (*Hisari, Lorika & Fouseki, Kalliopi. (2020)*) наголошують на значущості дипломатичних досягнень, таких як успішне посередництво Теодора Рузвельта в російсько-японській війні 1904–1905 рр., яке принесло йому Нобелівську премію миру [6, с. 98]. Сучасні аналітики (*R.M. Heiling (2008)*) зазначають, що такі прецеденти створюють важливу емпіричну базу для розуміння механізмів впливу міжнародного визнання на мотивацію політичних лідерів до пошуку мирних рішень [7, с. 171]. Практичний досвід сучасних дипломатів (*Heikkilä H. Ahtisaari, Martti*) демонструє актуальність традиційних підходів до міжнародного посередництва, підкреслюючи необхідність адаптації нагородних механізмів до сучасних умов глобальної дипломатії [11, с. 1802].

Теоретичні дослідження (*M.P. Karns (1987)*) у галузі миротворчості останніх років характеризуються зростаючою увагою до концепції «м'якої сили» та її проявів у різних формах міжнародної взаємодії [8, с. 93]. Сучасні дослідження операцій ООН із підтримки миру (*L. Hisari, & K. Fouseki (2020)*) наголошують на важливості взаємодії з місцевими спільнотами для підтримки мирних процесів, що відкриває нові перспективи для вивчення ролі локальних та регіональних нагородних ініціатив [9, с. 98]. Наукова література (*S.E. Aytaç (2021)*) демонструє еволюцію від вузько-інституційного підходу до ширшого розуміння миротворчості як багаторівневого процесу, що включає різні форми символічної взаємодії. Сучасна багатостороння система стикається з необхідністю адаптації до глобальних умов, які змінилися, що актуалізує пошук нових інструментів дипломатичного впливу, включаючи інноваційні підходи до використання нагородних механізмів [10, с. 1520].

Методологічні інновації у вивченні нагородних систем відображають загальні тенденції розвитку сучасної конфліктології у напрямі міждисциплінарності та практичної орієнтованості. Сучасні академічні конференції з проблем миру та вирішення конфліктів наголошують на важливості оригінальних досліджень із чітко сформульованими практичними результатами, що створює сприятливе середовище для розвитку досліджень нагородних механізмів.

Незважаючи на зростання інтересу до теми, існує значна прогалина у систематичному порівняльному аналізі різних типів нагородних систем та їх ефективності у різних конфліктних контекстах. Сучасна література потребує глибшого теоретичного осмислення ролі символічного капіталу в міжнародній дипломатії та розроблення методологічних інструментів для оцінки довгострокового впливу нагородних ініціатив на процеси миротворення та запобігання конфліктам.

Метою дослідження є проведення комплексного історичного аналізу ролі нагородних систем у миротворчих процесах із подальшим визначенням їх ефективності як інструменту символічної

дипломатії у врегулюванні міжнародних конфліктів. Дослідження спрямоване на виявлення закономірностей впливу міжнародних нагород на мотиваційні структури учасників конфліктних ситуацій, систематизацію механізмів їхнього впливу на динаміку переговорних процесів та розроблення типології нагородних стратегій залежно від характеру конфлікту та соціально-політичного контексту.

У рамках поставленої мети передбачається здійснити порівняльний аналіз репрезентативних випадків застосування нагородних механізмів у різних історичних періодах, визначити кореляцію між престижністю нагороди та її практичним впливом на врегулювання спорів, а також сформулювати науково обґрунтовані рекомендації щодо оптимізації використання символічного визнання у сучасній дипломатичній практиці постконфліктного відновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Нобелівська премія миру, заснована заповітом Альфреда Нобеля у 1895 р., є однією з найпрестижніших нагород у світі, яка відзначає окремих осіб та організації, які зробили значний внесок у сприяння миру. Премія, яка щорічно вручається в Осло, Норвегія, відзначає тих, хто невпинно працював над вирішенням конфліктів, сприянням роззброєнню та міжнародній співпраці. Процес відбору оповитий таємницею, а номінації надходять від вибраної групи осіб, включаючи національних політиків, професорів університетів та попередніх лауреатів.

Нагорода не лише приносить визнання, а й слугує платформою для посилення голосів тих, хто виступає за мир. Протягом своєї історії Нобелівська премія миру була присуджена різноманітному колу лауреатів – від політичних лідерів, таких як Нельсон Мандела та Барак Обама, до низових активістів, таких як Малала Юсуфзай та Вангарі Маатаї. Робота кожного лауреата відображає унікальний підхід до миробудівництва, чи то через дипломатію, гуманітарні зусилля, чи ініціативи соціальної справедливості [4].

Ця премія часто викликає глобальні дискусії про стан миру та конфліктів у світі, висвітлюючи постійні труднощі, з якими стикаються багато спільнот. Таким чином, вона служить не лише нагородою, а й закликом до дії для окремих осіб та організацій, щоб вони долучилися до прагнення до миру.

Премія миру Ганді була заснована урядом Індії у 1995 р. на честь 125-ї річниці зі дня народження Махатми Ганді. Ця нагорода вшановує окремих осіб та організації, які втілюють принципи ненасильства, правди та соціальної справедливості, які Ганді відстоював протягом усього свого життя. Премія вручається щорічно з нагоди Міжнародного дня ненасильства, який припадає на 2 жовтня, день народження Ганді [7, с. 177].

Відзначаючи тих, хто зробив значний внесок у соціальні, економічні та політичні перетворення ненасильницькими засобами, Премія миру Ганді має на меті надихнути майбутні покоління на пошук мирного вирішення конфліктів. Серед лауреатів Премії миру Ганді – широкий спектр діячів із різних галузей, включаючи активістів за громадянські права, екологів та прихильників соціальних змін. Серед відомих лауреатів – Мартін Лютер Кінг-молодший, який боровся за громадянські права у Сполучених Штатах шляхом ненасильницького протесту, та Кайлаш Сатъярті, який присвятив своє життя боротьбі з дитячою працею та захисту прав дітей.

Робота кожного одержувача відображає відданість ідеалам Ганді та служить нагадуванням про силу ненасильства у здійсненні змін. Премія не лише вшановує цих людей, а й заохочує інших застосовувати подібні підходи у власній боротьбі за справедливість та рівність.

Премія миру імені Мартіна Лютера Кінга-молодшого присуджується на честь спадщини доктора Кінга, видатного лідера американського руху за громадянські права, який виступав за расову рівність ненасильницькими засобами [9, с. 99].

Заснована різними організаціями та установами, ця премія відзначає осіб або групи, які зробили значний внесок у соціальну справедливість та розбудову миру у своїх громадах. Нагорода служить даниною пам'яті тривалому впливу доктора Кінга на боротьбу з расовою дискримінацією та його баченню більш справедливого суспільства.

Лауреати Премії миру імені Мартіна Лютера Кінга-молодшого мають різне походження та часто втілюють принципи доктора Кінга: любов, справедливість та ненасильство.

Серед них можуть бути громадські організатори, освітяни чи активісти, які присвятили своє життя вирішенню системної несправедливості та просуванню рівності. Вшановуючи цих людей, премія не лише відзначає їхні досягнення, а й надихає інших продовжувати роботу доктора Кінга у своїх громадах.

Нагорода служить нагадуванням про те, що боротьба за справедливість триває і що кожна людина має відіграти свою роль у створенні більш справедливого світу.

Премія Сахарова за свободу думки присуджується Європейським Парламентом особам або організаціям, які зробили видатний внесок у захист прав людини та основоположних свобод. Названа на

честь радянського дисидента Андрія Сахарова, ця престижна нагорода підкреслює важливість свободи слова та захисту прав людини у сприянні миру та демократії в усьому світі. Заснована в 1988 р., премія Сахарова має на меті підвищити обізнаність про права людини.

Лауреати премії Сахарова часто стикаються зі значними ризиками у своєму прагненні до справедливості та свободи. Це можуть бути політичні в'язні, журналісти чи активісти, які присвятили своє життя захисту прав людини в гнітючих режимах. Визнаючи їхні зусилля, Європейський Парламент прагне посилити їхні голоси та привернути увагу до їхньої боротьби.

Премія не лише вшановує цих мужніх людей, а й служить нагадуванням про постійну боротьбу за права людини в усьому світі. Вона заохочує інших протистояти несправедливості та працювати над створенням світу, де свобода думки поважається та захищається.

Сіднейська премія миру – це міжнародна нагорода, яку щорічно вручає Сіднейський фонд миру в Сіднейському університеті. Заснована в 1998 р., ця премія відзначає осіб або організації, які зробили значний внесок у мир і справедливість ненасильницькими засобами. Мета нагороди – сприяти культурі миру та заохочувати діалог із питань, пов'язаних із соціальною справедливістю, правами людини та екологічною стійкістю.

Вшановуючи тих, хто втілює ці цінності, Сіднейська премія миру прагне надихнути інших до мирного активізму. Лауреати Сіднейської премії миру походять із різного середовища та часто представляють різноманітні ініціативи, починаючи від прав корінних народів і закінчуючи кліматичною справедливістю. Серед відомих лауреатів – колишній прем'єр-міністр Австралії Кевін Радд – за його зусилля у сприянні глобальній співпраці щодо зміни клімату та доктор Вандана Шива – за її підтримку сталого сільського господарства та прав жінок. Робота кожного лауреата відображає прагнення створити більш справедливий і мирний світ ненасильницькими засобами. Премія не лише відзначає їхні досягнення, а й служить платформою для підвищення обізнаності про нагальні глобальні проблеми, які потребують колективних дій [12, с. 245].

Премія миру Ротарі Інтернешнл присуджується особам або організаціям, які зробили значний внесок у миротворчі зусилля по всьому світу. Заснована у 2002 р., ця нагорода відзначає тих, хто продемонстрував виняткове лідерство у просуванні миру через освіту, вирішення конфліктів та громадське служіння. Премія миру Ротарі Інтернешнл відповідає місії Ротарі щодо сприяння доброзичливості та взаєморозуміння між людьми в усьому світі [13, с. 1931].

Серед лауреатів Премії миру Ротарі Інтернешнл часто є освітяни, лідери громад та активісти, які присвятили своє життя просуванню миру на місцевому, національному або міжнародному рівнях. Їхня робота може включати ініціативи з вирішення конфліктів, гуманітарні зусилля або освітні програми, спрямовані на сприяння взаєморозумінню між різними спільнотами. Вшановуючи цих осіб або організації, Ротарі Інтернешнл прагне надихнути інших долучитися до миротворчих зусиль у своїх власних спільнотах.

Ця премія слугує нагадуванням про те, що мир – це не просто відсутність конфлікту, вона вимагає активної участі та відданості від людей, які присвятили себе створенню кращого світу для всіх.

Отже, кожна із цих престижних нагород: Нобелівська премія миру, премія миру Ганді, премія миру Мартіна Лютера Кінга-молодшого, премія Сахарова за свободу думки, премія миру Сіднея та премія миру Ротарі Інтернешнл служить маяком надії у світі, який часто сповнений конфліктів та несправедливості.

Вони вшановують тих, хто присвятив своє життя просуванню миру різними засобами, надихаючи майбутні покоління продовжувати цю життєво важливу роботу. Визнаючи ці зусилля, суспільство може сприяти культурі, яка цінує діалог замість розбрату та співчуття замість конфлікту, зрештою прокладаючи шлях до більш мирного світу для всіх.

Висновки. Проведений історичний аналіз ролі нагород у миротворчих процесах дає змогу зробити висновок про те, що нагородні системи являють собою ефективний інструмент символічної дипломатії, здатний надавати значний вплив на мотивацію учасників конфлікту до пошуку мирних рішень і створювати додаткові стимули для конструктивного діалогу. При цьому найбільш ефективними виявилися випадки присудження нагород на ранніх стадіях мирного процесу або в моменти критичних переговорних фаз.

Література:

1. Anderson C. Propaganda, misinformation, and histories of media techniques. Harvard Kennedy School Misinformation Review. 2021. DOI: 10.37016/mr-2020-64.
2. Nietzel B. Weapons of Persuasion. Propaganda, Feindbeobachtung und Kommunikationsforschung von den 1920er Jahren bis zum Kalten Krieg : Habilitationsschrift. 2019.

3. Oando S.O., Achieng' S.G. Peacemaking in Africa and Nobel Peace Prize 2019: The Role of Ahmed Abiy Ali in resolving the Ethiopia–Eritrea Cross-Border Conflict. *The African Review: A Journal of African Politics, Development and International Affairs*. 2021. Vol. 48, № 1. P. 22–51. URL: <https://www.jstor.org/stable/48659641> (дата звернення: 15.08.2025).
4. Pax Christi International Peace Prize. PAX CHRISTI International. URL: https://web.archive.org/web/20201119000000*/https://www.paxchristi.net/ (дата звернення: 01.09.2025).
5. Sparks C. Extending and Refining the Propaganda Model. *Westminster Papers in Communication and Culture*. 2007. Vol. 4. DOI: 10.16997/wpcc.86.
6. Hisari L., Fouseki K. Post-War Cultural Heritage Preservation in Kosovo: Rethinking the Implementation of Ahtisaari Plan Annex V. *Heritage*. 2020. Vol. 3, № 1. P. 98–115. DOI: 10.3390/heritage3010006.
7. Heiling R.M. Conflict resolution in Aceh in light of track one and a half diplomacy. *ASEAS – Austrian Journal of South-East Asian Studies*. 2008. Vol. 1, № 2. P. 171–186. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-362703> (дата звернення: 15.08.2025).
8. Karns M.P. Ad Hoc Multilateral Diplomacy: The United States, the Contact Group, and Namibia. *International Organization*. 1987. Vol. 41, № 1. P. 93–123. URL: <http://www.jstor.org/stable/2706671> (дата звернення: 15.08.2025).
9. Hisari L., Fouseki K. Post-War Cultural Heritage Preservation in Kosovo: Rethinking the Implementation of Ahtisaari Plan Annex V. *Heritage*. 2020. Vol. 3, № 1. P. 98–115. DOI: 10.3390/heritage3010006.
10. Aytaç S.E. Effectiveness of incumbent's strategic communication during economic crisis under electoral authoritarianism: evidence from Turkey. *American Political Science Review*. 2021. Vol. 115, № 4. P. 1517–1523.
11. Heikkilä H. Ahtisaari, Martti (1937) / H. Heikkilä ; M. Klinge. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Suomen Historiallinen Seura, 2000. ISSN 1799 – 4349.
12. Boussalis C., Dukalskis A., Gerschewski J. Why it matters what autocrats say: assessing competing theories of propaganda. *Problems of Post-Communism*. 2023. Vol. 70, № 3. P. 241–252.
13. Тимошик М. Private metal tokens in monetary circulation of Galicia (18th – early 20th century): historical preconditions of emergence, functioning mechanisms and role in socio-economic development of the region. *Visnyk nauky ta osvity*. 2025. № 6 (36). С. 1930–1943. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-6\(36\)-1930-1942](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-6(36)-1930-1942).

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94: 008 (520) «16/19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.34>

ОСВІТНІ МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ САМУРАЇВ У ЯПОНІЇ XVI – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

Статтю присвячено актуальній проблемі, яка стосується організації та еволюції освітніх моделей навчання самураїв у XVI – середині XIX ст. Самураї у Японії впродовж багатьох століть були найвпливовішим суспільним прошарком. Вони витіснили традиційну японську аристократію з місця провідної політичної сили країни і створили власну державно-політичну систему – шогунат. У різні епохи зміст поняття «самурай» трансформувалася згідно з конкретно-історичними обставинами, проте його головним складником лишалася військова служба.

Такий статус у суспільстві значною мірою забезпечувався ефективною системою виховання та навчання з раннього дитинства в самурайських сім'ях та школах різного типу. Самурай проходив довгий та непростий шлях навчально-виховного процесу впродовж усього життя. Аби стати справжнім воїном, потрібно було сформувати та виробити в собі основні принципи моралі та навчитися досконало володіти всіма бойовими мистецтвами та спеціалізаціями.

У 15 років юнак здійснював обряд посвячення в самураї, одержував справжній бойовий меч, із якими не розлучався впродовж життя, і цим завершувався перший етап навчально-виховного процесу, який можна умовно назвати сімейним.

У Японії XVI – першої половини XIX ст. функціонували навчальні заклади різного типу, що забезпечували якісну освіту представникам самурайського стану. Рівень здобутої освіти давав можливість самураєві бути майстром бойових мистецтв, сприяв формуванню вольових якостей, дисципліни та розумовому мисленню, які були необхідними як у повсякденних бойових практиках, так і в реалізації кар'єрних устремлінь.

У статті звертається увага на те, що моделі організації самурайської освіти були загалом ефективними і її результати впливали в тому числі й на формування нового обличчя японської ідентичності.

Освітня система самураїв виявилася здатною пристосовуватися до нових суспільних умов і забезпечити формування нових критеріїв та засад культурно-освітнього рівня самурая. І йшлося не лише про рівень фахової підготовки як воїна, а й про формування основних базових принципів моралі, етики та поведінки, які були важливими у житті та суспільному статусі самураїв.

Ключові слова: епоха Едо, культурно-освітній рівень, культурно-освітні трансформації, навчання, освітня система, самураї, Японія.

Tkachuk Anatolii. Educational models of organizing the training and upbringing of samurai in Japan, 16th – mid-19th centuries

The article is devoted to the current problem concerning the organization and evolution of educational models of samurai training in the 16th – mid-19th centuries. Samurai in Japan for many centuries were the most influential social stratum. They displaced the traditional Japanese aristocracy from the place of the leading political force of the country and created their own state and political system – the shogunate. In different eras, the meaning of the concept of «samurai» was transformed according to specific historical circumstances – but its main component remained military service.

Such a status in society was largely ensured by an effective system of upbringing and education from early childhood in samurai families and schools of various types. Samurai went through a long and difficult path of educational process throughout life. In order to become a true warrior, it was necessary to form and develop in oneself the basic principles of morality and learn to perfectly master all martial arts and specializations.

At the age of 15, the young man underwent a rite of initiation into the samurai, received a real combat sword, with which he did not part throughout his life, and this completed the first stage of the educational process, which can be conditionally called family.

In Japan in the 16th – first half of the 19th centuries. educational institutions of various types functioned, providing high-quality education to representatives of the samurai class. The level of education obtained allowed the samurai to be a master of martial arts, contributed to the formation of strong-willed qualities, discipline and rational thinking, which were needed both in everyday combat practices and in the implementation of career aspirations.

The article draws attention to the fact that the models of organization of samurai education were generally effective and its results influenced, including the formation of a new face of Japanese identity.

The samurai educational system proved to be able to adapt to new social conditions and ensure the formation of new criteria and principles of the cultural and educational level of the samurai. And it was not only about the level

of professional training as a warrior, but also about the formation of the basic principles of morality, ethics and behavior, which were important in the life and social status of the samurai.

Key words: *Edo period, cultural and educational level, cultural and educational transformations, education, educational system, samurai.*

За часів середньовіччя освіта у Японії була доступною представникам елітних верств населення, до яких належали й самураї. Освітній процес самураїв зазвичай реалізовувався в межах родини, але з часом у процесі культурно-освітніх трансформацій з'явилися й інші форми здобуття освіти.

Історіографію проблеми репрезентують дослідження різних авторів. Серед українських дослідників слід виділити насамперед роботи В. Рубеля «Коріння й генезис стану Bushi (самураї) в середньовічній Японії» [8] та «Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність» [2].

Цікавою є англомовна література. Зокрема, звертають на себе увагу дослідження Стівена Тернбулла «Самураї. Військова історія» [3], А. Вестбрука і О. Ратті «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодалної Японії» [1]. Автори аналізують не лише військовий аспект проблеми, а й докладно висвітлюють методи та філософські аспекти навчання, необхідні для розвитку й концентрації внутрішньої енергії самурая. Утім, варто відзначити, що вітчизняна історіографія потребує активізації в дослідженні даної проблеми.

Джерела засвідчують існування, насамперед, спеціальних осередків підготовки воїнів, а також висвітлюють конкретні технічні прийоми, стилі та методи їх використання в бою. На основі цього можна стверджувати, що існували спеціальні центри як місця систематичної підготовки воїнів. На думку А. Вестбрука та О. Ратті, «ці центри зазвичай згадуються як «школи бойових мистецтв» (будзюцу рю)» [1, с. 48], у яких відповідно до єдиної концепції учнів навчали стратегіям і тактикам використання певних видів зброї.

За часів сьогунату Токугава активно формувалися умови для створення, вдосконалення, тестування модернізованої зброї, стилів, стратегій та технічних прийомів рукопашного бою [2, с. 107–108]. Це вплинуло і на структуру та доктрину будзюцу, у якій стали домінувати шість основних типів рю: перший – оригінальні школи; другий – вторинні школи; третій – спадкові школи; четвертий – неспадкові школи (рю-ха); п'ятий – громадські школи; шостий – приватні школи.

Ці школи розташовувалися в різних регіонах Японії, і їх чисельність динамічно змінювалася залежно від потреб того чи іншого періоду. Окрім того, слід зауважити, що практично кожен клан (від дрібних до найвпливовіших) мав свої центри навчальної та військової підготовки. Попри суттєво різну фінансову спроможність клани створювали резиденції, де було достатньо місця для стрільбищ і тренувальних залів, у яких учні вправлялися у застосуванні різних видів зброї, опановуючи бойові навички під керівництвом досвідчених наставників.

За часів епохи Едо, яка тривала впродовж 1603–1868 рр., від часу заснування сьогунату Токугава навіть нечисельний військовий клан утримував свого окремого вчителя з кожної бойової спеціалізації. Цей учитель мав у своєму розпорядженні обладнаний тренувальний зал чи приміщення. Часто він їх ділив із майстром іншої бойової спеціалізації, «проводячи заняття по черзі» [1, с. 49]. Клани з вищим статусом і фінансовою спроможністю могли утримувати відразу кількох учителів з кожної спеціалізації. Особливістю було те, що ці вчителі часто належали до різних рю і заняття проводили у своїх спеціально обладнаних приміщеннях. До представників родовитої знаті наставники могли приходити і додому. Вони також проводили заняття й у власних приміщеннях.

Типова школа рю складалася з учителя, його помічників та учнів. Учителю мав високий статус і рівень авторитету, тому дуже часто учні приймалися до школи за рекомендацією людей, котрі користувалися довірою вчителя. Школи, які створювалися й утримувалися конкретними військовими кланами, були своєрідними закритими навчальними закладами, й учні туди набиралися переважно з представників того клану, який утримував школу.

Слід зауважити, що в японському суспільстві учні самурайського стану поділялися на дві категорії. До першої з них належали ті, хто не лише був сповнений рішучості досягти найвищого ступеня майстерності у якійсь бойовій дисципліні, а й сам збирався стати професійним учителем-наставником. Учні другої категорії зазвичай просто відвідували заняття і тренувалися до того часу, коли вчитель визнавав їхній рівень майстерності у вибраній бойовій спеціалізації задовільним. Процес навчання закінчувався тим, що вчитель видавав учням атестати (менке), завірені печаткою школи, що підтверджували їхню кваліфікацію. Іноді вчителі-наставники особливо обдарованим учням видавали і «повну ліцензію» (мокуроку), яка засвідчувала, що «вчитель навчив свого учня всьому, що він знав сам» [3, с. 152]. Ще однією неодмінною умовою для вступу в школу самурая була клятва «таємності», яку давав кожен учень, визнаючи над собою опіку вчителя.

Звісно, головним стержнем навчання самураїв була бойова підготовка в широкому розумінні. Тому програма кожного рю від самого початку включала, насамперед, практичні аспекти конкретної бойової спеціалізації, такі як стійки і зсуви, які готували так званий ґрунт для проведення ефективних прийомів рукопашного бою відповідно до тактичних прийомів атаки, контратаки та захисту проти одного чи кількох супротивників. Окрім того, до програми входили й спеціальні вправи для формування таких бійцівських якостей, як психічний контроль, сила волі, рішучість та повна концентрація на конкретних діях (стратегіях, тактиках та цілях) у кожному моменті бойового зіткнення. Водночас така система навчання майбутнього воїна не була сталою. Вона трансформувалася в різні періоди історії, аби відповідати часу й актуальним потребам. Зокрема, у період сьогунату Токгава розроблені раніше і відпрацьовані методики навчання та бойової підготовки самураїв зазнали серйозних перетворень. Це проявилось в тому, що під час опанування комплексу будзюцу вироблені раніше методики використовувався все рідше, і врешті їх майже повністю замінили інші, які передбачали значною мірою обмежені, але водночас більш спеціалізовані підходи, що формували і розвивали меншу кількість бойових якостей в учнів, доводили їх до найвищого ступеня ефективності та технічної досконалості [1, с. 51]. Це була не деградація традиційної системи підготовки воїна-самурая, а адаптація освітньої системи до вимог часу, які визначалися процесами буржуазної трансформації традиційного японського суспільства.

Загалом термін «будзюцу» був традиційним японським терміном, що означало сукупність бойових мистецтв, які формувалися і розвивалися в Японії до початку епохи Мейдзі (1868). На відміну від бусідо («шлях воїна»), який акцентував увагу на духовному і філософському складниках, практика будзюцу була спрямована на прикладні, практичні аспекти ведення бою та виживання в умовах війни [4].

У зв'язку з новими тенденціями змінювалася і головна мета рю. Тепер вона полягала у формуванні у бійців-самураїв вузькопрофільних знань і вмінь у кожному з напрямів будзюцу. Наприклад, оновлені самурайські школи стали випускати чудових майстрів списа, яким іноді було не дуже комфортно у поведженні з мечем, і навпаки. Такий вузькоспеціалізований підхід вплинув і на різні стилі, методики та стратегії, що існували в кожному з бойових мистецтв [5, с. 52].

Поглиблення вузької спеціалізації рю у формуванні бойових мистецтв за часів сьогунату Токугава породило особливий вид суперництва між учнями різних шкіл, яке вони намагалися реалізувати за першої ліпшої нагоди. Опосередковано це сприяло підвищенню рівня кваліфікації професійного воїна. З іншого боку, закладалося підґрунтя до певної децентралізації у військовій сфері. Тому в період Едо чітко окреслилися тенденції з боку вищого військового керівництва Японії «погасити цей дух нездорового суперництва між бойовими рю» [6].

Однак сила традицій була настільки важливою, що влада змушена була вдаватися до радикальних заходів. Практикувалася ізоляція кожної школи в межах її тренувального табору, аби мати можливість тримати всіх її учнів під пильним наглядом. Окрім того, у самих школах поступово були заборонені практики бойових мистецтв, що зводилися до поєдинків на виживання. Ті бійці, які продовжували практику поєдинків із летальним фіналом, притягувалися до відповідальності як порушники закону і змушені були підтримувати свою репутацію, проводячи напівлегальні або нелегальні поєдинки.

У Японії діяли сотні самурайських шкіл, серед яких частина мала своєрідний статус зразкових. Зокрема, до таких шкіл відносять школу-рю Нітсуке, засновану в 1600 р. Вона спеціалізувалася на навчанні бойовим мистецтвам та стрільбі з лука. Для дітей багатьох самурайських кланів, що прагнули до такої спеціалізації, школа Нітсуке завжди була пріоритетною. Ще однією з топових шкіл була Ходзо-ін Рю. Вона мала ім'я монастиря Ходзо, де з давніх часів основою викладання дисциплін бойових мистецтв було фехтування на списах [1, с. 73].

Специфіка підготовки самураїв у ще одній відомій школі – Ягю полягала в тому, що головний акцент робився не так на досконалому володінні технікою бойових мистецтв, як на формуванні високих моральних якостей. Школа Ягю була заснована в 1608 р. і невдовзі стала відомою своїми особливими методами навчання бойових мистецтв у поєднанні з філософією відданості і відповідальності перед своїм господарем.

У XVII – першій половині XIX ст. у Японії діяло понад дві сотні шкіл, які спеціалізувалися на фехтуванні мечами. Зокрема, школа Сінто Рю, засновником якої вважають Іідзасо Тейнсай Іенао; школа Тюго Нагахіде, Фукіде Бунгуро та Ін-сї, який також прославився викладанням фехтування на списах; Ітто Рю та езотерична школа Кото-йойрі Рю, де навчали ефективним прийомам протидії кільком противникам, що атакують одночасно [7].

Із поглибленням процесів буржуазної трансформації Японії самурайські клани отримали можливість здобувати освіту в навчальних закладах іншого рівня і формату. Окрім шкіл-рю, для самураїв

доступним стали інститути, які з'явилися в другій половині XVIII ст. «Ханський університет» та «Академія наук Нагоя» ставали все більш популярними. Вони забезпечували ґрунтовнішу загальну освіту, включаючи вивчення історії, філософії, літератури та інших наукових дисциплін. Особливу увагу приділяли вивченню класичної літератури, зокрема китайської та японської поезії [8, с. 31].

Загалом можна стверджувати, що рівень здобутої освіти допомагав самураєві бути більш вправним у бойовому мистецтві, сприяв формуванню вольових якостей, дисципліни та розумовому мисленню, які були потрібні як у повсякденних бойових практиках, так і для можливості реалізацій кар'єрних устремлінь.

У процесі трансформації освітньої системи самураїв та її адаптації до нових суспільних умов поставала необхідність формування нових критеріїв і засад культурно-освітнього рівня самурая, а не лише його фахової підготовки як воїна [1, с. 89]. Тому в цьому процесі вчителі відігравали надзвичайно важливу роль. Вони викладали не лише основи різних наук, а й формували базові принципи моралі, етики та поведінки, які були важливими у житті та суспільному статусі самураїв. Учителі практикували як індивідуальні заняття, так і групові уроки у спеціальних школах. Методика навчання і педагогічні критерії розроблялися самими вчителями.

Учителів, які викладали в школах рю, називали «сенсей», що трактують як «майстер бойових мистецтв, експерт зі зброї». Головне завдання сенсей полягало в тому, щоб навчити вихованців основам бойових мистецтв, виробити в них ґрунтовні практичні навички, тому вони експериментували зі зброєю, тестували технічні прийоми та стратегії різних спеціалізацій у реальному бою та розробляли нові стилі й способи, які б давали можливість ефективно досягати потрібних результатів. Саме ця ефективність мала зберегти життя воїна. Тому зрозуміло, чому вчителям відводилася провідна роль у доктрині будзюцу.

Процедура затвердження кандидатури вчителя на посаду викладача бойових мистецтв була важливою і скрупульозною. Доступні джерела містять обмаль інформації, але на її основі можна припускати, що таку посаду насамперед отримували найбільш обдаровані члени клану, котрі мали природну схильність до вправ зі зброєю.

Відомі дослідники А. Вестбрук та О. Ратті стверджують, що майбутній учитель зазвичай розпочинав свою кар'єру як учень якоїсь конкретної спеціалізації будзюцу або вступивши до рю, тренуючись там під суворим керівництвом сенсея, або був народженим у сім'ї інструктора будзюцу. Далі він мав пройти через ті етапи підготовки, які вибрав для нього вчитель або він сам за погодження з наставником. Після цього продовжувалося вдосконалення у вибраній спеціалізації, і, зрештою, претендент ставав інструктором у школі свого вчителя або отримував дозвіл відкрити власну школу в іншому місці. Нерідко, аби стати вчителем, учні опановували кілька курсів у різних рю із різних спеціалізацій будзюцу та розробляли й упроваджували в навчальний процес власні методи ведення бою, оскільки це спрощувало процедуру відкриття своєї незалежної школи.

Цілком природно, що основна маса викладачів-учителів була вихідцями з військового стану, адже культура та загальна ментальність японського суспільства були наскрізь пройняті бойовим духом. Ця категорія включала майстрів стрільби з лука, фехтування на списах, на мечях, загальної стратегії та кількох найпоширеніших систем рукопашного бою, зокрема таких, як дзюдзюцу та айкідзюцу, котрі застосовувалися у поєднанні з традиційними бойовими мистецтвами. Як окрема каста виділялися фахівці зі стрільби з лука верхи на коні, якою захоплювалися аристократи з древніх японських родів (куге). Ці наставники займали почесне місце, оскільки їхня спеціалізація була пов'язана з найдавнішими періодами японської історії Токугава, коли великомасштабні бойові дії були нечастими. За таких обставин усе частішими ставали сутички між васалами різних кланів або самураями і простолюдинами [8].

Важливим критерієм оцінки соціальної значимості того чи іншого вчителя було надання йому певного рангу та посади, які він займав у клановій ієрархії. Послуги таких титулованих учителів зазвичай оцінювалися досить високо як до періоду Токугава, так і на його початку. Ця тенденція певний період чітко простежувалася, оскільки серед учнів було чимало лідерів клану, яким, звісно, приділялася особлива увага. Ще однією особливістю було те, що багаті клани часто мали окремого вчителя з кожної основної спеціалізації будзюцу, а деякі клани іноді наймали відразу кількох учителів з однієї спеціалізації. Значна кількість учителів-інструкторів пояснювалася не лише необхідністю тренувати васалів різного рангу, а й цілком зрозумілим бажанням воїнів клану (особливо високих рангів) опанувати найширший діапазон знань, умінь і навичок у бойових мистецтвах [1, с. 55].

Ще одним своєрідним аспектом системи навчання і виховання самураїв була діяльність учителів, котрі належали до якогось конкретного клану. Зазвичай вони перебували на службі у військового клану та намагалися свої методи будзюцу тримати в секреті, розкриваючи їх лише повноправним членам

клану або тим, хто мав офіційний дозвіл глави клану відвідувати заняття в його школі. Таким наставником могла стати людина, котра народилася і виросла в середовищі військового клану або була прийнята у клан як повноправний член за вказівкою його лідера. Зміцнившись у своєму становищі, ці вчителі передавали секрети свого бойового стилю своїм спадкоємцям. Тут слід зауважити, що посада вчителя в японському середньовічному суспільстві нерідко могла бути спадковою.

У системі навчання самураїв був своєрідний феномен, котрий проявився в існуванні мандрівних майстрів-наставників, які попри свою виняткову бойову майстерність у силу різних обставин не стали засновниками власної рю [8]. Їхньою головною «візитівкою» була особиста репутація, яка змушувала постійно стверджувати свою майстерність в індивідуальних поєдинках, особливо з іншими майстрами будзюцу, включаючи і відомих учителів.

Ще одним важливим складником системи навчання та виховання самураїв були взаємини між учнем будзюцу та його вчителем. Ці взаємини були важливими і зазвичай мали персональний характер. Учень, вступивши до якогось конкретного рю, ставав учнем майстра, який приймав його як особистого вихованця.

Упродовж XVI – на початку XIX ст. існувала система визначення статусу учня, який твердо вирішив здобути знання та практичний досвід у галузі бойових мистецтв. Такий учень був змушений підкорятися жорсткій дисципліні рю. Він міг навчатися по кілька років у кожній із бойових шкіл, і тому часто самураї були учнями все своє життя, проходячи через руки низки видатних майстрів. Щоправда, це стосувалося передусім найпопулярніших спеціалізацій традиційного будзюцу впродовж періоду Токугава.

Жорстка вертикальна ієрархічна система, характерна для рю, пов'язаних із будь-яким кланом, запроваджувалася також і в незалежних школах будзюцу, де інструктор, котрий не мав господаря (ним міг бути спадковий військовий або майстер, що відмовився від своєї військової спадщини [2, с. 189]), навчав учнів своїм методам рукопашного бою за певну плату. Потенційні учні зазвичай самі шукали можливості потрапити до конкретного вчителя. На початку періоду Токугава в XVII ст., коли тисячі знедолених воїнів, чії клани були знищені або розпущені, блукали країною і заробляли собі на життя, як могли, таких приватних шкіл було досить багато.

Учителі-наставники, учителі-майстри в системі самурайської освіти ще одним важливим аспектом своєї діяльності мали обов'язок поєднувати навички стародавніх бойових систем різних поколінь. Під сучасну й актуальну систему навчання бойовим мистецтвам вони підводили фундамент стародавніх бойових мистецтв, передаючи їх із покоління в покоління як через пряме усне спілкування, так і через рукописи, записи, манускрипти, сувої та інші посібники [3, с. 136].

Таким чином, можна стверджувати, що в Японії XVI – першої половини XIX ст. існували різні освітні центри, які забезпечували надання якісної освіти представникам самурайського стану. Рівень здобутої освіти давав можливість самураєві бути майстром у бойовому мистецтві, сприяв формуванню вольових якостей, дисципліни та розумовому мисленню, які були потрібні як у повсякденних бойових практиках, так і для можливості реалізації кар'єрних устремлінь.

Це був період, коли починало формуватися нове обличчя японської ідентичності і коли було закладено основи для подальшого перетворення Японії на потужну державу [9, с. 241].

У процесі трансформації та адаптації освітньої системи самураїв до нових суспільних умов стали формуватися нові критерії і засади культурно-освітнього рівня самурая, у яких ішлося не лише про його рівень фахової підготовки як воїна. Учителі в нових умовах значну увагу звертали й на формування базових принципів моралі, етики та поведінки, які були важливими у житті та суспільному статусі самураїв.

Література:

1. Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. URL: <https://archive.org/details/SecretsOfTheSamuraiTheMartialArtsOfFeudalJapan/mode/2up>. (дата звернення: 08.09.2025).
2. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997. 288 с.
3. Turnbull S. *The Samurai. A Military History* (Japan Library). URL: https://books.google.com.ua/books?id=RMBdoimD2kIC&pg=PR3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 02.09.2025).
4. Draeger, Donn F. *Classical Bujutsu: The Martial Arts and Ways of Japan*. Weatherhill, 1973. URL: <https://www.scribd.com/document/318454989/Donn-F-Draeger-Classical-Bujutsu-pdf> (дата звернення: 25.08.2025).
5. Wilson W. *Ideals of the Samurai: Writings of Japanese Warriors*. URL: <https://archive.org/details/idealsofsamuraiw0000unse> (дата звернення: 02.09.2025).
6. Секрети самураїв. Бойові мистецтва феодальної Японії. URL: https://loveread.me/read_book.php?id=65638&p=51 (дата звернення: 23.08.2025).
7. Самураї – військовий стан Японії. *Дзеркало тижня*. 2000. 21 липня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/samurayi_viykoviy_stan_yaponiyi.html (дата звернення: 12.08.2025).

8. Рубель В.А. Коріння й генезис стану bushi (самураїв) у середньовічній Японії. *Східний світ*. 1996. № 2. С. 29–36.
9. Освіта в середньовічній Японії. URL: https://stud.com.ua/165416/pedagogika/osvita_s_erednovichniy_yaponiyi#google_vignette (дата звернення: 05.09.2025).
10. Стрільчук Л., Шеремета А. Політичні та соціальні трансформації Японії в епоху сьогунату Токугава. *Літопис Волині*. Число 28. С. 240–245.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.35>

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПІДТРИМКА УЛЬТРАПРАВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИЛИ ФРН «АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ» (2013–2025)

Хахула Любомир,

кандидат історичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-9954-9962

Смикалова Ніколь,

студентка IV курсу
кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0009-0006-6092-7336

Статтю присвячено аналізу ідейних засад та причин електоральної привабливості німецької ультраправої партії «Альтернатива для Німеччини» (АдН) від часу її створення у 2013 р. до успіху на федеральних виборів 2025 р. Критично проаналізовано еволюцію ідеологічних основ АдН та чинників її електорального зростання. Установлено, що АдН еволюціонувала від неоліберальної економічної платформи до націоналістично-консервативної позиції з елементами екстремізму. Партія сформувалася з консервативних фракцій ХДС, незадоволених політикою Ангели Меркель. Ключовими ідеологічними компонентами політичної сили стали: антиміграційна риторика, особливо ісламофобія; концепція «деіноземізації» німецької культури та мови; ультра націоналізм; проросійська позиція, засудження антиросійських санкцій.

Електоральний аналіз показав зростання підтримки АдН з 1,9% (2013) до 20,8% (2025) із найвищою підтримкою у східнонімецьких землях (Саксонія – 37,3%, Тюрингія – 38,6%), що корелювало з економічним відставанням цих регіонів та нижчим відсотком іноземних громадян. Соціологічний профіль виборців АдН характеризували перевага чоловіків (73% серед постійних виборців), нижчий рівень освіти, високе безробіття, надзвичайно низька довіра до державних інституцій. Після російського вторгнення в Україну в 2022 р. виборці АдН продемонстрували найбільш негативне ставлення до українських біженців та незгоду з підтримкою України німецьким урядом, що відображало стійкість проросійської платформи партії. Політичний успіх АдН зумовлювало поєднання економічної невдоволеності, культурної реакції на глобалізацію, регіональних диспропорцій та ефективної популістської мобілізації. Феномен АдН демонструє стійкість ультрарадикальних переконань у вагомій частині німецького суспільства та загрози для європейської демократичної системи.

Ключові слова: Німеччина, ультраправі партії, «Альтернатива для Німеччини», популізм, електоральна підтримка, національна безпека, загрози європейській безпеці, російсько-українська війна.

Khakhula Liubomyr, Smykalova Nicol. Ideological foundations and electoral support of the far-right political force of Germany “Alternative for Germany” (2013–2025)

The article analyzes the ideological foundations and reasons for the electoral support of the German far-right party «Alternative for Germany» (AfD) from its creation in 2013 to its success in the 2025 federal elections. The evolution of AfD's ideological foundations and factors of its electoral growth are critically analyzed. It is established that AfD evolved from a neoliberal economic platform to a nationalist-conservative position with elements of extremism. The party was formed from conservative factions of the CDU dissatisfied with Angela Merkel's policies. Key ideological components of the political force became: anti-migration rhetoric, particularly Islamophobia; the concept of «de-foreignization» of German culture and language; ultra-nationalism; pro-Russian position, condemnation of anti-Russian sanctions.

Electoral analysis showed AfD support growth from 1,9% (2013) to 20,8% (2025) with the highest support in eastern German states (Saxony – 37,3%, Thuringia – 38,6%), which correlated with the economic backwardness of these regions and lower percentage of foreign citizens. The sociological profile of AfD voters was characterized by male predominance (73% among permanent voters), lower education levels, high unemployment, extremely low trust in state institutions. After Russia's invasion of Ukraine in 2022, AfD voters demonstrated the most negative attitude toward Ukrainian refugees and disagreement with the German government's support for Ukraine, reflecting the party's pro-Russian platform. AfD's political success was conditioned by a combination of economic dissatisfaction, cultural backlash against globalization, regional disparities, and effective populist mobilization. The AfD phenomenon demonstrates the persistence of ultra-radical beliefs in a significant part of German society and threats to the European democratic system.

Key words: Germany, far-right parties, «Alternative for Germany», populism, electoral support, national security, threats to European security, Russian-Ukrainian war.

Постановка наукової проблеми. На початку XXI ст. у Європі сформувалося нове покоління політичних діячів, які схилилися до націоналізму та расової гордості, пам'яті про ідеальне європейське минуле, ідентифікували себе з обраними особами, що мають повернути Європу до колишньої «слави». Із широкого погляду ультраправа політика у Європі закликала до забутих практик: культивування расизму, етнічної нетерпимості, сексизму. Протягом «мегавиборчого» 2024 р. європейські ультраправі партії досягли значних електоральних успіхів на місцевому, національному та європейському рівнях: «Альтернатива для Німеччини» у таких німецьких землях, як Тюрінгія та Саксонія; «Національне об'єднання» на дострокових парламентських виборах у Франції. Вибори до Європейського Парламенту у червні 2024 р. продемонстрували піднесення ультраправих політичних у багатьох, якщо не в більшості, державах – членах ЄС. Наукове осмислення причин популярності європейських ультраправих рухів, а також перебігу і наслідків їх політичної активності є особливо актуальним з огляду на інструменталізацію крайньоправих політичних течій рашистською Росією у її війні проти України та європейської системи цінностей.

Мета дослідження. Метою пропонованої статті є критичний аналіз ідейних засад та причин електоральної привабливості німецької політичної сили «Альтернатива для Німеччини» (Alternative für Deutschland, далі – АдН) від часу її створення у 2013 р. до федеральних виборів у Німеччині 23 лютого 2025 р. Згадана проблема частково знайшла відображення у публікаціях українських дослідників Олександра Іванова, Михайла Панасюка [1], Ганни Харлан [3], Андрія Мартинова [2].

Виклад основного матеріалу. Після Другої світової війни ультраправі були маргіналізовані. Перемога над фашизмом, економічне зростання та зниження рівня безробіття – усі ці чинники перешкоджали появі та успіху ультраправих. Однак коли XX ст. наближалось до своєї останньої чверті, розрив із 1930–1940 рр. збільшувався, і, затьмарюючи живі спогади про нацистський період, нові ультраправі партії почали завойовувати підтримку [26, р. 50]. Довгий час ультраправі сили були синонімом неофашизму. У цей період єдиною партією, яка називала себе ультраправою, була фашистська сила «Італійський соціальний рух». Довгий час у Німеччині не було жодної партії, яка могла б довгостроково позиціонувати себе «праворуч» від центристського «Християнсько-демократичного союзу» (далі – ХДС). Через німецький досвід націонал-соціалізму для політичних партій було встановлено 5-відсотковий бар'єр, якого не досягала жодна з правих партій ані на федеральних, ані на регіональних виборах. Згодом під впливом економічної кризи всередині ХДС з'явилася дедалі сильніша права опозиція, яка вважала Ангелу Меркель «занадто соціал-демократичною». Із цього кола 06 лютого 2013 р. була сформована партія «Альтернатива для Німеччини» [13, р. 43].

Після міграційної кризи 2015 р., спричиненої рішенням Німеччини ненадовго відкрити свої кордони, Брюссель почав переконувати інші країни – члени ЄС прийняти частину мігрантів. На виборах у Німеччині 2017 р. партія «Альтернатива для Німеччини» отримала 12,6% голосів, що послабило позиції уряду Ангели Меркель, а за результатами виборів до Європейського Парламенту 2019 р. «Альтернатива для Німеччини» залишалася послідовною, отримавши 11% [23]. У 2017 р. АдН поглинула 690 тис. колишніх прихильників маргінальних протестних партій та 1,2 млн виборців [28, р. 83]. На згаданих виборах до Європейського Парламенту політична сила отримала до 33% голосів в окремих південно-східних округах [5].

За декілька років до створення АдН у 2010 р. світ побачила книга економіста Тіло Сарраціна «Німеччина самоліквідується» (Deutschland schafft sich ab). Опублікована найбільшим європейським медіаконгломератом Bertelsmann, праця отримала безпрецедентну медіапідтримку щоденної газети Bild та тижневика Der Spiegel [32]. Т. Саррацін переконував, що як іммігранти з мусульманських країн, так і представники німецьких нижчих класів мають низький рівень спадкового інтелекту, але високий рівень народжуваності. Це, своєю чергою, призведе до розпаду Німеччини, якщо не будуть впроваджені євгенічні заходи для протидії цьому розвитку подій. Публікація спричинила дискусію про расові та класові виклики для німецького суспільства [13, р. 44].

Близькі до партії АдН професори неоліберальної економіки пропагували зниження податків для багатих та скорочення соціального бюджету. Члени партії також підважували загальне виборче право, у якому «можна сумніватися з певними підставами, якщо подивитися на труднощі, що виникли внаслідок нездатності німецької політики звільнитися від зацикленості на непродуктивних бюджетних статтях, таких як пенсії, охорона здоров'я, обслуговування боргу та безробіття» [4].

Після федеральних виборів 2013 р. виявилися перші розбіжності між неоліберальним та націоналістично-консервативним крилами політсили. Тоді як неоліберальне крило прагнуло союзу з британськими Tories, націоналістично-консервативна фракція виступала за співпрацю з британською «Партією незалежності Сполученого Королівства» (UKIP). Хоча неоліберали змогли приєднатися до фракції

Європейських консерваторів та реформістів (ЄКР) у Європейському Парламенті, вони зазнали поразки в питанні трансатлантичної співпраці і необхідності санкції проти Росії після агресії 2014 р. Натомість націоналістично-консервативна більшість виступала проти угоди про вільну торгівлю зі США та відкидала антиросійські санкції [13, р. 45].

Після регіональних виборів у Східній Німеччині влітку 2014 р. націоналістично-консервативне крило партії набрало сили. Восени 2014 р. у Дрездені відбулися перші великі демонстрації правих хуліганів, а також марші, організовані рухом «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу» (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*, далі – PEGIDA). Демонстранти застерігали від «ісламізації Західного світу» та дедалі більше перетворювалися на рух правих екстремістів. Це було ще одне питання, через яке неоліберальна фракція дистанціювалася від PEGIDA та націоналістично-консервативної фракції, яка, своєю чергою, симпатизувала PEGIDA. До січня 2015 р. кількість щотижневих демонстрантів PEGIDA у Дрездені зросла до 20 тис. У цей період вплив «Нових правих» на PEGIDA неухильно зростав [12, р. 58–69].

Важливими фігурами метаполітичного крила «Нових правих» був Юрген Ельзессер, який співпрацює з Інститутом демократії та співробітництва, що знаходиться в Парижі та отримує російське фінансування, а також Гюц Кубічек з Інституту державної політики (*Institut für Staatspolitik*) «Нових правих». Він як найважливіший спікер PEGIDA представляв рух під час конференції та великих демонстрацій у Парижі, організованих партією «Ліга» [13, р. 46].

Правий екстремізм посилювався та радикалізувався під час кризи біженців. Унаслідок значного сплеску біженців до Німеччини з вересня 2015 р. кількість учасників демонстрацій PEGIDA у Дрездені зростала. Раптове збільшення кількості нападів на біженців та їхні домівки в Німеччині викликало занепокоєння. Якщо у 2011 р. було скоєно 18 нападів, то в 2014 р. – майже 200. До середини жовтня 2015 р. їх кількість зросла до 580 [8].

«Осінній наступ» 2015 р. проти політики федерального уряду щодо біженців очолив член АдН Бйорн Хьокке. Він мотивував щотижневі демонстрації в Ерфурті, які регулярно збирали до 5 тис учасників протягом жовтня 2015 р. На полях протестів неонацисти та хулігани нападали на молодь та профспілкових діячів. Бйорн Хьокке представляв фашистську ідеологію, яку розуміли як палінгенетичний ультранационалізм [17, р. 38–43]. За словами Хьокке, німці стали невротичними під впливом Америки, а канцлер Меркель була частиною грандіозного плану зі знищення Німеччини та Європи. Хвилі іммігрантів, що прибували до Німеччини («міграція як зброя»), ультранационалісти сприймали як загрозу і прагнули реалізувати масові демонстрації в Берліні [13, р. 47]. У 2017 р. АдН опублікувала свою політичну програму під назвою «Маніфест для Німеччини», у якій виклала світоглядні принципи та суспільно-політичні погляди.

Більшість ультраправих рухів у Європі та інших країнах, навіть у деяких мусульманських країнах, сентиментально ставилися до традиційного минулого, критикували відхилення від нього та виступали за відновлення давніх порядків. Наприклад, салафітський рух (це ультраправа мусульманська ідеологія) романтизує період сподвижників Пророка та правління перших чотирьох халіфів (632–661 рр. н. е.) після смерті Пророка. За іронією долі, троє з чотирьох халіфів були вбиті мусульманами, і тоді ж виник великий сунітсько-шіїтський розкол через суперечки про спадкоємство. Однак, приховуючи насильство, війни за відступництво та племінні війни арабів, салафітський рух черпає натхнення з ідеалізованої епохи перших чотирьох халіфів. Ця ідеологія, ігноруючи світову еволюцію мусульман та умов протягом чотирнадцяти століть, є прикладом ультраправого руху [37]. Як і салафіти, маніфест АдН проголошує: «Ми хочемо реформувати Німеччину та повернутися до її коренів» [25, р. 7].

Озираючись у минуле та ігноруючи реальність, АдН у Маніфесті вказувала на те, що християнство, епоха Відродження та римське право були коріннями німецької культури. В іншій абзаці маніфесту описувалися «юдео-християнські основи нашої культури» [25, р. 47]. АдН також зручно ігнорувала той факт, що близько 44% німців не сповідували жодної релігії [14].

У цьому розділі Маніфесту АдН зазначено: «Наша культура нерозривно пов'язана з німецькою мовою, яка розвивалася протягом століть і яка сама по собі є відображенням її інтелектуальної історії, національної ідентичності у Центральній Європі та німецького набору базових цінностей» [25, р. 46]. Програма АдН щодо мови була грубою, антиеволюційною та внутрішньо суперечливою. Маніфест АдН вимагав довгострокових дій для збереження та зміцнення німецької стандартної мови. Вимога стандартної мови означала виключення іноземної лексики, граматики та гумору з німецької мови. Однак Маніфест АдН декларував потребу поширення німецької мови в іноземних країнах через Інститут Гете та інші культурні установи [25, р. 46]. АдН була б дуже рада, якби турки в Туреччині

розмовляли сумішню турецької та німецької мов, але вони не могли допустити, щоби турки, які проживали у Німеччині, робили те саме.

У Маніфесті іслам було визнано загрозою для європейських цінностей: «Іслам не належить Німеччині». Його розширення та постійно зростаюча кількість мусульман у країні розглядалися АдН як «загроза нашій державі, нашому суспільству та нашим цінностям» [25, р. 48]. Майже 6% населення Німеччини, найбільш густонаселеної країни Західної Європи, були мусульманами, переважно турецького та сирійського походження. Ці 6% від 85 млн становили приблизно 5,5 млн. Німеччина, маючи чистий негативний приріст населення, потребувала іммігрантів, щоб підтримувати економічний двигун на плаву [21, р. 8–9]. З іншого боку, приплив понад мільйона сирійських та афганських біженців до Німеччини у 2015 р. продемонстрував, що сучасний німецький *denkweise* (спосіб мислення) не розглядав мусульман як загрозу німецькій культурі. Більшість німців також не вважала іслам небезпечним для Німеччини як прогресивної країни у Європі та світі [27]. Показово, що один із трьох засновників АдН вийшов із партії, звинувативши її членів в ісламофобії та ксенофобії. Деякі з них прийняли іслам [36].

У 2023 р. незалежна група експертів дійшла висновку, що принаймні третина мусульман у Німеччині зазнавала ворожості через свою релігію. Аналітики зазначили, що реальні цифри, ймовірно, значно вищі, оскільки лише 10% мусульман повідомляли про ворожість та злочини на ґрунті ненависті проти них. Проте не було даних, які б показували, хто найбільше ненавидить іслам: німецькі протестанти (25% мешканців), німецькі католики (ще 25%) чи невіруючі (майже 50%) [16].

Разом із тим від свого заснування в 2013 р. АдН показала дивовижні та вражаючі результати на виборах до Бундестагу: від 1,9% у 2013 р. до 20,8% у 2025 р. (табл. 1). Дивно, але на третіх федеральних виборах, у яких брала участь партія «Альтернатива для Німеччини», вона, схоже, втратила імпульс, набраний під час кризи біженців. Стрімкий зліт партії між 2013 і 2017 та 2021 та 2025 рр. є вартими уваги, як і цей період застою, якщо не падіння [11; 22, р. 164].

Таблиця 1

Підтримка АдН на виборах до Бундестагу в 2013–2025 рр.

Рік	Відсоток голосів	Зміна у відсотках голосів
2013	1,9%	Нова партія
2017	11,5%	+ 9,6%
2021	10,1%	– 0,6%
2025	20,8%	+ 10,7%

Антисистемні політичні партії сприймалися більш привабливо для економічно незахищених унаслідок глобалізаційних потрясінь груп населення [30, р. 139]. Ця перспектива також пояснювала широке розмаїття популістських політичних груп, кожна з яких реагувала на унікальні економічні умови своєї країни. Про місцевий успіх популістського руху можна багато дізнатися з макроекономічної статистики [22, р. 168]. Недовіра до західних економічних інституцій, які не здатні запропонувати ефективні рішення для постраждалих від економічних криз, мотивувала людей шукати альтернативні, здебільшого популістські рішення. Аргумент економічної зради підтверджує, що економічно незахищені внаслідок неефективності усталених економічних систем групи, схильні підтримувати популістські, ультраправі політичні партії. Теорія «культурної реакції» зосереджена на побудові культурного мосту між політиками-популістами та їхніми виборцями, які відчують загрозу через раптове та несподіване постматеріальне життя. Прихильники цієї парадигми стверджують, що такі ідеї, як космополітизм та мультикультуралізм, призвели до кардинальних змін у нашій культурі, що, своєю чергою, викликало «ефект контрреволюційної ностальгії» [19, р. 3].

Серед федеральних одиниць ФРН землі Саксонії та Баварії найкраще демонструють фактори електорального успіху партії «Альтернатива для Німеччини». Під час холодної війни Саксонія входила до Німецької Демократичної Республіки, а після жовтня 1990 р. не змогла повністю інтегруватися до об'єднаної Німеччини: східнонімецькі регіони економічно відставали від своїх західних сусідів [15]. Велика підтримка антисистемної партії «Альтернатива для Німеччини» у колишніх регіонах Східної Німеччини пояснюється згаданим фактором «відставання». Усі п'ять земель, у яких партія показала найкращі результати на виборах до Бундестагу, колись були східнонімецькими територіями [9–11]. Тим часом у західних землях ФРН АдН показала гірші результати. У Баварії партія набрала у 2017 р. 12,4% голосів, у 2021 р. – 9%, а в 2025 р. – 17,4%. Тут приріст виборців не був виразно помітним (табл. 2).

Таблиця 2

Землі з найбільшою кількістю голосів за АдН під час виборів у Бундестаг у 2017, 2021 та 2025 рр.

Земля (Länder)	Відсоток голосів у 2017	Відсоток голосів у 2021	Відсоток голосів у 2025
Саксонія	27%	24,6%	37,3%
Тюрингія	22,7%	24%	38,6%
Бранденбург	20,2%	18,1%	32,5%
Саксонія-Ангальт	19,6%	19,6%	37,1%
Мекленбург – Передня Померанія	18,6%	18%	35%

Іншим визначальним чинником політичних симпатій німців до ультраправих сил є показники номінального ВВП на душу населення, які дають уявлення про економічний стан кожної землі. Статистичні дані щодо Саксонії і Баварії показують, як ВВП на душу населення двох земель (у мільйонах євро) корелюється із середнім показником по країні [34; 35] (табл. 3).

Таблиця 3

Показники ВВП у землях Саксонія, Баварія та Німеччині загалом у 2017, 2021 та 2024 рр.

Земля (Länder)	2017 (млн євро)	2021 (млн євро)	2024 (млн євро)
Саксонія	117 237	136 317	161 910
Баварія	604 480	675 004	791 603
Німеччина	3 259 860	3 676 460	4 305 260

Вплив демографічних характеристик на схильність виборців голосувати за партію, що агресивно пропагує реєміграцію, показує відсоток іноземних громадян, які проживають у певному регіоні у відношенні до загального числа громадян ФРН [29]. Дані станом на 2023 р. наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Відсоток іноземних громадян на території Саксонії, Баварії та Німеччини загалом станом на 2023 р.

Земля (Länder)	Кількість іноземних громадян, осіб	Відсоток від загальної кількості громадян
Саксонія	332 402	8,1%
Баварія	2 156 229	16%
Німеччина	12 908 068	15,2%

У попередніх дослідженнях соціально-демографічні змінні демонстрували різні кореляції та вплив на вподобання прихильників АдН. Деякі виявили, що вони особливо поширені серед людей середнього віку [6], серед чоловіків [31, р. 7] або серед людей із вищою освітою [7, р. 15]. На противагу цьому в інших дослідженнях виявлено, що прихильників АдН більше серед людей із низьким рівнем освіти та низьким рівнем доходу [24, р. 263]. Такі висновки часто інтерпретувалися у зв'язку з тезою про «невдачу модернізації», яка пояснює уподобання правої партії як реакцію на втрату статусу в результаті соціальної модернізації [33, р. 57–62]. За дослідженнями німецького Інституту економічних і соціальних досліджень, у 2025 р. відсоток чоловіків серед виборців партії АдН був значно вищий, а частка респондентів з атестатом про повну загальну середню освіту (Abitur) – значно нижча [18, р. 10]. Із гендерної перспективи чим усталенішим є рішення віддати голос за АдН, тим більша частка чоловіків у цій групі. Зокрема, серед постійних виборців АдН цей показник становить 73%, тоді як серед нових виборців АдН – 61% [18, р. 12].

Відсоток державних службовців серед виборців АдН значно нижчий за середній. Порівняно з виборцями інших партій виборці АдН також значно частіше були безробітними, ніж працевлаштованими. Нові виборці АдН також схожі на більш усталені групи виборців із погляду інших структурних умов праці, таких як строкові контракти або статус соціального страхування [18, р. 14]. Прихильники «Альтернативи для Німеччини» висловлювали значно меншу довіру до державних установ, аніж виборці інших партій – до поліції, судів, німецьких збройних сил чи профспілок. Різниця особливо помітна, коли йшлося про довіру до державних ЗМІ та федерального уряду. Тут майже жоден виборець АдН не

вказав на довіру (державні ЗМІ: 6% проти 38% серед виборців інших партій; федеральний уряд: 2,8% проти 21% серед виборців інших партій).

Різниця між виборцями «Альтернативи для Німеччини» та виборцями інших партій найменш помітна, коли йдеться про довіру до організацій роботодавців, проте і тут виборці АдН проявляли меншу довірливість. Додатковий погляд на відмінності між східними та західними німецькими регіонами показав, що довіра до всіх опитаних інституцій більша на заході, ніж на сході. Симпатичні АдН зі східних земель найменше схильні висловлювати довіру: судам – 12%, державним ЗМІ – 1,6%, федеральному уряду – 0,5% [18, р. 20].

На федеральних виборах 2021 р. виборці АдН надавали особливого значення питанню якомога швидшого скасування обмежень, пов'язаних із коронавірусом, тоді як викликам прискорення кампаній із вакцинації та послідовної боротьби з пандемією надавався особливо низький пріоритет. Це пояснювалося симпатією прихильників радикальних правих партій до конспірологічних теорій, а також, як згадувалося вище, їхньою недовірою до державних установ.

Опитування громадської думки у квітні 2022 р. про оцінку дій німецького уряду щодо російсько-української війни показало невдоволення серед німецьких громадян. Хоча серед виборців інших партій також спостерігалось незгода з підходами щодо врегулювання війни (майже дві третини), вона була ще більш поширеною серед виборців партії «Альтернатива для Німеччини» (шість із семи) [18, р. 34]. Окрім того, після початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. респондентів двічі запитували про ставлення до біженців з України. Фахівці відзначили, що ставлення стало значно більш негативним, зневажливим та песимістичним у проміжку шести місяців між опитуваннями у квітні та листопаді 2022 р. У листопаді 2022 р. трохи більше половини виборців АдН усе ще відчували співчуття до долі українських біженців. Але серед них також був поширений песимізм щодо успішності інтеграції біженців у німецьке суспільство: лише кожен п'ятий німець був оптимістом у листопаді 2022 р.

Зрештою, бажання, щоб «біженці з України поки що відійшли на другий план», ставало дедалі поширенішим серед прихильників АдН. Якщо розрізняти різні групи виборців АдН, то найбільш негативне, критичне та песимістичне ставлення до біженців з України виражали т. зв. «оригінальні» виборці партії: у листопаді 2022 р. лише 38% із них співчували долі біженців, а кожен десятий із них не був оптимістично налаштований щодо інтеграції, семеро з восьми вважали, що біженці повинні «поки що відійти на другий план тут, у Німеччині» [18, р. 35]. Якщо ж розглядати нових виборців АдН (групу, яка на той момент ще не голосувала за цю партію, а стала її симпатиками лише у 2025 р.), ставлення до вимушено переміщених українців не було надто екстремальним, проте все ще здебільшого негативним та зневажливим. Тобто великий відсоток нових виборців АдН приймав позицію партії АдН ще до рішення проголосувати за неї. Слід додати, що недовіра до України та українських біженців серед виборців АдН була спровокована проросійськими наративами партії (що почалися ще в 2014 р.) та поширенням конспірологічних теорій про те, що «ситуація в Україні так само перебільшена, як і пандемія» [20, р. 159–163].

Висновки. У перші десятиліття XXI ст. у європейських державах зросла популярність ультраправих політичних сил, які пропагували расизм, етнічну нетерпимість, ксенофобію, гендерну упередженість. Заснована 2013 р. німецька крайньоправа політична партія «Альтернатива для Німеччини» пов'язала свої ідеологічні основи з націонал-соціалістичним історичним досвідом Німеччини, і уже на виборах 2017 р. пододала 5%-й виборчий бар'єр, установлений для запобігання піднесенню екстремістських партій. АдН сформувалася з консервативних фракцій усередині ХДС, які вважали політику Ангели Меркель «занадто соціал-демократичною». Її еволюція показала перехід від первісного фокусу на нео-ліберальній економічній політиці до більш вираженої націоналістично-консервативної позиції та зближення з екстремістськими рухами на зразок «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу». Партійна програма АдН із «деіноземізації» охоплювала не лише культуру, а й мову, висловлюючи обурення щодо повсюдного впливу англійської мови. Однією з ключових характеристик виборців АдН був їхній надзвичайно низький рівень довіри до інституцій. Недовіру прихильники партії проявляли не лише до федерального уряду та суспільних ЗМІ, а й до інших інституцій: судів, профспілок, медичної служби. Високий рівень довіри виборців до партії АдН демонстрував стійкість ультрарадикальних переконань серед вагомій частини німецького суспільства. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. виборці АдН продемонстрували несприйняття українських біженців та незгоду з діями німецького уряду щодо підтримки українського спротиву імперській агресії Москви.

Література:

1. Іванов О, Панасюк М. Альтернатива для Німеччини: еволюція нової політичної партії ФРН (2013–2022). *Європейські історичні студії*. 2022. № 21. С. 41–68.
2. Мартинов А. Партія «Альтернатива для Німеччини»: передісторія і місце у спектрі правих популістських сил ФРН. *Україна – Європа – Світ. Серія «Історія, міжнародні відносини»*. 2016. Вип. 18. С. 139–145.
3. Харлан Г. Європейська інтеграція в передвиборчих програмах політичних партій ФРН 2017 р. *Європейські історичні студії*. 2019. № 14. С. 43–57.
4. Adam K. Wer soll wählen? *Die Welt*. 2006. Oktober 16. URL: <https://www.welt.de/print-welt/article159946/Wer-soll-waehlen.html> (дата звернення: 21.05.2025).
5. Arzheimer K. Regional support for the «Alternative for Germany» varies wildly. *Kai Arzheimer*. 2019. May 27. URL: <https://www.kai-arzheimer.com/regional-support-for-the-alternative-for-germany-varies-wildly/> (дата звернення: 16.05.2025).
6. Arzheimer K., Berning C. How the Alternative for Germany (AfD) and their voters veered to the radical right, 2013–2017. *Electoral Studies*. 2019. Vol. 60. doi: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.04.004>.
7. Berbuir, N., Lewandowsky, M., Siri, J. The AfD and its Sympathisers: Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany? *German Politics*. 2014. № 24 (2). P. 154–178. doi: <https://doi.org/10.1080/09644008.2014.982546>.
8. BKA befürchtet mehr Angriffe auf Asylunterkünfte. *Deutschlandfunk*. 2015. Oktober 22. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/rechtsextremismus-bka-befuerchtet-mehr-angriffe-auf-100.html> (дата звернення: 23.05.2025).
9. Bundestag election 2017. *The Federal Returning Officer*. URL: <https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/2017/ergebnisse/bund-99/land-14.html> (дата звернення: 12.08.2025).
10. Bundestag election 2021. *The Federal Returning Officer*. URL: <https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse.html> (дата звернення: 12.06.2025).
11. Bundestag election 2025. *The Federal Returning Officer*. URL: <https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/2025/ergebnisse/bund-99.html#seats1> (дата звернення: 17.07.2025).
12. Burschel F. Aufstand der «Wutbürger», AfD, Christlicher Fundamentalismus, PEGIDA und ihre Gefährlichen Netzwerke. 2015. 96 p. URL: https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/rls_papers/Papers_GK-Rechts.pdf (дата звернення: 23.07.2025).
13. Charalambous G. The European Far Right: Historical and Contemporary Perspectives. 2015. 58 p. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/zypern/13466.pdf> (дата звернення: 21.08.2025).
14. Explore All Countries – Germany. *CIA.gov*. 2025. May 20. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/germany/> (дата звернення: 20.07.2025).
15. Former East Germany still lags behind west. *DW.com*. 2019. September 25. URL: <https://www.dw.com/en/former-east-germany-still-lags-behind-west/a-50583236> (дата звернення: 19.06.2025).
16. Grieshaber K. Germany's 5.5 million Muslims are often exposed to everyday, structural racism, report finds. *AP News*. 2023. June 29. URL: <https://apnews.com/article/germany-muslims-racism-islam-hostility-immigration-705155b8da000d2501C5b02f5beC7078> (дата звернення: 24.05.2025).
17. Griffin R. The Nature of Fascism. London; New York: Routledge 1993. 244 p.
18. Hövermann A. The AfD's Polling High, Report No. 92e, November 2023. *Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliches Institut*. 2023 43 p. URL: https://www.wsi.de/fpdf/HBS-008835/p_wsi_report_92e_2023.pdf (дата звернення: 16.06.2025).
19. Inglehart R., Norris P. Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *HKS Faculty Research Working Paper Series*. 2016. 52 p. URL: <https://www.hks.harvard.edu/publications/trump-brexit-and-rise-populism-economic-have-nots-and-cultural-backlash> (дата звернення: 19.08.2025).
20. Ivaldi G., Zankina E. The Impacts of the russian Invasion of Ukraine on Right-Wing Populism in Europe. *European Center for Populism Studies*. 2023. 371 p. URL: <https://www.populismstudies.org/wp-content/uploads/2023/03/DOWNLOAD-ECPS-REPORT.pdf> (дата звернення: 07.06.2025).
21. Khan L. The German Far-Right an Examination of the AfD Manifesto. *Researchgate*. 2024. 11 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/383199842_The_German_Far-Right_An_Examination_of_the_AfD_Manifesto/citation/download (дата звернення: 23.05.2025).
22. Kiliçer A. Mechanisms of Electoral Support for Populist, Far-Right, and Anti-Immigration Parties: A Comparative Analysis of the Electoral Successes of AfD in Germany and SD in Sweden. *Researchgate*. 2022. P. 163–178. URL: https://www.researchgate.net/publication/366723183_Mechanisms_of_Electoral_Support_for_Populist_Far-Right_and_Anti-Immigration_Parties_A_Comparative_Analysis_of_the_Electoral_Successes_of_AfD_in_Germany_and_SD_in_Sweden (дата звернення: 12.06.2025).
23. Lilley J. Deteriorating Tolerance and Rise of the Far-Right in Europe. *The Cambridge Global Affair*. 2020. URL: <https://web.archive.org/web/20200713232021/https://www.thecambridgeglobalaffair.co.uk/our-articles/deteriorating-tolerance-and-rise-of-the-far-right-in-europe> (дата звернення: 15.07.2025).
24. Lux T. Die AfD und die unteren Statuslagen. Eine Forschungsnotiz zu Holger Lengfelds Studie Die «Alternative für Deutschland»: eine Partei für Modernisierungsverlierer? *KZfSS Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 2018. № 70. P. 255–273.
25. Manifesto for Germany. The Political Programme of the Alternative for Germany. 2017. 97 p. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/2017/04/2017-04-12_afd-grundsatzprogramm-englisch_web.pdf (дата звернення: 23.06.2025).
26. Nourbakhsh S., Ahmadi S., Dero Q., Rad A. Rise of The Right parties in Europe: from Nationalism to Euroscepticism, *Geopolitics Quarterly*. 2023. Vol.: 18. No. 4 P. 47–70. doi: 20.1001.1.17354331.1401.18.68.3.5. URL: https://journal.iag.ir/article_129481_6e23e152c58ba9f4e04dbf7072dbdcf0.pdf (дата звернення: 15.05.2025).

27. Oltermann P. How Angela Merkel's great migrant gamble paid off. *The Guardian*. 2020. August 30. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/aug/30/angela-merkel-great-migrant-gamble-paid-off> (дата звернення: 02.07.2025).
28. Patton D. Protest Voting in Eastern Germany: Continuity and Change Across Three Decades. *Germany Politics & Society*. 2019. Vol. 37. No. 3: 30th Anniversary of German Reunification: Eastern Germany 30 Years After Reunification. P. 72–88. URL: <https://www.jstor.org/stable/48588086?seq=1> (дата звернення: 11.07.2025).
29. Population by nationality and federal states. *Statistische Ämter des Bundes und der Länder*. 2024. URL: <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Current-Population/Tables/population-by-laender.html> (дата звернення: 10.06.2025).
30. Rodrik D. Why Does Globalization Fuel Populism? Economics, Culture, and the Rise of Right-Wing Populism, *Annual Review of Economics*. 2021. No. 13. P. 133–170. URL: <https://www.annualreviews.org/deliver/fulltext/economics/13/1/annurev-economics-070220-032416.pdf?itemId=/content/journals/10.1146/annurev-economics-070220-032416&mimeType=application/pdf> (дата звернення: 12.06.2025).
31. Schmitt-Beck R. The «Alternative für Deutschland in the ElecTorate»: Between Single-Issue and Right-Wing Populist Party. *German Politics*. 2016. No 26. P. 124–148. doi: <https://doi.org/10.1080/09644008.2016.1184650>. URL: https://www.researchgate.net/publication/304002931_The_'Alternative_fur_Deutschland_in_the_Electorate'_Between_Single-Issue_and_Right-Wing_Populist_Party (дата звернення: 18.07.2025).
32. Snyder D. Anti-Muslim Book in Germany Continues to Tap Into Seething Anger Over Country's Minorities. *Fox News*. 2011. January 26. URL: <https://www.foxnews.com/world/anti-muslim-book-in-germany-Continues-to-tap-into-seething-anger-over-Countrys-minorities> (дата звернення: 21.05.2025).
33. Spier T. Modernisierungsverlierer? Die Wählerschaft rechtspopulistischer Parteien in Westeuropa. Berlin, 2010. 274 p. URL: <https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-17930-a3185f004a.pdf> (дата звернення: 16.06.2025).
34. Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen der Länder. *Statistische Ämter des Bundes und der Länder*. 2021. URL: <https://web.archive.org/web/20211214153911/https://www.statistikportal.de/de/vgrdl/ergebnisse-laenderebene/bruttoinlandsprodukt-bruttowertschoepfung/bip#9517> (дата звернення: 12.06.2025).
35. Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen der Länder. *Statistische Ämter des Bundes und der Länder*. 2025. URL: <https://web.archive.org/web/20250516184226/https://www.statistikportal.de/de/vgrdl/ergebnisse-laenderebene/bruttoinlandsprodukt-bruttowertschoepfung/bip#9517> (дата звернення: 12.06.2025).
36. Vonberg J. Leading member of German far-right party resigns after Converting to Islam. *CNN World*. 2018. January 24. URL: <https://editionnn.com/2018/01/24/europe/germany-afd-islam-arthur-wagner-intl> (дата звернення: 24.05.2025).
37. Zeidan A. Salafi movement. *Encyclopedia Britannica*. 2024. December 12. URL: <https://www.britannica.com/topic/Salafi-movement> (дата звернення: 23.05.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 37(37) (091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.36>

ОСВІТА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ДОБИ РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ

Шульга Світлана,докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3910-8169

У статті розглянуто освітню систему та педагогічні ідеї Стародавнього Риму та її модифікації доби ранньої імперії. Зазначено, що з установленням принципату Октавіана Августа суспільна система Стародавнього Риму трансформувалася, набула монархічних ознак. Акцентовано на знаходженні «соціального консенсусу» та соціальної опори влади принцепса на основі сенатського та вершиницького прошарків. Виявлено шляхи вирішення соціального питання та створення «нової» адміністрації, яка б відповідала новим цілям і обставинам існування держави. З'ясовано, що формування кадрового складу адміністрації та управління у центральних та провінційних регіонах імперії здійснювалося з числа сенатської та вершиницької верств, зацікавлених у збереженні своєї влади та впливу, повністю відданих принцепсу.

Досліджено освітню систему Стародавнього Риму III–II ст. до н. е., визначено її триступеневу шкільну структуру. Розкрито причини та актуалізовано зміни у римській шкільній освіті в добу принципату (I–III ст.). Акцентовано на суттєвих трансформаціях у змісті риторичної освіти, визначено її формалізований характер та спрямованість на професійну підготовку адміністраторів, управлінців, відданих принцепсу. Риторичні школи перетворилися на навчальні заклади елітарного характеру з високою оплатою та обмеженим соціальним складом учнів. Основними методами навчання було запам'ятовування текстів і ораторські вправи (прогімнасмата) та складання і виголошення декламацій. Зауважено на функціонуванні в ранній імперії тривіальних (початкових) та граматичних шкіл, учнівство яких мало низький соціальний статус. Акцентовано на становищі вчителів, які переважно мали низькі походження та платню, розглядали вчительство як спосіб підвищення соціального статусу. Визначено педагогічні ідеї Марка Фабія Квінтіліана як основу для формування освітньої системи середньовіччя.

Ключові слова: Стародавній Рим, принципат, освіта, Марк Фабій Квінтіліан, риторична, тривіальна та граматична школи.

Shulha Svitlana. Education and pedagogical thought of Ancient Rome in the early Empire period

The article analyzes the educational system and pedagogical ideas of Ancient Rome and discusses their modifications during the early Empire. It is noted that with the establishment of Octavian Augustus' Principate, the social system of Ancient Rome was transformed and acquired monarchical features. The focus is on searching for a «social consensus» and social support for the power of the Princeps based on the Senate and the equestrian class. The study has identified the ways of solving the social issues and creating a «new» administration that would meet the new goals and circumstances of the state's existence and argues that the formation of administrative and management personnel in the central and provincial regions of the Empire was carried out from among the senatorial rank and the equestrian class, interested in preserving their power and influence, and completely devoted to the princeps. The article elucidates the educational system of Ancient Rome in the 3rd–2nd centuries BC and characterizes its three-stage school structure, revealing and updating the reasons for and changes in Roman school education during the Principate (1st–3rd centuries). The emphasis is placed on significant transformations in the content of rhetorical education, the formalized nature of education, and its focus on the professional training of administrators and managers devoted to the princeps. Rhetorical schools turned into elitist educational institutions with high fees and a limited social composition of students. The main learning method was memorization of texts and oratory exercises (progymnasmata), composing and delivering declamations. Trivial (primary) and grammar schools also operated in the early Empire, whose students had a low social status. Regarding the position of teachers, they were mostly of low origin and salary, and considered teaching as a way to increase their social status. The pedagogical ideas of Marcus Fabius Quintilian are identified as the basis for the formation of the educational system of the Middle Ages.

Key words: Ancient Rome, Principate, education, Marcus Fabius Quintilian, rhetorical, trivial and grammar school.

Постановка проблеми. Виховна та освітня думка Стародавнього Риму найбільш активно сформувалася як педагогічна система саме на межі епох, коли Римська держава переживала кардинальну трансформацію у I–II ст., що спрямовувалася на встановлення нової системи влади з ознаками монархічної. Октавіан, який успадкував владу Юлія Цезаря, намагався зберегти її різноманітними засобами,

зокрема одними з них були формування соціальної опори влади принципса та знаходження так званого соціального консенсусу. Це потребувало нових ідей, зокрема і в галузі виховання та освіти громадян, які могли бути «постійно задіяні в інтересах системи».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільший інтерес до системи античної освіти, її особливих рис, методик навчання сформувався у XX ст. Європейські дослідники розглядають як загального характеру проблеми історії античної освіти, так і актуалізують окремі вузькі, проте важливі питання, що розглядають різні боки виховання та навчання античних Греції та Риму.

Узагальнююча праця «Історія європейської цивілізації. Рим» за редакцією Умберто Еко подає широку картину перетворень августовської доби, що створює картину, на тлі якої розгорталися, зокрема, і зміни в освітній сфері [1]. Цікавий підхід до аналізу римської історії виявляється у праці Мері Берд «S.P.Q.R. Історія Давнього Риму», де авторка показує історичні події через повсякдення та постаті окремих римлян, імператорів, їхніх дружин, полководців, риторів, опосередковано звертається увага і на освіту в Римі [2]. Класичною стала монографія Генрі Марроу «Історія освіти в античності» [3], уперше надрукована у 1948 р. Французький учений простежує коріння класичної освіти починаючи від войовничих культур Гомера до періоду, коли зросло значення риторики та філософії, від адаптації елліністичних ідеалів у римській системі освіти до виникнення християнських шкіл та церков у ранньому середньовіччі.

Окремі публікації присвячено безпосередньо освіті імперського періоду римської історії, як-от статті В. Мартіна Блумера «Шкільне навчання в особистості: уява та підпорядкування в римській освіті» [4] та Крістіана Лаеса «Шкільні вчителі в Римській імперії: огляд епіграфічних доказів», які на основі аналізу епіграфічних джерел розглядають освіту античної доби через сприйняття її вчителем та учнем [5]. Елісон Джон у публікації «Культурна пам'ять та класична освіта в пізньоантичній Галлії», характеризуючи освіту пізньоримського часу в римській Галії, акцентує на римських освітніх традиціях, що впливали на провінційну молодь, формуючи їхній «римський» дух та історичну пам'ять, що засвідчувало процеси романізації [6].

Серед вітчизняних дослідників не спостерігається зацікавлення античною історією. У числі дослідників історії освіти слід згадати А.А. Кравченка, у монографії якого «Архетип учителя: ідея, образ, відповідальність» охарактеризовано етапи розвитку освітньої системи, зокрема фрагментарно й охарактеризовано освіту в добу античності [7].

Метою дослідження є розгляд особливостей освітньої системи Риму доби принципату.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші століття нової ери в історії Стародавнього Риму є періодом трансформації суспільної його системи, зокрема і змін в освітньому просторі держави. Із приходом до влади Октавіана (29 р. до н. е.) у Римі необхідним було спочатку унормування усієї суспільної організації безпекової ситуації у державі, стабілізація державних інституцій та військових структур, господарського життя, культури та релігії. Разом із тим важливим для Октавіана стало також вирішення соціального питання та формування «нової» адміністрації, яка б відповідала новим цілям і обставинам існування держави та прискореному процесу концентрації влади в руках принципса. Сам Октавіан продемонстрував свої досягнення у «Res Gestae» («Діяння»), які сприймаються як демонстрація Августом своєї величчя та значимості правління, його успіху [1, с. 121].

Державні трансформації, здійснені Августом, ознаменували завершення тривалих громадянських воєн та «неповернення до римської традиційної структури поділу влади, певна форма автократії» [2, с. 297]. Установлення Октавіаном контролю за всіма гілками влади, зміни управління як у центральних регіонах Італії та Міста, так і в провінціях стосувалися, перш за все, проблеми оновлення/збереження «республіканської» державної структури, але в новому сенсі. Так, у Римо-Італійському регіоні продовжувала залишатися управлінська структура з магістратами та міськими органами влади, до яких додавалися уведені Октавіаном нові посадовці з конкретними повноваженнями. У сенатських провінціях також не відбувалося категоричних змін, водночас у судочинстві вводилася посада т. зв. юридичних помічників, які підпорядковувалися вже центральним органам влади. У приєднаних провінціях установлювалася посада прокуратора, який за нагоди міг виконувати адміністративні функції і в сусідніх провінціях [1, с. 121–122]. Таким чином, адміністративне управління територіями поступово оновлювалося і набувало нових рис.

Зростаюча потреба у виконанні величезної кількості управлінських завдань, функцій, особистих доручень принципса викликало нагальну потребу у розширенні апарату управлінських працівників. Тобто в державі нагальною виявилася потреба у нових кадрах, управлінцях, освічених та навчених працювати і підпорядковуватися. Так, британська історикиня Мері Берд наголошує, що «хтось мав командувати легіонами, керувати провінціями, організовувати постачання зерна і води, та й узагалі діяти від

імені імператора...» [2, с. 313]. Таких працівників рекрутували із сенаторського стану та переважно з найбільш мобільного соціального прошарку римської держави – вершництва: купців, негоціантів, фінансистів, вчителів тощо [1, с. 121]. Стосовно нової ролі сенатського стану Август мав чітку позицію, він «купив сенатську поступливість і сенатську службу ціною присвоєння їм почесних звань, надання знаків пошани, а в деяких випадках – нових посад» [2, с. 313]. Далі, продовжуючи свою характеристику становища сенатського стану за часів Августа, Мері Берд говорить, що той перетворився «на адміністративну гілку на службі імператора» [2, с. 314]. Представники сенатського прошарку були зацікавлені, перш за все, у закріпленні свого становища та престижу, що і давала їм прихильність імператора [2, с. 351–352, 357; 8, с. 64–67].

Вершницький стан із початку влади Августа також зазнав трансформацій, вершництво отримало найбільше «вигід від принципату». Карл Кріст, німецький історик, зауважує, що найважливішим у кар'єрі вершників було те, що принципат використав їхні організаційні здібності, господарський та фінансовий досвід [8, с. 63–64, 41–44]. Вершники на службі у принципса могли піднятися по сходах кар'єри на досить високі посади, аж до префекта, які за функціями перевищували навіть компетенції сенатора, проте вони ніяк не могли стати принципсом. Разом із вершництвом сходили кар'єрою і представники провінційних та муніципальних адміністрацій, багаті землевласники, торговці та судовласники, члени міських рад колоній, провінцій тощо. Саме до цієї соціальної когорти через певний час підпадали також колишні вільновідпущеники. Ці прошарки і формували нову адміністрацію доби принципату.

Отже, держава потребувала освічених адміністраторів, управлінців, службовців, що мали би високу освіту, адміністративну підготовку, досвід. Формування чисельного прошарку адміністрації викликало необхідність змін у структурі та змісті освіти. Освітня система Риму, що сформувалася близько III–II ст. до н. е., базувалася на двоступінчастій, тривіальній та граматичній школі, яка була доступна більшості громадян. Тоді ж виникали ораторські (риторські) школи. На відміну від грецької школи, де навчання риториці носило масовий характер, заняття риторику в Стародавньому Римі узалежнювалося обов'язковим використанням її у сфері законодавства, політики, адміністрації. Для майбутніх магістрів та сенаторів у добу принципату стали обов'язковими навчання риториці, уміння користуватися словом, виступати на публіці тощо. А отже, навчання в риторських школах носило елітарний характер, доступ до школи обмежувався походженням, соціальним становищем учнів та встановленням високої платні. Учні оволодівали ораторським мистецтвом, вивчали філософію, риторику, правознавство, частково математику, астрономію, музику, що в комплексі мало підготувати їх до державної або адміністративної діяльності.

На початку нової ери, з установленням принципату система освіти потребувала реформ, які б відповідали новим реаліям суспільного життя народжуваної імперії, могли забезпечити фахову підготовку та діяльність адміністративного апарату держави. Зміни були покликані оновити систему, перш за все, риторської освіти, доступну вищим соціальним прошаркам, вершницькому та сенаторському.

Тацит характеризував риторику як заняття найплідніше, проте тогочасну освіту в риторських школах критикував, скаржився на інертність молоді, неосвіченість учителів, забуття старих звичаїв. Зазначаючи, що красномовство є джерелом сваволі, Тацит був прихильником вирішення усіх політичних питань не «чисельними народними зборами ... невігласами і натовпом, а наймудрішими і одним». Пояснюючи втрату риторику колишнього значення, Тацит говорив також про формальність навчання, віддаленість його від реального життя, його потреб та, головне, втрату риторику політичної функції. У сфері політичній риторику продовжувала існувати в сенатських колах як засіб політичної боротьби у вигляді панегіриків та «концертних» промов, в освіті ж риторику деполітизувалася, набирала формальних ознак, а для вершництва стала засобом сходження кар'єрними сходами [2, с. 412; 6, с. 15]. Таким чином, Тацит обґрунтував один із принципів навчання риториці нової доби: школі/освіті належить готувати не так політичних діячів, опонентів принципса, як освічених виконавців волі імператора.

Одним із найвпливовіших педагогів та ораторів I ст. н. е. був Марк Фабій Квінтіліан (35–100), його праця «Повчання оратору» стала фундаментальним твором, який на довгі століття визначив напрями розвитку педагогіки. Педагогічні ідеї Квінтіліана базувалися на ідеї виховання всебічно розвинутої особистості та добропорядного громадянина Римської держави, де освіта є загальнодоступною; із цією метою необхідно поєднувати природні задатки дитини із цілеспрямованим вихованням. Природні задатки дитини – це пам'ять, за допомогою якої дитина швидко сприймає та розуміє текст, запам'ятовує його. Важливе місце у навчанні педагог відводив читанню та володінню розмовною мовою, уважав заучування неефективним, натомість пропонував вивчення граматики. Вагому роль у навчанні, на думку Квінтіліана, здійснюють учитель та колектив учнів, де панують здорова конкуренція та стимулювання пізнавальної активності учнів. Педагогічні ідеї Квінтіліана знайшли реалізацію у його педагогічній

діяльності (він був учителем Плінія Молодшого і Тацита). Кар'єра складалася успішно, і йому вдалося одержати прихильність імператора Веспасіана. У 70 (72?) р. він відкрив першу в Римі державну риторську школу, очолив її і викладав [10].

Риторична освіта в добу ранньої імперії стала важливою ланкою у навчанні та формуванні еліти римського суспільства, була одним із інструментів її сепарації. Джон Елісон, характеризуючи освіту доби пізньої античності, стверджує, що літературна (риторична) освіта була центральною у житті римської еліти. Вона визначала та формувала аристократичну ідентичність і забезпечувала потенційну точку доступу майбутніх еліт до можливостей правлячих класів. Освіта була безпосередньо пов'язана з політичною владою та культурним престижем і стала одним із головних інструментів соціалізації римської молоді [6, s. 3].

Ритори зазвичай брали для науки хлопчиків 12–16 років, навчання продовжувалося близько шести років. Можемо приблизно уявити курикулум риторської школи. Варрон (116–27 рр. до н. е.) згадував дев'ять основних навчальних шкільних дисциплін: граматики, риторики, діалектики – трівіум; арифметики, геометрії, астрономії, музики – квадрівіум; медицина, архітектура. До V ст. зі шкільного курсу було вилучено архітектуру і медицину, таким чином, оформлено т. зв. «сім вільних мистецтв», що стали пізніше основою середньовічної освітньої системи.

Учні вивчали ораторське мистецтво переконливого говоріння та письма. Вони запам'ятовували зразки текстів, які називалися «прогімнасмата», що включала низку послідовних вправ для оволодіння навичками риторики, пізніше застосовували їх на практиці, складаючи та виголошуючи імітаційні промови, декламації на задані теми з римського права, історії та міфології [6, s. 1]. Найціннішим у навчанні в риторській школі були декламації – самостійні виступи учнів із промовами, які готувалися самими учнями і виголошувалися перед колегами. Декламація складалася з першої частини – суазорія – монологу, у якому персонаж обдумував якесь рішення, наводячи аргументи «за» і «проти», наприклад чи захищати спартанцям Фермопільський прохід, чи відступити. Друга частина декламації – контраверсії – це запропонована судова справа, що представляє і захист, і звинувачення. Усі декламації будувалися на нереальних подіях, іноді фантастичних, проте були надзвичайно ефективним методом навчання.

Риторична освіта занурювала студентів в історичне минуле Риму, його міфологію, що в кінцевому підсумку генерувало колективну пам'ять, сприяло формуванню «римського» характеру та світогляду. Римська риторична освіта була процесом формування «персонажа», формування школяра в його майбутній ролі (сенатора, префекта тощо), водночас виключала «інших» (поза риторськими школами) із самого права стати суб'єктами навчання [4, s. 57–78]. Прикметно, що традиції риторичної освіти активно проникали та укорінювалися в провінціях, молодь верхівки яких почала сприймати римську освіту як власний шлях інкорпорації у римську суспільну систему, набуття статусу, долучення до виконання управлінських функцій тощо [2, с. 412–413]. Таким чином, риторична освіта «забезпечувала мову та звичаї, за допомогою яких соціальна та політична еліта впізнавала своїх членів» [6, с. 13–14], була процесом соціалізації, який виробляв певну суб'єктивність у її елітних учасників.

Початкові та граматичні школи, після навчання у яких можливий був вступ до школи ритора, продовжували свою діяльність в імперський час. На відміну від риторичної школи структура та перелік предметів початкових та граматичних шкіл не змінилися з часів Республіки. Серед предметів – граматики, риторики, діалектики, геометрії, арифметики, музики, астрономії. Ці школи були загальнодоступними, з нижчою платнею, ніж риторичні, спрямовані на засвоєння елементарної програми. Відмінності між тривіальними та граматичними були не критичними, тому обидва типи шкіл могли існувати паралельно.

Учителями згаданих шкіл зазвичай були особи низького соціального походження або без громадянських прав, зайнявши вчительську посаду, вони намагалися таким чином підвищити свій соціальний статус [9, с. 43, 127]. Історик Крістіан Лаес звертає увагу саме на статус шкільних учителів початкових та граматичних шкіл [5]. Учителі утримували себе та свої школи без будь-якої участі держави, платня (грошова або натуральна) була низькою, залежала від особистих якостей учителя, походження та матеріального становища учнів, методика навчання базувалася на засадах наслідування [5, s. 110–112]. У виявлених ученим магістратських списках ремісників шкільні вчителі не згадуються або згадуються принагідно. Так, учитель із міста Аурункі (південь Італії) Фурій Філокал «ставився до учнів із найбільшою повагою», поряд зазначається, що він мав додатковий дохід як автор заповіту [5, s. 113]. Також віднайдений напис із Верхньої Панонії про ветерана XV легіону, який обійняв посаду вчителя. Очевидно, така ситуація була непоодиноким, ветерани забезпечували навчання латині місцевих мешканців у провінціях, де здійснювалася мобілізація до римських легіонів [5, s. 114]. Автор на основі аналізу епіграфіки доходить висновку про низький статус учителів, відсутність чіткого розмежування між учителями-граматиками та вчителями початкових шкіл (*magister ludi* – від лат. «вчитель школи/

вчитель гри»), низьку платню та відсутність державного забезпечення. Таким чином, початкова/граматична школа на відміну від риторичної давала елементарні знання та забезпечувала освітою нижчі та подекуди середні прошарки населення Риму.

Висновки. Освіта ранньоімператорського Риму функціонувала на основі традицій, закладених у республіканську добу, за структурою являла собою триступеневу школу (тривіальна, граматична та риторична). Разом із тим «новий» порядок доби ранньої імперії, посилення влади принципса-імператора викликали необхідність створення адміністративної структури влади поряд із ще існуючою республіканською, що потребувало чисельного штату освічених працівників, управлінців, адміністраторів. Функції підготовки нового апарату влади взяла на себе риторична школа, яка поступово відійшла від принципів риторики Цицерона до формалізованої риторичної освіти, готувала освічених, водночас відданих принципсу та державі управлінців. Розглянувши педагогічну думку Риму ранньоімперської доби, можемо з упевненістю стверджувати, що педагогічні ідеї, сформульовані Марком Фабієм Квінтіліаном, та шкільна освіта Риму доби імперії стали основою для середньовічної європейської шкільної педагогіки.

Література:

1. Історія світової цивілізації. Рим / за ред. У. Еко. 2-е вид. Харків : Фоліо, 2024. 2190 с.
2. Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; доопрацьов. вид. Київ : Букшеф, 2024. 480 с.
3. Marrou H.I. A History Of Education In Antiquity. Univ of Wisconsin Press, 1982. 466 s.
4. Martin Bloomer W. Schooling in Persona: Imagination and Subordination in Roman Education Available to Purchase. *Classical Antiquity* (1997) 16 (1): 57–78.
5. Christian Laes. School-teachers in the Roman Empire: a survey of the epigraphical evidence. *Acta Classica: Proceedings of the Classical Association of South Africa* Volume 50, Issue 1 Jan 2007. URL: <https://casa-kvsa.org.za/legacy/2007/AC50-08-Laes.pdf>
6. Alison John. Cultural Memory and Classical Education in Late Antique Gaul. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://backoffice.biblio.ugent.be/download/8679778/8681239>
7. Кравченко А.А. Архетип учителя: ідея, образ, відповідальність : монографія. Львів : Ліга-Прес, 2013. 421 с.
8. Christ K. Die Römische Kaiserzeit. Von Augustus bis Diokletian. Verlag C.H. Beck oHG, München 2018. 128 S.
9. Фалкс Марк Сидоній. Звільни свого внутрішнього римлянина. Харків : Фабула, 2019. 192 с.
10. Сай. І.В. «Snstitutio oratoria» («Повчання оратору») як відображення педагогічних поглядів Марка Фабія Квінтіліана та одна із найважливіших пам'яток для вивчення педагогіки Давнього Риму. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. 2018. Вип. LXXXI. Т. 2. С. 31–34.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

ПОЛІТОЛОГІЯ

UDC 321.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.37>

DEMOCRACY BACKSLIDING IN GEORGIA: TURNING FROM WEST TO RUSSIA

Adamadze Kristine,*Postgraduate student at the Department of Politology**Taras Shevchenko National University of Kyiv**ORCID ID: 0000-0001-5644-2690*

This article discusses Georgia's democratic backsliding from its Western political trajectory toward a Russian-oriented path. Unfortunately, democratic regression is not a problem unique to Georgia – it is part of a global trend observed over the past two decades in both developed and developing countries. Among post-Soviet states, clear examples of this trend include Belarus, where an authoritarian regime has been firmly consolidated, and Russia, where political competition has been virtually eliminated. In this context, Georgia's case is particularly significant, as it has historically been perceived as one of the leaders of democratic transition in the region. However, in recent years, declining trust in Western institutions, deepening political polarization, and the strengthening of authoritarian tendencies have created a trajectory that closely resembles the Russian model.

The article analyzes these ongoing processes in Georgia dynamically – the anti-democratic actions taken by the ruling party “Georgian Dream”, and the methods through which the party is introducing elements of Russia's so-called “sovereign democracy” and, to some extent, autocracy in Georgia. These include instilling fear in society, portraying the West as a threat to the country's national sovereignty, and utilizing conspiracy theories suggesting that a “global war party” is fighting against them.

The article also examines increasing pressure on opposition politicians and parties, the media, and independent NGOs. The most striking example of deviation from European standards was the law “On Transparency of Foreign Influence”, which became known as the “Russian law” due to its resemblance to legislation adopted in Russia in 2012. This sparked widespread public protest, increased Georgia's isolation from the democratic world, and effectively froze the country's integration into Euro-Atlantic institutions. As a result, Georgia has significantly “fallen behind” its fellow members of Association Trio – Moldova and Ukraine – with whom it had previously taken coordinated steps toward deeper European integration.

Key words: *political process, democratic backsliding, Georgia, political polarization, authoritarianism, democracy, political leadership.*

Адамадзе Крістіне. Демократичний відкат у Грузії: розворот від Заходу до Росії

У статті розглядається відкат грузинської демократії від західної політичної траєкторії в бік курсу, орієнтованого на російську модель розвитку. Регрес демократії – проблема не лише Грузії, а її частина глобальної тенденції, що спостерігається в останні два десятиліття як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються. Серед пострадянських держав яскравими прикладами такої тенденції є Білорусь, де міцно змінився авторитарний режим, і Росія, де політична конкуренція практично знівельована. У цьому контексті випадок Грузії є особливо показовим, оскільки країна історично сприймалася як один із лідерів демократичного переходу в регіоні. Однак останніми роками зниження довіри до західних інститутів, поглиблення політичної поляризації та посилення авторитарних тенденцій сформували траєкторію, яка багато в чому нагадує російський варіант політичного розвитку.

У статті в динаміці аналізуються процеси, що відбуваються в Грузії, – антидемократичні дії правлячої партії «Грузинська мрія» та методи, якими ця партія впроваджує в Грузії елементи так званої «суверенної демократії» російського зразку й, певною мірою, автократії. До них належать нагнітання страху в суспільстві, створення уявлення про Захід як про загрозу національному суверенітету країни та використання теорій змови, які передбачають, що проти громадян веде боротьбу «партія глобальної війни».

У статті також розглядається все більший тиск на опозиційних політиків і політичні партії, ЗМІ й незалежні неурядові організації. Найбільш яскравим прикладом відступу від європейських стандартів став закон «Про прозорість іноземного впливу», який отримав назву «російський закон» через схожість із законодавством, ухваленим у Росії у 2012 році. Це викликало широкий громадський протест, посилює ізоляцію Грузії від демократичного світу й фактично заморозило інтеграцію країни до євроатлантичних інститутів. У результаті Грузія істотно «відстала» від своїх колег по Асоційованому тріо – Молдови й України, з якими раніше здійснювала скоординовані кроки в напрямі глибшої європейської інтеграції.

Ключові слова: *політичний процес, демократичний відкат, Грузія, політична поляризація, авторитаризм, демократія, політичне лідерство.*

Introduction. The aim of this article is to describe Georgia's democratic backsliding from the West toward Russia, based on various sources and literature, through scholarly analysis. The paper focuses on examining the political steps taken by Georgia's ruling party and the contemporary challenges the country faces in this regard. Based on this research objective, the following tasks have been identified:

1. To analyze the process by which Georgia's informal ruler – its most influential political figure and the honorary chairman of the ruling party “Georgian Dream”, Bidzina Ivanishvili – and his team have disregarded the EU's recommendations and deviated from the principles of democratic political order.
2. To examine the strengthening of economic ties with Russia and the return to its sphere of influence, as opposed to aligning with Euro-Atlantic institutions.

Relevance of the Research. Since the collapse of the Soviet Union, Georgia has experienced economic hardship, coups, and territorial conflicts. Despite these challenges, the desire for integration into the European Union has remained deeply rooted in the consciousness of the Georgian population. Accordingly, successive governments have honored the will of the people. From the moment Georgia declared its independence, efforts were made to adopt European standards and implement reforms, which eventually led to the country receiving EU candidate status in 2023.

However, in recent years, the ruling party “Georgian Dream” has increasingly distanced itself from the principles of democratic political order. Instead of accelerating the integration process into Euro-Atlantic institutions, it has begun pivoting toward Russia and strengthening economic ties with it – particularly after Russia's invasion of Ukraine. At present, Georgia finds itself at a crossroads.

At the current stage, the political processes unfolding in Georgia are of critical importance for the country's political future.

Research Methodology. This study employs a combination of methodologies, including case studies, comparative analysis, systems analysis, and a problem-chronological approach, among others.

Literature Review. The search for academic literature related to the article's research topic revealed a lack of fundamental works tailored to the Georgian context, highlighting a challenge in accessing relevant resources. Among the limited number of publications, several recent studies are noteworthy for addressing particular aspects of the research problem:

- The article “*The Anatomy of Sovereign Democracy and the Georgian Context*” by defense and security researcher Giorgi Antadze, which analyzes the concept of “sovereign democracy,” its practical applications, the Georgian government's messaging within this context, and the risks that stem from it [1].
- The study by Georgian Institute of Politics researcher Teona Zurabashvili, titled “*De-oligarchization in Georgia in the Context of the Oligarch and Power-Holding Elites*” [2], which discusses the European Commission's twelve-point recommendations issued on June 17 in response to Georgia's EU membership application. The author evaluates the progress made on one of the key points: the demand for “de-oligarchization”.
- The same topic is addressed in the work of young researcher Ana Papuashvili, titled “*How Should the Recommendation on De-Oligarchization Be Implemented? – The Experiences of the ‘Associated Trio’ with Oligarchy and Possible Solutions*” [3]. This study presents a comparative analysis of the cases of Georgia, Ukraine, and Moldova in relation to fulfilling the EU's recommendation on de-oligarchization.
- The issue of political radicalization in Georgia is discussed by Georgian scholar Bidzina Lebanidze in his work “*Radicalization of Party Politics in Georgia: In Search of Long-Term Stability*”, which argues that political radicalization negatively affects democratic processes and the functioning of state institutions. According to the author, this is largely driven by polarization among the political elite. Such conditions contribute to political crises and create a toxic political environment, which must urgently be addressed in order to accelerate democratic processes and prevent further radicalization [4].

– Along with Georgian and international academic sources, internet materials and secondary data helped identify gaps in the literature and contributed to shaping the article's research structure and focus areas.

Theoretical Framework. This article employs the theoretical framework of *balancing and bandwagoning*, as developed by Stephen M. Walt [5, p. 279]. The theory outlines two distinct strategies that states may pursue in response to threats: either balancing – aligning with other powers to counter the source of the threat or bandwagoning – aligning with the threatening power itself in hopes of neutralizing the danger.

According to the prevailing view, states are more inclined to balance against threats rather than bandwagon. Walt argues that this tendency is driven by at least two factors. First, balancing is considered a more reliable strategy for containing threats, as relying on the goodwill of an aggressive power through bandwagoning is inherently risky. Second, bandwagoning with a threatening state tends to produce asymmetric alliances, in which the weaker party (i.e., the bandwagoning state) faces restrictions on its autonomy and strategic choices.

Since the day Georgia gained independence, the political elite, guided by the will of the Georgian people, chose the path of balancing – pursuing integration with the West as a means of ensuring national security and development. However, at the current stage, this political orientation is undergoing a significant transformation. “Georgian Dream” has shifted its electoral messaging to claim that peace in Georgia depends on striking an accord with Russia – a stance that, in practice, implies halting European integration and establishing a Kremlin-style authoritarian model.

A retrospective and contemporary analysis of Georgian politics confirms the core principle of Walt’s theory: bandwagoning with Russia and relying on its goodwill has never produced positive outcomes for Georgia. On the contrary, Georgian leaders have repeatedly attempted to strike deals with Russia – some in pursuit of national interests, others to preserve their own political power. Yet the outcome has always been the same: Russia reneges on agreements and turns against Georgia.

“Georgian Dream” propaganda seeks to legitimize its policy of bandwagoning with Russia by constructing persuasive arguments aimed at manipulating the electorate. The party portrays the West as a source of war, despite the fact that Europe and NATO together represent the only region in the world that has enjoyed continuous peace and prosperity since the end of World War II.

Main Research Topics:

1. The initial steps of “Georgian Dream” and the policy of “multi-vector diplomacy”.
2. The beginning of the major political pivot.
3. The law “On Transparency of Foreign Influence”.
4. The Georgian context of Russian “sovereign democracy”.

The First Steps of “Georgian Dream” and the Policy of “Multi-Vector Diplomacy”

Following Georgia’s declaration of independence in 1991, the 2012 parliamentary elections marked the first peaceful transfer of power in the country’s history – a development that significantly improved Georgia’s democratic ratings. However, there were troubling signs associated with the composition of the victorious coalition, “Georgian Dream”, and its electoral platform. One of the most alarming promises made by the ruling team was that Georgia would no longer serve as a point of contention between the West and Russia.

Another major concern – shared by a segment of the Georgian electorate as well as by Western observers – was the founder of Georgian Dream, billionaire Bidzina Ivanishvili’s dangerous ties to Russia. Ivanishvili amassed his wealth in Russia during the 1990s, primarily in the finance, ferrous and non-ferrous metals sectors. At that time, he maintained close connections with government officials and security services. He retained these business interests even after entering politics.

According to a study by *Transparency International Georgia*, between 2012 and 2019, Ivanishvili owned at least ten Russian companies through offshore entities, and as of 2022, he still retained ownership of at least one company with Russian subsidiaries [6]. Ivanishvili continues to maintain ties with Russia including members of the Russian business elite. Ivanishvili’s relatives continue to own companies in Russia, and some of them run joint businesses with individuals who have been personally sanctioned by the United States.

Driven by personal interests, one of Ivanishvili’s central political goals throughout his career has been to establish friendly relations with Russia. In October 2012, he expressed disappointment that Vladimir Putin did not congratulate him on his parliamentary election victory in Georgia. In July 2013, he sought a meeting with Putin, not only in hopes of improving economic relations but also with the aim of political normalization.

Even Russia’s war in Ukraine did not compel Ivanishvili and “Georgian Dream” to abandon their so-called “multi-vector” foreign policy. For some time, they managed to pursue this course without entirely closing Brussels and Washington’s doors to Tbilisi. While consolidating power, they had to acknowledge the pro-Western sentiment of the Georgian public – a stance that has remained dominant in Georgian political consciousness throughout all stages of the country’s development since regaining independence. In this regard, “Georgian Dream” took certain steps to demonstrate alignment with the West: in 2013, they signed the Association Agreement with the European Union; in 2016, Georgia secured visa-free travel to the Schengen Area.

Through these steps, the ruling party sought to appease the pro-European segment of society and divert attention from domestic developments that increasingly took on an authoritarian character and pulled Georgia further away from its European path.

After winning the 2012 parliamentary elections, “Georgian Dream” launched a campaign against political opponents, releasing numerous prisoners from jail and declaring them “political prisoners”. It carried out purges in government institutions under the pretext that some employees might have supported the previous administration. Former high-ranking officials were prosecuted on various charges, including the alleged misuse of state funds for party activities. During this period, openly anti-European and thus pro-Russian political

forces became unusually active. Meanwhile, growing pressure was exerted on media owners who criticized the government. For example, television channels such as *Rustavi 2*, *TV Pirveli*, *Mtavari Arkhi*, and *Formula* faced mounting pressure, while the pro-government newspaper *Asaval-Dasavali* was hailed as a flagship of Georgian media. Judicial reform was also implemented hastily and in violation of parliamentary procedures.

Through the manipulation of a seemingly pro-European agenda and the use of administrative resources, the parliamentary elections of 2016 and 2020 resulted in executive power being filled exclusively by members or nominees of the ruling party “Georgian Dream”. As early as the 2016 elections, the most pro-democratic factions within the governing coalition, specifically members of the European Democrats and the Republican Party left the coalition in protest.

While Georgia’s political system has often been described as a dominant-power system [7], after the 2012 change of government the country moved toward a weaker form of pluralism and has since exhibited features of both models. The ruling *Georgian Dream* party has controlled, and continues to control, significant state resources. Initially, rather than relying on coercion, it leaned more heavily on co-optation thus appearing less threatening in the eyes of the public compared to its predecessors. The political playing field has long been tilted in favor of the ruling party. All branches of government including the judiciary are at least partially politicized. However, strong civil society, grassroots public movements, viable opposition parties, and pressure from Western partners have thus far hindered full authoritarian consolidation [4, p. 3].

The Beginning of the Great Political Pivot

The illusion of loyalty to the European perspective did not last long. The first visible signs of a major political reorientation toward Russia appeared in Georgian politics on June 30, 2021, when *Georgian Dream* officially withdrew from the EU-mediated agreement, brokered by the President of the European Council, Charles Michel [8]. This agreement had aimed to resolve the political crisis that followed the disputed 2020 parliamentary elections, as well as issues related to the judiciary, electoral code, and the distribution of power in parliament. *Georgian Dream*’s withdrawal triggered sharp criticism from both the European Union and the U.S. State Department, which stated that they were “...deeply disappointed and shocked by Georgian Dream’s unilateral decision to withdraw from the April 19 agreement” [8].

The next step came in August of the same year, when then-Prime Minister Irakli Garibashvili unexpectedly declined to accept the second tranche (€75 million) of a €150 million long-term loan from the EU. This financial assistance had been tied to judicial reforms, specifically regarding the appointment of Supreme Court justices and members of the High Council of Justice [9, p. 5].

Toward the end of 2021, the Georgian Parliament adopted amendments to the Law on Broadcasting, which regulated hate speech and granted the national Communications Commission the authority to review complaints of defamation and insult without going through the judiciary. The law also introduced a vague and controversial definition of “hate speech” [10].

The most striking example of deviation from European standards was the proposed *Law on Transparency of Foreign Influence*, which became widely known as the “Russian law” because it mirrored the logic of legislation adopted in the Russian Federation in 2012 [11]. The law’s adoption sparked widespread public protests and further deepened Georgia’s isolation from the democratic world.

The Law on Transparency of Foreign Influence

The introduction of the *Law on Transparency of Foreign Influence* was preceded by significant developments in international politics that had a substantial impact on Georgian domestic affairs.

It was called the “American law”, but in reality, the bill fundamentally differed from the American version. The fundamental difference between it and the U.S. Foreign Agents Registration Act (FARA) lay in the following:

First, there is the historical context in which these two laws emerged, as well as the targets they were aimed against. The U.S. Congress passed FARA in 1938, and its main targets were lobbying and consulting firms that acted on behalf of Nazi Germany’s government, posing a direct military and security threat to the country.

In contrast, the supporters of the Georgian “foreign agents” law the leaders of the *Georgian Dream* party identified American and European funding directed toward Georgian non-governmental organizations as the source of foreign agents in Georgia. In this respect, they placed the United States and the European Union in the same category where the U.S. placed Nazi Germany in 1938.

Second, under FARA, the U.S. Department of Justice initiated criminal prosecution only against individuals and organizations found guilty of serious criminal offenses such as money laundering, fraud, sanctions evasion, illegal campaign contributions, bribery, terrorism, and cooperation with hostile foreign powers. In contrast, the *Georgian Dream* party targeted NGOs that operate legally and receive funding from the U.S. and EU member states to carry out various activities for the public good in health, social welfare, civil rights,

education, and other fields. None of the U.S. or EU-funded organizations targeted by the Georgian Dream party are associated with legal violations.

Third, the most important legal difference between FARA and the Georgian “foreign agents” law was how they define a “foreign agent”. According to the Georgian bill, simply receiving foreign funding already it is sufficient for an organization to be declared a foreign agent if the “foreign force” constitutes more than 20% of the total income received by the non-commercial legal entity during the calendar year. A “foreign force” includes not only governments but also companies, funds, and individuals.

Unlike the Georgian law, the American law does not presume that an organization or person receiving funding from a foreign force is a foreign agent. It defines a foreign agent as any person (legal or natural) who is under the control of a foreign force, acts on its instructions, or based on its interests. This was the key difference. Georgian organizations, which operate solely in the interest of Georgia and for the benefit of the country’s population, are labeled foreign agents. In the U.S., individuals and organizations receiving foreign funding and carrying out activities beneficial to Americans are not labeled foreign agents. They are considered foreign agents only if they act under the specific direction of a foreign principal.

Furthermore, unlike the Georgian bill, according to FARA, the following persons and organizations are not considered foreign agents: humanitarian aid organizations; persons and organizations engaged in religious, educational, academic, scientific, or artistic activities; media organizations with foreign ownership whose policies are not directed by a foreign country; U.S. allies; lawyers representing clients in court proceedings [14].

Due to its nature, this bill was nicknamed the “Russian law” by society, as it closely resembled the Russian law passed in July 2012 (Law on Foreign Agents), which does not take into account the type of activity and, therefore, practically registers all NGOs as “foreign agents”. Over time, the Russian law became increasingly strict, and the definition of “foreign agent” broadened considerably. Currently, in Russia, agents include not only organizations that have no obligations whatsoever to any foreign force not only organizations but also individuals who receive any form of income from abroad are included [15].

The transplantation of the Russian type of Law on Foreign Agents to Georgian law field poses a significant threat to Georgia’s European integration. It directly contradicts the EU’s 10th priority (civic society involvement in all decision-making processes) and, instead of strengthening the NGO sector, aims to weaken it. This led to widespread opposition to the adoption of this law by Parliament from civil society, media, and international bodies, including the European Union and the United States.

From March 7 to March 9, 2023, large-scale protests led by Gen-Z activists took place in front of the Parliament building, which resulted in clashes with special police forces. The mass protests produced results, and Parliament withdrew the law. However, instead of taking reconciliatory steps toward a large part of society, especially students who played a key role in the protests, the government encouraged a campaign to demonize protesters, the opposition in general, NGOs, critical media, and student activists. The opposition was labeled as “liberal fascists”, and NGOs were accused of acting against Georgia’s European prospects.

Despite the fact that the actions of the leaders of the Georgian Dream party caused Western doubts about their commitment to democracy and the path toward the European Union, especially since only 9 of the 12 reforms mandated by the EU were partially fulfilled, the European Council, with advocacy from civil society, granted Georgia candidate status on December 15, 2023 based on the recommendation of the European Commission.

Just three months later, “Georgian Dream” reintroduced the bill it had withdrawn a year earlier. This again led to mass protests by citizens and sharp criticism from the EU and the U.S. During the one-and-a-half-month daily protests, the police and special forces...

Excessive force was used; mostly peaceful protesters were attacked and detained. About two dozen protesters suffered serious injuries, including fractures and head trauma, and had to be hospitalized.

On May 28, one week after President Salome Zourabichvili vetoed the law, the Georgian Dream party overrode the veto, and on June 1, the law came into force.

In April 2024, following the reintroduction of the so-called “Russian law”, *Georgian Dream’s* drift toward authoritarianism became irreversible: it gradually became clear that the party’s aim was to consolidate an authoritarian-type regime, which entails the establishment of a one-party system, the devaluation of democratic rules, and the withdrawal from the country’s Euro-integration process. The main characteristics of authoritarianism in Georgia are becoming one-party rule, the destruction of political opponents, media controlled by the government, a sharp weakening of civil society, and individual repressions against voters critical of the government.

Alongside the emergence of authoritarianism, it becomes practically very difficult to develop and deepen partnerships with Western democracies and talk of membership in Euro-Atlantic institutions is no longer

relevant. Georgia, a state not rich in natural resources, will not be able to establish a form of authoritarianism economically attractive or necessary for the West, as is the case with some countries in the Middle East. Consequently, criticism of authoritarianism coming from Western democracies will be sold domestically as a struggle against Georgian statehood, which is already evident and will leave Georgia in a situation where its situational partners will be other authoritarian regimes similarly focused on retaining power and self-preservation. This means that Russian influence will have no alternative in Georgia, and Tbilisi will no longer be able to oppose Moscow's directives. This will have devastating consequences for Georgia's sovereignty and territorial integrity. Naturally, actors with similar interests and rhetoric regimes will "package" Georgia's return under Russian influence as "cooperation" [16, p. 11].

The Georgian Context of Russian "Sovereign Democracy"

The reports of the Venice Commission [17] and OSCE/ODIHR [18] emphasize that these laws adopted by the ruling party are incompatible with democratic principles, the Constitution of Georgia, and the country's international obligations, including the European Convention on Human Rights (ECHR) [19] and the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) [20].

The Georgian Dream disregarded the views of prominent international experts, labeling them as "biased assessments" and claimed that they are under the influence of the so-called "Global War Party." *Georgian Dream* considers the Global War Party to be an invented mystical group, a Masonic-type organization that supposedly controls the Western world and aims to provoke Georgia into war with Russia.

The fact is that the idea of integration into the EU and NATO structures enjoys such broad support in Georgia that the government cannot openly abandon global institutions. Instead, they only obstruct the country's further integration into these institutions while gradually bringing Georgia and Russia closer: strengthening bilateral trade, aligning foreign policy, and political systems. The ruling party, in order to consolidate power, avoid necessary democratic reforms on the path to European integration, and justify a shift in the country's foreign political course in the eyes of a pro-European society, resorts to populist political speculation: it appeals to fundamental and universal issues such as national sovereignty and peace.

Like Russia, the Georgian government has declared the national sovereignty of its own country to be under threat from the West. Politicians of *Georgian Dream* constantly talk about a "second front" and the financing of "revolutions" by the U.S. and the European Union. Their political rhetoric in relations with international organizations and partners firmly rests on "standing on two feet", rejecting interference of foreign actors in domestic politics, and also references the mythical Global War Party that supposedly tries to drag the country into war from the outside. This rhetoric, with its pathos, directly carries the spirit understood in Russian terms as so-called "sovereign democracy" [21, p. 4].

The term "sovereign democracy" itself was popularized during Vladimir Putin's presidency by one of the Kremlin's ideologists, former deputy speaker and Putin's aide Vladislav Surkov. Surkov developed this idea in a conceptual article titled "The Nationalization of the Future: Paragraphs in Favor of Sovereign Democracy", published in the magazine "Expert" [21, p. 355]. According to the concept of "sovereign democracy", the assessment of the quality of democracy in any country according to international norms should be regarded as an attempt to interfere in that country's sovereign affairs, which was clearly reflected in Russia's anti-Western rhetoric.

In Georgia, such rhetoric has become particularly relevant after February 24, 2022, following Russia's invasion of Ukraine. Discussions began about the Georgian government acting according to national interests and that conducting sovereign policy is a means to preserve peace and stability in the country. Georgian Dream's claim that "we must stand firmly on two feet so that our friends see this more correctly" is inspired by the Russian idea of "sovereign democracy". However, it should be noted that the ideas of "sovereign democracy" in Georgia are not as systemic as in Russia because, unlike Russia, a large part of Georgian society supports Western integration. Therefore, such ideas are often used in different contexts within Georgian political discourse.

Specifically, the discussions focus on national sovereignty in the context of relations with the West and manifest as criticism of Western institutions, which supposedly interfere excessively in Georgia's domestic affairs; the idea of Georgian neutrality; and the creation of a unique political model that would be neither Western nor Russian.

Conclusion. The recent political steps taken by the informal ruler Bidzina Ivanishvili's team, the ruling party of Georgia, Georgian Dream, especially the introduction of the "Russian law," align with the growing and consolidated illiberal regimes such as Russia, China, Iran, Belarus, and Kyrgyzstan. These steps are, to some extent, provocative for Western countries and may be used to justify Georgia's distancing from the Euro-Atlantic path.

The demands of the U.S. and the European Union for Georgia to meet specific conditions for further integration are perceived as attempts to undermine the sovereign rights of an independent nation, which puts the government in a deadlock.

Although the ideas of protecting traditional Georgian values from “Western liberalism” and globalization processes do not enjoy significant influence among the Georgian population, there is still a certain risk of them becoming part of the political agenda in Georgia, which would pose a direct threat to the country’s democratic development and its Euro-Atlantic integration.

In this context, the position of the West is very important, and fortunately, it is unequivocal. Officials from the European Union and the United States are making significant efforts to save Georgia’s democracy. The U.S. Congress has introduced bills in both chambers aimed at imposing comprehensive personal financial sanctions, restricting visa policies, and reducing financial and military aid to the country.

However, if Georgia returns to a democratic and pro-European path, the U.S. is ready to start negotiations on a Free Trade Agreement (FTA) and a visa-free travel regime for Georgian citizens.

Bibliography:

1. Antadze, G. Anatomy of Sovereign Democracy and the Georgian Context. Social Justice Center, Tbilisi. 2024. URL: <https://socialjustice.org.ge/ka/products/suverenuli-demokratiis-anatomia-da-kartuli-konteksti> (date of access: 24.08.2025).
2. Zurabishvili, T. De-oligarchization in Georgia in the Context of the Oligarch and Power-Holding Elites. Georgian Institute of Politics, Policy Memo, Issue #64. December 2022. URL: <https://gip.ge/wp-content/uploads/2022/12/პოლიტიკის-მემორანდუმი-64.pdf> (date of access: 25.08.2025).
3. Papuashvili, A. How Should the “De-oligarchization” Recommendation Be Implemented? – The Experience of the “Associated Trio” with Oligarchy and Possible Ways Forward. Social Justice Center, Tbilisi. 2022. URL: https://socialjustice.org.ge/uploads/products/pdf/დეოლიგარქიზაცია_1668068720.pdf (date of access: 23.08.2025).
4. Lebanidze, B. Radicalization of Party Politics in Georgia: In Search of Long-Term Stability. *Georgian Institute of Politics*. 2021. Issue № 34. P. 1–9.
5. Walt, S.M. Theories of Alliance Formation: The Case of Southwest Asia. *International Organization*. 1988. Vol. 42, № 2. P. 275–316.
6. Russian Businesses, Bidzina Ivanishvili and His Relatives. Transparency International Georgia. Tbilisi, 2022. URL: <https://transparency.ge/en/post/russian-businesses-bidzina-ivanishvili-and-his-relatives> (date of access: 27.08.2025).
7. Berglund, C. Georgia between dominant-power politics, feckless pluralism, and democracy, *Demokratizatsiya*. 2014. Vol. 22. P. 445–470.
8. “A Way Ahead for Georgia”, Proposal by President of the European Council Charles Michel to the Representatives of Georgian Political Parties. *European Council*. 2021. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/210418_mediation_way_ahead_for_publication_0.pdf (date of access: 23.08.2025).
9. Georgia turns down 75 million euros from the EU. Eurasianet, 2021. URL: <https://eurasianet.org/georgia-turns-down-75-million-euros-from-the-eu> (date of access: 24.08.2025).
10. U.S. Department of State. Human Rights Report: Georgia. Civil Georgia, 21.03.2023. URL: <https://civil.ge/ka/archives/532648> (date of access: 23.08.2025).
11. Gogolashvili, K. Georgia is Changing Course – Where is it Heading? Georgian Foundation for Strategic and International Studies. 2024. URL: <https://gfsis.org/wp-content/uploads/2024/07/224-expert-opinion-geo.pdf> (date of access: 25.08.2025).
12. Conclusions on Ukraine, the Membership Applications of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia, Western Balkans and External Relations. European Council. Brussels, 23.06.2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-on-ukraine-the-membership-applications-of-ukraine-the-republic-of-moldova-and-georgia-western-balkans-and-external-relations-23-june-2022> (date of access: 25.08.2025).
13. Commission Opinion on Georgia’s Application for Membership of the European Union. European Commission. Brussels, 17.06.2022. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/a95905d5-9783-4a1b-aef2-1740a79eda49_en?filename=Georgia%20opinion%20and%20Annex.pdf (date of access: 23.08.2025).
14. American FARA and the Georgian Law on “Foreign Agents”: Three Main Differences. Civil Georgia, 13.04.2024. URL: <https://civil.ge/ka/archives/591526> (date of access: 23.08.2025).
15. Why the Law is Russian? Qwemo Qartli, 11.07.2024. URL: <https://qvemoqartli.ge/რატომ-არის-კანონი-რუსული> (date of access: 25.08.2025).
16. Kakachia, K., Kakhishvili, L., Samkharadze, N. Pre-election Narratives: How Does Georgian Dream Dream about Georgia? *Georgian Institute of Politics*. 2024. Issue № 77. P. 1–15. URL: <https://gip.ge/wp-content/uploads/2024/10/პოლიტიკის-მემორანდუმი-77.pdf> (date of access: 25.08.2025).
17. Georgia – Draft Law of Georgia on Transparency of Foreign Influence. Venice Commission, Council of Europe. 13.05.2024. URL: [https://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2024\)021-e](https://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2024)021-e) (date of access: 23.08.2025).
18. Georgia’s “Transparency of Foreign Influence” Law Incompatible with Democratic Standards and Human Rights Law: International Human Rights Office ODIHR, OSCE/ODIHR. 30.05.2025. URL: <https://www.osce.org/odihr/569925> (date of access: 23.08.2025).
19. European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Council of Europe. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (date of access: 25.08.2025).

20. International Covenant on Civil and Political Rights. General Assembly resolution 2200A (XXI). United Nations. 1966.
URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
(date of access: 25.08.2025).
21. Kolsto, P., & Blakkisrud, H. The new Russian nationalism: Imperialism, ethnicity and authoritarianism 2000–2015, *Nationalities Papers*. 2017. Vol. 45. P. 716–719.
22. Headley, J. Russia's complex engagement with European Union norms: Sovereign democracy versus post-Westphalianism?
In: *Importing EU Norms Conceptual Framework and Empirical Findings* (ed. by Bjorkdahl A., Chaban N., Leslie J., Masselot A.), Springer Cham. 2015. P. 211–229.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 327:355.02

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.38>

ЕВОЛЮЦІЯ РОЛІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ В ПІДТРИМЦІ УКРАЇНИ: ВІД ПРОТИДІЇ АГРЕСІЇ В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ ДО СИСТЕМНОЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Бузаров Андрій,

кандидат філософських наук,

докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

імені І.Ф. Кураса НАН України

ORCID: 0009-0009-5085-8340

У статті досліджується трансформація ролей суб'єктів євроатлантичної спільноти в контексті російсько-української війни протягом 2014–2022 років. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового осмислення того, як змінювалася міжнародна підтримка України у відповідь на ескалацію гібридної агресії з боку РФ, що згодом переросла в повномасштабне вторгнення. Метою дослідження є виявлення, класифікація та аналітична інтерпретація ролей, які виконували такі суб'єкти, як Європейський Союз, НАТО, США, Велика Британія, Канада, Польща й інші партнери України.

Методологічною основою є теорія ролей у зовнішній політиці, зокрема концепції «національних уявлень про роль» (Holsti), рольової адаптації, інновації, трансформації й відмови. Дослідження спирається на функціональний підхід Парсонса й Мертона та сучасні розробки європейських дослідників, зокрема Fridriksson & Sommer (2023), що дає змогу застосовувати порівняльний і динамічний аналіз.

Результати свідчать, що суб'єкти євроатлантичної спільноти впродовж 2014–2022 роках діяли як полірольовий колективний актор, де кожна держава чи організація виконувала конкретну роль (координатора, фасилітатора, провайдера, партнера, промоутера або протектора) залежно від своїх інституційних можливостей і зовнішньополітичного курсу. ЄС зосередився на підтримці реформ, цивільного сектору безпеки та макрофінансової допомоги, тоді як НАТО, США й окремі держави надали суттєву допомогу в оборонному секторі. Україна водночас продемонструвала високу здатність до інтеграції цих ресурсів і стратегій, що стало одним із ключових факторів її стійкості. Особливу увагу приділено ролі Збройних Сил України, національної волі до опору й підтримці розвитку власного оборонного потенціалу.

Ключові слова: теорія ролей, євроатлантична спільнота, російсько-українська війна, НАТО, ЄС, США, зовнішня політика, стратегічна підтримка, безпека, гібридна агресія.

Buzarov Andrii. Evolution of the role of the Euro-Atlantic community in supporting Ukraine: from countering aggression in a hybrid war to systemic global cooperation

This article explores the transformation of the roles played by subjects of the Euro-Atlantic community in the context of the Russia–Ukraine war during 2014–2022. The relevance of the study is driven by the need for scholarly reflection on how international support for Ukraine evolved in response to the escalation of hybrid aggression by the Russian Federation, which later developed into a full-scale invasion. The aim of the research is to identify, classify, and analytically interpret the roles performed by actors such as the European Union, NATO, the United States, the United Kingdom, Canada, Poland, and other partners of Ukraine.

The methodological basis of the article is grounded in role theory in foreign policy, particularly the concepts of “national role conceptions” (Holsti), role adaptation, innovation, transformation, and abandonment. The research draws on the functionalist approach of Parsons and Merton, as well as contemporary developments by European scholars, particularly Fridriksson & Sommer (2023), allowing for comparative and dynamic analysis.

The findings indicate that during 2014–2022, the subjects of the Euro-Atlantic community acted as a multi-role collective actor, with each state or organization performing specific roles (coordinator, facilitator, provider, partner, promoter, or protector) depending on their institutional capacities and foreign policy agendas. The EU focused on supporting reforms, the civil security sector, and macro-financial assistance, while NATO, the U.S., and several individual states provided substantial support to Ukraine's defense sector. Ukraine, in turn, demonstrated a strong ability to integrate these resources and strategies, which became a key factor in its resilience. Special attention is given to the role of the Armed Forces of Ukraine, the national will to resist, and the support for developing its own defense potential.

Key words: role theory, Euro-Atlantic community, Russia-Ukraine war, NATO, EU, USA, foreign policy, strategic support, security, hybrid aggression.

Питання ролі зовнішніх акторів у протидії збройній агресії РФ проти України з 2014 року набуло особливого значення в академічному та політичному дискурсі. З початком анексії Криму й подальшою дестабілізацією Донбасу міжнародна підтримка України поступово набула багаторівневого, стратегічного виміру. Зокрема, центральною в цій підтримці виступила євроатлантична спільнота – як

сукупність країн і міжнародних організацій, що об'єднані спільними безпековими та ціннісними орієнтирами. Попри значну кількість аналітичних і наукових праць, які висвітлюють окремі аспекти військової, політичної чи економічної допомоги Україні з боку Заходу, комплексне дослідження еволюції ролі євроатлантичної спільноти як цілісного суб'єкта в протидії російській агресії залишається недостатньо розробленим. Більшість наявних досліджень акцентують увагу на окремих періодах або ролі конкретних держав чи інституцій, тоді як динамічна трансформація функцій і ролей усередині самого євроатлантичного простору, зокрема, у період між 2014 і 2022 роками досі не отримала повноцінної наукової рефлексії.

Дослідження спирається на прагнення подолати вказану прогалину, запропонувавши комплексний погляд на історичну й функціональну еволюцію ролі євроатлантичної спільноти в протидії агресії РФ проти України. Особливий інтерес становить аналіз структурно-функціональних аспектів: як змінювалися функції колективного актора у відповідь на ескалацію загроз; як розподілялися ролі між ключовими державами й інституціями (США, ЄС, НАТО, Велика Британія, Канада). Увага до цього багаторівневого виміру дасть змогу краще зрозуміти природу євроатлантичної спільноти в контексті російсько-української війни, її вплив на стійкість України та її здатність протистояти системній агресії в різних проявах.

Метою дослідження є комплексний аналіз еволюції ролі євроатлантичної спільноти та її ключових суб'єктів у протидії російській агресії проти України з фокусом на з'ясування їхніх функцій, політичних позицій і механізмів взаємодії в межах багаторічного конфлікту. Дослідження спрямовано на висвітлення основних напрямів допомоги та політичної підтримки України з боку євроатлантичної спільноти в період з 2014 року по 2022 рік (період гібридної війни й АТО), а також на аналіз різних аспектів підтримки з боку окремих держав і визначення ступеня їхнього впливу на формування обороноздатності, самодостатності та національної стійкості України в умовах масштабування агресії РФ і переходу конфлікту до стадії війни на виснаження.

Завданнями дослідження є такі: 1) розкрити основні політичні позиції та формати допомоги Україні з боку країн і структур євроатлантичної спільноти у 2014–2022 роках; 2) проаналізувати функціональний розподіл ролей між окремими суб'єктами цієї спільноти й визначити вплив зовнішньої підтримки на стійкість української держави перед масштабною військовою загрозою.

У роботі використовується метатеоретичний підхід, що поєднує різні концепти структурно-функціонального підходу й теорію ролей у зовнішній політиці. Класичний структурно-функціональний підхід, закладений Талкоттом Парсонсом [1] і Робертом Мертоном [2], передбачає аналіз соціальної системи крізь призму ключових функцій, які забезпечують її адаптацію, інтеграцію, цільовизначення та латентність. Змістовим містком між класичною соціологією та теорією міжнародних відносин стала концепція «національних уявлень про роль» (*national role conceptions*), яку запропонував К. Холсті [3]. Учений у новаторському дослідженні 1970 року адаптував ідеї структурно-функціонального підходу до аналізу зовнішньої політики, трактуючи державу як актора, поведінка якого визначається як внутрішніми уявленнями про власну роль, так і зовнішніми очікуваннями інших суб'єктів міжнародної системи. Надалі такі дослідники, як Стівен Волкер [4], Кемерон Тіс [5], Лісбет Аггестам [6], Себастьян Гарніш [7], Гленн Чаффец [8], Гордон М. Фрідріхс та Юле Зоммер [9], трансформували вище теоретичні положення, пристосовувавши їх до аналізу зовнішньополітичної поведінки як індивідуальних держав, так і колективних акторів, зокрема таких як Європейський Союз.

Конкретно в дослідженні використовується типологія трансформацій ролей, запропонована Г. Фрідріхсом і Ю. Зоммер, яка включає чотири ключові механізми: адаптацію (*adaptation*), інновацію (*innovation*), коригування (*adjustment*) і відмову від попередньої ролі (*abandonment*). Ця типологія дає змогу простежити еволюцію зовнішньополітичної ролі євроатлантичної спільноти (зокрема ЄС) від регіонального партнера у 2014–2022 роках до надійного партнера у сфері безпеки. Окрім загальних типологій рольових трансформацій, теорія ролей дає змогу оперувати конкретними категоріями ролей, що суттєво спрощує аналіз еволюції поведінки колективного актора в динамічному міжнародному середовищі. Так, у дослідженні Фрідріхса та Зоммер ідентифіковано кілька ключових ролей, які виконує Європейський Союз у контексті реагування на російську агресію: *Operator* (оператор), *Provider* (постачальник), *Facilitator* (координатор), *Protector* (захисник). Вони з'являються в певній хронологічній послідовності, що дає змогу простежити логіку рольової еволюції різних суб'єктів євроатлантичної спільноти загалом. Ці ролі мають функціональну зумовленість, тобто залежать від конкретного історичного етапу, характеру загроз і внутрішньої готовності суб'єктів до реагування. Таким чином, можна сформулювати гіпотезу, що євроатлантична спільнота, розглянута як єдиний політичний суб'єкт, пройшла шлях від партнера (*partner*), через медіатора (*mediator*), оператора (*operator*), координатора

(facilitator), постачальника (provider) до нинішньої ролі захисника України (protector). Цей перехід демонструє послідовну рольову консолідацію, що відображає зростання відповідальності, легітимності й функціональної ваги цього актора в системі європейської безпеки.

Різні аспекти проблеми, пов'язані з гібридною війною та можливими шляхами врегулювання ситуації довкола України, а також вивченням міжнародного досвіду в контексті безпекових викликів, проаналізовані автором дослідження в низці публікацій, зокрема в працях «Події в Україні та Арабська весна як причини перегляду Східного партнерства» [10], «Роль ОБСЄ в урегулюванні збройного конфлікту на Сході України» [11], «Мінський глухий кут: замороження конфлікту» [12], «На порозі змін: чи варто чекати колапсу Євросоюзу» [13], а також «Перший крок назад: перспективи деокупації Криму» [14], «Фактори війни: які уроки Україна може винести з палестино-ізраїльського конфлікту» [15], «Розділені вторгненням: які уроки з кіпрського конфлікту може отримати Україна» [16]. У вказаних працях частково розкрито ключові підходи до аналізу конфліктів, їх динаміки, трансформації міжнародного порядку та ролі регіональних і глобальних акторів у його врегулюванні.

Фундаментальні питання, пов'язані з гібридною війною та діями рф 2014–2022 роки, розглядалися з різних аспектів – міжнародно-правового, історичного, політичного, безпекового – у працях таких дослідників, як П. Гай-Нижник [17], В. Горбулін [18], Є. Дикий [19], Є. Магда [20], О. Мотиль [21], Г. Перепелиця [22], М. Гончар [23]. Різноманітні сторони й аспекти гібридної війни, від глобального до національного рівня, проаналізовані в низці наукових та експертно-аналітичних праць, які висвітлюють як безпекові виклики, так і міжнародно-правові й політичні наслідки конфлікту. Зокрема, це такі роботи, як «Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях» [24], «Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: висновки для України» [25], «Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок закордонних аналітиків і експертів» [26], «Воєнні аспекти протидії “гібридній” агресії: досвід України» [27] та «Гібридна війна: сутність, виклики та загрози» [28]. Загалом варто відзначити, що концепт «гібридна війна» як явище досить ґрунтовно проаналізовано в українській науковій літературі.

Серед останніх наукових праць українських дослідників, які присвячені вивченню еволюції позицій Заходу щодо російсько-української війни в історичній, політичній і безпековій перспективі, варто виокремити роботи таких авторів, як А. Мартинов [29], О. Деменко [30], Т. Сидорук і В. Віценко [31], С. Літвінов [32], І. Тодоров [33], П. Проховник [34], О. Маруховський [35].

Однак у працях вищезазначених авторів, попри цінний внесок у вивчення зовнішньополітичних аспектів конфлікту, практично відсутній цілісний і комплексний аналіз ролі суб'єктів євроатлантичної спільноти в контексті всієї російсько-української війни. Зокрема, бракує системного осмислення еволюції ролей, що виконували окремі країни та інституції у відповідь на зміну характеру агресії рф проти України. Натомість саме такий аналітичний підхід дає змогу не лише ретроспективно осмислити динаміку позицій, а й прогнозувати подальші дії ключових зовнішньополітичних акторів.

На початку викладу основного матеріалу зробимо декілька зауважень щодо періодизації війни. Як слушно зауважили українські історики, після того, як 24 лютого 2022 р. рф здійснила повномасштабне вторгнення на кількох оперативних напрямках, розвиток подій змушує дослідників зробити певну наукову рефлексію стосовно російсько-української війни, зокрема її періодизації. Уперше це зробив Валерій Грицюк, запропонувавши виділити три періоди – I (20 лютого – квітень 2014 р.) – окупація Криму; II (14 квітня 2014 р. – 23 лютого 2022 р.) – проведення АТО/ООС; III (24 лютого 2022 р. – до сьогоднішні) – повномасштабна збройна агресія рф проти України [36]. Вказана періодизація фази російсько-української війни 2014–2022 років частково збігається із законодавчим визначенням статусу цієї війни українськими державними органами законодавчої та виконавчих гілок влади вказаного періоду, зокрема Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» № 405/2014 [37], Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [38], Заявою Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» [39]. У вказаних документах зазначалися важливі юридичні аспекти визначення агресивних дій рф у Криму й на Донбасі. Зазначено, що збройна агресія рф проти України розпочалася 20 лютого 2014 року, коли всупереч її міжнародно-правовим зобов'язанням зафіксовані перші випадки порушення збройними силами рф порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання підрозділів збройних сил рф, розташованих у Криму відповідно до угоди між Україною і Росією про статус та умови перебування на території України Чорноморського флоту рф від 28 травня 1997 року, для блокування українських військових частин. На початковій стадії агресії особливий склад окремих

російських збройних формувань не мав розпізнавальних знаків. Друга фаза агресії рф проти України розпочалася у квітні 2014 року, коли контрольовані, керовані й фінансовані спецслужбами рф озброєні бандитські формування проголосили створення так званих «Донецької Народної Республіки» (7 квітня 2014 року) і «Луганської Народної Республіки» (27 квітня 2014 року). Третя фаза збройної агресії рф, зазначається в заяві, розпочалася 27 серпня 2014 року шляхом масового вторгнення на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів російських збройних сил. Рада, визнавши російську федерацію державою-агресором, закликала міжнародних партнерів України не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, учинені від початку російської агресії проти України. Окрім того, наголошувалося про необхідність посилення тиску на рф, у тому числі шляхом запровадження нових секторальних обмежувальних заходів, санкцій, щоб зупинити російську агресію та примусити російське керівництво виконати в повному обсязі всі пункти Мінських домовленостей [40].

З погляду міжнародного права свого часу влучну правову оцінку надав відомий фахівець із міжнародних відносин А. Задорожний, який у ґрунтовному дослідженні зазначив, що застосування рф упродовж 2014–2015 років сили проти України в Криму та частині Луганської й Донецької областей не відповідає жодній із вимог правомірності застосування державами сили без рішення РБ ООН (за концепціями «гуманітарної інтервенції», права на превентивну самооборону та застосування сили для захисту власних громадян за кордоном у порядку самооборони): а) вичерпання або відсутність, у зв'язку із характером подій, можливості розв'язання конфлікту мирними засобами; б) спрямованість на відвернення неминучої загрози державі чи її громадянам за кордоном або припинення масових порушень прав людини; в) обмеженість виключно діями, розумними і необхідними для досягнення означених цілей; г) застосування сили лише протягом обмеженого строку, необхідного для відвернення неминучої загрози або припинення масових порушень прав людини; ґ) актуальність загроз на момент застосування сили. Рф у 2014–2015 рр. проводить проти України військову агресію в розумінні норм Резолюції ГА ООН «Визначення агресії» й Римського статуту Міжнародного кримінального суду, чинить усі види агресії, передбачені цими актами [41].

Щодо подальших подій, то варто зазначити, що після подій 2014–2015 років, наприклад, термін «гібридна війна» міцно увійшов в інформаційний, політичний і науковий дискурси. Утім це поняття є доволі розмитим як за змістом, так і за значенням. За своєю суттю й етимологією воно має західне походження й увійшло в український науковий обіг із західної дослідницької традиції. Станом на сьогодні термін має численні інтерпретації. Для цілей дослідження за основу взято розуміння поняття й український контекст, які сформулював відомий український науковець Володимир Горбулін у праці «Світова гібридна війна: український фронт». В. Горбулін одним із перших у науковому дискурсі систематизував особливості гібридної війни в українському контексті й зазначив, що ця форма агресії має низку характерних ознак, що яскраво проявилися під час перших трьох років протистояння рф проти України. Зокрема, у висновках він виокремив такі ключові риси:

- відсутність чітких часових меж – гібридна війна зазвичай не оголошується офіційно, а її початок і завершення важко зафіксувати в часових рамках;
- розмитість справжніх цілей агресора, що часто залишаються не до кінця зрозумілими для міжнародної спільноти й самої країни-жертви;
- багатоплановість операційного середовища – дії відбуваються одночасно у військовій, інформаційній, політичній, економічній, соціальній і кіберсферах;
- асиметричність засобів ведення війни – росія поєднує класичні військові методи з нетрадиційними інструментами впливу;
- ускладненість підрахунку втрат – як людських, так і матеріальних – через відсутність чітких критеріїв і постійне зміщення меж прямого й непрямого впливу;
- переважання в структурі жертв цивільного населення, а не лише військових;
- масові внутрішньодержавні переміщення населення, що мають катастрофічні наслідки для демографічної й соціальної структури держави.

Ці характеристики, як підкреслює В. Горбулін, визначають гібридну агресію як новий тип конфлікту, що вимагає відповідних стратегій протидії, адаптації та довгострокової стійкості. Проте головним наслідком трирічної боротьби з російською гібридною агресією стало те, що Україна довела свою цілковиту спроможність як держави, здатної захистити суверенітет і політичну суб'єктність [18].

Після подій лютого 2014 року та початку російської агресії гібридна війна як складник цієї агресії стала каталізатором для чіткої західної реакції: усі суб'єкти євроатлантичної спільноти засудили дії рф і підтримали Україну на дипломатичному рівні. У міру загострення та посилення тиску рф на Україну з метою дестабілізації держави й досягнення інших агресивних цілей реакція західних партнерів України почала

трансформуватися, що призвело до зміни ролі як євроатлантичної спільноти загалом, так й окремих його суб'єктів у системі міжнародної підтримки та стримування агресора. Так, наприклад, європейські дослідники, використовуючи теоретичні положення теорії ролей у міжнародних відносинах, дійшли висновку, що збройний конфлікт між росією та Україною суттєво порушив самосприйняття Європейського Союзу як нормативної й цивільної сили, що, своєю чергою, призвело до змін у його зовнішньополітичних ролях щодо росії. Аналіз офіційних документів Європейської Ради та Єврокомісії за період із 2015 по 2023 роки показав еволюцію рольових уявлень ЄС – від партнера, координатора й постачальника до захисника норм і надавача воєнної безпеки. Деякі ролі, як-от медіатора, були повністю відкинуті, натомість з'явилися нові функції, що вказує на інноваційні зміни в рольовому наборі. Автори виокремлюють чотири типи рольових трансформацій: адаптацію, трансформацію, інновацію та відмову від ролі. Ці процеси, на їхню думку, є реакцією на кризу онтологічної безпеки й демонструють гнучкість ЄС у зміні як інструментів, так і цілей своєї зовнішньої політики. Загалом дослідники виокремили десять ключових ролей, які виконував Європейський Союз у контексті російсько-української війни. Ці ролі такі: співпрацівник/партнер (cooperator/partner), координатор (coordinator), фасилітатор/технічний посередник (facilitator), посередник у конфліктах (mediator), надавач військової безпеки (military security provider), промоутер/популяризатор (promoter), захисник (protector), постачальник (provider), санкціонуючий актор (sanctioner) і підтримуючий/той, хто підтримує (supporter) [9].

Зупинимося більш детально на конкретних напрямках допомоги та взаємодії в загальному контексті євроатлантичної спільноти. У період з 2014 по лютий 2022 роки Європейський Союз надавав Україні всебічну та послідовну підтримку, яка охоплювала низку стратегічно важливих напрямів, серед них – політико-дипломатична допомога, що реалізовувалася, зокрема, через створення місії EUAM Ukraine для сприяння реформуванню цивільного сектору безпеки; офіційне засудження російської агресії, яке супроводжувалося впровадженням численних санкційних пакетів; підтримка європейської інтеграції України шляхом імплементації Угоди про асоціацію та надання макрофінансової допомоги; гуманітарна підтримка у відповідь на кризові потреби; а також дипломатичне залучення через участь у посередницьких форматах, зокрема в межах «нормандського формату» й «мінському процесі». Згідно з інформаційним бюлетенем Європейської Комісії, у період з 2014 року до початку 2022 року Європейський Союз виділив Україні понад 17 мільярдів євро у формі грантів і позик. Окрім макрофінансової допомоги (MFA), ця сума включала 1,7 мільярда євро в межах двостороннього співробітництва, 355 мільйонів євро через інструменти зовнішньої політики, 190 мільйонів євро гуманітарної допомоги, а також 9,5 мільярда євро кредитів від Європейського інвестиційного банку та Європейського банку реконструкції та розвитку. Загалом двостороння допомога ЄС Україні реалізовувалася в рамках східного регіонального виміру Європейської політики сусідства [42; 43].

Щодо США, то серед основних напрямів підтримки, які Сполучені Штати Америки надавали Україні у 2014–2022 роках, варто виокремити військову й безпекову допомогу, гуманітарну підтримку, сприяння реформам, макроекономічну стабілізацію, інституційний розвиток, а також підтримку демократичних перетворень, верховенства права й процесів децентралізації. Вагоме місце посідала й політико-дипломатична підтримка, зокрема через офіційне засудження агресивних дій рф, а також участь у формуванні міжнародної коаліції на підтримку суверенітету України. Усі ці напрями реалізовувалися як у двосторонньому форматі через інструменти Державного департаменту й USAID, так і через участь у багатосторонніх програмах допомоги. Зокрема, на сферу безпеки виділено 2,7 мільярда доларів США, що відображає пріоритетність цього напрямку в умовах протидії гібридним загрозам з боку рф [44; 45]. Відповідно до вказаних звітів, Сполучені Штати Америки через USAID здійснювали багатовекторну небезпекову допомогу Україні. Серед ключових напрямів – економічний розвиток і макроекономічна стабілізація, зокрема підтримка малого й середнього бізнесу, енергетична незалежність і покращення бізнес-середовища. Значну увагу приділяли зміцненню демократії та верховенства права: підтриманню антикорупційних ініціатив, судовій реформі, реформі виборчої системи й процесам децентралізації. Окремим напрямом була підтримка розвитку громадянського суспільства та свободи ЗМІ, включаючи незалежні медіа, місцеве самоврядування й громадські ініціативи. Також надавалася гуманітарна допомога внутрішньо переміщеним особам і постраждалим від конфлікту на Донбасі [46]. Натомість безпекова допомога США Україні у 2014–2021 роках охоплювала підготовку й оснащення Збройних Сил України, передачу озброєння (зокрема ПТРК Javelin, систем ППО, бронетехніки, засобів зв'язку та розвідки), проведення спільних навчань, розвиток кіберзахисту й протидії дезінформації, підтримку стратегічних комунікацій, підготовку офіцерів у США, розміщення радників у Міноборони, модернізацію військової інфраструктури, гуманітарне розмінування, зміцнення прикордонної безпеки та заходи проти поширення зброї масового знищення.

У цьому контексті важливо відзначити, що США офіційно не делегували представника ні до «нормандського формату», ні до так званого «мінського процесу». Проте за президентства Дональда Трампа було призначено спеціального представника – Курта Волкера (Kurt Volker), який відповідав за питання України й перемовини в контексті відносин США з Україною та росією. Водночас він брав участь у певному діалозі з росіянами щодо геополітичних і геостратегічних питань Близького Сходу, пострадянського простору й інших регіонів [47].

У період із 2014 рік по початок 2022 року Україна найбільш активно співпрацювала з інституціями НАТО й окремими державами-членами Альянсу в межах різних програм і форматів. Після незаконної анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі НАТО значно активізувало підтримку України, надаючи консультаційні послуги, сприяючи нарощенню оборонного потенціалу, реформуванню сектору безпеки та оборони, а також забезпечуючи оперативну сумісність. Практична підтримка в межах Всеосяжного пакету допомоги включала 16 програм із нарощування потенціалу, цільові фонди – від медичної реабілітації до кіберзахисту, а також допомогу з оснащенням, навчанням і постачанням оборонного озброєння. Україна також брала участь у миротворчих місіях НАТО (Боснія і Герцеговина, Афганістан, Ірак), морських операціях і навчаннях, зокрема у щорічних кібернавчаннях «Cyber Coalition». Завдяки послідовному внеску у спільні операції, у 2020 році Україна отримала статус партнера з розширеними можливостями, що надало їй привілейований доступ до інструментів НАТО, включно з тренуваннями, обміном інформацією та доступом до розвідданих. НАТО також посилює своє військове розгортання в регіоні Чорного моря, підтримуючи безпекову співпрацю з Україною та Грузією, і продовжувало політичну підтримку, підтверджуючи відданість суверенітету й територіальній цілісності України [48; 49].

Окрім США, кілька інших союзників по НАТО також надавали Україні нелетальну військову допомогу на двосторонній основі. Наприклад, Канада надавала вказану допомогу через операцію UNIFIER, місію Збройних сил Канади з підготовки, професіоналізації та нарощування спроможностей на підтримку України. Ініційована у 2015 році на запит українського уряду після анексії Криму, вона була адаптована після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році та продовжена до березня 2026 року. З початку операції канадські інструктори підготували понад 45 000 представників Сил безпеки України. Програма охоплювала як базову, так і розширену військову підготовку, включно з тактичною медициною, інженерною підготовкою та розвитком лідерських навичок [50]. Крім того, з 2015 року Велика Британія підготувала близько 20 000 українських військовослужбовців у межах операції Orbital, яку у 2020 році розширено за рахунок багатонаціональної ініціативи з підготовки ВМС України, спрямованої на посилення морських спроможностей, під керівництвом Великої Британії [51]. Окремо варто виділити таку ініціативу, як Литовсько-Польсько-Українська бригада (LITPOLUKRBRIG), що має ім'я Великого гетьмана Костянтина Острозького. Це міжнародне військове формування, до складу якого входять військовослужбовці з трьох країн. Угода про її створення підписана 19 вересня 2014 року у Варшаві. Бригада досягла так званої початкової оперативної спроможності (Initial Operational Capability), а після року інтенсивної підготовки – у січні 2017 року – повної оперативної спроможності (Full Operational Capability). Штаб командування й управління бригади розташований у місті Любліні (Польща) [52].

Оцінюючи ступінь впливу євроатлантичної підтримки та рівень підготовленості України перед подіями 2022 року, західні аналітики відзначають, що одним із ключових чинників успішності безпекової допомоги стало прагнення українського керівництва до зміцнення обороноздатності. Експерти, наприклад, у контексті допомоги зі США, зазначають, що у період між 2014 роком і початком 2022 року українські посадовці охоче приймали допомогу США та слідували їхнім рекомендаціям щодо підвищення ефективності Збройних сил. Водночас вони не впроваджували ті інституційні реформи, які могли б зашкодити політичним або особистим інтересам впливових груп. Це, однак, не зменшує значення накопиченої оборонної спроможності, яка суттєво вплинула на здатність України чинити опір у перші тижні повномасштабної агресії [53]. Даючи оцінку стійкості України в перші місяці повномасштабної війни, західні аналітики справедливо зазначили: визначні успіхи української армії стали прямим результатом багаторічної безпекової підтримки, яку надали США та їхні союзники по НАТО після вторгнення росії до Криму у 2014 році. Протягом восьми років допомога у вигляді обладнання, навчань і стратегічного планування суттєво трансформувала українські Збройні сили, зробивши їх набагато більш боездатними [54]. Крім того, як справедливо зауважили експерти «Center for European Policy Analysis», співпраця з НАТО була спрямована на узгодження стандартів ЗСУ зі стандартами Альянсу, протидію гібридній війні й посилення стійкості. У червні 2020 року Україна отримала статус розширеного партнера НАТО (Enhanced Opportunity Partner), що ще більше інтегрувало її в структури Альянсу. Паралельно ЄС зосередився на підтримці політичних реформ та економічного зростання, зокрема через Місію ЄС

з дорадчої підтримки України (EUAM). У грудні 2021 року Євросоюз розширив можливості Європейського фонду миру для фінансування військової допомоги, підкресливши свою відданість безпеці України. Ці зусилля мали різний ступінь ефективності, однак у перші місяці повномасштабного вторгнення багато експертів пов'язували стійкість ЗСУ з так званою «вестернізацією», зокрема розвитком інституту сержантського складу, підрозділів спеціальних операцій і ключовими інституційними реформами, включаючи запровадження цивільного контролю [55].

Перед початком узагальнення всієї синергії взаємодії України з євроатлантичною спільнотою в період до повномасштабного вторгнення 2022 року варто зробити важливе зауваження: події 2022 року й наступних років чітко засвідчили, що ключовим і вирішальним чинником у протидії російській агресії стали Збройні Сили України, національна стійкість українського суспільства, а також розвиток власних оборонних технологій. Ці три компоненти в поєднанні з твердою волею до перемоги, небажанням бути втягнутими у неорадянську авторитарну модель, нав'язвану РФ, та орієнтацією на демократичні цінності продемонстрували усьому світу безумовну відданість України євроатлантичним ідеалам. Однією з передумов формування самодостатньої системи національної оборони став сектор безпеки й оборони, розвиток якого відбувався за активної участі західних партнерів. Саме синергія внутрішньої стійкості та західної методології створила фундамент для ефективного опору зовнішній агресії.

У цьому контексті, узагальнюючи результати дослідження та спираючись на методологічний підхід теорії ролей у міжнародних відносинах, можна зробити висновок, що різні суб'єкти євроатлантичної спільноти впродовж 2014–2022 років виконували численні й взаємодоповнювані функції в контексті протидії російській агресії проти України. Рольова поведінка цих акторів варіювалася залежно від їхньої інституційної природи, політичного мандату, стратегічних цілей і спроможностей.

Відповідно до концепції ролей, яка використовується в дослідженні й узятая автором для наукового аналізу та яку використовували європейські колеги для оцінювання ролі Європейського Союзу, цілком логічним є її застосування й до інших суб'єктів євроатлантичної спільноти. Конкретне позначення та приклад використання ролей указано на початку дослідження, проте основні параметри, які необхідні для позначення функцій інших суб'єктів, залишаються незмінними й включають визначення типу діяльності, її політичного чи безпекового значення, інструментів реалізації, а також динаміки трансформації ролі залежно від умов і стратегічних обставин.

Згідно з концепцією ролей, найбільш поширеними категоріями для опису зовнішньополітичної поведінки в цьому контексті стали ролі «провайдера» (provider), «захисника» або «протектора» (protector), «координатора» (coordinator), «підтримуючого» (supporter) і «фасилітатора» (facilitator). Умовно класифікуючи суб'єктів євроатлантичної спільноти за цими функціями, можна простежити таку динаміку.

Сполучені Штати Америки переважно виступали в ролях протектора й провайдера. Вони здійснювали військову та безпекову підтримку, включаючи надання летальної зброї, тренування українських військових, допомогу в розвитку сектору безпеки, спеціальних операцій і цивільного нагляду. Зокрема, багаторічна програма співпраці через такі ініціативи, як Operation Fearless Guardian, а також пізніше Operation UNIFIER та інші програми під егідою НАТО, сформували стійке ядро підготовки Збройних Сил України. Системна допомога у сфері безпеки стала вирішальним чинником підвищення обороноздатності України ще до початку повномасштабного вторгнення у 2022 році.

Європейський Союз, навпаки, сконцентрувався на ролях фасилітатора, підтримуючого й координатора. Він надавав політичну й економічну допомогу, зокрема через Угоду про асоціацію, макрофінансову підтримку, програми підтримки реформ, верховенства права, боротьби з корупцією, реформування цивільного сектору безпеки через місію EUAM Ukraine. Важливо відзначити, що ЄС як наддержавна інституція офіційно не брав участі у програмах військової підтримки України до 2022 року, однак створював передумови для стійкого функціонування держави в умовах гібридної війни. Саме такі дії дають змогу визначити роль ЄС як фасилітатора політичної стійкості.

НАТО загалом реалізовувало функції координатора, провайдера й фасилітатора. У рамках Пакета комплексної допомоги та статусу «Enhanced Opportunities Partner» Україна отримала доступ до тренувальних програм, консультативної підтримки, розвитку спроможностей, стандартизації, адаптації до вимог НАТО, особливо в протидії гібридним загрозам і розбудові стійкості. НАТО як організація не надавала летальної зброї, проте сприяла узгодженню стандартів, зміцненню інституційної стійкості, професіоналізації сектору безпеки.

Окремі держави-члени євроатлантичної спільноти, як-от: Велика Британія, Канада, Польща, країни Балтії – реалізовували функції провайдерів і протекторів у двосторонніх відносинах. Програми Operation Orbital (Велика Британія), UNIFIER (Канада), участь Польщі та Литви у створенні Лит-ПолУкрБриг у напрямі інституційного розвитку – усе це є проявами ролей національних акторів як

провайдерів безпеки. Такі дії посилювали коаліційний характер допомоги, формуючи цілісну євроатлантичну відповідь на російську загрозу.

Окрема увага в аналітичному розгляді має бути приділена тій ролі, яку окремі суб'єкти євроатлантичної спільноти виконували у сфері переговорного процесу з рф. З погляду теорії ролей, «нормандський формат» і «мінський процес» утілювали специфічну функцію – функцію переговорника. Ця роль була присутня й визначалася прагненням досягти політико-дипломатичного врегулювання конфлікту. Водночас вона не суперечила загальній стратегії поступового зміцнення обороноздатності України, її суб'єктності як партнера в системі міжнародної безпеки. Сполучені Штати, Європейський Союз через Францію та Німеччину й інші країни, підтримуючи діалог з росією, водночас продовжували надавати багаторівневу підтримку Україні, зокрема в оборонному секторі.

Важливо також зазначити, що програми макрофінансової та економічної допомоги, реалізовані ЄС, давали Україні змогу спрямовувати більше власних бюджетних ресурсів на розвиток армії та сектору безпеки. Такий підхід засвідчив ефективну синергію, у якій дипломатичні зусилля й послідовне нарощування оборонного потенціалу взаємно підсилювали одне одного. У підсумку така багатокомпонентна підтримка продемонструвала результативність і стала важливим складником стійкості України в багаторічному протистоянні російській агресії.

Отже, незважаючи на розмаїття підходів та обмеження мандатів, суб'єкти євроатлантичної спільноти діяли як колективний актор, виконуючи складну мозаїку ролей. Така полірольова стратегія забезпечувала стійкість підтримки України впродовж усього періоду з 2014 по 2022 рік, даючи змогу адаптуватися до зміни характеру загроз і потреб. Стабільність цієї багаторівневої взаємодії є ключовим елементом для розуміння міжнародної солідарності в умовах тривалої російсько-української війни.

Застосування теорії ролей дало змогу здійснити концептуальне моделювання еволюції поведінки ключових суб'єктів євроатлантичної спільноти, таких як ЄС, НАТО, США, й окремих держав-партнерів. Аналіз показав, що ці суб'єкти виконували ролі партнера, координатора, фасилітатора, провайдера, а згодом і протектора. При цьому рольова трансформація була зумовлена як зовнішніми викликами (ескалація агресії), так і внутрішніми адаптаціями в межах євроатлантичного простору.

Важливим результатом дослідження стало розуміння того, що навіть за відсутності формального делегування повноважень щодо оборони (як у випадку ЄС) функціональне навантаження на роль зміцнення української стійкості розподілялося між суб'єктами спільноти.

Подальші дослідження можуть бути зосереджені на порівняльному аналізі реалізації ролей у постінвазійний період, що дасть змогу поглибити розуміння динаміки колективної дії, механізмів адаптації спільноти до нових форм загроз, а також ролі України як уже не лише об'єкта підтримки, а й суб'єкта безпекової співпраці. Теоретична новизна статті полягає в застосуванні системного підходу до вивчення ролей колективних акторів у складних умовах тривалої війни, що може бути корисним у майбутніх дослідженнях трансформації міжнародної безпеки.

Література:

1. Parsons T. *The Structure of Social Action*. 6th printing. New York : Free Press, 1968. 856 p.
2. Merton R.K. *Social Theory and Social Structure*. Enlarged ed. New York : Free Press, 2000. 702 p.
3. Holsti K.J. National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy. *International Studies Quarterly*. 1970. Vol. 14, № 3. P. 233–241. DOI: 10.2307/3013584.
4. Walker S.G. *Role Theory and Foreign Policy Analysis*. Durham, NC : Duke University Press, 1987. 306 p.
5. Thies C.G. International Socialization Processes vs. Israeli National Role Conceptions: Can Role Theory Integrate IR Theory and Foreign Policy Analysis?. *Foreign Policy Analysis*. 2012. Vol. 8, № 1. P. 25–46. DOI: 10.1111/j.1743-8594.2011.00170.x.
6. Aggestam L. *The European Union's Roles in International Politics: Concepts and Analysis*. London : Routledge, 2008. 220 p.
7. Harnisch S. Conceptualizing in the Minefield: Role Theory and Foreign Policy Learning. *Foreign Policy Analysis*. 2012. Vol. 8, № 1. P. 47–69.
8. Chafetz G., Abramson H., Grillot S. Role Theory and Foreign Policy: Belarussian and Ukrainian Compliance with the Nuclear Nonproliferation Regime. *Political Psychology*. 1996. Vol. 17, № 4. P. 727–757. DOI: 10.2307/3792136.
9. Friedrichs G., Sommer J. Ontological Security Crisis and Role Conception Change: The Impact of the Russian Invasion of Ukraine on the European Union's Role Conceptions. *European Journal of International Relations*. 2024. Vol. 31, № 1. P. 126–151. DOI: 10.1177/13540661241304533.
10. Бузаров А. Події в Україні та Арабська весна як причини перегляду Східного партнерства. *IV Міжнародна науково-практична конференція, 23 квітня 2015 року* / ред. М.А. Кулініч. Київ, 2015. С. 14.
11. Бузаров А. Роль ОБСЄ в урегулюванні збройного конфлікту на Сході України. *III Міжнародний молодіжний форум, 18 березня 2015 року* / ред. О.Г. Білорус. Київ, 2015. С. 100.

12. Бузаров А. Мінський глухий кут: Замороження конфлікту. РБК-Україна. 2016. [URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/minskiy-tupik-zamorozka-konflikta-1453714936.html>] (дата звернення: 27.08.2025).
13. Бузаров А. На порозі змін: Чи варто чекати колапсу Євросоюзу. РБК-Україна. 2016. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/poroge-peremen-stoit-ozhidat-razvala-evrosoyuza-1458585530.html> (дата звернення: 27.08.2025).
14. Бузаров А. Перший крок назад: Перспективи деокупації Криму. РБК-Україна. 2016. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/pervyy-shag-nazad-perspektivy-deokkupatsii-1455020561.html> (дата звернення: 27.08.2025).
15. Бузаров А. Фактори війни: Які уроки Україна може винести з палестино-ізраїльського конфлікту. РБК-Україна. 2016. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/factory-voyny-kakie-uroki-ukraina-izvlech-1459251787.html> (дата звернення: 27.08.2025).
16. Бузаров А. Розділені вторгненням: Які уроки з кіпрського конфлікту може отримати Україна. РБК-Україна. 2016. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/razdeleny-vtorzheniem-kakie-uroki-kiprskogo-1457971858.html> (дата звернення: 27.08.2025).
17. Гай-Нижник П. Росія проти України (1990–2016): Від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Львів : МР Lesja, 2017. 200 с.
18. Горбулін В. Світова гібридна війна: Український фронт. Київ, 2017. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013707> (дата звернення: 27.08.2025).
19. Дикий Е. Гібридна війна Росії: Досвід України для країн Балтії. 2016. URL: <https://biblioteka.lka.lt/data/PDF-leidiniai/2016-2020/2016-dikij-Gibridnaja%20voyna%20Rosii.pdf> (дата звернення: 27.08.2025).
20. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Vivat, 2015. 256с.
21. Motyl A. Is Russia Planning a Major Land War Against Ukraine? Atlantic Council, 2017. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/is-russia-planning-a-major-land-war-against-ukraine/> (дата звернення: 27.08.2025).
22. Перепелиця Г. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : НІСД, 2015. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014648> (дата звернення: 27.08.2025).
23. Гончар М. Гібресія Путіна: Невоєнні аспекти війн нового покоління: Фрагменти дослідження Центру глобалістики «Стратегія ХХІ» в рамках проекту «Антарес». Київ, 2016. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018601> (дата звернення: 27.08.2025).
24. Кулик В. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2020. 328 с.
25. Резнікова О. Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: Висновки для України : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2016. 96 с.
26. Кармазіна М. Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: Аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2017. 184 с.
27. Сиротенко А. Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України. Київ : Нац. ун-т оборони України імені Івана Черняховського, 2021. 112 с.
28. Національна академія Служби безпеки України. Гібридна війна: сутність, виклики та загрози : збірник матер. круглого столу (Київ, 8 липня 2021 р.). Київ : НБУ, 2021. URL: https://nasbu.edu.ua/uploads/p_57_28744724.pdf (дата звернення: 27.08.2025).
29. Мартинов А. Еволюція політики Європейського Союзу щодо російсько-української війни (2014–2022). *European Historical Studies*. 2022. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/the-evolution-of-the-policy-of-the-european-union-regarding-the-russian-ukrainian-war-2014-2022/> (дата звернення: 27.08.2025).
30. Деменко О. Еволюція політики НАТО в умовах російсько-української війни. *Україна дипломатична*. 2023. № XXIV. С. 128–138. DOI: 10.37837/2707-7683-2023-5.
31. Сидорук Т., Віценко В. Позиції скандинавських держав щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. № 3 (20). С. 123–141. DOI: 10.29038/2524-2679-2024-03-123-141.
32. Літвінов С. Сучасний стан системи безпеки в Європі та передумови її еволюції під впливом російсько-української війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2025. № 1 (21). С. 30–42. DOI: 10.29038/2524-2679-2025-01-30-42.
33. Тодоров І. Безпековий вимір міжнародних відносин в Східній та Центральній Європі в контексті російської агресії. *Політичне життя*. 2022. № 1. С. 138–144. DOI: 10.31558/2519-2949.2022.1.16.
34. Проховник П. Міжнародна співпраця Україна – НАТО в умовах російсько-української війни: нормативно-правова база. *Військово-науковий вісник*. 2022. № 37. С. 98–114. DOI: 10.33577/2313-5603.37.2022.98-114.
35. Маруховський О. Вступ України до НАТО як основа формування європейської системи колективної безпеки. *Політикус*. 2022. Спецвипуск. С. 65–71. DOI: 10.24195/2414-9616.2022-spec.10.
36. Ільницький В., Куцька О. Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі. *Problems of Humanities History*. 2023. № 13 (55). С. 162–176. DOI: 10.24919/2312-2595.13/55.283087.
37. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України : Указ Президента України № 405/2014. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> (дата звернення: 27.08.2025).
38. Верховна Рада України. Закон України про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Київ, 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1207-18> (дата звернення: 27.08.2025).

39. Верховна Рада України. Заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків». Київ, 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/337-19> (дата звернення: 27.08.2025).
40. УНІАН. Рада визнала факт військової агресії Росії проти України. 2015.. URL: <https://www.unian.ua/politics/1069534-rada-viznala-fakt-viyskovoji-agresiji-rosiji-proti-ukrajini.html> (дата звернення: 27.08.2025).
41. Задорожній О. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації. 2015. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/a75/aref_Zadorozhniy%20O.V..pdf (дата звернення: 27.08.2025).
42. Eastern Partnership. Facts and Figures About EU–Ukraine Relations. 2022. URL: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2021/10/ua_factsheet_11-10-2021_eng.pdf (дата звернення: 27.08.2025).
43. Fella S. The EU Response to the Russian Invasion of Ukraine. 2022. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9503/> (дата звернення: 27.08.2025).
44. Congressional Research Service. Ukraine: Background, Conflict with Russia, and U.S. Policy. 2021. URL: <https://sgp.fas.org/crs/row/R45008.pdf> (дата звернення: 27.08.2025).
45. Congressional Research Service. U.S. Security Assistance to Ukraine. 2022. URL: https://www.congress.gov/crs_external_products/IF/PDF/IF12040/IF12040.2.pdf (дата звернення: 27.08.2025).
46. U.S. Government Accountability Office. Ukraine: State and USAID Should Improve Processes for Ensuring Partners Can Perform Required Work : report to congressional requesters. GAO, 2024. URL: <https://www.gao.gov/assets/880/870447.pdf> (дата звернення: 27.08.2025).
47. U.S. Department of State. Secretary Tillerson Appoints Ambassador Kurt Volker Special Representative for Ukraine Negotiations. 2017. URL: <https://2017-2021.state.gov/secretary-tillerson-appoints-ambassador-kurt-volker-special-representative-for-ukraine-negotiations/> (дата звернення: 27.08.2025).
48. НАТО. Інформаційний бюлетень. 2022. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/2/pdf/220214-factsheet_NATO-Ukraine_Relations_-1.pdf (дата звернення: 27.08.2025).
49. UK Parliament. Military Assistance to Ukraine 2014–2021. 2022. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn07135/> (дата звернення: 27.08.2025).
50. Defence National. Operation UNIFIER: Education and awareness. 2025. URL: <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/services/operations/military-operations/current-operations/operation-unifier.html> (дата звернення: 27.08.2025).
51. Vorotnyuk M. Security Cooperation between Ukraine and the UK. RUSI. 2021. URL: <https://www.rusi.org> (дата звернення: 27.08.2025).
52. Ministry of National Defence. 5th Anniversary of the Lithuanian-Polis-Ukrainian Brigade. 2020. URL: <https://www.gov.pl/web/national-defence/5th-anniversary-of-the-lithuanian-polish-ukrainian-brigade> (дата звернення: 27.08.2025).
53. Beliakova P., Metz R. The Surprising Success of U.S. Military Aid to Ukraine. *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/war-security-assistance-lessons> (дата звернення: 27.08.2025).
54. Flournoy M. How to Prepare for the Next Ukraine. *Foreign Affairs*. 2022. 23 May. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-05-23/how-prepare-next-ukraine> (дата звернення: 27.08.2025).
55. Timtchenko C. Between Now and NATO: A Security Strategy for Ukraine. Washington, D.C. CEPA, 2025. URL: <https://cepa.org/comprehensive-reports/between-now-and-nato-a-security-strategy-for-ukraine/> (дата звернення: 27.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 32:001.891:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.39>

СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИЧНОГО КОНСАЛТИНГУ ДЛЯ ПОЛЯРИЗОВАНИХ СУСПІЛЬСТВ НА ОСНОВІ МЕРЕЖЕВОЇ АНАЛІТИКИ

Вовк Світлана,

доктор політичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: 0000-0001-6818-4107

Новосколькова Людмила,

кандидат політичних наук, доцент,
завідувачка кафедри політології і міжнародних відносин
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: 0000-0003-1082-7979

Демідов Денис,

доктор філософії, докторант кафедри політології і міжнародних відносин
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: 0009-0006-9545-1307

Актуальність дослідження зумовлена трансформаціями політичного й інформаційного середовища, у якому цифрові платформи стали головними каналами політичної комунікації. У цьому середовищі посилюється поляризація громадської думки, що проявляється через формування інформаційних бульбашок, підвищену роль емоційного контенту та поглиблення когнітивних упереджень. Поляризація не лише ускладнює взаємодію між різними ідеологічними групами, а й створює ризики соціальної нестабільності й радикалізації окремих сегментів населення, що робить дослідження ефективних стратегій політичного консалтингу надзвичайно актуальним. Метою статті є розроблення й обґрунтування стратегій політичного консалтингу для поляризованих суспільств із застосуванням комплексу методів, що охоплюють мережевий аналіз для визначення центральності вузлів і виявлення мостів між кластерами, контент-аналіз для оцінювання тематичних домінант і тональності політичних повідомлень, аналітику соціальних медіа для збору й обробки великих масивів даних про поведінку користувачів, а також порівняльний аналіз стратегій консалтингу з метою оцінювання їх ефективності в умовах різного рівня поляризації. Результати дослідження показують, що інтеграція структурного та змістового підходів сприяє підвищенню ефективності політичних комунікацій, зменшенню соціальної конфліктності й створенню передумов для конструктивного діалогу між різними групами. Запропоновані стратегії таргетованої комунікації, зміцнення міжкластерних зв'язків та адаптивної контентної політики мають практичне значення не лише в національному контексті, а й у міжнародних регіональних умовах, урахувавши глобалізацію, процеси регіоналізації та трансформацію міжнародної системи, що формують нові виклики й можливості для сучасного політичного консалтингу.

Ключові слова: регіон, міжнародний регіон, глобалізація, регіоналізація, трансформація міжнародної системи.

Vovk Svitlana, Novoskoltseva Liudmyla, Demidov Denys. Political consulting strategies for polarized societies based on network analytics

The relevance of this research is due to the ongoing transformations of the political and information environment, where digital platforms have become the main channels of political communication. In this environment, the polarization of public opinion is increasing which is manifested through the formation of information bubbles, the growing role of emotional content, and the amplification of cognitive biases. Polarization not only complicates the interaction between different ideological groups, but also creates risks of social instability and radicalization of certain segments of the population, which makes the study of effective political consulting strategies as an extremely relevant. The aim of the article is to develop and justify the strategies of political consulting for polarized societies by applying a set of methods that include network analysis for determination the central role of nodes and identification of correlations between clusters, content analysis to assess thematic dominants and the tone of political messages, social media analytics to collect and process large amounts of data on users behavior, as well as a comparative analysis of consulting strategies to evaluate their effectiveness under different levels of polarization. The results of the research demonstrate that the integration of structural and content-based approaches contributes the effectiveness of political communications, reduces social conflict, and creates prerequisites for more constructive dialogue between different groups. The proposed strategies of targeted communication, strengthening inter-cluster connections and adaptive content policy have

practical significance not only in the national content, but also in international regional conditions, taking into account globalization, regionalization processes, and the transformation of the international system, which form new challenges and opportunities for modern political consulting.

Key words: region, international region, globalization, regionalization, transformation of the international system.

У демократичних суспільствах проблема поляризації громадської думки особливо загострилася через цифрову трансформацію комунікацій. Соціальні мережі, які стали головним каналом політичної взаємодії, сприяли не лише зростанню рівня політичної мобілізації, а й істотному загостренню ідеологічних суперечностей. Алгоритмічна персоналізація інформаційних потоків, формування інформаційних бульбашок і роль лідерів думок у цифровому просторі створюють середовище, у якому посилюються когнітивні упередження й радикалізація позицій. У таких умовах традиційні методи політичного консалтингу, основані на масових опитуваннях і класичних моделях сегментації аудиторії, виявляються недостатньо ефективними, що створює потребу в нових підходах до організації політичних комунікацій.

Мережева аналітика, що ґрунтується на дослідженні структур соціальних зв'язків і моделей поширення інформації, дає нові можливості для формування стратегій політичного консалтингу в умовах високої поляризації. Вона дає змогу ідентифікувати основні вузли впливу, визначати конфігурації комунікаційних кластерів, прогнозувати динаміку поширення контенту й виявляти точки, здатні знизити або, навпаки, посилити соціальну напруженість. Застосування мережевих методів у політичному консалтингу сприяє формуванню більш цілеспрямованих, ефективних і безпечних комунікаційних кампаній, які враховують складність сучасного інформаційного середовища.

Метою роботи є обґрунтування та розроблення стратегій політичного консалтингу для поляризованих суспільств із застосуванням методів мережевої аналітики, що дають змогу підвищити ефективність комунікаційних кампаній і знизити рівень соціальної конфліктності.

Завданнями дослідження є такі:

- 1) проаналізувати основні механізми поляризації громадської думки та визначити роль соціальних мереж у посиленні ідеологічних суперечностей;
- 2) розробити підхід до застосування мережевої аналітики для ідентифікації впливових акторів і виокремлення структурних особливостей комунікаційних мереж;
- 3) сформулювати комплекс стратегій політичного консалтингу, спрямованих на зниження конфліктності й підвищення ефективності політичних комунікацій у поляризованих середовищах.

Основним інструментом є мережева аналітика, що забезпечує можливість аналізу структури соціальних зв'язків, виявлення основних акторів, виокремлення показників центральності й побудови моделей поширення інформації в цифровому середовищі. Для глибшого розуміння змістових характеристик комунікацій застосовувався контент-аналіз, орієнтований на виявлення тональності дискусій, тематичних домінант і риторичних стратегій у повідомленнях користувачів. Додатково використовувалися інструменти аналізу соціальних медіа, які дали змогу опрацювати великі масиви даних, простежити динаміку інформаційних потоків і встановити залежність між структурними характеристиками мереж і поширенням поляризаційних наративів. Різні моделі та стратегії консалтингу зіставляли на основі порівняльного аналізу, що дало можливість виявити відмінності в ефективності підходів залежно від рівня соціальної сегрегації та інтенсивності конфліктних комунікацій. Загальний дослідницький процес організовано в межах системного підходу, що розглядає політичний консалтинг не лише як сукупність технологій впливу, а як інтегровану діяльність, що поєднує інформаційно-комунікаційні, поведінкові й етичні виміри.

Політичний консалтинг стає дедалі важливішим елементом сучасної політичної практики, особливо в умовах посилення гібридних загроз та інформаційних атак. У добу цифровізації й поширення глобальних інформаційних потоків політичні процеси все частіше зазнають маніпуляцій через медіаресурси, що зумовлює потребу в адаптації політичних стратегій до нових викликів. У цьому контексті зростає актуальність чіткого визначення сутності політичного консалтингу та розуміння його ролі в зміцненні стійкості політичних систем і підтримці демократичних процесів. Дослідження зосереджується на аналізі теоретичних засад та етапів розвитку політичного консалтингу, що допомагає глибше усвідомити його значення в сучасних умовах.

Політичний консалтинг постав перед безпрецедентними викликами, які зумовили потребу в радикальній адаптації підходів. Серед пріоритетів можна визначити адаптацію комунікаційних стратегій до специфіки воєнного часу, підтримку соціуму в умовах травматичного досвіду та створення ефективних інструментів для нейтралізації пропаганди й дезінформації. Попит на традиційні переддвирборчі послуги різко впав, а натомість зросла потреба в стратегічних комунікаціях, урядових зв'язках (GR) і взаємодії

з міжнародною спільнотою. Війна докорінно змінила сферу політичного консалтингу в Україні: виборчі процеси призупинили, а основний акцент змістився з електоральних кампаній на інші напрями політичної діяльності. Нині консультанти зосереджуються на стратегічних комунікаціях для органів влади та політичних лідерів, міжнародному лобіюванню й роботі з урядами, парламентами та міжнародними організаціями для залучення військової, фінансової й гуманітарної допомоги, а також для посилення санкцій проти агресора. Важливими залишаються антикризові комунікації та управління репутацією, зокрема реагування на інформаційні виклики, пов'язані з обстрілами, надзвичайними ситуаціями, а також із формуванням позитивного іміджу України у світі. До основних напрямів належить і робота з внутрішньо переміщеними особами й ветеранами, дослідження суспільних настроїв у воєнних умовах, аналіз регіональних відмінностей впливу бойових дій і прогнозування політичних процесів у післявоєнний період [3, с. 150].

Під час війни політичні консультанти повинні демонструвати високу гнучкість, чітко усвідомлювати поточну ситуацію та ефективно діяти в умовах невизначеності й постійного стресу. Значно зросла важливість цифрових технологій, зокрема соціальних мереж, які стали основним каналом комунікації [8, с. 23].

Інтернет і численні онлайн-платформи змінили політичний ландшафт. Вони дали можливість кожному, хто цікавиться політикою, заявити про себе на політичній арені. Використовуючи розширені можливості самореклами, політики-початківці можуть просувати власні програми. Водночас сучасний інформаційний простір не лише розширив доступ громадян до інформації, а й поставив нові виклики, пов'язані з маніпуляціями й технологіями впливу на політичні рішення [1, с. 8].

Серед головних інноваційних тенденцій, що визначатимуть подальший розвиток політичного консалтингу, особливе значення має розширене застосування даних та аналітичних інструментів. Це дає змогу збирати, опрацьовувати й інтерпретувати значні масиви інформації про виборців, їхні уподобання та моделі поведінки, що забезпечує точнішу сегментацію цільових груп і підвищує ефективність персоналізованих комунікацій. Штучний інтелект у політичних кампаніях застосовується для аналізу текстів, створення контенту, автоматизації комунікацій і прогнозування результатів. Значення соціальних мереж і впливових осіб залишається важливим, а співпраця з лідерами думок і мікроблогерами набуває ще більшого значення. Популярність відеоконтенту змушує консультантів опановувати навички створення якісних і привабливих відеоматеріалів. Мікротаргетинг дає змогу адресувати максимально релевантні повідомлення невеликим групам виборців на основі їхніх інтересів і характеристик. Інтерактивні формати й елементи гейміфікації сприяють залученню виборців через онлайн-платформи та нетрадиційні методи, водночас особлива увага приділяється кібербезпеці, захисту від дезінформації, а також екологічним і соціальним аспектам [4, с. 88].

Розвиток ринку політичних технологій зумовив професіоналізацію, інтернаціоналізацію та глобалізацію галузі. Досягнення успіху як на загальнонаціональних, так і на місцевих виборах стало можливим завдяки впровадженню сучасних PR-технологій, застосуванню новітніх інструментів і методів, таких як агітація, пропаганда, політична реклама, медіарилейшнз, GR-технології, фандрейзинг і спічрайтинг, а також завдяки ретельно продуманій стратегії та тактиці передвиборчої боротьби. Кожна виборча кампанія характеризувалася унікальністю, оригінальністю й непередбачуваністю [12, с. 312].

Разом із позитивними змінами в політичних системах з'явилися й нові виклики. Поляризація суспільної думки є серйозною проблемою, особливо в умовах глобалізації інформаційних потоків і зростання ролі цифрових платформ. Сутність цього явища – формування стійкого розколу в суспільстві, що виявляється в різко протилежних позиціях щодо основних політичних і соціальних питань. Процес поляризації посилюється під впливом технологічних інновацій, які трансформували традиційні канали комунікації та зробили соціальні мережі головним середовищем взаємодії громадян, формування й поширення політичних поглядів.

Соціальні мережі формують нові комунікаційні структури, що істотно відрізняються від традиційних медійних моделей із властивою їм асиметрією впливу. На відміну від традиційних ЗМІ, де комунікаційні потоки є здебільшого вертикальними та контрольованими, соціальні мережі забезпечують горизонтальні зв'язки між користувачами, даючи змогу кожному бути як джерелом, так і ретранслятором інформації. Така децентралізація зумовлює збільшення інформаційного шуму й ускладнює верифікацію джерел, створюючи сприятливий ґрунт для дезінформації та емоційно насичених наративів. Саме ці чинники стимулюють формування поляризованих груп, які згодом стають домінантними акторами в процесі політичної комунікації.

Поляризація в соціальних мережах пов'язана з низкою соціально-психологічних механізмів, серед яких важливу роль відіграють інформаційні бульбашки, селективне сприйняття й алгоритмічна

селекція. Разом вони створюють середовище, де переважають однорідні ідеї та обмежується доступ до альтернативних поглядів. Алгоритми, що персоналізують інформаційні потоки, посилюють цей ефект, оскільки їхня мета полягає не в забезпеченні плюралізму, а в максимізації часу взаємодії користувача з платформою. Така структура комунікацій призводить до того, що громадяни отримують лише ті повідомлення, які підтверджують їхні упередження, і майже не натрапляють на контраргументи.

З огляду на це, для систематизації основних механізмів, що формують поляризацію суспільної думки в цифровому середовищі, пропонується узагальнювальна таблиця, яка демонструє характеристики кожного механізму, його прояви в соціальних мережах і потенційний вплив на політичні позиції громадян (таблиця 1).

Таблиця 1

Основні механізми поляризації суспільної думки та їх прояви в соціальних мережах

Механізм поляризації	Сутність механізму	Прояв у соціальних мережах	Потенційний вплив на політичні позиції
Інформаційні бульбашки (echo chambers)	Формування замкнених інформаційних просторів, де циркулюють однорідні погляди	Алгоритмічна персоналізація контенту, підписка на однодумців, ігнорування альтернативних джерел	Посилення однорідності поглядів, зниження толерантності до опозиційних думок
Селективне сприйняття	Перевага інформації, яка підтверджує власні переконання	Активне поширення контенту, що збігається з позицією користувача; ігнорування або дискредитація контраргументів	Закріплення когнітивних упереджень, радикалізація позицій
Алгоритмічна селекція	Застосування алгоритмів для персоналізації новинної стрічки	Рекомендаційні системи, що посилюють уподобання користувачів	Поглиблення сегрегації інформаційних потоків, зростання поляризації
Вірусне поширення емоційного контенту	Пріоритетність емоційно насичених матеріалів перед аналітичними	Швидке поширення провокаційних та емоційних постів	Підвищення конфліктності, стимуляція емоційного голосування
Вплив лідерів думок	Диспропорційний вплив окремих акторів на масову аудиторію	Активність інфлюенсерів і політичних діячів у мережах	Формування домінантних наративів, посилення ідеологічної поляризації

Джерело: розроблено авторами.

Аналіз таблиці дає змогу виокремити кілька важливих закономірностей. По-перше, основним драйвером поляризації є алгоритмічна логіка функціонування соціальних платформ, що сприяє створенню інформаційних бульбашок і посилює селективне сприйняття. Це означає, що користувачі потрапляють у ситуацію «інформаційного комфорту», де вони не ознайомлюються з опозиційними поглядами, а отже, не мають стимулу до критичного аналізу. По-друге, поєднання алгоритмічної селекції та пріоритетності емоційного контенту створює середовище, де переважає маніпулятивна комунікація, спрямована на мобілізацію емоцій, а не раціонального обговорення. По-третє, значний вплив лідерів думок, які акумулюють увагу великих аудиторій, створює асиметрію в поширенні політичних наративів і робить їх основними агентами поляризаційних процесів.

Формування політичних технологій в Україні відбувалося в складний перехідний період, коли соціальні межі були розмитими, партійно-політична система залишалася нестабільною, а адміністративний ресурс і далі використовувався для впливу на електоральну поведінку громадян. Постійна зміна «правил гри» на виборчому полі країни також була стримувальним чинником, що ускладнював стабілізацію вітчизняних політичних технологій і їх становлення як інституціоналізованої прикладної політичної науки [13]. Політичні технології – невіддільний елемент будь-якої PR-кампанії – завжди містять маніпулятивний елемент. Політичні спічрайтери, створюючи тексти виступів для замовників, насамперед орієнтуються на формування громадської думки, застосовуючи широкий арсенал психологічних методів впливу [2, с. 184].

Мережева аналітика в контексті політичного консалтингу є одним із найефективніших інструментів для дослідження комунікаційних процесів і прогнозування поведінки виборців. На відміну від традиційних методів соціології, що ґрунтуються на вибіркових опитуваннях і мають обмежену здатність відображати динаміку цифрових комунікацій, мережева аналітика виявляє структурні закономірності в реальному часі, аналізуючи мільйони зв'язків між користувачами. Це дає можливість оцінювати не

лише змістові характеристики дискусій, а й топологію соціальних мереж, що визначає маршрути поширення інформації та формування громадської думки.

Мережеву аналітику в політичному консалтингу застосовують для виявлення основних акторів, оцінювання рівня поляризації, визначення потенційних каналів комунікації та прогнозування інформаційних ризиків. У поляризованих суспільствах ці завдання набувають особливої актуальності, оскільки існування двох чи більше ідеологічних таборів-конкурентів створює умови для конфліктної комунікації, яка може перерости в кризові ситуації. Аналітичні алгоритми дають змогу консалтингам розробляти стратегії для пом'якшення напруження й поширення контенту, що стимулює конструктивний діалог.

Важливим аспектом є застосування метрик мережевої структури для виокремлення впливових вузлів. Такі метрики, як центральність за ступенем, міжпосередницька центральність (betweenness centrality) й евклідова близькість, дають змогу визначити, які користувачі здатні виконувати роль комунікаційних мостів між різними кластерами. Наприклад, актори з високою міжпосередницькою центральністю можуть бути цільовими точками для інформаційних кампаній, спрямованих на послаблення поляризації, оскільки вони мають доступ до різних груп і здатні поширювати помірковані повідомлення.

Ще одним напрямом мережевої аналітики є кластеризація аудиторій за допомогою алгоритмів виявлення спільнот, таких як Louvain або Girvan-Newman. Кластеризація дає змогу виявляти групи користувачів, об'єднаних спільними інтересами, і розробляти таргетовані стратегії для кожного сегмента. Зокрема, у поляризованих суспільствах важливо визначати кластери, які демонструють високий рівень радикалізації, і застосовувати до них диференційовані комунікаційні підходи.

З метою систематизації основних методів мережевої аналітики, що застосовуються в політичному консалтингу для роботи з поляризованими суспільствами, доцільно розглянути узагальнювальну таблицю, у якій представлено методи мережевої аналітики в політичному консалтингу для поляризованих суспільств (таблиця 2).

Таблиця 2

Методи мережевої аналітики в політичному консалтингу для поляризованих суспільств

Метод аналізу	Сутність методу	Основні метрики	Стратегічне застосування
Аналіз центральності	Визначення впливових вузлів у мережі	Ступінь (degree), міжпосередницька центральність, близькість	Ідентифікація лідерів думок, вибір каналів для інформаційних кампаній
Виявлення спільнот (community detection)	Кластеризація вузлів на основі щільності зв'язків	Модульність (modularity), щільність груп	Сегментація аудиторії, таргетинг для різних груп
Аналіз щільності й фрагментації	Оцінювання структурної інтегрованості мережі	Щільність, кількість компонентів	Прогноз рівня поляризації, виявлення зон конфлікту
Аналіз інформаційних потоків	Моделювання маршруту поширення контенту	Середня довжина шляху, швидкість дифузії	Оптимізація поширення контенту, прогнозування вірусного ефекту
Аналіз міжкластерних мостів	Виявлення вузлів, що з'єднують різні групи	Edge betweenness, міжкластерний коефіцієнт	Зниження поляризації шляхом посилення міжгрупової комунікації

Джерело: створено авторами.

Аналіз наведеної таблиці свідчить про те, що методи мережевої аналітики виконують не лише діагностичну, а й прогностичну функцію. Наприклад, аналіз центральності дає можливість політичним консультантам зосереджувати ресурси на найвпливовіших акторах, тоді як виокремлення спільнот є основою для розроблення комунікаційних стратегій, адаптованих до особливостей конкретних аудиторій. Оцінювання щільності й фрагментації мережі забезпечує можливість вимірювання рівня поляризації, а аналіз міжкластерних мостів відкриває можливості для створення «комунікаційних коридорів», що сприяють діалогу між ідеологічно віддаленими групами.

Політичне протистояння в інтернет-просторі може проявлятися в різних формах, що зумовлює необхідність застосування різних механізмів впливу. Одним із різновидів такого протистояння є зовнішні та внутрішні кіберконфлікти. Зовнішні конфлікти становлять більшу загрозу та є менш контрольованими, оскільки сучасна міжнародна політична спільнота досі не виробила єдиного регламенту, який би задовольняв усі держави світу й стримував представників окремих країн від протиправних дій.

Яскравим прикладом зовнішнього кіберпротистояння є міждержавні конфлікти у формі хакерських атак, що виводять з ладу діяльність цілих корпорацій, установ та організацій, демонструючи неспроможність політичних суб'єктів захистити населення. Надалі це призводить до негативних економічних наслідків, що відображаються на рівні платоспроможності. Крім того, зовнішні кіберконфлікти можуть мати персоналізований характер, коли політичні лідери публічно в соціальних мережах роблять офіційні заяви щодо конкретних опонентів або цілих політичних груп із протилежними поглядами, що викликає необхідність міжнародного обговорення [5, с. 145]. Серед політичних технологій у контексті демократичного державотворення найбільш перспективними вважаються технології соціальної взаємодії, партнерства й діалогу, які забезпечують стійкий зв'язок між владними структурами та громадськістю. Водночас маніпуляція пронизує всі сфери суспільного життя й особливо яскраво проявляється в ситуаціях, пов'язаних із політичним впливом. Варто пам'ятати, що політичний вплив є одним з основних чинників у процесах здобуття, утримання та використання влади, а маніпулювання – надзвичайно дієвий інструмент цього впливу [7, с. 44].

Сфера застосування прийомів і механізмів маніпулятивного впливу є надзвичайно широкою, часто непублічною й важко передбачуваною. Водночас дослідники зазначають наявність певних тенденцій у розвитку політичних технологій: 1) перехід від примусу до більш витонченого маніпулювання; 2) зростання складності маніпулятивного інструментарію; 3) ускладнення моделей маніпуляції – від прямолінійних до непрямих, здійснюваних «чужими руками»; 4) прискорення темпів маніпулятивних процесів [11, с. 96]. Політичні PR-технології здебільшого спираються не на раціональні аргументи – економічні програми чи політичні платформи, а на формування емоційного враження. Для політиків аксіомою в цій сфері є розуміння того, що громадськість не має прямого доступу до політика й реагує переважно на його образ, імідж і телевізійну картинку. Унаслідок цього відбувається істотне звуження інформаційного каналу та скорочення часу для її оцінювання (наприклад, виборець бачить кандидата лише близько півтори хвилини на день) [11, с. 98].

У такому контексті особливої актуальності набуває використання новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту (далі – ШІ), здатного посилювати вплив на аудиторію завдяки персоналізованим повідомленням і швидкій обробці великих масивів даних. ШІ розвивався в три етапи. Він почався з технологічного вдосконалення та збільшення обчислювальної потужності, потім перейшов до створення штучних нейронних мереж, що імітують роботу людського мозку, завершальним етапом стала поява здатності навчатися й практично застосовувати здобуті знання в реальних умовах [14, с. 19]. Це спричинило подальшу трансформацію механізмів політичної комунікації, зокрема його активно застосовують для вдосконалення інструментів соціальних медіа: мікротаргетингу, персоналізованої політичної реклами, моніторингу політичної активності й уподобань користувачів у мережах, роботи чат-ботів і навіть поширення дезінформації. Водночас уже сьогодні помітно, що застосування ШІ негативно впливає на основні принципи традиційної демократії: створення промов за його допомогою знижує рівень довіри виборців до політиків; персоналізована реклама обмежує поінформованість громадян (оскільки вони бачать лише контент, який алгоритм вважає релевантним їхнім уподобанням); високоякісні дипфейки не лише завдають шкоди іміджу та впливають на рейтинг політичних акторів, а й загалом підривають довіру суспільства до політичної інформації [6, с. 88]. Наприклад, результати опитування у Великій Британії засвідчили, що більшість виборців негативно ставиться до застосування ШІ для підготовки промов парламентарями, оскільки такі тексти сприймаються як неавтентичні, не викликають довіри й не створюють враження, що політик щиро вірить у сказане [15].

Стратегії політичного консалтингу в поляризованих суспільствах мають спиратися на комплексний аналіз комунікаційних мереж і поведінкових патернів аудиторії. У сучасних умовах, коли соціальні мережі є основним каналом поширення політичної інформації, традиційні підходи до комунікації втрачають ефективність. Персоналізовані інформаційні потоки, алгоритмічна селекція контенту й висока роль лідерів думок створюють середовище, де будь-яке повідомлення сприймається крізь призму ідеологічної належності. Зважаючи на це, стратегія політичного консалтингу повинна враховувати особливості поляризаційних процесів, виявлених за допомогою мережевої аналітики, й адаптуватися до змінної конфігурації мережевих структур.

Важливим завданням консалтингових стратегій є не лише ефективне донесення повідомлень до цільових аудиторій, а й мінімізація конфліктності й ризиків ескалації напруженості. У цьому контексті мережевий підхід пропонує низку можливостей для сегментації аудиторій, оптимізації каналів комунікації та розроблення диференційованих інформаційних кампаній.

На основі мережевої аналітики стратегії консалтингу можна поділити на три основні напрями: таргетована комунікація, зміцнення міжкластерних зв'язків та адаптивна контентна політика. Таргетована

комунікація полягає у використанні даних про центральність і впливовість вузлів для поширення інформації через лідерів думок, які мають найбільший потенціал охоплення. Ця стратегія дає змогу мінімізувати інформаційні витрати й досягти максимальної ефективності через посередників.

Зміцнення міжкластерних зв'язків передбачає роботу з акторами, які виконують функцію «мостів» між різними ідеологічними групами. Налагодження каналів комунікації між кластерами зменшує замкнутість інформаційних бульбашок і сприяє поширенню більш нейтральних чи конструктивних повідомлень. Така стратегія особливо актуальна в умовах високого рівня сегрегації мережі, коли прямий вплив на опонентські групи є утрудненим.

Адаптивна контентна політика передбачає використання даних про емоційний тонус дискусій і тематику основних наративів для формування повідомлень, що резонують із цінностями аудиторії, але водночас знижують агресивність і радикалізм. Це може містити пом'якшення поляризаційних фреймів, інтеграцію меседжів, спрямованих на спільні цінності, а також застосування візуальних і текстових форматів, оптимізованих під алгоритми соціальних платформ.

З метою систематизації стратегічних підходів до консалтингу на основі мережевої аналітики в таблиці 3 представлено стратегії політичного консалтингу для поляризованих суспільств на основі мережевої аналітики.

Таблиця 3

**Стратегії політичного консалтингу для поляризованих суспільств
на основі мережевої аналітики**

Стратегія	Механізм реалізації	Основні інструменти	Очікуваний ефект
Таргетована комунікація	Використання лідерів думок для поширення повідомлень	Аналіз центральності, соціальні графи	Максимізація охоплення в разі мінімальних витрат, підвищення довіри
Зміцнення міжкластерних зв'язків	Залучення акторів-мостів для комунікації між кластерами	Аналіз міжпосередницької центральності, пошук мостів	Зменшення інформаційної ізоляції, формування комунікаційних коридорів
Адаптивна контентна політика	Формування повідомлень на основі тональності й тематичного аналізу	Контент-аналіз, аналіз сентименту, алгоритми персоналізації	Зниження рівня агресії, підвищення конструктивності дискусій
Рання діагностика ризиків	Моніторинг слабких сигналів радикалізації	Динамічний аналіз кластерів, прогнозування трендів	Запобігання інформаційним кризам, превентивне реагування
Стратегія кроссплатформного впливу	Координація комунікацій у різних соцмережах	Інтегрований аналіз багатоплатформових мереж	Забезпечення стабільного інформаційного поля, зниження маніпулятивних ефектів

Джерело: створено авторами.

Аналіз представлених стратегій демонструє, що ефективність політичного консалтингу в поляризованих суспільствах залежить від здатності поєднувати структурні й змістові підходи. Застосування мережевої аналітики для визначення впливових акторів і конфігурації комунікаційних зв'язків сприяє формуванню максимально точних моделей поведінки аудиторії, а контентні стратегії забезпечують релевантність та емоційну прийнятність повідомлень.

Практична реалізація зазначених стратегій потребує інтеграції аналітичних інструментів з технологіями машинного навчання, які дають змогу автоматизувати класифікацію контенту, прогнозувати реакції аудиторії й оптимізувати розподіл ресурсів. Також важливо враховувати етичний вимір застосування мережевої аналітики, оскільки надмірна персоналізація або маніпуляція інформаційними потоками може посилити недовіру до політичних інститутів і викликати додаткові ризики для демократичних процесів.

Описані стратегії спрямовані не лише на підвищення ефективності політичних комунікацій, а й на зниження рівня соціальної конфліктності, що робить їх актуальними не тільки у виборчих кампаніях, а й у ширшому контексті управління суспільними процесами. Упровадження цих підходів сприятиме формуванню стабільнішого інформаційного середовища та підвищенню рівня громадянської відповідальності в цифрову епоху.

Отже, дослідження засвідчує, що ефективність політичного консалтингу в поляризованих суспільствах безпосередньо залежить від здатності враховувати структурні й змістові характеристики

комунікаційного простору, що формуються під впливом цифрових технологій. Аналіз основних механізмів поляризації показав, що важливими чинниками загострення ідеологічних суперечностей є алгоритмічна селекція інформації, формування інформаційних бульбашок і зростання впливу емоційно забарвленого контенту в соціальних мережах. Це зумовлює необхідність розроблення стратегій, спрямованих не лише на ефективне донесення повідомлень, а й на зниження конфліктності й зміцнення міжгрупової комунікації.

Запропоновані в роботі методи мережевої аналітики – від аналізу центральності до виявлення комунікаційних мостів та кластерів – доводять свою практичну значущість у політичному консалтингу. Їх застосування дає змогу не тільки ідентифікувати лідерів думок і прогнозувати траєкторії поширення контенту, а й своєчасно виявляти «слабкі сигнали» радикалізації, що має вагоме значення для превентивного реагування на інформаційні кризи.

Розроблені стратегії, серед яких – таргетована комунікація, зміцнення міжкластерних зв'язків, адаптивна контентна політика, рання діагностика ризиків і кросплатформний вплив, формують комплексний підхід до роботи в поляризованому середовищі. Їх результативність ґрунтується на інтеграції структурного аналізу мереж із контентним моніторингом та алгоритмами машинного навчання, що дає змогу оптимізувати комунікаційні процеси й знижувати рівень поляризації.

Таким чином, політичний консалтинг у цифрову епоху має трансформуватися у високотехнологічну практику, що поєднує аналітичні, комунікаційні й етичні підходи. Застосування мережевої аналітики не лише підвищує ефективність політичних кампаній, а й сприяє стабілізації суспільних відносин, формуванню культури діалогу та зниженню ризиків деструктивної поляризації. У перспективі ці підходи можуть стати основою для створення збалансованого й безпечного інформаційного середовища в демократичних суспільствах.

Література:

1. Большан І.В. Політичний консалтинг та вплив політичних технологій на електоральну думку. *Політикус*. 2022. № 3. С. 7–13. URL: http://politicus.od.ua/3_2022/1.pdf (дата звернення: 10.08.2025).
2. Ворчакова І.С. Спічрайтинг як невід'ємна складова політичного консалтингу. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2024. № 37. С. 179–185. DOI: <https://doi.org/10.32782/2707-5206.2024.37.15>.
3. Вплив війни на соціально-економічні системи: безпековий аспект : колективна монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. М.І. Копитко, д.ю.н., проф. З.Р. Кісіль. Львів : ЛьвДУВС, 2024. 394 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/7280> (дата звернення: 10.08.2025).
4. Гапоненко В., Іванова Н. Сучасні особливості політичного консалтингу: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22 «Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін»*. 2022. № 22(31). С. 84–91. URL: <https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnspd/article/view/1242>.
5. Завгородня Ю. Кіберконфлікти як елемент політичних технологій в інформаційному просторі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 32. С. 144–148. DOI: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i32.1040>.
6. Кухочька Т.Г. Вплив технологій штучного інтелекту на сучасні політичні комунікації: перспективи та виклики. *Регіональні студії*. 2024. Вип. 38. С. 85–89. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/38/15.pdf> (дата звернення: 22.08.2025).
7. Лисенко Ю.В., Манелюк Ю.М. Технології політичного маніпулювання та їх вплив на громадську думку в сучасних політичних процесах. *Політикус*. 2022. № 5. С. 42–47. URL: http://politicus.od.ua/5_2022/6.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
8. Наумкіна С.М., Проноза І.І. Політичний консалтинг в Україні: сучасні напрямки, виклики та перспективи розвитку. *Політичне життя*. 2025. № 2. С. 21–25. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2025.2.2>.
9. Політичні технології в сучасних владних процесах навчальний посібник / В.Ф. Смолянчук, С.С. Бульбенюк, Ю.М. Манелюк та ін. Київ : КНЕУ, 2021. 328 с. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/items/271bf00e-0707-49fc-a533-48b8337359a6> (дата звернення: 22.08.2025).
10. Проноза І.І. Політичний консалтинг в умовах гібридних загроз та інформаційної війни: виклики для демократичних процесів. *Політикус*. 2024. № 4. С. 89–94. URL: http://politicus.od.ua/4_2024/15.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
11. Проноза І.І. Політичні PR-технології як інструмент формування політичної свідомості. *Політичне життя*. 2021. № 2. С. 96–101. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.2.14>.
12. Радченко О.В., Погорелий С.С. Політичні технології взаємодії органів державної влади та суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 1. С. 309–317. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_1_38 (дата звернення: 22.08.2025).
13. Чоста К.С. Етапи становлення та особливості розвитку політичних технологій в Україні: від зародження до цифровізації. *Українське суспільство у перспективах розвитку: історичний, соціально-політичний, освітньо-педагогічний аспекти* : матеріали VI Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (м. Київ, 26–31 березня 2025 р.). Київ, 2025. С. 1347–1357. URL: https://iod.gov.ua/content/events/72/vi-vseukrayinska-mizhgaluzeva--naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-ukrayinske-suspilstvo--u-perspektivah-rozvitku--istorichniy--socialno-politichniy--osvitno-pedagogichniy-aspekti_publications.pdf?1744869134.7518 (дата звернення: 22.08.2025).

14. Battista D. Political communication in the age of artificial intelligence: an overview of deepfakes and their implications. *Society register*. 2024. Vol. 8. № 2. P. 7–24. URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sr/article/view/42182> (date of access: 22.08.2025).
15. Dawson A., Ball J. *Generating democracy: AI and the coming revolution in political communications*. London, 2024. URL: <https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2024-01/apo-nid325365.pdf> (date of access: 22.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 323(438)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.40>

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОВІДНОСИН РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА Й УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ РАДИ З ПИТАНЬ СПІВПРАЦІ З УКРАЇНОЮ)

Дмитрук Юрій,

аспірант кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0009-0003-8784-8492

У статті досліджено інституційні аспекти співпраці між Польщею та Україною на прикладі створення Ради з питань співпраці з Україною, яка діє при уряді Республіки Польща. Рада є інноваційним інструментом координації політичних, економічних, гуманітарних і регіональних ініціатив, що набуває особливої актуальності в умовах війни й усе більшої безпекової нестабільності в Східній Європі. Детально проаналізовано структуру Ради, робочі тематичні групи, а також роль ключових політичних та адміністративних акторів, які формують порядок денний двосторонньої взаємодії між державами.

Особливу увагу приділено практичному виміру діяльності Ради, зокрема діяльності її регіонального представництва в Підкарпатському воєводстві й реалізації проекту «Carpathian Reconstruction», що спрямований на посилення транскордонного партнерства та спільну відбудову територій, постраждалих від війни. Висвітлюється досвід координації дій між урядовими органами Польщі, українськими партнерами й міжнародними інституціями, зокрема, у сфері гуманітарної допомоги, військової підтримки, економічного співробітництва й інноваційних технологій.

Рада розглядається як ефективний політичний інститут, здатний не лише здійснювати консультативні функції, а й безпосередньо впливати на процес формування та реалізації стратегічних рішень щодо підтримки України у воєнний і післявоєнний періоди. Важливою є роль голови Ради, професора П. Ковалю, чия експертиза й політичний досвід забезпечують високу компетентність і легітимність інституції на міжнародній арені.

На основі зібраного емпіричного матеріалу зроблено оцінку ефективності Ради як моделі міжінституційної координації, окреслено її потенціал у довгостроковому вимірі транскордонного партнерства й відновлення регіональної безпеки. Підкреслюється важливість формування нових гнучких і мультиакторних платформ співпраці, що виходять за рамки традиційної дипломатії, особливо в умовах глобальних криз і регіональних конфліктів.

Ключові слова: Польща, Україна, Рада з питань співпраці з Україною, міждержавна взаємодія, інституційна модель, транскордонне партнерство, політичні інститути, відбудова України, регіональна безпека.

Dmytruk Yurii. Institutional aspects of the relations between the Republic of Poland and Ukraine (based on the activities of the Council for Cooperation with Ukraine)

The article explores the institutional aspects of cooperation between Poland and Ukraine through the example of the Council for Cooperation with Ukraine, operating under the Government of the Republic of Poland. The Council serves as an innovative mechanism for coordinating political, economic, humanitarian, and regional initiatives – its role becoming particularly relevant in the context of war and growing security instability in Eastern Europe. The study provides a detailed analysis of the Council's structure, its thematic working groups, and the role of key political and administrative actors shaping the bilateral agenda between the two states.

Special attention is given to the practical dimension of the Council's activity, particularly the operations of its regional office in Podkarpackie Voivodeship and the implementation of the "Carpathian Reconstruction" project, which aims to strengthen cross-border partnership and support the joint reconstruction of war-affected areas. The paper highlights the experience of coordinating actions among Polish governmental bodies, Ukrainian partners, and international institutions, particularly in the areas of humanitarian aid, military support, economic cooperation, and innovative technologies.

The Council is presented as an effective political institution capable not only of performing consultative functions but also of directly influencing the process of formulating and implementing strategic decisions regarding support for Ukraine during wartime and in the post-war period. The role of the Council's Chairman, Professor Paweł Kowal, is emphasized, as his expertise and political experience contribute significantly to the institution's competence and legitimacy on the international stage.

Based on the collected empirical data, the article evaluates the Council's effectiveness as a model of inter-institutional coordination and outlines its long-term potential in cross-border partnership and regional security recovery. It also stresses the importance of developing new, flexible, and multi-actor cooperation platforms that go beyond traditional diplomacy, especially in the context of global crises and regional conflicts.

Key words: Republic of Poland, Ukraine, Council for Cooperation with Ukraine, interstate cooperation, institutional model, reconstruction of Ukraine.

У сучасних міжнародних відносинах особливої актуальності набуває питання формування й інституціоналізації нових форматів міждержавної взаємодії, що здатні реагувати на глобальні виклики та регіональні конфлікти. Еволюція інституційного дизайну співпраці між державами дедалі частіше виходить за межі класичних дипломатичних механізмів, натомість акцент зміщується на створення гнучких, міжсекторальних і мультиакторних платформ, покликаних забезпечити ефективну координацію спільних політик, стратегій відбудови та безпеки.

Проблематика міждержавної інституційної взаємодії в умовах воєнної кризи та післякризового відновлення привертає все більшу увагу дослідників у галузі політичної науки. У вітчизняному й зарубіжному науковому дискурсі здійснено низку спроб осмислення моделей координації міждержавної співпраці в Центральній-Східній Європі, зокрема на основі досвіду країн Вишеградської групи, Балтії, а також міждержавних програм Європейського Союзу. Дослідження польсько-українських відносин у контексті війни в Україні здебільшого зосереджуються на безпековому, гуманітарному та міграційному аспектах. Водночас інституційний вимір співпраці, зокрема створення постійних координаційних структур, таких як Рада з питань співпраці з Україною, залишається на периферії наукового аналізу. Дотично такі процеси розглядають польські науковці й аналітики П. Кашувара [1], М. Цедро [2]. У дослідженні проаналізовано аналітичні матеріали польських урядових установ та організацій [3; 4; 5], а також тематичні публікації в ЗМІ [6; 7].

В українському науковому середовищі питання інституційного оформлення польсько-українських відносин у період російсько-української війни залишається мало розробленим. Зокрема, проблематику впливу ендегенних чинників на інституційне середовище як детермінант появи консолідуючих інститутів між Україною та Польщею вивчав В. Бусленко [8]. Структурно-функціональний аспект діяльності Ради з питань співпраці з Україною дослідили О. Павлюк та М. Олійник [9]. Це зумовлює актуальність пропонованого дослідження, яке пропонує теоретико-аналітичну основу для подальшого вивчення формалізованих моделей міждержавної взаємодії в кризових умовах.

Насамперед відмітимо, що поява нових політичних інститутів зумовлена необхідністю вирішення певної значущої проблеми чи проблем, що потребує залучення значної кількості учасників з державного та недержавного секторів з високим рівнем компетентності у своїй галузі. У нашому випадку створенню інституту передувало існування цілого комплексу взаємопов'язаних проблем політичного, безпекового, культурного, економічного, історичного характеру, що виникли/загострилися між Республікою Польщею й Україною в результаті широкомасштабної війни, розв'язаної Росією проти України в лютому 2024 року. Ідеться передусім про політику щодо мігрантів, вирішення питань блокування польсько-українського кордону, політизацію питань спільної історії, зокрема трагічних подій на Волині в 1943 року, ексгумації жертв тощо. Окрім цього, Польща, як один із європейських лідерів, потребувала вироблення чіткої стратегії участі у відбудові України, що вимагало консолідації зусиль різних інститутів.

Мета статті – проаналізувати процес створення, структуру й функціонування новоствореного політичного інституту міждержавної взаємодії – Ради з питань співпраці з Україною, як приклад нової форми міжінституційного співробітництва в умовах війни.

Завданням дослідження є оцінювання ролі Ради з питань співпраці з Україною як інструмента політичної та адміністративної координації між державними, регіональними й недержавними структурами Польщі в контексті підтримки та відбудови України; визначення інституційних і політичних чинників, що зумовлюють створення нової форми міждержавної взаємодії, а також оцінювання її ефективності у вирішенні актуальних викликів двосторонніх відносин; виявлення нових підходів до формалізації міждержавного співробітництва в умовах загострення міжнародної безпекової ситуації на прикладі польсько-українських відносин.

Інтенсивний політичний діалог між державами, підтримка євроінтеграційних прагнень України, надання Польщею військової економічної, гуманітарної допомоги нашій державі потребували певного центру, який би міг аналізувати стан і перспективи співпраці між державами з урахуванням поточної безпекової ситуації та недопущення конфліктних ситуацій з обох боків, а відтак певної нейтралізації емоційних скачків, які спостерігалися в політичному соціумі двох держав і вигідні для третьої сторони як засобу гібридної війни в Європі [8, с. 27]. Саме таким інститутом стала Рада з питань співпраці з Україною (далі – Рада). Вона створена розпорядженням Прем'єр-міністра Республіки Польща Д. Туска від 5 квітня 2024 року № 41 [3]. Головою Ради призначено проф., доктора політичних наук Павела Ковалю. Таке рішення стало стратегічним сигналом щодо пріоритетності українського напрямку в зовнішній політиці Польщі, адже політична й адміністративна кар'єра політика охоплювала ключові державні інституції Польщі та Європейського Союзу, що свідчить про високу компетентність

у питаннях міжнародної співпраці, особливо на східному напрямі. Упродовж професійної діяльності П. Коваль обіймав низку посад у системі публічного управління, зокрема в Канцелярії Голови Ради Міністрів РП та Міністерстві культури й національної спадщини, де очолював Департамент міжнародного співробітництва. Він також був відповідальним за політику щодо польської діаспори та поляків на Сході, що особливо важливо в контексті польсько-українських зв'язків.

Як депутат Сейму РП, він неодноразово обирався до парламенту, був віцеголовою парламентського клубу ПіС, а також очолював Комісію з питань культури та засобів масової інформації. У 2009 році П. Коваль став депутатом Європейського Парламенту, а згодом головою делегації Європарламенту до Комітету парламентської співпраці «ЄС-Україна», що підкреслює його глибоке розуміння українського політичного й інституційного контексту. З 2019 року П. Коваль обіймав посаду депутата Сейму Республіки Польща, обраного від Громадянської коаліції. У 2023 році він призначений головою Комісії в закордонних справах Сейму. П. Коваль є експертом зі значним академічним авторитетом у сфері східноєвропейських студій, історії трансформацій і польсько-українського співробітництва. Його репутація як дослідника, експерта з проєктів (зокрема «Три революції» [2]) та особистий досвід у сфері дипломатії, парламентської роботи й міжнародних інституцій робить його кваліфікованим лідером Ради та гарантує інституційну спадковість, політичну компетентність і персональну легітимність у відносинах з українською стороною.

До Ради також увійшли особи з визначним досвідом у сфері співпраці з Україною в найважливіших сферах соціального, економічного та культурного життя, які походять із наукових, академічних, аналітичних і культурних кіл. Як зазначив П. Коваль, ідеться формування установи, яка «буде більш комплексно підходити до польсько-українських відносин», адже «...вони виняткові не тільки з точки зору історичних питань, але також у справі залучення Польщі до допомоги Україні, яка захищається, і ролі Польщі в процесі цієї відбудови» [6].

Основним завданням Ради визначено забезпечення узгодженості інформації про заходи, що проводяться для відновлення України. Зокрема, ця структура аналізуватиме пропозиції щодо дій, які стосуються підтримки України в процесі відбудови країни, а також пропонуватиме рішення, які сприятимуть розвитку співпраці між Польщею та Україною.

Рада здійснює аналітичну діяльність через моніторинг кроків у рамках структур Європейського Союзу й пов'язаних із підтримкою України; розглядає й аналізує діяльність органів державного управління, інших державних інституцій та ініціативи різних кіл, які слугують підтримці України в процесі відбудови з метою вироблення найкращих ефектів від ужитих заходів. Фахівці Ради здійснюють також аналіз поточної міжнародної ситуації щодо України; надають проєкти висновків, інформацію органам державного управління й іншим національним установам та організаціям, які беруть участь у діяльності, спрямованій на підтримку польсько-української співпраці; поширюють інформацію про діяльність, пов'язану із ситуацією в Україні.

При виконанні своїх завдань Рада реалізує міжінституційну взаємодію з економічними й політичними структурами, не лише національними, а й зарубіжними. Зокрема, співпрацює з Керівним комітетом Координаційної платформи донорів, представниками Президента України та представниками органів державної влади України, Державним агентством відновлення та розвитку інфраструктури України, відповідними партнерами з відновлення України, створеними в третіх країнах, а також з іншими іноземними органами й організаціями, що мають подібний характер і сферу діяльності, і Директоратом з питань України Європейської Комісії.

До структури Ради увійшли декілька тематичних робочих груп зі специфічними функціональними обов'язками:

- з дипломатичних питань, що опікується організацією міжнародних конференцій на підтримку України; з підтримки польсько-українського співробітництва у сфері місцевого самоврядування;
- гуманітарної співпраці, яка зосередилася на культурних, історичних та освітніх ініціативах;
- група економічної співпраці та контактів із бізнесом, що курує комерційні зв'язки й інвестиційні проєкти [9].

Окремий структурний підрозділ Ради становить робоча група з питань самоврядування, яка об'єднує представників польських органів територіального самоврядування усіх рівнів – від гмін до воєводств, а також підпорядковані їм підприємства, установи й асоціації, що представляють інтереси місцевої влади. Основною метою діяльності групи є розроблення стратегічних рекомендацій щодо залучення потенціалу польського місцевого самоврядування до процесу відбудови України. При цьому враховується як організаційний і технічний ресурс польських самоврядних структур, так і їхній інвестиційний потенціал, зокрема у сферах інфраструктури, муніципального управління, просторового планування

та сталого розвитку. Група виконує функції платформи міжінституційної координації й обміну досвідом між органами місцевої влади, центральною адміністрацією Польщі та міжнародними партнерами. Вона сприяє створенню умов для реалізації двосторонніх і багатосторонніх проектів у межах транскордонного співробітництва, а також у рамках ширших програм відновлення, ініційованих на рівні Європейського Союзу чи міжнародних фінансових інституцій [4].

8 травня 2025 року між Мальтійським Орденом і Радою підписано Лист про наміри, який посилив гуманітарну допомогу Україні, спрямовану на підтримку постраждалих від війни в Україні та післявоєнну відбудову країни. Ключовими напрямками співпраці визначено екстрену допомогу; забезпечення протезами, медичною й психологічною реабілітацією; навчання з першої допомоги та рятувальних знань; допомога населенню Харківської області й допомога на розвиток загалом. Від імені Мальтійського ордену посол Н. Лорейн прокоментував: «Польща та Мальтійський орден поділяють спільне зобов'язання підтримувати український народ і досягати тривалого миру. Це важливе партнерство з Радою співробітництва з Україною дасть змогу Польщі та Мальтійському ордену краще координувати й розширювати наші спільні зусилля та ресурси для надання необхідної допомоги тим, хто її потребує, одночасно сіючи зерна для майбутньої відбудови країни» [5].

Новий орган міждержавної міжінституційної взаємодії виконує чіткі функції не лише консультативного, а й практичного характеру. У квітні 2024 року Рада відкрила своє представництво в м. Жешуві (Ряшев) – центрі Підкарпатського воєводства. У 2025 році представництво активно підтримувало Раду у виконанні її завдань, зокрема в супроводі візитів іноземних делегацій до регіону. Цей крок був стратегічним: Жешув і прилеглі території стали логістичною «хаб-зоною» для допомоги Україні, зокрема через аеропорт у Ясьонці. Представництво мало посилити координацію процесів відбудови України та забезпечити максимальну участь польських підприємств у цьому процесі. Зокрема, воєвода Підкарпатського воєводства Т. Кубас-Гуль наголосила, що Рада «має багато завдань, але найважливішими будуть координація польської діяльності щодо відбудови України та забезпечення якомога більшої участі польських компаній у післявоєнній відбудові цієї країни» [7].

Представництво тісно взаємодіє з місцевими структурами, бізнесом і регіональними органами управління для створення майданчика, де реалізуються інвестиційні та реконструкційні проекти – як ініціатива «Carpathian Reconstruction» – спільна регіональна концепція із залученням України, Польщі та Словаччини.

Рада в Жешуві сприяла також активній взаємодії польського й українського бізнесу з владними структурами, про що свідчить підписання 20 червня 2025 року меморандуму про наміри щодо розвитку технологій автономних безпілотних літальних апаратів. Так звана «дронівна ініціатива Жешува» стала поштовхом до створення спільної польсько-української платформи, яка поєднує наукові кола, промисловий сектор та інноваційні рішення. Формування в Жешуві центру спільного виготовлення дронів «є одним з елементів польсько-української співпраці, спрямованої на підтримку військових зусиль нашого сусіда, а також на зміцнення нашої безпеки в умовах нового типу технологічної війни», підкреслив Голова Ради, уповноважений уряду з питань відбудови України П. Коваль [1].

Значущість цієї ініціативи полягає не лише в її технологічному вимірі, а й у розвитку міжінституційної співпраці на транскордонному рівні. Проект створює умови для координації діяльності різних акторів – від муніципальних органів влади до університетів, наукових центрів, бізнес-структур та оборонно-промислових кластерів. Така багаторівнева взаємодія сприяє формуванню стійких інституційних механізмів, здатних забезпечити ефективний обмін знаннями, технологічними ресурсами й управлінськими практиками.

Представництво Ради у Жешуві – це перша й поки єдина регіональна установа такого роду, що формується як механізм координації, логістики та представництва польських ініціатив у сфері відбудови України. Ініціатива також може розглядатися як приклад нового формату міжнародного співробітництва, де локальні ініціативи набувають стратегічного значення в контексті забезпечення регіональної безпеки, науково-технічного прогресу й інституційної інтеграції. У цьому контексті «дронівна ініціатива Ряшева» є не лише інноваційним проектом, а й платформою для поглиблення міждержавного партнерства на основі спільних інтересів і взаємодоповнюючих потенціалів.

У 2025 році Рада продовжувала виконувати роль логістичного і стратегічного хабу: здійснювала прийом іноземних делегацій, залучала бізнес, взаємодіяла з українськими адміністраціями та створювала коридори відновлення; забезпечувала інтеграцію урядових ініціатив з місцевими інтересами; щоб стратегічні намагання національного рівня мали дійсне локальне втілення у вигляді бізнес-зустрічей, логістичних рішень і спільних польсько-українських проектів, координувала тематичні робочі групи. Загалом створення Ради сприяло «розвантаженню» інших польських державних центрів прийняття

рішення, тіснішій координації з українськими державними інститутами й лідерами, акторами громадянського суспільства, органами місцевого самоврядування, аналітичними центрами, що загалом вплинуло на підвищення рівня поінформованості центрів прийняття політичних рішень, окреслення чіткіших «правил гри» між державами, прогнозованіший поведінці політичних акторів, зменшенню рівня конфліктності в міждержавних відносинах [8, с. 27].

Таким чином, Рада з питань співпраці з Україною, яка діє при уряді Республіки Польща, є інноваційним інструментом координації політичних, економічних, гуманітарних і регіональних ініціатив, що набуває особливої актуальності в умовах війни й усе більшої безпекової нестабільності в Східній Європі. Про це свідчить структура Ради, робочі тематичні групи, а також роль ключових політичних та адміністративних акторів, які формують порядок денний двосторонньої взаємодії між державами.

Практичний вимір діяльності Ради, зокрема діяльності її регіонального представництва в Підкарпатському воєводстві й реалізації проєкту «Carpathian Reconstruction», спрямований на посилення транскордонного партнерства та спільну відбудову територій, постраждалих від війни. Тим самим здобувається досвід координації дій між урядовими органами Польщі, українськими партнерами й міжнародними інституціями, зокрема, у сфері гуманітарної допомоги, військової підтримки, економічного співробітництва й інноваційних технологій. Рада залишається ефективним політичним інститутом, здатним не лише здійснювати консультативні функції, а й безпосередньо впливати на процес формування та реалізації стратегічних рішень щодо підтримки України у воєнний і післявоєнний періоди. Важливою є роль голови Ради, професора П. Ковалю, чия експертиза та політичний досвід забезпечують високу компетентність і легітимність інституту на міжнародній арені. Сьогодні є досить важливим формування нових гнучких і мультиакторних платформ співпраці, що виходять за рамки традиційної дипломатії, особливо в умовах російсько-української війни.

Література:

1. Kaszuwara P. Ряшівська дронава ініціатива. Польща вступає у військовий бізнес з Україною. *Postprawda.info*. 20.06.2020. URL: <https://surl.li/wphdbd> (дата звернення: 24.08.2025).
2. Cedro M. Paweł Kowal o projekcie badawczym «Trzy rewolucje» dot. ukraińskich zrywów z ostatnich trzech dekad. *Dziele. Portal historyczny*. 01.03.2017. URL: <https://surl.lt/mupgid> (дата звернення: 24.08.2025).
3. Zarządzenie nr 41 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 kwietnia 2024 r. w sprawie Rady do spraw Współpracy z Ukrainą. *gov.pl. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <https://surl.lt/nfryho> (дата звернення: 24.08.2025).
4. Grupa ds. Samorządowych. *gov.pl. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <https://surl.lu/hhmxf> (дата звернення: 22.08.2025).
5. Order of Malta deepens cooperation with Poland on Ukraine. *Embassy of the Sovereign Order of Malta to Poland*. 08.05.2025. URL: <https://surl.cc/iuvmo> (дата звернення: 24.07.2025).
6. У Польщі створять Раду з питань співпраці з Україною. *Радіо свобода*. 13.04.2024. URL: <https://surl.cc/aedwww> (дата звернення: 20.08.2025).
7. У Ряшеві розпочало роботу представництво Ради з питань співпраці з Україною. *Polskie Radio*. 13.04.2024. URL: <https://surl.li/oglmhg> (дата звернення: 24.08.2025).
8. Бусленко В., Дмитрук Ю. Нові інститути: детермінанти виникнення та суб'єктність в політиці. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*. 2024. № 10. С. 24–28.
9. Павлюк О., Олійник М. ЗМІ дізнались деталі Ради з питань співпраці з Україною при уряді Польщі. *Українська правда*. 09.05.2024. URL: <https://surl.li/sujqhu> (дата звернення: 24.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

UDC 327.39:321.01(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.41>

FEATURES OF PUBLIC DIPLOMACY IN UKRAINE DURING MARTIAL LAW

Lepska Natalia,

*PhD in Political Science, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Political Science
Zaporizhzhia National University
ORCID ID: 0000-0001-6010-423X
Web of Science Researcher ID: KFX-0177-2024
Scopus Author ID: 57289996500*

Yasmo Olha,

*Master's student, Department of Political Science,
Faculty of Sociology and Administration
Zaporizhzhia National University
ORCID ID: 0009-0008-7226-2540*

The article explores the transformation of Ukraine's public diplomacy in the context of the full-scale war with the Russian Federation which has been ongoing since 2022. Public diplomacy is considered a critically important tool of foreign policy aimed at shaping a positive image of Ukraine, consolidating international support, mobilizing resources, and countering the information operations of the aggressor state. The author emphasizes the changing nature of diplomatic communication during wartime: from traditional information work to a multi-level dialogue with governments, civil society, media, cultural communities, and international audiences overall. Special attention is paid to the analysis of new formats of public diplomacy that emerged after February 24, 2022. These include the UNITED24 platform, the Ukraine Recovery Conferences (URC), the development of municipal (community-based) diplomacy, and the rise of veteran diplomacy. It is proved that these formats not only represent Ukraine's national interests abroad but also deepen international solidarity, strengthen emotional connections with global audiences, and build long-term partnerships. The article also highlights successful communication practices by official institutions, non-governmental organizations, cultural ambassadors, and military veterans, who have become key actors of Ukraine's public diplomacy. Particular attention is paid to a new direction in public diplomacy – veteran diplomacy, the effectiveness and significance of which are demonstrated by specific examples of its use in contemporary realities. The conclusions emphasize that public diplomacy in wartime is not a secondary activity, but one of the defining factors of Ukraine's international subjectivity, which should remain a priority in the post-war period.

Key words: public diplomacy, international communication, soft power, hybrid war, veteran diplomacy, international image, strategic communication, municipal diplomacy, UNITED24.

Лепська Наталія, Ясьмо Ольга. Особливості публічної дипломатії в Україні в період воєнного стану

У статті досліджується трансформація публічної дипломатії України у контексті повномасштабної війни з Російською Федерацією, що триває з 2022 р. Публічна дипломатія розглядається як критично важливий інструмент зовнішньополітичної діяльності, спрямований на формування позитивного іміджу України, консолідацію міжнародної підтримки, мобілізацію ресурсів та протидію інформаційним операціям держави-агресора. Автори акцентують увагу на зміні характеру дипломатичної комунікації в умовах війни – від традиційної інформаційної роботи до багаторівневого діалогу з урядами, громадянським суспільством, медіа, культурною спільнотою та міжнародною аудиторією загалом. Особливу увагу приділено аналізу нових форматів публічної дипломатії, які виникли після 24 лютого 2022 р., серед яких: діяльність платформи UNITED24, реалізація міжнародних конференцій із відновлення України (URC), розвиток дипломатії територіальних громад, а також феномен ветеранської дипломатії. Доведено, що ці формати сприяють не лише представництву інтересів України, а й поглибленню міжнародної солідарності, посиленню емоційного зв'язку з глобальною аудиторією, створенню довготривалих партнерських зв'язків. Автори також розглядають приклади ефективної комунікації з боку офіційних структур, громадських організацій, культурних амбасадорів та військових, які стали новими акторами публічної дипломатії. Особливу увагу приділено новому напрямку публічної дипломатії – ветеранській дипломатії, ефективність та значимість якої продемонстровано на конкретних прикладах її використання у сучасних реаліях. У висновках наголошується, що публічна дипломатія в умовах війни – це не допоміжна діяльність, а один із визначальних чинників міжнародної суб'єктності України, який має зберігати пріоритетність і в післявоєнний період.

Ключові слова: публічна дипломатія, міжнародні комунікації, м'яка сила, ветеранська дипломатія, зовнішньополітичний імідж, стратегічна комунікація, муніципальна дипломатія, UNITED24.

In current conditions of geopolitical change and shifts in the system of international relations caused by Russia's full-scale invasion of Ukraine, public diplomacy has emerged as a critically important tool of a state's foreign policy. In the 21st century, diplomatic communication between countries has gone way beyond official intergovernmental relations. Today, public diplomacy has become a powerful tool for communicating with the international community, targeting not only state structures but also societies, non-state actors, influencers, scientific circles, the journalistic community, and the public sector. In the context of the Russian-Ukrainian war, Ukraine's public diplomacy is taking on a new quality. It is becoming not only a means of image positioning, but also a tool for fighting for resources, allies, trust, security, and the future of the country. As long as full-scale Russian aggression continues, it is difficult to predict exactly how the process of resolving the war will unfold and how communication with the international community will be structured. However, it is already clear today that influential geopolitical actors such as the US, China, the EU, the UK, France, Germany, and others are promoting themselves as drivers of these processes. Thanks to effective communication at the international level, it has been possible to form a broad coalition in support of Ukraine, increase sanctions pressure on the aggressor, consolidate the political elites of the West, and mobilize financial, military, and humanitarian resources. Undoubtedly, diplomatic settlement is an extremely important factor. And the power of public diplomacy, in synergy with official diplomacy, will significantly strengthen Ukraine's subjectivity in the geopolitical arena, contributing to the reconstruction and restoration of our country.

The issue of Ukraine's public diplomacy has become particularly relevant since the start of Russia's full-scale invasion in 2022. Domestic and foreign researchers view this sphere as a powerful tool for building international support, consolidating the national narrative, and countering hostile information influences. Among academic studies in this field, an article by M. Dumanska devoted to the transformation of Ukraine's public diplomacy during the war and an analysis of the activities of the Ukrainian Embassy in Germany as an example of an effective communication strategy deserves attention [1]. Studies of cultural diplomacy as a component of public diplomacy attract considerable attention. In particular, O. Fomenko, in an article for the journal *Place Branding and Public Diplomacy*, considers the use of cultural icons as a means of constructing national identity during wartime [2]. The author emphasizes the importance of cultural narrative and "soft power" in conditions of existential threat. Institutions such as the Ukrainian Institute and the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine have also made a significant contribution to the popularization of Ukrainian approaches. They have implemented a number of analytical initiatives and public platforms, including the «Forum of International Cultural Diplomacy» [3], as well as presentations of Ukraine's international image through artistic, linguistic, and historical projects [4]. These analytical developments are not purely academic, but play a key role in shaping the strategic guidelines for public diplomacy. In general, it should be noted that conceptually, Ukraine's public diplomacy, particularly in the context of martial law, has not been fundamentally developed, which indicates that there is an open space for further theoretical reflection and empirical research in this area.

So, **the goal of our research** is to figure out the specifics of public diplomacy in Ukraine during martial law and examine ways of optimizing it in Ukraine's foreign policy image based on the identified prospects for its development in the post-war period. At the same time, important attention is paid to new formats of public diplomacy that were introduced after the start of the full-scale war and to analyzing their effectiveness in both the short and long term, particularly in the context of the post-war recovery of the state.

Research results. It is a well-known fact that every conflict and war ends with the signing of a peace agreement. As of now, there are active discussions in the media about the progress of negotiations between Ukraine and Russia in Istanbul and further support for Ukraine from the US and the EU. After Donald Trump's victory in the US presidential election on November 6, 2024, European leaders began to worry whether they would have enough resources to support Ukraine if the US stopped all aid, since all aid programs for Ukraine signed by Joe Biden ended in June 2025. At one time, US National Security Advisor M. Waltz stated: «The president has made it clear that he wants to bring both sides to the negotiating table. He is focused on ending the war, not continuing it» [5]. On the one hand, European countries have begun to take steps towards negotiations between Russia and Ukraine and to align themselves with the Trump administration on this issue. On the other hand, they are concerned that a quick end to the war could seriously harm Ukraine due to concessions made to the Kremlin. Accordingly, a vital task for Ukraine's public diplomacy is to thoroughly prepare for negotiations with Russia from a position of strength.

The Russian-Ukrainian war has become a catalyst for the transformation of the international security system. After all, there is a restructuring of the geopolitical architecture, a confrontation between the democratic and authoritarian worlds, a struggle for world leadership and resources, and the formation of a new balance of power. Every military conflict and war has negative consequences not only for the countries involved, but also for the whole world: uncontrolled migration flows, economic crisis, rising prices due to sanctions,

the spread of terrorism, etc. By supporting one side or the other in a conflict, a partner state seeks to gain its own benefits (expanding its influence, preventing military action on its own territory, developing trade, etc.).

Victory in the 21st century war depends not only on success on the battlefield, but also on the ability to counter the pro-Russian narrative in the international arena, defend democratic values, and stand up for an image of Ukraine that is the opposite of Putin's. This idea is being rapidly promoted by ex-Minister of Foreign Affairs of Ukraine D. Kuleba, who emphasizes: «Public diplomacy is a soft weapon with a wide range of action in the context of hybrid warfare» [6]. Such a «weapon» functions at the intersection of political, humanitarian, informational, and cultural spheres. Therefore, in a geopolitical context, Ukraine's public diplomacy is designed to perform at least the following key strategic functions: (1) explaining to the international community the meaning of the war, its causes, scale, and consequences not only for our country but also for the whole world; (2) forming an international coalition of support, both official and public; (3) ensuring Ukraine's moral advantage and leadership in generating initiatives to achieve victory by demonstrating its democratic aspirations, solidarity, humanism, and courage.

International aid is a fundamental component of Ukraine's stability, reconstruction, and recovery. During his speech at the international forum United for Justice. United for Nature, ex-Prime Minister Denys Shmyhal stated that the total damage to the environment as a result of Russian aggression amounts to over UAH 2 trillion [7]. Realizing that this is far from the final amount, as the war continues and it is impossible to assess the scale of damage in the occupied territories as long as it continues, we understand how necessary it is to expand international ties and encourage investors to invest in the reconstruction and restoration of our country. In addition, there is a growing trend of fatigue from the Russian-Ukrainian war, which has been going on for over 10 years, making it difficult to maintain focus on Ukraine and attract even more resources. In this regard, new formats of communication between local authorities, the public sector, and the international community have appeared in Ukrainian public diplomacy.

Thus, public diplomacy is being implemented through international conferences. For example, due to Ukraine's close cooperation with Germany, a large-scale international event was organized – the Ukraine Recovery Conference (URC2024). The conference was held on June 11–12, 2024, in Berlin under the slogan: «United in defense. United in recovery. Stronger together» [8]. The event was attended by leaders of governments of a number of countries, international organizations, business, and civil society. URC2024 became part of a series of annual high-level events dedicated to the rapid recovery and long-term reconstruction of Ukraine, which have been held since the beginning of Russia's full-scale aggression against Ukraine. The conference was not only an economic event but also an image-building one, as Ukraine declared its readiness for reconstruction, attracting investment, and responsibility for resource management. The next URC2025 conference took place in Rome, Italy, on July 10–11, 2025, thus confirming the strengthening of the systematic nature of this format. Events of this level attract the attention of the international community and engage its representatives, which helps to lobby for Ukraine's interests and expand its network of allies.

A new format of public diplomacy for Ukraine is the UNITED24 fundraising platform, which serves as a digital tool for global support for our country. The meeting between the President of Ukraine and the ambassadors of United24, which took place in Kyiv on May 23, 2024, is an eloquent example of the synergy between diplomacy, culture, sports, and technology [9] and the formation of a strong empathetic emotional connection with a global audience. Representatives from various fields attended the meeting, namely NASA astronaut Scott Kelly, actor Misha Collins, footballers Andriy Shevchenko and Oleksandr Zinchenko, Imagine Dragons cinematographer Ty Arnold, as well as historian Serhiy Plokyh, film director and screenwriter Darius Marder, and director and film producer Doug Liman. It is important that representatives of totally different professional fields are pooling their resources to help Ukraine, which is the result of highly effective public diplomacy. An evidence of the effectiveness of public diplomacy as a tool for Ukraine's recovery is the fact that as of May 2025, the NBU received over \$1.45 billion in contributions from international companies, Ukrainian businesses, charitable organizations, world celebrities, and donors thanks to the UNITED24 fundraising platform [10].

In our opinion, it is necessary to emphasize that public diplomacy in Ukraine is increasingly being implemented at the local level. International partnerships, grant projects, and assistance from international donors are often implemented in local communities as a result of public diplomacy. Local communities have become active centers of international partnership. The essence lies in the fact that a non-governmental structure, public organization, municipal institution, etc. is formed on the basis of a government body (city, town, or village council or military administration). A specific civil society organization sends requests to international organizations about the needs of the community and subsequently receives all the necessary assistance (technical, food, financial, etc.). These can also be agreements on joint implementation of projects, if they are

in the interests of both sides. Undoubtedly, such a mechanism is practical from the point of view that each city, town, or community knows its specific needs, developed economic sectors, level of civic activity, etc., and therefore can directly offer terms and prospects for partnership to another organization or a specific city with similar characteristics. To back this up, it would be reasonable to mention online platforms that were created to find partners abroad: Twinning, Sister Cities International (SCI), Cities4Cities, B2B Italia, and others. Their general mechanism of operation is that Ukrainian cities and communities create a profile where they provide detailed information about themselves (geographical location, historical background, specialization, city public organizations and initiatives, etc.), and the search for sister cities is carried out using the same filters. Thus, the search for partners is based on so-called points of contact, and then communication is established and prospects for cooperation are determined.

Often, civil society organizations or individual citizen activists initiate the partnership agreements between cities. For example, at an international youth forum, a participant from Ukraine talks about their hometown, its history, what it is famous for, and offers the mayor of another European city prospects for cooperation. This approach is particularly effective for temporarily occupied and frontline communities, with which very few international organizations are willing to cooperate directly. To illustrate the difference in the level of international cooperation between frontline and rear regions, here are some statistics on the number of partners in Ukrainian communities: in Volyn Oblast, the number of international partners reaches 98, in Zhytomyr Oblast – 65, in Odesa Oblast – 101, in Kherson Oblast – 2, and in Zaporizhzhia Oblast – 19 [11].

At the same time, it is important to note the following significant point. Since a large part of Ukraine's territory is under occupation, unfortunately, the vast majority of international partners and donors are not willing to cooperate and allocate funds for projects in occupied and frontline territories. This is a serious problem, as the functioning of local self-government bodies, meeting the needs of IDPs, and preparing for de-occupation require considerable material, technical, and human resources. Therefore, Ukrainian political leaders and the public face the task of strengthening their influence in the international arena while working on internal processes (fighting corruption, reforming legislation, fulfilling EU requirements for accession, etc.). This will definitely encourage donors and international partners to pay more attention to the problems in Ukraine, especially when there are signs of fatigue from the Russian-Ukrainian war and distraction by other destabilizing processes in the world.

On February 29, 2024, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine published news about the creation of a page on wartime diplomacy called "Wartime Diplomacy." It tells about Ukrainian military diplomacy during the full-scale Russian-Ukrainian war and sums up two years of diplomats' work to strengthen Ukraine, attract international support for the Armed Forces of Ukraine, and open new horizons in the world for the state, business, and citizens [12].

Carefully observing events in Ukraine, we have identified a new direction in public diplomacy that began during Russia's full-scale invasion: veterans' diplomacy. This is a non-institutional but extremely powerful instrument of soft power. Its essence lies in the direct communication of demobilized military servicemen with an international audience, sharing their first-hand experience of war. This communication between military personnel who have been discharged from service due to certain circumstances (injury, age, personal desire, etc.) with an international community aims to highlight the problems and needs of veterans, military families (active, captive, missing, deceased, discharged), as well as countering Russian propaganda abroad.

Currently, veteran diplomacy is developing dynamically, as the veteran movement is rapidly expanding due to the increasing number of demobilized military personnel and the intensification of public activities by their families. This trend has emerged as a result of the numerous problems and unmet needs that remain, namely:

- difficulties with the physical and psychological rehabilitation of military personnel (the state does not cover all expenses or only covers them for a certain period of time);
- financing prosthetics for war-affected persons (the state compensates only for the first prosthesis, and subsequent ones after 2–3 years must be paid for out of pocket);
- legal assistance (not everyone can receive timely quality assistance to protect their rights and the rights of their families);
- the problem of employment (many people who have become disabled cannot find a job with decent pay);
- the issue of establishing memorials in honor of fallen soldiers.

In reality, the list of unresolved issues is much longer, but we have highlighted the most common ones. It is clear that the state cannot resolve all issues with its efforts and resources alone. Therefore, people united by a common idea have created their own organizations to provide the necessary assistance to themselves and others. A striking example is the Veteran Hub organization, which was founded in 2016 to provide psychological support to veterans of the Anti-Terrorist Operation (ATO) and Joint Forces Operation (JFO) and relaunched

its work in March 2022. This organization provides psychological and legal support, personal assistance with employment issues, and help with reintegration into civilian life. In addition, Veteran Hub has also been a research center since 2020, and its website contains research materials on the life paths of veterans [13].

To confirm the effectiveness of veteran diplomacy, we will provide examples of Veteran Hub's cooperation with international partners. In partnership with IREX (an international development and education organization), Veteran Hub has been receiving funding from the US State Department since 2019. Cooperation with the charity organization Help Us Help UA allows Ukrainians abroad to support veterans and their families in overcoming the negative consequences of war. In addition, the Partnership for a Strong Ukraine Fund, which is funded by the governments of the United Kingdom, Estonia, Canada, the Netherlands, the United States, Finland, Switzerland, and Sweden, supports further research on «The Paths of Beloved Soldiers» (how the loved ones of soldiers experience war) and the creation of the «Veteran Hub» analytical center [13].

Often, servicemen become founders of veterans' organizations. For example, Oleksiy Anulia, who spent 10 months in Russian captivity, became a co-founder of the international charitable foundation «The Price of Freedom» after returning to Ukraine. The fund's activities are aimed at providing civil and legal assistance to military personnel and prisoners of war, as well as their families. Oleksiy told about his own diplomatic activities: «I have already had the opportunity to travel to the UN to speak at various events, to Arab countries and to European countries, and to promote the issue of exchange. All this activity has grown into almost a full-time job. I am constantly approached by the families of military prisoners with whom I was in captivity, and others. They ask for help for their families, children, especially those whose parents have been tortured. I helped to return these bodies, and now I believe that we must find a way to support these children at least until they reach adulthood» [14]. This shows that the needs of the military (currently one of the most pressing issues) should be discussed by the military themselves, as only they are aware of the specific type of assistance required. The task of the state and the public is to ensure that their appeals are heard and that there is feedback from the international community. This is the form that effective public diplomacy in current Ukraine will take.

In the context of strengthening the resource of veteran diplomacy, it is necessary to pay attention to the active media presence of military personnel. Combat medics, freed from captivity, demobilized, and current military servicemen maintain their own blogs on social networks, appear as guests on interviews, and participate in television shows. This format of communication allows them to reach a much wider audience, including abroad, which significantly improves public awareness of the lives of military personnel, their pain, needs, and desires. Soldiers constantly raise the issue of war crimes in captivity and the inaction of international organizations in bringing Russians to criminal responsibility for mistreating prisoners of war according to the Geneva Convention. For example, paramedic Kateryna Polischuk (call sign – Ptashka) told journalist Volodymyr Zolkin in an interview about the activities of the International Committee of the Red Cross during her captivity: «They (the Russians) do not comply with the Geneva Conventions. None of the clauses of the Geneva Conventions were observed in the treatment of Ukrainian prisoners of war: neither in terms of conditions, nor in terms of attitude, nor in any other way. And the Red Cross did not ensure this. It should have been the guarantee of compliance, as we see in the treatment of Russian prisoners of war, who are also very strongly protected» [15].

Kateryna also told about a case when representatives of the Red Cross called her and asked if she had any evidence of cruel treatment of Ukrainian prisoners of war. The absurdity lies in the fact that it is impossible to collect physical evidence in captivity, and the words of a person liberated from captivity are not evidence for the Red Cross. Now the task is to hold not only Russia accountable, but also the leadership of the ICRC.

Veteran diplomacy has a significant impact on the formation of Ukraine's foreign policy image. Veterans have a good reputation both in our society and in the international community, which greatly increases the level of trust in them and their words. By constantly emphasizing the fierce struggle of Ukrainians against the aggressor state and Russia's war crimes, and by promoting national values and achievements, veterans shape Ukraine's image through the values of freedom, resilience, and justice.

Conclusions. Thus, public diplomacy in Ukraine has achieved significant results and demonstrated its effectiveness in a relatively short period of martial law. Since February 24, 2022, Ukraine has achieved Russia's removal from more than 25 international organizations and other multilateral cooperation formats. Using public diplomacy tools, in particular the large-scale advertising campaign «Ukraine = Bravery», Ukraine is positioning itself on the international stage as a state that courageously defends European values, freedom, sovereignty, and democracy.

In the context of full-scale war, Ukraine's public diplomacy is not an auxiliary but a key component of its national strategy. At the same time, public diplomacy performs the following crucial functions: (1) it ensures Ukraine's moral leadership in the global space; (2) it forms an emotional connection between the international

community and the Ukrainian people; (3) it activates the mobilization of resources (financial, humanitarian, military); (4) it strengthens Ukraine's institutional position in negotiations, sanctions policy, and the country's reconstruction; (5) it strengthens Ukraine's geopolitical subjectivity. Local community diplomacy and veteran diplomacy are particularly important, representing a new level of public diplomacy that complements official diplomacy. They are capable of overcoming the effects of war fatigue, shifting the international audience's attention to the human dimension of the tragedy, and returning the issues of support and justice to the agenda.

Bibliography:

1. Dumanska, M. Ukrainian Public Diplomacy During the Russian Full Scale Invasion (February 2022 – June 2023). *Global Media Journal – German Edition*. 2024. Vol. 14, No. 2. <https://globalmediajournal.de/index.php/gmj/article/view/307> (дата звернення: 30.07.2025).
2. Fomenko, O. Brand new Ukraine? Cultural icons and national identity in times of war. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2023. Vol. 19. P. 465–475. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41254-022-00278-y> (дата звернення: 30.07.2025).
3. Ukrainian Institute. International Cultural Diplomacy Forum 2024. <https://ui.org.ua/en/sectors-en/en-projects/international-cultural-diplomacy-forum-2024-2/> (дата звернення: 30.07.2025).
4. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. The Renaissance of Ukraine's Cultural Diplomacy Amid Global Challenges and Ongoing Full-Scale War. <https://ud.gdip.com.ua/en/the-renaissance-of-ukraine-s-cultural-diplomacy-amid-global-challenges-and-ongoing-full-scale-war.html> (дата звернення: 30.07.2025).
5. Шрамко Ю. «Трамп бажає привести обидві сторони до переговорів» – майбутній радник Волтц про політику щодо України. *Українські національні новини*. URL: <https://oga.mk.ua/tramp-bajaye-privesti-obidvi-storoni-do-peregovoriv-maibytnei-radnik-voltc-pro-politiku-shodo-ukrayini/> (дата звернення: 28.07.2025).
6. Кулеба Д.І. Публічна дипломатія – нова зброя України в умовах гібридної війни. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/09/23/7038633/> (дата звернення: 28.07.2025).
7. Шварц Д. Названо суму збитків, яких завдала українському довіллію війна. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/ecology/viyna-v-ukrajini-stala-vidoma-suma-zbitkiv-zavdanih-dovkillyu-cherez-viynu-12431238.html> (дата звернення: 28.07.2025).
8. URC 2024. Міжнародна конференція з питань відновлення України. URL: <https://ua.urb-international.com/#urcgoal> (дата звернення: 28.07.2025).
9. Андрій Сибіга на Міжнародному форумі культурної дипломатії окреслив нові підходи до просування української культури у світі. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/andrij-sibiga-na-mizhnarodnomu-forumi-kulturnoyi-diplomatiyi-okresliv-novi-pidhodi-do-prosuvannya-ukrayinskoyi-kulturi-u-sviti> (дата звернення: 28.07.2025).
10. Брайлян Є. Байба Браже: як працює публічна дипломатія НАТО. *Арміяінформ*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/10/16/bajba-brazhe-yak-praczuye-publiczna-dyplomatiya-nato/> (дата звернення: 28.07.2025).
11. Міжнародне і міжмуніципальне співробітництво громад: дані Моніторингу реформи від Мінінфраструктури. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/16923> (дата звернення: 29.07.2025).
12. МЗС створило сторінку про воєнну дипломатію «Wartime Diplomacy». *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/mzs-stvorilo-storinku-pro-voyennu-diplomatiyu-wartime-diplomacy> (дата звернення: 29.07.2025).
13. Про Veteran Hub. *Veteran Hub*. URL: <https://veteranhub.com.ua/> (дата звернення: 29.07.2025).
14. Олексій Ануля, який 10 місяців був у полоні РФ і пережив катування, став співзасновником міжнародного благодійного фонду. *Суспільне Чернігів*. URL: <https://suspilne.media/chnihiv/799685-oleksij-anula-akij-10-misaciv-buv-u-poloni-rf-i-pereziv-katuvanna-stav-spivzasnovnikom-miznarodnogo-blagodijnogo-fondu/> (дата звернення: 29.07.2025).
15. Пташка розгромила Червоний Хрест. *Volodymyr Zolkin*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=aBhPOSVegdw&t=1349s&ab_channel=VolodymyrZolkin (дата звернення: 29.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 08.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 323.2:321.7 ; 355.48

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.42>

ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Ляшенко Тетяна,

доктор політичних наук,

провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології

Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

ORCID ID: 0000-0002-5807-1130

У статті аналізується роль громадянського суспільства в умовах збройного конфлікту на прикладі України. Показано трансформацію взаємин між державою та громадянським сектором, активізацію волонтерських практик і горизонтальної мобілізації, а також окреслено загрози для демократії. Дослідження поєднує теоретичні рамки сучасної політичної науки з емпіричними спостереженнями за діяльністю українських інститутів громадянського суспільства під час війни.

Авторка зазначає, що збройні конфлікти висувають перед суспільством екзистенційні виклики, які змушують переосмислити роль громадянського суспільства як каталізатора колективних дій. У випадку України війна стала мобілізаційним фундаментом для самоорганізації громадян. Разом із тим у роботі звертається увага на низку загроз для розвитку організацій громадянського суспільства. По-перше, це ризик вигорання: ресурси суспільства обмежені. По-друге, небезпека втрати критичної функції: у ситуації консолідації будь-яка критика влади може сприйматися як деструктивна або навіть як зрада. Унаслідок цього механізми громадянського контролю можуть послаблюватися, що становить довгострокову загрозу для демократії. Окрім того, індекси розвитку ОГС фіксують проблеми фінансової нестабільності, вигорання активістів і кадрового дефіциту. Це загрожує довгостроковій стійкості сектору, особливо після завершення війни.

У статті аналізуються найпоширеніші моделі громадянського суспільства – плюралістична та корпоративістська. Авторка робить висновок, що український досвід демонструє одночасну присутність рис обох моделей громадянського суспільства.

У дослідженні стверджується, що під час війни державі, з одного боку, необхідно підтримувати легітимність силових рішень, працювати на мобілізацію як матеріальних, так і людських ресурсів, а з іншого – утримуватися від авторитарних загроз. І саме громадянське суспільство в таких ситуаціях повинно мати вплив на прийняття політичних рішень.

У висновках зазначено, що майбутнє українського громадянського суспільства полягатиме в тому, щоб знайти баланс між мобілізаційною потужністю та відновленням здорової критичної функції, забезпечивши тим самим не лише перемогу у війні, а й побудову відкритого, справедливого та процвітаючого суспільства в повоєнний час.

Ключові слова: громадянське суспільство, війна, демократія, політична теорія, Україна, політичні рішення, легітимність.

Liashenko Tetiana. Armed conflict and civil society in the context of contemporary political theory

The article analyzes the role of civil society in the context of an armed conflict, using Ukraine as a case study. It demonstrates the transformation of the relationship between the state and the civic sector, the intensification of volunteer practices and horizontal mobilization, and outlines threats to democracy. The research combines theoretical frameworks of modern political science with empirical observations of the activities of Ukrainian civil society institutions during the war.

The author notes that armed conflicts present existential challenges to society, forcing a rethinking of civil society's role as a catalyst for collective action. In the case of Ukraine, the war has become a mobilizing foundation for citizen self-organization. However, the work also draws attention to a number of threats to the development of civil society organizations. First, there is the risk of burnout – societal resources are limited. Second, there is the danger of losing its critical function: in a situation of consolidation, any criticism of the authorities can be perceived as destructive or even as betrayal. Consequently, mechanisms of civic control may weaken, which poses a long-term threat to democracy. Furthermore, civil society organization (CSO) development indices highlight problems of financial instability, activist burnout, and staff shortages. This threatens the long-term sustainability of the sector, especially after the war ends.

The article analyzes the most prevalent models of civil society – pluralist and corporatist. The author concludes that the Ukrainian experience demonstrates the simultaneous presence of features from both civil society models.

The study argues that during wartime, the state, on one hand, must maintain the legitimacy of its coercive decisions and work towards mobilizing both material and human resources, while on the other hand, it must refrain from authoritarian tendencies. It is precisely civil society that, in such situations, should influence political decision-making.

The conclusions emphasize that the future of Ukrainian civil society lies in finding a balance between its mobilizing power and the restoration of a healthy critical function, thereby ensuring not only victory in the war but also the construction of an open, just, and prosperous society in the post-war period.

Key words: civil society, war, democracy, political theory, Ukraine, political decisions, legitimacy.

У сучасній політичній теорії громадянське суспільство традиційно визначається як простір між індивідом, родиною та державою, де формується суспільна думка, здійснюється самоврядування та контроль за владою. Класичні концепції – від Томаса Гоббса до Антоніо Грамші та Юргена Габермаса [3; 14] – здебільшого розглядали його в умовах миру й стабільності. Водночас повномасштабна російська агресія проти України створила унікальний кейс для переосмислення цієї категорії. Досвід України свідчить, що в умовах екзистенційного конфлікту громадянське суспільство не зникає, а трансформується: із простору «громадянського контролю» воно перетворюється на інститут «громадянського забезпечення» оборони й виживання нації.

Українські дослідники [8] відзначають парадигмальну зміну у відносинах між державою та громадянським сектором. Якщо раніше активісти часто діяли в опозиції до держави, то під час війни сформувалася модель синергії та кооперації. Це узгоджується з концепцією «адаптивного громадянського суспільства» (adaptive civil society), здатного швидко перебудовувати свої структури й завдання. Волонтерські ініціативи, благодійні фонди, мережі зі збору коштів на техніку та безпілотники фактично взяли на себе функції логістики, постачання, медичного забезпечення та частини оборонного замовлення. «За даними світового рейтингу благочинності, Україна на 7-му місці з 10 найщедріших країн. Так, 77% дорослих українців надавали пряму допомогу нужденним, 67% передавали кошти на благодійність, а 27% – волонтерили. Це говорить про високу згуртованість і солідарність суспільства у час війни» [6].

Таким чином, громадянське суспільство стало критичним доповненням державного апарату, який об'єктивно не міг самотужки впоратися з масштабом агресії. У цьому контексті нове звучання отримує концепція Ганни Арендт про «простір появи» (space of appearance) [10], де справжня політична дія виникає через колективність та публічність. В умовах війни цей простір перемістився з традиційних майданів та громадських просторів у цифрову сферу та тилові мережі взаємодопомоги.

Дослідження Інституту громадянського суспільства [5] підтверджують: війна спричинила безпрецедентну горизонтальну мобілізацію. Політична участь перестала зводитися до виборів чи членства у партіях, натомість набуваючи форми конкретних дій – від донатів і волонтерства до інформаційного спротиву. Це відображає концепцію «субполітики» Ульріха Бека [11], за якою політика виходить за рамки інституцій і стає елементом повсякденних практик.

Збройні конфлікти висувують перед суспільством екзистенційні виклики, які змушують переосмислити роль громадянського суспільства як каталізатора колективних дій. У випадку України війна стала мобілізаційним фундаментом для самоорганізації громадян. Дослідження 2024 р. засвідчують, що українське громадянське суспільство демонструє високі показники стійкості серед країн Східного партнерства: «Сталість і розвиток українських організацій громадянського суспільства є найбільшими серед країн Східного партнерства. Це підтверджується як показниками Індексу сталості розвитку ОГС (3,2 із 7 балів, де 1 – найкращий показник), так і Барометра ОГС (5,2 із 7 балів, де 7 – найкращий показник)» [9, с. 4].

Водночас на його діяльність істотно впливають війна, пандемія, фінансові труднощі, вигорання, кадрові проблеми та брак стратегічних ресурсів. Проте попри потужну мобілізацію науковці [2; 4] звертають увагу на низку загроз. По-перше, це ризик вигорання: ресурси суспільства обмежені. По-друге, небезпека втрати критичної функції: у ситуації консолідації будь-яка критика влади може сприйматися як деструктивна або навіть як зрада. Як зазначається у Звіті з дослідження основних чинників і причин припинення діяльності ОГС, «фактори, що впливають на сповільнення/занепад діяльності ОГС, можна узагальнити в декілька груп. Серед них важливу роль відіграють війна, пандемія (коронавірусна інфекція COVID-19), фінансові труднощі, вигорання та втома учасників, кадрові проблеми, бюрократичні труднощі та втрата довіри до керівництва, а також відсутність грантових проєктів і потреба у зміні стратегій розвитку. Зазначені чинники представляють значні виклики для організацій та можуть вимагати комплексного підходу для подолання та відновлення стабільності їхньої діяльності» [9, с. 20].

Унаслідок цього механізми громадянського контролю можуть послаблюватися, що становить довгострокову загрозу для демократії. Окрім того, індекси розвитку ОГС [12] фіксують проблеми фінансової нестабільності, вигорання активістів і кадрового дефіциту. Це загрожують довгостроковій стійкості сектору, особливо після завершення війни.

Громадянське суспільство в Україні під час збройного конфлікту виступає важливим актором: мобілізує, наповнює сенсом, створює простори для громадянської дії. Та водночас воно піддається

ризик інструменталізації і залежностей, які можуть обмежити його авторитет та автономність. Ці процеси породжують складну динаміку – від об'єднання навколо держави до фрагментації соціальної довіри. Цей двоаспектний ефект реконструює теоретичні уявлення про громадянське суспільство у добу криз.

Збройний конфлікт фундаментально змінює політичну динаміку суспільства й порушує звичні взаємозв'язки між державою та громадянським суспільством. Сучасна політична теорія підходить до цієї проблеми не лише через призму руйнації інститутів, а й як процес трансформації мереж, норм і організаційних форм, що можуть одночасно підсилювати та послаблювати демократичну життєздатність. У статті аналізується взаємодія збройного конфлікту та громадянського суспільства в теоретичній перспективі, зокрема через поняття *wartime institutions*, соціального капіталу та інтерфейсу надзвичайних повноважень і міжнародного права, а також з урахуванням емпіричних висновків щодо України [1].

У політологічній літературі виокремлюють кілька моделей організації громадянського суспільства, серед них найпоширеніші – плюралістична та корпоративістська.

Плюралістична модель

– Основна ідея: політичне й соціальне життя формується через множинність незалежних асоціацій, які конкурують за увагу, ресурси та вплив; держава виступає переважно як нейтральний арбітр, що гарантує рівні можливості для асоціацій.

– Наслідки для демократії: плюралізм стимулює політичну участь, розвиває «звички серця» громадян і створює мережі мобілізації, що посилюють підзвітність влади.

– Критика: механізм конкуренції може призводити до фрагментації, нерівного представництва (домінування сильних груп) та до феномену «недемократичного» громадянського активізму, що підтримує демократичні інститути.

Корпоративістська (неокорпоративістська) модель

– Основна ідея: представництво інтересів організовується через упорядковані, формально визнані колективні суб'єкти (профспілки, роботодавчі асоціації), які інтегровані у процес прийняття рішень із державою; соціальний конфлікт інституціоналізується через механізми соціального партнерства.

– Переваги: стабільні механізми узгодження інтересів, ефективний доступ до політики за високого рівня організованості сторін.

– Ризики: закритість системи для нових акторів, бюрократизація, можливість перетворення інституцій на канали захисту привілейованих еліт або «квазикорпоративізм» у посткомуністичних контекстах.

Український досвід демонструє одночасну присутність рис обох моделей громадянського суспільства: сильні плюралістичні практики самоорганізації суспільства та елементи корпоративістської інтеграції інтересів, іноді викривлені клієнтелізмом й олігархічними впливами. Теоретично оптимальною для України є збалансована, «змішана» модель, яка зберігає відкритість і динаміку мережевого активізму, але водночас установлює прозорі, підзвітні й інклюзивні інститути для представницького соціального діалогу. Досягнення такого балансу потребує як інституційних реформ, так і послідовної роботи громадянського сектору над власною якістю і підзвітністю. Український кейс підтверджує, що громадянське суспільство може одночасно відображати риси різних теоретичних моделей: мережеві, плюралістичні практики сприяють мобілізації та інноваціям, тоді як корпоративні форми (особливо у спотвореному вигляді через олігархічний вплив) прагнуть упорядкувати доступ до політики, але часто без достатньої підзвітності.

У сучасній політичній теорії це ставить питання: чи може ГС, переживаючи кризу виживання, зберегти демократію як цінність, а не перетворитися на маріонетку зовнішніх або внутрішніх владних дій? Український контекст відповідає: так, але за умови, що ГС буде продовжувати формувати легітимність через залучення громад, діалог і здатність залишатися незалежним від інституцій влади.

У період кризи, а тим більше під час війни, з одного боку, державі необхідно підтримувати легітимність силових рішень, працювати на мобілізацію як матеріальних, так і людських ресурсів, а з іншого – утримуватися від авторитарних загроз. Громадянське суспільство в таких ситуаціях повинно мати вплив на прийняття політичних рішень.

Канали впливу громадянського суспільства на політичні рішення

– Інформаційне представництво: асоціації та організації збирають, аналізують і транслують суспільні інтереси та експертні знання до політиків, підвищуючи відповідність політики громадській думці [15].

– Вертикальний моніторинг: координація контролю на різних рівнях (місцевому, національному, міжнародному) допомагає виявляти прогалини в реалізації оборонних програм і підвищувати підзвітність виконавців [13].

– Мобілізація ресурсів у кризі: волонтерські мережі, бізнес і НУО можуть швидко доповнювати логістику, матеріально-технічну підтримку й соціальну допомогу війську та цивільним [18].

– Соціальна стійкість: легітимація оборонних рішень і підтримка мобілізації значною мірою залежать від рівня довіри між суспільством та владою; активне громадянське суспільство посилює консолідацію і моральну готовність населення.

Громадянське суспільство може діяти як посередник і каталізатор: воно формує інформаційне середовище, мобілізує ресурси, контролює владні рішення і підвищує легітимність оборонної політики. За умови відповідальної, представницької та підзвітної громадської участі її вплив посилює оборонний потенціал; в іншому разі – може породжувати ризики для демократії та стійкості безпекової політики. Так, у вересні 2024 р. вдруге в Україні уряд провів Тиждень громадянського суспільства. А впродовж всього 2024 р. Секретаріат Кабінету Міністрів провів інтенсивні публічні консультації з напрацювання Плану заходів для виконання Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства України на 2025–2026 рр. (уряд затвердив його в березні 2025 р.) [6, с. 82].

Висновки. Український досвід 2014–2024 рр. стає унікальним полем для розвитку сучасної політичної теорії. Він демонструє, що громадянське суспільство в умовах екзистенційної загрози є основою національної стійкості. Цей досвід спростовує уявлення про пасивність суспільства під час війни і натомість показує його креативність, гнучкість та неймовірну потужність. Майбутнє українського громадянського суспільства полягатиме в тому, щоб знайти баланс між мобілізаційною потужністю та відновленням здорової критичної функції, забезпечивши тим самим не лише перемогу у війні, а й побудову відкритого, справедливого та процвітаючого суспільства в повоєнний час. Україна на практиці доводить, що громадянське суспільство – це не розкіш у мирний час, а критичний ресурс нації у боротьбі за своє існування та свободу. Зовнішня агресія в Україні посилила підтримку демократії завдяки мобілізації громадянської ідентичності та довіри до волонтерських мереж і збройних сил [1].

Водночас історичні та регіональні аналоги попереджають про потенціал для викривлення демократичних механізмів у бік «керованого плюралізму» або формального збереження інструментів демократії за обмеженої реальної підзвітності. Отже, український кейс демонструє подвійність: соціальна солідарність і нові інституційні практики створюють основу для відбудови, але без чітких правових рамок та підтримки якості громадянських інституцій ризики нормалізації залишаються високими.

Література:

1. Алексеев М.А., Дембіцький С. Геосоціальна підтримка демократії: дані опитування в Україні = Geosocietal Support for Democracy: Survey Evidence from Ukraine. *Perspectives on Politics*. 2024. Т. 22. С. 1077–1099. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592724000422>.
2. Глібовицький Є. Суспільний договір під час війни. *Українська правда. Блоги*. 21.03.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/03/21/7332572/> (дата звернення: 02.07.2024).
3. Грамші А. Тюремні зошити : у 3-х т. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 367 с.
4. Кулик В. Війна та громадянське суспільство в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2022. Т. 8. № 2. С. 34–47.
5. Наталенко Н. Органи самоорганізації населення та їх взаємодія з місцевими органами влади. *Інститут громадянського суспільства*. 25.05.2023. URL: <https://www.csi.org.ua/news/organy-samoorganizacziyi-naselennya-ta-yih-vzayemodiya-z-misczevymu-organamy-vlady/> (дата звернення: 02.07.2024).
6. Огляд демократичних інститутів України під час війни. Річний звіт 2024. 118 с.
7. Рівень довіри до інститутів під час війни : звіт за результатами соціологічного дослідження. Київ : Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), 2023. 25 с.
8. Суспільство у війні: довіра та самоорганізація : аналітична доповідь. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 56 с.
9. Успіх або занепад ОГС та мереж/коаліцій. Звіт із дослідження основних факторів і причин припинення їхньої діяльності. Квітень 2024. 42 с.
10. Arendt H. *The Human Condition*. Chicago : University of Chicago Press, 1958. 332 p.
11. Beck U. *The Reinvention of Politics : Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge : Polity Press, 1994. 206 p.
12. CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. 2023. Washington, D.C. : USAID, 2024. 210 p.
13. Fox J. Vertically Integrated Policy Monitoring: A Tool for Civil Society Policy Advocacy. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 2001. Vol. 30. Is. 3. P. 616–627. DOI: <https://doi.org/10.1177/0899764001303015>.
14. Habermas J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge : Polity Press, 1996. 631 p.
15. Rasmussen A., Reher S. Civil Society Engagement and Influence in Public Policymaking. *European Journal of Political Research*. 2019. Vol. 58. Is. 2. P. 341–362.

16. Rasmussen A., Reher S. Civil Society Engagement and Policy Representation in Europe. *Comparative Political Studies*. 2019. Vol. 52. Is. 11. P. 1648–1676. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414019830724>.
17. Schmitter P.C. Still the Century of Corporatism? *The Review of Politics*. 1974. Vol. 36. Is. 1. P. 85–131.
18. Sela A. Civil Society, the Military, and National Security: The Case of Israel's Security Zone in South Lebanon. *Israel Studies*. 2007. Vol. 12. Is. 1. P. 53–78.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 141.7:321.01(410)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.43>

«ДВА ТРАКТАТИ ПРО ВРЯДУВАННЯ» ДЖОНА ЛОКА: ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ І ВЛАДИ

Муляр Володимир,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри суспільних наук
Поліського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-1585-7328

Мельничук Вікторія,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Поліського національного університету
ORCID ID: 0000-0003-1569-3201

Марченко Світлана,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Поліського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-3662-9826

У статті подано концепцію людини, її природи, сутності та функціонування у просторі суспільного життя, зокрема політичної влади, яка сформульована видатним англійським інтелектуалом XVII ст., філософом, педагогом, фактичним засновником політичного лібералізму Джоном Локом у головному його творі «Два трактати про врядування», що вийшов друком у 1690 р. Зазначено, що книга була написана як критика роялістської теорії людини, її природи, сутності та функціонування у просторі суспільного життя, зокрема політичної влади, яку сформулював інший достатньо відомий англійський інтелектуал XVII ст., філософ Роберт Філмер у головному творі «Патріарх, або Природна влада королів», який був опублікований після смерті автора (1680 р.). Висвітлено чотири головні теоретико-методологічні та світоглядні положення твору Р. Філмера, які послідовно розкриває Дж. Лок у першій книзі трактату. Свою критику він починає з висхідного теоретичного положення праці Р. Філмера, де той стверджує, що людина за своєю природою не є вільною, бо жодна людина не народжується вільною. Друге положення концепції Р. Філмера, яке наводить і аналізує Дж. Лок, намагається переконати читача в тому, що люди від народження коряться своїм батькам, а це значить, що в основі людських відносин лежить «батьківська влада», яка, як уважав Р. Філмер, веде своє походження від Адама як першого в історії людей чоловіка, що отримав таку владу від Бога і передав патріархам, по суті, монархам. Оскільки це так, то логічною формою врядування спільного життя людей, переконував Р. Філмер, є лише монархічна держава. А довершеною її формою є абсолютна монархія. Наголошено на тому, що в процесі аналізу вказаних положень Дж. Лок висловлює сумніви в їх істинності, бо, як сам зазначає, не знаходить у свого опонента ґрунтовних доказів того, що вони є правомірними. У статті наведено приклади таких сумнівів.

Показано власне бачення Дж. Локом проблем людини, її природи, сутності та функціонування у просторі суспільного життя, зокрема політичної влади, що висвітлено в другій книзі трактату, зокрема у розділі II «Про стан природи». Розкрито перше, фундаментальне положення про людину як вільну істоту, яка, на переконання Дж. Лока, є рівною серед інших людей, а тому від природи не перебуває у просторі філмерівської «батьківської влади», «царської влади». У продовження цих положень акцентовано увагу на переконанні Дж. Лока про природну здатність людей об'єднуватися між собою заради спільних інтересів, задоволення яких забезпечить кожному його індивідуальні інтереси. Наведено цитати з праці мислителя, які доводять ці його погляди. Показано логіку доведення Дж. Локом органічного взаємозв'язку людської природи і системи врядування як громадянського суспільства, яке філософ називає найкращою умовою гідної життєдіяльності людини у просторі політичної влади.

Ключові слова: Дж. Лок, «Два трактати про врядування», Р. Філмер, «Патріарх, або Природна влада королів», природа людини, «батьківська влада», політична влада, монархія, абсолютна монархія, людина як вільна істота, свобода, рівність, соціальність людини, громадянське суспільство.

Muliar Volodymyr, Melnychuk Viktoria, Marchenko Svitlana. John Locke's "Two Treatise of Government": the problem of man and power

The article presents the concept of man, his nature, essence and functioning in the space of social life, in particular political power, which was formulated by the outstanding English intellectual of the 17th century, philosopher, educator, and de facto founder of political liberalism, John Locke, in his main work, "Two Treatises of Government", published in 1690. It is noted that the book was written as a criticism of the royalist theory of man, his nature, essence, and functioning in the space of social life, in particular political power, which was formulated by another well-known English intellectual of the 17th century, philosopher Robert Filmer, in his main work "Patriarcha, or The Natural Power of Kings", which was published after the author's death (1680). The four main theoretical, methodological and worldview positions of R. Filmer's work are highlighted, which J. Locke consistently reveals in the first book of his treatise. He begins his criticism with the ascending theoretical position of R. Filmer's work, where he claims that man is not free by nature, because no man is born free. The second position of R. Filmer's concept, which is cited and analyzed by J. Locke, tries to convince the reader that people obey their parents from birth, which means that the basis of human relations is "paternal authority", which, as R. Filmer believed, traces its origin to Adam as the first man in human history who received such authority from God and transferred it to the patriarchs, essentially monarchs. Since this is so, the only logical form of governing the common life of people, claimed R. Filmer, is a monarchical state. And its perfect form is absolute monarchy. It is emphasized that in the process of analyzing the above provisions, J. Locke expresses doubts about their truth, because, as he himself notes, he does not find in his opponent solid evidence that they are legitimate. The article provides examples of such doubts.

J. Locke's own vision of the problems of man, his nature, essence and functioning in the space of social life, in particular political power, is shown, which is highlighted in the second book of his treatise, in particular in chapter II "The State of Nature". The first, fundamental position about man as a free being is revealed, who, according to J. Locke, is equal among other people, and therefore by nature does not reside in the space of Filmer's "paternal power", "royal power". In continuation of these provisions, attention is focused on J. Locke's belief in the natural ability of people to unite among themselves for the sake of common interests, the satisfaction of which will ensure each person's individual interests. Quotes from the thinker's work are given that prove these views of his. The logic of J. Locke's proof of the organic relationship between human nature and the system of governance as a civil society is shown, which the philosopher calls the best condition for a decent human life in the space of political power.

Key words: J. Locke, "Two Treatises of Government", R. Filmer, "Patriarcha, or The Natural Power of Kings", human nature, "parental authority", political power, monarchy, absolute monarchy, man as a free being, freedom, equality, human sociality, civil society.

У 2032 р. світова інтелектуальна громадськість відзначатиме 400 років від дня народження Джона Лока (1632–1704 pp.) – видатного англійського мислителя, філософа, педагога, одного з основних представників англійського емпіризму та провідників Просвітництва, чий погляд лягли в основу класичного лібералізму. Світогляд цього мислителя формувалася тоді, коли Англія переживала, можливо, унікальні у своїй історії часи, що стали відомі завдяки революційним процесам. Перші з них почалися у середині століття, коли Лок мав лише 10 років, але був здатний уже усвідомлювати події, що відбувалися в країні. Тоді розгорілася Англійська громадянська війна, відома також як Англійська революція XVII ст., коли відбувався процес переходу англійської політичної системи від абсолютної до конституційної монархії (1642–1651 pp.). Другі революційні події Лок зустрів у зрілому віці, коли в Англії в кінці століття (1688 р.) відбулася так звана Славетна революція, у ході якої король Яків II безкровним шляхом був усунутий від престолу, а на трон зійшов Вільгельм III Оранський, унаслідок чого в країні був прийнятий Білль про права і конституційно гарантувалися релігійні та політичні свободи. Дж. Лок брав участь у підготовці перевороту, перебував у тісному контакті з Вільгельмом III Оранським, маючи на нього значний вплив. Його погляди повною мірою співпадали з результатами революції, які він послідовно формував, ставши, врешті, фактичним засновником класичного політичного лібералізму. Твори цього інтелектуала стали тим плідним ґрунтом, на якому в подальшому зросли теорії природних прав людини, конституціоналізму та політичної й громадянської толерантності, а політичний лібералізм отримав практичне втілення в багатьох країнах Західної Європи, Північної Америки та Азії, зазнаючи відомих трансформацій. Сьогодні ліберальна доктрина складає серйозний екзаме́н на зрілість у контексті російсько-української війни і наступу новітньої хвилі диктатур. Ось чому звернення до Дж. Лока є достатньо нагальним питанням, що і становить мету цієї статті.

Свої головні ідеї політичної філософії Дж. Лок виклав у праці «Два трактати про врядування», яка була видана у 1690 р. Цікаво, що цей визначний твір політичного лібералізму був написаний під впливом знайомства Дж. Лока з трактатом іншого відомого англійця Роберта Філмера «Патріарх, або Природна влада королів» («Or the natural power of Kings»), який вийшов друком у 1680 р. Сам автор «Двох трактатів про врядування» так описує цей момент: «Отож, я взяв її (книгу Р. Філмера. – В.М., В.М., С.М.), сповнений надією, і прочитав з усією належною увагою, яку слід виявляти до трактату,

що наробив такого розголосу, виходячи у світ, і, повинен визнати, я був страшенно здивований, що в книжці, яка мала на меті викувати кайдани для всього людства, я виявив тільки мотузку з піску, що могла згодитися хіба що тим, хто використовує свій сприт і нахил, аби напускати людям туману в очі і таким чином збивати їх із пантелику, однак насправді позбавлену тривкості і відтак неспроможну затягнути в ярмо тих, у кого розплющені очі і хто має задосить здорового глузду, щоб утямити, що кайдани – це кепська обнова, навіть якщо їх старанно відшліфують і відполірують» [1, с. 10]. Нагадаємо, що Р. Філмер (1588–1653 рр.) був свого часу одним із найвідоміших мислителів в Англії, роялістом і найпалкішим прихильником монархії. Він повністю поділяв головні ідеї монархізму, сформульовані ще королем Шотландії, а згодом і королем Великої Британії Яковом I у праці «Справжній закон вільної монархії» (1598 р.). У ній король Яків I стверджував, що королі – це «живі подоби Бога на землі». «Стан монархії – найвищий на землі: адже королі – це не лише Божі намісники на землі, які сидять на Божому троні; навіть сам Бог назвав їх богами» [2, с. 357]. Р. Філмер як прихильник наведених вище ідей і сьогодні фігурує у політологічному просторі як один із представників так званої «патріархальної» теорії держави, яку він виклав у низці своїх праць, основною серед яких є зазначений вище трактат «Патріарх, або Природна влада королів».

Поставивши перед собою завдання піддати критиці світоглядну позицію Р. Філмера і подати власну інтерпретацію проблем, поставлених у книзі «Патріарх», Дж. Лок послідовно цитує головні ідеї цієї книги. Уже на початку свого трактату він наводить слова Р. Філмера, які, з одного боку, є базовими у світогляді останнього, а з іншого – абсолютно неприйнятними у світогляді Дж. Лока. Він пише: «Основне твердження сера Р.Ф. таке: «Люди за своєю природою не є вільні» [1, с. 13]. Ще раніше у вступній частині цю думку Р. Філмера Дж. Лок формулює іншими словами: «Жодна людина не народжується вільною» [1, с. 11]. Дж. Лок зазначає, що це та основа, на яку спирається його (Р. Філмера) абсолютна монархія і з якої вона здійснюється на таку висоту, що її влада вивищується над будь-якою іншою владою, *caput inter nubile* («досягнувши головою хмар» – «Коментарі» до праці Дж. Лока [1, с. 261]. – В.М., В.М., С.М.), так високо вона здійснюється над усіма земними і людськими речами, що думка навряд чи зможе її сягнути, що обітниця і присяги, які пов'язують нескінченне божество, не можуть її обмежити. Після цього Дж. Лок цитує наступне твердження Р. Філмера, яке, як уважав сам Р. Філмер, логічно випливає з першого і доводить його правильність. Воно формулюється так: «Люди від народження коряться своїм батькам» [1, с. 13], тому вони не можуть бути вільними. Філмер уважав, що сам факт батьківства дає право батькові мати апріорі владу над дітьми. Таку владу він називає «батьківською владою», «царською владою». Наводячи ці думки свого опонента, Дж. Лок знаходиться у пошуках логічного обґрунтування таких розмислів Р. Філмера і висловлює своє розчарування, оскільки їх не знаходить. Він пише: «Гадалося, що на початку такої праці, від якої має залежати влада державців і послух підданців, він (Р. Філмер. – В.М., В.М., С.М.) повинен був би ясно розтлумачити нам, що воно таке, ця батьківська влада, дати їй визначення, утім, не обмежуючи її, адже в інших своїх трактатах він заявляє, що вона необмежена й обмежити її неможливо; йому слід було б дати нам принаймні таке пояснення її, щоб ми дістали повне уявлення про це «батьківство» чи про «батьківську владу» і були готові зустрітись з ними в його творах» [1, с. 13]. Натомість, як зазначає Дж. Лок, Р. Філмер пояснює свій висновок таємницею влади як явища і робить це мимохідь.

Деяке пояснення явища «батьківської влади» Дж. Лок виявляє у третьому засадному положенні Р. Філмера щодо природи і сутності людини та її життєдіяльності. Це – переконання останнього в тому, що таке «батьківство» почалося з Адама, який був першим чоловіком серед людей і який отримав право «батьківської влади» від Бога. Дж. Лок цитує Р. Філмера: «Це панування над усім світом, право, яке Адам отримав від Бога і яке, успадкувавши від нього, здійснювали й патріархи, було так само цілковитим і повним, як абсолютна влада будь-якого монарха, відколи було створено світ» [1, с. 15]. І далі: «Влада над життям і смертю, право оголошувати війну і укладати мир»; «Адам і патріархи мали абсолютну владу над життям і смертю» [1, с. 15]. А наступне твердження вже категоричне на рівні своєї порубіжності: «Оскільки царська влада упроваджена Божим законом, то ніякий закон, виданий нижчою інстанцією, не може її обмежити, Адам був державцем усього суцього... Батько родини керується лиш одним законом – своєю власною волею... Закон є всього лиш воля того, хто обіймає владу верховного батька» [1, с. 15–16]. За такою логікою Адам виступав у ролі батька і царя, і його влада над усіма людьми була безмежною. «Адам був батьком, царем і господарем над своєю родиною; син, підданець і слуга чи раб спочатку були одне й те саме. Батько мав владу порядкувати своїми дітьми чи слугами або й продавати їх» [1, с. 15].

Як видно, цими своїми твердженнями Р. Філмер упритул підійшов до головного висновку своєї концепції. Вона полягає у тому, що абсолютна монархія, яку обстоював король Яків II і палким

прихильником якої був сам Філмер, має своїм джерелом Адама як першого чоловіка серед людей, який отримав право «батьківської влади» від Бога і передав його патріархам, а по суті, монархам. Ось чому влада короля повинна бути цілковитою, всеосяжною і ніким не обмеженою: ні волею інших людей, ні законами. «За монархічного правління, – наводить Дж. Лок слова Р. Філмера, – державець неодмінно має бути понад законами... Довершена держава є така, де цар править усім, що в ній є, керуючись своєю волею. Ані звичайні, ані статутні закони не є і не можуть бути засобом применшення тієї загальної влади, яка належить царям над їхнім народом за правом батьківства» [1, с. 15].

Таке тлумачення Р. Філмером «батьківської влади» за визначенням приводить його до наступного висновку. Він полягає у тому, що цей англійський апологет королівської влади не визнавав жодної форми державного правління як правильну, корисну та ефективну, окрім монархічної. І не просто монархічної, але такої, яка у своєму розгортанні має доходити до свого логічного і найвищого розвитку: формату абсолютної монархії. «Усяке врядування – це абсолютна монархія», – наводить слова Р. Філмера Дж. Лок у вступній частині своєї книги [1, с. 11]. І лише в такому стані, стані абсолютного королівського правління, держава як форма колективного співжиття людей може бути виправданою. І тоді історія людей набуває справжнього божественного смислу, а логіка книги Р. Філмера стає завершеною та не підлягає жодному сумніву.

Варто зазначити, що така логіка і висновки Р. Філмера не передбачають наявності у людини будь-якої людськості і людяності. Бо в такому разі вона є не просто породженням Бога, а цілковито рабською істотою, яка не тільки не має права на вільне, самостійне і самодостатнє життя, а й навіть думати про це не має права. Ба більше, людина у вимірі абсолютної монархії, як її обґрунтував Р. Філмер, не здатна за своєю природою та сутністю на вільний розум і мислення. Бо в такій системі координат як абсолютна влада монарха вона втрачає смисл своєї саме людської життєдіяльності, вона перетворюється на істоту, яку важко назвати людиною. Вона в такій системі суспільного організму – класичний раб, ні на що не здатний, і який навіть не повинен прагнути змінити свою рабську сутність та своє відповідне становище. Його народження, життя і смерть знаходяться в рамках «батьківської влади», тобто царя, короля, який самочинно визначає їх доцільність. Відсутній найменший натяк на елементи волі у звичайної людини, яка віддає своє життя і долю у повне володіння «батьківської влади».

Як видно, концепція людини, яку запропонував Р. Філмер, обстоюючи ідею абсолютної монархії як найкращого способу спільного життя людей, перетворює саму людину на звичайного раба, що повністю втрачає свої як індивідуальні, так і особистісні якості. Це якимось чином в'яжеться з основними поглядами на природу та життя людини, які в європейській філософії склалися задовго до Р. Філмера, а саме в часи Відродження, коли людина трактувалася як мікромодель Бога на землі, коли людина проголошувалася такою, що є промислом Божим і створена «за подобою» Бога! Саме такі критичні зауваження ми знаходимо у праці Дж. Лока. Він зазначає: «Останнім часом серед нас з'явилися люди нового ґатунку, які залюбки лестять царям, стверджуючи, що ті мають божественне право на абсолютну владу, хоч би які були закони, на підставі яких вони зійшли на престол і правлять країною, і хоч би які були умови, на які вони погодилися, беручи на себе владні обов'язки, і хоч би які урочисті клятви вони давали, обіцяючи їх дотримуватися. Щоб утвердити своє вчення, ці люди позбавили все чоловіцтво (очевидно, все людство. – В.М., В.М., С.М.) права на природні вільності і таким чином не тільки прирекли всіх підданих на злигодні, породжувані тиранією і гнобленням, а поставили під сумнів титули і розхитали підвалини царських тронів [1, с. 11]. Адже, згідно з їхньою теорією, царі теж за винятком одного є природженими рабами і на підставі божественного права виступають підданими Адамового прямого спадкоємця. Однак, як підкреслює Дж. Лок, ані Святе Письмо, ні здоровий глузд про це не кажуть, незважаючи на всі розмови про божественне право, згідно з яким буцімто божественна влада звеліла нам коритися сваволі іншої влади. «Рабство, – зауважує Дж. Лок, – це такий неподобний і жалюгідний стан людини, і воно так суперечить шляхетній вдачі та волелюбності нашого люду, що важко собі уявити, аби *англієць*, а тим паче *джентльмен*, заповзівся його обстоювати» [1, с. 10]. Окрім того, як пише Дж. Лок, «Господь каже: «Шануй свого батька і свою матір», а наш автор (Р. Філмер. – В.М., В.М., С.М.) задовольняється половиною, опускаючи слова «та матір свою», бо вони нині не дуже приносять користь для його аргументації» [1, с. 14].

Абсолютно не сприймаючи основних положень Р. Філмера, які той виклав у праці «Патріарх, або Природна влада королів», Дж. Лок, послідовно розбиваючи кожне із цих положень, формулює своє бачення людини, її природи, сутності та існування. Насамперед він розвінчує базову тезу свого опонента про те, що людина за своєю природою не є вільною. Про це Дж. Лок пише вже на початку своєї книги. Він зазначає, що навіть сам сер Роберт Філмер «визнає (Патр., с. 4), що «Гейворд, Блеквуд, Барклі (відомі на той час люди в Англії та Шотландії. – В.М., В.М., С.М.) та інші, які сміливо захищали

права королів у багатьох питаннях», ніколи про це не думали (що монархія – це божественне право – «Коментарі» до праці Дж. Лока [1, с. 261]). – В.М., В.М., С.М.), «але всі вони як один визнавали природну свободу і рівність усіх людей» [1, с. 11–12]. Цю саму думку Дж. Лок проводить і в «Листі про терпимість», на яку посилається сучасний дослідник політичного лібералізму, професор Гарвардського університету Джон Ролз у книзі «Політичний лібералізм». Коментуючи феномен вільного віросповідання, він зазначає: «Цю ідею ілюструють декілька Локових тверджень із його *Листа про терпимість* (1690). Він говорить такі речі, як: 1) Бог не дав жодній людині влади над іншою (с. 129); 2) жодна людина не може переказати клопіт свого власного спасіння на плечі когось іншого (с. 129, 139, 154)» [3, с. 151]. Аналогічні положення ми знаходимо в різних місцях «Двох трактатів про врядування». І, очевидно, найбільше в розділі «Про стан природи» другої книги вказаної праці Дж. Лока, яка хоча й присвячена питанню здатності людини до справедливого об'єднання у спільноти, одночасно розкриває усю палітру людського як такого, починаючи від відповіді на питання про походження людини і закінчуючи ідеєю людини як соціальної істоти. Уже в першому реченні цього розділу читаємо: «Щоб правильно зрозуміти, що таке політична влада, і простежити її витоки, ми мусимо розглянути стан, притаманний усім людям за природою, – а це *стан повної свободи* у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою так, як вони вважають за потрібне, у межах закону природи, ні в кого не питаючи дозволу й не залежачи від чийсь волі. Це також *стан рівності*... нікому не належить більше, ніж іншим: бо ніщо не є настільки очевидним, аніж те, що створіння одного виду та класу, які довільно народжуються для одних і тих самих переваг природи і користуються одними і тими самими здібностями, мають також бути рівними між собою, без будь-якого підпорядкування чи підлеглості...» [1, с. 131].

Аби скласти повне уявлення про те, як Дж. Лок опонував Р. Філмеру, прочитаємо ще одну важливу думку з вказаного розділу. Він пише: «Але хоча це є *станом свободи*, це все-таки не *стан свавілля*, бо хоча людина у цьому стані має безконтрольну свободу розпоряджатися своєю особою та майном, вона все ж не має свободи (виділено нами. – В.М., В.М., С.М.) знищувати себе чи будь-яке інше створіння, підвладне їй... *Станові природи* притаманний закон природи, який ним керує і який зобов'язує кожного; і розум, який є цим законом, навчає усе людство, усіх, хто звертається до нього: оскільки всі є рівними і незалежними, ніхто не повинен завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі чи майну іншого. Бо всі люди є витвором одного всемогутнього й безмежно мудрого Творця, слугами одного всевладного Господаря, посланими у світ за його наказом і в його справі; вони є власністю того, хто їх створив, і послані на той термін, на який йому, а не комусь іншому, буде завгодно» [1, с. 132].

Попередньо підсумуємо, виходячи зі змісту тих думок Дж. Лока, які наведені вище. Перший висновок, який категорично протистойть головній ідеї філмерівської концепції людини, полягає у тому, що всі люди від народження є вільними: у керуванні своїми діями, власною особою та майном (власністю). Це означає, що кожна людина незалежно від того, де і в якій родині вона з'явилася на світ, має повне і невід'ємне *природне право* розпоряджатися своїм тілом і духом, вільно вибирати свій життєвий шлях, бути вірянином, формувати власний світогляд. Так само кожна людина отримує від народження *природне право* мати власність, законними шляхами її примножувати, дарувати чи продавати тощо. У єдиному ми, люди, не є вільними, то це в тому, як зазначає Дж. Лок, що ми всі є власністю Господа, який кожному з нас намічає справу, місце і термін перебування у цьому світі.

Виходячи зі сказаного вище, можемо відзначити висновок, який робить Дж. Лок, опонуючи Р. Філмеру й усім роялістам. Ідеться про так звану «батьківську владу», яку начебто Бог вселив в Адама як першого чоловіка і, таким чином, через нього заповів патріархам, тобто монархам. Однак якщо виходити з положення про те, що Бог створив усіх людей вільними і рівними, то, як мислить Дж. Лок, ніякої влади однієї людини над іншою бути не може без згоди на то самої людини, над якою хочуть панувати. І це чітко видно з тих думок, які ми виклали вище. Однак щоб цей висновок Дж. Лока підтвердити повною мірою, наведемо його слова з «Двох трактатів про врядування». На сторінці 132 він пише: «І позаяк ми наділені схожими здібностями й поділяємо все в єдиній природній спільноті, то не можна уявити, щоб поміж нами існувала якась така *субординація*, яка б могла уповноважити нас знищувати одне одного, так, неначе нас було створено для використання одне одним, на кшталт того, як створено менш досконалих істот для нашого використання» [1, с. 132]. Ще точніше цю думку Д. Лок висловлює в іншому місці книги. Обстоюючи ідею про те, що люди між собою перебувають у стані рівності і не можуть за своєю природою підпорядковувати одне одного, автор трактату пише, що «хіба що Господь та Владика над усіма ними (людьми. – В.М., В.М., С.М.) якимось чином відкрито виголосить свою волю, щоб поставити одного над іншим, і надасть йому ясним та очевидним призначенням безсумнівне право на панування та верховну владу» [1, с. 131].

Показані вище висновки повною мірою розбивають і головну, ключову ідею Р. Філмера про абсолютну монархію як найкращу і найефективнішу форму державного правління. Ідеться про те, що Дж. Лок зовсім не вірить в те, що абсолютна влада короля може створити умови для гідного життя кожної людини, бо така політична влада передбачає абсолютне право монарха приймати рішення незалежно від того, правильне воно чи ні, поділяють його піддані чи ні, принесе воно користь країні чи ні тощо. Важлива лише воля монарха. Однак, як уважав Дж. Лок, якщо люди є вільними і рівними, то вони здатні об'єднуватися між собою заради спільних інтересів, задоволення яких забезпечить кожному його індивідуальні інтереси. І це є головною умовою свободи людини, як її уявляв Дж. Лок. Таким чином, питання полягає лише в тому, чи здатні люди самі, без абсолютного панування над ними об'єднуватися і приймати правильні рішення на користь усім і кожному. Із цього приводу він пише: «Оскільки люди, як було сказано, за природою всі вільні, рівні й незалежні, то нікого не можна вивести із цього стану й підкорити політичній владі іншого без його на те згоди. Єдиний спосіб відмовитися від своєї природної свободи й *накласти на себе узи громадянського суспільства* – це домовленість з іншими людьми про об'єднання у спільноту задля зручного, спокійного й мирного співжиття, надійного користування своєю власністю, а також більшої, ніж у тих, хто не живе в суспільстві, безпеки» [1, с. 180]. Цими словами Дж. Лок, заперечуючи формат абсолютної влади, одночасно накреслює і той шлях, ставши на який вільні та рівні між собою індивіди можуть створити оптимальне для них врядування, яке, очевидно, буде найкраще відповідати їхнім інтересам. Цей шлях – *шлях творення громадянського суспільства*. Такого суспільства, яке, як зазначає Дж. Лок, «може здійснити будь-яка кількість людей, бо це не зашкоджує свободі інших, котрі, як і раніше, залишаються вільними у стані природи. Коли певна кількість людей *погодилася* таким чином *утворити єдину спільноту чи систему врядування*, то вони вже через це стають об'єднаними й утворюють єдиний політичний організм, у якому більшість має право діяти й вирішувати за решту» [1, с. 180].

Джон Лок, як відомо, увійшов в історію не лише як один із видатних мислителів Нових часів, фактичний засновник політичного лібералізму. Вище було зазначено, що його політична концепція мала великий вплив. Навіть незважаючи на те що йому доводилося дискутувати не тільки з указаним Р. Філмером, який на час оприлюднення головної праці Дж. Лока вже був покійним (помер у 1653 р.), а й із живим і дуже популярним в англійському інтелектуальному просторі того часу Томасом Гобсом [4, с. 71–73]. Водночас цей непересічний мислитель вів активну політичну діяльність, пропагуючи свої ідеї у політичному просторі тодішньої Англії. Цьому, безумовно, сприяло соціальне положення Дж. Лока, яким він користувався, займаючи посаду особистого лікаря Ентоні Ешлі Купера, графа Шефсбері, й обертаючись у колі політичної діяльності останнього. У цьому контексті важливо зазначити цікаву деталь: історичні дослідження виявили, що головна праця Дж. Лока «Два трактати про врядування» могла бути написана на десять років раніше того часу, коли Лок відчув, що її оприлюднення нічим йому не загрожуватиме, тож позиція, яку він висловив у цій праці, є не апологією революції, що її було здійснено в Англії, як це здається на перший погляд, а закликом до революції – закликом, який міг просто коштувати життя авторові, якби ця книга була опублікована в 1680-х роках [5, с. 209–210]. Тому можна з упевненістю стверджувати, що Джон Лок став тією важливою для долі Англії і Шотландії фігурою, яка в числі багатьох інших видатних особистостей того часу зробила непересічний внесок у становлення та розвиток демократичних засад цих народів. За його теоретичними лекалами влаштовували свої політичні системи й інші країни, зокрема Західної Європи, які досягли найвищих стандартів у забезпеченні прав і свобод людини.

Література:

1. Лок Дж. Два трактати про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ : Основи, 2001. 265 с.
2. Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ : Основи, 1997. 838 с.
3. Ролз Дж. Політичний лібералізм / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ : Основи, 2000. 382 с.
4. Муляр В.І. Політологія : навчальний посібник. 4-е вид, перероб. і доп. Житомир : ЖДТУ, 2014. 335 с.
5. Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 472 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 321.7:316.6(73)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.44>

ВПЛИВ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРАКТИК НА ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У США

Паталаха Валерій,

кандидат філософських наук,

докторант

Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ORCID ID: 0009-0000-7567-2985

Проаналізовано процес формування колективної американської ідентичності у результаті дедалі ширшого впровадження демократичних практик, що супроводжувалося посиленням федерального уряду. Відзначено, що важливу роль відіграла ратифікація Конституції, написаної без участі народу, що стало відправною точкою для формування нової колективної ідентичності громадян Американської держави. Для досягнення цієї мети використовувалися як публікації в газетах, так і різноманітні масові заходи – фестивалі та процесії, розраховані на заохочення громадян до політичної участі. Політичні технології повсякденного життя Америки того часу, такі як дискусії на шпальтах газет та процесії, слугували засобом вираження єдності та інструментом боротьби за підтримку виборців. У результаті постійна політизація патріотичних символів сприяла зміцненню колективної ідентичності. Розглянуто особливості президентства Т. Джефферсона, якому вдалося залучити громадян до участі в управлінні державою, що фактично означало кінець елітистських проєктів державотворення, розроблених федералістами. Народна участь і конкуренція між політичними акторами заклали нову основу легітимності американської політики.

Проаналізовано роль політичних партій як одного з важливих інструментів формування політичної ідентичності в демократичних суспільствах. Доведено, що поява стабільних організацій із широкою членською базою означала ширшу трансформацію соціальних процесів, що створювали і відтворювали американську ідентичність. Відзначено, що однією з інновацій партійного будівництва того часу, що сприяли зміцненню колективної ідентичності, було запровадження процедури праймеріз та багаторівневої системи партійних з'їздів. Такі кроки пропонували більш прямий зв'язок із виборцями та їх більшу участь у партійних справах, аніж це було в «старих» партіях.

Ключові слова: демократія, участь, ідентичність, політична партія, вибори, консолідація.

Patalakha Valerii. The impact of democratic practices on the formation of collective identity in the United States

The article analyses the process of forming a collective American identity as a result of the increasingly widespread introduction of democratic practices, which was accompanied by the strengthening of the federal government. It is noted that an important role was played by the ratification of the Constitution, written without the participation of the people, which became the starting point for the formation of a new collective identity of the citizens of the American state. To achieve this goal, both newspaper articles and various mass events, such as festivals and processions, were used to encourage citizens to participate in politics. Political technologies of everyday life in America at the time, such as newspaper debates and processions, served as a means of expressing unity and as a tool for fighting for voter support. As a result, the constant politicisation of patriotic symbols contributed to the strengthening of collective identity. The author examines the peculiarities of the presidency of T. Jefferson, who managed to involve citizens in the governance of the state, which in fact meant the end of the elitist projects of state-building proposed by the Founding Fathers. Popular participation and competition between political actors laid a new foundation for the legitimacy of American politics.

The role of political parties as one of the important instruments of political identity formation in democratic societies is analysed. It is proved that the emergence of stable organisations with a broad membership base meant a broader transformation of social processes that created and reproduced American identity. It is noted that one of the innovations in party building at that time, which contributed to the strengthening of collective identity, was the introduction of the primaries procedure and a multi-level system of party conventions. Such steps offered a more direct connection with voters and their greater participation in party affairs than was the case in the «old» parties.

Key words: democracy, participation, identity, political party, elections, consolidation.

Вступ. На перших етапах створення Сполучених Штатів Америки мало хто припускав, що новому федеральному уряду вдасться консолідувати націю і сформувати колективну ідентичність, яка витіснить сильно вкорінену лояльність громадян до свого штату. Так, Дж. Медісон у «Записках федераліста» визнавав, що першою і найбільш природною прихильністю громадян є лояльність до влади свого штату. До війни за незалежність тринадцять колишніх колоній Великої Британії у Північній Америці

не являли собою держави навіть у найвужчому розумінні. Ба більше, у випадку США один з основних чинників формування сучасної держави – необхідність організації захисту перед зовнішньою загрозою – не призвів до автоматичного створення сильної спільної ідентичності та функціонального державного устрою. Війна за незалежність від Великої Британії призвела до прийняття слабкого у політичному сенсі першого конституційного документа США – Статей Конфедерації, а не до створення єдиної держави. Навіть коли замість нього було прийнято Конституцію, новостворене державне утворення все одно було слабшим та аморфнішим порівняно з тодішніми державами на Європейському континенті щодо здійснення основних функцій держави. Так, федеральний уряд отримав формальну монополію на здійснення зовнішньої політики, переважно щодо укладення торговельних угод та зносин з іншими державами; контроль над міждержавною торгівлею і грошима; утримання судової системи для розгляду складних справ, які виходили за кордони штатів; утримання армії. Але метою передачі багатьох із цих повноважень на федеральний рівень було зміцнення федеративних органів щодо штатів – суб'єктів федерації, щоб запобігти майбутнім внутрішньоамериканським конфліктам і війнам, а не створення вестфальської сильної держави.

Фактично основні повноваження щодо оподаткування, покарання за правопорушення, регулювання питань власності та законотворчості залишалися на рівні штатів. Таким чином, саме штати були фактично ключовими політичними суб'єктами того часу. Риторика і практика, спрямовані на утвердження єдиного американського націоналізму, протистояли множинним регіональним баченням «нації», які мали на меті збереження місцевої самобутності на кшталт Великої Британії з її численними народами і єдиним державним устроєм [1].

Тому *метою статті* є дослідження ролі демократичних практик у процесі формування колективної ідентичності на ранніх етапах становлення США.

Виклад основного матеріалу. У найбільш загальних рисах процес творення єдиної американської нації пролягав від політичної дії до формування й зміцнення колективної ідентичності [2, с. 292–293]. Процес поглиблення колективної ідентичності та консолідації мешканців різних штатів був пов'язаний із розвитком політичної спроможності держави. Розвиток емоційного відчуття приналежності та лояльності вимагав інновацій у політичних технологіях, які супроводжували формальну концентрацію влади на новоствореному федеральному рівні. Такі процеси послабили регіональну ідентичність, прив'язаність до конкретного штату, водночас сприяючи появі нової, наддержавної колективної ідентичності.

Важливим кроком стало прийняття основного документа США – Конституції 1787 р., що стало не лише критичним моментом у перегляді розподілу основних державних повноважень між штатами та федеральним урядом, а й відправною точкою для формування нової колективної ідентичності громадян Американської держави. Проблема полягала в тому, що ратифікація вимагала забезпечення народної згоди на документ, написаний нерепрезентативною групою представників еліти: економічної, фінансової, військової тощо [3].

Для завоювання прихильності громадськості ці еліти вдалися до активнішої взаємодії з народом, якої вони тривалий час уникали, та почали створювати іконографію для формування засад колективної ідентичності. Для інтелектуалів та освічених верств населення вони публікували колонки на шпальтах газет, що зображували новостворені Сполучені Штати як кульмінацію прогресу у шерензі державних формацій. Проте найбільш значущими частинами цієї кампанії були публічні видовища, такі як процесії та фестивалі, що символічно залучали маси до прийняття Основного закону, хоча вони не брали жодної участі в його написанні [4].

Федералісти, які поширили політичну участь на пересічних громадян, не лише домоглися ратифікації Конституції, а й запровадили новий набір громадських ритуалів, що посилювали відчуття єдності серед учасників. Ратифікація Конституції США зумовила нову хвилю демократичних практик, спрямованих на зміцнення нової колективної ідентичності. Нова влада вкладала значні ресурси у демонстрацію громадської єдності, одночасно посилюючи свої легітимність та популярність [5]. Ці практики набули форми фестивалів та ярмарок – від парадів ремісників і святкування професійних свят до грандіозного туру містами США першого президента, героя війни Дж. Вашингтона, який символічно завойовував кожне місто, яке він проїжджав на шляху до столиці США. Цей процес залучення народу та публічне виконання деяких державних функцій чиновниками став центральним смислотворчим проектом для прихильників федерації, навіть більш значущим, аніж сам текст Конституції. Проте в міру того, як виникали нові розбіжності, еліти та популярні актори використовували інші символічні політичні технології, щоб висунути суперницькі бачення приналежності, легітимності та порядку денного [6].

Новостворені Сполучені Штати не мали можливості впроваджувати єдиний, ортодоксальний підхід до розуміння патріотизму, натомість продукували процеси навішування ярликів, наративів і мапування, які часто слідували низхідній, а не висхідній, логіці. Ці практики – від парадів 4 липня до тостів на банкетах – стали засобом, за допомогою якого «велика кількість людей ... [могли] одночасно практикувати націоналізм і місцеву політику» [5, р. 13]. У результаті формувалося уявлення про те, якою саме буде нова політична спільнота.

Використання низхідного принципу у формуванні нової колективної ідентичності американців було зумовлено еволюцією федерального уряду. Конституція США не лише створила нові управлінські інституції з повноваженнями, делегованими від штатів на федеральний рівень – Конгрес, судову гілку, президентство, – а й водночас намагалася забезпечити домінування в них еліти, щоб убезпечити себе від можливих масових проявів народного незадоволення. Це проявлялося у тому, що саме представницько-законодавчі органи штатів, а не безпосередньо виборці, обирали як членів Сенату, так і делегатів до Колегії виборщиків, що визначала президента. Єдиним прямим каналом участі народу у федеральних справах були дворічні вибори членів Палати представників.

Однак згодом політичні актори вдалися до дедалі ширшого залучення і мобілізації громадян у розв'язанні політичних питань. Ратифікація Конституції вимагала залучення ширших прошарків виборців до створення, розповсюдження та використання національних символів. Конкуруючі еліти в столиці об'єдналися з політичними фракціями по всьому Союзу, тоді як редактори газет, які були радше політичними підприємцями, а не журналістами, та інші політичні актори прагнули використати свою владу для формування бачення того, якою мала бути американська колективна ідентичність.

Організація населення для постійної участі в політичних суперечках і скоординованих виборчих діях змусила батьків-засновників США переглянути свої плани щодо устрою держави, оскільки демократизація поступово обмежувала можливості еліти [7]. Конституція передбачала, що громадськість збиратиметься на позапартійні вибори лише кожні два роки, а потім розходитиметься, залишаючи процес управління державою на розсуд обраних. Проте постійний громадський резонанс означав, що громадська думка і дискусії мали значний вплив на формування політики. Цей процес актуалізував необхідність активізації зусиль щодо посилення американської колективної ідентичності, щоб обґрунтувати таку основу для політичних дій.

Політичні технології повсякденного життя Америки того часу, такі як дискусії на шпальтах газет та процесії, які слугували засобом вираження єдності, тепер стали зброєю у політичних змаганнях. Цей процес не ослабив патріотичні об'єднавчі символи, а навпаки, «невпинна політизація надала націоналістичним ритуалам їхніх найважливіших значень» [5, р. 9]. Політичні технології навішування ярликів та поширення наративів відігравали тут особливу роль. Через формування двох основних політичних груп їхні представники були змушені вдаватися до протиставлення і використовувати символи патріотичної єдності, щоб довести, що їхні опоненти є загрозою національній єдності.

У перших змагальних президентських виборах у 1796 р. кандидати не відігравали майже жодної ролі у своїх кампаніях. Натомість мережі активістів по всьому континенту координували свої дії для мобілізації виборців на підтримку свого кандидата. Фактично вибір зводився до вибору між моделями Франції та Великобританії у формуванні колективної ідентичності: перейти до формування нації рівних за французьким зразком чи відкотитися і продовжувати розвивати британську конституційну спадщину, схильну до елітизму [8, р. 1264]. Цей процес пов'язував отримання державної влади через виборчу конкуренцію та координацію непрямих механізмів контролю над федеральним Союзом, тим самим роблячи політичну участь значущою як у політичному, так і в культурному сенсі. Зусилля цих активістів виявилися настільки успішними в організації як ідеології, так і активізму, що перетворили Колегію виборників на інструмент відображення народної волі, а не на бар'єр від народних пристрастей [9]. У результаті такої боротьби вперше державу очолили представники різних політичних сил: президентом став федераліст Дж. Адамс, а віцепрезидентом – демократ-республіканець Т. Джефферсон.

Кульмінація цієї тенденції наступила тоді, коли Т. Джефферсон, який ледь не переміг на президентських виборах у 1800 р., реформував Колегію виборників для полегшення контролю над нею з боку Демократично-республіканської партії. Саме під час правління Т. Джефферсона (1801–1809) було офіційно закріплено цілу низку національних символів Сполучених Штатів, а його акцент на участі народу в управлінні державою практично поставив крапку на елітистських проєктах державотворення, розроблених федералістами. Народна участь і конкуренція між політичними акторами заклали нову основу легітимності американської політики.

Після адміністрації Т. Джефферсона демократично-республіканське правління започаткувало період фактичної однопартійності, що тривав до 1824 р., оскільки федералісти так і не змогли знайти

конкурентоздатного кандидата для політичної боротьби за лідерство. Відсутність стабільної опозиційної партії означала відсутність умов для розвитку масової виборчої боротьби в масштабах новоствореної держави. Ситуація кардинально змінилася протягом наступних десятиліть, коли нові уявлення про американську ідентичність закріпилися в побудові суперечливої загальноамериканської масової партійної політики. Розвиток американських політичних партій включав символи і практики, які часто не приваблювали виборців, але виходили далеко за межі нав'язаного зверху почуття колективної ідентичності та створювали особливий тип емоційного зв'язку, який і визначає національну ідентичність.

Передача основних повноважень штатів на федеральний рівень, практики демократичної участі та формування ідентичності громадян як американців остаточно сформувалися на початку XIX ст., однак із деякими особливостями. Концепція національного інтересу та американської ідентичності, визначена демократами-республіканцями, серйозно постраждала в 1824 р., коли партія не змогла висунути єдиного кандидата на пост президента, що розпорошило голоси виборців. Оскільки федераліст Дж.К. Адамс отримав більшість голосів виборців, а генерал Е. Джексон здобув більшість, але не абсолютну, голосів виборників, то право визначення переможця було передано Палаті представників, у якій переміг Дж.К. Адамс.

Президентські вибори з двоетапним антидемократичним процесом (на першому етапі голосують громадяни, на другому – виборники) стали тріумфом елітистського підходу батьків-засновників. Однак протягом наступних чотирьох років прихильники Е. Джексона, прагнучи реваншу, створили першу справжню масову американську партію – Демократичну, яка згуртувала своїх прихильників навколо чіткої платформи, кандидата та ідентичності. Її члени вважали, що легітимним може бути лише той кандидат, який отримає підтримку більшості громадян. Обрання Е. Джексона президентом у 1828 р. ознаменувало собою більш експансивну і «демократичну» політику в державі [10].

Нова партія була продуктом, орієнтованим на масову політику. На відміну від федералістів та демократів-республіканців Т. Джефферсона джексонівська партія визнавала внутрішньопартійну дискусію і критикувала своїх суперників як корумповану та антидемократичну еліту. Зусилля щодо створення нових політичних партій стали найбільш вагомим внеском адміністрації Е. Джексона в демократичну практику США та формування колективної ідентичності. Поява Демократичної партії та інших масових партій завершила процес поєднання формальних, елітарних інститутів Конституції з народними, учасницькими практиками, які згодом стали основою для нової міцної американської колективної ідентичності.

Однією з інновацій партійного будівництва 1830-х років, що сприяли зміцненню колективної ідентичності, було запровадження процедури висунення кандидатів прихильниками партії та багаторівневої системи партійних з'їздів (на рівні округу, штату та загальнодержавному), які передбачали безпосередній зв'язок із виборцями та їхню більшу участь у партійних справах, аніж це було у «старих» партіях. Успіх Демократичної партії призвів до того, що навіть опоненти почали копіювати її нововведення через новостворену опозиційну партію «вігів» попри відверто консервативні погляди її членів [11]. Незабаром вони перевершили навіть демократів у мистецтві перетворення масової демократії у федеральній політиці на повсякденну реальність американців. До виборів 1840 р. віги провели першу сучасну загальнонаціональну президентську кампанію, у якій кандидат В.Г. Гаррісон був представлений як працьовитий виходець із народу попри його статки та досвід роботи на високих посадах.

Оскільки політичні партії є одним із важливих інструментів формування політичної ідентичності в демократичних суспільствах, то поява стабільних організацій із широкою членською базою означала ширшу трансформацію соціальних процесів, що створювали і відтворювали американську ідентичність. Поява масових партій означала, що народна участь на федеральному рівні стала безпосереднім і рутинізованим складником США.

Варто відзначити, що основними технологіями формування політичної ідентичності: описом, картографуванням та маркуванням колективної ідентичності володіли політичні партії, які формально не були частиною уряду. Ці народні ініціативи за своїм масштабом значно перевищували нечисленний федеральний уряд, який на той час складався лише з кількох сотень чиновників і кількох тисяч клерків. Замість концентрування на формально-юридичних ситуаціях управління було розподілене між народними та елітними організаціями, а також між приватними, державними та федеральними установами, наповнюючи Американський Союз сенсом і забезпечуючи резервуари народної колективної ідентичності, з яких Союз міг черпати сили для свого розвитку і координувати діяльність своїх агентів.

Політичні партії використовували різні інструменти для збереження і посилення конкуренції у боротьбі за владу через демократичну участь. Популярні газети, такі як «National Whig», стали частиною стратегічної комунікації політичних партій. Ці періодичні видання, субсидовані урядовою

поштовою службою і фінансовані багатими меценатами або за рахунок розміщення юридичних оголошень, оплачуваних державними установами, просували американську ідентичність. Дедалі частіше навіть офіційні урядові заходи, такі як петиції громадян до Конгресу, ставали більш важливими для виявлення акторів, яких можна було б залучити до політичних мереж, аніж для їхніх прямих політичних наслідків [12].

Висновки. На перших етапах свого формування США нагадували радше конфедерацію через значні повноваження, що зберігали за собою штати, жителі яких мали сильну регіональну ідентичність. Однак ратифікація Конституції передбачала ширше залучення громадян до участі в політиці на федеральному рівні, що сприяло поступовому формуванню колективної американської ідентичності. Цей процес відбувався через повсякденну соціальну взаємодію пересічних громадян, укорінену в практиках демократичного змагання, як віч-на-віч (на фестивалях, у процесіях), так і в уяві (газетні публікації про спільний досвід, цінності, культуру); і ці ідентичності ставали одночасно індивідуальними («я – американець») і колективними («американець робить/думає/вірить у Х»). Особливу роль у цьому процесі відіграли політичні партії, що заохочували громадян до політичної активності шляхом проведення праймеріз і партійних з'їздів на всіх рівнях держави. У результаті поява стабільних організацій із широкою членською базою позначила прискорення соціальних трансформацій, що створювали і відтворювали американську ідентичність. Поява масових партій засвідчила, що народна участь на федеральному рівні стала безпосереднім і рутинізованим складником США.

Виходячи із цього американського досвіду, можна стверджувати, що консолідація української нації передбачає створення умов для максимально широкої участі всіх громадян та політичних акторів навіть із суперечливим баченням майбутнього держави, активної участі у різноманітних демократичних практиках, що формують колективну політичну ідентичність.

Література:

1. Park B.E. *American Nationalisms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
2. Trautsch J.M. The Origins and Nature of American Nationalism. *National Identities*. 2016. Vol. 18. № 3. P. 289–312.
3. Maier P. *Ratification: The People Debate the Constitution, 1787–1788*. N.Y.: Simon and Schuster, 2010.
4. Cornell S. Aristocracy Assailed: The Ideology of Backcountry Anti-Federalism. *The Journal of American History*. 1990. Vol. 76. P. 1148–1172.
5. Waldstreicher D. *In the Midst of Perpetual Fetes: The Making of American Nationalism, 1776–1820*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1997.
6. Aldrich J.H. *Why Parties? A Second Look*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.
7. Freeman J.B. *Affairs of Honor: National Politics in the New Republic*. New Haven: Yale University Press, 2002.
8. Robertson A.W. «Look on This Picture... And on This!» Nationalism, Localism, and Partisan Images of Otherness in the United States, 1787–1820. *The American Historical Review*. 2001. Vol. 106. № 4, pp. 1263–1280.
9. Pasley J.L. *The First Presidential Contest: 1796 and the Founding of American Democracy*. Kansas: University Press of Kansas, 2016.
10. Wilentz S. *The Rise of American Democracy: Jefferson to Lincoln*. N.Y.: (WW Norton & Company, 2006.
11. Holt M.F. *The Rise and Fall of the American Whig Party: Jacksonian Politics and the Onset of the Civil War*. New York, NY: Oxford University Press, 1999.
12. Carpenter D. Schneer B. Party Formation through Petitions: The Whigs and the J Bank War of 1832–1834. *Studies in American Political Development*. 2015. Vol. 29. № 2. P. 213–234.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

UDC 327

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.45>

THE MUSLIM DIASPORA IN CONTEMPORARY NORWAY: HISTORY, CHALLENGES AND DANGERS

Petriaiev Oleksii,

Post-graduate student

National Institute of Strategic Studies

ORCID ID: 0000-0001-6561-2647

The article examines the problem of increasing influence of Muslim migrants in the Kingdom of Norway. Particular attention is paid to the issue of social policy of the country in relation to Muslims, as well as the issue of Islamic fundamentalism and terrorism, which pose a threat to the national security of the country. Anti-Muslim views began to develop very strongly in Norwegian society after 2010, and especially after the migration crisis in the European Union in 2015–2016. Part of the population of Norway believes that there is a slow takeover of their country by Muslim migrants, who are gradually and systematically building a parallel society. Various statistical studies conducted in Norway over the past few years show the increasing dynamics of the development of Islamophobia among the indigenous population of Norway. Muslim migrants began to arrive in the country during the economic growth in the sixties as workers. In the second half of the seventies, some workers from Muslim countries such as Pakistan, Turkey and Morocco began to move their families and received citizenship. Later, during the conflicts in the Middle East, Africa and the former Yugoslav republics, war refugees began to move to Norway. The country attracted them with its high standard of living and developed social system. Gradually, a problem with their integration arose. Today, many migrants have a poor knowledge of Norwegian and do not have a higher education, which most often becomes the reason for the inability to find a job with good pay. They are forced to live in poor areas and engage in small-scale entrepreneurship. Also, young Muslims cannot integrate and experience a sense of renunciation, which is used by various Islamic extremist organizations such as the Islamic State, pushing them to commit terrorist attacks in Norwegian cities. At the same time, a feeling of hatred and Islamophobia is growing in Norwegian society, which is expressed in open discrimination on religious, cultural, linguistic and ethnic grounds, and also contributes to the increase in the influence of right-wing Norwegian political parties that build their strategy on populist slogans.

Key words: Norway, Islam, Islamophobia, terrorism, migration.

Петряєв Олексій. Діаспора мусульман у сучасній Норвегії: історія, виклики та небезпеки

У статті розглядається проблема посилення впливу мусульман мігрантів у Королівстві Норвегія. Особливу увагу приділено питанню соціальної політики країни щодо мусульман, а також питанню ісламського фундаменталізму та тероризму, які становлять загрозу для національної безпеки країни. Антимусульманські погляди стали дуже розвиватися в норвезькому суспільстві після 2010 р., особливо після міграційної кризи в Європейському Союзі в 2015–2016 рр. Частина населення Норвегії вірить, що відбувається повільне захоплення їхньої країни мігрантами-мусульманами, які поступово та планомірно будують паралельне суспільство. Різні статистичні дослідження, проведені в Норвегії за останні кілька років, показують зростаючу динаміку розвитку ісламофобії серед корінного населення Норвегії. Мусульмани-мігранти стали прибувати до країни під час економічного зростання у шістдесятих роках як робітники. У другій половині сімдесятих років частина робітників із мусульманських країн, таких як Пакистан, Туреччина та Марокко, стали перевозити свої сім'ї та отримували громадянство. Далі під час конфліктів на Близькому Сході, Африці та в колишніх республіках Югославії біженці від війни почали переїжджати до Норвегії. Країна приваблювала їх високим рівнем життя, а також розвинутою соціальною системою. Поступово виникла проблема з їх інтеграцією. Сьогодні багато мігрантів слабо знають норвезьку мову, не мають вищої освіти, що найчастіше стає причиною неможливості знайти роботу з хорошою оплатою праці. Вони змушені жити у неблагонадійних районах та займатися дрібною підприємницькою діяльністю. Також молоді мусульмани не можуть інтегруватися і відчують почуття зреченості, чим користуються різні ісламські екстремістські організації, такі як Ісламська Держава, підштовхуючи їх до здійснення терористичних атак у містах Норвегії. Водночас у норвезькому суспільстві зростає почуття ненависті, ісламофобії, яке виражається у відкритій дискримінації за релігійною, культурною, мовною та етнічною ознаками, а також сприяє збільшенню впливу правих норвезьких політичних партій, котрі будують свою стратегію на populistських гаслах.

Ключові слова: Норвегія, іслам, ісламофобія, тероризм, міграція.

Introduction. Since September 11, 2001, the social structure and security in Norway has gradually changed. In 2015–2016, many refugees from the Middle East arrived in the country. This factor played an important role in changing the social, economic and political structure of Norway. Muslim migrants have created pressure

on the country's social system. The weak integration of Muslim migrants and their social vulnerability makes them victims of Islamic fundamentalist propaganda, pushing them to aggressive actions against the state. As a reaction to this, Norwegian right-wing political movements have intensified their policies, which often also leads to aggressive actions against Muslim migrants, expressed in hate speech, discrimination, as well as attacks and even murders.

The purpose and objectives of the study: to study the problem of national security in Norway and the threat posed by Islamic fundamentalism.

Recent literature review. The topic of the Islamic factor in Norway has been studied by such scholars as Katrine Fangen, Cora Alexa Doving, Maria Gabrielsen Jumbert, Kristin Bergtora Sandvik, Mathias Hatleskog Tjonn, Junaid Khan, Vibeke Moe Bjornbekk, Gilang Mahadika, Oddbjorn Leirvik, Jorgen S. Jacobsen and others.

Research methods: Research was conducted using number of scientific approaches such as comparative, historical, comparative and critical methods.

The main research material. As in many European countries, Muslim migration to Norway began in the 1960s. The first waves of Muslims were represented by cheap labor needed for the rapidly growing economy of the country, after which they were replaced by the arrival of their relatives and family reunification, and later by refugees from wars in the countries of the Middle East, Africa and Central Asia.

Until 1975, the bulk of migrants were from Turkey, Pakistan and Morocco who came to the country to work. In 1975, the Norwegian government introduced restrictions on the employment of citizens of other countries, except for workers from neighboring Scandinavian countries. There were two ways to migrate to Norway, family unification, or as refugees. Although Norway is not a member of the European Union, the country has signed the Schengen agreement and the agreement on labor migration [1, p. 4–5].

In 1980, Norway first counted the number of Muslims living in the country. They numbered 1,006. Although the exact figures could be much higher. In the nineties, the number of Muslims grew rapidly. In 2005, there were 120,000 official Muslims. By 2009, the number had risen to 163,000 [2].

In 2015, when the migration crisis began in the countries of the European Union. The number of asylum seekers, especially refugees from Afghanistan and Syria, was 31,145. After that, the number of migrants began to fall. In the first quarter of 2016, 942 asylum seekers were registered in Norway. For the whole of 2016, 3,460 people arrived in Norway. This was due to the general tightening of migration rules in the countries of the European Union [3].

According to statistics, in 2025 it will be 197,390 people. This is 3.4% of the total population of Norway [4].

The majority of Muslims living in the country live in large cities such as Oslo, Bergen, Trondheim and Stavanger. Migrants try not to settle in rural areas. This is due to the way of life, which implies close interaction of the Muslim community to solve various social problems. The Muslim community is not homogeneous in the countries from which migrants came, as well as in the direction of Islam. Two groups of Muslims can also be distinguished: those who came to work and those who came as refugees. The first group includes immigrants from Pakistan 39,000, Turkey 20,500 and Morocco 11,400. The second group includes refugees and those who asked for asylum in Norway. These include Somalis 33,800, Iraqis 30,600, Iranians 21,300, Bosnians 17,900, Kosovo Albanians 15,200, Afghans 14,600 [5, p. 459–460].

Muslims in Norway form their own diasporas and live separately from the indigenous population of the country, forming a separate society. Children of Muslim migrants attend Norwegian comprehensive schools. They also have the choice of attending Arabic language and Quran classes at mosques. There are also Islamic online schools offering education via the Internet. One such school is the Iqra Quran School. This is a daytime Islamic school that conducts lessons via the Zoom application. Lessons are held in Norwegian or Urdu. The school's educational program includes the study of Arabic, the history of Islam, Islamic philosophy, readings of the Quran, and the basics of Islam [6].

Also on weekends, various mosques offer lessons for Muslim children. For example, in the city of Stavanger, there is a mosque called Sandnes, which offers classes in Arabic, the Koran and the basics of Islam. Classes are taught for girls on Saturdays and for boys on Sundays. The children are aged from 6 to 16. The school aims to educate young Muslims. The school proclaims its goal to educate young Muslims so that they can understand Islam and lead an Islamic way of life.

Muslims face various problems in Norway when it comes to housing. Owning a home is one of the key factors for successful integration into Norwegian society. According to Statistics Norway, an organization that researches statistics in the country, only 60.4% of migrants live in their own homes. This is also due to the Islamic approach to obtaining loans for housing. In the Islamic banking system, it is forbidden to receive

money at interest. The bank must buy the property itself, after which it must resell it to the client with added value. These processes do not allow many Muslims to buy housing in Norway. Statistics also show that migrants from Asia and Africa live in overcrowded housing. The most overcrowded housing is found among migrants from Pakistan. The best housing situation is among Bosnians. The housing situation is primarily affected by low socio-economic status, as well as a cultural element. Simply put, poverty is the main obstacle to acquiring good housing. For example, 55.7% of Bosnians own their own home, among Turkish migrants 35.3% own their own home. The lowest rates are among Somalis 11.4% and Syrians 6% [8, p. 355–400].

Muslim migrants find it difficult to find work in the country. This is due to their poor knowledge of the Norwegian language and low level of education. There is also a problem of unspoken discrimination against Muslims by the indigenous population of the country in order to create problems with finding work. Thus, Muslim migrants are forced to engage in small-scale entrepreneurial activity, expressed in small street business, workshops, hairdressers, etc. Quite often, the entire family and relatives work together, forming a family business [9].

In Norway, the Islamic infrastructure includes 126 facilities, consisting of prayer rooms, apartments, closed factories and other buildings. 40 of the facilities are concentrated in Oslo, the others are located in other cities. In the capital of Norway there are four mosques that were built with the assistance of the Pakistani diaspora in Norway [10, p. 490].

The political interests of Muslims in Norway are represented through the public organization Islamic Council of Norway. The organization was founded in 1993 with the aim of representing the interests of the Muslim population of the country. The organization includes a network of mosques, charities, and Muslim student associations. The organization includes 70,000 people who live all over Norway. The organization's website states that its main goal is to ensure that Muslims can live in Norwegian society in accordance with Islamic teachings and to contribute to the formation of a Norwegian-Muslim identity [11].

Muslim migrants share the ideas of multiculturalism and vote for left-wing political parties in the country. The reason is that left-wing political parties adhere to a liberal ideology. Muslim migrants are interested in liberal parties because they promise to provide more extensive rights for migrants. In 2012, for the first time in Norway, a Muslim woman from a family of Pakistani migrants, Hadiya Tayik, became the Minister of Culture. She held this position for one year. After that, between 2021–2022, she was the Minister of Labor and Social Affairs of Norway [12].

Islamic terrorism has become a real threat to Norway's national security. In recent years, jihadism has become a problem for the Kingdom of Norway. While Islamic fundamentalism was previously a problem for countries with a colonial past, such as Great Britain, France or Belgium, today the threat of jihadism can be found in all countries of the European Union. Norway is no exception. Over the past thirty years, several terrorist attacks have occurred in Norway, which were attributed to Islamic extremist organizations.

As in many countries in the Western world, Islamic terrorism began to manifest itself after the terrorist attacks in the United States on September 11, 2001. In July 2006, Arfan Bhatti, one of the key leaders of the Islamist organization Ummah of the Prophet, opened fire in a synagogue in Oslo, planned to blow up the US and Israeli embassies, and at the same time he shot up the house of Norwegian journalist Nina Johnsrud. Arfan Bhatti's plans included building an Islamic society in Norway and establishing Sharia law [13].

In 2009, Norwegian police arrested 25 Islamists who were planning a terrorist attack in Oslo [14].

In 2010, Kurdish Islamist and jihadist Faraj Ahmad Najmuddin threatened to assassinate Norwegian Prime Minister Erna Solberg. He was charged with terrorism [15].

In 2014, Norwegian intelligence prevented a terrorist attack planned by the Islamic State. The attack was planned for July 24, the Islamic holiday of Eid al-Fitr, but thanks to coordinated actions by the Norwegian secret service and the police, the tragedy was prevented [16].

In 2017, an attempted terrorist attack planned by a 17-year-old man who sympathized with the Islamic State was foiled [17].

In 2021, Norwegian police thwarted another attempted terrorist attack planned in Oslo by a 16-year-old Syrian teenager who considered himself a jihadist and sympathized with the Islamic State [18].

In 2022, an Iranian man opened fire at an event held by LGBTQ activists in Oslo, organized by the Norwegian Organization for Sexual and Gender Diversity. Two people were killed and 21 others were injured. The terrorist, Zaniar Matapour, was a supporter of the Islamic State [19].

Terrorist attacks in Norway do not occur as often as in other countries of the European Union. Also, thanks to the effective work of the country's special services and police, they are prevented. Also, most potential terrorists are supporters of the Islamic State, who are not active members of this organization, but act under the influence of propaganda.

The Norwegian Armed Forces, as part of the Western coalition, have taken part in various conflicts in Muslim countries. It is important to note that from the point of view of political logic, the country has shown solidarity with the general policy of Western countries in the Muslim region, and has also sought to preventively reduce future threats to its national security. At the same time, such a political approach has had negative consequences, not only for Norway, but also for all Western countries, North America and the countries of the European Union. From the point of view of Islamic fundamentalism, Norway has conducted wars of conquest in the countries of the Muslim region, and the response of supporters of Islamic fundamentalism, terrorism, is a justified response as a continuation of the war against the countries of the Western world.

Following the September 11, 2001, attacks, NATO coalition forces began military operations in Afghanistan to overthrow the Taliban regime, destroy the terrorist base, and build a democratic society in the country. Norwegian troops arrived in Afghanistan in December 2001. Norwegian special forces participated in special operations as part of the military operation «Enduring Freedom». Norwegian sappers were also tasked with clearing mines at the airports of Kabalu and Kandahar. Norwegian troops left Afghanistan during the general withdrawal of NATO troops from the country in the summer of 2021. During the twenty years of the presence of the armed forces of Norway in Afghanistan, ten people were killed [20].

In 2011, during the Libyan civil war, the Norwegian Air Force took part in the bombing of Colonel Gaddafi's forces between March 24 and August 1. In total, the Norwegian Air Force dropped 588 bombs. The military intervention by Norway and seven other countries helped rebel forces toppling the Gaddafi regime, but at the same time plunged the country into permanent chaos of civil war, which created permanent security problems for the European continent due to its close geographical location [21].

In August 2014, the Norwegian government passed a royal resolution on the participation of the Norwegian Armed Forces in the international coalition in the fight against the Islamic State. In March, the government gave permission for the deployment of armed forces to Iraq to train Kurdish armed groups and Iraqi security forces to improve their combat readiness to counter the armed groups of the Islamic State [22].

The Norwegian military contingent in Iraq numbered 70 people, and a small group in Jordan. The Norwegian government also provided financial and humanitarian aid to Syria. Norway's task was to assist the anti-terrorist coalition in the fight against the Islamic State, which posed a threat to national security for all countries of the European Union [23].

Due to factors such as Muslim migration and Islamic fundamentalism, feelings of xenophobia and Islamophobia have developed in Norwegian society. Islamophobia is expressed in such manifestations as negative attitudes towards religion and culture, discrimination at work, and is also expressed through the use of violence.

Islamophobia began to emerge in Norway in the seventies with the large migration of Muslims. At that time, right-wing populist parties in Norway began to use the factor of the growing number of Muslim migrants for their political purposes. Norwegian populists use five narratives to discriminate against the country's Muslims and create a negative attitude towards them on the part of the indigenous population of Norway. First, migrants can appropriate limited resources, such as jobs and housing. Second, migrants create pressure on the social system, in particular due to the high level of unemployment, thereby allocating resources for their maintenance that could be used for other needs. Third, this is a factor of increasing crime and social instability. Fourth, these are foreign cultural customs that may in the future displace the cultural norms of the indigenous population. Fifth, this is a threat to liberal values [24, p. 1–14].

A survey of the Norwegian population conducted in 2024 showed that 31% of citizens have a negative attitude towards Muslims. People believe that Muslims want to take over Norway and all of Europe. Half of the citizens believe that Muslim values are incompatible with their life and cultural principles and seem alien to them. Also, almost a third of citizens said that they distance themselves from Muslim migrants and try not to contact them [25].

There are several racist, nationalist, neo-Nazi and anti-Islamic organizations operating in Norway. These include Vigrid, Pegida, Stop Islamization of Norway. These organizations aim to combat Islamization of Norway and protect Norwegian religious, social and cultural values.

Norway's most famous attacks were also carried out by people motivated by anti-Islamic motives. The danger of the country's Islamization prompted Anders Behring Breivik to commit an attack that took the lives of 77 people. Also in 2019, Philip Manshaus shot Muslims in the Al-Nur Mosque in the suburbs of Oslo [26, p. 278–280].

One of the solutions to the problems that have arisen with Muslim migrants in Norway is their integration into society, which can prevent various social problems in advance. The main goal of integration is to help

migrants participate in society, learn Norwegian, and also to help them obtain education, skills and qualifications that will enable the migrant to get a job, which will help improve integration.

The Norwegian government believes that successful integration depends on the level of education. Various integration programs are offered by both government agencies, such as the Department of Integration, and non-governmental public organizations. Firstly, it is critically important that the migrant learns the Norwegian language, as well as learns more about the country's history, culture and values. Then the migrant must receive a vocational education, which will help him find a job, which should improve his social status. It is also very important to protect migrants from negative extremist information, such as Islamic fundamentalism, which can be used to push migrants to illegal activities [27].

Conclusion. The study showed that the number of problems associated with the increase in the Muslim population of Norway, Islamic fundamentalism and terrorism have acquired a dangerous character over the past decade, which threatens the national security of the country. It should be noted that the policy of integrating Muslim migrants shows positive results, but at the same time, issues such as housing and work remain not fully resolved. Also, the Norwegian authorities do not pay enough attention to working with Muslim youth, who may be susceptible to the influence of Islamic fundamentalism. In connection with the development of Islamophobia, terrorism from the indigenous population has begun to develop in the country, which also negatively affects the democratic foundations of Norwegian society. Attacks on Muslims by Norwegian right-wing extremists contribute to the development of mutual hatred, and also destabilize society from within.

Bibliography:

1. Eriksen T.H. Immigration and national identity in Norway. University of Oslo. Transatlantic Council of Migration. 2013. P. 18. URL: <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Norwaycasestudy.pdf> (date of application: 25.07.2025).
2. Islam in Norway. Tazkiyah. 2024. URL: <https://kharchoufa.com/en/islam-in-norway/> (date of application: 25.07.2025).
3. Garvik O. Asylsituasjonen i Norge fra 2015. Store Norske Leksikon. 2019. URL: https://snl.no/asylsituasjonen_i_Norge_fra_2015 (date of application: 30.07.2025).
4. Religious communities and life stance communities. Statistisk sentralbyrå. 2025. URL: <https://www.ssb.no/en/kultur-og-fritid/religion-og-livssyn/statistikk/trus-og-livssynssamfunn-utanfor-den-norske-kyrkja> (date of application: 30.07.2025).
5. Lervik O. Yearbook of Muslims in Europe, Volume 5. 2013. P. 681.
6. IQRA' International Educational Foundation. URL: <https://www.iqra.org/pages/about-us-iqra> (date of application: 31.07.2025).
7. Moske Sandes. URL: <https://mfsandnes.no/en/education/#:~:text=Information%20about%20the%20teaching%20at,group%205:%208>. (date of application: 31.07.2025).
8. Qureshi M.A. Inclusive or Elusive Housing? Homeownership among Muslims in Norway. Journal of Muslims in Europe. Vol. 9. Issue 3. 2020. P. 422.
9. Tobin S. Breaking barriers: How Muslim immigrant entrepreneurs in Norway navigate financial exclusion. Michelsen Institute. 2025. URL: <https://www.cmi.no/publications/9493-breaking-barriers-how-muslim-immigrant-entrepreneurs-in-norway-navigate-financial-exclusion#:~:text=Norway%20has%20a%20strong%20entrepreneurial,term%20business%20sustainability%20and%20growth>. (date of application: 01.08.2025).
10. Jacobsen C., Leivek O. Norway. Yearbook of Muslims in Europe. Vol. 5. Brill. 2013. P. 705.
11. Islamsk Rad Norge. URL: <https://irn.no/om-oss/hvem-vi-er/> (date of application: 02.08.2025).
12. Ertekin M. Norway and Islam. Insamer. 2015. URL: https://en.insamer.com/norway-and-islam_1057.html (date of application: 02.08.2025).
13. Arfan Bhatti. Counter Terrorism Project. URL: <https://www.counterextremism.com/extremists/arfan-bhatti> (date of application: 04.08.2025).
14. PST aksjonerte mot 25 islamister etter terrorsamtaler i Oslo. Dagbladet. 2009. URL: <https://www.dagbladet.no/nyheter/pst-aksjonerte-mot-25-islamister-etter-terrorsamtaler-i-oslo/65215212> (date of application: 04.08.2025).
15. Matre J., Skarvoy L., Olsen O. PST vil ha Krekar tiltalt for terrortrusler. VG. 2011. URL: <https://www.vg.no/nyheter/i/n8Mko/pst-vil-ha-krekar-tiltalt-for-terrortrusler> (date of application: 04.08.2025).
16. Gustavsen O. Authorities warned of terror attack against Norway «within few days». VG. 2014. URL: <https://www.vg.no/nyheter/i/q0e91/authorities-warned-of-terror-attack-against-norway-within-few-days> (date of application: 04.08.2025).
17. Carlsen H. PST: Sannsynlig med terrorangrep i Norge de neste to manedene. NRK. 2017. URL: <https://www.nrk.no/norge/pst-sannsynlig-med-terrorangrep-i-norge-de-neste-to-manedene-1.13468445> (date of application: 04.08.2025).
18. Aasen E., Solberg T. 16-aring pagrepet for terrorforberedelser. Nettavisen Nyheter. 2021. URL: <https://www.nettavisen.no/nyheter/16-aring-pagrepet-for-terrorforberedelser/s/12-95-3424084566> (date of application: 04.08.2025).
19. Oslo shooting: Norway attack being treated as Islamist terrorism, police say. BBC. 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-61933817> (date of application: 04.08.2025).
20. Afghanistan. Forsvaret. 2021. URL: <https://www.forsvaret.no/en/exercises-and-operations/international-operations/afghanistan#:~:text=The%20first%20Norwegian%20forces%20arrived,killed%20while%20serving%20in%20Afghanistan>. (date of application: 05.08.2025).

21. Harpviken K.B. The Norwegian Libya Commission: An Important Report, But We're Still Missing Answers. PRIO. 2018. URL: <https://www.prio.org/comments/35#:~:text=Background:%20The%20Libya%20Report,Libya%20has%20been%20unstable%20since>. (date of application: 05.08.2025).
22. Iraq, Kuwait and Qatar. Forsvaret. 2024. URL: <https://www.forsvaret.no/en/exercises-and-operations/international-operations/iraq-kuwait-qatar> (date of application: 05.08.2025).
23. Norway. Global Coalition. URL: <https://theglobalcoalition.org/en/partner/norway/#:~:text=Norway%20has%20participated%20in%20the,it%20was%20established%2C%20in%202014.&text=Norway%20participates%20actively%20in%20the,small%20group%20and%20the%20PMC>. (date of application: 05.08.2025).
24. Mjelde H. The Six Roles of the Anti-Immigration Parties in Scandinavian Immigration Press Debate 1970–2016. Nordic Journal of Migration. Vol. 10. Issue 3. 2020. P. 117.
25. Moe V. Attitude Survey 2024. HL-Senteret. 2024. URL: <https://www.hlsenteret.no/english/research/jewish-history-and-antisemitism/population-survey/2024/> (date of application: 06.08.2025).
26. Fangen K. Variations within the Norwegian far right: from neo-Nazism to anti-Islamism. Journal of Political Ideologies. Vol. 26. Issue. 3. 2021. P. 379.
27. Bugge E., Goodman S.W., Nordanger M. How introduction programs help and hinder refugee integration: evidence from Norway. Journal of ethnic and migration studies. 2025. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2025.2536702?src=> (date of application: 07.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 330.342:321

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.46>

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ЕКОНОМІЧНА СТІЙКІСТЬ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Пустовар Владислав,

здобувач наукового ступеня доктора політичних наук

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID ID: 0009-0001-9790-0210

У статті здійснено комплексне дослідження взаємозв'язку між політичною стабільністю та економічною безпекою держави. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння політичних систем і визначено, як ефективність їх функціонування впливає на економічний розвиток та стійкість національної економіки. Автор застосував інституційний і системний підходи, що дало змогу виявити ключові механізми взаємодії політичних та економічних інститутів у сучасних умовах.

Дослідження ґрунтується на класичних концепціях Г. Алмонда, С. Верби, К. Дойча, Д. Істона та Т. Парсонса, а також на сучасних наукових напрацюваннях у сфері політології та економічної безпеки. У статті здійснено багатовимірний аналіз політичної системи з урахуванням структурних, функціональних, культурних та комунікаційних чинників. Це дало змогу окреслити детальну картину того, як інституційна архітектура та якість державного управління впливають на економічну стабільність і здатність держави протистояти внутрішнім та зовнішнім викликам.

Проаналізовано роль політичних партій і громадських організацій як інструментів посередництва між державою та суспільством. Показано, як ці інституції впливають на формування державної політики, забезпечують прозорість управлінських рішень і сприяють розвитку демократичних процесів, підвищуючи інституційну стійкість політичної системи.

Окрему увагу приділено аналізу міжнародного досвіду. На прикладі Німеччини та Швейцарії продемонстровано, як політична стабільність здатна створювати передумови для сталого економічного зростання, залучення інвестицій та підвищення рівня життя населення. На противагу цим моделям досліджено ситуацію у Венесуелі, де політичні кризи, корупція та неефективність управління призвели до руйнівних економічних наслідків.

Результати дослідження підтверджують, що ефективність політичної системи є критичним чинником економічної безпеки держави. Виявлено, що стабільне управління, прозорість рішень та узгодженість дій політичних інститутів формують умови для економічної стійкості, інвестиційної привабливості та соціального добробуту. Зроблено висновок, що розвиток інституційної спроможності політичної системи безпосередньо впливає на здатність держави адаптуватися до глобальних викликів і підтримувати баланс між внутрішніми та зовнішніми інтересами.

Ключові слова: економічна безпека, політична система, інституційна спроможність, державне управління, політичні партії, громадські організації, інституційний підхід.

Pustovar Vladyslav. Political system and economic resilience: interconnection and contemporary challenges

The article presents a comprehensive study of the relationship between political stability and the economic security of the state. It analyzes theoretical approaches to understanding political systems and identifies how the effectiveness of their functioning influences economic development and the resilience of the national economy. The author applies institutional and systemic approaches, which make it possible to reveal the key mechanisms of interaction between political and economic institutions under modern conditions.

The study is based on the classical concepts of G. Almond, S. Verba, K. Deutsch, D. Easton, and T. Parsons, as well as on modern scientific developments in the field of political science and economic security. The article carries out a multidimensional analysis of the political system, taking into account structural, functional, cultural, and communication factors. This provides a detailed understanding of how institutional architecture and the quality of public administration affect economic stability and the ability of the state to withstand internal and external challenges.

The role of political parties and civil society organizations as mediators between the state and society is analyzed. The article demonstrates how these institutions influence the formation of public policy, ensure the transparency of managerial decisions, and contribute to the development of democratic processes, thus enhancing the institutional resilience of the political system.

Special attention is paid to the analysis of international experience. Using Germany and Switzerland as examples, the study illustrates how political stability can create prerequisites for sustainable economic growth, attract investment, and improve the population's standard of living. Conversely, the situation in Venezuela is analyzed, where political crises, corruption, and ineffective governance have led to devastating economic consequences.

The results of the research confirm that the effectiveness of the political system is a critical factor in the economic security of the state. It is revealed that stable governance, decision-making transparency, and coordination of political institutions create favorable conditions for economic resilience, investment attractiveness, and social well-being. The study concludes that the development of the institutional capacity of the political system directly affects the state's ability to adapt to global challenges and maintain a balance between internal and external interests.

Key words: economic security, political system, institutional capacity, public administration, political parties, civil society organizations, institutional approach.

Постановка проблеми. Сучасні умови глобальної нестабільності, динамічних економічних змін та посилення внутрішніх і зовнішніх викликів актуалізують проблему забезпечення економічної безпеки держави. Політична система, будучи базовим елементом державного управління, визначає якість прийняття рішень, стабільність інституцій та ефективність реагування на кризові ситуації.

Водночас у світовій практиці накопичено значний досвід успішного поєднання політичної стабільності з економічним розвитком, що демонструє необхідність комплексного дослідження цього взаємозв'язку. Постає потреба в аналізі того, як інституційна спроможність політичної системи, її здатність до адаптації й ефективного управління впливають на формування економічної безпеки, а також у визначенні стратегічних орієнтирів для зміцнення державних інститутів у контексті глобальних викликів і внутрішніх трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Економічна безпека – це такий стан національної економіки, за якого вона зберігає стабільність і витривалість перед внутрішніми та зовнішніми викликами, а також здатність швидко реагувати на потенційні загрози. Вона охоплює злагоджену роботу економічних інститутів, створення умов для гідного рівня життя громадян, підтримання конкурентних позицій на глобальних ринках і можливість оперативного відновлення після кризових періодів.

Політична система відіграє ключову роль у забезпеченні економічної безпеки, оскільки саме вона визначає правила гри в економічній сфері. Стабільна та ефективна політична система створює сприятливі умови для розвитку економіки, захищає права власності, забезпечує прозорість ринкових відносин і стабільність державної політики. Водночас політичні кризи, корупція, недосконалість правозастосування та низька ефективність державних інститутів можуть значно послабити економічну безпеку, сприяючи нестабільності та зниженню довіри до держави як гаранта економічних процесів [1].

Поняття політичної системи охоплює усі політичні процеси та інституції, що існують у суспільстві, які взаємодіють між собою для досягнення певних цілей, таких як підтримка порядку, забезпечення безпеки, реалізація інтересів громадян та управління державними ресурсами. Вона є основою для функціонування держави і забезпечує стабільність та ефективність управління.

Г. Алмонд розглядав політичну систему як сукупність взаємодій, що виконують функції інтеграції та адаптації через застосування або загрозу застосування легітимного фізичного примусу. Він виділяв функції «входу» (політична соціалізація, артикуляція та агрегування інтересів, політична комунікація) та «виходу» (розроблення, застосування та контроль за дотриманням норм) політичної системи. Цей підхід підкреслює важливість структурних елементів та їх взаємодії у забезпеченні стабільності та розвитку суспільства [2].

С. Верба спільно з Г. Алмондом досліджував політичні культури та їхній вплив на функціонування демократій. У праці *The Civic Culture* вони визначили три типи політичних культур: парохіальну, підданську та учасницьку. Вони стверджували, що змішана політична культура, яка поєднує елементи всіх трьох типів, є найсприятливішою для стабільної демократії [3].

К. Дойч запропонував кібернетичний підхід до аналізу політичних систем, розглядаючи їх як системи комунікації та управління інформацією. Він підкреслював, що здатність політичної системи до адаптації та реагування на зміни залежить від ефективності обробки і передачі інформації між її елементами. Кожен із цих підходів надає унікальну перспективу для розуміння політичних систем, підкреслюючи різні аспекти їх функціонування та взаємодії із суспільством [4].

Д. Істон розробив системний підхід до аналізу політичних систем, розглядаючи їх як відкриті системи, що взаємодіють із зовнішнім середовищем. Він визначав політичну систему як сукупність взаємодій, через які авторитетні рішення та дії приймаються та впроваджуються у суспільстві.

Т. Парсонс запропонував структурно-функціональний підхід до аналізу соціальних систем, включаючи політичні. Він розглядав політичну систему як підсистему суспільства, яка виконує функцію досягнення колективних цілей та підтримки соціального порядку. Парсонс виділив чотири основні функції, необхідні для виживання будь-якої соціальної системи: адаптація, досягнення цілей, інтеграція та підтримка зразків (латентність). Політична система, на думку Парсонса, відповідає за функцію досягнення цілей, забезпечуючи мобілізацію ресурсів та координацію дій для реалізації колективних завдань [5].

У сучасних умовах зростає значення багатовимірного підходу до дослідження політичних систем, який синтезує структурний, функціональний, культурний і комунікаційний аналіз. Такий підхід дає змогу комплексно оцінювати взаємодію інституційної архітектури, управлінських механізмів, суспільних цінностей і інформаційних потоків. Це, своєю чергою, дає змогу глибше зрозуміти, як політичні системи реагують на виклики, зберігають стабільність і трансформуються під впливом змін внутрішнього та зовнішнього середовища.

Політичні партії як політичні інститути є значним елементом політичної системи. Відіграючи роль посередника між громадянським суспільством і державою, вони становлять частину механізму саморегуляції суспільства незалежно від того, чи це є демократична партія, чи джерело тоталітаризму або авторитаризму. Політичні партії не лише виражають інтереси певних соціальних груп, а й активно формують ці інтереси [6].

Політичні партії та громадські організації є важливими елементами політичної системи, які виконують ключові функції у забезпеченні представництва та участі громадян у політичному житті. Політичні партії представляють інтереси різних груп населення, формують політичні програми та беруть участь у виборах. Вони виступають посередниками між суспільством і державою, забезпечуючи представництво інтересів громадян в органах влади. Партії сприяють формуванню політичної волі народу, визначають пріоритети державної політики та впливають на прийняття важливих рішень. У багатопартійних системах політичні партії також відіграють ключову роль у забезпеченні політичної конкуренції, що є важливим для демократичного розвитку. Конкуренція між партіями стимулює дебати та сприяє формуванню більш зважених і різноманітних політичних програм, що відображають потреби та інтереси різних верств населення [1].

Громадські організації також відіграють важливу роль у політичній системі. Вони включають неурядові організації, профспілки, асоціації та інші групи, які представляють інтереси різних соціальних верств і беруть участь у політичному процесі. Громадські організації виконують функції контролю, моніторингу та захисту прав громадян, впливаючи на політичні рішення та сприяючи підзвітності влади. Вони також є важливим каналом для вираження громадської думки, організації суспільних ініціатив та адвокації соціально значущих питань. Завдяки своїй діяльності громадські організації можуть впливати на формування державної політики, сприяючи її орієнтації на реальні потреби та інтереси суспільства [7].

Політичні партії та громадські організації спільно формують активний канал взаємодії між державою і суспільством, посилюючи прозорість, підзвітність та результативність функціонування політичної системи. Вони не лише сприяють розвитку демократичних цінностей, а й стимулюють активну участь громадян у політичному житті, підтримуючи гармонійний баланс між владними інституціями та громадянським суспільством.

Яскравим прикладом сучасності є Аргентина, де нещодавні політичні зміни та масштабні реформи привернули особливу увагу світової спільноти. У 2023 р. в країні відбулися президентські вибори, за результатами яких перемогу здобув Хав'єр Мілей. Одним із ключових пунктів його реформ є більш активна співпраця з міжнародними фінансовими організаціями та водночас запровадження внутрішніх заходів жорсткої економії, щоб знизити державні витрати й стабілізувати національну валюту. Важливо відзначити, що в процесі напрацювання та реалізації нового курсу економічної політики бере активну участь низка впливових профспілок (зокрема, Генеральна конфедерація праці – CGT) та громадських рухів (як-от Barrios de Pie та Movimiento Evita), що пропонують спільне бачення шляхів вирішення кризи.

Розглядаючи громадські організації у суспільному житті, варто зазначити, що вони створюються, виникають на основі певної діяльності людей. За своєю суттю, така організація – це орган, який забезпечує діяльність людей, спрямовану на відстоювання певних ідей, спільних інтересів, реалізацію визначених цілей [8].

Громадські організації відіграють ключову роль у розвитку громадянського суспільства, здійснюючи адвокацію, просвітницькі ініціативи, моніторинг діяльності влади та захист прав громадян. Вони підсилюють прозорість і підзвітність державних інституцій, а також відкривають громадянам можливості впливати на ухвалення рішень, відстоювати власні позиції та ініціювати суспільні зміни. Така активність робить громадянське суспільство невід'ємним елементом політичної системи, який підтримує баланс між владою та суспільством, стимулюючи демократизацію та інституційну стійкість.

Важливо підкреслити, що політичні інституції відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності в країні. Ці інституції включають парламент, уряд, судову систему, виборчі комісії та інші органи влади, які контролюють і приймають рішення на різних рівнях управління. Вони встановлюють правила гри

в політиці, забезпечують розподіл влади та рівновагу і виступають гарантами дотримання конституційних норм і законів. Ефективна діяльність політичних інститутів сприяє уникненню конфліктів та забезпечує стабільність у політичній системі країни [9].

Політична стабільність відіграє важливу роль у забезпеченні економічної безпеки, і країни з високим рівнем політичної стабільності зазвичай демонструють стабільні економічні показники, що підтверджує позитивний вплив політичної стабільності на економіку.

Німеччина є одним із яскравих прикладів країни з високим рівнем політичної стабільності. Як одна з найбільших економік світу Німеччина відома своєю стабільною політичною системою, яка сприяла розвитку сильної економіки. Це пов'язано з великим інноваційним потенціалом підприємств, особливо малих і середніх, продукція яких користується величезним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках. Своєю чергою, попит сприяє міжнародній конкурентоспроможності Німеччини як усередині країн ЄС, так і на світовому рівні. Маючи потужний експортно орієнтований сектор, розвинену інфраструктуру і низький рівень безробіття, Німеччина демонструє, як політична стабільність може підтримувати високий рівень інвестицій, стимулювати інновації та забезпечувати соціальну стабільність. Це, своєю чергою, підвищує рівень економічної безпеки країни, роблячи її привабливою для інвесторів і сприяючи довгостроковому економічному зростанню [10].

Інший приклад – Швейцарія, яка також відома своєю політичною стабільністю та ефективним управлінням. Швейцарія є однією з найбагатших країн світу з високим рівнем життя, стабільною економікою та політичною системою, що сприяє залученню іноземних інвестицій та підтримці статусу глобального фінансового центру. Стабільність політичної системи Швейцарії дає змогу залучати значні іноземні інвестиції та підтримувати статус глобального фінансового центру. Політична стабільність сприяє збереженню довіри до державних інститутів, що є важливим чинником для забезпечення економічної безпеки [11].

На противагу цьому Венесуела ілюструє руйнівний вплив політичних криз на економічну безпеку. Політична нестабільність та корупція призвели до економічного колапсу в країні, незважаючи на значні запаси нафти. Венесуела зіткнулася з гіперінфляцією, нестачею основних товарів і масовою міграцією населення. Венесуела, де доведені запаси сирої нафти становлять понад 41 млрд т сирої нафти (що в 760 разів більше, ніж в Україні), згідно з Індексом сприйняття корупції у 2018 р., посіла 168-е місце зі 180 країн, а зараз стрімко наближається до повного колапсу державних інституцій. Політичні кризи, супроводжувані частими змінами уряду, правовою невизначеністю та порушенням економічної політики, руйнують економічну стабільність і довіру до державних інституцій. Це, своєю чергою, призводить до відтоку інвестицій, зниження рівня життя населення і посилення соціальної напруги [12].

Відповідно, дієвість політичної системи виступає ключовим чинником гарантування економічної безпеки, адже саме від її злагодженої роботи залежить здатність держави підтримувати стабільність, стимулювати економічне зростання та захищати інтереси громадян. Застосування комплексних підходів до оцінки ефективності політичних інститутів дає змогу глибше зрозуміти сильні та слабкі боки системи управління й визначити напрями її вдосконалення. Такий підхід не лише підвищує результативність державного управління, а й зміцнює суспільну довіру, створюючи передумови для сталого розвитку та підвищення конкурентоспроможності країни.

Ефективна політична система сприяє стабільному функціонуванню державних інститутів, що є основою для сталого економічного розвитку. Вона забезпечує прийняття зважених економічних рішень, які враховують як внутрішні потреби країни, так і зовнішні виклики. Стабільність управління дає змогу уникати політичних криз, які можуть мати руйнівний вплив на економіку, сприяє стабільному розвитку бізнесу та залученню інвестицій. Окрім того, ефективна політична система забезпечує прогнозованість і стабільність економічної політики, що знижує ризики для бізнесу та інвесторів.

Таким чином, ефективність політичної системи є критичним чинником, що забезпечує економічну безпеку держави. Від її здатності підтримувати стабільність, приймати обґрунтовані рішення та впроваджувати ефективні реформи залежать успіх економічного розвитку країни, залучення інвестицій та загальний добробут населення.

Висновки. Стабільна та ефективна політична система створює умови для прогнозованого економічного розвитку, формує довіру громадян і міжнародних партнерів та підвищує інвестиційну привабливість країни. Узгоджена робота державних інститутів дає змогу оперативно реагувати на виклики, мінімізувати ризики криз і забезпечувати баланс між економічними та соціальними потребами суспільства.

Міжнародний досвід Німеччини та Швейцарії доводить, що стабільні політичні інститути є запорукою економічного зростання, інноваційного розвитку та високого рівня соціального захисту. На

противагу цьому приклад Венесуели показує, що політична нестабільність, корупція та неефективність управління здатні призвести до руйнівних наслідків для економіки та суспільства.

Ефективне функціонування політичних інститутів є ключовою передумовою не лише економічної стабільності, а й загальної конкурентоспроможності держави. Підвищення прозорості управління, розвиток демократичних практик та зміцнення взаємодії між владою та громадянським суспільством мають стати пріоритетами державної політики.

Література:

1. Пустовар В. Політична стабільність як ключовий чинник економічної безпеки: інституційний підхід. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2024. Т. 22. № 36. С. 60–68. URL: <https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnsdp/article/view/1647>
2. Almond G.A. Political theory and political science. *American political science review*. 1966. URL: <https://doi.org/10.2307/1953762>
3. Almond G.A., Verba S. The civic culture. *The journal of political theory, political philosophy and sociology of politics politeia*. 2010. Vol. 58-59, no. 3. P. 207–221. URL: <https://doi.org/10.30570/2078-5089-2010-5859-3-207-221>
4. Deutsch K. Between sovereignty and integration: conclusion. *Government and opposition*. 1974. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1974.tb00881.x>
5. Parsons T. Studies in the science of society. *The new england quarterly*. 1938. P. 435. URL: <https://doi.org/10.2307/360744>
6. Гонюкова Л. Політичні партії в державному управлінні: функціональний аспект. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. Вип. 1. С. 191–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprnadu_2010_1_21
7. Ярош Я. Політичні партії як суб'єкти громадянського суспільства. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2(4). С. 145–155.
8. Маркович Х.М. Громадські організації: ідеологічно-правовий вплив на громадянське суспільство. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 9–12. URL: <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2.1008>
9. Ладан М.І., Майстренко К.М. Політична та військова стабільність у контексті безпеки. *Public management*. 2023. № 2(35). С. 43–49. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-2\(35\)-5](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-2(35)-5)
10. Таран А.Ю. Роль Німеччини в інноваційному розвитку ЄС: досвід кризових років. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2018. Вип. 7. С. 66–70.
11. Цюблер Г. Швейцарія – стабільна, конкурентоспроможна країна: досвід для України. *Економічний часопис – 21*. 2010. № 1/2. С. 21–25.
12. Млаабдал Сааді Махмуд Абаас. Передумови розвитку нафтовидобувної галузі національної економіки. Суми, 2019. URL: <https://doi.org/10.21272/mer.2019.83.07>

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 614(73):328

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.47>

ПОЛІТИКА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я США У ДИНАМІЦІ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Сокурєнко Ольга,*здобувач наукового ступеню кандидата політичних наук**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

ORCID ID: 0009-0007-8423-6860

У статті проаналізовано особливості функціонування системи охорони здоров'я у США, доведено її роль не лише як механізму надання медичних послуг, а й як ключового чинника політичного розвитку, суспільної довіри та стабільності. Вона розглядається як простір активної політичної боротьби, де перетинаються інтереси держави, бізнесу та громадянського суспільства, а ухвалювані рішення безпосередньо впливають на доступність і якість медичних послуг.

Проаналізовано структурні особливості американської моделі, де історично сформувалася домінуюча роль приватного страхування у поєднанні з державними програмами Medicare і Medicaid. Така конструкція зумовила фрагментацію системи та створила глибокі диспропорції у доступі до медичних послуг між регіонами та соціальними групами, що посилюється політичною автономією штатів.

Розглянуто реформу Affordable Care Act як ключовий етап у спробі уніфікації базових стандартів і розширення доступу до медичних послуг. Попри масштабні політичні конфлікти більшість положень реформи збережено, проте скасування фінансових санкцій у 2017 р. та скорочення фінансування інформаційних кампаній призвели до зниження рівня залучення населення до системи страхування.

Досліджено глибоку політичну поляризацію навколо питань охорони здоров'я. Дискусії щодо реформування Medicaid і Medicare, обов'язкової вакцинації, регуляції фармацевтичного ринку та репродуктивних прав підтвердили глибинний ідеологічний розкол між основними політичними силами США.

Доведено, що американська система охорони здоров'я є політично насиченим і структурно фрагментованим простором, де поєднуються ідеї індивідуалізму, ринкової свободи та суспільної солідарності. Подальший розвиток цієї моделі визначатиметься здатністю політичної системи усувати інституційні бар'єри, досягати стійких компромісів і реагувати на ключові виклики у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: *система охорони здоров'я США, політика охорони здоров'я, медична реформа, політична поляризація, передвиборча програма, політична боротьба, політичні партії США, публічна політика.*

Sokurenko Olha. U.S.A. healthcare policy in the dynamics of political competition

The article analyzes the specific features of the U.S. healthcare system and proves its role not only as a mechanism for providing medical services but also as a key factor in political development, public trust, and stability. It is viewed as a space of active political competition where the interests of the state, business, and civil society intersect, and policy decisions directly affect the accessibility and quality of medical services.

The structural characteristics of the American model are examined, highlighting the historical dominance of private insurance combined with state programs such as Medicare and Medicaid. This structure has led to fragmentation of the system and significant disparities in access to medical services across regions and social groups, which are further amplified by the political autonomy of the states.

The Affordable Care Act reform is reviewed as a key stage in attempts to unify basic standards and expand access to healthcare services. Despite intense political conflicts, most of the reform's provisions have been preserved, although the repeal of financial penalties in 2017 and reduced funding for public information campaigns have lowered public engagement in the insurance system.

The article explores the deep political polarization surrounding healthcare issues. Debates on Medicaid and Medicare reforms, mandatory vaccination, pharmaceutical market regulation, and reproductive rights have highlighted a profound ideological divide between the major U.S. political forces.

It is demonstrated that the U.S. healthcare system is a politically saturated and structurally fragmented space that combines ideas of individualism, market freedom, and social solidarity. The future development of this model will depend on the ability of the political system to overcome institutional barriers, reach sustainable compromises, and respond effectively to key healthcare challenges.

Key words: *U.S. healthcare system, healthcare policy, medical reform, political polarization, electoral agenda, political struggle, U.S. political parties, public policy.*

Виклад основного матеріалу. У західних демократіях сьогодення сфера охорони здоров'я перетворилася на один із фундаментів суспільної угоди між владою та громадянами. Вона розглядається не лише як механізм забезпечення базових соціальних благ, а й як чинник, що формує довіру до державних

інститутів, сприяє консолідації суспільства та підтримує стійкість демократичних режимів. У країнах із розвинутою інституційною системою стан та ефективність охорони здоров'я дедалі частіше сприймаються як мірило якості політичного управління, здатності урядових структур оперативно та справедливо реагувати на ключові потреби населення.

Зростання значущості цієї політики пояснюється низкою глибинних чинників. Серед них особливо слід виділити постійне підвищення вартості медичних послуг, демографічне старіння населення, інтенсивний розвиток медичних технологій, а також підвищення рівня очікувань громадян щодо сучасного та якісного доступу до медичної допомоги. Окрім цього, зростає усвідомлення ролі охорони здоров'я у формуванні людського капіталу як ключового ресурсу національної конкурентоспроможності в умовах глобалізованої економіки. Додаткову вагу цій політиці надала пандемія COVID-19, яка наочно продемонструвала, що ефективна система охорони здоров'я є не лише запорукою збереження життя, а й критичним компонентом функціонування економіки, забезпечення політичної стабільності та гарантування національної безпеки [1].

У західних демократіях питання охорони здоров'я має виразні концептуальні риси. Переважає підхід, за яким здоров'я сприймається як фундаментальне соціальне право, гарантоване державою, а не лише як приватне благо чи складова частинка ринкових відносин. У більшості європейських країн це право закріплене на конституційному рівні або у спеціальних законах, що зобов'язують державу забезпечувати універсальний доступ до медичних послуг усім громадянам незалежно від їхнього соціального становища, рівня доходів чи місця проживання.

Разом із тим у Сполучених Штатах Америки історично сформувався індивідуалістичний підхід, де приватний сектор відіграє провідну роль в організації охорони здоров'я, а публічні дебати зосереджуються навколо питань обов'язковості медичного страхування, ролі держави у фінансуванні системи та меж утручання уряду. Незважаючи на суттєві розбіжності між моделями, спільною рисою для всіх західних демократій є те, що охорона здоров'я перетворилася на одну із центральних тем політичної конкуренції, а здатність політичних партій запропонувати ефективну стратегію реформування, фінансування та модернізації медичної сфери стала критерієм їхньої спроможності до відповідального урядування.

Новітній період розвитку політики охорони здоров'я у західних демократіях підтвердив її роль як арени перевірки життєздатності демократичних інститутів у кризових обставинах. Пандемія COVID-19 одночасно виявила як сильні боки, так і вразливості існуючих систем. У країнах із глибоко інституціоналізованими структурами координації, розвиненим науково-експертним супроводом та ефективною системою публічної комунікації вдалося зберегти відносну стабільність і забезпечити високий рівень мобілізації ресурсів. Натомість у державах із фрагментованим управлінням, обмеженими медичними спроможностями, політизованими рішеннями в галузі охорони здоров'я та низьким рівнем суспільної довіри пандемія спричинила глибокі системні кризи [2].

Саме у період пандемії COVID-19 чітко проявився прямий зв'язок між якістю демократичного урядування та здатністю держави забезпечити ефективне, справедливе й науково обґрунтоване реагування на масштабні загрози здоров'ю населення. Криза змусила переглянути усталені уявлення про межі державного втручання навіть у країнах із ліберальною традицією. Навіть політичні сили, орієнтовані на мінімізацію ролі держави, були змушені визнати необхідність централізованого стратегічного планування, формування резервів, збільшення інвестицій у сферу науки, охорони здоров'я, інфраструктури та кадрового забезпечення медичної системи [3].

Сьогодні система охорони здоров'я дедалі більше стає політично активним середовищем, де громадяни виступають не лише споживачами політичних рішень, а й активними учасниками формування публічного порядку денного. Така трансформація підвищує рівень підзвітності влади та зміцнює довіру до інституцій, водночас ускладнюючи ухвалення рішень через необхідність узгодження позицій у контексті зростаючого різноманіття інтересів.

Водночас у низці західних демократій зберігається високий рівень політичної поляризації довкола питань охорони здоров'я. У Сполучених Штатах Америки розбіжності між основними політичними силами щодо запровадження та розширення дії Закону про доступну медичну допомогу (Affordable Care Act), обов'язкової вакцинації, репродуктивних прав і участі держави в регуляції фармацевтичного ринку стали індикатором глибокого ідеологічного розколу. У деяких європейських країнах популістські та радикальні політичні сили використовують тему охорони здоров'я як інструмент електоральної мобілізації, поширення дезінформації та критики політичного мейнстріму. Це створює додаткові ризики для формування раціональної, заснованої на фактах і суспільному консенсусі політики охорони здоров'я [4].

Разом із тим система охорони здоров'я продовжує бути дзеркалом суспільних очікувань, економічних можливостей, політичних протиріч і моральних викликів. Саме тому аналіз цієї сфери є не лише предметом медичних або управлінських наук, а й важливою частиною політичної науки як дисципліни, що досліджує взаємодію між інституціями, владою, громадянами та ідеями в контексті прагнення до спільного блага.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує модель охорони здоров'я у Сполучених Штатах Америки, яка є унікальним прикладом гібридної системи. Вона поєднує елементи ринкової конкуренції, приватного медичного страхування, державного субсидіювання та прямого втручання уряду через програми Medicare і Medicaid. На відміну від більшості західних демократій США не мають єдиної універсальної системи охорони здоров'я, яка б гарантувала доступ до медичних послуг усім громадянам на основі публічного забезпечення. Така структура формує складну політичну динаміку, де питання реформування медичної системи стає постійним предметом запеклих політичних дебатів, ілюструючи глибокий ідеологічний розкол між підходами до ролі держави, рівності доступу та ринкової ефективності [5].

Американська модель охорони здоров'я відзначається принциповою фрагментарністю, сегментованістю та високим рівнем залежності від роботодавців, які виступають основними провайдерами медичного страхування для працюючого населення. Така структура зумовлена комплексом історичних, політичних, ідеологічних та економічних чинників, серед них ключову роль відіграють глибоко вкорінена традиція індивідуалізму, недовіра до централізованих форм управління, вплив потужних корпоративних і лобістських груп у сфері охорони здоров'я, а також високий рівень комерціалізації медичних послуг і страхової системи.

Історичні витоки формування цієї моделі сягають середини ХХ ст., коли в більшості європейських країн після Другої світової війни почалося активне розгортання загальнонаціональних систем охорони здоров'я, орієнтованих на принципи солідарності та універсальності. Натомість у США медичне страхування почало поширюватися, насамперед, через роботодавців як частина компенсаційного пакета для найманих працівників. Це стало можливим завдяки державній політиці того часу, яка давала змогу компаніям обходити обмеження на зростання заробітної плати, встановлені в умовах воєнної економіки. У результаті було закладено фундамент для системи, у якій доступ до медичних послуг значною мірою залежить від факту працевлаштування, що спричинило високий рівень нерівності в доступі до медичного страхування серед різних соціальних груп [6].

Водночас у 1965 р. були створені дві ключові федеральні програми: Medicare – для людей похилого віку та Medicaid – для малозабезпечених верств населення. Обидві програми забезпечують значний обсяг послуг, але їх фінансування, адміністрування та обсяг покриття суттєво різняться між штатами та категоріями бенефіціарів. На практиці це означає, що навіть у межах однієї країни рівень доступності та якості медичних послуг може значно варіюватися [6].

Affordable Care Act (ACA), або «Obamacare», ухвалений у 2010 р. під час президентства Барака Обами, став наймасштабнішою реформою американської системи охорони здоров'я з моменту створення Medicare і Medicaid. Метою ACA було розширення доступу до медичного страхування, зниження вартості медичних послуг і поліпшення якості медичної допомоги [7].

Ключовими інструментами впровадження цієї реформи стали впорядкування онлайн-платформ для придбання страхових полісів, надання субсидій для домогосподарств із середнім рівнем доходів, розширення охоплення програмою Medicaid на рівні окремих штатів, а також запровадження індивідуального мандату, що зобов'язував громадян мати медичне страхування або сплачувати штраф. Законодавчі зміни також передбачали заборону для страхових компаній відмовляти у наданні покриття особам із уже діагнованими захворюваннями, закріпили можливість для молоді залишатися у страхових планах батьків до досягнення 26-річного віку та сприяли розвитку системи профілактичної медицини [8].

Однак упровадження ACA супроводжувалося потужними політичними дебатами. Республіканська партія рішуче виступала проти реформи, вважаючи її втручанням держави у вільний ринок і обмеженням індивідуальної свободи. Протягом багатьох років республіканці намагалися скасувати або обмежити дію закону через Конгрес, судові процеси та адміністративні заходи. Верховний суд США кілька разів розглядав справи, пов'язані з ACA, зокрема щодо конституційності індивідуального мандату та обов'язкового розширення Medicaid [9].

Запровадження Закону про доступну медичну допомогу стало предметом гострих політичних дебатів. Представники Республіканської партії рішуче виступали проти цієї реформи, вважаючи її надмірним втручанням держави у функціонування вільного ринку та потенційною загрозою індивідуальним свободам громадян.

Упродовж тривалого періоду республіканці докладали зусиль для скасування або суттєвого обмеження дії Закону шляхом внесення змін у законодавство, ініціювання судових процесів та використання адміністративних важелів. Верховний суд Сполучених Штатів неодноразово розглядав справи, пов'язані із зазначеним законом, зокрема ті, що стосувалися конституційності індивідуального мандату та зобов'язання щодо обов'язкового розширення програми Medicaid.

Попри збереження більшості ключових положень АСА у 2017 р. за президентства Дональда Трампа Конгрес скасував фінансові санкції за відсутність медичного страхування, що помітно зменшило стимул громадян укладати страхові угоди. Паралельно адміністрація Трампа скоротила фінансування інформаційних кампаній та обмежила підтримку консультантів, які працювали в системі страхового ринку.

Політичні дискусії щодо охорони здоров'я у США демонструють виразний ідеологічний поділ між двома провідними політичними силами. Демократична партія загалом відстоює активну роль держави в системі охорони здоров'я, підтримує розширення соціальних програм та послідовно просуває ідею впровадження універсального медичного страхування.

Радикально налаштоване крило Демократичної партії, яке репрезентує сенатор Берні Сандерс разом із прибічниками, виступає за створення системи єдиного державного медичного забезпечення під назвою «Medicare for All». Ця концепція передбачає повну відмову від приватного страхування та перехід до надання медичних послуг виключно за державним планом. Ініціатива користується значною підтримкою серед молоді та представників профспілкового руху, однак викликає опір не лише серед республіканців, а й у поміркованому крилі Демократичної партії, представники якого остерігаються надмірного навантаження на державний бюджет і можливих утрат підтримки серед центристського електорату. У межах своєї виборчої кампанії 2020 р. Джо Байден наголошував на важливості збереження та вдосконалення АСА і запропонував створити державний страховий план, який би функціонував на засадах конкуренції з приватними страховими компаніями [9].

Республіканська партія традиційно дотримується принципів ринкової свободи, мінімального державного втручання та пріоритету особистої відповідальності громадян. У цьому контексті її представники підтримують децентралізацію програми Medicaid, упровадження ваучерної моделі фінансування Medicare, активніше використання індивідуальних медичних ощадних рахунків (Health Savings Accounts), дерегуляцію страхової сфери та посилення конкурентних механізмів у системі охорони здоров'я.

Водночас брак узгодженого бачення повноцінної альтернативи реформі АСА призвів до того, що після численних невдалих спроб її скасування Республіканська партія втратила провідні позиції у політичному дискурсі щодо охорони здоров'я, а суспільна підтримка ключових положень реформи Обами стала поступово зростати. Зміцнення підтримки Medicaid у низці традиційно консервативних штатів також указує на трансформацію суспільних уявлень про роль держави у забезпеченні доступу до медичних послуг і переоцінку значущості державних програм у сфері охорони здоров'я [9].

Кандидати на президентських виборах у Сполучених Штатах Америки продовжують формувати свої передвиборчі платформи відповідно до ідеологічного розлому в підходах до охорони здоров'я. Під час виборів 2020 р. Джо Байден запропонував помірковану реформістську стратегію, що включала зменшення вартості лікарських засобів, збільшення фінансування мережі громадських клінік, розширення доступу до профілактичних медичних послуг і впровадження державного страхового плану public option як альтернативи приватному страхуванню. Дональд Трамп, зі свого боку, акцентував на необхідності зниження цін на рецептурні препарати, розширення використання телемедичних технологій і гарантування свободи вибору для пацієнтів, водночас не представивши цілісного системного плану, який би слугував повноцінною заміною реформі АСА [10].

Напередодні виборів 2024 р. ці дискусії знову набули актуальності, а медична політика й надалі залишається однією із центральних тем передвиборчої риторики, зокрема в контексті зростання витрат, проблем психічного здоров'я, наслідків пандемії та демографічних викликів.

Камала Гарріс висловлювала намір зміцнити та розширити чинний Закон про доступне медичне страхування (АСА), знизити витрати на лікарські засоби, включаючи введення граничної ціни у \$35 на інсулін для людей похилого віку та можливого розширення цього обмеження на ширший спектр населення. Вона також акцентувала увагу на рівному доступі до медичних послуг включно з реформою Medicaid, поліпшенням умов для осіб з уразливих груп, а також захистом репродуктивних прав [11].

Своєю чергою, Дональд Трамп під час кампанії 2024 р. обіцяв розробити альтернативний план, спрямований на ринок лікарень і фармацевти, зокрема через боротьбу з хронічними хворобами, зниження витрат та інноваційні підходи до страхування. Він також зв'язував свої наміри з рухом «Make America

Healthy Again», який передбачає реформи FDA та NIH, розвиток телемедицини, акцент на попередні заходи щодо здоров'я і строгий контроль фармацевтичного сектору [12].

Отже, система охорони здоров'я США постає не лише як складне поєднання інституцій, ринкових механізмів і державних програм підтримки, а й як ключовий майданчик політичного протистояння. Вона відображає глибинні суперечності американської політичної культури, що виникають на стику ідеології індивідуалізму та колективної відповідальності, принципів ринкової економіки й ролі держави, права на свободу вибору та права на медичну допомогу.

Окрім державних програм Medicaid і Medicare, істотну роль у забезпеченні доступу до медичних послуг у США відіграє приватний сектор, який охоплює більш як половину населення через роботодавців або індивідуальні поліси. Водночас американська модель приватного медичного страхування характеризується високою вартістю страхових премій, обмеженим обсягом покриття, складною процедурою компенсації витрат і значними адміністративними витратами, які, за оцінками фахівців, можуть становити до чверті загальних витрат системи [13].

У сучасному політичному дискурсі все частіше лунає критика чинної моделі охорони здоров'я США як соціально несправедливої та економічно неефективної. Головним аргументом є порівняння з іншими західними демократіями, яке виявляє значний розрив між масштабами фінансування та фактичними результатами у сфері медичного обслуговування.

Сполучені Штати витрачають на медичну сферу понад 17% валового внутрішнього продукту, що є найвищим показником серед усіх країн Організації економічного співробітництва та розвитку. Однак попри такі масштабні витрати країна демонструє гірші за середні показники очікуваної тривалості життя, рівня материнської та дитячої смертності, а також поширеності хронічних захворювань [14].

Сучасна конфігурація американської системи охорони здоров'я генерує запит на її глибоку трансформацію, у межах якої відбувається напружене протистояння між поступовим реформізмом, що передбачає модернізацію Закону про доступну медичну допомогу та впровадження публічного страхового варіанту, і радикальними концепціями, такими як модель єдиного платника або ініціатива Medicare for All. Ці підходи спрямовані на повне перезавантаження механізмів фінансування та управління системою медичних послуг. Дебати навколо цих моделей відображають не лише ідеологічні розбіжності між провідними політичними силами, а й дедалі частіше стають чинником формування політичної ідентичності громадян, адже ставлення до медичної реформи слугує предиктором електорального вибору під час президентських і парламентських кампаній.

Особливо помітним є протистояння між федералізмом і централізмом у сфері охорони здоров'я. Хоча реформа АСА прагнула уніфікувати базові стандарти доступу до медичних послуг, політична автономія окремих штатів дала змогу деяким із них відмовитися від розширення програми Medicaid або обмежити реалізацію її положень. Така децентралізована модель політики охорони здоров'я сформувала новий тип структурної нерівності, коли рівень доступу громадян до медичних послуг визначається політичною спрямованістю місцевої влади.

Зокрема, у штатах, які не приєдналися до розширення Medicaid, значна частина дорослого працездатного населення залишилася поза межами як державного, так і приватного страхування. Це не лише ускладнює досягнення загальнонаціональних цілей у сфері громадського здоров'я, а й знижує ефективність реагування на епідеміологічні загрози, підриває довіру до державної політики та посилює соціальну поляризацію.

Аналіз системи охорони здоров'я у США свідчить, що вона є не просто технічним механізмом надання медичних послуг, а складною, політично навантаженою та структурно фрагментованою системою, яка постійно перебуває у стані напруги між очікуваннями громадян, корпоративними інтересами, ідеологічними установками політичних сил та уявленнями про соціальну справедливість.

Подальший розвиток американської моделі охорони здоров'я залежатиме від спроможності політичної системи долати інституційні бар'єри, досягати стабільних форм міжінституційного компромісу та реагувати на нові виклики, пов'язані зі старінням населення, кризами у сфері психічного здоров'я, біоетичними дилемами й проблемами біологічної безпеки. У такому контексті політика охорони здоров'я постає не лише засобом задоволення базових потреб, а й показником функціональної та моральної зрілості американської демократичної моделі.

Висновки. Система охорони здоров'я США функціонує як складний соціально-політичний механізм, який поєднує медичні, економічні та політичні чинники. Її фрагментована структура, орієнтована на приватне страхування та обмежене державне втручання, створює значні диспропорції у доступі до медичних послуг між різними регіонами та соціальними групами. Аналіз реформ, зокрема АСА,

підтверджує, що будь-які спроби уніфікації стандартів і розширення доступу супроводжуються глибокими ідеологічними конфліктами між ключовими політичними силами.

Виявлено, що охорона здоров'я у США є не лише сферою соціальної політики, а й важливим індикатором політичної конкуренції та суспільної довіри. Поляризація позицій щодо державного втручання, фінансування програм Medicare і Medicaid, а також реформування фармацевтичного ринку формують унікальний політичний порядок денний, де медична політика безпосередньо впливає на електоральну поведінку громадян.

Подальші наукові розвідки доцільно зосередити на порівняльному аналізі моделей охорони здоров'я США та інших провідних країн, щоб виявити оптимальні механізми поєднання ринкових і соціальних підходів. Окрему увагу варто приділити дослідженню ролі медичної політики у формуванні політичної ідентичності громадян та впливу передвиборчих кампаній на динаміку реформ.

Література:

1. Economic implications of health care burden for elderly population / B. Tang та ін. *INQUIRY: the journal of health care organization, provision, and financing*. 2022. Т. 59. Р. 004695802211215. URL: <https://doi.org/10.1177/00469580221121511>
2. Gherghina S., Volintiru C., Sigurjonsson T.O. Making a difference: the effects of institutional resilience in society during COVID-19. *European political science*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1057/s41304-022-00380-y>
3. Mao Y. Why do democracies respond differently to COVID-19? A comparison of the United States and South Korea. *Frontiers in public health*. 2024. Т. 11. URL: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1285552>
4. DellaVigna S., Kim W. Policy diffusion and polarization across U.S. states. Cambridge, MA : National Bureau of Economic Research, 2022. URL: <https://doi.org/10.3386/w30142>
5. Engels C. Medicare & Medicaid vs. TRICARE: a benefits and cost comparison : thesis. 2014. URL: <http://hdl.handle.net/10945/43907>
6. Blumenthal D. Employer-Sponsored health insurance in the united states – origins and implications. *New england journal of medicine*. 2006. Т. 355. № 1. Р. 82–88. URL: <https://doi.org/10.1056/nejmhr060703>
7. About the ACA. *HHS.gov*. URL: <https://www.hhs.gov/healthcare/about-the-aca/index.html>
8. A look at ACA coverage through the marketplaces and medicaid expansion ahead of potential policy changes | KFF. *KFF*. URL: <https://www.kff.org/affordable-care-act/issue-brief/a-look-at-aca-coverage-through-the-marketplaces-and-medicaid-expansion-ahead-of-potential-policy-changes>
9. Spadafore S. Path dependency and the politics of U.S. health reform. *CUNY Academic Works*. URL: https://academicworks.cuny.edu/gc_etds/6301
10. Trump's and Biden's plans for health care. *NPR*. URL: <https://www.npr.org/2020/10/16/921237845/trumps-and-biden-s-plans-for-health-care>
11. 2024 pre-election analysis: health care issues. *ML Strategies | Government Relations | Consulting Group*. URL: https://www.mlstrategies.com/insights-center/viewpoints/54001/2024-08-23-_2024-pre-election-analysis-health-care-issues
12. Charter D. Trump policies: what will he do as president?. *The Times & The Sunday Times*. URL: <https://www.thetimes.com/us/american-politics/article/what-happens-trump-wins-election-2024-xvc2qc0bv>
13. Woolhandler S., Himmelstein D.U. Life or debt: underinsurance in America. *Journal of general internal medicine*. 2013. Т. 28. № 9. Р. 1122–1124. URL: <https://doi.org/10.1007/s11606-013-2460-y>
14. Understanding differences in health expenditure between the United States and OECD countries. *Organisation for Economic Co-operation and Development*. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/09/understanding-differences-in-health-expenditure-between-the-united-states-and-oecd-countries_cafc404c/6f24c128-en.pdf
15. Ярош Я. Політичні партії як суб'єкти громадянського суспільства. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2(4). С. 146–155. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/81/75>. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2018-02-146-156>
16. Примуш М.В., Ярош Я.Б., Дубель М.В. Тенденції міжнародних політичних конфліктів сучасності. *Acta securitatae volyniensis*. 2023. № 2. С. 43–50. URL: <https://doi.org/10.32782/2786-9385/2023-2-6>
17. Семигіна Т. Етичний вимір політики охорони здоров'я. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2c029b96-d778-4cb9-b3b6-28e272b0c238/content>

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 327:659.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.48>

МІЖНАРОДНИЙ ІМІДЖ ДЕРЖАВИ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РЕСУРС У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Шихутський Роман,

здобувач наукового ступеня кандидата політичних наук

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID ID: 0009-0008-5840-8232

У статті обґрунтовано, що в умовах глобалізованого інформаційного простору міжнародний імідж держави функціонує як стратегічний ресурс, від якого залежать політична суб'єктність, економічна привабливість та безпекова стійкість. Проаналізовано взаємодію публічної дипломатії, політичного PR та концепції м'якої сили, а також визначено необхідність узгодження цих інструментів із довгостроковими зовнішньополітичними пріоритетами держави. Розкрито багатовимірну структуру міжнародного іміджу та залежність його складників від політичних, економічних, культурних і гуманітарних чинників.

Доведено ключову роль кризових комунікацій у зовнішньополітичному контексті як інструмента збереження та відновлення міжнародної репутації. Особливу увагу приділено випереджальній комунікації, яка дає змогу мінімізувати репутаційні втрати, а також підходу *damage control*, що передбачає своєчасне визнання проблеми, публічну відповідальність та розроблення чітких планів подолання наслідків із метою підтримання довіри міжнародної спільноти.

Визначено інституційні умови підвищення ефективності комунікаційної діяльності держави. Окреслено провідну координуючу роль Міністерства закордонних справ України, підкреслено значення дипломатичних представництв як комунікаційних центрів та обґрунтовано доцільність створення у складі посольств підрозділів стратегічних комунікацій і кризового PR. Наголошено на ролі інституту Надзвичайних і Повноважних Послів як провідників політичної волі вищого керівництва держави та фасилітаторів міждержавного діалогу, а також на важливості раннього виявлення уразливих точок і перетворення ризиків на можливості розвитку.

Авторський внесок полягає у формулюванні практичних рекомендацій щодо створення спеціалізованих аналітичних центрів для моніторингу та прогнозування, посилення кадрового потенціалу у сфері стратегічних комунікацій та розроблення єдиної національної концепції комунікаційного позиціонування України. Очікуваним результатом реалізації запропонованих заходів є підвищення узгодженості інформаційних наративів, зміцнення міжнародної довіри та трансформація комунікаційного потенціалу держави у дієвий інструмент стратегічного розвитку та довгострокового міжнародного партнерства.

Ключові слова: міжнародний імідж держави, публічна дипломатія, стратегічні комунікації, м'яка сила, кризові комунікації, репутаційні ризики, дипломатичні представництва, зовнішньополітичні комунікації.

Shykhutskyi Roman. The international image of the state as a strategic resource in the globalized information environment

The article substantiates that in the context of a globalized information space, the international image of a state functions as a strategic resource that determines its political subjectivity, economic attractiveness, and security resilience. The study analyzes the interaction of public diplomacy, political PR, and the concept of soft power, and identifies the necessity of aligning these tools with the long-term foreign policy priorities of the state. It reveals the multidimensional structure of the international image and the dependence of its components on political, economic, cultural, and humanitarian factors.

The article demonstrates the key role of crisis communications in the foreign policy context as an instrument for preserving and restoring international reputation. Special attention is paid to anticipatory communication, which makes it possible to minimize reputational losses, as well as to the damage control approach, which provides for timely problem recognition, public accountability, and the development of clear plans for overcoming consequences to maintain the trust of the international community.

The institutional conditions for improving the effectiveness of the state's communication activities are identified. The coordinating role of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine is emphasized, the importance of diplomatic missions as communication centers is outlined, and the feasibility of establishing strategic communication and crisis PR units within embassies is substantiated. The role of the institution of Ambassadors Extraordinary and Plenipotentiary as conduits of the political will of the state's top leadership and facilitators of interstate dialogue is highlighted, along with the importance of early detection of vulnerabilities and the transformation of risks into opportunities for development.

The author's contribution lies in the formulation of practical recommendations for the creation of specialized analytical centers for monitoring and forecasting, strengthening human capacity in the field of strategic communications, and developing a unified national concept of Ukraine's communication positioning. The expected outcome of implementing these measures is the enhancement of narrative consistency, the strengthening of international trust, and the transformation

of the state's communication potential into an effective tool for strategic development and long-term international partnership.

Key words: *international image of the state, public diplomacy, strategic communications, soft power, crisis communications, reputational risks, diplomatic missions, foreign policy communications.*

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому інформаційному середовищі імідж держави перетворився на стратегічний ресурс, що безпосередньо впливає на її політичний авторитет, економічну привабливість та безпекову стійкість. Конкуренція за увагу та довіру міжнародної спільноти зумовлює необхідність використання інноваційних підходів до формування й підтримки позитивного образу країни.

Для України, яка водночас протистоїть зовнішній агресії та гібридним інформаційним загрозам, ця проблема набуває критичного значення. Саме ефективність зовнішньополітичних комунікацій та здатність держави адаптуватися до динаміки глобальних медіапроцесів визначають її спроможність захищати національні інтереси та забезпечувати довгострокове партнерство.

Водночас відсутність єдиної системної моделі стратегічних комунікацій ускладнює узгодженість інформаційної політики та послаблює її ефективність. Недостатня інтеграція інструментів публічної дипломатії, кризового PR і концепції «м'якої сили» знижує можливості держави впливати на міжнародний порядок денний та оперативно реагувати на кризові виклики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Було проаналізовано праці вітчизняних та іноземних дослідників, присвячені проблематиці формування міжнародного іміджу держави, розвитку стратегічних комунікацій та інструментів публічної дипломатії, а саме роботи І. Єремєєвої, О. Висоцького, О. Висоцької, С. Даниленка, Є. Гарькавого, І. Сухорольської, І. Климчука, П. Налутки, Р. Мищишина, А. Башука, С. Федчишина, Л. Дорош, М. Яблонської тощо.

Метою статті є дослідження особливостей формування міжнародного іміджу держави в умовах глобалізованого інформаційного простору та значення міжнародних комунікацій у конструюванні іміджевих наративів.

Виклад основного матеріалу. Поняття міжнародного іміджу держави належить до ключових категорій сучасних міжнародних відносин, оскільки воно визначає характер зовнішньополітичної поведінки, впливає на ефективність дипломатичної діяльності та здатність країни залучати партнерські ресурси. Імідж держави можна розглядати як комплексне уявлення міжнародної спільноти про її політичну систему, економічний потенціал, культурну специфіку та роль у глобальних процесах [1]. Він постає не просто як продукт комунікаційних технологій, а як багатогранне суспільне явище, що формується під впливом реальних кроків держави, її історичної спадщини, національних символів і реакції на зовнішні події. Такий імідж має комплексний характер й охоплює як об'єктивні показники розвитку, політичної стабільності та позицій у світових рейтингах, так і суб'єктивні чинники: асоціації, стереотипи та емоційне сприйняття.

Структура міжнародного іміджу охоплює кілька взаємопов'язаних вимірів, кожен із яких формує загальне уявлення про державу як про міжнародного актора. Політичний компонент включає характеристики політичного устрою, рівень демократичності, дотримання прав людини та активність у діяльності міжнародних організацій. Культурний складник охоплює мову, традиції, мистецькі досягнення й освітні практики, що відображають унікальність держави у глобальному культурному просторі. Економічний вимір визначається розвитком ринкових інститутів, інноваційним потенціалом, конкурентоспроможністю та здатністю залучати інвестиції. Гуманітарний аспект пов'язаний з участю у вирішенні глобальних проблем, підтримкою гуманітарних місій, допомогою біженцям та сприянням міжнародному розвитку. Сукупність цих складників створює цілісний образ, від якого залежить привабливість держави у міжнародній системі.

Фундаментальне значення у процесі побудови позитивного міжнародного іміджу набуває публічна дипломатія у поєднанні з технологіями політичного PR. Публічна дипломатія передбачає багаторівневу комунікацію з іноземною аудиторією, що реалізується через офіційні дипломатичні канали, культурні обміни, академічні програми та інформаційні ініціативи [2].

Застосування PR-інструментів у цьому контексті дає змогу гнучко адаптувати політичні меседжі під специфіку різних аудиторій, ефективніше реагувати на кризові виклики та вибудовувати стійкий позитивний імідж держави. Завдяки таким підходам держава може послідовно позиціонувати себе як надійного та відповідального партнера, акцентувати увагу на власних досягненнях і мінімізувати вплив деструктивних інформаційних атак, які спотворюють її сприйняття.

Особливого значення у сфері іміджевої політики держави набуває концепт «м'якої сили» (soft power), запропонований Джозефом Наємом, який ґрунтується на здатності держави досягати стратегічних

цілей не за допомогою примусу чи економічного тиску, а через привабливість своєї культури, політичних цінностей і зовнішньополітичної поведінки [3].

М'яка сила постає як дієва альтернатива традиційним механізмам впливу, адже ґрунтується на внутрішньому переконанні, емоціях та нематеріальних ресурсах, що в довгостроковій перспективі формують сприятливий фундамент для співпраці. У сучасній системі міжнародних відносин саме *soft power* стає ключовим інструментом боротьби за довіру та симпатії глобальної спільноти, даючи змогу створити позитивний імідж держави й утримувати стабільні позиції навіть у часи криз.

Формування міжнародного іміджу держави є комплексним процесом, що інтегрує політичні, економічні, культурні, гуманітарні та інші чинники, які у сукупності створюють цілісний образ країни на глобальній арені. Ефективність цього процесу залежить від здатності держави використовувати інструменти публічної дипломатії, сучасні PR-технології та концепцію м'якої сили як основу довготривалої стратегії.

Таким чином, підтримка позитивного міжнародного образу вимагає не лише системної роботи над його формуванням, а й готовності оперативно реагувати на непередбачувані виклики. Саме вміння поєднати довгострокові стратегії з ефективними кризовими комунікаціями дає державі змогу зберігати довіру глобальної спільноти та мінімізувати репутаційні ризики.

Кризові комунікації у зовнішньополітичному контексті становлять окрему сферу політичної комунікації, яка спрямована на збереження та відновлення міжнародної репутації держави в умовах криз. Відмінністю таких криз є те, що вони охоплюють не лише внутрішню аудиторію, а й зовнішню, яка впливає на рішення міжнародних організацій, урядів інших держав та транснаціональних корпорацій [4].

Стратегії кризового реагування у зовнішньополітичній сфері становлять багаторівневий комплекс дій, що інтегрує політичні, дипломатичні та комунікаційні механізми для мінімізації шкоди від кризових подій та відновлення міжнародної довіри. Оперативна комунікація дає змогу не лише зменшити негативний вплив на репутацію держави, а й запобігти формуванню викривлених наративів, які можуть бути використані зовнішніми акторами для посилення тиску в дипломатичній та економічній площинах [5].

Ключовим складником сучасних комунікаційних підходів виступає випереджальна комунікація, що дає державі змогу формувати реакцію ще до поширення кризового контенту. Така стратегія базується на активному використанні інструментів цифрової дипломатії, тісній співпраці з провідними міжнародними медіа та залученні впливових експертів, здатних переконливо донести офіційну позицію та зміцнити довіру до державних наративів.

Сучасні стратегії кризового реагування у зовнішньополітичній сфері набувають ознак багатовекторності, де поєднуються швидкість, прозорість, технологічна аналітика та випереджальне формування наративів. Вони є не лише інструментами мінімізації репутаційних утрат, а й засобами стратегічного впливу, що визначають позиції держави в глобальній системі міжнародних відносин.

Кризові комунікації у такому форматі стають важливим інструментом публічної дипломатії. Це дає змогу державі контролювати ключові наративи, запобігати поширенню маніпулятивних повідомлень і демонструвати здатність до конструктивного діалогу навіть у найскладніших обставинах [6].

Особливе місце у сучасних стратегіях займає концепція *damage control*, яка передбачає швидке визнання проблеми, публічне підтвердження відповідальності та надання чітких планів подолання наслідків. Ця стратегія є надзвичайно дієвою у збереженні або навіть відновленні довіри міжнародної спільноти, оскільки демонструє здатність держави діяти проактивно та ефективно. Ба більше, в умовах глобалізованого інформаційного простору своєчасне реагування та готовність до відкритого діалогу дають змогу не лише нейтралізувати кризу, а й трансформувати її в інструмент зміцнення міжнародного авторитету держави [7].

Ефективне управління репутаційними ризиками в міжнародній площині потребує цілісного підходу, що поєднує системний моніторинг глобального інформаційного середовища, раннє виявлення потенційних загроз та завчасне розроблення сценаріїв реагування. Репутація держави вибудовується роками завдяки послідовності політичного курсу, економічним досягненням, культурному розвитку та присутності в міжнародному просторі, проте будь-які прорахунки у кризовій комунікації здатні підірвати цей стратегічний ресурс. Саме тому створення гнучких і водночас структурованих систем репутаційного менеджменту є критично важливим чинником утримання та зміцнення позицій держави на міжнародній арені.

Системна інтеграція кризових комунікацій у зовнішньополітичну стратегію створює умови для підвищення стійкості держави до інформаційних атак. Використання прогностичних моделей дає змогу завчасно виявляти можливі вектори деструктивних кампаній, підготувати релевантні меседжі,

консолідувати партнерів і забезпечити єдність позицій у внутрішньому та міжнародному інформаційному просторі.

Особливу увагу в процесі управління репутаційними ризиками слід приділяти виявленню та аналізу уразливих точок, що можуть бути використані зовнішніми акторами для формування деструктивних наративів. До таких точок належать прояви корупції, конфлікти, провалені реформи або внутрішньополітичні кризи, які створюють інформаційне для тло маніпуляцій [8].

Раннє виявлення таких чинників відкриває можливість для створення превентивних комунікаційних стратегій, у яких уразливі аспекти перетворюються на драйвери розвитку завдяки акценту на відкритості, результативності та готовності до змін. У підсумку навіть потенційно проблемні теми можуть бути переосмислені й подані у конструктивному ключі, посилюючи сприйняття держави як надійного та передбачуваного партнера на міжнародній арені.

Ключові принципи управління репутаційними ризиками у зовнішньополітичних комунікаціях ґрунтуються на комплексному та динамічному підході, який поєднує стратегічне планування, гнучкість та ефективну координацію. Превентивність у цьому контексті передбачає проактивне формування інформаційного порядку денного, коли держава не лише реагує на кризові виклики, а й ініціює власні наративи, здатні задавати тон глобальним дискусіям.

Офіційні структури відіграють фундаментальну роль у формуванні й реалізації стратегій кризових комунікацій у зовнішньополітичній сфері, оскільки саме вони визначають зміст і рамки інтерпретації подій у глобальному інформаційному середовищі. Міністерство закордонних справ України виступає центральним координаційним вузлом, який забезпечує цілісність і узгодженість інформаційної політики держави на міжнародній арені. Воно формує офіційні позиції, розробляє базові меседжі для дипломатичних місій та координує роботу з міжнародними організаціями й партнерами, що дає змогу оперативно доносити узгоджену та достовірну інформацію у кризових ситуаціях [9].

У таких умовах дипломатичні представництва виступають центральними вузлами комунікації, через які координується поширення офіційних позицій, організовуються зустрічі з політичними діячами, експертами та представниками медіа, а також ведеться роз'яснювальна робота для громадян інших країн. Це робить дипломатичні місії не лише каналами інформування, а й активними учасниками захисту репутаційних інтересів держави та протидії деструктивним інформаційним впливам.

Практика показує, що держави, які створили у своїх дипломатичних установах підрозділи стратегічних комунікацій та кризового PR, демонструють значно вищу стійкість до деструктивних інформаційних впливів. Такі підрозділи забезпечують координацію дій між різними гілками влади, оперативне донесення узгоджених меседжів та проактивне формування міжнародного порядку денного [10].

Особливе місце в системі комунікацій дипломатичних представництв посідає інститут Надзвичайних і Повноважних Послів, які виконують функції офіційних представників держави та водночас провідників політичної волі вищого керівництва країни. Їхня діяльність охоплює не лише представницькі завдання, а й безпосередню участь у формуванні та реалізації зовнішньополітичних пріоритетів, стратегічній координації та донесенні узгоджених меседжів до міжнародної спільноти.

На такі посади часто призначають політичних діячів із високим рівнем публічного визнання та досвідом роботи в урядових або парламентських структурах. Такий кадровий підхід підвищує авторитет послів, розширює можливості вибудовування ефективних комунікаційних каналів та забезпечує додаткові ресурси для захисту національних інтересів. У результаті дипломатичні місії набувають більшої ваги як інструменти просування стратегічних і політичних рішень держави у міжнародному середовищі [11].

Вони також відіграють провідну роль у підтриманні міждержавного діалогу, демонструючи здатність оперативно реагувати на кризові ситуації та адаптувати комунікаційні стратегії до динамічних зовнішньополітичних умов. Їх пряма залученість у процес ухвалення рішень сприяє швидкій трансляції політичної волі керівництва та забезпеченню узгодженості дій між різними інституціями державної влади. У такому контексті посли постають не лише як дипломати, а й як стратегічні комунікатори, що інтегрують класичні методи дипломатії із сучасними підходами до управління міжнародними комунікаціями.

У цьому контексті доцільним є запровадження в системі зовнішньополітичних комунікацій України спеціалізованих аналітичних центрів, які поєднуюватимуть функції моніторингу інформаційних потоків, прогнозування кризових сценаріїв і розроблення проактивних комунікаційних стратегій. Такі структури мають інтегрувати сучасні технології аналізу великих даних і мережевого моделювання, що дасть

змогу підвищити точність прогнозів і пришвидшити ухвалення рішень у динамічному міжнародному середовищі.

Також важливим є посилення кадрового потенціалу дипломатичної служби у сфері стратегічних комунікацій. Запровадження системи регулярного навчання дипломатів і представників державних інституцій із кризового PR, цифрової дипломатії та репутаційного менеджменту створить передумови для підвищення ефективності зовнішньополітичних меседжів.

Разом із тим варто розробити єдину національну концепцію комунікаційного позиціонування України, яка б об'єднала безпекові, економічні, культурні, політичні та гуманітарні наративи у цілісну стратегію. Такий підхід дасть змогу зробити образ держави більш упізнаваним і привабливим у глобальному просторі, а також створить основу для послідовного просування українських інтересів навіть у періоди криз і загроз.

Запровадження запропонованих заходів сприятиме підвищенню ефективності зовнішньополітичних комунікацій України, зміцненню її міжнародного авторитету та формуванню стійкого позитивного іміджу. Така системна модернізація дасть змогу не лише оперативно реагувати на інформаційні виклики, а й проактивно формувати глобальний порядок денний, перетворюючи комунікаційний потенціал держави на інструмент стратегічного розвитку та довгострокового партнерства на міжнародній арені.

Висновки. Формування позитивного міжнародного іміджу держави є складним і багаторівневим процесом, який поєднує політичні, економічні, культурні, гуманітарні та комунікаційні чинники. Ефективна інтеграція інструментів публічної дипломатії, сучасних PR-технологій і концепції «м'якої сили» створює умови для підвищення довіри до держави та зміцнення її позицій на глобальній арені. Системний підхід до кризових комунікацій забезпечує можливість не лише мінімізувати репутаційні ризики, а й перетворювати виклики на нові можливості для підсилення національного бренду.

Водночас стратегічне управління репутаційними ризиками потребує комплексного аналізу глобального інформаційного простору, завчасного виявлення загроз і підготовки сценаріїв реагування. Злагоджена робота офіційних структур, дипломатичних представництв і комунікаційних підрозділів дає Україні змогу не лише ефективно захищати власні інтереси, а й демонструвати готовність до конструктивного діалогу, що є ключовим чинником зміцнення міжнародного авторитету держави.

Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на розроблення моделей оцінювання ефективності комунікаційних стратегій держави з урахуванням специфіки цифрового середовища та впливу новітніх технологій. Перспективним є також порівняльний аналіз досвіду інших країн у сфері стратегічних комунікацій і кризового PR, що дасть змогу адаптувати найкращі практики до українського контексту та підвищити результативність зовнішньополітичних комунікацій у середовищі глобальної конкуренції.

Література:

1. Єремєєва І. Теоретико-методологічні аспекти поняття «міжнародний імідж держави». *Krakowskie studia malopolskie*. 2022. Т. 36. № 4. С. 61–77. URL: <https://doi.org/10.15804/ksm20220404>
2. Vysotskyi O., Vysotska O. Technologies of public diplomacy: methodological principles and practical potential. *Epistemological studies in philosophy social and political sciences*. 2020. Т. 3. № 1. Р. 139–147. URL: <https://doi.org/10.15421/342015>
3. Стратегія «розумної сили» як ключова передумова перемоги України в російсько-українській неоімперській війні / С. Даниленко та ін. *Українознавчий альманах*. 2022. № 30. С. 43–53. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.6>
4. Гарькавий Є. Кризові комунікації як напрям реалізації стратегічних комунікацій у силах оборони України. *Політичне життя*. 2019. № 3. С. 64–70. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.3.10>
5. Olsson E.-K. Public diplomacy as a crisis communication tool. *Journal of international communication*. 2013. Т. 19. № 2. Р. 219–234. URL: <https://doi.org/10.1080/13216597.2013.838906>
6. Сухорольська І., Климчук І. Громадська (публічна) дипломатія в умовах агресивної війни росії проти України. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2022. № 43. С. 322–331. URL: <https://doi.org/10.30970/paps.2022.43.39>
7. Obi O., Odilibe I., Arowoogun J. Crisis communication and U.S. national security: a comprehensive review: understanding the importance of timely and accurate information dissemination. *International journal of applied research in social sciences*. 2024. Т. 6. № 2. Р. 116–139. URL: <https://doi.org/10.51594/ijarss.v6i2.779>
8. Налутка П., Мишишин Р. Управління репутаційними ризиками організацій за кризових умов: особливості та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2023. № 50. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-5>

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 р. «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України» : Указ Президента України від 30.08.2021 № 448/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/448/2021#Text>
10. Башук А. Комунікаційні стратегії державної влади в умовах інформаційного суспільства : монографія. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2019. 293 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/3a4/dis_Bashuk.pdf
11. Федчишин С.А. Дипломатична служба України: організаційно-правові засади : дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2021. 511 с. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/16029>
12. Дорош Л., Яблонська М. «М'яка сила» Китаю: оцінка ефективності та реакція на сучасні виклики. *Гуманітарні візії*. 2021. Вип. 7. № 2. С. 23–27. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/nov/25298/stattyadorosh2227_1.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 81'373.612.2:32:316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.49>

ЕВФЕМІЗМИ В ПОЛІТИЦІ: ВІД РИТОРИЧНИХ ФОРМУЛ ДО ТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ

Ягодзінський Сергій,

доктор філософських наук, професор,
проректор з навчально-методичної роботи
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID ID: 0000-0001-8755-2235

Левченко Леся,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID ID: 0009-0001-4030-7272

Дослідження присвячено феномену евфемізмів у політичному дискурсі як важливому засобу мовної маніпуляції та формування суспільної свідомості. Евфемізми в політиці виконують складну функцію пом'якшення, заміщення та перекодування ідеологічних меседжів, даючи змогу приховано легітимізувати неоднозначні або конфліктні явища, зменшуючи рівень соціального спротиву і створюючи більш прийнятний образ подій. У статті проаналізовано сучасний стан досліджень у сфері української та західної лінгвістики, які охоплюють теоретичні підходи до вивчення евфемістичних стратегій, їхніх семантичних та прагматичних функцій, а також ролі у конструюванні політичного іміджу та формуванні суспільної думки. Особливу увагу приділено контексту сучасної української війни та інформаційних викликів XXI ст., де евфемізми набувають нових, іноді парадоксальних значень, і використовуються як інструменти мобілізації, дезінформації або маскування жорстоких реалій. Досліджено також трансформації евфемістичних засобів у цифровому просторі, зокрема їх адаптацію до форматів соціальних мереж, коротких повідомлень та мультимедійних платформ, що впливає на спосіб сприйняття політичної інформації громадянами. Окремлено основні тенденції, виклики і перспективи подальших міждисциплінарних досліджень, що поєднують лінгвістику, політичну комунікацію, когнітивні науки, медіадослідження і психологію. Запропонований огляд базується на аналізі ключових праць українських і зарубіжних науковців, що дає комплексне уявлення про функціонування та значення політичних евфемізмів у сучасному інформаційному суспільстві.

Ключові слова: евфемізми, політичний дискурс, мовна маніпуляція, формування суспільної свідомості, політична комунікація, інформаційна війна, цифровий дискурс, когнітивна лінгвістика, міждисциплінарні дослідження, політична риторика.

Yahodzinskyi Serhii, Levchenko Lesia. Euphemisms in politics: from rhetorical formulas to the technology of influencing public consciousness

This study is devoted to the phenomenon of euphemisms in political discourse as a crucial tool for linguistic manipulation and shaping public consciousness. Euphemisms in politics perform complex functions of softening, substituting, and recoding ideological messages, enabling covert legitimization of ambiguous or contentious phenomena, reducing social resistance, and creating a more acceptable image of events. The paper analyzes the current state of research in Ukrainian and Western linguistics, encompassing theoretical approaches to euphemistic strategies, their semantic and pragmatic functions, as well as their role in constructing political imagery and shaping public opinion. Special attention is given to the context of the ongoing Ukrainian war and the informational challenges of the 21st century, where euphemisms acquire new, sometimes paradoxical meanings, serving as instruments of mobilization, disinformation, or masking harsh realities. The study also explores transformations of euphemistic devices in the digital space, particularly their adaptation to social media formats, short messaging, and multimedia platforms, which influence how political information is perceived by citizens. Key trends, challenges, and prospects for further interdisciplinary research combining linguistics, political communication, cognitive science, media studies, and psychology are outlined. The review is based on an analysis of key works by Ukrainian and foreign scholars, providing a comprehensive understanding of the functions and significance of political euphemisms in modern information society.

Key words: euphemisms, political discourse, language manipulation, public consciousness formation, political communication, information warfare, digital discourse, cognitive linguistics, interdisciplinary research, political rhetoric.

Політична комунікація є одним із ключових чинників формування суспільної свідомості, що впливає на політичну поведінку громадян, їхні погляди, настрої та рішення. У процесі спілкування політики

використовують різноманітні мовні засоби, які мають за мету не лише передати інформацію, а й вплинути на сприйняття аудиторії, змінити її ставлення до певних подій або явищ. Одним із таких ефективних інструментів є евфемізми – слова та вирази, що замінюють прямі або потенційно негативно забарвлені поняття більш м'якими, нейтральними чи прихованими формулюваннями. Евфемізми виступають у політичному дискурсі не просто як стилістичний засіб, а як технологія впливу на масову свідомість, що дає політикам змогу трансформувати складні, суперечливі або непопулярні теми в більш прийнятні та зрозумілі форми.

Актуальність розгляду евфемізмів у політиці зумовлена кількома чинниками. По-перше, сучасна політика – це сфера інтенсивної інформаційної боротьби, де мова стає зброєю, а кожне слово може мати вагомі наслідки. Евфемізми дають змогу змінити сприйняття реальності, пом'якшуючи гострі кути дискусій, приховуючи неприємні аспекти чи навіть створюючи ілюзію позитивних змін. По-друге, розвиток цифрових технологій і соціальних мереж створює нові умови для поширення політичної інформації, де роль евфемізмів зростає, оскільки вони допомагають адаптувати повідомлення до формату швидкої та емоційної комунікації. По-третє, в умовах війни, економічних криз і соціальних трансформацій політичні евфемізми набувають особливого значення, стаючи засобом не лише мовного оформлення, а й психологічної мобілізації населення, а також інструментом маскування складної або болючої інформації.

Метою статті є аналіз евфемізмів у політичному дискурсі з акцентом на їхню роль як технології впливу на масову свідомість.

Методологія дослідження базується на комплексному міждисциплінарному підході, що поєднує лінгвістичний аналіз, політологічні концепції та медіадослідження. Використані методи включають семантичний і прагматичний аналіз текстів, контент-аналіз політичних заяв та публікацій у ЗМІ, а також порівняльний аналіз евфемістичних форм у різних соціальних контекстах.

Огляд наукової літератури із цієї теми дає змогу виявити, як у різних наукових школах (українських та зарубіжних) осмислюється феномен евфемізації, які методи його дослідження застосовуються та які соціальні, психологічні та когнітивні функції виконує евфемістичне мовлення у політиці. Особлива увага приділяється також зміні функціонального навантаження евфемізмів в умовах війни, глобальної політичної нестабільності та розвитку цифрових медіа.

Вітчизняна наука в останні роки все частіше звертається до проблеми евфемізації у публічному дискурсі, що значною мірою зумовлено політичними кризами, війною, медіатизацією політики та радикалізацією інформаційного простору.

М. Брайчевський та Л. Залізник одними з перших в українському контексті системно проаналізували евфемізми як інструмент мовної гри у політичному дискурсі. Вони звернули увагу на те, що евфемістичні конструкції маскують маніпулятивні наміри політиків, створюючи ілюзію нейтрального або навіть гуманістичного мовлення, виокремили типові сфери застосування евфемізмів у політиці (війна, економіка, правосуддя), а також питання національної ідентичності [1; 2].

Окрему увагу привертають дослідження, що фокусуються на евфемізмах у контексті війни. В. Ільницький, В. Старка та М. Галів аналізують дискурсивні практики російської пропаганди. Дослідники показують, як у мові офіційних повідомлень та ЗМІ евфемізми слугують засобом перетворення насильства на «норму». Наприклад, військова агресія подається як «відновлення історичної справедливості», а жертви цивільного населення – як «непередбачувані наслідки» [3].

Паралельно розвивається напрям дослідження стилістичних і комічних функцій евфемізмів. Н. Кондратенко та А. Кузнецова аналізують евфемістичні конструкції у виступах українських політиків, які виконують роль засобів комічного пом'якшення або демонстративної дистанції до подій. Ці евфемізми водночас виконують соціальну функцію адаптації суспільства до стресових реалій війни [4].

Н. Мацюк та А. Курило порушують питання мовної відповідальності політиків. Автори вказують, що евфемізми часто вживаються як «екзамен» на патріотизм і щирість, особливо у питаннях мови, історичної пам'яті та геополітичного вибору [5; 6].

Західна лінгвістика має глибоку традицію вивчення політичної мови, у межах якої евфемізми посідають помітне місце. Їх розглядають у межах теорії мовного табу, соціолінгвістики, критичного дискурс-аналізу, когнітивної лінгвістики.

К. Аллан і К. Баррідж визначають евфемізм як форму мовної цензури. Вони доводять, що евфемізми здатні не лише уникати соціального осуду, а й активно впливати на структуру комунікативної реальності [7].

В. Лутц та П. Чілтон системно описують феномен мовного обману в американській політиці. Вони аналізують політичний дискурс у рамках когнітивно-дискурсивної парадигми, акцентують увагу на

функції евфемізмів як інструменту контролю над мовленнєвим полем, де влада формує і нав'язує «правильні» інтерпретації подій [8; 11].

Н. Ферклау та Дж. Лакофф розглядають евфемізми як частину ідеологічного апарату, що забезпечує мовну гегемонію, пояснюють, як за допомогою метафор та евфемізмів політики створюють дискурс, здатний перекодувати уявлення виборців [9; 10].

У публікаціях останніх років спостерігається зростання інтересу до евфемізмів у контексті цифрової політики, гібридних конфліктів та глобального комунікативного середовища.

Евфемізми – це слова або вирази, які замінюють прямі, грубі, небажані або табуйовані поняття більш м'якими, прийнятними або прихованими формулюваннями. Термін походить від грецького слова *εὐφημία* (евфемія), що означає «добре говорити», «прихована мова». Із лінгвістичного погляду евфемізми є формою лексичної заміни, що виконує функції соціального пом'якшення мовлення [8, с. 37].

У політичній комунікації евфемізми займають особливе місце, адже вони дають змогу політикам коригувати сприйняття складних явищ, зокрема війн, криз, санкцій, корупції та інших соціально значущих проблем. У політичному дискурсі функції евфемізмів стають особливо багатогранними, оскільки політика є сферою боротьби за вплив і владу, де мова слугує інструментом маніпуляції свідомістю. Політична риторика часто використовує евфемізми для переформатування негативної інформації у форму, прийнятну для громадськості. Отже, евфемізми стають не просто мовним засобом, а ефективним інструментом контролю над громадською думкою.

Розвиток теорії політичної комунікації та когнітивної лінгвістики сприяв появі різних підходів до вивчення евфемізмів у політичній мові.

Когнітивний підхід розглядає евфемізми як елементи когнітивних схем, які допомагають сприймати і структурувати соціальну реальність. Евфемізми розглядаються як частина метафоричного мислення, яке впливає на формування уявлень про політичні явища. У межах когнітивної теорії особлива увага приділяється тому, як евфемізми формують картини світу через заміну негативних чи незручних понять позитивними або нейтральними. Цей процес сприяє формуванню певних політичних наративів, що впливають на поведінку виборців [1, с. 80].

Соціолінгвістичний підхід акцентує увагу на соціальних функціях мови, зокрема на ролі евфемізмів у підтриманні соціальних норм і табу. Підкреслюється, що евфемізми віддзеркалюють культурні цінності, моральні установки і політичні контексти, у яких вони вживаються. У політиці це означає, що вибір евфемізмів не є випадковим, а строго залежить від соціального і політичного контексту, рівня цензури, політики політкоректності та інших чинників [2, с. 99].

Дискурс-аналіз як метод дослідження мови політики фокусується на вивченні того, як за допомогою евфемістичних форм відбувається конструювання політичної реальності. Політичні евфемізми є інструментами політичного дискурсивного контролю, за допомогою яких владні структури керують суспільною думкою і масовою поведінкою [11, с. 52].

Прагматичний підхід зосереджений на функціях евфемізмів у конкретних комунікативних актах. Він аналізує, як у процесі взаємодії між політиками та аудиторією евфемізми виконують роль мовних актів: пом'якшують критику, змінюють тон, приховують інформацію або стимулюють певні реакції [7, с. 81].

Використання евфемізмів у політиці має довгу історію. Від античних часів до сучасності політики вдавалися до заміни неприємних або небезпечних тем м'якими формулюваннями для збереження влади, впливу та популярності.

Відомі історичні приклади включають використання евфемізмів у римській риторичі, де перемоги називалися «звільненнями», а поразки – «тимчасовими відступами».

У XX ст. тоталітарні режими активно застосовували евфемізми для маскування репресій, цензури і пропаганди, зокрема у радянській пропаганді використовувалися вирази «перевиховання» замість «катування», «ліквідація ворогів народу» замість «розстріл». Сучасна політична практика зберігає і розвиває ці традиції, адаптуючи евфемізми до нових викликів та інформаційних середовищ.

Політичні евфемізми не лише прикрашають мову, а й стають елементом технології впливу. Вони застосовуються для формування вигідних наративів, що підтримують політичні рішення і дії; створення позитивного або нейтрального образу політичних суб'єктів; уникнення прямої відповіді на складні питання або критику; маніпулювання громадською думкою шляхом зміщення акцентів або приховування негативної інформації. Розуміння цих технологій є необхідною умовою для критичного аналізу політичної комунікації та протидії маніпуляціям.

На початку російської агресії на Сході України в політичній риторичі активно використовувалися евфемізми, які мали на меті пом'якшити сприйняття складних і болючих тем. Зокрема, замість відкритого визнання війни часто вживалися такі вирази, як:

1. «Антитерористична операція» (АТО) – офіційний термін, що заміняв слово «війна» та служив для пом'якшення сприйняття збройного конфлікту, надаючи йому формальний, законний характер.

2. «Внутрішній конфлікт» або «збройне протистояння» – альтернативні формулювання, які знижували емоційне навантаження та уникали прямої констатації агресії.

3. «Питання безпеки» – евфемізм, що використовувався для приховування конкретних військових дій або репресій, викликаючи більш нейтральне або навіть позитивне ставлення.

Такі евфемізми допомагали політикам зберігати підтримку населення, формувати контрольований наратив і уникали негативної реакції на важкі обставини.

Окрім того, у виборчих кампаніях часто застосовуються евфемізми для заміни складних економічних або соціальних проблем, наприклад:

1. «Оптимізація штатів» – замість звільнень або скорочень працівників.

2. «Регулювання тарифів» – замість підвищення цін на комунальні послуги.

3. «Підвищення рівня життя» – замість усвідомлення фактів інфляції або зростання цін.

Ці евфемізми дають політикам змогу подавати складні процеси у більш позитивному світлі, пом'якшуючи критику.

Важливо відзначити, що політичні евфемізми можуть не лише приховувати негатив, а й формувати позитивний імідж, що є ключовим елементом виборчих стратегій. Політичні евфемізми – не лише лінгвістичні одиниці, а складна соціокогнітивна технологія, спрямована на управління сприйняттям. Вони допомагають адаптувати політичні повідомлення під емоційний та культурний контексти аудиторії; зберігати соціальну стабільність під час криз; створювати альтернативні реальності, які підтримують владу і легітимність політичних рішень.

Евфемізми в політичній комунікації є потужним риторичним інструментом, що дає змогу політикам не лише уникали конфліктів у спілкуванні, а й активно впливати на громадську свідомість. Риторика як мистецтво переконання передбачає вміння вибирати слова, які сприяють формуванню потрібного сприйняття та емоційної реакції аудиторії.

У традиційній риторичі важливе місце займають такі поняття, як *ethos* (характер промовця), *pathos* (емоційний вплив) та *logos* (логічне обґрунтування). Евфемізми впливають переважно на рівні *ethos* і *pathos* – вони допомагають створити образ доброзичливого, ввічливого та відповідального політика, а також викликати у слухачів необхідні емоції: спокій, довіру, підтримку.

Політики часто звертаються до тем, які можуть викликати страх, тривогу, образу або несприйняття у суспільстві: війна, економічна криза, скорочення бюджетних витрат, санкції, корупція тощо. Пряме вживання цих слів могло б посилити негативну реакцію аудиторії, тому евфемізми стають способом пом'якшення повідомлення. Такий пом'якшувальний ефект є ключовим у виборчих кампаніях, де вміння правильно подати інформацію може визначити успіх або поразку кандидата [5].

Політичний наратив – це спосіб побудови історії чи розповіді, що пояснює певні події або політичні рішення, формуючи сприйняття аудиторії. Евфемізми є невід'ємною частиною таких наративів, оскільки вони допомагають трансформувати складні або конфліктні явища у прийнятну для громадськості форму [6, с. 63].

Однією з найважливіших функцій евфемізмів у політиці є маніпулятивна. Вони дають змогу політикам управляти інформацією, змінювати акценти, приховувати істинні мотиви або масштаби подій.

Наприклад, під час обговорення питання про підвищення цін на енергоносії замість прямого визнання підвищення політики можуть використовувати формулювання «коригування тарифів» або «ринкова адаптація». Така заміна несе менш негативний заряд і може зменшити суспільний спротив.

Подібним чином евфемізми використовують для приховування невдач чи негативних результатів політики. Замість визнання помилки чи провалу застосовуються «перегляд стратегій» або «корекція курсу», що звучить більш прийнятно для аудиторії.

Політичний імідж – це уявлення про політика чи політичну силу, сформоване громадськістю. Евфемізми допомагають формувати цей імідж шляхом створення позитивних асоціацій, уникнення негативних конотацій і підтримки атмосфери довіри. Наприклад, політики часто використовують евфемізми для опису своїх дій у позитивному світлі: «соціальна підтримка» замість «подачки», «економічні стимули» замість «податкових пільг» тощо. Це дає їм змогу виглядати відповідальними та ефективними лідерами [1, с. 80].

У сучасному світі політична комунікація стала надзвичайно складною і багатогранною системою, що включає не лише безпосереднє інформування громадськості, а й різноманітні засоби впливу на її свідомість. Одним із таких засобів є використання евфемізмів, які стають частиною технологій управління масовою свідомістю. У політичній сфері такі технології використовуються для досягнення соціального

контролю, легітимізації влади, формування політичної культури. Евфемізми як мовна категорія у цьому контексті виступають не лише як засіб вираження, а як ефективний механізм маніпуляції свідомістю.

Існують кілька ключових механізмів, через які евфемізми здійснюють свій вплив. Зміна семантики – евфемізми модифікують зміст понять, роблячи їх більш прийнятними або менш загрозливими. Емоційне перенаправлення – відволікають увагу від негативних асоціацій, спрямовуючи емоції у більш нейтральне або позитивне русло. Формування когнітивних схем – евфемізми створюють шаблони мислення, які спрощують складні реалії. Соціальна легітимація – через евфемізми влада і політичні сили досягають сприйняття своїх дій як необхідних та справедливих.

Ці механізми взаємодіють і підсилюють один одного, забезпечуючи глибокий та стійкий вплив на масову свідомість [9, с. 47].

Політична ідеологія включає систему уявлень, яка пояснює соціальну реальність і дає орієнтири для дії. Евфемізми допомагають структурувати цю систему. Наприклад, в ідеологіях лібералізму або консерватизму певні поняття набувають емоційно забарвленого вигляду через евфемістичні формулювання: «соціальна справедливість» замість «перерозподіл ресурсів», «традиційні цінності» замість «збереження статус-кво».

Евфемізми є важливим складником маніпулятивних технологій, адже дають змогу змінювати громадську думку шляхом лінгвістичних маніпуляцій; контролювати інформаційний простір, формуючи сприятливий наратив; мінімізувати негативні наслідки непопулярних рішень.

Евфемізми через свою повторюваність та інтертекстуальність закріплюються в мовленні й формують політичну культуру, яка визначає спосіб мислення та поведінки громадян. Уживання евфемізмів створює стандарти спілкування, у яких певні теми обговорюються у прийнятній формі, що впливає на рівень політичної толерантності та діалогу.

Із погляду психолінгвістики евфемізми впливають на когнітивні процеси через зменшення когнітивного дисонансу – пом'якшення конфлікту між реальністю і очікуваннями; формування позитивних асоціацій – завдяки використанню більш м'яких або позитивно забарвлених слів; управління емоційними реакціями – зниження тривоги, страху, агресії.

Цей вплив забезпечує більш ефективне засвоєння політичних меседжів і підтримує позитивне ставлення до політиків [11, с. 71].

Використання евфемізмів у політичній практиці викликає неоднозначну оцінку з погляду етики. З одного боку, це засіб делікатного спілкування, що сприяє збереженню стабільності й уникненню конфліктів. З іншого – це потенційна форма маніпуляції і дезінформації, яка може підривати довіру до влади та дестабілізувати суспільство.

Сучасні політичні виклики, пов'язані з війнами, пандеміями, економічними кризами та геополітичними протистояннями, породжують потребу у мовних засобах, які здатні мінімізувати соціальне напруження і модулювати сприйняття подій. У цьому контексті евфемізми виконують функцію інструменту, що пом'якшує реальність і дає владі змогу зберігати контроль над суспільною свідомістю.

Війна завжди була серед найбільш чутливих і травматичних тем у політичній комунікації. Термінологія, що описує воєнні дії, має потужний емоційний вплив на громадськість. Саме тому у воєнний час політики та державні інституції вдаються до використання евфемізмів, щоб змінити або пом'якшити сприйняття реальності [3, с. 40].

Із розвитком цифрових технологій та поширенням соціальних мереж політична комунікація зазнає суттєвих змін. Евфемізми, які довгі десятиліття слугували інструментом пом'якшення і маскування складних політичних тем у традиційних медіа, сьогодні проходять трансформацію у цифровому середовищі. Інтернет і соціальні платформи впливають не лише на способи створення та поширення евфемізмів, а й на характер їх сприйняття аудиторією.

Соціальні мережі – це новий простір для політичної комунікації, де інформація розповсюджується миттєво і безпосередньо, а межі між офіційними та неофіційними джерелами дуже розмиті. У таких умовах евфемізми набувають нових форм і функцій. По-перше, у соціальних мережах спостерігається інтенсифікація використання евфемізмів, зумовлена прагненням уникнути цензури, блокувань або суспільного осуду. Наприклад, користувачі створюють нові евфемізми – меми, сленгові вирази та хештеги, які несуть сховані або іронічні значення. По-друге, евфемізми у соцмережах набувають часто більш народного характеру. Вони можуть виникати спонтанно, як реакція на політичні події, і швидко поширюватися серед користувачів, стаючи частиною цифрової культури. Такий феномен простежується на прикладі українського Інтернет-простору під час війни, де замість офіційних формулювань з'являються фрази «зрадофіли» (для позначення тих, хто критикує уряд), «руський мир» – як іронічна евфемізація терміна, що водночас викриває ідеологію супротивника. По-третє, соцмережі розвивають традиційні

межі між офіційною політичною риторикою і народною мовою, що змінює й спосіб сприйняття евфемізмів. Публіка здебільшого сприймає їх як елемент гумору, сарказму чи критики, що робить евфемізми одночасно й інструментом впливу, й засобом спротиву [4, с. 49].

Цифрові платформи надають нові можливості для швидкого розповсюдження інформації, включаючи і політичні евфемізми. Але саме цей стрімкий характер поширення трансформує сам зміст евфемістичних формулювань та їхній вплив. По-перше, цифрове середовище сприяє вірусному розповсюдженню евфемізмів. Завдяки репостам, коментарям, лайкам певне слово або фраза набувають масового вжитку за лічені години або дні. Це створює ефект спільного мовного коду, який використовують для створення політичної ідентичності та групової солідарності. По-друге, в умовах коротких форматів (твіти, пости, меми) евфемізми стискаються і спрощуються, утрачаючи частину своєї багатозначності, але при цьому отримуючи нові конотації. Наприклад, замість офіційних формулювань часто вживають скорочені або жаргонні варіанти, які набувають більш емоційного забарвлення. По-третє, поширення евфемізмів у цифрових медіа тісно пов'язане з феноменом фейкових новин та маніпуляцій. У багатьох випадках евфемізми служать прикриттям для дезінформації, коли під м'якими формулюваннями приховуються реальні порушення прав людини чи військові злочини. Це ускладнює можливість об'єктивної оцінки подій і маніпулює суспільною думкою.

Окрім того, алгоритми соціальних мереж, які підсилюють контент, що викликає сильні емоції, можуть посилювати вплив евфемізмів, створюючи інформаційні бульбашки. У таких бульбашках користувачі постійно отримують мовні формули, що підтверджують їхні світоглядні установки, закріплюючи політичні стереотипи.

Поява цифрових платформ та масове впровадження евфемізмів у них породжують нові тенденції і ставлять перед дослідниками низку викликів.

Перша тенденція – це зближення офіційної і неофіційної політичної риторики. Евфемізми стають елементом не лише державних стратегій, а й народної політичної комунікації. Такий процес ускладнює визначення меж між пропагандою, маніпуляцією і громадянською критикою. Друга тенденція – поява евфемізмів, які формуються у реальному часі користувачами соціальних мереж, поширюються через меми, відео, жаргонні вирази. Це вимагає від дослідників розроблення нових методів лінгвістичного та соціологічного аналізу, зокрема цифрового контент-аналізу. Третій виклик – етичний аспект дослідження. З огляду на поширення дезінформації та маніпулятивних практик, аналіз політичних евфемізмів потребує уважного ставлення до контексту і впливу на суспільство. Четвертий аспект – проблема верифікації джерел та контексту. У цифровому середовищі часто відсутні чіткий автор чи контекст висловлювання, що ускладнює визначення мотивів і цілей використання евфемізмів [7, с. 92].

Нарешті, нові тенденції включають мультиканальність комунікації, коли один і той самий евфемізм поширюється через різні цифрові платформи, що формує багатопланові впливи на аудиторію і створює складну мережу політичного дискурсу.

Прикладом народної евфемізації у соцмережах є український Інтернет-простір під час війни з росією. Тут активно поширився евфемізм «спеоперація» як заміна слова «війна». Цей термін офіційно використовує російська влада, але він швидко проник у соцмережі як інструмент легітимізації агресії. Водночас українські користувачі іронічно трансформували цей термін у меми та саркастичні вислови, наприклад «спеоперація пішла не за планом», щоб висловити критичне ставлення до пропаганди.

Ще один приклад – поява сленгового евфемізму «зрадофілі» – ярлика для тих, хто критикує українську владу або виступає за компроміси з росією. Цей термін поширився у Facebook, Telegram-каналах і Twitter, де набув широкого вжитку як політична мітка, що відображає соціальні поділи [4, с. 49].

Яскравий приклад вірусного поширення евфемізмів – меми, що висміюють політичні події. Наприклад, в українському Інтернеті масово поширився мем із висловом «ввічливі люди» – евфемізмом для російських військових без розпізнавальних знаків під час анексії Криму в 2014 р. Цей евфемізм став не лише мовним прийомом влади, а й інструментом для сатири та суспільної пам'яті.

Таким чином, евфемізми у політичному дискурсі є потужним лінгвістичним інструментом, який відіграє значну роль у формуванні, трансформації та маніпулюванні суспільною свідомістю. Політичні евфемізми не обмежуються виключно риторичними формулами, вони є суттєвим елементом технологій впливу, які дають змогу формувати сприйняття інформації, адаптувати складні чи неприємні факти до сприйняття широкої аудиторії, а також маневрувати у публічній комунікації.

Особливу увагу привертає те, що евфемізми активно використовуються в умовах кризових ситуацій, зокрема в періоди воєнних дій, соціальних потрясінь та економічних викликів. Аналіз українського контексту виявив, що політичні евфемізми стають не лише мовним оформленням складних реальностей,

а й засобом психологічної мобілізації населення. Вони сприяють формуванню необхідних наративів, що підтримують національну єдність і готовність до складних викликів, водночас пом'якшуючи сприйняття негативних аспектів ситуації.

У цифрову епоху роль евфемізмів значно посилюється і трансформується. Соціальні мережі, блоги, месенджери та інші цифрові платформи не лише пришвидшують поширення інформації, а й формують нові комунікативні середовища, де політичні меседжі за допомогою евфемістичних засобів набувають нових смислових відтінків. Цифровий контекст стимулює появу коротких, яскравих, емоційно забарвлених формулювань, які легко запам'ятовуються та активно поширюються, що робить евфемізми ефективним інструментом цифрової політичної комунікації. Водночас це створює виклики у сфері медіаграмотності та критичного сприйняття інформації, адже евфемізми можуть маскувати маніпуляції або дезінформацію.

Усвідомлення ролі евфемізмів у політичній мові допомагає громадянам більш критично ставитися до інформації, що надходить, розпізнавати маніпулятивні прийоми та уникати автоматичного сприйняття політичних меседжів як об'єктивної істини. Це сприяє формуванню більш відповідального і свідомого політичного вибору, що є фундаментом демократичного суспільства.

Дослідження евфемізмів у політичному дискурсі є актуальним і перспективним напрямом, що поєднує теоретичний аналіз і практичні потреби сучасного інформаційного суспільства. Розуміння і критичне осмислення мовних технологій впливу є необхідною умовою розвитку свідомої громадянської позиції і протидії маніпуляціям.

Література:

1. Брайчевський М.Ю. Політична риторика та евфемізми: мовна гра як механізм маніпуляції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2018. Вип. 2(96). С. 78–83.
2. Залізник Л.Л. Евфемізми як форма мовної маніпуляції у політичному дискурсі. *Гуманітарний вісник*. 2019. № 42. С. 97–101.
3. Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 37–49.
4. Кондратенко Н., Кузнецова А. Прийоми комічного в українському політичному дискурсі 2022–2024 років. *Вісник Одеського національного університету. Філологія*. 2024. № 2(32). С. 45–51.
5. Курило А. Маніпуляції президентів і бенефіс КСУ: як в Україні майже 30 років триває мовне протистояння. *ZN.UA*. 2020. <https://zn.ua/ukr/internal/manipuljatsiji-prezidentiv-i-benefis-ksu-jak-v-ukrajini-majzhe-30-rokiv-trivaje-movne-protistojannja.html>
6. Мацюк Н.В. Евфемізми як засіб маніпулятивного впливу в політичному дискурсі. *Лінгвістичні студії*. 2015. Вип. 30. С. 60–65.
7. Allan K., BurrIDGE K. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge : Cambridge University Press. 2006. 324 p.
8. Chilton P. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. – London : Routledge. 2004. 224 p.
9. Fairclough N. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London : Longman. 1995. 265 p.
10. Lakoff G. *Don't Think of an Elephant!: Know Your Values and Frame the Debate*. White River Junction : Chelsea Green Publishing. 2004. 144 p.
11. Lutz W. *Doublespeak: From Revenue Enhancement to Terminal Living*. New York : Harper & Row. 1989. 203 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 331.5:005.52(477.64)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.50>

АНАЛІЗ АКТУАЛЬНОГО СТАНУ РИНКУ ПРАЦІ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Бондаренко Сніжана,
аспірантка 4 року навчання
кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-5327-2339

У статті висвітлюються наслідки повномасштабного вторгнення для соціально-економічної ситуації в Запорізькій області. Особливу увагу приділено вивченню глибоких трансформацій, яких зазнали ключові сфери регіонального розвитку – освіта, промисловість і ринок праці – в умовах воєнного стану. Висвітлено, як утрата контролю над частиною територій, зокрема тимчасова окупація окремих громад, масова евакуація населення, фізичне руйнування виробничої та освітньої інфраструктури, а також динамічні міграційні процеси спричинили різке зниження активності промислових підприємств, суттєве скорочення контингенту здобувачів освіти й посилення навантаження на регіональний ринок праці.

Стаття містить системний огляд сучасного стану регіону з урахуванням поточних викликів і можливостей. Окрему увагу приділено аналізу змін у структурі зайнятості, які проявилися через переміщення трудових ресурсів. Значна частина кваліфікованих працівників була змушена змінити місце роботи або виїхати за межі регіону, що створило додаткові виклики для формування кадрового потенціалу.

Досліджено діяльність у кризових умовах Служби зайнятості, органів державної влади. Розглянуто реалізацію програм підтримки роботодавців, перенавчання громадян і надання грантів, спрямованих на активізацію економічної діяльності в регіоні. З'ясовано, що державна політика у сфері регулювання ринку праці дедалі більше орієнтується на створення умов для самозайнятості населення, розвитку малого й середнього бізнесу. Проаналізовано зміни в кадровій політиці великих підприємств, які теж змушені адаптуватися до умов воєнного часу.

Окреслено ключові напрями стабілізації регіонального ринку праці, підтримки освіти й відновлення економічного потенціалу Запорізької області в умовах війни. Відновлення потребує комплексного підходу: модернізації підприємств, відновлення освітніх установ з упровадженням інноваційних методик навчання, створення умов для повернення населення й інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Важливим чинником є розвиток партнерства між владою, бізнесом, науковою спільнотою, аби забезпечити ефективне використання наявних трудових ресурсів і сформувати стратегію розвитку регіону в післявоєнний період.

Стаття є частиною дисертаційного дослідження «Державне регулювання трудових ресурсів регіону».

Ключові слова: державне регулювання, трудові ресурси, політика зайнятості, ринок праці, регіональний ринок праці, планування зайнятості, індикативне планування.

Bondarenko Snizhana. Analysis of the current state of the labor market in the Zaporizhia region: challenges and opportunities

The article highlights the consequences of the full-scale invasion for the socio-economic situation in Zaporizhzhia region. Particular attention is paid to the study of profound transformations experienced by the key areas of regional development – education, industry, and the labor market – under martial law. It is shown how the loss of control over part of the territories, in particular the temporary occupation of certain communities, the mass evacuation of the population, the physical destruction of industrial and educational infrastructure, as well as dynamic migration processes, led to a sharp decline in the activity of industrial enterprises, a significant reduction in the number of students, and increased pressure on the regional labor market.

The article provides a systematic overview of the current state of the region, taking into account present challenges and opportunities. Special attention is devoted to the analysis of changes in the structure of employment, manifested through the displacement of labor resources. A significant share of qualified workers was forced to change jobs or leave the region, which created additional challenges for the formation of human capital.

The activities of the Employment Service and state authorities under crisis conditions are examined. Programs to support employers, retrain citizens, and provide grants aimed at revitalizing economic activity in the region are considered. It is revealed that state policy in the field of labor market regulation is increasingly oriented towards creating

conditions for self-employment of the population and for the development of small and medium-sized businesses. Changes in the personnel policies of large enterprises, which were also forced to adapt to wartime conditions, are analyzed.

Key directions for stabilizing the regional labor market, supporting education, and restoring the economic potential of Zaporizhzhia region under wartime conditions are outlined. Recovery requires a comprehensive approach: modernization of enterprises, restoration of educational institutions with the introduction of innovative teaching methods, creation of conditions for the return of the population and integration of internally displaced persons. An important factor is the development of partnerships between authorities, business, and the scientific community in order to ensure the effective use of available labor resources and to form a strategy for the region's development in the post-war period.

This article is part of the dissertation research "State Regulation of Regional Labor Resources".

Key words: state regulation, labor resources, employment policy, labor market, regional labor market, employment planning, indicative planning.

Ринок праці – це ключовий елемент соціально-економічної системи регіону. Він забезпечує ефективну зайнятість населення, формує трудовий потенціал і впливає на добробут громадян. З початком повномасштабного вторгнення, окупацією частини території та масовим переміщенням людей ринок праці Запорізької області зазнав суттєвих трансформацій. Порушення логістичних ланцюгів, руйнування підприємств, скорочення виробничих потужностей і зниження інвестиційної привабливості створили нові виклики.

Ефективним рішенням вищезгаданих проблем може стати державне регулювання трудових ресурсів регіону. У цьому контексті важливо детальніше дослідити актуальний стан ринку праці області, виокремити ключові проблеми й можливості для його стабілізації.

Метою статті є системний аналіз поточного стану ринку праці Запорізького регіону з урахуванням ситуації в освітній сфері та взаємодії її з бізнесом, а також державних програм його підтримки. Окремим завданням є виявлення основних тенденцій, проблемних точок і перспектив розвитку ринку праці регіону.

Більша частина територіальних громад Запорізької області знаходиться в тимчасовій окупації або в зоні активних чи можливих бойових дій.

Ця ситуація вимагає розроблення нових механізмів і технологій управління територіями та ресурсами, зокрема трудовими. Кадри вирішують усе. Від якості кадрового забезпечення будь-якого проєкту залежить його життєздатність та успіх реалізації. Нині на місцевому рівні фіксується відчутний дефіцит кадрів. Трудовий потенціал територій, як правило, не підлягає системному регулюванню. Його розвиток не планується й не стимулюється в рамках національної кадрової політики. З початком повномасштабної війни масштаби цієї проблеми істотно зросли. У перспективі прогнозується, що кадровий голод на територіях буде зростати, зокрема в прифронтових областях, де нині спостерігається значний відтік спеціалістів. Таким чином, доцільно нині проаналізувати нинішній стан ринку праці на прифронтових територіях на прикладі Запорізької області.

Проведено системний аналіз стану ринку праці у вищезазначеному регіоні в поєднанні із ситуацією в освітній сфері та її взаємодії з бізнесом, великими промисловими підприємствами.

Освітня сфера

Станом на весну 2025 року на території Запорізької області через тимчасову окупацію частини області деякі заклади освіти були змушені змінити місце розташування та формати роботи. За актуальною інформацією, у Запоріжжі продовжують працювати Запорізький національний університет, НУ «Запорізька політехніка», Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, Класичний приватний університет, Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного та КЗ «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія». Крім закладів вищої освіти, продовжують працювати фахові коледжі та професійні ліцеї, які готують спеціалістів переважно робітничих спеціальностей.

До 2022 року в Запорізькому національному університеті навчалось від 12 до 15 тисяч студентів, із них на бюджетній основі проходили підготовку від 29 до 40% слухачів денної форми здобуття освіти й від 7% до 14% із заочної форми здобуття освіти. Варто зазначити, що відсоток студентів із «державного замовлення» щороку мав тенденцію до збільшення [17].

Щодо випуску, то щорічно із Запорізького національного університету в період з 2018 до 2022 року завершували навчання від 3 до 5 тисяч молодих фахівців усіх рівнів вищої освіти.

Через рік з початку повномасштабного вторгнення загальна кількість вступників, зарахованих на всі освітні ступені, становила 6010 осіб (6126 осіб у 2022 році). Усього в університеті навчалось 16192 студенти. Щодо випуску, то у 2022 році із ЗНУ на ринок праці вийшли 4072 молодих фахівців, у 2023 році – 5008.

Наступного 2024 року в Запорізькому національному університеті навчання проходили 14319 студентів. Із цієї кількості на державній основі навчалися 45% слухачів денної форми та 12% із заочної форми здобуття освіти. Того ж року на навчання до Запорізького національного університету подали заяви 8320 абітурієнтів (у 2023 році – 10235 заяв).

На освітній ступінь «бакалавр» зарахували 1681 особу (у 2023 році – 2724), з них 501 особа почали здобувати вищу освіту за державним замовленням. Найбільшу кількість вступників зараховано на освітні програми «Психологія» – 144 особи, «Право» – 76 осіб, «Правоохоронна діяльність» – 74 особи, «Промислове і цивільне будівництво» – 73 особи, «Менеджмент міжнародного бізнесу» – 70 осіб, «Фінанси і кредит» – 59 осіб, «Фізична терапія, ерготерапія» – 55 осіб.

На освітній ступінь «магістр» зараховано 1783 особи (у 2023 році – 2397), із них за державним замовленням – 351 особа. Найбільше вступників зараховано на освітні програми «Психологія» – 167 осіб, «Право» – 84 особи, «Спорт» – 55 осіб, «Інженерія програмного забезпечення» – 54 особи, «Публічне управління та адміністрування» – 49 осіб [12].

Окремо варто звернути увагу на Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні Запорізького національного університету з підготовки фахівців у специфічних напрямках «Галузеве машинобудування», «Металургія», «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка», «Теплоенергетика, Гідроенергетика, Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології», «Мікро- та наносистемна техніка», «Електроніка», «Промислове та цивільне будівництво» тощо. Усі ці спеціальності є надважливими для сфери Military-tech, яка стала актуальною з початком повномасштабного вторгнення. Потенційно ці напрями підготовки можуть стати джерелом постачання на ринок праці висококваліфікованих кадрів технологічного спрямування.

У результаті реорганізації у 2020 році й об'єднання Інженерного інституту ЗНУ й Запорізької державної інженерної академії (ЗДІА) в новоствореному Інституті сформували 10 випускових кафедр, які готують фахівців за 19 спеціальностями інженерного, економічного та управлінського профілю; лабораторії – відокремлені й у структурі кафедр.

Перший рівень вищої освіти (бакалавр) представлений 19 спеціальностями та 22 освітніми програмами; другий рівень – 18 спеціальностями та 26 магістерськими освітніми програмами.

За підсумками вступної кампанії 2022–2023 навчального року, в ІННІ ім. Ю.М. Потебні навчалося 2370 осіб. Темп приросту контингенту становив 25%. Із загального обсягу вступників на бюджетній формі навчання було 40%. У попередні, 2020–2021 і 2021–2022, навчальні роки цифри становили 2003 та 1720 студентів відповідно. За останніми даними, у 2023–2024 навчальному році контингент студентів Інституту становив 3218 студентів.

Крім того, у 2023 році в Інституті почали приймати на навчання студентів за ваучерами, який відбувався трьома хвилями. На денну форму вступили 23 здобувача; на заочну – 21. У пріоритеті були такі напрями: «Охорона праці»; «Промислове та цивільне будівництво»; «Економіка підприємства та управління бізнесом»; «Міське будівництво та господарство»; «Об'ємно-просторова архітектура»; «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка»; «Теплоенергетика» [6].

Наступний заклад вищої освіти, який варто проаналізувати, – Національний університет «Запорізька політехніка», який здійснює підготовку за спеціальностями «Інженерія, виробництво та будівництво», «Авіаційна та ракетно-космічна техніка», «Металургія», «Інформаційно-вимірювальні технології», «Електроніка, електронні комунікації, приладобудування та радіотехніка», «Будівництво та цивільна інженерія» та інші. Подібно до ІННІ ім. Ю.М. Потебні, ці спеціальності можуть стати базою для підготовки спеціалістів для сфери Military-tech і післявоєнного відновлення України.

У 2020 році загальний прийом до НУ «Запорізька політехніка» становив 2985 осіб. У 2020 році за державним замовленням в університеті навчалося всього 4595 осіб. Загальний випуск фахівців у тому році становив 2984 особи [16].

У 2021 році загальний прийом до НУ «Запорізька політехніка» становив 2552 абітурієнти, за державним замовленням – 3925 осіб, загальний випуск фахівців у 2021 році – 2741 особа.

У перший рік повномасштабного вторгнення до Національного університету «Запорізька політехніка» вступило загалом 5269 осіб. Із загальної кількості студентів на державній основі навчалися 5081 особа. Випуск фахівців НУ «Запорізька політехніка» у 2022 році становив 2382 особи [14].

На відміну від попередніх років, у 2023 році ситуація з набором і випуском погіршилася. Загальний прийом на навчання становив 4451 особа, а випуск – 1805 осіб, за держбюджетом усього навчалося 4983 студенти [15].

У 2024 році на навчання до НУ «Запорізька політехніка» вступило 2662 особи. Загальний випуск у 2024 році становив 3038 осіб. За державним бюджетом навчалося 4220 осіб [13].

При НУ «Запорізька політехніка» також до початку повномасштабного вторгнення функціонував Центр сприяння працевлаштуванню студентів та випускників. Основними завданнями Центру сприяння працевлаштуванню були надання кваліфікованої допомоги при написанні резюме; висвітлення резюме випускників; інформування студентів щодо проведення ярмарок вакансій, зустрічей з роботодавцями, тренінгів тощо; сприяння пошуку робочого місця як після закінчення вишу, так і під час навчання.

На офіційному сайті НУ «Запорізька політехніка» наявна інформація про надання Центром випускникам рекомендаційних листів для працевлаштування молодими спеціалістами на стратегічні підприємства регіону у 2016–2020 роках. Так, за підсумками 2016 року випускникам було надано 90 рекомендаційних листів для працевлаштування на підприємства: ПАТ «Мотор Січ», КП «НВК «Іскра», ВП «Запорізька АЕС» та ЗМКБ «Прогрес» ім. О.Г. Івченка. У 2017 році було надано 98 рекомендаційних листів для працевлаштування на підприємства ПАТ «Мотор Січ» і КП «НВК «Іскра». У наступні роки випускники отримали всього по 47 рекомендаційних листів для працевлаштування на ці самі підприємства.

Остання наявна інформація щодо працевлаштування випускників стосується 2020 року, коли молодим фахівцям було надано 37 рекомендаційних листів для працевлаштування на ПАТ «Мотор Січ» і КП «НВК «Іскра» [16].

Отже, аналіз показує такі тенденції в освітній сфері регіону. Наявні незначні, але показники зменшення кількості слухачів з кожним роком. Зберігається також відносна стабільність щодо кількості випускників, але невідомим залишається відсоток молодих фахівців, які пішли працювати безпосередньо за здобутою спеціальністю. Єдина інформація щодо працевлаштування випускників на профільні напрямки наявна у звітах про роботу НУ «Запорізька політехніка» за 2016–2020 роки. Однак, попри обсяги у випуску понад 2–3 тисячі осіб зі всіх спеціальностей, рекомендаційні листи на працевлаштування за профілем від університету отримували не більше ніж 100 студентів.

Крім того, невідомою залишається ситуацію щодо реальної наявності студентів запорізьких вишів в Україні загалом і в регіоні зокрема. Можемо зробити припущення, що більшість слухачів проходить навчання онлайн, дистанційно з інших безпечніших регіонів країни або взагалі із-за кордону. Імовірність того, що після отримання вищої освіти ці кадри повернуться працювати на регіональному ринку праці, досить низька.

Промисловість і підтримка молодих кадрів

Вагоме місце на регіональному ринку праці посідають місцеві великі бізнес-структури, зокрема стратегічні підприємства, котрі мають власні програми підтримки молоді й заохочують молодих фахівців до працевлаштування в них. Більш того, у сучасних реаліях варто додаткову увагу приділити тим підприємствам регіону, які потенційно можуть працювати на оборонну промисловість. До таких варто зарахувати ПАТ «Запоріжсталь» (група Метінвест), АТ «Мотор Січ», Дніпроспецсталь, ДП «Івченко-Прогрес», ПрАТ «Запорізький автомобілебудівний завод» (ЗАЗ), ДП «Запорізький державний авіаремонтний завод «МіГремонт», ПАТ «Запоріжтрансформатор», ПАТ «Запорізький завод важкого кранобудування» (ЗЗВК), ПАТ «Запорізький титаномagneзійовий комбінат» (ЗТМК), Запорізький абразивний комбінат і ПАТ «Запоріжжикабель».

Найкращу програму з підтримки молоді на ринку праці має найбільше підприємство міста Запоріжжя – ПАТ «Запоріжсталь» (далі – Запоріжсталь). На Запоріжсталі діє Програма співпраці з навчальними закладами України, у рамках якої школярі можуть вступити до профільних навчальних закладів і після отримання кваліфікації отримати можливість працевлаштування на комбінаті. Щороку близько 500 студентів та учнів також проходять на Запоріжсталі виробничу й переддипломну практику, виконують дипломні проекти. Студенти коледжів і ліцеїв мають можливість проходити оплачувану практику, здобувати кваліфікаційний розряд. Регулярно Запоріжсталь долучається до проведення ярмарок вакансій, які організовує місцева влада та центр зайнятості [5].

За актуальною інформацією, з весни 2024 року на Запоріжсталі почала діяти мотиваційна програма «Перше робоче місце», яка розрахована на випускників професійно-технічних навчальних закладів, коледжів, технікумів та університетів без досвіду роботи. Молоді фахівці, які обрали підприємства групи Метінвест як перше робоче місце, додатково до зарплати й премії протягом першого року роботи отримують 50 000 гривень. Виплата бонусних грошей відбувається протягом року роботи за умови відсутності дисциплінарних порушень. За перші місяці реалізації програми до неї долучилося 80 молодих фахівців. У межах програми також передбачається менторська підтримка, додаткове навчання та соціальні гарантії [1].

Подібно до Запоріжсталі із закладами вищої освіти співпрацює АТ «Мотор Січ». Підприємство є партнером із Національним університетом «Запорізька політехніка» й Національним аерокосмічним

університетом імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (ХАІ). У рамках співпраці проводяться «Дні кар'єри», де студенти можуть поспілкуватися з представниками компанії та дізнатися про вакансії, спільно розробляються освітні програми за спеціальністю «Авіаційний транспорт», організовують теоретичну й практичну підготовку студентів на базі підприємства. Зокрема, у грудні 2023 року Національний університет «Запорізька політехніка» й АТ «Мотор Січ» домовилися готувати фахівців за спеціальністю «Авіаційний транспорт». У лютому 2024 року АТ «Мотор Січ» запрошувала випускників ЗНУ приєднатися до колективу, пропонуючи вакансії інженерів-технологів, інженерів-конструкторів, юристів, HR-менеджерів та інших спеціалістів.

ПрАТ «Дніпроспецсталь» щорічно надає місця для практик понад 200 студентам професійно-технічних і закладів вищої освіти [7].

ДП «Івченко-Прогрес» є ключовим партнером Національного університету «Запорізька політехніка» та співпрацює з вищим у сферах: розроблення освітніх програм, наприклад, за спеціальністю «Матеріалознавство», науково-дослідної роботи з розроблення нових матеріалів і технологій для авіаційних двигунів, практики студентів. ДП «Івченко-Прогрес» також співпрацює з Національним аерокосмічним університетом імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». У березні 2024 року відбулася зустріч керівництва ДП «Івченко-Прогрес» і ХАІ, у ході якої обговорювалися питання підготовки майбутніх фахівців і збільшення замовлень на набір до харківського вишу студентів за напрямками, пов'язаними з діяльністю запорізького підприємства. Крім того, у квітні 2023 року відбулося підписання Генеральної угоди про науково-технічне співробітництво між Національною академією наук України та ДП «Івченко-Прогрес».

Також ДП «Івченко-Прогрес» підписало договір про співпрацю з Київським авіаційним фаховим коледжем щодо підготовки фахівців, організації стажувань, сприяння працевлаштуванню випускників [4].

Наприкінці 2024 року Навчально-науковий інститут Українського державного хіміко-технологічного університету (ННІ УДХТУ) й Запорізький титаномагнієвий комбінат (ЗТМК) підписали договір про науково-практичну співпрацю. У рамках партнерства передбачені спільне розроблення інноваційних технологій щодо оптимізації виробничих процесів; проведення спільних досліджень для авіакосмічної, енергетичної, медичної та інших високотехнологічних галузей; залучення молоді до науки.

У квітні 2025 року на території Запорізького абразивного комбінату відбулася зустріч Федерації роботодавців України з представниками бізнесу й освітніх закладів регіону, зокрема з Національним університетом «Запорізька політехніка». У ході зустрічі обговорювалися питання залучення університетів до міжнародних грантових програм і підготовки фахівців для промисловості.

Окрему увагу варто приділити підприємствам, які нині формально не співпрацюють з освітніми закладами, але посідають важливе місце на ринку праці області й можуть потенційно стати активними суб'єктами процесів на ринку праці.

ПРАТ «Запоріжжкран» з 2005 року належить фінській транснаціональній корпорації «Konecranes PLC». Ця інтеграція значно підвищила обсяг виробництва, зокрема створено новий підрозділ, здатний виробляти до 700 балок щорічно. У 2020 році в Запоріжжі створено навчально-практичний центр з підготовки машиністів кранів за участі Запорізького політехнічного центру професійно-технічної освіти.

Запорізький автомобільний завод. Попри збитки, завдані повномасштабним вторгненням, Запорізький автомобільний завод відновив виробництво автобусів. За 2024 рік випущено 179 автобусів. Планом на 2025 рік передбачено виготовлення 282 автобусів. Водночас випуск легковиків повністю призупинено. Натомість значні потужності залучено на виробництво запчастин для легкових автомобілів, які колись виробляли в Запоріжжі [8].

Стратегічне підприємство ДП «Запорізький державний авіаремонтний завод «МіГремонт». Останні публічні новини стосовно виробництва датуються 2021 роком. Тоді Запорізький державний авіаремонтний завод «МіГремонт» отримав замовлення від Командування Повітряних Сил ЗСУ на ремонт двох винищувачів Су-27.

Таким чином, Запорізька область має низку потужних промислових підприємств, які, зокрема, можуть використовувати свої потужності для забезпечення потреб воєнного стану й післявоєнного відновлення. Аналіз підприємств з позиції учасників процесів на ринку праці показав, що значна частина великих промислових об'єктів регіону має проекти співпраці із закладами освіти й окремі програми підтримки безробітних і молодих фахівців. Зокрема, мова йде про фінансове заохочення працевлаштування молоді, активну рекламу компаній як роботодавців серед безробітних, участь підприємств у розробленні навчальних програм вишів тощо.

Державні програми на ринку праці

Ключове місце на регіональному ринку праці посідає обласний центр зайнятості. Тому актуальним є питання аналізу його діяльності, програм і проєктів із підвищення рівня зайнятості в регіоні.

За інформацією від Запорізького обласного центру зайнятості (далі – Центр зайнятості), у 2024 році установа продовжила стратегічну співпрацю з роботодавцями та шукачами роботи. Понад 21000 громадян скористалися послугами служби, з них щонайменше 6000 знайшли роботу. Ключовою тенденцією 2024 року стало значне збільшення кількості роботодавців, які співпрацюють із центром зайнятості – зростання на 55%. За інформацією від Центру зайнятості, 1748 роботодавців активно взаємодіють із ними, повідомляють про свої кадрові потреби й долучаються до реалізації державних програм підтримки. Держава також підтримує бізнес через програми компенсацій. За 2024 рік роботодавці області отримали понад 22 млн грн за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю й інших соціально вразливих категорій.

Крім того, у 2024 році понад 1000 осіб скористалася можливістю безоплатного навчання за ваучерами на загальну суму 17,5 млн грн.

Окрему увагу в Центрі зайнятості приділяють реінтеграції на ринку праці ветеранів і членів їхніх родин. Вони можуть обирати серед 90 ліцензованих професій і 400 освітніх програм. Також працює програма відкриття власного бізнесу, за якою можна отримати грант до 1 млн грн. Загалом у 2024 році схвалили 185 бізнес-проєктів мешканців області, на які було виділено 47 млн грн. Найпопулярнішими напрямками стали сфера харчування й надання послуг. Завдяки цим проєктам з'явилося 125 нових робочих місць.

Задля більш ефективного працевлаштування Центр зайнятості запустив новий формат міжрегіональних ярмарків вакансій. Підприємства, що працюють у декількох областях, можуть водночас підбирати персонал у різних регіонах. Також у Запоріжжі продовжує працювати офіс «Зроблено в Україні», де підприємцям надають консультації щодо можливостей розвитку [2].

На території Запорізького регіону діє Програма зайнятості населення Запорізької області, що розроблена з наявних даних, пріоритетних завдань і заходів на 2024–2026 роки. Згідно із цим стратегічним документом, основними проблемами на ринку праці області внаслідок повномасштабного вторгнення є зростання рівня безробіття й зменшення рівня зайнятості населення; нестача якісних робочих місць з належними умовами праці та гідною оплатою праці; наявність суттєвого дисбалансу між попитом і пропозицією на ринку праці; дефіцит кадрів робітничих професій і втрата трудового потенціалу; значні обсяги нелегальної зайнятості населення; накопичення заборгованості з виплати заробітної плати. Релоковано майже 3,3 тис. активних підприємств [10, с. 5].

Промисловий комплекс області, який завжди відігравав значущу роль у розвитку регіону, за підсумками 2022 року зазнав критичного скорочення обсягів виробництва – на 54% [10, с. 4]. Іншою ключовою галуззю економіки, що зазнала втрат, став агропромисловий комплекс. Майже 1,5 млн га ріллі знаходиться на тимчасово окупованій території або на території, де ведуться активні бойові дії. Виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося майже на 75%. Також 2023 року спостерігалось зменшення зовнішньоторговельного обороту товарів на 54%, зокрема експорту – на 51,6%, імпорту – на 54,4%.

Протягом 2023 року послуги Центру зайнятості отримали 24,4 тис. громадян, із яких 20,2 тис. зареєстрованих безробітних [10, с. 6]. На початок 2024 року в Центрі зайнятості на обліку перебували 9,5 тис. осіб, із них 8,6 тис. зареєстрованих безробітних [10, с. 8].

У місті Запоріжжі станом на кінець 2024 року на обліку Центру зайнятості перебувало 2 008 зареєстрованих безробітних, із яких 621 особа отримувала допомогу по безробіттю. Активними програмами сприяння зайнятості населення скористалися 5 689 громадян. Працевлаштовані 2 136 осіб, зокрема 1 215 – зареєстрованих безробітних. База даних Запорізької філії ЗОЦЗ протягом 2024 року нараховувала 3 569 вакансій, а навантаження на одне вільне робоче місце становило 2 особи, наявність вільних робочих місць – 1062 одиниць. Також упродовж 2024 року на обліку перебувало 207 осіб із числа демобілізованих учасників бойових дій і 2 931 безробітний із числа ВПО [9].

З початком повномасштабного вторгнення відбулися також якісні зміни структури ринку праці, які не можна залишити поза увагою. З лютого 2022 року з тимчасово окупованих територій і територій районів активних і можливих бойових дій області евакуювалося 544 226 осіб: із Бердянського району – 25 605 осіб, з Василівського району – 49 533 особи, із Запорізького району – 7 006 осіб, із Мелітопольського району – 34 292 особи, з Пологівського району – 55 676 осіб. Також з області до інших безпечних регіонів країни евакуювано 189 103 особи. За цей час у Центрі зайнятості зареєстровано 2041 безробітний із числа внутрішньо переміщених осіб. Сума виплаченої їм допомоги по безробіттю становила

7 262,9 тис. грн. Включно по 2024 рік працевлаштовано 1022 особи зазначеної категорії, а професійне навчання проходили 58 осіб. Також у 2024 році в області шляхом компенсації роботодавцям витрат на оплату праці працевлаштовані 704 переселенці. Крім того, обласним Центром зайнятості забезпечено роботу щодо розгляду бізнес-проектів заявників на отримання мікрогранту для розвитку власного бізнесу. За результатами роботи ухвалено рішення про надання мікрогрантів 21 заявнику [11].

При Запорізькій ОДА восени 2024 року запровадили проєкт зі щотижневих зустрічей підприємців із владою та представниками Державної служби зайнятості під назвою «Діалог влади та бізнесу». Мета проєкту – обговорення проблем підприємців для вчасного реагування на їхні запити. Бізнес не лише має змогу отримувати від влади оперативну й важливу інформацію, а й запропонувати натомість власні теми для обговорень, повідомити про проблемні питання діяльності.

На території Запорізької області також діє низка грантових і пільгових програм для малого й середнього бізнесу, одна з них – це програма «Власна справа». У рамках ініціативи можна отримати грант на суму 50–150 тис. грн, але при цьому потрібно працевлаштувати одну людину. Якщо сума гранту 250 тис. грн, то має бути працевлаштовано 2 людини. Водночас можна отримати грант на 75 тис. грн, зареєструвавшись як ФОП. Участь у програмі можуть також узяти молоді підприємці віком від 18 до 25 років. За весь час дії програми (з липня 2022 року) станом на весну 2025 року в області подібні гранти отримали 441 підприємець.

Інша програма грантів для ветеранів і членів їхніх родин стартувала у квітні 2023 року. Умови отримання допомоги за цією програмою схожі на попередню. Ветеран може отримати до 250 тис. грн за умови створення одного робочого місця. При створенні двох робочих місць сума гранту становитиме до 500 тис. грн. Також ветеран може отримати 1 млн грн, якщо зареєстрований як ФОП не менше ніж 12 місяців, створить 4 робочі місця й дотримуватиметься принципу співфінансування: держава надає 70%, а 30% – власні кошти [3].

Крім грантових програм, діють ініціативи з виплати від держави компенсацій роботодавцям за організацію робочих місць для людей з інвалідністю, ВПО й молодих фахівців. Компенсація за облаштування робочого місця для людини з інвалідністю 2 групи становить 80 тис. грн, для людини з 1 групою – 120 тис. грн. Сума компенсації за працевлаштування ВПО становить 8 тис. грн протягом трьох місяців. Щодо працевлаштування молодих фахівців, то держава компенсуватиме 50% зарплати молодих спеціалістів протягом півроку [3].

Отже, аналіз показав, що Центр зайнятості все ще посідає місце ключового гравця на регіональному ринку праці. Послугами установи щорічно користується від 10 до 20 тисяч громадян, із яких більша частина отримує статус безробітного. Крім того, поза увагою не можна залишити якісні зміни на ринку праці, які вимагають від державних інституцій нових рішень. Мова про міграцію всередині регіону й за його межі, яка спричинена окупацією значної частини території регіону. У відповідь з'явилися державні програми з працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, ветеранів та інших соціально вразливих категорій. Також застосовуються практики компенсацій підприємствам за працевлаштування окремих груп населення, надання безробітним ваучерів на навчання та проведення конкурсів для отримання мікрогрантів від держави.

Отже, аналіз демонструє, що наявна глибока трансформація ринку праці Запорізької області внаслідок повномасштабного вторгнення. Основними викликами стали тимчасова окупація частини територій, масова міграція населення, руйнування промислової та соціальної інфраструктури. У цих умовах ринок праці змушений функціонувати в надзвичайно нестабільному середовищі й вимагає гнучких та адаптивних рішень та ефективної державної політики.

Сфера освіти зазнала суттєвого тиску. Аби зберегти функціонування більшості провідних закладів вищої освіти регіону, провели релокацію й оптимізацію установ. Також останніми роками спостерігається тенденція до зменшення кількості вступників, особливо на технічні спеціальності, які потенційно є найважливішими для оборонної промисловості й післявоєнного відновлення. Водночас зберігається невизначеність щодо реальної присутності студентів у регіоні та їхньої готовності працювати за фахом після завершення навчання.

Промисловість регіону, попри значні втрати, демонструє спроби адаптації. Підприємства-гіганти регіону, зокрема «Запоріжсталь», «Мотор Січ», ДП «Івченко-Прогрес», продовжують працювати, упродовжують програми підтримки молодих фахівців, співпрацюють з освітніми установами, беруть участь у грантових ініціативах і створюють нові робочі місця. Саме ці підприємства можуть стати основою для формування регіонального кластеру воєнної та відновлювальної економіки.

Запорізький обласний центр зайнятості, незважаючи на складні умови, зберігає роль ключового гравця на ринку праці. Його програми з працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, ветеранів

і молоді, підтримка підприємців через мікрогранти й навчальні ваучери підтверджують доцільність ефективного державного втручання в період кризи.

У подальшому дослідження цієї теми має перспективи щодо вивчення реальної міграційної поведінки здобувачів освіти; ефективності конкретних програм працевлаштування; механізмів стимулювання залишення чи повернення молодих фахівців у регіон; розвитку регіональних кластерів промисловості в контексті Military-tech.

Таким чином, для забезпечення ефективного управління трудовими ресурсами та відновлення трудового потенціалу Запорізької області необхідним є стратегічне поєднання державного регулювання, соціального діалогу й ініціатив з боку держави, освіти, бізнесу й громадянського суспільства.

Література:

- 80 молодих фахівців обрали для себе запорізькі підприємства Metinvestu першим робочим місцем та отримали додатковий бонус. URL: <https://zaporizhstal.com/uk-ua/news/80-molodikh-fakhivtsiv-obrali-dlia-sebe-zaporizki-pidpriemstva-metinvestu-pershim-robochim-mistsem-ta-otrimali-dodatkovii-bonus/>.
- Від грантів до суспільно корисних робіт: як Запорізький обласний центр зайнятості підтримує економіку регіону. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/72864/vid-grantiv-do-suspilno-korisnih-robit-yak-zaporizkiy-oblasniy-tsentr-zaynyatosti-pidtrimuje-ekonomiku-regionu>.
- Грантова підтримка та компенсаційні програми для роботодавців: як Запорізький центр зайнятості сприяє розвитку бізнесу. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/74032/grantova-pidtrimka-ta-kompensatsiyni-programi-dlya-robotodavtsiv-yak-zaporizkiy-tsentr-zaynyatosti-spriyaje-rozvitku-biznesu.html>.
- Договір з ДП «Прогрес». URL: <https://surl.li/rdriho>.
- Запоріжсталь презентував вакансії для жінок на загальнонаціональному ярмарку вакансій. URL: <https://zaporizhstal.com/uk-ua/news/zaporizhstal-prezentuvav-vakansiyi-dlia-zhinok-na-zagalnonatsionalnomu-iarmarku-vakansii/>.
- Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні Запорізького національного університету. URL: <https://www.znu.edu.ua/ukr/university/11929>.
- Кадрова політика ПрАТ «Дніпроспецсталь». URL: <http://www.dss-ua.com/ukr/social/personal/>.
- На Запорізький автозавод регулярно «прилітає», але він працює. URL: https://auto.24tv.ua/na_zaporizkyi_avtozavod_rehuliarno_prylitaie_ale_vin_pratsiuie_n63111.
- Програма економічного і соціального розвитку Запорізької міської територіальної громади на 2025 рік. URL: <https://surl.cc/ntzusun>.
- Програма зайнятості населення Запорізької області на 2024–2026 роки. URL: https://www.zoda.gov.ua/files/WP_Article_File/original/000213/213464.pdf.
- Про затвердження Комплексної програми підтримки внутрішньо переміщених осіб у Запорізькій області на період 2025–2026 років : Розпорядження голови обласної державної адміністрації, начальника обласної військової адміністрації від 20.11.2024 № 1003. URL: https://dszn-zoda.gov.ua/sites/default/files/loadfiles/rozporyadzhennya_no_1003_kp_vpo_2025-2026_roky.pdf.
- Звіт в.о. ректора Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України Фролова Миколи Олександровича за 2024 рік. URL: https://www.znu.edu.ua/pidrozdily/rektorat/_rektora_2024.pdf.
- Звіт ректора Національного університету «Запорізька політехніка» Грешти Віктора Леонідовича за 2024 рік щодо виконання умов контракту з МОН України. URL: https://zp.edu.ua/uploads/rector/zvit_rektora_2024_rik.pdf.
- Звіт ректора Національного університету «Запорізька політехніка» Грешти Віктора Леонідовича про виконання умов контракту за 2022 рік. URL: https://zp.edu.ua/uploads/rector/zvit_rektora_2022.pdf.
- Звіт ректора Національного університету «Запорізька політехніка» Грешти Віктора Леонідовича про виконання умов контракту за 2023 рік. URL: https://zp.edu.ua/uploads/rector/zvit_rektora_2023.pdf.
- Звіт ректора Національного університету «Запорізька політехніка» Сергія Борисовича Белікова про виконання обов'язків у 2020 році. URL: https://zp.edu.ua/uploads/rector/zvit_rektora_2020.pdf.
- Звіт ректора Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України Фролова Миколи Олександровича про виконання умов контракту № II-32 за період із 07 грудня 2017 р. по 06 грудня 2022 р. URL: https://www.znu.edu.ua/pidrozdily/rektorat/zvit_rektora_2018-2022.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 35:316.77(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.51>

РОЛЬ КОМУНІКАТИВНОЇ ТА ІНСТИТУЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Васиньова Надія,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри публічної служби й управління навчальними закладами

Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID: 0000-0002-7019-0247

У статті розглядається актуальність модернізації механізмів публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційного курсу й викликів воєнного та післявоєнного періодів. Наголошується на стратегічному значенні ефективної комунікативної та інституційної взаємодії між органами влади й громадянським суспільством для формування довіри, легітимності рішень і сталого розвитку. Авторкою розглянуто окремі практики, які спрямовані на дослідження рівня взаємодії мешканців із місцевою владою, й окреслено ключові аспекти, на які варто звернути увагу при впровадженні подібних ініціатив. Наголошується на важливості завчасного прогнозування ефективних практик взаємодії в умовах післявоєнного відновлення з оцінкою їхньої сталості, адаптивності й потенціалу до відновлення й трансформації в змінених соціально-політичних обставинах. Водночас обґрунтовано доцільність розширення методологічного підґрунтя дослідження взаємодії влади та громади шляхом деталізації зовнішніх і внутрішніх чинників; глибшого опрацювання аналітичних компонентів у межах кожного з досліджуваних напрямів («нормативної бази»; «діяльності»; «впливу/результатів») тощо. Зроблено висновок, що врахування зазначених підходів поглиблює теоретичне розуміння й посилює емпіричний складник аналізу взаємодії між владою та громадою, орієнтованої на принципи багаторівневої участі, довіри й інклюзії.

Визначено перспективні механізми трансформації інклюзивного публічного управління, зокрема співтворення (co-creation) і громадський нагляд (citizen oversight), які є ключовими інструментами ефективної взаємодії між владою та громадськістю. Проте підкреслено, що існує потреба в трансформації традиційних моделей взаємодії шляхом розвитку партнерських відносин і впровадження проактивних комунікативних інструментів, що є критично важливими для сталого розвитку місцевих громад і регіонів.

Ключові слова: інклюзивне публічне управління, євроінтеграція, воєнний і післявоєнний періоди, комунікативна взаємодія, інституційна взаємодія, співтворення (co-creation), громадський нагляд (citizen oversight), проактивна комунікація, методологія дослідження, модель аналізу взаємодії влади та громадськості, сталий розвиток.

Vasyniova Nadiia. The role of communicative and institutional interaction in the development of inclusive public administration in Ukraine

The article discusses the relevance of modernizing public administration mechanisms in Ukraine in the context of European integration and the challenges of the war and post-war periods. It emphasizes the strategic importance of effective communication and institutional interaction between government authorities and civil society for building trust, legitimacy of decisions, and sustainable development. The author examines specific practices aimed at studying the level of interaction between residents and local authorities and outlines key aspects that should be taken into account when implementing such initiatives. The importance of early forecasting of effective practices of interaction in the context of post-war recovery is emphasized, with an assessment of their sustainability, adaptability, and potential for recovery and transformation in changed socio-political circumstances. At the same time, the feasibility of expanding the methodological basis for studying the interaction between authorities and the community by detailing external and internal factors is justified; deeper elaboration of analytical components within each of the areas studied ("regulatory framework"; "activities"; "impact/results"), etc. It is concluded that taking these approaches into account deepens theoretical understanding and strengthens the empirical component of the analysis of the interaction between the authorities and the community, focused on the principles of multi-level participation, trust, and inclusion.

Promising mechanisms for the transformation of inclusive public administration have been identified, in particular co-creation and citizen oversight, which are key tools for effective interaction between the authorities and the public. However, it is emphasized that there is a need to transform traditional models of interaction by developing partnerships and introducing proactive communication tools, which are critical for the sustainable development of local communities and regions.

Key words: inclusive public administration, European integration, war and post-war periods, communicative interaction, institutional interaction, co-creation, citizen oversight, proactive communication, research methodology, model for analyzing interaction between authorities and the public, sustainable development.

Євроінтеграційний курс України, посилений викликами воєнного та післявоєнного періоду, актуалізує потребу модернізації механізмів публічного управління на засадах прозорості, підзвітності

й інклюзивності. Забезпечення ефективної взаємодії між органами влади та громадянським суспільством набуває стратегічного значення для формування довіри, легітимності рішень і сталого розвитку. У цьому контексті ключову роль відіграють комунікативна й інституційна взаємодія, які визначають рівень залучення громадян до процесів вироблення та реалізації політик, впливають на якість публічних рішень і здатність управлінської системи адаптуватися до соціальних трансформацій. Вивчення цих чинників є необхідним для розроблення дієвих моделей інклюзивного врядування, що відповідають як національним потребам, так і європейським стандартам демократичного розвитку.

Аналіз положень Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [1] засвідчує наявність чітких нормативних орієнтирів, що стимулюють активізацію громадської участі, сприяють демократизації управлінських практик, розвитку соціального діалогу й підвищенню рівня політичної культури. Утім реалізація положень Угоди супроводжується низкою додаткових труднощів, що ускладнюють забезпечення ефективної взаємодії між органами влади та громадськістю. Зокрема, кризові явища, соціальна турбулентність, фрагментованість комунікаційних каналів, а також недостатній рівень інституційної спроможності окремих суб'єктів публічного управління створюють бар'єри для формування сталого партнерства. У таких умовах потреба в зміцненні комунікативного взаєморозуміння між владою та громадянським суспільством набуває не лише стратегічного, а й стабілізаційного значення, що вимагає системного підходу до розроблення механізмів участі, прозорості й довіри.

З огляду на зазначені положення, а також наукові й прикладні напрацювання дослідників (Н. Васицької [2–3], В. Дрешака [4], Є. Кобко [5], О. Рачинської [6–7], Я. Дибчинської [8], І. Шавкун [8], Н. Шотурми [9] та ін.), зберігається потреба в переосмисленні, інституалізації й удосконаленні механізмів комунікативної взаємодії в публічному секторі України. Особливо актуальним є формування інклюзивного управління, здатного ефективно й оперативно реагувати на запити громадян як у мирний, так і в кризовий і післякризовий (післявоєнний) періоди.

Метою статті є обґрунтування ролі комунікативної та інституційної взаємодії як ключових чинників формування інклюзивного публічного управління в Україні, а також окреслення заходів щодо розширення методологічного підґрунтя моделі аналізу взаємодії влади й громадськості з урахуванням євроінтеграційних процесів і післявоєнного відновлення.

Фахівці підкреслюють важливість установлення ефективного зворотного зв'язку й формування «містка» між органами влади та громадськістю [2–3; 5–7; 9–10], що є ключовим чинником розвитку інклюзивного публічного управління. Така комунікативна взаємодія сприяє зміцненню довіри, підвищенню рівня залученості громадян у процеси ухвалення рішень і забезпечує прозорість управлінських процедур. Розвиток механізмів зворотного зв'язку є необхідною умовою для побудови партнерських відносин і реалізації принципів відкритості, відповідальності й інклюзивності в публічному секторі.

Таким чином, комунікація не лише підвищує рівень поінформованості мешканців, а й підтримує їхню зацікавленість у житті громади, сприяє активному залученню до управлінських процесів і формуванню громадянської активності. Завдяки ефективному обміну інформацією громада взаємодіє як з внутрішніми, так і з зовнішніми аудиторіями, що посилює її спроможність до саморозвитку. Проте інформування – лише один із аспектів комунікації. Влада має не тільки передавати інформацію, а й активно спілкуватися із жителями, вивчати громадську думку, реагувати на запити та проблеми, що турбують населення. Як зазначено в матеріалі про децентралізацію [12], саме відкритий діалог і чутливість до настроїв громади є основою довіри й ефективного управління. У цьому контексті формування комунікативної взаємодії на засадах партнерства передбачає системну оптимізацію процесів обміну інформацією, участі громадян в ухваленні рішень і спільної відповідальності за суспільні зміни. Така оптимізація потребує комплексного підходу, що охоплює як інституційні механізми (громадські ради, консультаційні платформи, цифрові інструменти), так й емоційно-комунікативні ресурси – довіру, емпатію, відкритість до співтворчості. У цьому контексті важливим стає впровадження інклюзивної парадигми в публічному управлінні, яка розглядається як системний підхід, спрямований на забезпечення активної й рівноправної участі всіх соціальних груп у процесах ухвалення та реалізації рішень. Інклюзія розглядається не лише як залучення окремих соціальних категорій, а як системна модель взаємодії, що забезпечує рівний доступ усіх учасників, незалежно від соціального статусу, регіонального походження, віку чи вразливості, до процесів формування політик та ухвалення управлінських рішень [13]. Це не лише гарантує соціальну справедливість, рівність можливостей і захист інтересів вразливих груп, а й підвищує ефективність і легітимність державного управління через урахування різноманітності соціальних акторів і їхню взаємодію у формуванні публічної політики [5].

Успішна реалізація інклюзивного публічного управління має орієнтуватися не лише на забезпечення соціальної справедливості, а й формування довіри до інституцій і легітимності державних дій. Реалізація такого підходу передбачає трансформацію традиційних моделей взаємодії між владою та суспільством через розвиток партнерських відносин, при цьому визначення рівня цієї взаємодії можливе лише за умови аналізу й дослідження ступеня залученості громадян до співпраці.

Одним із прикладів практичної реалізації є проєкт «Долучайся локально: створення засад для інклюзивного залучення громадськості до місцевого управління в Івано-Франківській, Сумській та Тернопільській територіальних громадах», розпочатий у липні 2025 року Івано-Франківським регіональним центром [14]. Метою ініціативи є дослідити, як мешканці взаємодіють з місцевою владою як у воєнний час, так і в період мирного розвитку громад. Дослідження орієнтується на певну структурну модель аналізу, а саме: вивчення документів; аналіз наявних інструментів; оцінювання ресурсів; оцінювання освітніх активностей; аналіз бізнес-процесів.

Результати дослідження групуються за трьома напрямками [14] з урахуванням чотирьох рівнів взаємодії між владою та громадськістю (рис. 1).

Рис. 1. Напрями взаємодії з громадськістю [14]

Запропонована модель є універсальною: вона враховує особливості як воєнного (кризового), так і мирного періодів. Утім у цьому контексті важливо заздалегідь прогнозувати дієві практики взаємодії в період післявоєнного відновлення. Саме тому необхідно не лише фіксувати наявні інструменти комунікації, а й оцінювати їхню сталість, адаптивність і потенціал до відновлення та трансформації в нових умовах. Це дасть змогу сформулювати гнучку й інклюзивну модель взаємодії між владою та громадськістю, яка відповідатиме викликам перехідного періоду й сприятиме посиленню довіри, участі й спільної відповідальності за майбутнє громади. На перспективу місцева влада може власними силами проводити моніторинг та аналіз якості комунікації з громадськістю, у тому числі в онлайн-середовищі, орієнтуючись на структуру дослідження (рис. 2).

Також для якісного аналізу доцільним є поглиблення аналітичних компонентів у кожному напрямі. Наприклад, параметрами аналізу «нормативної бази» має бути не лише формальна наявність відповідних документів, а й ступінь їх реалізації. Щодо «діяльності», то доцільно врахувати регулярність, доступність та охоплення аудиторії. «Вплив/результат» – якість рішень, що ухвалені з участю громадськості.

Водночас є сенс звернути увагу на нові рівні взаємодії, до яких належить таке:

1. Co-creation (співтворення) – спільне розроблення рішень з мешканцями. Це акт залучення як внутрішніх, так і зовнішніх зацікавлених сторін до процесу генерування ідей з метою створення цінності. На думку фахівців, використовуючи силу колективного інтелекту, організації отримують такі переваги, як вища залученість і більші фінансові прибутки [15].

Спільна творчість у системі публічного управління постає як ефективний механізм зближення представників влади з громадськими новаторами, створюючи платформу для конструктивного діалогу та співпраці. У межах такого підходу різноманітні точки зору, професійний досвід і локальні знання громадськості інтегруються в процес генерування ідей, що стимулює інноваційні управлінські рішення.

Рис. 2. Структура дослідження взаємодії влада – громада [14]

Залучення зовнішніх зацікавлених сторін, зокрема громадських організацій, експертного середовища й активних громадян, забезпечує доступ посадових осіб до релевантної інформації, що значно підвищує якість прийнятих рішень. Адже в умовах високої динаміки суспільних процесів, представники влади не завжди мають вузькоспеціалізовану компетенцію для вирішення всіх питань, а відкритість до співтворчості дає змогу компенсувати ці обмеження через спільну генерацію знань і рішень.

2. Citizen oversight (громадський нагляд) – моніторинг та оцінювання реалізації політик громадськістю [16]. Громадський нагляд як форма активної участі населення в публічному управлінні відіграє ключову роль у забезпеченні прозорості, підзвітності й відповідальності органів влади. Через механізми моніторингу й оцінювання реалізації політик громадськість не лише фіксує ефективність управлінських дій, а й формує конструктивний зворотний зв'язок, що дає змогу адаптувати рішення до реальних потреб суспільства.

Цікавим аналітичним інструментом для аналізу рівня громадської участі в процесах ухвалення управлінських рішень є модель «Сходи Арнштейна» (англ. Arnstein's Ladder) [17], яка дає змогу диференціювати форми залучення громадськості. Ця модель допомагає системно моніторити, наскільки участь громадськості виходить за рамки формальності й набуває реального впливу – від інформування й консультування до делегування повноважень і спільного прийняття рішень. Її використання сприятиме визначенню ефективності залучення громадян, виявленню прогалин у комунікаційних практиках, а також формуванню стратегій переходу до більш інклюзивного та партнерського управління. На вищих рівнях участі, згідно з моделлю «Сходи Арнштейна», громадськість інтегрується в процеси спільного проектування, реалізації й оцінювання управлінських рішень, що засвідчує перехід до партнерської моделі взаємодії, основаної на довірі, відповідальності та прозорості. Така залученість сприяє підвищенню легітимності рішень і їх відповідності локальним потребам.

Також, на нашу думку, бажано розширити зовнішні та внутрішні чинники, більш деталізувати, а саме: до зовнішніх можна додати політичну ситуацію (війна, вибори тощо); міграційні процеси й демографічні зміни; до внутрішніх – наявність координаторів з громадської участі; комунікаційну стратегію органів місцевого самоврядування.

Уважаємо, що врахування окреслених підходів дає змогу поглибити методологічну основу й посилити емпіричний складник дослідження взаємодії влади та громади, орієнтованого на принципи інклюзивності, багаторівневої участі, партнерства й довіри. Крім того, варто підкреслити важливість подальшого запровадження ініціатив із дослідження взаємодії влади та громади, а також системного моніторингу цих процесів, тому, як саме це створює умови для виявлення актуальних потреб громадян, формування довіри та зміцнення партнерських відносин між владою й суспільством, що, у свою чергу, є запорукою сталого розвитку та соціальної стабільності.

Отже, у результаті дослідження встановлено, що євроінтеграційний напрям розвитку України, посилений викликами війни й післявоєнного відновлення, підкреслює потребу в удосконаленні систем публічного управління на засадах відкритості, відповідальності та залучення всіх верств суспільства. Ефективна комунікація й інституційна співпраця між владою та громадськістю стають ключовими

чинниками для формування довіри, підвищення легітимності прийнятих рішень і забезпечення сталого розвитку країни. Водночас рівень залучення громадян до процесів формування й реалізації публічної політики залежить від якості комунікативної взаємодії та інституційної спроможності управлінських структур.

Перспективними механізмами трансформації інклюзивного публічного управління в Україні є співтворення (co-creation), що забезпечує активне залучення громадян до ухвалення управлінських рішень на всіх етапах, а також громадський нагляд (citizen oversight) як інструмент прозорості, підзвітності й контролю діяльності органів влади. Запровадження зазначеного передбачає модернізацію традиційних моделей взаємодії між владою та громадськістю через формування партнерства й упровадження проактивних комунікативних інструментів, які відіграють ключову роль у забезпеченні сталого розвитку місцевих громад і регіонів.

Перспективи подальших досліджень полягають у фундаментальному вивченні практик проактивного спілкування й партнерства як ефективного інструмента модернізації комунікативної взаємодії між владою та громадськістю.

Література:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 09.08.2025).
2. Васиньова Н.С. Комунікативна взаємодія органів місцевого самоврядування та громадськості: перешкоди та шляхи їх подолання. Публічне адміністрування та національна безпека. 2023. № 4. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.5/19>.
3. Васиньова Н.С. Налагодження діалогової комунікації в органах місцевого самоврядування. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Публічне управління та адміністрування»*. 2022. Т. 33 (72). № 5. С. 121–125. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.5/19>.
4. Дрешпак В.М. Комунікації в публічному управлінні : навчальний посібник. Дніпро : ДПДУ НАДУ, 2015. 168 с. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/1> (дата звернення: 09.08.2025).
5. Кобко Є. В. Роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні інклюзивного публічного управління. *Актуальні питання юриспруденції. Серія «Правова позиція»*. 2023. № 2 (39). DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-2.17>.
6. Рачинська О.А. Оптимізація механізмів комунікативної взаємодії у сфері публічного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 4. С. 158–164. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.4.158.
7. Рачинська О.А. Комунікативне партнерство як механізм оптимізації комунікативної взаємодії у сфері публічного управління. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2020. № 2. DOI: <https://doi.org/10.33287/102029>.
8. Шавкун І., Дибчинська Я. Публічне управління: комунікаційний аспект. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/monodrupadmin_513.pdf (дата звернення: 09.08.2025).
9. Шотурма Н.В. Особливості забезпечення комунікативної політики органів місцевого самоврядування. *Регіональні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 26. С. 29–33. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/39557> (дата звернення: 09.08.2025).
10. Aji G.G., Tsuroyu, Dewi P.A.R. Bridging communication between public and government: a case study on kim Surabaya. *The 2nd International Joint Conference on Science and Technology (IJCST)*. 2017. DOI: 10.1088/1742-6596/953/1/012194.
11. What is Co-Creation? The Ultimate Guide. 2023. URL: <https://vocean.com/co-creation/> (дата звернення: 09.08.2025).
12. Децентралізація в Україні. URL: <https://decentralization.ua/news/14292> (дата звернення: 09.08.2025).
13. Що таке інклюзивність та безбар'єрність? Інклюзія в Україні / Beetroot Academy URL: <https://beetroot.academy/blog/inklyuzivnist-ta-bezbariernist#:~:text=Co-creation> (дата звернення: 09.08.2025).
14. Дослідження взаємодії муніципальної влади з громадськістю: для чого це потрібно громадам? URL: <https://www.prostir.ua/?library=doslidzhennya-vzajemodiji-munitsypalnoji-vlady-z-hromadskisty-dlya-choho-tse-potribno-hromadam> (дата звернення: 09.08.2025).
15. What is Co-Creation? The Ultimate Guide URL: <https://vocean.com/co-creation/#:~:text=Co-creation> (дата звернення: 09.08.2025).
16. Wikipedia. Civilian oversight of law enforcement URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Civilian_oversight_of_law_enforcement (дата звернення: 09.08.2025).
17. Arnstein's Ladder of Citizen Participation explained. URL: <https://www.commonplace.is/blog/arnsteins-ladder-of-citizens-participation-explained> (дата звернення: 09.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 35.072.2:334.012.64:330.341.1(410)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.52>

АНАЛІЗ ПОЗИТИВНИХ КЕЙСІВ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Гура Вікторія,

кандидат економічних наук, доцент,

в.о. завідувача кафедри євроінтеграційної політики

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-4870-4037

У статті проведено системний аналіз державної політики підтримки інноваційного розвитку соціального підприємництва у Великій Британії протягом 2010–2025 років з метою визначення релевантних механізмів для адаптації в українських умовах післявоєнного відновлення. Дослідження базується на аналізі офіційних урядових документів, звітів регуляторів і верифікованих статистичних даних, що характеризують еволюцію британської моделі підтримки соціальних інновацій. Методологія включає інституційний аналіз, компаративістику та кейс-стаді підходи для виявлення найбільш ефективних інструментів державної політики. Установлено, що архітектура британської системи базується на чотирьох взаємопов'язаних компонентах: обов'язковому врахуванню соціальної цінності в державних закупівлях через Social Value Model з мінімальною вагою 10%, результатно-орієнтованому фінансуванні через Life Chances Fund (£80 млн), капіталізації соціального інвестування через «сплячі активи» й Big Society Capital, створенні спеціалізованих правових форм (CIC) і програм контрактної готовності.

Емпіричні результати демонструють, що у 2019 році сектор нараховував 131 тис. соціальних підприємств із зайнятістю 1,28 млн осіб, внеском £78 млрд в економіку (3,4% ВВП) і кумулятивним розподілом £982 млн на соціальні цілі. Аналіз кейсу «Peterborough SIB» підтвердив ефективність результатно-орієнтованих контрактів із досягненням 9% зниження рецидивів, тоді як Growth Fund і Reach Fund забезпечили масштабне фінансування малих організацій на територіях з обмеженими ресурсами. Для України запропоновано модель, що включає внесення змін до законодавства про публічні закупівлі зі встановленням 5–10% ваги соціальних критеріїв. Пріоритетними напрямками визначено реінтеграцію демобілізованих, підтримку ВПО, розвиток депресивних регіонів та інклюзивну зайнятість, що забезпечить мобілізацію приватного капіталу для соціальних цілей навіть в умовах обмежених бюджетних ресурсів.

Ключові слова: механізми державного регулювання, соціальне підприємництво, державна політика, інноваційний розвиток, соціальні закупівлі, соціальна цінність, соціальне інвестування, післявоєнне відновлення.

Gura Viktoriya. Analysis of positive cases of implementation of state policy on innovative development of social entrepreneurship in Great Britain: prospects for applying international experience in Ukraine

The article provides a systematic analysis of government policy supporting the innovative development of social entrepreneurship in the United Kingdom during 2010–2025 with the aim of identifying relevant mechanisms for adaptation to the Ukrainian context of post-war recovery. The study is based on an analysis of official government documents, regulatory reports, and verified statistical data characterizing the evolution of the British model of support for social innovation. The methodology includes institutional analysis, comparative studies, and case study approaches to identify the most effective public policy tools. It has been established that the architecture of the British system is based on four interrelated components: mandatory consideration of social value in public procurement through the Social Value Model with a minimum weight of 10%, results-oriented financing through the Life Chances Fund (£80 million), capitalization of social investment through “dormant assets” and Big Society Capital, creation of specialized legal forms (CIC) and contract readiness programs.

Empirical results show that in 2019, the sector comprised 131,000 social enterprises employing 1.28 million people, contributing £78 billion to the economy (3.4% of GDP) and cumulatively distributing £982 million to social causes. An analysis of the Peterborough SIB case confirmed the effectiveness of outcome-based contracts, with a 9% reduction in recidivism, while the Growth Fund and Reach Fund provided large-scale funding to small organizations in resource-constrained areas. A model has been proposed for Ukraine that includes amendments to public procurement legislation with the establishment of a 5–10% weighting for social criteria. The priority areas are the reintegration of demobilized persons, support for IDPs, the development of depressed regions, and inclusive

employment, which will ensure the mobilization of private capital for social purposes even in conditions of limited budget resources.

Key words: *state regulation mechanisms, social entrepreneurship, state policy, innovative development, social procurement, social value, social investment, post-war recovery.*

Сполучене Королівство посідає провідне місце в глобальному розвитку соціального підприємництва й соціальних закупівель, демонструючи унікальний досвід інтеграції соціальних цілей в економічну політику держави. Історичні корені британського соціального підприємництва сягають 1844 року, коли було засновано The Rochdale Society of Equitable Pioneers (Рочдейльське товариство рівноправних піонерів). Це прообраз сучасного кооперативного руху, що заклав фундаментальні принципи соціально орієнтованого ведення бізнесу. Сьогодні у Великій Британії функціонує приблизно 131 тисяча соціальних підприємств, які генерують £78 мільярдів річного внеску в національну економіку, що еквівалентно 3,4% ВВП країни. Інституційний розвиток сектору суттєво прискорений політичними ініціативами уряду Тоні Блера наприкінці 1990-х – початку 2000-х років, що призвело до створення спеціалізованої екосистеми підтримки соціального підприємництва. Ключовими віхами стали запуск UnLtd: The Foundation for Social Entrepreneurs (Фундації соціальних підприємців) у 2000 році для підтримки й інвестування в стартапи, введення спеціальної правової структури CIC – Community Interest Company (Товариство суспільного інтересу) у 2005 році та створення першого у світі соціального інвестора Big Society Capital (Великий суспільний капітал) у 2011 році. Трансформаційним моментом для соціальних закупівель стало прийняття Public Services (Social Value) Act (Закон про публічні послуги (соціальна цінність)) у 2012 році, який установив правове зобов'язання для державних органів ураховувати соціальний та екологічний вплив своїх закупівель поряд з економічним ефектом [1; 2].

Аналіз наявної літератури показує, що ключовим зрушенням у британській політиці стало інституціоналізоване врахування соціальної цінності в державних закупівлях. Документи Procurement Policy Note 06/20 (Політика закупівель) [3] і Social Value Model (Модель соціальної цінності) [4] мають нормативний характер, проте вони відкрили дослідницький простір для аналізу ефективності інтеграції соціальних критеріїв у контракти. Вони створюють методологічну основу для подальших емпіричних оцінок, оскільки уніфікують вимірювання впливу й дають змогу відслідковувати ефекти на міжгалузевому рівні. Цей напрям розвинуто в літературі, присвяченій результато-орієнтованим контрактам, зокрема у звітах Department for Culture, Media and Sport (Міністерство цифрових технологій, культури, медіа та спорту Великої Британії) щодо Life Chances Fund (Фонд життєвих можливостей) [5], де відображено масштаби впровадження моделі та первинні дані для оцінювання результативності. Суттєву емпіричну базу створили дослідження соціальних impact bonds (облігацій впливу). Оцінювання HMP Peterborough SIB у звіті Anders і Dorsett [6] і матеріали Ministry of Justice (Міністерства юстиції) [7] стали першими доказами дієвості механізму Payment by Results (Оплата за результатами), засвідчивши статистично значуще зниження рецидивів. Дослідження Government Outcomes Lab (Лабораторія урядових результатів) щодо програми Ways to Wellness (Шляхи до здоров'я) [8] доповнило цю літературу, надавши більш глибокий аналіз довгострокових соціальних і фінансових результатів, у тому числі внутрішньої норми прибутку для інвесторів. Водночас огляди GO Lab щодо еволюції соціальних партнерств [9] і настанови стосовно Life Chances Fund [10] узагальнили уроки для майбутніх масштабувань, підкресливши методологічні обмеження й потребу у верифікації даних.

Окремий пласт досліджень присвячено фінансовій інфраструктурі. Big Society Capital у звітах [11] та аналітичному документі «10 Lessons» [12] запропонував концептуалізацію розвитку ринку соціального інвестування як системного процесу. Access Foundation через оцінювання Growth Fund (Фонд зростання) [13] і Reach Fund (Фонд досягнення) [14] дала матеріал для аналізу змішаного фінансування й ефективності програм готовності до контрактів. Додатково звіти Reclaim Fund Ltd (Фонд відшкодування) [15] і дані HMRC (Статистика щодо програми інвестицій в підприємства, програми інвестицій в стартапи та податкових пільг для соціальних інвестицій) щодо інвестиційних і податкових пільг [1] формують емпіричну основу для дослідження довгострокових фінансових потоків у соціальну економіку. Вони розглядаються в літературі як квазіфіскальні механізми, що забезпечують стабільність капіталу. Нарешті, дослідження Middlesex University про ринок соціальних підприємств [16] і звіти Регулятора CIC [17] створюють базу для структурного аналізу сектора, його правових форм і практик прозорості.

Мета статті полягає в системному аналізі позитивних кейсів реалізації державної політики інноваційного розвитку соціального підприємництва у Великій Британії за останні 10–15 років із фокусом на інструментах, що довели ефективність за офіційними показниками, і формуванні обґрунтованих

висновків щодо можливостей імплементації релевантних компонентів в Україні з урахуванням чинної правової та інституційної бази, бюджетних і ринкових обмежень, а також потреб повоєнного відновлення.

Протягом періоду 2010–2025 років у Сполученому Королівстві розроблено комплексну систему державної підтримки інноваційного розвитку соціального підприємництва, що інтегрує регуляторні механізми, інструменти державних закупівель, фінансування, які орієнтовані на результат і розвиток інфраструктури ринку соціального інвестування. Ключовими елементами цієї системи стали запровадження обов'язкового урахування соціальної цінності в центральних державних закупівлях через стандартизовану модель оцінювання Social Value Model і регуляторну настанову Procurement Policy Note 06/20, що гарантує мінімальну вагу 10% для критеріїв соціальної доданої вартості в оцінюванні пропозицій [3; 4]. Паралельно уряд імплементував механізми оплати за досягнуті результати через Life Chances Fund (Фонд «Життєві шанси») і пов'язані партнерства, стандартизував методології оцінювання й забезпечив відкритість даних для зовнішнього аудиту [5; 9; 10]. Джерелом капіталізації для сектору стала інфраструктура соціального інвестування, зокрема Big Society Capital [15] є ключовим інституційним інвестором у сфері соціального підприємництва, капітал якого створено за рахунок перерозподілу коштів із невитребуваних банківських і фінансових активів, що акумулюються Reclaim Fund Ltd (Фонд відновлення) та спрямовуються на соціальні цілі через регульовані канали [11; 12]. Загалом така інституційна архітектура сприяла формуванню сталого попиту на соціальні інновації, забезпеченню стабільності пропозиції капіталу та зменшенню бар'єрів для входження малих організацій завдяки програмам змішаного фінансування й розвитку їхньої контрактної готовності [13; 14]. Для України цей досвід має безпосередню релевантність, оскільки дає змогу поєднати бюджетну дисципліну із залученням приватних ресурсів у сфері соціальної політики, охорони здоров'я, реінтеграції та розвитку громад у період відновлення [18].

Емпірична база для кількісного оцінювання сектору в Британії базується на регулярних хвилях Longitudinal Small Business Survey (Тривале опитування малого бізнесу) та спеціальних вибірках, агрегованих у звіти «Social Enterprise: Market Trends» («Соціальне підприємство: ринкові тренди») (2017; 2019) [16], виконаних на замовлення урядових департаментів із використанням уніфікованої дефініції соціального підприємства. Дані 2019 року оцінюють чисельність роботодавців-соціальних підприємств на рівні приблизно 131 тис. із зайнятістю близько 1,28 млн осіб [16], що засвідчує значущу частку сектору в структурі МСП та ринку праці. Водночас Офіс Регулятора компаній суспільного інтересу (CIC) фіксує стабільний приріст цієї правової форми: станом на березень 2022 року в публічному реєстрі налічувалося 26 065 CIC, причому за рік зареєстровано 5 339 нових суб'єктів [17]. Інфраструктура ринку доповнюється інвесторами соціального впливу, зокрема Big Society Capital (Великий суспільний капітал), що з 2012 року акумулює капітал за рахунок коштів із так званих «сплячих активів» – фінансових ресурсів, що тривалий час залишаються невитребуваними на банківських рахунках і за спеціальним законодавством спрямовуються на суспільно корисні цілі, а також співінвестицій комерційних банків [11; 12], програм типу Growth Fund (Фонд зростання) і Reach Fund (Фонд досягнення), результати яких підтверджують покращення доступу малих організацій до дрібних і змішаних фінансових пакетів [13; 14]. Окремий блок досліджень стосується еволюції результатно-орієнтованих контрактів і соціальних імпаکت-облігацій, зокрема емпіричних оцінок першого у світі пілотного проєкту «Peterborough SIB» – соціального імпаکت-бонду, реалізованого у в'язниці Пітерборо з метою зниження рецидивної злочинності [6; 7], а також інституційних умов їх масштабування через центральні фонди й локальні партнерства [8; 9; 10].

Фундаментальним структурним важелем став перехід від декларативного до обов'язкового урахування соціальної цінності в публічних закупівлях. Із 01 січня 2021 року центральні замовники в Англії зобов'язані якісно оцінювати соціальну додану вартість на основі стандартної матриці Social Value Model [4] із мінімальною питомою вагою 10% у загальній оцінці пропозиції, запровадженої через Procurement Policy Note 06/20 (Політика закупівель) [3]. Модель містить уніфіковані результати політики, індикатори та інструкції щодо управління з виконання контрактів [4]. Це забезпечило горизонтальну інтеграцію критеріїв зайнятості вразливих груп, інклюзивності ланцюгів постачання, декарбонізації й добробуту в процедури закупівель і сформувало стабільний попит на інноваційні соціальні рішення з боку держави, у тому числі від соціальних підприємств, Community Interest Companies (CIC – компанії суспільного інтересу з обмеженням на розподіл прибутку) та Voluntary, Community and Social Enterprises (VCSE – добровільні, громадські та соціальні підприємства). У результаті ринок державних замовлень став більш передбачуваним для постачальників із соціальною місією, а транзакційні витрати участі знизилися завдяки стандартизації вимог і метрик [3; 4].

Другою опорною ланкою стало цільове розгортання результатно-орієнтованих механізмів фінансування. Протягом 2016–2023 років уряд через Life Chances Fund (Фонд життєвих можливостей) акумулював до £80 млн для співфінансування локально замовлених Social Outcomes Partnerships (Партнерства у сфері соціальних результатів) [5], що знизило ризики для муніципалітетів і стимулювало інвесторів до участі в оплаті за досягнуті результати. Офіційні публікації Department for Digital, Culture, Media and Sport (Міністерства цифрових технологій, культури, медіа та спорту Великої Британії) і матеріали Government Outcomes Lab (Лабораторії урядових результатів) містять методологічні рамки оцінювання й відкриті набори даних [9; 10], що дає можливість вимірювати проміжні та кінцеві результати в проєктах від профілактики бездомності до «соціального призначення» у сфері охорони здоров'я.

Приклад британської програми Ways to Wellness (Шляхи до здоров'я) свідчить про усталену практику проведення поглиблених оцінок ефективності програм соціального призначення з чітким відстеженням логіки впливу й системи індикаторів [8]. Усі ці інструменти замикалися на реформу закупівель із соціальною цінністю [3; 4], посилюючи ринковий сигнал інвесторам і провайдерам [5; 9; 10].

Третім важливим кейсом є використання так званих «сплячих» або невитребуваних активів – фінансових ресурсів, що тривалий час залишаються без руху на банківських рахунках і за законодавством можуть бути спрямовані на суспільно корисні цілі, а саме для розвитку ринку соціального інвестування. Законодавчу основу цього механізму закладено Актом про невитребувані активи (Dormant Bank and Building Society Accounts Act) 2008 року, а у 2022 році його дію розширено на інші фінансові продукти. Це уможливило перерахування коштів до Reclaim Fund Ltd, який виконує функцію центрального розподільника, з подальшим спрямуванням ресурсів через The National Lottery Community Fund (Національний лотерейний фонд громади) та капіталізацією оптових інституцій, таких як Big Society Capital [15]. На основі цих ресурсів Big Society Capital і співінвестори з 2012 року мобілізували значні обсяги капіталу у фонди та програми, таргетовані на доступне житло, зайнятість молоді, розвиток територій та інклюзивні фінансові продукти [11; 12]. Значна частина дрібних позик і змішаних інструментів надавалася через Growth Fund, який забезпечив масштабне фінансування малих організацій у громадах з обмеженими ресурсами [13], тоді як грантова компонента Reach Fund підвищувала інвестиційну готовність і конверсію до боргового фінансування [14].

Четвертим прикладом є розвиток правових форм і регулювання. Компанія суспільного інтересу (CIC) як спеціальна правова форма з механізмом asset lock (блокування активів, що запобігає їх використанню не за суспільним призначенням) і вимогою звітності про суспільну користь стала поширеною організаційною формою соціального підприємництва. Це знизило інформаційну асиметрію для замовників та інвесторів і водночас спростило відповідність організацій установленим регуляторним вимогам у публічних закупівлях. Щорічні звіти Регулятора CIC (Office of the Regulator of Community Interest Companies) демонструють стале зростання кількості зареєстрованих компаній і приріст нових інкорпорацій, тобто офіційно створених юридичних осіб у цій правовій формі [17].

П'ятою ілюстрацією інноваційної державної підтримки є розвиток контрактоспроможності VCSE-сектору (добровільні, громадські й соціальні підприємства). Пілотна програма Contract Readiness Programme (Програма підготовки до укладення контракту), імплементована Department for Digital, Culture, Media and Sport (Міністерством цифрових технологій, культури, медіа та спорту Великої Британії) у партнерстві з галузевими інституціями, продемонструвала значний попит і короткострокові результати: до вересня 2024 року подано 1 925 заявок, участь узяли 898 осіб, а протягом шести місяців після участі більшість респондентів відзначали приріст компетенцій у пошуку, підготовці й поданні пропозицій до державних контрактів. Такі «м'які» інтервенції через тренінги, вебінари та зустрічі із замовниками системно знижують бар'єри входу для малих постачальників соціальних послуг [18].

Результативність такого підходу (орієнтованого на результат) добре ілюструє кейс «Peterborough SIB», що є першою у світі соціальною імпакт-облігацією, яка запущена у 2010 році для зниження рецидивів серед чоловіків із короткими строками ув'язнення, що звільнялися з в'язниці HMP Peterborough. Приватні інвестори надали авансове фінансування послуги «One Service» (через підтримку надання житла, працевлаштування, менторство), а держава зобов'язувалася платити лише за досягнення вимірюваних результатів. Результатом для виплат був відносний спад рецидиву щонайменше на 7,5% порівняно з підбіраною контрольною групою; незалежна оцінка NIESR – National Institute of Economic and Social Research (Національний інститут економічних і соціальних досліджень) засвідчила зниження рецидивів приблизно на 9% за підсумком об'єднаних когорт, що активувало результатні виплати й повернення капіталу інвесторам. Попри дострокове припинення експерименту через реформу пенітенціарної служби, кейс став доказом життєздатності моделі «оплата

за результат» у складній соціальній політиці та задав методичні стандарти для подальших проєктів у Великій Британії [6; 7].

Узагальнення еволюції політики підтримки соціальних інновацій представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Еволюція інструментів державної політики підтримки інновацій у соціальному підприємництві у Великій Британії (2010–2025)

Рік	Подія/документ	Політична дія та очікуваний ефект
2010–2015	Пілоты PbR і SIB; запуск Big Society Capital	Тестування оплати за результати; капіталізація оптового інвестора через «сплячі активи» й банки; запуск інфраструктури ринку
2016–2023	Life Chances Fund (£80 млн)	Співфінансування локальних SOP/SIB, зниження ризиків для замовників, масштабування практики
2020	PPN 06/20 та Social Value Model	Обов'язкова якісна оцінка соціальної вартості в центральних закупівлях, мінімум 10% ваги
2021–2022	Розширення схеми «сплячих активів»	Розширення переліку активів, стабілізація потоків до соціальних цілей
2022–2025	Contract Readiness Programme; оцінки GO Lab	Підвищення контрактоспроможності VCSE, стандартизація оцінювання результатів

Джерело: сформовано самостійно автором на основі [3; 4; 5; 8; 9; 11; 12; 15; 18]

У 2010–2015 роках пілоти механізмів Payment by Results (Оплата за результатами) і перші соціальні імпаکت-облігації сформували експериментальну базу й інституційні передумови, тоді як запуск оптового інвестора Big Society Capital забезпечив ліквідність ринку через спрямування «сплячих активів» і співінвестиції банків [11; 12]. У 2016–2023 роках Life Chances Fund виконав функцію масштабування, співфінансуючи місцеві ініціативи та знижуючи ризики для замовників, що дало змогу розширити портфель результатно-орієнтованих проєктів [5]. У 2020 році впровадження Procurement Policy Note 06/20 і стандартної Social Value Model «вщило» критерії соціальної цінності в оцінювання пропозицій центральних замовників із мінімальною питомою вагою 10%, уніфікувавши метрики й вимоги до управління виконанням [3; 4]. У 2021–2022 роках розширення схеми невитребуваних активів стабілізувало потоки капіталу на соціальні цілі, посилюючи спроможність оптових і роздрібних фінансових інструментів [15]. У 2022–2025 роках програма Contract Readiness Programme разом із методичними й емпіричними напрацюваннями Government Outcomes Lab підвищила спроможність VCSE-організацій і стандартизувала підходи до оцінювання результатів [8; 9; 18]. Сукупно це демонструє перехід від пілотних проєктів до зрілої екосистеми, у якій попит, фінансування, інституційна спроможність і вимірювання з'єднані в єдиний цикл державної політики.

Таблиця 2

Масштаб сектора й інституційні індикатори

Показник	Рік спостереження	Значення
Кількість роботодавців-соціальних підприємств (оцінювання)	2019	131 000
Оцінювання зайнятості в соціальних підприємствах	2019	1,28 млн осіб
Кількість CIC у публічному реєстрі	2021/22	26 065
Нові CIC за рік	2021/22	5 339

Джерело: сформовано самостійно автором на основі [16; 17].

Аналізуючи дані з таблиці 2, бачимо, що зафіксовано поєднання ринкової присутності й інституційної зрілості соціального підприємництва у Великій Британії. Оцінювання 131 тис. роботодавців-соціальних підприємств із зайнятістю близько 1,28 млн осіб відображає вагомість сегмента в структурі МСП та ринку праці, причому методологія LSBS – London School of Business and Society (Лондонська школа бізнесу та суспільства) забезпечує порівнюваність за хвилями й дає підстави для інтерпретації динаміки [16]. Адміністративні дані Регулятора CIC про 26 065 зареєстрованих компаній суспільного інтересу та 5 339 нових компаній за 2021/22 фінансовий рік демонструють стабільний попит на правову форму з механізмом блокування активів (asset lock) та обов'язковою процедурою підтвердження суспільної користі діяльності. Джерела доповнюють одне одного: вибіркові оцінки LSBS віддзеркалюють економічний обсяг і показники зайнятості, тоді як реєстр CIC демонструє інституційну форму реалізації моделі й масштаби входу нових організацій.

Таблиця 3

Інструменти інвестиційної підтримки та результати

Інструмент	Період	Ключові показники результату
Big Society Capital (оптовий інвестор)	2012–2022	Багаторічна мобілізація капіталу разом зі співінвесторами; інституційна інфраструктура у сферах житлової політики, зайнятості й місцевого розвитку
Growth Fund (змішане фінансування)	до 2023	Сотні дрібних інвестицій у малі організації; таргетинг на території з обмеженими ресурсами; доступ до боргу на прийнятних умовах
Reach Fund (гранти готовності)	2016–2021	Підвищення «інвестиційної готовності» організацій; більша конверсія до боргового фінансування
Life Chances Fund	2016–2023	До £80 млн співфінансування результатів; стандартизовані дані, проекти в різних напрямках
Contract Readiness Programme	2022–2024	1 925 заявок; 898 учасників; приріст готовності до участі в закупівлях за самооцінкою

Джерело: сформовано самостійно автором на основі [5; 11; 12; 13; 14].

Як показує таблиця 3, інструменти пропозиції капіталу, грантові програми підвищення готовності організацій і механізми оплати за результат поєднуються у взаємодоповнювану фінансову архітектуру, що забезпечує сталість і багаторівневу підтримку сектора. Оптовий інвестор Big Society Capital забезпечив тривалу мобілізацію приватного й квазідержавного капіталу в напрям доступного житла, працевлаштування та розвитку місцевостей, діючи як ринковий «якір» і каталізатор співінвестицій. Growth Fund, зосереджений на дрібних позиках із грантовою підтримкою операційних витрат посередників, адресно покрити фінансові «лакуни» малих постачальників у незаможних громадах і підвищив їхню здатність обслуговувати борг. Reach Fund, надаючи гранти на підготовку до інвестицій, збільшив конверсію заявок у закриті угоди та вирівняв спроможність організацій із низькою стартовою інституційною готовністю. Компонент попиту доповнив Life Chances Fund, співфінансуючи місцеві проекти знижуючи ризики замовників у результатно-орієнтованих контрактах, тоді як Contract Readiness Programme підвищила здатність VCSE-постачальників виходити на державні закупівлі та виконувати контрактні зобов'язання [5].

Отже, для України наведені британські кейси відкривають комплексну програму трансформації, що може бути адаптована до національних реалій через поетапну імплементацію семи взаємопов'язаних напрямів. Найбільш негайним і практично реалізованим кроком є інтеграція якісних критеріїв соціальної цінності в публічні закупівлі з мінімальною питомою вагою 5–10% у загальному скорингу й типовими метриками управління результатами, за зразком Social Value Model і PPN 06/20 [3; 4], що може слугувати каталізатором попиту на інноваційні соціальні рішення без порушення конкуренції та бюджетної дисципліни. Практична імплементація передбачає внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» з установленням обов'язкових критеріїв соціального впливу для закупівель понад 200 тис. грн, розроблення уніфікованої методики оцінювання соціальної доданої вартості й запровадження електронної системи моніторингу соціальних результатів через інтеграцію з ProZorro, де конкретними індикаторами можуть стати створення робочих місць для ВПО та демобілізованих, залучення місцевих постачальників у депресивних регіонах, упровадження інклюзивних практик працевлаштування та використання екологічно чистих технологій. Другим стратегічним напрямом є створення Української агенції соціального розвитку як оптового соціального інвестора з початковим капіталом 2 млрд грн і мандатом на змішане фінансування, що може усунути дефіцит дрібних позик і власного капіталу для соціальних підприємств, спираючись на досвід Growth Fund і Reach Fund [13; 14] і практики Big Society Capital [11; 12]. Паралельно доцільним є запуск пілотних результатно-орієнтованих контрактів у п'яти областях із найвищими показниками соціальної депривації через створення Українського фонду соціальних результатів при Мінсоцполітики з початковою капіталізацією 500 млн грн, де пріоритетними доменами мають стати реінтеграція демобілізованих військових, профілактика залишення дитини без належного піклування з боку батьків, підтримка літніх людей у сільській місцевості та професійна перепідготовка ВПО, спираючись на рамки LCF і практики GO Lab [5; 9; 10]. Фінансова модель передбачає співвідношення державного та приватного капіталу 60:40 з виплатами інвесторам при досягненні попередньо узгоджених KPI протягом 3–5 років, що створить стійкий механізм мобілізації приватного капіталу для соціальних цілей навіть в умовах обмежених бюджетних ресурсів після воєнного періоду.

Позитивний досвід Великої Британії свідчить, що довгострокова результативність підтримки соціального підприємництва забезпечується поєднанням регуляторно сформованого попиту через інтеграцію соціальної цінності в публічні закупівлі, фінансової пропозиції у формі оптових інвесторів і механізмів змішаного фінансування, інституційної підтримки у вигляді спеціалізованих правових форм і наглядових органів, а також розвитку «м'якої інфраструктури», спрямованої на підвищення організаційної спроможності до укладення контрактів організаціями. Сукупна дія цих компонентів корелює з розширенням масштабу сектору, приростом організацій, підвищенням інвестиційної привабливості й зростанням доказової бази ефективності результатно-орієнтованих інструментів. Для України найближчими пріоритетами мають стати стандартизація соціальної цінності в закупівлях із визначеною мінімальною питомою вагою, пілотування результатно-орієнтованих контрактів із централізованим співфінансуванням досягнутих результатів, а також запуск оптового інструмента змішаного фінансування з грантовою компонентою на підготовку постачальників. Перспективи подальших досліджень включають порівняльне оцінювання витрат і вигод різних конфігурацій ваги соціальної цінності в тендерах, квазіекспериментальну перевірку додатковості змішаного фінансування та побудову панелей мікроданих для відстеження траєкторій зростання організацій після участі в програмах організаційної спроможності до укладення контрактів організаціями.

Література:

1. HM Revenue & Customs. Enterprise Investment Scheme, SEIS and Social Investment Tax Relief – Statistics 2025. London : HMRC, 2025. URL: <https://www.gov.uk/government/statistics/enterprise-investment-scheme-seed-enterprise-investment-scheme-and-social-investment-tax-relief-may-2025/enterprise-investment-scheme-seed-enterprise-investment-scheme-and-social-investment-tax-relief-statistics-2025> (дата звернення: 09.08.2025).
2. State of Social Procurement: United Kingdom Country Profile. URL: <https://initiatives.weforum.org/global-alliance-for-social-entrepreneurship/socproc-united-kingdom> (date of access: 10.08.2025).
3. Cabinet Office. Procurement Policy Note 06/20 – Taking Account of Social Value in the Award of Central Government Contracts. London : HM Government, 2020. 4 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5f6ccf89d3bf7f7237cf4015/PPN-06_20-Taking-Account-of-Social-Value-in-the-Award-of-Central-Government-Contracts.pdf (дата звернення: 09.08.2025).
4. Cabinet Office. The Social Value Model. Edition 1.1. London : HM Government, 2020. 32 p. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5fc8b7ede90e0762a0d71365/Social-Value-Model-Edn-1.1-3-Dec-20.pdf> (дата звернення: 09.08.2025).
5. Department for Culture, Media and Sport. Life Chances Fund - Evaluation and Data Releases. London : DCMS, 2019–2023. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/life-chances-fund-introductory-primary-evaluation-report> (дата звернення: 09.08.2025).
6. Anders J., Dorsett R. HMP Peterborough Social Impact Bond - Cohort 2 and Final Cohort Impact Evaluation. London : Ministry of Justice & NIESR, 2017. 62 p. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a759df0ed915d506ee80304/peterborough-social-impact-bond-cohort-2-results-report.pdf> (дата звернення: 09.08.2025).
7. Ministry of Justice. Peterborough Social Impact Bond – Background Information and Final Results Notices. London : MoJ, 2017. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/final-results-for-cohort-2-of-the-social-impact-bond-payment-by-results-pilot-at-hmp-peterborough> (дата звернення: 09.08.2025).
8. Government Outcomes Lab (University of Oxford). Ways to Wellness SIB – Final In-Depth Review. Oxford : GO Lab, 2025. 90 p. URL: https://golab.bsg.ox.ac.uk/documents/2181/CBO_ways_to_wellness_indepth-review-3rd-report.pdf (дата звернення: 09.08.2025).
9. Government Outcomes Lab. The Evolution of Social Outcomes Partnerships in the UK. Oxford : GO Lab, 2021. 118 p. URL: https://golab.bsg.ox.ac.uk/documents/2074/The_Evolution_of_Social_Outcomes_Partnerships_in_the_UK.pdf (дата звернення: 09.08.2025).
10. Government Outcomes Lab. Social Outcomes Partnerships and the Life Chances Fund: Guidance and FAQs. Oxford/London : GO Lab/DCMS, 2020–2023. URL: <https://www.gov.uk/guidance/social-outcomes-partnerships> (дата звернення: 09.08.2025).
11. Big Society Capital. Annual Report and Accounts 2022. London : BSC, 2022. 92 p. URL: https://bigsocietycapital.com/documents/278/Big_Society_Capital_Annual_Report_and_Accounts_2022_.pdf (дата звернення: 09.08.2025).
12. Big Society Capital. From Growing a Market 10x in 10 Years: 10 Lessons. London : BSC, 2023. 36 p. URL: <https://bigsocietycapital.com/documents/308/BSC-10-LESSONS.pdf> (дата звернення: 09.08.2025).
13. Access – The Foundation for Social Investment. Growth Fund Evaluation (Ecorys & ATQ). London : Access, 2021. URL: <https://access-socialinvestment.org.uk/news-and-insights/publications/growth-fund-evaluation> (дата звернення: 09.08.2025).
14. Access – The Foundation for Social Investment. Reach Fund Evaluation: Final Report. London : Access, 2021. 74 p. URL: <https://access-socialinvestment.org.uk/wp-content/uploads/2021/11/Access-Reach-Evaluation-Report-Final.pdf> (дата звернення: 09.08.2025).
15. Reclaim Fund Ltd. Annual Report and Accounts 2024. Manchester : RFL, 2024. 64 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/669e6ce50808eaf43b50d45e/RFL_AR2024.pdf (дата звернення: 09.08.2025).

16. Department for Digital, Culture, Media and Sport; BEIS; Middlesex University. Social Enterprise: Market Trends 2019. London : DCMS, 2022. 40 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/630f6349d3bf7f2a3a74b0ad/Social_Enterprise_Market_Trends_2019_-_Middlesex_University.pdf (дата звернення: 09.08.2025).
17. Office of the Regulator of Community Interest Companies. CIC Regulator: Annual Report 2021–2022. London : GOV. UK, 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/community-interest-companies-regulator-annual-report-2021-to-2022/cic-regulator-annual-report-2021-to-2022> (дата звернення: 09.08.2025).
18. Department for Culture, Media and Sport. Contract Readiness Programme: Final Evaluation Report (Ecorys). London : DCMS, 2025. 100 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/686fdd94fe1a249e937cbfe7/CRP_evaluation_-_final_report_accessible.pdf (дата звернення: 09.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 35:342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.53>

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ТУРБУЛЕНТНИХ ЗАГРОЗ

Загурська-Антонюк Вікторія,

доктор наук з державного управління, доцент,
професор кафедри міжнародних економічних відносин та європейської інтеграції

Поліського національного університету

ORCID ID: 0000-0003-3334-4494

Свірко Світлана,

доктор наук з державного управління, доктор економічних наук, професор,

завідувач кафедри національної безпеки,

публічного управління та адміністрування

Державного університету «Житомирська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-3334-4494

Загурський Володимир,

аспірант 3 курсу спеціальності «Публічне управління та адміністрування»

Державного університету «Житомирська політехніка»

ORCID ID: 0009-0008-1322-7913

У статті досліджується значення громадського порядку як ключового елемента системи національної безпеки в умовах все більшої соціальної, політичної та інформаційної турбулентності. Автори аналізують трансформацію уявлень про безпеку в контексті нестабільності, коли розмиваються межі між миром і конфліктом, а традиційні механізми правового регулювання втрачають ефективність. Особлива увага приділяється гібридним загрозам, які поєднують військові, економічні, інформаційні й соціальні чинники, що ускладнюють підтримання громадського порядку як стабілізуючого чинника суспільного розвитку. Розкрито роль державних інституцій, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства в забезпеченні правопорядку, захисті прав і свобод громадян, а також у нейтралізації деструктивних впливів. Визначено, що громадський порядок не лише гарантує безпеку особи, а й є індикатором стійкості держави до внутрішніх і зовнішніх викликів. Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до підтримання громадського порядку, який передбачає інтеграцію правових, управлінських і комунікаційних інструментів. Акцентовано увагу на важливості адаптивного управління в умовах багатовимірних загроз, що виникають унаслідок глобальних процесів дестабілізації. Автори аналізують механізми реагування на кризові ситуації, зокрема, у контексті гібридних викликів, які не мають чітко визначених джерел і форм. Підкреслюється, що ефективне забезпечення громадського порядку потребує не лише нормативного регулювання, а й активної участі громадськості, міжінституційної координації та стратегічного прогнозування. Зроблено висновок, що в умовах турбулентності громадський порядок виконує функцію системного стабілізатора, здатного підтримувати соціальну згуртованість, правову визначеність і довіру до державних інституцій.

Ключові слова: громадська безпека, громадський порядок, загроза, національна безпека, стандарти громадського порядку, турбулентність.

Zahurska-Antoniuk Viktoriia, Svirko Svitlana, Zahurskyi Volodymyr. The role of public order in ensuring national security under conditions of turbulent threats

The article explores the significance of public order as a key component of the national security system under conditions of growing social, political, and informational turbulence. The authors analyze the transformation of security concepts in the context of instability, where the boundaries between peace and conflict become increasingly blurred, and traditional mechanisms of legal regulation lose their effectiveness. Particular attention is given to hybrid threats that combine military, economic, informational, and social factors, complicating the maintenance of public order as a stabilizing element of societal development. The study reveals the role of state institutions, local self-government bodies, and civil society in ensuring law and order, protecting citizens' rights and freedoms, and neutralizing destructive influences. It is emphasized that public order not only guarantees individual safety but also serves as an indicator of a state's resilience to internal and external challenges. The article substantiates the need for a comprehensive approach to maintaining public order, involving the integration of legal, administrative, and communication tools. The research highlights the importance of adaptive governance in the face of multidimensional threats arising from global destabilization processes. The author examines crisis response mechanisms, particularly in the context of hybrid challenges that lack clearly defined sources

and forms. It is stressed that effective public order management requires not only regulatory frameworks but also active public participation, interinstitutional coordination, and strategic forecasting. The conclusion drawn is that in turbulent conditions, public order functions as a systemic stabilizer capable of sustaining social cohesion, legal certainty, and public trust in state institutions.

Key words: *public security, public order, threat, national security, public order standards, turbulence.*

Стратегічною основою функціонування, розвитку й стабільності держави є забезпечення національної безпеки, яка охоплює всі сфери життя, від політичної, економічної, соціальної, інформаційної, екологічної та, особливо, військової. Національна безпека в сучасних українських реаліях набуває надзвичайно важливого значення, оскільки наша держава перебуває під впливом масштабних зовнішніх загроз, військової агресії та внутрішніх викликів, а її стратегічна роль полягає не лише в обороні держави, а й у формуванні стійкої основи для її розвитку, стабільності й міжнародної інтеграції, забезпечується такими ключовими аспектами: збереження суверенітету й територіальної цілісності; захист прав і свобод громадян; сприяння сталому розвитку; формування довіри до державних інституцій; протидія гібридним загрозам.

Питання забезпечення громадського порядку як складника національної безпеки в умовах соціальної турбулентності активно досліджується як українськими, так і зарубіжними науковцями. У вітчизняному науковому дискурсі значний внесок у розроблення теоретичних і прикладних аспектів громадської безпеки зробили такі дослідники, як О.М. Бандурка, В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевий, які розглядали правову природу громадського порядку та його роль у системі внутрішньої безпеки. Зокрема, В.Г. Фатхутдінов досліджував адміністративно-правові механізми забезпечення громадської безпеки, а Г.Ф. Костенко аналізував показники воєнної безпеки в контексті загроз громадському порядку. Основним питанням забезпечення громадського порядку в юридичній науці присвячено достатньо праць таких учених: Ф.Е. Колонтаєвського, Є.О. Корнева, В.В. Лазарева, Л.Л. Панова, Л.М. Розіна, О.Ф. Скакун.

У зарубіжній науці проблематика громадського порядку в умовах нестабільності розглядається крізь призму демократичних стандартів, кризового управління та гібридних загроз. Зокрема, французький дослідник Жан Ведель визначає безпеку як діяльність, спрямовану на запобігання загрозам колективу, включаючи протидію заколотам і захист державного порядку, а британський учений Девід Гарланд досліджує соціальні механізми контролю та безпеки в умовах постмодерної турбулентності. Б. Бузан у межах школи Копенгагенської теорії безпеки аналізує взаємозв'язок між громадським порядком, національною безпекою й соціальними процесами. Німецький науковець У Бек у концепції «суспільства ризику» розглядає безпеку як відповідь на глобальні виклики, що формують нові типи загроз, включаючи інформаційні й екологічні. Узагальнюючи наукові підходи, можемо констатувати, що виникає необхідність міждисциплінарного підходу до дослідження громадського порядку як стабілізуючого чинника в умовах турбулентності.

Ефективність системи національної безпеки безпосередньо залежить від постійного оновлення та зміцнення її базових складників, серед яких ключову роль відіграє правовий захист особистості, який є концептуальною основою громадського порядку та громадської безпеки, а їх дотримання забезпечує не лише фізичну безпеку громадян, а й формує атмосферу довіри, упевненості й соціального спокою в державній системі. Завдяки забезпеченню ефективної охорони громадського порядку суспільство функціонує гармонійно, а держава має здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам у системі національної безпеки, а саме: 1) запобігання дестабілізації – запобігання масовим заворушенням, тероризму, криміналу; 2) захист конституційного ладу – недопущення антидержавних дій; 3) забезпечення прав і свобод – створення безпечного середовища для громадян; 4) підтримка довіри до державних інституцій – ефективна робота поліції, судів, органів місцевого самоврядування.

Система громадської безпеки відіграє ключову роль у формуванні такого соціального простору, де кожен громадянин почувається захищеним і впевненим у здатності держави ефективно реагувати на загрози, адже це не просто контроль за дотриманням закону, а це створення умов, у яких панує довіра до інституцій, передбачуваність у діях влади та загальний спокій у суспільстві. Громадська безпека – це гарантія того, що люди можуть жити, працювати й взаємодіяти без страху перед насильством чи безладом, психологічне відчуття стабільності, яке є основою для розвитку громадянської активності, економічного зростання та демократичного поступу.

Ядром громадської безпеки є громадський порядок, який оснований на підтриманні суспільних відносин, за якого забезпечується дотримання правових норм, безпека громадян, стабільність соціального середовища, у системі національної безпеки є одним із ключових складників поряд із військовою,

інформаційною, економічною та екологічною безпекою. Громадський порядок є ключовим елементом внутрішньої безпеки, що прямо впливає на стабільність держави й забезпечується дотриманням відповідних нормативно-функціональних стандартів (таблиця 1).

Таблиця 1

Нормативно-функціональні стандарти громадського порядку

Основні норми	Функції
Визначається нормами права, моралі, етики	Регулятивна – установлює правила поведінки в суспільстві Охоронна – захищає права, свободи й безпеку громадян
Має публічний характер – стосується всіх членів суспільства	Превентивна – запобігає правопорушенням і конфліктам Стабілізаційна – забезпечує сталість соціальних процесів
Є динамічним явищем – змінюється залежно від соціальних умов	Інтеграційна – сприяє згуртуванню суспільства навколо спільних цінностей

Поняття «громадський порядок» має глибоке історичне коріння, яке бере початок із європейської правової традиції, а його витoki простежуються у французькому законодавстві початку XIX століття, де вперше чітко розмежовано функції кримінальної та адміністративної поліції. Саме на адміністративну поліцію було покладено завдання підтримувати порядок у громадських місцях, що заклало основу для сучасного розуміння цієї категорії. У період функціонування двох імперських систем – австро-угорської та російської, у правовому дискурсі термін «громадський порядок» почав використовуватися в першій половині XIX ст. («Статут про запобігання та припинення злочинів» (1832 р.), «Положення про заходи охорони державного порядку» (1881 р.), «Урядовий наказ Сенату» (1889 р.)). У радянський період поняття громадського порядку трансформувалося в ідею «революційного порядку», що відображало політичні реалії того часу. Конституція СРСР 1936 р. вже чітко закріпила терміни «громадський порядок» і «державний порядок», визнавши їх важливими для правового регулювання та подальших наукових досліджень. У II пол. XX ст., особливо в 1950–1960-х рр., термін набуває широкого застосування в законодавстві, зокрема в таких правових документах, як Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за хуліганство» від 26 липня 1966 р. не лише визначав поняття громадського порядку, а й акцентував увагу на його складниках, особливо на дотриманні норм поведінки в громадських місцях.

На сучасному етапі громадська безпека або громадський порядок є ключовим елементом цивілізованого суспільного устрою та стабільного функціонування держави, її інституцій. Громадський порядок є станом, за якого забезпечується захист як матеріальних, так і духовних цінностей суспільства, регламентована діяльність державних і громадських структур, а також охорона прав і свобод кожного громадянина від внутрішніх і зовнішніх загроз, що створює передумови для гармонійного розвитку й повноцінного життя. До того ж стан суспільних взаємин, що виникають поза межами громадських місць, може вважатися проявом громадського порядку лише тоді, коли він впливає на ті відносини, які формуються саме в публічному просторі. Найпоширенішим є розуміння громадського порядку як впорядкованого стану соціальних зв'язків, що виникають у процесі реалізації прав і свобод людини та громадянина. У цьому контексті державні органи, місцеве самоврядування й окремі особи мають дотримуватися загальноприйнятих норм співжиття.

У сучасному суспільно-правовому дискурсі поняття «громадський порядок» має багатогранне тлумачення, що охоплює різні аспекти суспільного життя, його зміст не обмежується лише дотриманням правил поведінки, а включає широку систему взаємодії між громадянами, державою та соціальними інститутами (таблиця 2).

Таким чином, поняття громадського порядку охоплює комплекс соціальних зв'язків і нормативно врегульованих відносин, що виникають у процесі експлуатації об'єктів, які становлять потенційну загрозу для життя, здоров'я, майнових інтересів громадян, а також для функціонування державних і громадських інституцій. Особливе значення ця система набуває в умовах надзвичайних подій – природних катастроф, техногенних аварій чи інших кризових ситуацій. Її основою слугують технічні й правові норми, спрямовані на забезпечення стабільності, захисту та безперервності життєво важливих процесів у суспільстві.

Поняття громадської безпеки охоплює впорядковану систему соціальних взаємин, спрямовану на запобігання негативним наслідкам природних явищ, таким як повені, землетруси, епідемії, пожежі, а також впливу об'єктів із високим рівнем ризику. Її мета полягає в мінімізації загроз, що можуть порушити стабільність життєдіяльності суспільства.

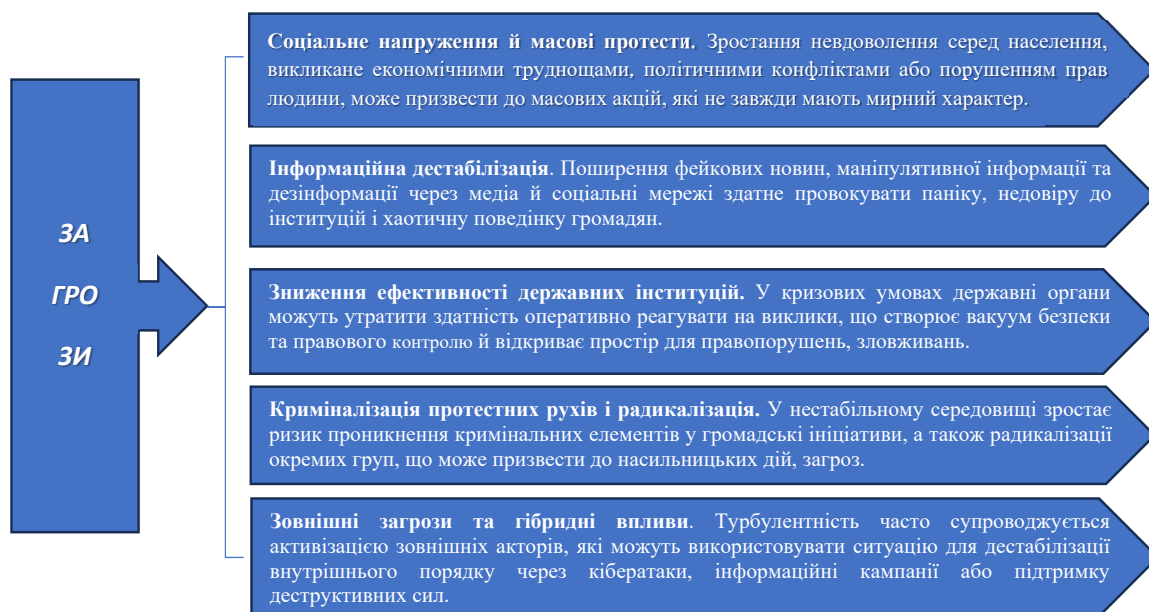
Таблиця 2

Основні підходи до визначення поняття «громадський порядок» [1, с. 1414; 1425]

Аспект	Сутність
Нормативно-правовий підхід	Порядок трактується як система суспільних відносин, що регулюється правовими, моральними й соціальними нормами, а його мета ґрунтується на захисті основних прав і свобод людини, її життя, здоров'я, гідності й моральних цінностей.
Стан упорядкованості	Порядок можна розглядати як стабільний стан суспільних відносин, у якому діють і дотримуються соціальні норми – правові, моральні, корпоративні, звичаєві.
Просторово-соціальний	Громадський порядок – це система взаємодій, що виникають переважно в громадських місцях. Її основою є дотримання загальноприйнятих норм, які забезпечують безпеку, спокій і передбачуваність поведінки.
Безпековий	Система правових і соціальних норм покликана гарантувати особисту безпеку громадян, підтримувати громадський порядок, а також створювати умови, необхідні для стабільної діяльності підприємств, установ, організацій і громадських об'єднань.
Суспільна нормативність	Вольові взаємини між людьми виникають на основі добровільного й усвідомленого виконання встановлених норм – як юридичних, так і соціальних. Це сприяє гармонійному співіснуванню в умовах сучасного суспільства.
Суспільне врегулювання	Суспільні відносини, що формуються під впливом правових і соціальних норм, забезпечують збереження громадського спокою, захист людської гідності, повагу до честі особи та підтримку моральних засад у суспільстві.
Морально-етичний	Громадський порядок – це не лише юридична категорія, а й моральна. Він передбачає повагу до людської гідності, дотримання етичних норм, що формують культуру взаємодій в суспільстві.
Поведінковий	Громадський порядок розглядається як суворе дотримання встановлених норм поведінки у публічних місцях: на вулицях, у парках, житлових будинках, гуртожитках тощо. Це забезпечує комфортні умови для праці, побуту й відпочинку.

Останнє двадцятиріччя відзначилося зростанням криз, а разом із ними загроз, що стали каталізаторами процесу пришвидшення турбулентності, а в періоди соціальної, політичної чи економічної нестабільності, тобто в умовах турбулентності, громадський порядок зазнає особливого навантаження. Його вразливість зростає через низку внутрішніх і зовнішніх чинників, які порушують баланс між безпекою, правопорядком і суспільною довірою.

«Соціальна турбулентність – це не нове явище, воно було завжди, не тільки сьогодні в перенасиченому світі... До особливо «буремних» або турбулентних періодів історії відносять світові війни, світову

Рис. 1. Основні загрози громадському порядку в умовах турбулентності

кризу, терористичні акти, нестачу водних ресурсів, глобальне потепління, голод у нерозвинених країнах тощо. Сьогодні до основних викликів соціально турбулентного простору зараховують передусім турбулентні явища, пов'язані з глобалізацією: періодичні економічні кризи, міграційні потоки, споживання заради споживання, перенасичення інформацією, вибух віртуальної реальності, крос-культуру тощо» [4, с. 48].

Одним із найсерйозніших викликів сучасного турбулентного середовища є розмивання меж між мирним співіснуванням і станом війни. Егоцентричні інтереси окремих політичних суб'єктів, а також стратегічні помилки в прийнятті рішень, спричиняють виникнення зон затяжних конфліктів, ресурсних протистоянь і раптових протестних рухів, здатних порушити крихку рівновагу сил і трансформувати геополітичну структуру світу. У глобалізованому світі нестабільність має здатність не лише швидко поширюватися територіально, а й провокувати ланцюгові реакції, коли політична криза переростає в економічну, соціальну, інституційну або культурну. Конкуренція між державами й іншими впливовими акторами дедалі частіше виходить за межі правових механізмів і набуває форм прихованого впливу. Застосування непрямих засобів тиску дає змогу маніпулювати розвитком конфліктів, зберігаючи видимість нейтральності й дистанційованості від протистояння.

У цьому контексті формується нова модель конфліктності, так звана гібридна війна, яка суттєво відрізняється від класичних форм збройного протиборства, особливістю якої є поєднання військових і невоєнних методів – економічного, інформаційного, соціального й політичного впливу. Така багатовимірність ведення конфліктів, стирання меж між локальними інцидентами та масштабними війнами, а також ескалація гібридних загроз значно ускладнюють реагування на виклики турбулентного середовища [4, с. 49].

Таким чином, громадський порядок у період турбулентності потребує особливої уваги з боку держави, громадянського суспільства та правоохоронних органів. Р.С. Мельник зазначає, що в наукових працях німецьких дослідників громадська безпека трактується як стабільний стан суспільних відносин, що характеризується: дотриманням правопорядку; безперебійною роботою органів державної влади, місцевого самоврядування й інших інституцій, які виконують публічні функції; захистом особистих прав і матеріальних благ громадян, зокрема життя, здоров'я, свободи, гідності та власності [5].

Тому збереження громадського порядку залежить не лише від силових заходів, а й від ефективної комунікації, прозорості дій влади, підтримки соціального діалогу та зміцнення правових механізмів. Успішне подолання загроз можливе лише за умови консолідації зусиль усіх учасників суспільного процесу з чітким дотриманням юридично-правових норм, які в Україні в цій сфері розвинені на досить високому рівні. Громадський порядок в українській державі регулюється Конституцією, законами України «Про Національну поліцію», «Про охорону громадського порядку», а також міжнародними стандартами прав людини. «Грунтовними нормативно-правовими актами національного безпекового законодавства є закони України «Про основи національної безпеки України», «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів», Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» та ін. Основними нормативно-правовими актами України стосовно громадського порядку є закони: «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про громадські об'єднання», «Про політичні партії», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про свободу совісті та релігійні організації про молодіжні та дитячі громадські організації» та постанови Кабінету Міністрів: «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 24 березня 2012 р. № 212, «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996, «Про затвердження Порядку планування та моніторингу реалізації органами виконавчої влади Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 25 грудня 2013 р. № 968» [3].

Термін «безпека» охоплює як загальний стан захищеності базових суспільних цінностей, так і конкретні ситуації, що стосуються окремої особи чи соціальних груп. У широкому розумінні безпека означає відсутність загроз, страху й зовнішнього ворожого впливу, що може порушити стабільність життєдіяльності.

У Конституції України це поняття має кілька форм прояву. Зокрема, у статті 3 йдеться про «безпеку громадянина» як одну з ключових засад державної політики. Статті 16, 36 і 92 містять положення про «громадську безпеку», що стосується захисту суспільного порядку й умов спільного існування. У статтях 18, 37 і 106 згадується «національна безпека України», яка передбачає охорону життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави. Її мета – забезпечення сталого розвитку, своєчасне виявлення загроз, запобігання їм і нейтралізація задля збереження національних інтересів [2].

Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», поняття громадської безпеки та порядку охоплює захист ключових інтересів особи й суспільства, включаючи права та свободи громадян. Їх забезпечення визначається як одне з головних завдань для органів безпеки, державних інституцій, місцевого самоврядування, посадових осіб і представників громадськості. Усі ці суб'єкти мають координувати свої дії задля ефективного захисту національних інтересів від реальних і потенційних загроз [7].

Поняття «громадська безпека та порядок» також уживаються в Законі України «Про національну гвардію України» [8]. Водночас у Законі України «Про Національну поліцію» [9] уживається термін «публічна безпека», визначення якого відсутнє. Термін «громадська безпека та порядок» використовується й у Кодексі України про адміністративні правопорушення, зокрема поняття «громадська безпека» також ви застосовано в Законах України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» [6] і «Про правовий режим надзвичайного стану» [10].

Підсумовуючи дослідження, установили, що громадський порядок є не лише елементом внутрішньої стабільності, а й стратегічним чинником національної безпеки, особливо в умовах соціальної, політичної та інформаційної турбулентності. Його підтримання забезпечує захист життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави, сприяє збереженню правового простору, соціальної згуртованості та довіри до інституцій. У сучасному світі, де межі між миром і конфліктом дедалі більше розмиваються, громадський порядок виконує функцію системного стабілізатора, здатного нейтралізувати деструктивні впливи й запобігати ескаляції кризових явищ. Особливу увагу варто приділяти гібридним загрозам, які поєднують військові, економічні, інформаційні та соціальні компоненти, що ускладнює традиційні механізми реагування. Ефективне забезпечення громадського порядку потребує комплексного підходу, який включає правове регулювання, міжінституційну координацію, стратегічне прогнозування й активну участь громадянського суспільства. В умовах глобальної нестабільності важливо формувати адаптивні моделі управління, здатні оперативно реагувати на багатовимірні виклики.

Таким чином, громадський порядок варто розглядати як багатофункціональний інструмент забезпечення національної безпеки, що поєднує правові, соціальні й управлінські механізми. Його роль у сучасних умовах набуває особливої актуальності, вимагаючи переосмислення підходів до безпеки й упровадження нових стратегій реагування на турбулентні загрози.

Дослідження підтверджує, що громадський порядок є не лише інструментом підтримання внутрішньої стабільності, а й критично важливим чинником забезпечення національної безпеки в умовах багатовимірних загроз. Тому основними напрямками стратегічного зміцнення національної безпеки в повоєнний період в Україні мають стати:

модернізація сектору оборони та безпеки: реформування збройних сил, правоохоронних органів, розвідки й інших структур, здатних ефективно реагувати на сучасні загрози;

поглиблення міжнародного співробітництва: інтеграція з євроатлантичними структурами, зокрема НАТО та Європейським Союзом, що забезпечує політичну підтримку, військову допомогу й технологічне партнерство;

зміцнення кібербезпеки й інформаційної стійкості: захист інформаційного простору, протидія дезінформації та кібератакам є невід'ємним складником безпеки держави;

формування національної єдності й громадянської відповідальності: підвищення рівня патріотизму, правової культури й активної участі громадян у захисті державних інтересів.

Отже, у періоди соціальної турбулентності, коли традиційні механізми правового регулювання втрачають ефективність, а межі між миром і конфліктом стають розмитими, громадський порядок виконує роль системного стабілізатора, що забезпечує правову визначеність, соціальну згуртованість і довіру до державних інституцій.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 1414, 1425.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%8013>.
3. Копанчук В.О. Нормативно-правове забезпечення державної політики національної безпеки та громадського порядку України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1610>.
4. Кубальський О. Сутність та основні виклики соціально-турбулентного простору сучасної цивілізації. *Humanities Studies*. 2022. Вип. 12 (89). С. 47–52.

5. Мельник Р.С. Поняття «громадська безпека» та «громадський порядок» у німецькій та українській науці і законодавстві. URL: http://www.irbis.nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P2.
6. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 № 264/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264/94-%D0%B2%D1%80>.
7. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
8. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 року № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/876-18>.
9. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 58-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
10. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1550-14>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 323.15(477):352(477.87)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.54>

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ В УКРАЇНІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ І РЕГІОНАЛЬНИЙ (ЗАКАРПАТСЬКИЙ) ВИМІРИ

Зан Михайло,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології і державного управління

Ужгородського національного університету

ORCID ID: 0000-0001-8967-0083

У статті розглядається проблематика етнополітичного менеджменту в Україні на національному й регіональному (на прикладі Закарпатської області) рівнях. Автор аналізує останні дослідження та публікації, присвячені цій проблемі. На його думку, етнополітичний менеджмент в Україні еволюціонував і пройшов чотири етапи: перший етап (1991–2004), у рамках якого модель етнополітики держави наближалася до політики мультикультуралізму; другий етап (2005–2013), у часи якого завдяки спекуляціям довкола мовного питання й правами національних меншин, зокрема російської, етнополітика України сконцентрувалася на демаркаційній межі «Схід–Захід»; третій етап (2014–2021), під час якого етнополітичний менеджмент України реалізує формат інтеграційної моделі етнополітики; четвертий етап (із лютого 2022 року), коли через протидію дезінформації та деструктивному концепту «руського мира» формується нова ідентичність української політичної нації.

Автор звертає увагу на те, що на стратегічному рівні етнополітичного менеджменту України представлені такі владні інституції, як Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Уповноважений із захисту державної мови; відділ забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу тощо. Водночас на тактичному рівні управління етнокультурною різноманітністю й урегулювання етнополітичних процесів здійснює Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Дорадчими інституціями на національному рівні етнополітичного менеджменту є Експертна рада з питань етнополітики й Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України.

Констатовано, що на регіональному рівні (Закарпаття) до структури етнополітичного менеджменту входять постійна комісія з питань освіти, науки, духовності та національних меншин при Закарпатській обласній раді; Управління національностей та релігій при Департаменті стратегічних комунікацій, національностей та релігій Закарпатської обласної державної (військової) адміністрації; Центр культур національних меншин Закарпаття в м. Ужгороді.

З урахуванням позитивного досвіду сусідніх країн і нагальності врегулювання окремих етнополітичних проблем в Україні автор рекомендував у повоєнній перспективі започаткувати роботу інституції Уповноваженого у справах ромських громад України та структурного підрозділу на базі ДЕСС, базовим завданням якого б стала координація етнокультурної взаємодії з українською діаспорою.

Ключові слова: етнополітичний менеджмент, міноритарні етнічні групи, національні меншини, корінні народи, парламент, президент, уряд, регіональна влада, Україна, Закарпатська область.

Zan Mykhaylo. Ethnopolitical management in Ukraine: national and regional (Transcarpathian) dimensions

The article explores the challenges of ethnopolitical management in Ukraine at both the national and regional levels, with particular attention to the Transcarpathian region as a case study. The author reviews recent scholarly research and publications addressing this issue. It is argued that ethnopolitical management in Ukraine has undergone four distinct stages of development: Stage I (1991–2004): during this period, the state's ethnopolitical model closely aligned with the principles of multiculturalism; Stage II (2005–2013): this stage was characterized by the politicization of language and minority rights—particularly concerning the Russian-speaking population—leading to the emergence of a pronounced «East–West» divide in Ukraine's ethnopolitical discourse; Stage III (2014–2021): in response to new political and security challenges, Ukraine adopted an integrationist model of ethnopolitics, aiming to strengthen national unity; Stage IV (from February 2022): amid the full-scale Russian invasion, efforts have intensified to counter disinformation and the destructive narrative of the «Russian World», contributing to the formation of a renewed Ukrainian political identity.

The author emphasizes that, at the strategic level of ethnopolitical management in Ukraine, several key government institutions are involved. These include the Committee on Human Rights, De-occupation and Reintegration of the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, National Minorities, and Interethnic Relations; the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights; the Commissioner for the Protection of the State Language; and the Department for Supporting the Activities of the President's Commissioner for the Affairs of the Crimean Tatar People, among others.

At the tactical level, the management of ethnocultural diversity and the regulation of ethnopolitical processes are carried out by the State Service of Ukraine for Ethnic Policy and Freedom of Conscience (DESS). Advisory bodies operating at the national level include the Expert Council on Ethnic Policy and the Council of Public Associations of National Minorities (Communities) of Ukraine.

It was found that, at the regional level – in particular in Transcarpathia – the structure of ethnopolitical management includes the following institutions: the Standing Commission on Education, Science, Spirituality, and National Minorities under the Transcarpathian Regional Council; the Department of Nationalities and Religions within the Department of Strategic Communications, Nationalities, and Religions of the Transcarpathian Regional State (Military) Administration; and the Center for Cultures of National Minorities of Transcarpathia, located in the city of Uzhhorod.

Taking into account the positive experience of neighboring countries and the pressing need to address specific ethnopolitical challenges in Ukraine, the author recommends that, in the post-war period, the Ukrainian government establish the institution of a Government Plenipotentiary for Roma Communities. Additionally, it is proposed to create a dedicated structural unit within the State Service of Ukraine for Ethnic Policy and Freedom of Conscience (DESS), whose primary function would be to coordinate ethnocultural engagement with the Ukrainian diaspora.

Key words: *ethnopolitical management, minority ethnic groups, national minorities, indigenous peoples, parliament, president, government, regional government, Ukraine, Zakarpattia Oblast.*

Етнополітичний менеджмент є складником державного управління, що включає розгалужену структуру публічних інституцій, головною метою яких є регулювання взаємин держави й етнічних груп усередині країни та поза її межами (переважно через зв'язок із діаспорою). Як система управління етнополітичних процесів у рамках політичної системи держави, етнополітичний менеджмент спрямований на забезпечення міжетнічної злагоди, етнополітичної стабільності, соціальної інтеграції та національної безпеки. Інституції, що забезпечують етнополітичний менеджмент, представлені як на рівні центральних, так і регіональних органів публічної влади й місцевого самоврядування.

Проблема збалансування інтересів держави й насамперед громадянського сегменту міноритарних етнічних громад у рамках етнополітичного менеджменту залишається актуальною. Особливо це стосується України, оскільки вона є державою з поліетнічним складом населення, де вирізняються чотири мультикультурні регіони (АР Крим, Одещина/Південна Бессарабія/Буджак, Чернівецьчина/Північна Буковина, Закарпаття). Відтак забезпечення збалансованого етнополітичного менеджменту має вагомe значення в сучасних умовах суспільно-політичної трансформації, а також у контексті перспектив повенної стабілізації та європейської інтеграції України.

Проблематика становлення етнополітичного менеджменту в Україні на тлі позитивного досвіду інших держав починає аналізуватися в науковій літературі 2000-х років. Серед перших наукових праць, у яких вона презентована в політологічному дискурсі, варто назвати статті вітчизняних учених Віктора Котигоренка [12] та Олександра Антоноука [1; 2]. Принцип системності в управлінні етнополітичною сферою скрупульозно висвітлив вітчизняний науковець Олександр Майборода [13]. Роль етнополітичного менеджменту України в контексті формування національної ідентичності через протидію загрозам федералізму, регіоналізму й сепаратизму дослідив Ігор Зварич [9]. Формування інституційного рівня державного регулювання міжнаціональних відносин у першій декаді державної незалежності України стає предметом наукових студій Сергія Тимофєєва [25] і Лариси Грицик [4].

Проаналізувавши місце й роль державних органів влади щодо забезпечення прав і свобод національних меншин Закарпатської області [14], дослідниця Ганна Мелеганич презентувала політико-правові основи становлення етнополітичного менеджменту в Україні [15]. Питання інституційного забезпечення публічного управління етнополітичних відносин на загальнодержавному та регіональному рівні України стало предметом окремих публікацій Надії Підбережчик [16–18]. Подібна проблематика сконцентрована в науковій статті Кристини Червеняк [27].

Крізь призму вивчення української діаспори як соціокультурної системи представила проблематику етнополітичного менеджменту дослідниця Катерина Чернова [28]. Особливості формування й реалізації державної політики щодо захисту національних меншин України та Польщі висвітлили дослідники Микола Бучин і Христина Дутчак [29]. У свою чергу, автор статті проаналізував структуру й функції етнополітичного менеджменту України в контексті порівняння з досвідом інших сусідніх країн – Румунії [8] і Словацької Республіки [7].

Серед останніх наукових доробок, які присвячені етнополітичному менеджменту України, вирізняються результати наукових студій Анастасії Дегтеренко в рамках проєкту «Етнополітичний менеджмент в Україні та окремих країнах ЄС: порівняльний аналіз», що оприлюднені на воркшопі, організованому Європейським консорціумом політичних досліджень у травні 2025 року в Карловому Університеті (м. Прага). У доповіді «Етнополітичний менеджмент у системі стійкості територіальних громад України» дослідниця презентувала результати опитування експертів, SWOT-TOWS-аналізу, оцінки індексу

стійкості, case study українського Північного Приазов'я з акцентом на грецьку громаду, а також концептуальну модель майбутньої системи етнополітичного управління, що інтегрує елементи штучного інтелекту [30].

Метою статті є висвітлення структури й функцій етнополітичного менеджменту України на національному та регіональному (Закарпатська область) рівнях.

У контексті вказаної мети автор ставить перед собою такі дослідницькі завдання: 1) охарактеризувати етапи становлення етнополітичного менеджменту України впродовж 1991–2025 років; 2) окреслити структуру та функції етнополітичного менеджменту держави на національному рівні; 3) проаналізувати основні напрями реалізації регіонального виміру етнополітичного менеджменту на прикладі Закарпатської області.

Етнополітичний менеджмент в умовах незалежності України, на наш погляд, пройшов чотири етапи, які пов'язані з трансформацією державної політики у сфері міжетнічних відносин, формуванням ідентичності української політичної нації та зовнішньополітичними факторами.

1 етап (вироблення концептуальних рамок етнополітики України; 1991–2004 роки).

У рамках цього етапу базові принципи етнополітики нової державності України через підтримку етнічного розмаїття й підтримання міжкультурного консенсусу в суспільстві закріплювалися Декларацією прав національностей України (01.11.1991), Законом України «Про національні меншини в Україні» (25.06.1992) і ст.ст. 10, 11, 12, 24, 35, 37, 53 Конституції України (28.06.1996). Держава також ратифікувала важливі міжнародні документи – Рамкову конвенцію про захист національних меншин (09.12.1997) і Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (15.05.2003).

Тривалий період у структурі Кабінету Міністрів України діяв спеціальний орган влади, який реалізував етнонаціональну політику держави на стратегічному й тактичному рівнях етнополітичного менеджменту. Він часто змінював свою назву та підпорядкування: Комітет у справах національностей (лютий 1992 – квітень 1993 роки); Міністерство України у справах національностей та міграції (квітень 1993 – липень 1994 роки; грудень 1995 – вересень 1996 роки); Міністерство України у справах національностей, міграції та культур (липень 1994 – грудень 1995 роки); Державний комітет України у справах національностей та міграції (вересень 1996 – квітень 2000 роки; грудень 2001 – листопад 2006 роки); Державний департамент у справах національностей та міграції у складі Міністерства юстиції (квітень 2000 – грудень 2001 роки) [12, с. 52–53]. Упродовж цього етапу орган державної влади, який опікувався питаннями етнополітики, по чергово очолювали Олександр Смець (1993–1995), Володимир Євтух (1995–1998), Микола Рудько (1998–2000), Григорія Серeda (2000–2002) та Геннадій Москаль (2002–2005).

Як дорадчий орган, який включався в структуру етнополітичного менеджменту України, за часів другої каденції президентства Леоніда Кучми (1994–2005) була організована Рада представників громадських організацій національних меншин України, яку очолював лідер угорців України Іштван Гайдош.

2 етап (етнополітична регіоналізація України в контексті демаркаційної асиметрії «Схід-Захід»; 2005–2013 роки).

Державний комітет України у справах національностей та міграції, який упродовж 2005–2006 років очолював Сергій Рудик, у листопаді 2006 року трансформований у Державний комітет України у справах національностей та релігії (листопад 2006 – грудень 2010 роки). Його керівниками по чергово були Георгій Попов (2006), Олександр Саган (12.2006–05.2009), Юрій Решетніков (05.2009–07.2010) і Юрій Богуцький (07–12.2010).

Із 2011 року до лютого 2020 року питання етнонаціональної політики на урядовому рівні вирішував Департамент у справах релігій та національностей при Міністерстві культури України. Його директорами були Володимир Любчик (09.2011–09.2013) і Михайло Мошкола (10.2013–02.2014).

Цей етап позначений динамікою суспільно-політичної активності громадян, використання мовного питання в політичній боротьбі та розмежуванням політичного класу України за лінією «Схід-Захід», що започатковали події Майдану/Помаранчевої революції 22 листопада – 26 грудня 2004 року. Зміна влади через прихід на посаду Президента України в лютому 2010 році Віктора Януковича спричинила суттєвий відкат від попередніх принципів етнополітики. Найбільш істотно це відобразилося в нормах Закону України «Про засади державної мовної політики» (03.07.2012–28.02.2018), які розширили публічний статус 18 регіональних мов. Проросійське спрямування Закону й відмова від подальшої євроінтеграції України з боку вищого керівництва держави заклали чергове протистояння в суспільстві, що трагічно відобразилося в подіях Євромайдану/Революції гідності (21.11.2023–22.02.2014) і російсько-української війни (20.02.2014 – дотепер).

Зауважимо, що під час президентства Віктора Ющенка у 2006 році названу вище Раду представників громадських організацій національних меншин України було ліквідовано й створено Раду з питань етнонаціональної політики. Відповідно до Указу нового Президента Віктора Януковича, у 2010 році створено Громадську гуманітарну раду при Президентові України. Відповідні ради також формувалися при обласних державних адміністраціях.

3 етап (етнополітика постмайданної України й боротьба за європейську цивілізаційну ідентичність української нації; 2014–2021 роки).

На цьому етапі Департамент у справах релігій та національностей при Міністерстві культури України очолювали Володимир Юшкевич (03–11.2014) та Андрій Юраш (11.2014–02.2020). Структура Департаменту у справах релігій та національностей складалася з відділів: 1) релігієзнавчо-аналітичної роботи; 2) моніторингу діяльності та реєстрації статутів релігійних організацій; 3) комунікації та сприяння діяльності релігійних організацій; 4) інформаційно-аналітичної роботи з питань етнополітики; 5) міжнародного співробітництва з питань національних меншин; 6) взаємодії з національними спільнотами України та закордонними українцями [5].

У червні 2014 року в рамках структури Кабінету Міністрів України призначений Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики, на якого покладалася взаємодія з органами виконавчої влади й інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав міноритарних етнічних громад і збереження міжетнічної злагоди в українському суспільстві [23]. Ним став громадський активіст, юрист і публіцист Геннадій Друзенко. Утім через неповний рік (15.04.2015) посада була ліквідована. В інтерв'ю в газеті «Дзеркало тижня» Геннадій Друзенко відзначав, що «система пережила кризу і відторгає «чужих» [3].

3 лютого 2017 року при Міністерстві культури України діє Експертна рада з питань етнополітики (Володимир Євтух) як консультативно-дорадчий орган. Він створений з метою «проведення аналізу суспільних процесів, підготовки експертної оцінки, надання рекомендацій та пропозицій з питань етнополітики, а також забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин» [21].

12 червня 2019 року Кабінет Міністрів України створив Державну службу України з етнополітики та свободи совісті (далі – ДЕСС) як центральний орган виконавчої влади, що мав бути сформований на базі Департаменту у справах релігій та національностей. Гранична чисельність працівників цього органу виконавчої влади мала становити 57 осіб. Відповідне Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України прийнято 21 серпня 2019 року. Головним завданням новоствореного органу мало стати «підвищення ефективності здійснення державної політики, спрямованої на утвердження суспільної злагоди, створення умов для розвитку усіх етнічних та релігійних спільнот України, дотримання загальноновизнаних стандартів прав людини у галузі забезпечення прав національних меншин та свободи віросповідання» [26]. Першою очільницею ДЕСС стала соціологиня Олена Богдан (03.2020–12.2022). 3 19 грудня 2022 року її головою є вітчизняний релігієзнавець Віктор Єленський.

У рамках цього етапу на рівні парламенту й уряду України прийнято низку нормативно-правових документів етнополітичного характеру: ст. 7 Закон України «Про освіту» (05.09.2017); ст. 5 Закону України «Про повну загальну середню освіту» (15.01.2020); Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (25.04.2019); Закон України «Про корінні народи України» (01.07.2021); Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року (28.07.2021). Ці документи засвідчують, що на державному рівні утвердилася інтеграційна модель етнополітики, яка прагне віднайти баланс між єдністю української політичної нації та правами, специфічними етнокультурними запитами й інтересами національних меншин.

4 етап (етнополітика України в умовах широкомасштабного російського вторгнення, переосмислення й формування нової ідентичності української політичної нації; з 24.02.2022 року).

Через зовнішню загрозу знищення української державності в цей час відбувається потужна мобілізація громадян України та посилення соціальної солідарності як серед етнічних українців, так і в середовищі представників міноритарних етнічних громад України. У рамках національного спротиву нового смислового наповнення набуває категорія української політичної нації. Ці зміни закріплені в нормативно-правовому форматі через прийняття низки важливих документів: Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (13.12.2022); Концепції Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року (12.05.2023); Методології використання мов національних меншин (спільнот) України в населених пунктах, у яких традиційно проживають

особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи становлять значну частину населення (09.02.2024). Незважаючи на це, у середовищі окремих національних меншин, зокрема угорської громади Закарпаття, виникають критичні зауваження й дискусії щодо оптимального балансу між державною політикою інтеграції та збереженням етнокультурної ідентичності.

Необхідно зауважити, що етнополітичний менеджмент в Україні є складником національної безпеки держави. Як зазначає вітчизняна дослідниця Анастасія Дегтеренко, на сучасному етапі етнополітичний менеджмент в Україні реалізується на чотирьох рівнях: стратегічному, тактичному, оперативному та дорадчому. Стратегічний рівень передбачає прийняття важливих етнополітичних рішень. Його функції покладено на окремі департаменти й управління Офісу Президента України та комітети Верховної Ради України. На тактичному рівні розробляються конкретні методики, заходи й засоби реалізації прийнятих рішень. Кабінет Міністрів України забезпечує реалізацію етнонаціональної політики та координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади. На операційному рівні етнополітика України реалізується в її регіонах. Громадські організації є рушійною силою операційного рівня етнополітики України. Дорадчий рівень етнополітичного менеджменту, у свою чергу, репрезентований відповідними дорадчими інституціями як на стратегічному, так тактичному й операційному рівнях [30].

Аналізуючи структуру етнополітичного менеджменту на національному рівні, відзначимо, що в стратегічному форматі управлінням етнокультурною різноманітністю України в основному (до етнополітики дотичні також інші структурні підрозділи вищої державної влади – М. 3.) займаються:

1) *Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин* (10 депутатів, зокрема, кримські татари Мустафа Джемільєв та Ахтем Чийгоз; голова Комітету Андрій Задорожний);

2) *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини* (з 1 липня 2022 року – Дмитро Лубінець); представником Уповноваженого з рівних прав і свобод прав національних меншин політичних та релігійних поглядів є Олександр Осіпов;

3) *Уповноважений із захисту державної мови* (з 15 липня 2025 року – Олена Івановська; керівник Секретаріату Юрій Зубко);

4) *Відділ забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу* (головний консультант Ельзара Шукурджієва);

5) *Головне управління стратегічних комунікацій Директорату з питань інформаційної політики Офісу Президента України* (керівник Олена Ковальська).

У контексті тактичного формату етнополітичного менеджменту України центральним органом влади в структурі Кабінету Міністрів України є згадана вище ДЕСС. Серед її головних завдань такі: 1) реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні; 2) унесення на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні; 3) упровадження євроінтеграційної політики у сфері свободи совісті, релігії та забезпечення прав національних меншин (спільнот) і корінних народів України [22]. Базовими цінностями й принципами роботи ДЕСС є відкритість, єдність у розмаїтті, відповідальність і доброзичливість.

Серед десяти складників у структурі Апарату ДЕСС поряд із відділом у справах релігій вирізняється *відділ етнополітики* (начальник Віктор Коврей) [22]. Головними завданнями відділу етнополітики є розроблення й реалізація державної політики України у сфері: 1) захисту прав національних меншин; 2) підтримки корінних народів України; 3) моніторингу міжетнічних відносин; 4) аналізу ситуацій, пов'язаних із дискримінацією за етнічною ознакою; 5) співпраці з громадськими об'єднаннями національних меншин.

Дорадчою інституцією етнополітичного менеджменту на національному рівні є *Експертна рада з питань етнополітики*, створена 5 жовтня 2020 року. До її складу увійшли науковці та експерти з етнополітики України. Це, зокрема, юристи Ольга Буткевич, Борис Бабін, Всеволод Мицик, політологи Володимир Кулик, Андрій Веселовський, Іван Гомза, політолог-міжнародник Дмитро Тужанський, філософ Володимир Волковський, керівниця Центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, експерт ГО «Український незалежний центр політичних досліджень» Юлія Тищенко, виконавчий директор ГО «Центр близькосхідних досліджень» Ігор Семиволос, заступник виконавчого директора ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», директор Програми регіональних ініціатив Сергій Герасимчук, директор ГО «Центр аналізу регіональних ризиків» Світлана Мітряєва. Головою Експертної ради з питань етнополітики є заступник голови ДЕСС, Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу Ігор Лоссовський [6].

Іншою дорадчою інституцією етнополітичного менеджменту на національному рівні стала *Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України*, створена 2 жовтня 2023 року. Відповідно до Наказу ДЕСС від 21 травня 2024 року № Н-53/12, до її складу ввійшли керівники 18 національно-культурних товариств України. Головою Ради є представник громадських об'єднань грецької національної меншини (спільноти) України Олександр Хара [24].

У рамках *операційного формату* етнополітичного менеджменту управління етнокультурним різноманіттям і врегулювання етнополітичних процесів в Україні здійснюється в регіонах з поліетнічним складом населення, зокрема Одеській, Чернівецькій і Закарпатській областях. Акцентуючи увагу на останній, зауважимо, що структуру етнополітичного менеджменту на регіональному рівні (Закарпаття) ми розглядаємо крізь призму функціонування таких інституцій.

По-перше, при Закарпатській обласній раді діє *Постійна комісія питань освіти, науки, духовності та національних меншин* (раніше – Постійна комісія з питань освіти, науки, культури, духовності, молодіжної політики, фізкультури і спорту, національних меншин та інформаційної політики). Тривалий час її очолює Ільдіко Орос, очільниця Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства, президент Закарпатського угорськомовного інституту імені Ференца Ракоці II. До Постійної комісії входять також Марія Сігетій (заступник голови комісії), Роланд Цебер (секретар комісії), Йосип Шорі (член комісії) [20].

По-друге, після 2020 року *Управління національностей та релігій* як окремий підрозділ при *Закарпатській обласній державній адміністрації* був підпорядкований *Департаменту культури, національностей та релігій Закарпатської обласної (військової) адміністрації* (директор Євген Тищук). Однак згодом Управління національностей та релігій включено до структури *Департаменту стратегічних комунікацій, національностей та релігій Закарпатської обласної державної (військової) адміністрації* (директор Роман Молдавчук). У цей час Управління національностей та релігій очолює Олександр Лях. Його заступником є Наталія Шутанич.

Серед базових завдань Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної (військової) адміністрації можна виділити такі: 1) забезпечення реалізації державної політики у сфері міжетнічних відносин, релігії та захисту прав національних меншин (спільнот); 2) сприяння гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин, збереженню й розвитку етнічної самобутності національних меншин (спільнот), реалізації права громадян на свободу совісті.

Управління національностей та релігій при Закарпатській обласній державній (військовій) адміністрації, відповідно до своїх компетенцій у сфері регіональної етнополітики, аналізує стан і тенденції міжетнічних відносин на Закарпатті, займається підготовкою відповідних інформаційних матеріалів. Управління координує взаємодію місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування з питань міжетнічних і міжконфесійних відносин, контролює дотримання законодавства щодо прав національних меншин (спільнот). У межах своєї компетенції Управління вживає заходів щодо запобігання проявам розпалювання міжетнічної та міжконфесійної нетерпимості в Закарпатській області.

По-третє, з метою координації взаємодії між десятками національно-культурних товариств Закарпаття, у жовтні 1999 року на Закарпатті починає діяльність перший в Україні *Центр культур національних меншин Закарпаття*. У Положенні «Про Центр культур національних меншин Закарпаття у м. Ужгороді» його визначено «державним культурно-інформаційним, організаційно-методичним та консультативним закладом, діяльність якого спрямована на реалізацію державної політики у сфері задоволення етнокультурних потреб національних меншин, відродження, збереження і розвитку в області їхніх культур, мов, звичаїв та традицій» [19]. На цей час керівником Центру культур національних меншин Закарпаття є Марія Моца (Гаврилешко).

З початком широкомасштабного російського військового вторгнення у 2022 році Центр культур національних меншин Закарпаття систематично висвітлює матеріали про діяльність національно-культурних товариств із надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам та українським військовим. Зокрема, оприлюднені заяви й інші інформаційні матеріали громадських організацій міноритарних етнічних громад краю, які виступають проти війни, підтримуючи територіальну цілісність України та необхідність закриття українського повітряного простору, у тому числі з боку лідерів громади карпатських русинів (Юрій Шипович, Євген Жупан та ін.).

Привертає увагу те, що в умовах російсько-української війни Закарпатська область стала для України пілотним регіоном щодо практики консультацій між представниками національних меншин (спільнот) і центральною та місцевою владою. Перша консультація відбулася в серпні 2023 року в рамках виконання основних міжнародних зобов'язань і рекомендацій Європейської Комісії щодо реформування законодавства України у сфері захисту прав України й імплементації законодавства України,

упровадження низки підзаконних актів, передусім Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті». У 2024 році Центр культур національних меншин Закарпаття «спільно з громадськими організаціями національних меншин (спільнот) працював над імплементацією реформованих законів України про національні громади, реалізацією питань в сфері забезпечення прав національних меншин на шляху до вступу України в Європейський Союз, а також положень Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року» [10].

Центр культур національних меншин Закарпаття здійснював інформаційне забезпечення заходів і програм, що реалізуються громадськими організаціями етнічних громад краю, насамперед «План заходів із виконання Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини в українському суспільстві на період до 2030 року», а також низку проєктів, які реалізували національно-культурні товариства Закарпаття.

Якщо Центр культур національних меншин Закарпаття презентує регіональний/обласний рівень етнополітичного менеджменту, то *Центр громадськості та національних культур у м. Мукачеві* являє собою локальний/місцевий рівень управління етнокультурною різноманітністю. Комунальна установа «Центр громадськості та національних культур» Мукачівської міської ради створена в м. Мукачеві 22 серпня 2019 року. Це – колишній Будинок русинів, який реконструювала місцева влада. Будинок збудований у 1930 році й занесений до списку пам'яток архітектури місцевого значення. Діяльність Центру громадськості та національних культур спрямовується на розвиток громадянського суспільства й національних меншин (спільнот), задоволення їхніх етнокультурних потреб на рівні Мукачівської територіальної громади. При Центрі громадськості та національних культур працюють представники всіх громадських організацій і національно-культурних товариств м. Мукачева [11].

Таким чином, етнополітичний менеджмент в Україні є динамічною системою, що має на меті забезпечити стабільність у поліетнічному просторі українського суспільства, зокрема інтегрувати/включити різні міноритарні етнічні групи в процес формування політичної нації та запобігати виникненню міжетнічних конфліктів. Ефективність управління етнічною багатоманітністю залежить від здатності органів публічної влади підтримувати міжкультурний діалог, забезпечувати права національних меншин і корінних народів, зберігаючи при цьому єдність української політичної нації. Відтак структура етнополітичного менеджменту є однією з важливих ланок формування громадянського суспільства, що сприяє євроінтеграційному процесу України.

Етнополітичний менеджмент в Україні пройшов чотири етапи, у рамках яких змінювалися моделі управління етнокультурною різноманітністю українського суспільства. На першому етапі (1991–2004) через ліберальний підхід держави модель етнополітики наближалася до реалізації мультикультуралізму. У рамках другого етапу (2005–2013) через спекулювання довкола мовного питання та спекулювання правами міноритарних етнічних груп етнополітика України реалізувалася в контексті регіоналізації й дихотомії «Схід–Захід». У часи третього етапу (2014–2021) етнополітичний менеджмент України набуває формату інтеграційної моделі, що прагне знайти баланс між єдністю політичної нації та правами національних меншин. Сучасний етап (із лютого 2022 року) демонструє формування нової ідентичності української нації через протидію дезінформації та деструктивним наративам «руського мира».

Центральним органом виконавчої влади, який на тактичному рівні забезпечує управління етнокультурною різноманітністю й урегулювання етнополітичних процесів в Україні, є ДЕСС. Її функції передбачають моніторинг та аналіз міжетнічних відносин у регіонах, протидію дискримінації, ксенофобії й мові ворожнечі, сприяння інтеграції міноритарних етнічних громад, запобігання міжетнічним конфліктам і врегулювання їх, створення дискусійного майданчику для міжкультурного діалогу в Україні. Дорадчими органами на національному рівні етнополітичного менеджменту є Експертна рада з питань етнополітики й Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України.

На регіональному рівні (на прикладі Закарпаття) до структури етнополітичного менеджменту входять: 1) постійна комісія з питань освіти, науки, духовності та національних меншин при Закарпатській обласній раді; 2) Управління національностей та релігій при Департаменті стратегічних комунікацій, національностей та релігій Закарпатської обласної державної (військової) адміністрації; 3) Центр культур національних меншин Закарпаття в м. Ужгороді.

Ураховуючи позитивний досвід сусідніх країн і нагальність урегулювання окремих етнополітичних проблем України в контексті європейських принципів плюралістичної демократії, уже в найближчій повоєнній перспективі вважаємо за необхідне створити й започаткувати практичну роботу: 1) спеціальної інституції Уповноваженого у справах ромських громад України; 2) окремого структурного підрозділу на базі ДЕСС, який би координував етнокультурну взаємодію з українською діаспорою.

Література:

1. Антонюк О. Етнополітичний менеджмент: теоретичне обґрунтування та емпірична реальність. *Персонал*. 2007. № 6. С. 21–27 (початок); № 8. С. 4–9 (закінчення).
2. Антонюк О.В., Антонюк О.Л. Теоретико-методологічні засади етнополітичного менеджменту. *Наукові праці МАУП*. 2007. Вип. 2 (16). С. 160–166.
3. Ведернікова І. Колишній неуповноважений, або як система пережила кризу і відторгає «чужих». *Дзеркало тижня*. Дата оновлення: 29.05.2015. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/kolishniy-neupovnovazheniy-abo-yak-sistema-perezhila-krizu-i-vidtorgaye-chuzhih-.html> (дата звернення: 12.08.2025).
4. Грицик Л. Формування інституційного рівня державного регулювання міжнаціональних відносин в Україні (1991–2011 рр.). *Часопис української історії*. 2014. Вип. 29. С. 46–51.
5. Департамент у справах релігій та національностей. *Міністерство культури України*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245168495 (дата звернення: 16.11.2018).
6. Експертна Рада з питань етнополітики. *Державна служба з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://dess.gov.ua/expert-council-on-ethnic-affairs/> (дата звернення: 27.08.2025).
7. Зан М.П. Порівняльний аналіз етнополітичного менеджменту в Словацькій Республіці та Україні (за результатами експертного опитування). *Політикус*. Одеса, 2020. Вип. 2. С. 177–184.
8. Зан М.П. Структурно-функціональні особливості етнополітичного менеджменту в Україні та Румунії: компаративний вимір. *Політичне життя*. 2019. Вип. 4. С. 22–31.
9. Зварич І. Формування національної ідентичності – домінанта етнополітичного менеджменту України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 43. С. 330–341.
10. Звіт про роботу Центру за 2024 рік. *Центр культур національних меншин Закарпаття*. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/2024/01/04/5007/> (дата оновлення: 27.08.2025).
11. Комунальна установа «Центр громадськості та національних культур» Мукачівської міської ради. *Мукачівська міська рада*. URL: <https://mukachevo-rada.gov.ua/upravlinnya-mistom/meshkancyu/kultura/klubni-zakladi/centr-gromadskosti-ta-natsionalnih-kultur> (дата оновлення: 27.08.2025).
12. Котигоренко В.О. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 48–63.
13. Майборода О. Принцип системності в управлінні етнополітичною сферою: проблеми і шляхи вирішення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 43. С. 330–341.
14. Мелеганіч Г.І. Місце та роль державних органів влади щодо забезпечення прав і свобод національних меншин: на прикладі Закарпатської області. *Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2012. № 6. С. 125–129.
15. Мелеганіч Г.І. Політико-правові основи становлення етнополітичного менеджменту в Україні. *Україна-Цивілізація. Том 3 : Традиції та сучасність українського цивілізаційного простору: проблеми духовної, державної, національної єдності / Карпатський університет імені Августина Волошина ; Українська богословська академія ; редкол. : В.В. Бедь, архім. (гол. ред.) ; Є.І. Гайданка (відп. секр.), С.В. Урста та ін. Ужгород : Видавничий відділ КаУ, 2015. С. 84–92.*
16. Підбережник Н. Інституційний механізм публічного управління у сфері етнополітичних відносин в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 4 (35). С. 104–112.
17. Підбережник Н. Реалізація публічного етнополітичного менеджменту в Україні на сучасному етапі. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 4 (72). С. 74–78.
18. Підбережник Н.П. Інституційне забезпечення публічного управління етнополітичними відносинами на регіональному рівні в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 4 (59). С. 100–107.
19. Положення «Про Центр культур національних меншин Закарпаття у м. Ужгороді». *Центр культур національних меншин Закарпаття*. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/category/%d0%bf%d1%80%d0%be-%d1%86%d0%b5%d0%bd%d1%82%d1%80/> (дата звернення: 27.08.2025).
20. Постійна комісія з питань освіти, науки, духовності та національних меншин. *Закарпатська обласна рада*. URL: <https://zakarp-rada.gov.ua/oblasna-rada/postijni-komisiji/z-pytan-osvity-nauky-kultury-duhovnosti-molodizhnoji-polityky-fizkultury-i-sportu-natsionalnyh-menshyn-ta-informatsijnoji-polityky/> (дата звернення: 27.08.2025).
21. Про Експертну раду Міністерства культури України з питань етнополітики. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0246-17> (дата звернення: 16.11.2018).
22. Про Службу. *Державна служба з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://dess.gov.ua/about/> (дата звернення: 27.08.2025).
23. Про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 р. № 164. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
24. Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України. *Державна служба з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://dess.gov.ua/rada-hromadskykh-ob-iednan-natsionalnykh-menshyn-spilnot-ukrainy/> (дата звернення: 27.08.2025).
25. Тимофеев С. Управління у сфері етнонаціональних відносин за часів незалежності української держави. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 2 (5). С. 52–59.

26. Уряд затвердив Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті. *Урядовий портал*. Дата оновлення: 21.08.2019. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-polozhennya-pro-derzhavnu-sluzhbu-ukrayini-z-etnopolitiki-ta-svobodi-sovisti> (дата звернення: 05.11.2019).
27. Червеняк К. Інституційне забезпечення державної етнонаціональної політики в Україні. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ : Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 137 (10). С. 358–362.
28. Чернова К.О. Етнополітичний менеджмент у феномені національної діаспори. *Український соціум*. 2007. № 1 (18). С. 115–121.
29. Buchyn M., Dutchak Kh. State policy of Ukraine and Poland for the protection of national minorities: comparative analysis. *Humanitarian vision*. 2019. Vol. 5. № 2. P. 21–26.
30. Dehterenko A. Ethnopolitical management in the system of resilience of territorial communities of Ukraine. *European Consortium for Political Research*. URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/78456> (дата звернення: 12.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 355.48:352.082 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.55>

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ КЛАСТЕРІВ БЕЗПЕКИ ЯК НАПРЯМ РЕАЛІЗАЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Таран Євгеній,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри глобальної та національної безпеки

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-1822-6978

У статті досліджено процес формування та функціонування регіональних кластерів безпеки в Україні, виявлено їхню роль як інструменту перетворення національної системи безпеки, окреслено засади, структуру, функції та способи координації між державними, місцевими й недержавними структурами, а також оцінено перспективи їхнього розвитку та вплив на підвищення ефективності безпекового середовища. Завданнями дослідження є обґрунтування теоретичних підвалин і розроблення практичних механізмів створення та функціонування регіональних кластерів безпеки в Україні з урахуванням трансформаційних процесів для збільшення ефективності національної системи безпеки. У дослідженні використано такі методи, як системний аналіз, структурно-функціональний підхід, порівняльний аналіз, методи експертних оцінок, прогнозування. Ключовим є забезпечення ефективної співпраці між державними, місцевими та недержавними установами в межах регіональних кластерів безпеки, що дає змогу збільшити стійкість національної системи безпеки, оперативність реагування на виклики та здатність до комплексного управління ризиками в умовах трансформаційних змін. Досліджено теоретичні підходи до розуміння національної безпеки та трансформаційних механізмів її забезпечення. Визначено сутність і ключові засади формування регіональних кластерів безпеки. Проаналізовано світовий досвід створення та функціонування регіональних кластерів безпеки, виявлено практики і досвід для України. З'ясовано ключові критерії утворення та функціонування регіональних кластерів безпеки. Розглянуто механізм формування та функціонування регіональних кластерів безпеки в Україні через призму принципів створення кластерів на регіональному рівні, їх структуру та функції регіональних кластерів безпеки. Запропоновано способи координації між державними, місцевими та недержавними структурами для збільшення ефективності кластерного підходу. Визначено можливості розвитку регіональних кластерів безпеки та їхній вплив на підвищення загальної дієвості національної системи безпеки.

Ключові слова: національна безпека, регіональний кластер, трансформаційні процеси, кластерний підхід, трансформаційний механізм.

Taran Yevhenii. Formation of regional security clusters as a direction for implementing the transformational mechanism of national security

The article investigates the procedure of creation and function of regional security clusters in Ukraine, unveils their role as a instrument for altering the national security system, describes the tenets, structure, functions and methods of coordination among state, local, and non-government structures, and evaluates the outlook for their advancement and effect on improving the effectiveness of the security environment. The goal is to justify the theoretical bases and formulate practical mechanisms for the establishment and operation of regional security clusters in Ukraine, considering transformational processes to boost the effectiveness of the national security system. The research utilized methods like system analysis, the structural-functional approach, comparative analysis, expert evaluation techniques, and forecasting. The main objective is to guarantee effective collaboration between state, local, and non-governmental institutions within regional security clusters. This facilitates enhanced stability of the national security system, the efficiency of responses to difficulties, and the capacity to extensively manage risks amidst transformational changes. Theoretical viewpoints on understanding national security and transformational mechanisms for its provision are examined. The core concepts and main tenets of establishing regional security clusters are defined. Global experience in forming and managing regional security clusters has been assessed, and beneficial practices and recommendations for Ukraine have been pinpointed. The key criteria for the establishment and function of regional security clusters have been elucidated. The process of forming and operating regional security clusters in Ukraine has been examined through the lens of regional cluster formation principles, the structure, and functions of regional security clusters. Coordination methods among state, local and non-state entities have been suggested to boost the efficiency of the cluster approach. The opportunities for the expansion of regional security clusters and their influence on raising the overall effectiveness of the national security system were pinpointed.

Key words: national security, regional cluster, transformation processes, cluster approach, transformation mechanism.

Сучасний етап розвитку національної безпеки вирізняється дедалі більшою складністю загроз, зокрема військових, економічних, кібернетичних та суспільних. Звичні централізовані підходи до забезпечення безпеки вже не дають потрібної оперативності та гнучкості у реагуванні на місцеві ризики.

В умовах перетворення системи національної безпеки виникає питання інтеграції регіонального рівня у загальнодержавну систему управління безпекою. Недолік узгоджених механізмів взаємодії між державними органами, місцевими адміністраціями та громадськими організаціями зменшує ефективність реагування на небезпеки та ускладнює передбачення ризиків.

Формування регіональних кластерів безпеки поступово перетворюється на одну з ключових ідей модернізації системи національної оборони. Ідеться не просто про нову форму організації, а про можливість створити простір, де поєднуються фінансові, людські й технологічні ресурси кількох громад чи областей. У результаті зростає здатність швидко локалізувати ризики й реагувати на них у реальному часі. Однак сама ідея «кластеризації безпеки» не може працювати у відриві від чіткої концептуальної бази. Потрібна визначена архітектура: хто координує процеси, які інституції відповідають за моніторинг ризиків, яким чином вибудовується взаємодія між місцевою владою, силовими відомствами та громадськими організаціями. Відсутність продуманого механізму часто призводить до хаотичного дублювання функцій і втрати ресурсів, особливо в кризові моменти. Звідси випливає завдання: віднайти механізми, що дадуть змогу створити такі осередки на місцях, і водночас забезпечити їх узгоджене функціонування в масштабах країни.

Дослідження процесів формування регіональних кластерів безпеки проводилися у роботах таких науковців, як: Г. Самійленко [1, с. 155], О.І. Карпенко [2, с. 65], О.О. Євсєєва [3, с. 125], М.Ю. Ємченко, І.Г. Майстренко [4, с. 21], Н.С. Іванова [5, с. 72], А.В. Артеменко [6, с. 121], Н.М. Стручок, О.М. Вітер, О.В. Килин [7, с. 49], Л.А. Богатчик [8, с. 219], Г. Мазур [9, с. 47].

Концепції, засади, положення, висновки та рекомендації, висвітлені в працях згаданих науковців, створили міцну теоретичну та методологічну основу у вирішенні питань територіального розвитку. Проте питання щодо формування регіональних кластерів безпеки сьогодні залишаються малодослідженими та потребують подальших теоретико-методологічних розвідок.

Метою статті є аналіз концептуальних основ та розроблення механізмів формування регіональних кластерів безпеки як інструменту реалізації трансформаційного механізму національної безпеки, що дає змогу збільшити ефективність координації між державними, місцевими та недержавними структурами, забезпечити адаптивність до сучасних загроз та сприяти інтеграції регіонального рівня в національну систему безпеки.

Сучасний стан національної безпеки України відзначається високою динамічністю загроз та викликів, серед яких – військова агресія, гібридні методи впливу, економічна нестабільність, кіберзлочинність та соціальна напруженість. Одним із перспективних напрямів посилення безпекової політики можна вважати створення регіональних осередків, що функціонують за кластерним принципом. У випадку України така модель здатна стати не лише інструментом реагування, а й засобом стратегічного передбачення. Вона відкриває можливості для прогнозування ризиків, вибудови системи попередження загроз. У результаті формується своєрідна «мережа довіри та відповідальності», яка надає національній системі безпеки значно більше гнучкості й життєздатності у динамічних умовах сучасного світу.

Національна безпека забезпечує сталий розвиток, збереження суверенітету, територіальної цілісності та національних інтересів. Вона охоплює політичні, економічні, соціальні, військові, інформаційні та екологічні компоненти, взаємодія яких визначає загальний рівень безпеки держави [10, с. 22]. Формування регіональних кластерів безпеки виступає одним із практичних інструментів утілення цих механізмів, оскільки дає змогу об'єднати ресурси, підвищити гнучкість реагування та сформувати системний підхід до протидії загрозам на локальному рівні.

Кластер функціонує як інтегрована мережа, у якій координація дій і обмін даними відбуваються майже в реальному часі. Синергія між публічним і приватним секторами у сфері безпеки створює ефект, недосяжний для ізольованих структур. Сутність регіонального кластеру безпеки визначається його спроможністю:

- координувати дії різних суб'єктів на місцевому рівні;
- гарантувати оперативний обмін інформацією про небезпеки;
- дієво мобілізувати та розподіляти ресурси;
- передбачати потенційні ризики та розробляти попереджувальні заходи.

Теоретично кластерний підхід базується на принципах системного аналізу, мережевого управління та синергії ресурсів (рис. 1).

Рис. 1. Ключові принципи формування регіональних кластерів безпеки

Джерело: побудовано автором на основі [11, с. 155; 12, с. 30].

Платформи безпеки, що будуються на принципах рівноправного партнерства, скорочують інформаційні втрати. Це проявляється у здатності таких структур не лише оперативно нейтралізувати небезпеки, а й запобігати їх появі. Тому системність, мережевість і синергетичність утворюють тріаду, яка визначає життєздатність кластерних моделей у сфері безпеки. Їх поєднання формує середовище, де кожен учасник не втрачає автономії, але водночас стає частиною цілісної та гнучкої конструкції.

Особливу увагу світова практика приділяє мультинаціональним та багаторівневим моделям безпеки, які об'єднують державні, регіональні та місцеві органи, забезпечують обмін інформацією, спільне планування навчань і стандартні протоколи реагування. Досвід ЄС, НАТО, США, країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, а також федеративних держав, таких як Канада, Австралія та Японія, демонструє ефективність регіональних кластерів у забезпеченні національної безпеки та розбудові стійких систем реагування на надзвичайні ситуації (табл. 1).

У сучасних умовах глобальної нестабільності й загострення геополітичних ризиків питання безпеки України неможливо розглядати окремо на державному та регіональному рівнях – вони тісно переплетені. Політичні, економічні та соціальні трансформації створюють потребу в механізмах, здатних забезпечити скоординоване управління загрозами на місцевих територіях. Одним із найефективніших інструментів стає формування регіональних безпекових кластерів – комплексних структур, що інтегрують ресурси громадських організацій, правоохоронних та державних органів, а також приватних підприємств, щоб оперативно реагувати на потенційні загрози.

Розроблення механізмів формування кластерів регіональної безпеки в Україні є важливим кроком у зміцненні національної безпеки, особливо в умовах процесу перетворення, спричинених війною та європейською інтеграцією. Основні аспекти, які слід при цьому врахувати, подано у табл. 2.

Принципи формування кластерів на регіональному рівні визначають основні принципи учасників, механізми управління, ресурси та технологічна підтримка, а також гнучкість та здатність швидко реагувати на нові загрози. Вони є головними чинниками створення ефективної системи безпеки, ураховуючи деталі певної області та сучасних викликів, забезпечуючи стабільність територіальних спільнот та національної безпеки у цілому (рис. 2).

Таблиця 1

Формування регіональних кластерів безпеки у світі

Регіон / Країна	Тип кластера / структура	Особливості формування	Успішні практики
ЄС	Національні контактні пункти, Європейська стратегія безпеки	Багаторівнева інтеграція, взаємодія між державами-членами	Обмін інформацією, стандартизація процедур
НАТО	Framework Nations Concept, багатонаціональні навчання	Мультинаціональна координація, узгоджені комунікаційні стандарти	Спільні навчання, обмін розвідданими, централізоване командування
США	Регіональні безпекові команди (RSAT)	Координація федерального і локального рівнів, швидке реагування	Гнучка структура, ефективне використання ресурсів
Азійсько-Тихоокеанський регіон	Мультисторонні форуми, спільні навчання	Колективне планування кризових ситуацій, стратегічне співробітництво	Спільні навчання, обмін інформацією, координація дій
Канада	Провінційні та територіальні центри надзвичайних ситуацій	Інтеграція з федеральним урядом через централізовані комунікаційні майданчики	Об'єднання ресурсів, підготовка до мультиризикових сценаріїв
Австралія	State Emergency Management Committees	Координація штатних та територіальних органів із федеральним урядом	Навчання, оперативне реагування
Японія	Префектурні центри безпеки	Інтеграція з національним агентством поліції та оборони через стандартизовані протоколи	Спільне навчання, централізоване реагування на загрози
Франція	Prefecture-level security clusters	Інтеграція через префектури, централізоване управління ресурсами	Швидке реагування на регіональні загрози

Джерело: сформовано автором на основі [13, с. 150; 14, с. 25; 15, с. 31].

Таблиця 2

Основні критерії формування та функціонування регіональних кластерів безпеки

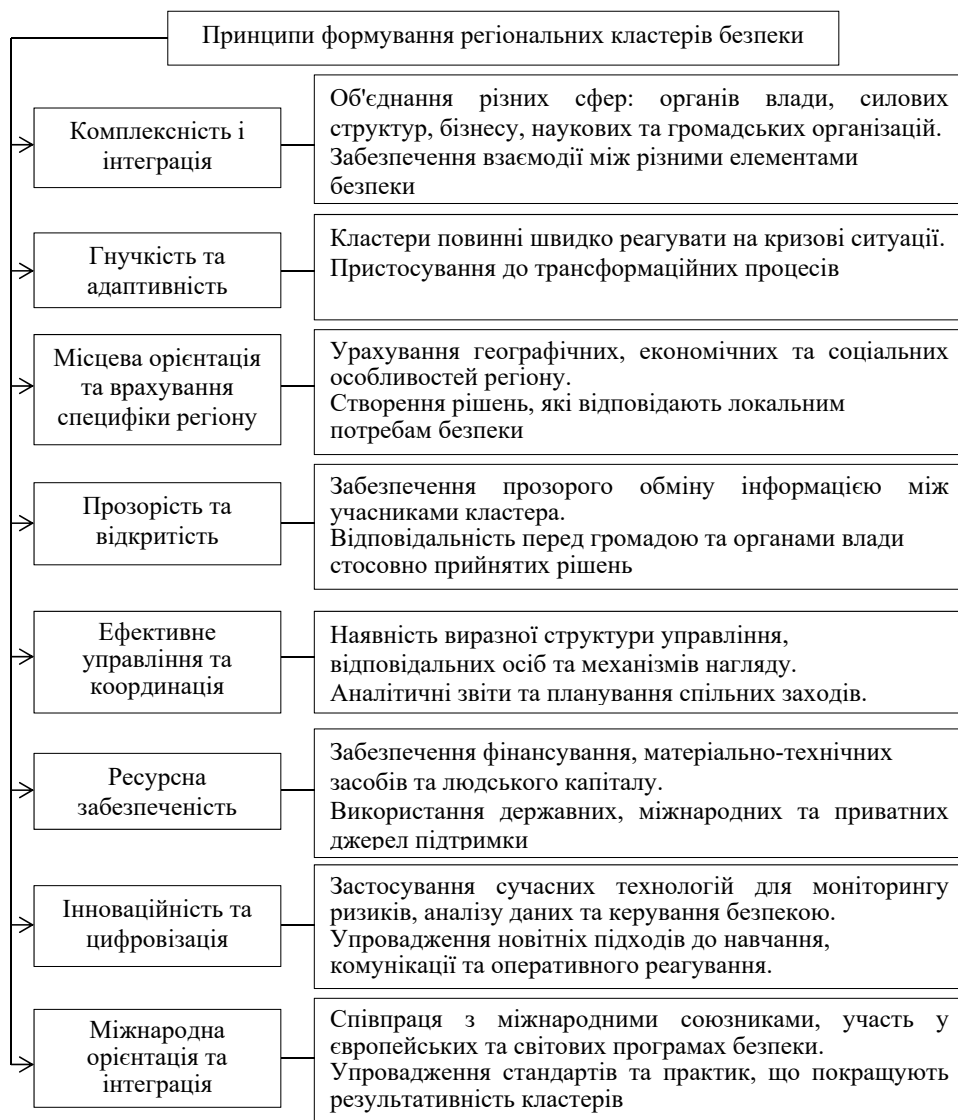
Критерії	Механізми	Завдання/Функції
Інституційний	Створення міжвідомчих робочих груп	Координація дій органів влади, силових структур, громадських організацій та бізнесу
Фінансовий	Державні та міжнародні гранти, приватні інвестиції	Забезпечення ресурсами спільних проєктів
Освітній / навчальний	Тренінги, семінари, курси підвищення кваліфікації	Підготовка кадрів у сфері кібербезпеки, кризового управління, логістики
Технологічний / цифровізація	Упровадження моніторингових платформ	Збір даних, аналіз ризиків, управління безпекою
Адаптаційний / трансформаційний	Гнучке налаштування кластерів під нові виклики	Підтримка продовольчої, енергетичної та кібербезпеки в умовах криз
Міжнародна інтеграція	Співпраця з європейськими структурами	Обмін досвідом, залучення фінансування, стандартизація

Джерело: сформовано автором на основі [16, с. 42].

Створення регіональних безпекових груп в Україні передбачає розроблення продуманої організаційної системи, здатної забезпечити дієве управління ризиками на місцевому рівні. Функції кластерів безпеки визначають їхню роль у координації дій учасників, збору та обробки інформації, реагування на швидке навчання та надання ресурсів. Вони також включають інтеграцію з міжнародними практиками та технологічними інноваціями, збільшуючи можливості кластерів для адаптації до процесів конверсії та динамічних змін у безпечному середовищі (табл. 3).

Визначення архітектури та функціональних ролей регіональних безпекових кластерів стає важливим для побудови шляхом координації дії державних органів, правоохоронних структур і громадських ініціатив, об'єднуючи ресурси у єдину платформу для превентивного реагування, моніторингу ризиків та стратегічного планування.

Упровадження кластерного підходу в регіональну систему безпеки України потребує стратегічно продуманих кроків, спрямованих на побудову динамічної та результативної моделі взаємодії між державними структурами, місцевою владою та громадськими ініціативами.

Рис. 2. Принципи формування кластерів на регіональному рівні

Джерело: побудовано автором на основі [17, с. 76; 18, с. 61].

Таблиця 3

Структура та функції регіональних кластерів безпеки

Елемент структури	Зміст	Основні функції
Координаційний центр	Центральний орган управління кластером; забезпечує комунікацію	Координаційна, інтеграційна, комунікаційна
Інформаційно-аналітичний підрозділ	Збір, обробка та аналіз даних про загрози; підтримка цифрових платформ	Аналітична, прогнозування ризиків, підготовка рекомендацій
Кризовий та оперативний підрозділи	Реагування на екстрені випадки; організація дій силових та рятувальних підрозділів	Оперативна, координація дій учасників під час криз
Освітньо-тренінговий блок	Підвищення кваліфікації; організація навчання та тренінгів	Освітня та тренінгова функція, підготовка кадрів
Фінансово-ресурсний підрозділ	Забезпечення фінансування, матеріально-технічних та кадрових ресурсів	Ресурсна функція, залучення інвестицій та грантів

Джерело: сформовано автором на основі [19, с. 434; 20].

Вплив розвитку регіональних кластерів на національну систему безпеки проявляється у кількох аспектах:

- підвищення оперативності та координації реагування на загрози;
- оптимізація ресурсів шляхом інтеграції державних і недержавних інструментів безпеки;

- систематичний підхід до прогнозування ризиків та управління ними на локальному рівні;
- зміцнення стійкості суспільства завдяки активній участі громадськості та місцевих органів влади.

У перспективі розвиток кластерів відкриває нові можливості для стратегічного планування: цифрові платформи, аналітика на основі штучного інтелекту та автоматизовані моделі прогнозування ризиків дають змогу не просто реагувати на загрози, а передбачати їхні сценарії. Регіональні кластери стають не просто механізмом оперативного реагування, а фундаментом модернізації системи національної безпеки, яка здатна гнучко адаптуватися до сучасних викликів та забезпечувати захист територій і населення на якісно новому рівні.

Отже, регіональні осередки безпеки стають ефективним інструментом перетворення національної системи безпеки, забезпечуючи інтеграцію державних, місцевих та неурядових організацій у єдину координаційну мережу. Створення кластерів сприяє збільшенню гнучкості та стійкості системи безпеки, даючи змогу оперативно відповідати на сучасні небезпеки, зокрема гібридні, кібернетичні та техногенні ризики. Кластери безпеки перетворюються на стрижень інтегрованого підходу до керування ризиками, об'єднуючи превентивні заходи, безперервний моніторинг, аналітичну оцінку небезпек і координацію дій на місцевому та регіональному щаблях.

Подальший розвиток регіональних кластерів прямо впливає на ефективність державної системи захисту: вони дають змогу оптимізувати управлінські процедури, поліпшити координацію між різними структурами та залучати спільноту до процесів забезпечення безпеки.

Перспектива подальших розвідок у цьому напрямі полягає у дослідженні ефективності кластерного підходу в умовах різноманітних регіональних обставин, розвитку технологічних засобів координації та інтеграції світового досвіду в систему національної безпеки.

Література:

1. Самійленко Г. Кластерні структури регіонів України: теоретичні аспекти, проблеми та перспективність практичної реалізації. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2019. № 1. С. 155–165. DOI: 10.25140/2411-5215-2019-1(17)-155-165.
2. Карпенко О.І. Регіональні безпекові комплекси в сучасних умовах. *Економіка: реалії часу*. 2023. № 3(67). С. 65–74. DOI: 10.15276/ETR.03.2023.8. DOI: 10.5281/zenodo.8317384.
3. Євсєєва О.О. Кластеризація регіональної економіки і реалізація інноваційно орієнтованих стратегій розвитку території. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. С. 125–130. URL: <http://global-national.in.ua/archive/20-2017/26.pdf>
4. Ємченко М.Ю., Майстренко І.Г. Кластерні моделі інноваційної взаємодії у контексті секторального відновлення економіки України. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2025. Т. 10. № 2. С. 21–25. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2025-2-3>.
5. Іванова Н.С. Прогнозна модель економічної безпеки регіональних кластерів національної економіки. *Статистика України*. 2018. № 2. С. 72–81. DOI: 10.31767/su.2(81)2018.02.09.
6. Артеменко А.В. Математичне моделювання кластеризації регіональної економіки. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2024. № 80. С. 121–125. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-econom/article/download/1757/1655/>
7. Стручок Н.М., Вітер О.М., Килин О.В. Міжнародний досвід використання кластерної концепції у забезпеченні економічної безпеки України. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова*. 2023. Т. 28. Вип. 3(97). С. 49–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/3-97-9>.
8. Богатчик Л.А. Аналіз можливостей застосування кластерного підходу як індикатора рівня економічної безпеки соціально-економічних систем. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 1. С. 219–225. DOI: 10.31891/2307-5740-2021-290-1-39.
9. Мазур Г. Кластеризація в управлінні економічною безпекою регіону в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти*. 2022. Вип. 2. С. 47–54. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2022-2.06>.
10. Бітель Р. Екскурс у поняття національної безпеки як фактор розвитку держави, суспільства, особи. Основні загрози національній безпеці України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Політологія»*. 2024. Вип. 19. С. 22–28. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-19-2>.
11. Самійленко Г.М. Кластерні структури регіонів України: теоретичні аспекти, проблеми та перспективність практичної реалізації. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2019. № 1(17). С. 155–165. DOI: 10.25140/2411-5215-2019-1(17)-155-165.
12. Верменич Я.В. Регіонально-просторові кластери українських безпекових студій: синергія соціогуманітаристики. *Visnik Nacional Noi Akademii Nauk Ukraini*. 2024. № 3. С. 30–43. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2024.03.030>.
13. Примостка О.О. Методологічні підходи до побудови кластерної моделі в регіональній політиці ЄС. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 18. Ч. 2. С. 150–153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2016_18%282%29_40
14. Реутов В.Є. Формування кластерів підприємств як основа сталого регіонального розвитку: адаптація світового досвіду. *Інвестиції: практика та досвід*. 2012. № 5. С. 25–28. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/5_2012/8.pdf

15. Томарева-Патлахова В.В. Підходи й модель регіональної кластеризації в Україні та в країнах ЄС. *Держава та регіони*. 2016. № 1(87). С. 31–38. URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2016/1_2016/8.pdf
16. Оксенюк С.Г. Економічні кластери як фактор забезпечення економічної безпеки держави. *Вчені записки Університету «КРОК». Серія «Економіка»*. 2015. Вип. 41. С. 42–50. URL: <https://dspace.krok.edu.ua/handle/krok/3984>
17. Гоменюк М.О. Кластер як інноваційна форма територіального розвитку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економіка»*. 2019. Вип. 1(11). С. 76–80. DOI: 10.31339/2313-8114-2019-1(11)-76-81.
18. Карпенко А.В., Карпенко Н.М. Механізм управління розвитком кластерів в Україні як особливою формою бізнес-спільнот. *Економіка і організація управління*. 2023. С. 61–75. DOI: <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2023.2.6>.
19. Пинда Р.В., Кошовий Б.-П.О., Пинда Ю.В. Кластерні ініціативи в системі посткризового регіонального розвитку. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2024. Вип. 43. С. 434–443. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15824032>
20. Юр'єва П.Б. Територіальні інноваційні кластери та стійкий економічний розвиток регіонів. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 63. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-28>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(3)“04/14”:355.48(091)(043.4) “2009”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.56>

ВІЗАНТІЙСЬКА СТРАТЕГІЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ЕДВАРДА ЛЮТТВАКА (РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Е. ЛЮТТВАКА «СТРАТЕГІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»¹)

Вітенко Микола,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи

і спеціальних галузей історичної науки

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0001-8486-4073

Історія Візантії, її державний устрій, зовнішня політика, культура, контакти з навколишніми народами, вплив на розвиток слов'ян періодично стають об'єктом вивчення українських істориків. Щоправда, великої кількості публікацій поки що немає. Із останніх праць, що були надруковані в нашій державі, виділяються підручник «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича, виданий у 2011 р., та перекладна праця Г. Острогорського «Історія Візантії». Окрім них, ще є певна кількість невеликих статей, присвячених, як правило, русько-візантійським відносинам, візантійському питанню у політиці Володимира Святославовича, ролі Візантії в утвердженні християнства у Руській землі, контактам між Галицько-Волинською державою і Візантією у XII–XIII ст. Саме із цієї причини публікація українською мовою монографії американського дослідника Е. Люттвака «Стратегія Візантійської імперії» є подією далеко не пересічною в історії українського візантієзнавства. Англomовний варіант книги – «Luttwak, Edward. The Grand Strategy of the Byzantine Empire» – було надруковано у Гарвардському університеті у 2009 р. Вона доступна в електронній версії в Інтернет-мережі (<https://cutt.ly/wrFOLkCW>). Російською мовою її було надруковано у 2010 р. Нарешті ми дочекалися україномовної версії, хоча й зі значним запізненням.

Едвард Люттвак є колишнім розвідником, а згодом багаторічним професором Джорджаунського університету та Університету Джонса Хопкінса у США, співробітником Інституту стратегічних та міжнародних досліджень у Вашингтоні, відомим дослідником історії економіки, фахівцем із військової історії, історії міжнародних відносин, історії геополітики та геоекономіки. Його книги з історії стратегії, історії Стародавнього Риму та історії Візантії перекладено на десятки мов світу, друкуються великими накладками і навіть використовуються як підручники у військових навчальних закладах. Принаймні на 14 мов перекладено його працю «Практичний посібник із державних переворотів». У працях Е. Люттвака є певний науковий почерк – увага до першоджерел, глибокий їх аналіз, прагнення автора подавати інформацію об'єктивно, зберігаючи виключно науковий стиль. Е. Люттвак уміло пояснює складні наукові ідеї простою мовою, роблячи книгу доступною для широкого кола читачів, але не втрачаючи наукової глибини.

Рецензована монографія написана на доброму джерельному матеріалі. Лише перелік використаних джерел та наукових досліджень обіймає понад 20 сторінок. Серед першоджерел, які Е. Люттвак цитує на сторінках своєї монографії, – праці Амміана Марцеліна, Полібія, Константина Багрянородного, Йордана, Прокопія Кесарійського, Максима Сповідника, Феофана Сповідника, Пріска Панійського, Іоана Малали, Агафія Міринейського, Менандра Протектора, Іоана Ефеського, Михайла Сирійця, Феоділакта Сімоккати, Георгія Сінкела, Георгія Арматола, Іоана Скилиці, Лева Диякона, Михайла Атталіата, Константина Манасії, Іоана Зонари, Михайла Пселла, Нестора-літописця, імператора Маврикія та багатьох інших.

Ще більшим є перелік прізвищ європейських та американських дослідників, чії праці використав Е. Люттвак. Серед них справді визначні вчені зі світовим іменем із Великобританії, США, Ізраїлю,

¹ Люттвак Е. Стратегія Візантійської імперії. Київ : КНТ, 2025. 640 с.

Італії, Туреччини, Угорщини, Німеччини, Франції та багатьох інших країн. Переважають серед них науковці Кембріджського, Оксфордського, Гарвардського університетів і лише зрідка згадуються імена фахівців із поза цього середовища, як Г. Острогорський та ін. На жаль, майже відсутні покликання на праці українських учених. Поодиноким є лише Ігор Шевченко, американський історик українського походження, що тривалий час навчався і працював спільно з О. Прицаком у Гарвардському університеті. Це насторожує, адже згаданих істориків російського походження є значно більше – це О. Каздан, А. Хазанов та ін. Напрошується висновок: щоб бути відомим в історичному середовищі за межами України, потрібно друкуватися англійською мовою.

Водночас надзвичайно цікавим є сам перелік історіографічних праць, адже у списку наводяться доволі унікальні праці, що не завжди відомі українським науковцям. Наприклад, А. Тойнбі у нас знаний, насамперед, завдяки роботі «Дослідження історії», а Е. Люттвак використовує іншу роботу – «Константин Багрянородний і його світ». Сьогодні значна частина використаних Е. Люттваком праць доступна українським науковцям у цифрових варіантах.

«Стратегія Візантійської імперії» є спробою пояснити, чому Східна Римська імперія зуміла проіснувати значно довше, ніж Західна, при тому що перебувала у складніших умовах. Для відповіді на це питання Е. Люттвак аналізує військову справу Візантії, її дипломатію, роботу розвідки, управління економікою й фінансами. Він намагається не лише проаналізувати основні напрями зовнішньої політики Візантії, а й відновити картину повсякденного життя, побуту ромеїв, їхніх уподобань, інтересів, страхів та поневірянь, продемонструвати, що вони їли й у що одягалися, у яких будинках жили і які книги читали, які податки і за що сплачували. Е. Люттвак пояснює, чим життя мешканців Візантії відрізняється від життя пересічних європейців чи американців і як це впливало на сприйняття світу, своїх сусідів, друзів чи ворогів.

Відкриває книгу вступ, передмова та пояснення, яку роль відіграли гуни у загибелі Західної Римської імперії та трансформації Східної Римської імперії. Автор підкреслює, що Візантія володіла значно меншими людськими і матеріальними ресурсами, ніж Західна чи колись єдина Римська імперія, але при цьому постійно стикалася із загрозами, багато з яких могли призвести до загибелі державності. Візантія, за твердженням Е. Люттвака, зуміла доволі добре функціонувати майже тисячу років виключно завдяки вірній державницькій стратегії.

Однією з важливих проблем, що порушує вже у передмові Е. Люттвак, є питання етногенезу та державотворення. За його словами, «як спільний успіх створює націю, так невдача її руйнує ... групи, що входять до її складу, або повертаються до попереднього самовизначення, або приймають нове; як правило, вони приєднуються до більш успішних націй... Успіх створює націю з різних груп, а потім поширює їх за рахунок залучення добровольців...». За його ж словами, на початку Середньовіччя процес утворення держави був невід'ємним складником етногенезу. Приклади на підтвердження своїх слів автор неодноразово наводить в основній частині роботи.

Основні ідеї монографії Е. Люттвака викладені у трьох частинах та 15 розділах. Перша частина книги «Винахід візантійської стратегії» складається лише з двох розділів і є найменшою за кількістю сторінок – лише близько 100. Але матеріал, наведений у цій частині, є дуже важливим для розуміння викликів, що постали перед Візантією та її володарями з появою у Європі кочовиків-гунів, озброєних складним луком. Римські легіони, що раніше воювали на виснаження ворога, виявилися неефективними у боротьбі з легкоозброєною кіннотою. Гуни уникали прямого фізичного контакту. Вони завдавали великих утрат ворогу, стріляючи з певної відстані. Висока мобільність гунської армії давала змогу завдавати і Західній, і Східній Римським імперіям дошкульних ударів, особливо за часів правління Аттіли. На думку Е. Люттвака, гуни були далекі від розгрому на Каталунських полях. Він стверджує, що основні втрати там понесли федерати гунів, що билися у перших рядах, тоді як гунське військо майже повністю вціліло, й Аттіла вже через невеликий проміжок часу знову загрожував і Равенні, і Константинополю. Лише його загибель дещо зменшила рівень загрози.

Саме в таких умовах проявилися перші відмінності між римською і візантійською стратегіями. У подальшому вони лише зростатимуть. За словами Е. Люттвака, стало очевидним, що лише армії недостатньо, щоб зупинити всіх ворогів Візантії: Персію, вандалів, готів, гунів. Перемогти одних, але зазнати великих людських утрат означало зазнати нищівних поразок від других чи третіх. Із цієї причини в основі візантійської дипломатії було закладено кілька важливих елементів: 1) створення мобільної професійної армії; 2) розбудова укріплень міст Візантії, особливо її столиці; 3) максимальний збір розвідувальної інформації про всі сусідні народи і держави; 4) дипломатія у стилі «сьогоднішній ворог може завтра стати найвідданішим союзником проти зміцнених сусідів». Із цього часу Візантія систематично вдаватиметься до підкупу ворогів, водночас посилюючи свою армію та створюючи коаліції

із союзників. Союзниками Візантії у різний час ставали такі її вороги, як гунни, готи, перси, авари, слов'яни, печеніги, булгари, хозари, половці та ін.

У своїй розповіді Е. Люттвак час від часу вдається до деталізації проблеми, намагається розглянути її з усіх боків, зважити всі аргументи «за» і «проти» достовірності повідомлень у джерелах. Так, він детально аналізує швидкість переміщення візантійських армій та гунів, порівнює її зі швидкістю пересування армійських підрозділів у XX ст. В іншому місці, описуючи наслідки поширення чуми у період правління у Візантії Юстиніана I, він не лише цитує історичні документи, а й порівнює смертність від «чуми Юстиніана» зі смертністю від «Чорної смерті» у Європі XIV ст., смертністю від епідемій XX – початку XXI ст. Завдяки таким прийомам розповіді читачі краще усвідомлюють рівень проблем, що поставали перед ромеями, знижується рівень недовіри чи байдужості до автора і його дослідження.

У другій частині монографії «Візантійська дипломатія: міф та метод» Е. Люттвак описує основні проблеми зовнішньої політики Візантії. Він пояснює, як в умовах відсутності сучасних елементів державного апарату вдавалося знайти компетентних дипломатів, послів, знавців іноземних мов, перекладачів, підготувати розвідників, шпигунів, власних агентів впливу у сусідніх державах. Багато уваги Е. Люттвак відводить роз'ясненню культурного впливу Візантії. Поширення християнства візантійськими місіонерами допомагало впливати на Русь, Болгарію, половців. Це не ліквідовувало військові загрози з боку охрещених, але значною мірою зменшувало міжнародну напругу та ворожнечу. Піднесення релігійного авторитету Константинополя, перетворення його на один із провідних центрів релігійного паломництва було, за твердженням Е. Люттвака, важливою частиною імперської політики Візантії.

Цікавими для читачів є фрагменти з описом спеціальних операцій, які проводили візантійські розвідники та дипломати. Наприклад, автор розкриває деталі операції з підготовки замаху на Аттілу, описує процес вербування на бік Візантії одного з провідних перських полководців, переговори з правителями остготів. Далеко не завжди саме гроші відігравали основну роль у діяльності візантійської дипломатії. Іноді вдавалося впливати через амбіції окремих осіб, маніпуляції з їхніми емоціями та намірами. Однак саме небажання Юстиніана I витратити гроші на шпигунів, за словами Е. Люттвака, стало причиною низки невдач попри таланти візантійських полководців Велізарія та Нарсеса.

Окрім християнських символів, для посилення ролі Візантії використовували символи світської влади. Константинополь, спустошений чумою і кількома землетрусами, постійно розбудовувався. У багатьох візантійських трактатах створювався міф про нього як про «найвеличніше місто європейської цивілізації», спадкоємця влади римських імператорів. Такі оцінки, за твердженням Е. Люттвака, переходили і в літературу інших народів. «Царгород», «Міклагард», «великий град» – усе це назви Константинополя мовами сусідніх, а часом і далеких народів. Е. Люттвак детально описує церемонії зустрічей іноземних послів, варварських вождів візантійськими імператорами. Він деталізує методи урочистостей, указує, як візантійські організатори обманювали іноземців за допомогою механічних левів, різноманітних атракціонів, пишноти, часом позиченої, створювали ілюзію наявності потужних військ, численних військових кораблів тощо. Він також описує географічні та етнографічні знання візантійців про сусідні народи. Цікавими є міркування автора про Руську державу, Болгарське царство, середньовічну Сербію, християнізацію Великої Моравії.

Іноді назви розділів книги Е. Люттвака можуть вводити в оману. Так, у розділі про династичні шлюби правителів Візантії досить багато місця відводиться висвітленню конфлікту між візантійськими і франкськими імператорами за право носити такий титул. Тим не менше у цьому ж розділі описано візантійсько-угорські, візантійсько-грузинські, візантійсько-болгарські, візантійсько-франкські та інші шлюбні угоди. Детально розглядаються мотиви їх укладення, а також наслідки. Цікавими є повідомлення Е. Люттвака про укладення шлюбів із половецькими принцесами, видачу дочок Михаїла VIII Палеолога заміж за Чингізидів – Ногая та Хулагу. Завдяки цим шлюбом на деякий час було захищено північні та східні кордони імперії.

У книзі Е. Люттваком проаналізовано причини успішних завоювань арабів, турків-сельджуків та турків-османів: ідеологічна єдність, зменшення податків для населення, релігійна віротерпимість порівняно з візантійцями. Надмірні податки, якими обкладалися візантійські селяни, вели до їх поступового розорення і згодом зменшення чисельності армії та флоту. Візантійські імператори були змушені дедалі частіше звертатися до послуг іноземних найманців. Щоб оплатити їхню службу, доводилося і далі підвищувати податки. Суттєво ослаблювали Візантію численні єретичні течії та рухи (монофізити, несторіани, павликіани, богомили та ін.), церковні розколи, іконоборці, втеча частини візантійського суспільства від реальності через відмову сплачувати податки, відбувати військову повинність. Араби та турки-османи часто пропонували ромеям вигідніші умови – і це не лише менші податки

(принаймні у перші роки свого панування), а й можливість уникати військової служби, певна релігійна толерантність.

На думку американського дослідника, найбільш фатальним для Візантії став четвертий хрестовий похід. Саме його учасники зруйнували імперію, а відновлена у 1261 р. держава була лише «грецьким царством». Падіння Константинополя ж у 1453 р., за припущенням Е. Люттвака, «було невідворотним». При цьому автор доходить до певної суперечності, адже в низці інших місць пише, що успіх хрестоносців був спричинений внутрішніми конфліктами серед візантійської верхівки.

Найбільшою за обсягом є третя частина монографії Е. Люттвака «Візантійське військове мистецтво». Вона ж написана, максимально опираючись на історичні джерела. Автор у п'яти розділах аналізує різноманітні візантійські військові трактати, реалізацію порад їхніх авторів у численних війнах Візантії. Серед документів, що особливо ретельно висвітлюються, варто виокремити такі, як компендіум Сіріана Магістра (трактати «Про стратегію», «Воєнна риторика», «Навмахія» та «Про стрільбу із лука»), «Стратегікон» Маврикія, «Тактика» та «Збірник тактиків» Лева VI, «Настанова про облогу міст» Герона Візантійського, «Як витримувати облогу», «Про сутички», «Про військову справу» невідомих авторів. Розглядаючи ці військові посібники, Е. Люттвак аналізував, коли і ким вони були написані, за результатами війн з якими народами. Багато уваги при цьому він відводив новациям, винаходам нових військових машин чи технологій, таких як «грецький вогонь», балісти, катапульти, шикування війська в каре, військовим тренуванням, підготовці новобранців тощо.

Е. Люттвак своєю роботою дає американським політикам рекомендацію, як краще використовувати стратегію Візантії для посилення ролі США у світі. Він уникає упередженого ставлення багатьох західних учених до історії Центрально-Східної Європи. Для нього куди важливішими категоріями є функціонування державного апарату Візантії, збір податків, мобілізація армії, боротьба із зовнішніми загрозами. Важливо, що на відміну від інших американських та європейських істориків Е. Люттвак уникає протиставлення «православні – католики». Також він ніде не стверджує про відсталість політичної системи Візантії порівняно з імперією франків чи іншими державами Західної Європи епохи Середньовіччя. Немає у Е. Люттвака й наголосу про боротьбу за владу між імператором і Константинопольським патріархом. Він справедливо звертає увагу читачів на те, що у Візантії були церковні ієрархи, що користувалися більшим впливом, аніж Константинопольський патріарх, – Єрусалимський, Александрійський, Антіохійський патріархи. Зниження їхнього впливу у християнському світі настало в результаті арабського завоювання їхніх територій. Е. Люттвак кілька разів при цьому підкреслює, що далеко не всі держави Західної Європи зуміли б протриматися перед зовнішніми загрозами так, як це зуміла Візантія.

Як і в кожному науковому дослідженні, далеко не з усіма твердженнями автора можна погодитися. Е. Люттвак до певної міри ідеалізує Візантію, її внутрішню та зовнішню політику. Але ця імперія попри тривалу історію таки зазнала краху, і не лише через зовнішні, а й через внутрішні проблеми. Особливо слабким місцем було питання успадкування імператорської влади. Були ще конфлікти між різними соціальними верствами, різними народами імперії. Усе це породжувало громадянські конфлікти, державні перевороти і навіть війни. Вони згадуються у книзі, але їм відводиться доволі мало уваги. Тим не менше дані зауваги не применшують ваги дослідження Е. Люттвака, скоріше демонструють, що немає меж досконалості, і для українських науковців ще є великий простір для проведення власних досліджень. Тим більше що візантійський досвід державотворення наслідувався і київськими князями і правителями Галицько-Волинської держави.

На повагу заслуговує і науковий апарат книги, додатки з хронологією основних подій з історії Візантії, хронологія правління візантійських імператорів, список скорочень, коментарі, примітки, географічний та предметний покажчики.

Окремої уваги вартує робота перекладача Романа Протасевича. Завдяки йому українська версія книги написана легкою, зрозумілою мовою з точним перекладом імен, географічних назв, цитат із першоджерел.

Монографія Е. Люттвака «Стратегія Візантійської імперії» є вагомим внеском у дослідження візантійської історії, що поєднує глибокий аналіз першоджерел, чітке викладення складних ідей та доступність для широкого кола читачів. Вона збагачує вітчизняну візантиністку і стане цінним джерелом для істориків, студентів і всіх, хто цікавиться унікальним досвідом Візантії, яка завдяки продуманій стратегії змогла вистояти в надзвичайно складних умовах. Ця публікація, безперечно, сприятиме поглибленню інтересу до візантійських студій в Україні та стимулюватиме подальші дослідження у цій галузі.

У сучасних реаліях, коли Україні доводиться протистояти значно могутнішому, чисельнішому і фінансово потужнішому ворогу, поради Е. Люттвака щодо вироблення дієвої державної стратегії можуть стати надійним орієнтиром, зразком для запозичення та модернізації.

УДК 78(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.57>

НОВА МОНОГРАФІЯ БОГДАНА КІНДРАТЮКА ПРО МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Сиротинська Наталія,*докторка мистецтвознавства,**професорка кафедри музикознавства і хорового мистецтва**Львівського національного університету імені Івана Франка**ORCID ID: 0000-0001-9524-4574*

Середньовічна доба відіграла особливо важливу роль у формуванні української державності й розвитку українського етносу. У цей час закладалося те міцне підложжя, що в найважчі періоди історичного буття надавало українцям сили для збереження національної ідентичності, мови, культури й духовних цінностей. Саме тоді виникли перші форми української державної організації – Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, які стали не лише політичними утвореннями, а й осередками культурного та духовного життя. У цьому велику роль відіграла у середньовічній Русі теж її християнізація, що стала поштовхом до розквіту писемності, літописання, архітектури, музичного й іконописного мистецтва, а також зміцнення зв'язів України з європейським культурним простором. Отже, студії середньовічної культури є необхідним поступом до пізнання базисних основ функціонування українського етносу впродовж століть.

У цьому контексті монографія доктора мистецтвознавства, професора Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) Богдана Кіндратюка «Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського

князівства»¹ є вагомим внеском у формування цілісної картини розвитку української середньовічної культури.

Презентована праця є допрацьованим виданням однойменного дослідження, опублікованого 2001 р.² Оновлене видання не лише розширює уявлення про культурну спадщину Галицько-Волинського князівства, а й відкриває нові перспективи для вивчення музичного мистецтва середньовічної України у європейському контексті.

Як зазначає автор на с. 9, спонукою до другого видання стала потреба не лише внести окремі уточнення чи виправити допущені огріхи, а й оновити методологію наукового пошуку, зафіксувати модерні результати археологічних досліджень і медієвістичних студій стосовно розвитку мистецтва на Галицьких і Волинських землях Княжої доби. Це суттєво актуалізувало науковий дискурс відповідно до сучасного стану медієвістичних і музикознавчих досліджень, а також зумовило логічне структурування матеріалів праці. Так, монографія Б. Кіндратюка, епіграфом до якої підійшли ємкі слова Романа Роллана: *Музика – спів століть і квітка історії, що росте як у печалі, так і radoщах людства*, складається з таких розділів:

- I. Передумови розвою музичного мистецтва в ареалі князівств Галицьких і Волинських земель.
- II. Розвиток фольклорних жанрів.
- III. Народна епіка, її творці та виконавці.
- IV. Скоморохи.
- V. Рукописна книжність. Церковний спів.

¹ Кіндратюк Б. Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства. Вид. 2-е, випр. і доп. / ред. і авт. передмови Ю. Ясіновський. Івано-Франківськ : Карпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. 294 с.

² Кіндратюк Б. Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства / ред., передмова Ю. Ясіновського. Львів ; Івано-Франківськ, 2001. 142 с.

VI. Літописний Митуса: спроба переосмислення звичного образу.

VII. Дзвони та дзвонарське мистецтво.

VIII. Освіта й музика.

IX. Інструментальна культура, музика в побуті та війську.

Завершують монографію післямова, список використаних джерел, а також покажчики: іменно-особовий, географічних назв і предметів, що сукупно підтверджує ґрунтовність проведеного дослідження.

Скрупульозна структура монографії засвідчує урахування всіх граней функціонування музики Галицько-Волинського періоду, що в подальшому заклало міцний фундамент для розквіту мистецтва ранньомодерної доби. Тож держава Романовичів, з одного боку, успадковує і зміцнює традиції Київської Русі, а з іншого – прокладає шлях для їх подальшого розвитку. Либонь, саме такий ракурс прочитання книги дає змогу вповні оцінити презентований матеріал, а докладно опрацьована й систематизована література, відзначена в передмові, підтверджує особливу ґрунтовність у реконструюванні мистецтва досліджуваного періоду.

Презентована праця відзначається також системною послідовністю увиразнення передумов формування соціокультурного середовища Галицько-Волинського князівства. Опираючись на свідчення археологічних знахідок, релігійних уявлень, літописів і хронік, економічну та історико-політичну ситуацію, автор узагальнює усі ті обставини, що впливали на окремішній стрій мистецького життя краю. У цій спрямованості виокремлюється ціла низка фольклорних жанрів, пов'язаних, насамперед, із календарно-обрядовою музично-поетичною творчістю та її етнорегіональними особливостями аж до вирізнання «мовно-територіальних регіональних одиниць», як про це писав Юрій Шевельов (с. 50). Увесь цей спадок розгортався на основі мелодичної канви, збагаченої передхристиянською обрядовістю, що в подальшому сформувало тематичні й інтонаційні основи народно-національного фольклору. Водночас політична ситуація та її невід'ємний складник – князівські взаємини й постійні походи військових дружин породжують новітній жанр народного епосу, відображеного в інтонаційно-імпровізаційній стилістиці билинно-баладної традиції, що з часом переростає в жанр історичних пісень. А водночас у суспільстві зростає роль мистецької особистості, як про це написано в окремому змалюванні літописного «словутного» співця Митуси, відомості про якого докладно відображено в окремому розділі.

Важливо, що в монографії окремо відзначається значуща роль Візантії з її новими світоглядними й мистецькими впливами, адже вони збагатили пісенні жанри новими виразовими засобами. Це зумовлено, як написано на с. 66, «розширенням мелодичного малюнку, ускладненням ритмічної будови, заміною первісних звукорядів новими, т. зв. церковними ладами». А поруч із процесами адаптації візантійського літургійного співу й богослужбових тестів розвиваються монументальний і станковий живопис, іконографія, книжкова мініатюра, а також постають досконалі самобутні архітектурні комплекси включно з розвитком дзвонарства. Усе це поступово вибудовувало професійний підхід до мистецтва, у тому числі й музичного, а отже, давало змогу краще опановувати інтонаційний мелос і розвивати його якісний бік. Так, у подальшому репертуар сакральної монодії ускладнився системою напівів, зафіксованих в українських нотолінійних ірмологіонах XVI–XVIII ст. Це виразно збагатило естетичний складник церковного співу в ранньомодерну добу.

Мистецькі особливості доби Романовичів розвивали також інструментальне музикування. Етнорегіональні та запозичені від інших народів музичні інструменти побутували не лише при княжих і боярських дворах чи в міському середовищі, а й у сільському, серед простих людей. Так, формувалися професійні музики, удосконалювалися музичні інструменти, запроваджувалися нові жанри. Музичне мистецтво набувало національного забарвлення, а також заклало основу для подальшої адаптації західноєвропейських цехових формацій. Подібну функцію виконували також культура скоморохів з їхніми інструментально-театральними імпровізаціями, виступи лялькарів, що відчутно урізноманітнювало побутове життя народу.

Важливо наголосити, що вищенаведені обриси різних форм професіоналізму церковного й секулярного середовища були важливою передумовою для інтегрування давньоукраїнської музичної культури Галицької та Волинської земель у європейські культурно-мистецькі процеси паралельно з формуванням певних етнорегіональних рис. І в цьому значну роль відіграло саме музичне мистецтво, присутнє буквально в кожному сегменті соціального середовища нашого краю. Це відзначено в кожному окремому розділі презентованого видання, та переконливо підкреслюється вагома роль музичної культури. Це поглиблює не лише розуміння обставин суспільного життя зазначеного періоду Галицько-Волинських земель, а й етнічної ідентичності українського народу та його національно-мистецької мови.

У такий спосіб інформативність тексту, підтверджена чисельними покликами й насичена відповідним цитуванням, вкотре підтверджує значимість Галицько-Волинського князівства на мапі України. Це

важливе свідчення тяглості Руської державності та культурно-мистецьких традицій, а також переконливе свідчення динамічного нуртування середньовічного суспільства, чий здобутки дотепер стверджують міцність і дух української нації.

Цікавим для подальших студій науковців, які опанували латинську, німецьку, старопольську, чеську й інші мови, буде вивчення зазначених у перспективах пошуків писемних джерел із бібліотек Європи. Систематизація нових відомостей, підкріплених результатами ретельного вивчення речового матеріалу, розпорошеного по музейних фондах Галича, Івано-Франківська, Києва і навіть Санкт-Петербурга, модерними археологічними знахідками, посприяє ще повнішому окресленню музики доби Середньовіччя на теренах нашого краю.

УДК 378.2(477.85)(049.32)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.58>**НОВА МОНОГРАФІЯ ПРО РЕКТОРА ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ,
ПРОФЕСОРА-СЛАВІСТА Є. КОЗАКА****(Рецензія на монографію: Чучко М., Грябан В. Євгеній Козак (1857–1933):
життя та науковий доробок ректора Чернівецького університету, професора-слависта,
священнослужителя (до 150-річчя зі дня заснування університету в Чернівцях) :
монографія. Чернівці : Друк Арт, 2025. 136 с.)****Карпо Василь,***кандидат історичних наук, доцент,
декан факультету історії, політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

У 2025 р. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича святкує 150-річчя від часу свого заснування, що є значною подією для всієї академічної спільноти університету. Цей ювілей відзначається під гаслом «Мудрість традицій, сміливість інновацій». Зважаючи на це, набуває актуальності вивчення історії закладу, зокрема постатей професорів та ректорів, які творили його славу історію в минулі епохи. Тому вихід монографії М.К. Чучка та В.В. Грябан «Євгеній Козак (1857–1933): життя та науковий доробок ректора Чернівецького університету, професора-слависта, священнослужителя (до 150-річчя зі дня заснування університету в Чернівцях)», що побачила світ у 2025 р. в чернівецькому видавництві «Друк Арт» є важливим і своєчасним. Наукова праця, присвячена постаті відомого дослідника-слависта, ректора Чернівецького університету, релігійного і громадсько-політичного діяча, сенатора, архіпресвітера-ставрофора, професора, доктора філософії Євгенія Авксентійовича Козака (1857–1933), є результатом співпраці професора кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, д. іст. н. Михайла Чучка та співробітниці Інституту славистики Віденського університету, к. іст. н., Ph.D. Вікторії Грябан у рамках проєкту «Slavic Studies in exchange», який фінансує Австрійський фонд підтримки наукових досліджень (Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung).

Автори детально досліджують біографію Є. Козака, його наукову та громадську діяльність, а також роль, яку він відіграв у формуванні університету як провідного наукового та освітнього центру регіону.

Працюючи над монографією, науковці провели ґрунтовну роботу з архівними документами, що дало їм змогу представити нові факти та інтерпретації з життя та діяльності чернівецького вченого-слависта. Автори вперше ввели у науковий обіг листування, що зберіглося в архіві Є. Козака у відділі рідкісної книги наукової бібліотеки Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Вони доповнили ці матеріали архівом із листування В. Ягича у Загребі (Хорватія). Також дослідники широко використали неопубліковані документи Державного архіву Чернівецької області, які стосуються сторінок життя та діяльності Є. Козака. Ці матеріали доповнено відомостями про його навчання у Віденському університеті, що збереглися в архівних фондах філософського факультету цього закладу, а також документами з Державного архіву Австрії у Відні, матеріалами з фондів Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської академії наук і, зрештою, метричними записами книг грецької православної церкви св. Трійці у Відні.

Значний масив джерел, використаних авторами, становлять опубліковані матеріали: довідники навчальних закладів, щорічні показники Буковинської православної єпархії та митрополії (1842–1934 рр.), листки розпоряджень митрополичої консисторії у Чернівцях, опубліковані у різних збірниках документи про церковну, викладацьку, суспільно-політичну діяльність Є. Козака. Так само широко використали дослідники мемуари, щоденники та матеріали преси. Широке коло джерел та наукової літератури дало можливість дослідникам комплексно підійти до вивчення постаті чернівецького професора-слависта.

Монографія М. Чучка та В. Грябан охоплює різні аспекти життя Є. Козака – його наукову, педагогічну, церковну та громадську діяльність. Це дає можливість створити більш повне уявлення про особистість ученого та ректора, оцінити його внесок у розвиток науки та освіти Буковини.

Перший розділ монографії вчені присвятили питанню становлення Є. Козака як науковця і священнослужителя. Вони детально зупинилися на родоводі, сім'ї, дитячих роках та шкільному навчання

майбутнього науковця і священнослужителя, зосередилися на висвітленні його навчання в університетах Чернівців та Відня, обставинах залучення до наукової діяльності під керівництвом проф. В. Ягича. Не оминули увагою церковне служіння д-ра Є. Козака як священника-адміністратора на православних парафіях св. Сави у Відні та у буковинських селах Веренчанка й Добринівці.

У другому розділі дослідження автори ґрунтовно зупинилися на висвітленні викладацької та адміністративної діяльності д-ра Є. Козака у Чернівецькому університеті на посадах екстраординарного та ординарного професора кафедри церковнослов'янської мови і літератури, декана православного теологічного факультету, ректора та проректора університету в Чернівцях. Окремо зупинилися на питаннях створення та розбудови проф. Є. Козаком церковного музею Буковинської митрополії.

Одне із центральних місць у монографії відведено вивченню наукового доробку д-ра Є. Козака як ученого-славіста. У присвяченому цьому питанню третьому розділі праці дослідники відзначають, що науковець працював у двох напрямках. Перший – це його дослідження у сфері давньої слов'янської літератури. У цьому напрямі ним було зроблено й опубліковано бібліографічний опис апокрифів. Другий напрям – це опис і дослідження слов'янських пам'яток із церков і монастирів Буковини, які збереглися у краї з часів колишнього Молдавського князівства. Тут учений-славіст виявився найбільш продуктивним, опублікувавши дослідження про старожитності монастиря Сучевиця, монографію, присвячену дослідженню епіграфічних написів із Буковини, та працю про документ Штефана Великого з монастиря Путна.

У контексті висвітлення наукової праці Є. Козака як славіста автори монографії розглянули також його зв'язки з науковцями та університетами інших земель Австро-Угорщини й зарубіжних країн, як-от Румунії, Росії, що дало змогу показати його внесок у міжнародну наукову славістичну спільноту.

Четвертий розділ присвячено громадсько-політичній діяльності професора Є. Козака. У ньому автори монографії зосередилися на висвітленні участі вченого в русофільському русі на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст., що, як зазначають дослідники, із початком Першої світової війни стало причиною його інтернування разом із сім'єю з Чернівців до Зальцбурга. Використовуючи листування Є. Козака, яке він провадив під час інтернування у м. Зальцбург із проф. В. Ягичем, дало авторам можливість висвітлити маловідомі факти з життя чернівецького професора та його сім'ї у цей період, зокрема обставини втрати там через хворобу старшої доньки, яку згодом проф. Козак із дружиною перепоховали в Чернівцях.

П'ятий розділ монографії науковці присвятили життю і діяльності проф. Є. Козака у міжвоєнний період, коли Буковина стала складовою частиною Румунського королівства. У цьому розділі вчені доволі докладно зупинилися на останніх роках викладання професора-славіста на теологічному факультеті та обставинах його усунення від праці у Чернівецькому університеті, що були пов'язані з позицією ученого на Церковному конгресі Буковини. Окремо вони торкнулися висвітлення такої маловідомої сторінки біографії д-ра Є. Козака, як його діяльність як сенатора румунського парламенту, чому присвятили невеликий параграф.

Говорячи про останні роки життя вченого-славіста, автори відзначили, що, будучи вислуженим професором-пенсіонером, архіпресвітер-ставрофор д-р Є. Козак до кінця життя продовжував займатися дослідницькою працею, накопичуючи матеріал до наступних двох томів «Написів з Буковини». Цю роботу перервала смерть вченого.

Висловлені в монографії авторами міркування мають високий рівень наукової аргументації. Висновки дослідників ґрунтуються на ретельному аналізі джерел та фактів, що робить монографічну роботу переконливою та науково обґрунтованою, а її текст написаний зрозумілою мовою, що дає змогу досягнути його зміст широкому колу читачів, а не лише фахівцям.

У підсумку можна констатувати, що монографія М. Чучка та В. Грябан, присвячена життю та науковому доробку професора-славіста, ректора Чернівецького університету й священнослужителя д-ра Є. Козака, є цінним внеском у вивчення історії університету в Чернівцях та його видатних науковців. Вона написана на високому науковому рівні, ґрунтується на ретельному аналізі джерел та є цікавою й інформативною для широкого кола читачів, зацікавлених в історії науки та освіти Буковини.